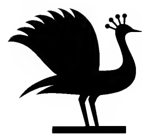
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14097

Volodymyrets͡s' Memorial Book

Sefer Ṿladimerets

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Vladimerets : gal'ed le-zekher 'irenu / ha-'orekh, Aharon Me'irovits.
IMPRINT	880-02 [Tel-Aviv] : Irgun yots'e Vladimerets be-Yiśra'el, 723 [1963]
DESCRIPT	515 p., [20] leaves of plates : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Volodymyrets'.
	Volodymyrets (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Volodymyrets'.
ADD'L NAME	Meirovitz, Aharon, 1910-

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

לְמַעַן יֵדְעוּ דּוֹר אַחֲרוֹן בָּנִים יִוָּלֵדוּ יָקֻמוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם

(תהלים ע״ח ו׳)

ספר ולאדימרץ

גלעד לזכר עירנו

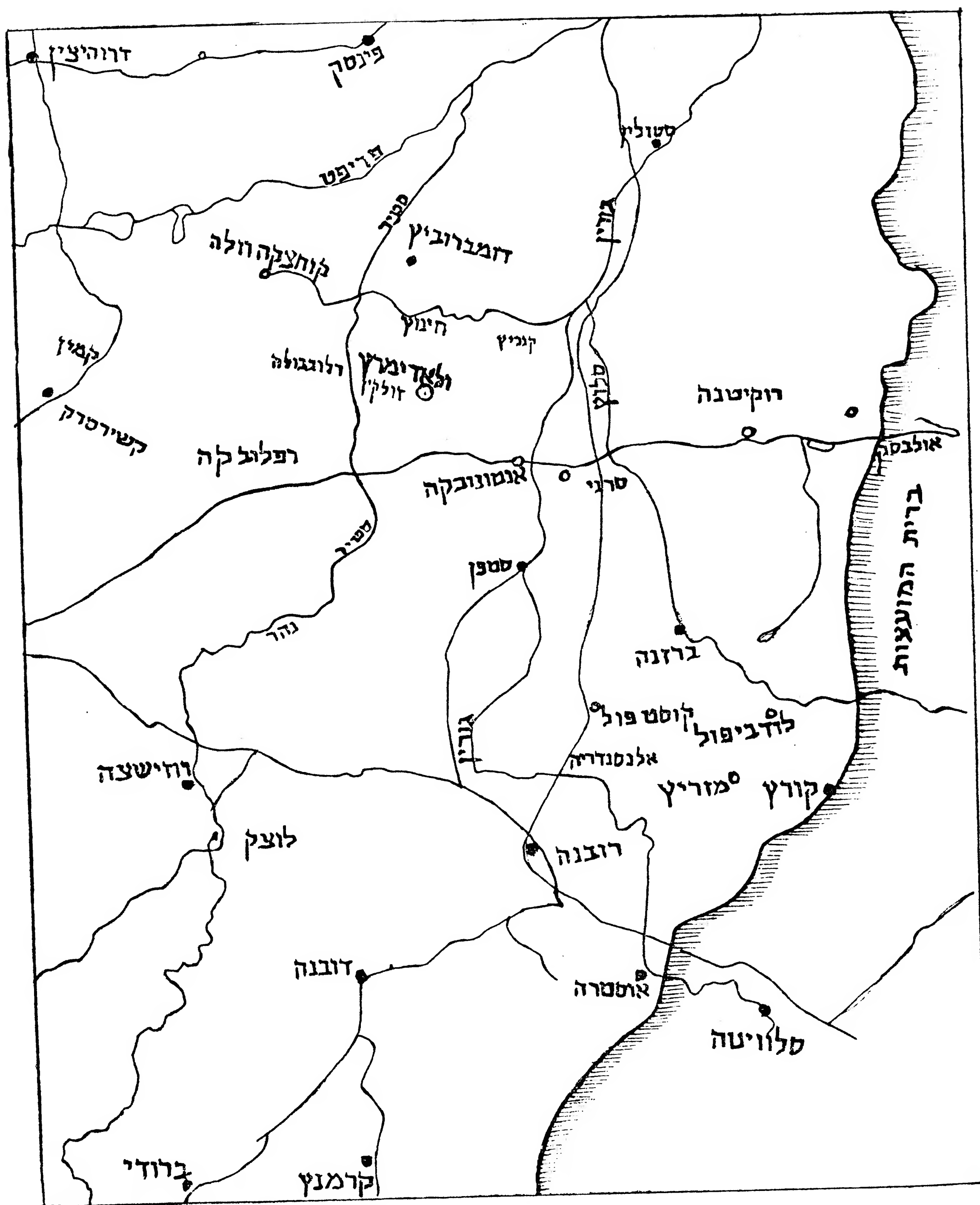
העורך:
אהרן מאירוביץ

המערכת:
הרב משה שליטא, יעקב בס, דוד בורקו

ועד הספר:
אליעזר שוסטק (חבר הכנסת), משה אפלבוים,
פנינה צ׳רניאק, יצחק פינצ׳וק, שלמה חרובי,
דב גרמרניק, יצחק קמין, סנדר צ׳רניאק, (ארה״ב)

הוצא על־ידי ארגון יוצאי ולאדימרץ בישראל

דפוס „עופר”, תל־אביב

דרוהיצ'ין
פינסק
פריפט
סטולין
דומברוביץ
קוחצ'לה וולה
חינוץ
קוריץ
ולאדימירץ
דלוגבולה
זולקי
רוקיטנה
קשירסרק
רפלובקה
אנטונובקה
סרני
אולבסק
ברית המועצות
סטפן
ברזנה
קוסטופול
לודביפול
אלכסנדריה
קורץ
מזריץ
רוז'ישצה
לוצק
רובנה
דובנה
אוסטרה
סלוויטה
ברודי
קרמנץ

מפת האיזור

אליעזר שאָסטאַק

אַ בוך פון גבורה און אַ מגילה פון פאַרניכטונג

„מִי יִקּוֹם דַּם אַחִים וַאֲחָיוֹת, דְּמֵי אָבוֹת וּבָנִים,
שֶׁסְּבָאָה אֲדָמָה כַּיַּיִן וְלֹא הֱקִיאָתַם — — — ?
אֵין דֶּרֶךְ. אֵינֶנּוּ! — יִשְׁאַג גַּם חָלָל רֵיק וְאִלֵּם.
יַבֶּשֶׁת, יַמִּים וּשְׁחָקִים עָלֵינוּ הַמַּעֲשִׂים קָשְׁרוּ
וְכָל הָאֵלִים וְהַשְּׂטָנִים עַל כְּתָב זֶה הַקֶּשֶׁר חָתְמוּ,
בְּדָמֵנוּ חָתְמוּ.
לְאֵל אֶחָד עוֹד תִּשָּׂא עֵין־יִשְׂרָאֵל דּוֹמַעַת־אֲבָדוֹן:
— אֵל נָקָם!

„מסדה" — י. למדן

אַ קליינע מאַרמאָר־מצבה מיט אַ קורצען אויפשריפט „לזכר קדושי וולאַדימירץ" אויפן הר־ציון אין ירושלים, און אַ קליין, איינזאַם, פאַרלאָזען מיט ווילדע־גראָז און דערנער באַוואַקסען בערגעל ערד אויפן וועג קיין זשוקין אין די וויטעגישן פון אוקראַינע — אָט די דאָזיגע צוויי עלענדע צייכענס האָבן געזאָלט פאַרבלייבען די איינציגע צוויי עדות און זכרונות כדי צו דערמאָנען אונז, די געראַטעוועטע און ביים לעבען־פאַרבליבענע, און כדי צו דערמאָנען אונזערע קינדער און קינדס־קינדער, און אויך כדי איבערצוגעבען די קינפטיגע דורות פון אונזער היסטאָריש פאָלק, די מאַרטירערישע ליידען פון אונזערע משפחות; די פּראַכט־פולע גאָלדענע קייט פון אונזער אָבשטאַמונג; די טיעפע, פרוכטבאַרע וואָרצלען פון אונזער גייסטיקער, מאָראַלישער און פיזישער יניקה און דאָס העלדנטום פון זייער שוידערליכען און מערדערליכען אומקום — ווען עס וואָלט ניט געשריבען געוואָרן דאָס דאָזיגע בוך.

דאָס גאַנצע לעבען און שאַפען פון אונזער שטעדטיל אין משך פון דורות; דאָס גאַנצע קאַפּיטעל פון שוידער און גבורה וואָס האָט זיך אָפגעשפּילט אין אונזער דור אינערהאַלב דער יידישער קהלה אין וולאַדימירעץ; — דאָס שטעדטיל אין וועלכע מיר זענען געבוירען, אויף וועמענס שויס מיר האָבן זיך ערצויגען, און פון וועלכע מיר זענען אַרויס ביים לעבען, און באַפרייטע און געראַטעוועטע אין אונזער לאַנד געקומען; די גאַנצע קאַמפּס עפּאָפּייע פון אָט דער קליינער קהלה פון פשוט'ע, תמימות'דיגע און ערליכע יידן; פון אַנ'עדה, וועלכע איז געוועזען דורכגעדרינגען מיט אמונה און וואַרימקייט, וואָס האָט געקוועלט מיט חסידות, געלעכצט נאָך וויסען, און געוועזען איבערפולט מיט קדושה און גאָטס־פאָרכטיגקייט; אַנ'עדה, וואָס האָט אַפילו אין צייטען פון אומגליק און אומקום, נישט פאַרלוירען איר עכטעס אידיש געשטאַלט און איר צלם אלקים; אַנ'עדה, וואָס האָט אַפילו אין צייטען פון גרעסטער ערנידעריגונג

אַרויסגעגעבען פון זיך מענשען מיט ביישפּיללאָזען העראָאישען גייסט; אַנ׳עדה, וואָס אַפילו שטעהנדיק אויפן ראַנד פון אָפּגרונט, האָט זי געוואַגט צו מאַכען פּראוועץ פון אויפשטאנד און רעטונג, און אויפגענומען דעם מערדער מיט גבורה און פאַראַכטונג; — — — האָט דאָס דאָזיגע גאַנצע קאַפּיטעל פון העראָאישען קאַמף אין שאָטען פון טויט, וואָלט באַגראָבען, פאַרשאָטען און צוגעדעקט געוואָרען אונטער די זעלבע גרויזאַמע, בלוטיגע, שוואַרצע, שטיקער ערד וואָס האָבען צוגעדעקט די בלוטיגע קערפּערס פון אונזערע פאָטערס, מוטערס, ברידער און שוועסטער, — ווען, חלילה, די געשיכטע פון זייער קאַמף וואָלט נישט פאַרצייכענט און פאַרשריבען געוואָרען אין דער מגילת־איכה פון וולאַדימירעץ, וואָס ליגט דאָ פאַר אונז, אין דער פאָרם פונם דאָזיגן בוך.

*

ווייל ווער דען, אויסער אונז, זאָל דערציילען די גרויסקייט פון אונזערע טייערסטע, די געפאַלענע, און ווער דען זאָל פאַרצייכנען לדורות זייער מוטיג לעבען און העראָאישען טויט, אויב נישט מיר, די איבערגעבליבענע, די געראַטעטע, די באַפרייטע אין ישראל?!

ווער דען, אויסער אונז, פיהלט אַזוי טיעף און אַזוי פיינליך זייער לעבען, זייערע לײדען און זייער טויט, זייער קאַמף און זייער סוף?! ווער דען, אויסער אונז, זעהט מיט די אויגען יעדען טאָג און יעדער שעה, אַזוי לעבעדיג און אַזוי שוידערליך־קלאָר זייער געשטאַלט און זייער נשמה?!

*

אָט, אָט שטייען זיי פאַר אונז אונזערע ערמאָרדעטע ברידער, און דוקא די יונגסטע פון אונזערע משפּחות. יונגע, וועלכע זענען פאַרעלטערט געוואָרען פאַר זייער צייט דורך דער שווערער לעבענסלאַסט און גורל׳דיגער פאַראַנטוואָרטליכקייט וואָס איז אַרויפגעוואָרפען געוואָרען אויף זייערע יונגע און צאַרטע אַקסלען. אָט שטייען זיי אַלע, אַלע, פאַר אונזערע אויגען, לעבעדיגע, ברויזענדע, און זייערע מיעדע אויסגעמאָגערטע, אויסגעצויגענע געזיכטער זענען פאַרפלאַמט. דאָס האָבען זיי זיך דאָ צוזאַמען געקומען אויף אַנ׳אויסערגעוועהנליכער געהיימער פארזאַמלונג. און אין זייער האַרץ — לב אחד, אַ פאַראייניגט האַרץ, וואָס ברויזט שטורמט און צאָרנט — איז באַהערשט פון אַ שטאַרקען ווילען און פון אַנ׳אייזערנעם באַשלוס צו צוברעכן די מויערן פון געטאָ און אַנטלויפען. אונטערצינדען אַלע הייזער און אַלע געביידעס פון שטעדטל און אין דער שׂרפה׳דיגער בהלה, טומעל און געפילדער זיך ראַטעווען דורך פייער און דורך וואַסער. און ווען, אפילו דער פּראוו פון אויפשטאַנד זאָל דורכפאַלען; ווען אפילו די מערדערליכע האַנט פון שטן זאָל זיגען, — וועלן זיי לפחות נישט געפירט ווערן כצאן לטבח, ווי שאָף צו דער שחיטה. און אויב שוין אומקומען, איז כאָטש אין אַ מין אומקום פון שמשון הגבור — תמות נפשי עם פלשתים, — צוזאַמען מיט די מערדער — — —

*

און אָט, אָט שטייען פאַר אונז ווי לעבעדיג, דער פאָטער, די מוטער, די

ברידער און שוועסטער. אַלטע לייט און פּיצלאַך קינדער. אַלע, אַלע האָט מען זיי דאָ צונויפגעזאַמעלט אויפן זאַמלונגס־פּלאַץ ביי די „לינקעס“ אין די פריהע מאָרגן שעה׳ען פון יענעם שוואַרצן פרייטיג. אָט, אָט שטעהן זיי דאָ אַלע אויסגעמאַטערטע, פאַרשמאַכטע און אָפּגעשוואַכטע. פון רעכטס — די אוקראַינישע מלאכי־חבלה וואָס זענען ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט געוואָרען פון די אַרומיגע דערפער. פון לינקס — די היימישע שטעדטלדיגע באַנדיטן, זייערע שכנים און באַקאַנטע און כלומר׳שטע ידידים פון ערשט גאָרנישט לאַנג. אונטער זיי שטעהט דער דייטשער אַרכי־מערדער. און אין פראָנט — דער אומקום, דער אָפּגרונט, דער סוף.

אָבער די סטאַלינער חסידים זענען מונטער. זייער מוט און מאָראַל איז הויך. זייערע אויגען קוקען אַרויף צום לויטערען הימל וואָס שיינט נאָך דערוויייל איבער זייערע קעפּ. מיט קדושה און טהרה וויקלען זיי זיך אַרום מיט זייערע ווייסע טליתים ווי מיט ת כ ר י כ י ם, און מיט גרויס התלהבות הויבען זיי אָן צו זאָגען תהילים, און זענען מקבל אויף זיך, און אויף דער גאַנצער עדה יהודים, באהבה, דעם שוידערליכען גזר־דין פון אויבען, פון אל שדי איום ונורא — — —

און פלוצים, ווי אַ בת־קול פון הימל, שניידט אַ דורך דאָס תהלים־געזאַנג אַ הילכיגער אויסגעשריי: „יידן, ראַטעוועט זיך!“ דאָס איז די שטימע פון ירחמיאל דעם קאָוואַל. און אַ ציטער נעמט דורך אַלע פאַרזאַמעלטע. ירחמיאל שרייט, און ווי כביכול אַליין וואָלט אים צוריקגענטפערט: „מה תצעק אלי?! „וואָס פאַר אַ תהילים זאָגען איצט? דבר אל בני ישראל ויסעו! זאָג זיי, ירחמיאל, זאָג זיי, די סטאַלינער חסידים און די אַלע איבריגע וולאַדימיריצער יידן. זאָג זיי, אַז זיי זאָלען זיך ראַטעווען. זאָלען זיי אַנטלויפן!“

און די אומגליקלעכע צונויפגעזאַמעלטע הערען גוט דעם קול פון „מלאך ירחמיאל“, און דער בונטאַרישער גייסט וואָס איז געלעגן ערגעץ־וואו טיף באַהאַלטען אין זייערע נשמות, ברעכט אויס ווי אַ פייערדיגער וואולקאַן. עס הויבט זיך אָן אַ טויט־געלויף פון די „לינקעס“. די מערדער זעלבסט בלייבן ערשטוינט פון דעם געלויף, און וואַנזיניג הויבען זיי אָן צו שיסען אויף די לייפערס. אָבער אונזערע טייערע, אַלט און יונג, פרוי און קינד, זעצן פאָר מיטען לעצטען אָטעמצוג זייער געלויף. פיעל בלייבן אונטערשטעליג און פאַלען אַוועק, אָבער אַ טייל פון זיי שטאַרקט זיך, שטייט אויף, און לויפט ווידער. לויפט וואוהין די אויגען טראָגען, כדי זיך צו רעטן. די מערהייט פון די לויפערס ווערט געראַטעוועט בלויז צייטווייליג, אָבער אַ קליינער טייל פון זיי ווערט טאַקע ניצול אויף שטענדיג פון דער מערדערליכער האַנט און פון דעם קבר־גרוב — — —

*

און ממש מיט אונזערע אויגען זעהען מיר אויך יעצט, ווי לעבעדיג, אונזערע אַלע וולאַדימירעצער יידן ווי זיי ווערען געפירט צונויפגעדריקטע, איינגעבויגענע און שוויגענדיגע, פון די „לינקס“ צו די טויטען־גריבער דאָרט אין זשוקינער וואַלד.

אויף זייער לעצטען וועג גייען זיי פערביי דעם בית־הקברות פון שטעדטיל — דעם „הייליגען־אָרט“. עס איז אלול צייט. פאַר די ימים נוראים. עס זענען טעג אין וועלכע אונזערע משפחות פלעגן זיך נוהג זיין צו גיין יעדן פרימאָרגען אויף

קבר־אבות — אויף די קברים פון עלטערען און קרובים וואָס זענען געשטאָרבען מיט אַ נאַטירלעכען טויט, און האָבען כאָטש זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל. עס זענען די טעג אין וועלכע מען איז געוואוינט געווען צו הערען, טאַקע אין די זעלבע פרימאָרגן שעה'ען, די האַרצרייסענדע שטימע פון יענק'ל דעם שוחט, וואָס פלעגט דורכשנידען די שטילקייט פון בית הקברות מיט זיין „אל מלא רחמים שוכן במרומים" — — —

אָבער היינט, אין דעם פרימאָרגען פון יענעם שוואַרצען פרייטיג, גייען זיי, אונזערע פאַמיליעס פערביי דעם „הייליגען־אָרט" שטילשווייגענד. דער קול פון יענק'ל דעם שוחט הערט זיך נישט מער פון דאָרט, פון צווישן די קברים, וואָס זענען איבער יענער זייט פון פלויט. עס הערשט אַ טויטשטילקייט. צום־אומקום־פאַר'משפט'ע שלעפּען זיך אין שווידער, אין ציטער, און אין יאוש. אַלע ווייסען, און יעדער זאָגט צו זיך אין דער שטיל: הנה יום הדין! יענק'ל דער שוחט געפינט זיך יעצט דאָ, פון דער זייט פלויט, צוזאַמען און צווישן דעם גאַנצען פאַרמשפּט'ען עולם. זיין טראָט איז נאָך אַביסל שווערליך ווי אין די אַמאָליגע גוטע צייטען — ווייל אַ פעסטען פולען קערפּער האָט ער אַמאָל פאַרמאָגט. אָבער פאַרשווונדען איז די פאַרב פונם לויטערען געזיכט. פאַרטונקלט איז געוואָרען די שיין פון זיין ליכטיגען פּנים, און פון זיין הויכען, אתרוג־קאָליר שיינעם שטערן. פאַרלאָשען איז געוואָרען דער גלאַנץ אין זיינע גרויסע אויגן. ווייס איז געוואָרען זיין רונדיגע באָרד, און איינגעשרומפּען איז געוואָרען זיין ברוסט־קאַסטען — אָט דער ברייטער ברוסט־קאַסטען פון וואַנען עס קומען די אַקטאַוועס פון זיין הויכע און שטאַרקע זיסע שטימע; דער קול, וואָס פלעגט אַזוי פרייליך אויסדריידלען דעם „מי אדיר על הכל" פאַר חתן כלה אונטער דער חופה; די שטימע וואָס פלעגט אַזוי שיין אויסזינגען דעם „הרחמן הוא יברך" אויף יעדען ברית; דער קול, וואָס פלעגט אַזוי האַרצרייסענד זיך צושרייען מיטן ימים נוראים'דיגן ניגון פון „יתגדל ויתקדש שמיה רבא" אין דער ערשטער נאַכט פון סליחות און ביים „אדם יסודו מעפר וסופו לעפר" ביי מוסף פון ראש השנה און יום כפור אין סטעפּאַנער שוהל. נאָך אַ קורצע ווילע, און אויך דיזע שטאַרקע און הייליגע שטימע וועט פאַרשטומט ווערען אויף אייביג. נאָך אַ ביסעלע, און אויך דאָס מויל, וואָס האָט מיט זיינע לויטערע תפילות הימלען געשפּאָלטען; וואָס האָט מיט זיין שיינער קריאת־התורה מלאכים אין הימל פאַרווילט; און וואָס האָט מיט זיין לויטערען און ערציטערענדען שופר־בלאָזען דאָס מויל פון שטן פאַרמאַכט. נאָך אַ קליינע ווייילינקע, און אויך דאָס פערלדיגע מויל און הייליגער צונג וועלען פאַרשאָטען ווערן מיט שוואַרץ, ברודיג און בלוטיג קבר־ערד — — —

*

און אָט שטעהט שוין די גאַנצע עדה פאַר דעם אָפענעם גרוב, פאַר דעם קבר, וואָס דאַרף זיי באַלד איינשלינגען און פאַר דעם פריש אָנגעוואָרפענעם בערגעל ערד, וואָס דאַרף זיי באַלד צודעקען. דערווייל שטייט נאָך דאָרט די גאַנצע עדה צוזאַמען, אָבער דער גזר־דין איז שוין געחת'מעט — צום אומקום!

פון אָט דער גאַנצער מענשען־מאַסע וואַקסט אַרויס, איבער די קעפּ און העכער פון אַלעמען, די הערליך־שיינע געשטאַלט, אין גייסט און אין קערפּער, פונם

פיהרער פון דער קהלה, וועלכער האָט מיטגעמאַכט מיט זיין קהלה אַלע ליידען און אַלע בזיונות — די ריזען־פיגור און שוואַרץ־חנ'ודיגע געשטאַלט פון יענק'ל איזנברג.

ער, דער אייביג שטאַרקער און אייביג דרייסטער. ער, וואָס אין יעדן קריטישן מאָמענט איז תמיד געגאַנגען פאָראויס. ער, וואָס האָט אייביג איינגעשטעלט זיין לעבען פאַר אידישען כבוד און פאַר אידישער שוץ. ער שטעהט יעצט דאָ, אין דער מיט און אין־צווישן דער עדה, אויפן ראַנד פונם טויטן־גרוב. און פלוצים, גיט ער זיך אַ באַוועג פון זיין פלאַץ. ער גלייכט אויס זיין מאַיעסטעטישע פיגור, און הויבט אויף גאָר הויך זיין שעהנעם קאָפּ. ער הויבט אָן טרעטען פאָראויס, הינקענדיג אויף זיין פוס, געננוי ווי זיין פאָר־פאָר־פאָטער יעקב אבינו, אין מאָמענט ווען ער האָט פאַרענדיגט זיין קאַמפף מיטן מלאך, דעם שר פון עשו... ער טרעט פאָראויס. און לאַנגזאַם, לאַנגזאַם דערנענטערט ער זיך צום ערשטען נאָהנטסטען בוים. אויפן בוים הענגט ער אויף זיין שטעקן, — דעם שטעקן אויף וועלכן ער האָט זיך אָנגעלעהנט און וועלכער האָט אים באַגלייט אין יעדען גאַנג פון זיין לעבן. יעצט הענגט ער אויף דעם שטעקן, ווייל ער ווייסט אַז ער וועט אים שוין מער קיינמאָל נישט באַדאַרפען. און גלייך דרייט ער זיך אויס מיט זיין שעהנעם פּנים און געקרויזטן שוואַרצן קאָפּ צו די פאַרזאַמעלטע. צו זיין קהלה. ער גלייכט ווידער אויס זיין ברייטען קערפּער, און באַטראַכט צום לעצטען מאָל זיין קהלה — ווי אַ פּאַסטוך באַקוקט זיין סטאַדע וואָס ווערט אויפגעפרעסן דורך חיות פאַר זיינע אויגען, און קען זיי נישט העלפען... און אין אַ גרויזאַמער שטום־קייט וואָס מאַכט אויפציטערען אַפילו די ארומיגע אוקראַינישע מערדער — די זעלבע אוקראַינער, וועלכע האָבן ערשט נעכטען ביינאַכט אים געפּרואווט איינריידן ער זאָל איבערלאָזען זיין קהלה און זיך ראַטעווען דורך זיי און אונטער זייער שוץ... — ער געזעגנט זיך שטום און טרערן־שטיקענד מיט זיין גאַנצער קהלה, און הויבט אָן לאַנגזאַם, לאַנגזאַם טרעטן, טריט ביי טריט, פאָראויס, פאָראויס, צום גרוב, צום אָפענעם קבר. ער גייט אין אים אַראָפּ פּאַמעליך. הינקענדיג, און ער זינקט אינם גרוב טיעפער, טיעפער ביז צום גרונט, ביז צום אָבגרונט, — ביז צום פינסטערן שאול תחתיה — — —

אויך דאָ, אין די טיפעניש פונם קבר־גרוב וויל ער זיין דער ערשטער. בראש פון אַלעמען. אויך דאָ, מוז ער גיין פאָראויס, כדי צו קומען מיט זיין גאַנצער יולאַדימעריצער קהלה און זיך שטעלן אין זייער שפּיץ פאַר דעם שופט עליון, און מאָנען פון אים, און פאָדערן פון אים, משפּט, און גערעכטיקייט, און נקמה, פאַר דער גאַנצער ערנידעריגונג וואָס איז געקומען אויף זיין קהלה, פאַר די גאַנצע ליידען פון זייער לעבען, און פאַר זייער שענדליכען און גרויזאַמען חורבן און טויט — — —

*

וואָלט עס געווען מעגליך און דערלאָזבאַר, אַז אַזעלכע העראָאישע קאַפּיט־לען פון גבורה און גייסטיגער הויכקייט פון אונזערע עלטערען און משפחות זאָלען אָפּגעמעקט ווערען פון אונזער זכרון, פון דעם זכרון פון אונזערע קינדער און פון דעם זכרון פון די קינפטיגע אידישע דורות?! וואָלט עס געזען דערלאָזבאַר,

אַז אַזעלכע הייליגע, מוטיגע, ריינע און ערהאַבענע טהאַטן, זאָלן פאַרגעסן ווערן און זאָלן קיינמאָל נישט דערמאַנט ווערן און קיינמאָל נישט פאַרצייכענט ווערן פאַר דער אידישער געשיכטע? ווער, אַלזאָ, חוץ אונז וואָלט געקענט פאַרהייליגען און פאַרהערליכען דעם נאָמען און אָנדענק פון אָט די העלדען, אויב נישט מיר זייערע קינדער און זייערע ברידער, די געראַטעוועטע און באַפרייטע?!

*

געבענטשט זאָל דעריבער זיין די איניציאַטיוו פון אַרויסגעבען דעם דאָזיגען יזכור־בוך, דאָס בוך פון פיין, בלוט און פייער. געשטאַרקט זאָלען דעריבער זיין די הענט וואָס האָבען געהאָרעוועט, כדי צונויפצוקלויבן און צונויפצוזאַמלען אין דיזען בוך יעדען פרט, יעדן זכר, יעדן פאַקט, און יעדעס בילד פון אונזער אַלטער היים און שטאָט. און געבענטש זאָלען טאַקע זיין אַלע אַקטיווע טהוער און באַטיי־ליגער, וואָס האָבן געגעבען זייער מיה און זייער צייט און זייער געזונד, כדי אַרויסצוגעבען דאָס דאָזיגע ווערק.

אַ ספּעציעלע ברכה און יישר כח קומט אונזער חשובען רעדאַקטאָר ה׳ אהרן מאירוביץ, וואָס אַפילו נישט זייענדיג קיין געבוירענער אין אונדזער שטעדטיל, וולאַדימירעץ, האָט ער דורך זיין אַרבייט, דורך זיין זאַמלען, לייענען, שרייבן און רעדאַגירען די קאַפּיטלען פון דיזען בוך, זיך געגצליך אַריבער געפיהרט מיט גייסט און מיט הארץ, קיין וולאַדימירעץ, און האָט אַריינגעלייגט זיין גאַנצע נשמה און וועזען אין די לעבענס, אין די ליידען און אין קאַמפף פון אונזערע טייערע דאָרט. ער האָט מיטגעלעבט זייערע איבערלעבונגען. ער האָט מיטגע־פילט זייערע געפיהלען, און ער האָט זיי באַגלייט אויף אַלע זייערע וועגן פון פיין, פון טרויער און פון אומקום, און נאָך אַדאַנק דעם, איז עס געלונגען אַרויסצוברייגנען אָט די געשיכטע פון פייער, הערויזם און פאַרניכטונג.

*

זאָלען, אַלזאָ, די דאָזיגע אָנדענקס־בלעטער וואָס זענען אָנגעפילט, ניט מיט טינט, נאָר מיטן בלוט פון זייערע שרייבער, דינען אַלס אַ בונט־בלומען אויף דעם פאַרלאָזענעם, מיט דערנער־פאַרוואַקסענעם און עלענדען קבר, דאָרט, אויפן בערגעל פון זשוקינער וועג; זאָל דאָס ערשיינען פון דאָזיגען בוך דינען אַלס אַ קיום און ערפילונג פונם נדר, צו געדענקען, און נישט צו פאַרגעסען, וואָס עס האָט אונז געטהון דער עמלק פון אונזער צייט; און זאָל דאָס פאַרעפנטליכען פון די דאָזיגע קאַפּיטלען פון גבורה און קדושה, דינען אַלס די ענטהילונג פון אַ הייליגער מצבה צום אייביגען אָנדענק פון אַלע וולאַדימירעצער יידן, הנאהבים והנעימים, שבחייהם ובמותם לא נפרדו. — — —

אליעזר שוסטק

מגילת־כליון ומצבת־זכרון

לוח שיש וחרות עליו „לזכר קדושי ולאדימרץ" במרתף השואה על הר־ציון אשר בירושלים, וגבעת־עפר עזובה ומכוסה עשב־בר, קוץ ודרדר בדרך לז'ולקין אשר באוקראינה — אלה הם שני גלי־העד היחידים, שעתידים היו להזכיר לנו, לבנינו ולדורותינו אחרינו, את צור מחצבתנו, את שורש יניקתנו, את יקר תפארת משפחותינו ואת חרדת אסוננו, — אילולא נכתב ספר־זכרון זה.

כל צרור החיים והיצירה, אשר נצרר ונוצר במשך דורות שקדמונו; כל פרשת הזוָעה והגבורה, שהתחוללה בדורנו בתוך קהל עדת בני ולאדימרץ; העיירה, שבה נולדנו, בחיקה טופחנו וגודלנו ומתוכה גאולים יצאנו ופדויים וניצולים עלינו; כל תולדות מלחמותיה של קהילה קדושה של יהודים תמימים וישרים, עֵדה רצופה אהבה, שופעת חסידות, צמאת דעת ומלאת תום ויראת אלקים; עֵדה, אשר אף בימי כליון, חרץ ושואה לא איבדה את דמותה ולא פגמה בצלמה; עֵדה, אשר אף בימי השפלה ובזיון, העלתה מקרבה אנשי עוז ורוח גבורה; עֵדה, אשר אף על עברי־פי־תהום, חירפה נפשה לנסיונות מרידה, התקוממות והצלה, והקבילה פני מנאץ ומרצח בגבורה ובבוז; — — — — כל פרשת היאבקות עילאית זו בצל החיים ובשחור המוות, היתה נטמנת ונקברת, יחד עם אבותינו ואמותינו, אחינו ואחיותינו, מתחת לגושי העפר אשר כיסה את דמם, — אילולא נרשמו ונכתבו קורות המאבק במגילת איכה נפלה ולאדימרץ זו, המונחת לפנינו.

כי מי ימלל גבורות יקירינו הנפילים ומי ישמיע תהילת טוהר חייהם וגאון מותם, אם לא אנחנו, השרידים הגאולים בישראל?!

והלא אף במותם, היים המה עדיין יקירינו לעינינו ובלבו־

תינו, בתום מעשיהם, בעוז סבלותיהם, בטוהר נפשותיהם, באון רוחם ובמלוא שיעור קומת צדקתם.

הנה, הנה ניצבים הם לפנינו אחינו המומתים, והם הצעירים שבמשפחותינו. צעירים, שהזדקנו ללא עת. במראה פנים ובמבחן מעש, מכובד החיים, מעומס המאבק ומאחריות הגורל, שהוטלה על שכמם הרך והענוג. הנה עומדים הם כולם, כולם לנגד עינינו, חיים, תוססים, רוטנים ומשולהבי פניהם הרזים והמארכים, כשהם מכונסים לאסיפתם המיוחדת. בלבם, — לב אחד, רוגש וסוער וזועם, — רצון עז והחלטה נחושה לנתוץ חומות גיטו ולהימלט. למרוד, להתקומם, להחריב ולהשמיד ולהינצל. לשלח תבערת־אש בכל בתי העיר ולהציל תוך התבערה, הבהלה, והמבוכה, מי במים ומי באש, את כל אשר יותן להציל.

ואף אם גם ייכשל נסיון התקוממותם; אף אם תגבר עליהם יד השטן המרצח, לפחות, לא עוד יובלו לטבח כצאן, ותמות נפשם עם מרצחים — — —

והנה, הנה ניצבים המה לפנינו חיים, האב, האם, האחים, האחיות, זקן וטף, עולל ויונק. כולם, כולם נאספים ומכונסים בכיכר־המאסף שעל יד ביצת המים־העומדים של ה„לינקֶס" בשחרו של אותו יום ששי שחור. כולם כחושים וחלושים. מיוגעים ותשושים. מימינם — מלאכי־החבלה האוקראינים, שהובאו מכפרי הסביבה. משמאלם — מלאכי־הטבח שכניהם לבית, מיודעיהם ומכריהם בשמותם ולמשפחותיהם מבני העיירה גופה. מאחוריהם — רב־הטבחים המנאץ הגרמני. ומלפניהם — הכליון, האחרית, השאול. ואין גואל ממוות ואין פודה משחת.

אך יקירי חסידי סטולין, רוחם רמה. עיניהם למעלה, לזוהר הרקיע המאיר עדיין על ראשם מעל. והם מתעטפים בטליתו־תיהם הצחורות באימה וביראה, בקדושה ובטהרה, כ ב ת כ־ר י כ י ם, ופוצחים את פיהם ברנן מזמורי תהלים והם מפארים ומקדישים וממליכים עליהם ועל כל העדה את האל הקדוש, אל שדי, איום ונורא — — —

וכעין בת־קול מן השמים פולחת לפתע את הרון והרוממות, שאגת־אימים אדירה של ירחמיאל הנפח — יידן, ראטעוועט זיך! ויחרד כל המחנה. ירחמיאל שואג והאלקים

יעננו בקול. כביכול: למה תצעקו אלי? — דבר, ירחמיאל אל בני ולאדימרץ — ויסעו! שאג אליהם — וינוסו!

ויקירינו שומעים את הקול של „המלאך ירחמיאל" ורוח המרדות הצרורה בנפשם פורצת כהר געש. הם פותחים במנוסת מוות. המרצחים, מוכי תדהמה וטירוף, שולחים בם חצי־מוות, אך יקירינו, זקן ונער, נשים וטף, אוזרים שארית כוחם ומגבירים, נטולי־נשימה את מנוסתם, רבים הכושלים והנופלים, אך חלקם מתאושש וקם, מתחזק ונס לכל עבר ולכל רוח, כל עוד רוח בקרבו ונשמה באפו. הם בורחים ומתפזרים ונעלמים ונמלטים ונגאלים וניצולים — ברובם, לפי שעה, אך במקצתם גם לחלוטין — מיד מרצחים ומבור שחת — — —

ועינינו הרואות גם כיום את כל עדת בני עיירתנו, משפחותינו, כשהם מובלים מכיכר ה„לינקס" צפופים, שחוחים, ללא הגה וללא שיג, אלי שאול תחתיה על סף יער ז'ולקין, וכשהם חולפים בדרכם האחרונה את בית־הקברות של העיירה.

והימים ימי אלול. ימי התעוררות ותשובה. ימים, שבהם נהגו משפחותינו לעלות בוקר־בוקר על קברי אבות, אשר נפטרו לעולמם בעתם, ובידי שמים, וזכו לבוא לקבורת ישראל כהלכתה; ימים, שבהם רגילים היו לשמוע בשעות מוקדמות אלו את קולו הבוקע את דממת חלל בית־הקברות ואת קירות הלב, של י ע נ ק' ל ה ש ו ח ט, בזעקו בקול „אל מלא רחמים, שוכן במרומים", לאזכרת הנפטרים.

אך בשחרו של יום ששי זה, חולפים הם את בית־הקברות בדומיה. זעקתו של יענק'ל השוחט אינה בוקעת עוד משם, מעבר לגדר, מבין הקברים. רק קול דממה, דממת־מוות י י ש מ ע כרגע. נידונים לכליון יחפזון וחיל ורעדה יאחזון, כי ידעו — הנה יום־הדין! ויענק'ל השוחט הוא עכשיו כאן, מעבר מזה של הגדר. בין כל העדה הנידונה. הילוכו כבד עדיין כבימים עברו, כי בעל היקף־גוף היה פעם, אך אין עוד זכר לסומק שבלחיים. הועם הזוהר מעל הפנים המאירים. כבה הברק בעינים הבהירות וסרה הקרינה מן המצח הטהור, כטוהר האתרוג. הולבן הזקן ונצטמק החזה, זה החזה הרחב — מקור כוח־קולו האדיר והחזק. זה הקול, המסתלסל ומרנין־לב בשילוש „הוא אדיר על הכל" כשהוא משמח חתן וכלה בחופתם; זה הקול, המתנשא ומנעים־לב ונפש במנגינת „הרחמן הוא יברך"

בסעודת ברית מילה; וזה הקול המזדעק ומרטיט-לב ב„יתגדל ויתקדש שמיה רבא" בליל ראשון של סליחות או ב„אדם יסודו מעפר וסופו לעפר" במוסף ראש-השנה ויום-הכיפורים בבית-הכנסת של חסידי סטיפן.

עוד שעה קלה וקול חזק זה ידום לעד. עוד מעט וגם פה טהור זה, אשר בתפילותיו הזכות היה בוקע שחקים; אשר בנעימת הטעמים של קריאתו בתורה היה משעשע מלאכי מרום; ואשר בתקיעתו הצלולה והמחרידה בשופר, היה סותם פי כל משטין ומקטרג; עוד רגע קט וגם פה זה, וגם לשון זו הממהרת להשמיע אמרי-שפר, תהא לוחכת את העפר...

ולנגד עינינו ממש, אף ממרחקים, התהום הפעורה. זו הגבעה בדרך לז'ולקין, אשר פערה את פיה לבלוע את יקירי נפשנו — חיים. עליה ניצבת כרגע כל העדה כולה כבני מרון, ועינינו כלות. נכתב ונחתם רוע גזר-הדין, — לאלתר למוות.

ומתוך כל העדה כולה, משכמה ומעלה, מתנשאת לנגד עינינו במלוא הדרה, דמות ההוד והגבורה, בנפש ובגוף, של הראש והראשון בקהל העדה. דמות הגבר ראה עני יקירינו בשבט עברתם, דמות האיתנים של יעקב אייזנברג.

הוא, הארי שבחבורה, שאף אויב מרצח נרתע מלהתקרב למלתעותיו. הוא, כביר הכוח והרוח. הוא, העובר תמיד לפני המחנה בכל שעת צרה וצוקה, עברה וזעם. הוא, אף הוא, עומד כעת בתווך, אך בראש, קהל עדת אבותינו, אחינו ואחיותינו, על עברי פי בור ההריגה והחניקה.

לפתע הוא זז ממקומו. הוא צועד קדימה. — והוא צולע על יריכו, כיעקב הראשון, יעקב אבינו, בכלותו מאבקו עם שרו של עשו... — הוא צועד, והוא מתקרב לאטו אל האילן הראשון שלנגד עיניו. על אילן זה הוא תולה את מטה-משענתו. זה המקל, שעליו נשען בהילוכו כל ימיו ולא יזדקק לו עוד לעולם... הוא מפנה ראשו המתולתל כלפי עדתו. מיישר גוו ומגביה קומתו הנאה והגאה, וסוקר בדמע-עין סקר אחרון את קהלו, כבקרת רועה עדרו הנטרף לעיניו באין מציל. ובאלם מחריד, המזעזע אף את המרצחים האוקראינים המקיפים — שאך אמש שידלוהו לנטוש את עדתו ולהינצל על ידיהם — הוא נפרד מעדתו ושם פעמיו כלפי הבור. הוא יורד לתוכו. מתמקם בתוכו. שוקע במעמקיו ויורד, ויורד בו חיים שאולה — — —

גם כאן, במעמקי בור־קבר, הוא ראש וראשון לעדה. **גם כאן הוא עובר לפני המחנה, כדי לבוא בראש כל קהל בני ולאדימרץ אל מול פני אל עורך דין, ולתבוע ממנו את כל קלון חייהם ואת** כל חרדת מותם — בדין! — — —

הייתכן, שפרקי הוד, גבורה ותעצומות נפש כאלו של בני משפחותינו יימחו מזכרנו ומזכרון דורותינו, כשם שנמחו מחולליהם?!

הייתכן, שעלילות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מאירים ומזהירים, לא יעלו על לב לעולם?!

ומי יוכל לגדל ולקדש את שמם ואת זכרם של גיבורי העליליה האלה, אם לא אנחנו, בניהם ואחיהם הגאולים והפדויים?!

על כן, תבורך היוזמה להוצאת מגילת־אש זו. תחזקנה הידים אשר עמלו ללקט ולקבץ לתוך מגילה זו כל פרט, כל תעודה, כל זכר, כל עובדה וכל תמונה. ויבורכו כל המשתתפים והפעילים אשר טרחו בהוצאת ספר־זכרון זה.

במיוחד יעמוד על הברכה העורך הנעלה מר אהרן מאירוביץ, שעם אי־היותו יליד עיירתנו, הרי תוך כדי איסוף, עלעול, קריאה, כתיבה, סגנון ועריכה של דפי מגילת־זכרון זו, העביר את עצמו, את רוחו ואת כל כולו לולאדימרץ, והשקיע את כל לבו ואת כל נפשו ומאודו במעמקי ההוָי, הסבל, התלאה והמאבק של יקירינו שם. הוא עמד אתם במעמדותיהם, חי את הוָיותיהם. חש בסבלותיהם, צר בצרותיהם, ליווה אותם בכל משעולי יגונם וכליונם, ובדרך שיתוף־גורל של אמת, חזון, סבל והוָיה שכזו, העלה על הקלף מגילת־אש ודוָי זו.

ישמשו איפוא, דפי זכרון אלה, שנמלאו בדם לב כותביהם, פרחי נוי על הקבר השומם בגבעה אשר בדרך לז'ולקין. יהא בהופעת הספר הזה משום קיום הנדר לזכור ולא לשכוח את אשר עשה לנו עמלק, ויהא בגילוי ופרסום פרקי גבורה וקדושה אלה, משום גילוי מצבת־זכרון־נצח לכל בני ולאדימרץ, הנאהבים והנעימים שבחייהם ובמותם לא נפרדו — — —

אלול תשכ"ג

עֲלִי בְאֵר

עֲלִי בְּאֵר, מִמְּקוֹר־יַלְדוּתֵנוּ נֶאֱצַל־הַתֹּם, מִנִּבְכֵי הַכִּסּוּפִים עֲלִי,
שׁוּבִי וְגַלִּי אֶת כָּל נִגּוּנֵינוּ הַשְּׁדוּדִים – אֶת מִדּוֹת־הָרַחֲמִים וְהַחֶסֶד;
אֶת הַיָּגוֹן הַיְּהוּדִי, אֶת חֶדְוָתוֹ הַמְאֻפֶּקֶת וְהַנּוּגָה, עִם חֶרְדַּת הַנֵּכָר
הַמַּשְׁכִּימָה וְהַמַּעֲרִיבָה.

שׁוּבִי וְהַנְחִילִינוּ אֶת רֶגֶשׁ לִבָּם הַנָּבוֹן שֶׁל אֲבוֹתֵינוּ, שׁוֹקְדֵי
הַצְּדָקוֹת וְעוֹמְסֵי הַיְגִיעָה. כִּי לֹא פַּסּוּ מַשְּׂאוֹת־נַפְשֵׁנוּ אֶל כָּל
סְגֻלּוֹתֵיהֶם־יְקָר. אֶת כָּל בָּרֵי הַלֵּב וְכָל חַנּוּנֵי הַדַּעַת אִוִּינוּ לָשׁוּב
וְלָחוּשׁ – אֶת טַעַם זְקֵנַיִךְ עִם סַעַר נְעוּרַיִךְ וַחֲלוֹם יְלָדַיִךְ הַתְּמִימִים.

עֲלִי בְּאֵר וְהִגָּלִי, כִּי אֶל טוּבֵךְ אֲשֶׁר נִכְרַת צָמֵאנוּ, בְּכָל מְאֹדֵנוּ
קוֹרְאִים אֲנַחְנוּ אֵלַיִךְ.

הרב משה שליטא

עירנו שהיתה ואיננה

בפי היהודים קרויה היתה עירנו ולאדימֶרֶץ, אולם ברוסית היה שמה ולאדימירץ ובפולנית ולודימירז׳ץ. מפאת דמיונו הצלילי של השם ולאדימרץ, נוח היה להתחלף עם שמה של העיר הגדולה „לודמיר״, שנקראה ברוסית ולאדימיר—ווהלינסק ובפולנית ולודזימיֶרז ווֹלינסק. בימי שלטונה של רוסיה הצארית נקרא משום כך הדואר של ולאדימרץ בשם סטאחובקה, — שהיא מושבה סמוכה לעירנו. על דברי הדואר היו כותבים, על־כן, ולאדימרץ דואר סטאחובקה. אולם הפולנים לא נהגו כך ודבר זה היה גורם לפעמים לבלבול־כתובות — ויש כי הדואר מלודימיר היה מגיע לעירנו, ולהיפך. במפה שבפנקס ועד ארבע הארצות, משנת 1766 מכונה ולאדימרץ בשם לודמיר קטן.

יערות האורן, בהם היתה סביבת ולאדימרץ משופעת, משכו, כנראה, את ראשוני המתיישבים, ומהם התפתחה אחר־כך העיירה. יהודים שביקשו מקור־מחיה התיישבו במקום זה ובנו להם בתי־משרפות להפקת הזפת מן העצים ולעיבודה. מן הזפת היו מכינים עיטרן ומשחת־עגלות הנחוצים לכפריי הסביבה. כאן ודאי מקורו של הפתגם, שהיה שגור בפי אנשי העיירה — כי ספסלי ולאדימרץ משוחים בזפת. המשמעות האמיתית של פתגם זה, היתה, כי כל אחד מאנשי העיירה כמו דבוק למקומו ואיננו זז ממנו. מימרא שהיו נוקטים בעיקר כלפי האנשים שהיה בידם לצאת לעיר גדולה ולהסתדר שם, ועל־ידי־כך לשפר את מצבם, ולא עשו כן.

בסביבת ולאדימרץ נמצאו גם מושבות יהודיות כמו ז׳אלודסק — ואוליזרקה, שאדמתן ניתנה ליהודים להתיישבות עוד בימי ניקולאי הראשון. גם כפרים רבים נמצאו בסביבת עירנו והיא שימשה להם מרכז. האחוזה קארצ׳מקי, הסמוכה לולאדימרץ, נשתייכה ליהודי ששמו היה ויינר. כשאושרה הקהילה היהודית בולאדימרץ, עפ״י חוק הקהילות בפולין, סופחו אליה המושבות היהודיות הנ״ל, וכן העיירות — רפאלובקה החדשה והישנה.

על זמן היוָסדה של ולאדימרץ אין לנו ידיעות ברורות. בעיירה נמצא פנקס של „חברת תהלים״, אשר בעמודו הראשון היה רשום „מכתב תהילה״ מאת הרב ר׳ שלמה יעקב בר׳ יהודה ליב. המכתב התחיל במלים „בעברי דרך עיר מולדתי״ והיה משנת תקנ״ג.

באנציקלופדיה של עפרון—ברוקהאוז מסופר: „בשנת 1765 היתה ולאדימרץ תחת ממשלת פולין (שלפני החלוקה), פלך ווהלין מהוז לוצק, עם קהילה יהודית שמנתה 110 יהודים ואשר רכשו 33 בתים. בסביבה היו אז 49 יהודים נוספים, וביחד השתייכו לקהילת ולאדימרץ 159 יהודים. עם ההתמעטות הכללית של האוכלוסיה היהודית בווהלין, הוקטנה גם האוכלוסיה היהודית בולאדימרץ, ובמפקד הפולני של שנת 1787 אנו מוצאים בעיירה רק 64 יהודים, ובכל הסביבה — 109. אחרי חלוקת פולין עברה ולאדימרץ לידי הרוסים; ובמפקד הרוסי משנת 1847 נמצאו בה כבר 251 יהודים. במפקד שלאחר חמישים שנה, בשנת 1897, עלה מספרם ל־1024 יהודים, שהיוו את מחצית האוכלוסיה הכללית במקום".

בימים הקדומים נהגו יהודי עירנו פשטות בחייהם; לבושם — כותונת של בד פשוט, שהיו קונים אותו אצל האיכרים מכפרי הסביבה, או שהיו טווים אותו במו ידיהם. לקנות בד לבן בחנות נחשב משום בזבוז ומותרות, גם קניית לחם טרי בכל יום אצל האופה נחשבה בזבוז. כל עקרת־בית היתה אופה את הלחם בתנורה ממש. גם חליפות־הבגדים היו עשויות מאותו הבד, אלא שצבעו אותו בצבעים, כל אחד לפי טעמו. אפילו הכפתורים היו מתוצרת עצמית — עשאום מעץ וציפו אותם בבד של החליפה.

ומעשה בבחור מאחת העיירות, שנשא בת ולאדימרץ לאשה והיה סמוך על שולחן חָמיו: אָברך זה לא נהג כיושבי המקום ותפר חולצות, אשר צוארוניהן ובתי־השרוולים היו מבד לבן. הדבר לא מצא חן בעיני הקשישים, כי ראו בכך פרצה מסוכנת בחיי הצנע הנהוגים. בפעם הראשונה, כשבא הצעיר עם חולצתו זו לבית־המרחץ, קרא אליו אחד מהזקנים בקול:

„בוא הנה, צעיר בזבזן שכמוך!"

כשהלה התקרב, הטיף לו הזקן מוסר לאמור:

„צנארון זה ובתי־ידים אלה סופם להביא את חותנך לפשיטת־הרגל, עליך לדעת, כי הבד הלבן, לא זו בלבד שהוא יקר הרבה מהבד הפשוט, אלא שתצטרך למסור את החולצה לכביסה פעמים בשבוע. כלום יוכל חותנך לעמוד בכך?.."

בימות הגשמים כשהבוץ בעיירה גדל, היו רוב תושבי המקום נועלים מגפים גבוהים ורחבים עשויים עור פשוט, ורק האמידים שבהם היו נועלים מנעלים עם ערדלים, מי שנעל ערדלים היה מעורר רגש כבוד והיו מסתכלים בו כבאדם חשוב. הוא הדין באלה שהרכיבו משקפיים... ומעשה בבחור אחד שנסע לעיירה סמוכה להתראות עם עלמה, לשם שידוך, וכדי לעשות רושם שאַל את הערדלים אצל אחד מחשובי העיירה.

גם הריהוט בפנים הבית הצטיין בפשטותו, באמצע החדר עמד שולחן־עץ גדול, מסביבו ספסלי־עץ, גם ליד הקירות ערוכים היו ספסלי־עץ. בזוית היה תלוי ארון־קיר קטן, שצבעו שחור, לספרי קודש; ועל הקיר — תמונת „מזרח" מצוירת. בחדר־

השינה מיטות־עץ ובתוכן מזרונים ממולאים קש, שהיו מחליפים אותו מפעם לפעם. שידה מפורזלת בחישוקי־ברזל ומטולטלת על־ידי גלגלים שימשה כארון־בגדים.

בפוליטיקה לא התעניינו בימים ההם. הכול טרודים היו בפרנסתם ובעניניהם הפרטיים, ואת מעט זמנם הפנוי היו מקדישים ללימוד התורה, למצוות ומעשים טובים. על התעניינותם ומושגם בפוליטיקה יעיד התיאור הבא, שסופר על־ידי זקן מופלג: יושבים להם חסידי העיירה בבית הרב, בשבת בין־השמשות מסביב לשולחן וסועדים סעודה שלישית. זה עתה גמרו לשיר את הזמר „יום זה מכובד" ודומיה השתררה מסביב. פתאום נשמע קול־אנחה מר' יוסי הזקן שישב בקצה השולחן.

„על מה אתה מתאנח ר' יוסי?" שואל הרב.

„כיצד לא אתאנח? עונה ר' יוסי, הייתי בכפר ודיברתי עם גויים שהיו בוולוסט (המועצה המקומית העירונית); הללו סיפרו לי ששמעו, כי בקרוב תפרוץ מלחמה".

„מה איכפת לך אם תפרוץ מלחמה?" שואל שוב הרב.

„איכפת לי ואיכפת, יש לי הרבה חובות אצל הגויים ואם תפרוץ מלחמה, הרי ישתמטו מלפרוע לי..."

בימים משכבר היתה התאורה בערבים באמצעות מנורת־הנפט הקטנטונת שנתקראה ברוסית „קורניק" — עַשְׁנָן — המנורה היתה בלי זכוכית והעלתה על־כן עשן ומכאן שמה. ואולי השם עששית נאה לה? היתה זו צלוחית או פחית קטנה, ששפכו בה נפט ובתוכה פתיל דק, בדומה לנר של חנוכה. ה„קורניקים" לא היו דולקים הרבה זמן, כיוָן שתושבי העיירה היו מקדימים לעלות במיטותיהם והיו משכימים קום — עם קריאת התרנגול הראשונה. את מנורת הנפט, על כל אביזריה, כפי שהיא לפנינו היום, לא הכירו תושבי ולאדימרץ בימים ההם. לראשונה הביא אותה סוחר־יערות מעיר גדולה, שהתגורר זמן־מה בולאדימרץ לרגל עסקיו. בלילות מבהיקים היו חלונות חדרו באור בהיר, אורה של המנורה, ואילו שאר חלונות הבתים חשכים היו.

כשהדליק את מנורת־הנפט בפעם הראשונה, באו כמעט כל בני העיירה להסתכל במחזה הנהדר של המנורה הפלאית, שמפיצה את אורה על כל החדר, ולא כ„קור־ניקים" שהיו מאירים בקושי את עצמם.

באחד הכפרים נערכה באותו זמן חתונה. ביקש המחותן להגדיל ולהאדיר את השמחה והוא בא לאורח בן־הכרכים וביקש ממנו שישאיל לו את מנורת־הנפט לליל החתונה. מכיוָן שהחתונה נערכה ביום ששי והמנורה היתה צריכה לדלוק בליל שבת, נתמַנה גוי אחד להשגיח כל הלילה על המנורה. אחרי הסעודה, כשהמחותנים התלהבו ויצאו בריקוד, נשמע פתאום קול נפץ, הזכוכית התפוצצה משום־מה ונשברה לרסיסים. הנאספים נתבהלו מאוד, והמנורה גרמה לשיבוש השמחה. עתה הגיע תורו של „גוי השבת" שכיבה את המנורה הפלאית והדליק במקומה נרות רגילים.

ומעשה בגרמופון — מפה אל פה עברה השמועה על פלא גדול אחר:

„השמעת? יצחק־יעקב גרושקו הביא תיבת־קסמים הקרויה גרמופון, והיא מדברת כבן־אדם־ממש! ולא זו בלבד אלא שהיא גם שרה שירים, ואפילו פרקי חזנות, ממש בקולם של החזנים המפורסמים".

הגיעה השמועה גם לאזני הרב, ר' יצחק אליהו. התעניין גם הוא בזה וביקש מר' יצחק־יעקב שיביא את הגרמופון לביתו, למען יראה במו עיניו את הפלא הגדול. הזמן המתאים שמצאו לדבר היה במוצאי־שבת, אחרי ההבדלה. באותו ערב התאספו לבית־הרב כל בני העיירה כמעט. הבית היה צר מלהכיל את כולם וקהל גדול הצטופף בחוץ, מסביב לבית. חסידים ואנשי־מעשה, שתחילה התייחסו לעניין בביטול, בשמעם עתה, כי גם הרב מתייחס לזה ברצינות, שינו את טעמם ובאו גם הם, כשצחוק הביטול ואי־האימון גווע על שפתותיהם.

משישבו נכבדי העיר מסביב לשולחן אל כוס תה של מוצאי־שבת הופיע יצחק־יעקב ותיבת־הקסמים מתחת לבית־שחיו, בקושי נדחק בין הנאספים, ובארשת נצחון העמיד את הגרמופון באמצע השולחן. בזהירות יתירה פתח ר' יצחק־יעקב את התיבה, שם לתוכה את התקליט והנה נשתפכה תפילת „השכיבנו" בקול מתוק ונוגע ללב. נפתחו החלונות, כדי שגם הקהל בחוץ יוכל לשמוע היטב והכול הקשיבו מתוך התרגשות. הגרמופון ניגן עוד כמה פרקי חזנות, זמר המבדיל, לשמחת לבם של כל הנאספים. בקהל נמצא גם מאן־דהו שהתרגשותו רבתה כל־כך, עד כי ביקש לדעת מפי הרב, אם אפשר לצאת ידי חובת ש"ץ בתיבה כזו.

ערב זה היה חויה גדולה ליהודי העיירה מהזמן ההוא.

בסימן של תמורות

ברוח זו של תום ופשטות חיו יהודי העיירה עד למלחמת העולם הראשונה. מעתה ידעה העיירה תמורות רבות, אשר הטביעו עליה את חותמן.

אחרי מלחמת העולם הראשונה עברה ולאדימרץ שוב לשלטון פולני, ובמפקד הממשלתי משנת 1930 מנתה העיירה כ־1500 יהודים.

בזמן השלטון הרוסי השתייכה העיירה למחוז לוצק, ואילו בימי הפולנים, כשהעיר סארנה — הנמצאת בריחוק 40 ק"מ ממנה — נעשתה עיר מחוז, סופחה אליה גם ולאדימרץ. סארנה וסביבתה השתייכו מקודם לגליל פולסיה, שהעיר המרכזית בה היתה בריסק, אך לבסוף סופחה לאיזור ווהלין, שלוצק היתה בה העיר המרכזית.

מפאת היותה מרוחקת ממסילת־הברזל לא ידעה ולאדימרץ עד עתה התפתחות ניכרת, וכמה יהודים אף יצאוה ועברו לגור ליד תחנת־הרכבת בכפר הקטן „פאליץ", שממנו התפתחה העיירה — רפאלובקה.

בימי המהפכות והמבוכות, שפקדו את רוסיה ואוקראינה בשנות 1919—1917, לא

נפגעו יהודי ולאדימרץ במיוחד, ורק מחנות הצבא שעברו בה שדדו אותה ורוששוה.

כשנכנסו הבולשביקים בשנת 1919 חשדו הם בכומר הפולני, כי הוא מקיים קשרים עם הצבא הפולני והם אסרו אותו. הוא היה צפוי לעונש מוות, אך היהודים השתדלו אצל השלטונות וערבו בעדו והוא הוצא לחָפשי. הכומר החזיק טובה ליהודים ושילם להם כגמולם — וכשנכנסו בשנת 1920 הפולנים לעיירה, והחיילים התחילו להשתולל ולבוז, עמד הוא בפרץ ולא נתן להרע ליהודים. החיילים שהיכו ביהודים נענשו ואלה ששדדו חויבו להחזיר את הרכוש השדוד. גם בימי השואה של מלחמת העולם השניה, עמד הוא לימין היהודים והיה מטיף לצאן־מרעיתו להושיט עזרה ולהיות להם למחסה. ואכן בזכותו נשארו כמה יהודים בחיים.

העיירה סבלה הרבה מדליקות. השריפה הגדולה ביותר נפלה בשנת תרצ״ד, בתחילת הקיץ. היה זה בשבת אחרי הצהרים, הקשישים נהנו באותה שעה משינה של שבת והצעירים טיילו ביער המרוחק מהעיירה. הדליקה התפשטה במהירות רבה ואכלה כשני שלישים מן העיר.

הממשלה הפולנית שילמה אז את דמי־הביטוח במלואם, בלי נכיונות ובלי קשיים. לעיירה נשלח מהנדס ממשלתי והבנינים החדשים נבנו לפי תכנית מודרנית. הרחובות הורחבו, ובמקום הבתים הישנים והרעועים הוקמו בנינים יפים ונרחבים. ברחובות הראשיים, נבנו על־פי צו הממשלה, רק בתי חומה. שנות הבניה היו שנים של שפע לעיירה. למשפחות אחדות שימשה הדליקה שעת־כושר לחַסל את עסקיהן ולעלות לארץ־ישראל.

ממראות העיר

באמצע הרחבה של העיר עמדה הכנסיה הפרבוסלאבית, מוקפת גדר אבנים. בנין הכנסיה היה מטויח ומסויד לובן. הגג משוח בצבע ירוק ושתי כיפות מזדקרות מתוכו, אחת עגולה ואחת מחודדת, ועליהם מתנוססים הצלבים. בתוך הכיפות נמצאו פעמו־נים גדולים שהיו מצלצלים ביום ראשון, יום־המנוחה האזרחי או ביום „חָגָא״, וקוראים את המאמינים לתפילה.

משמאלה של הכנסיה הפרבוסלאבית עמדה הכנסיה הקאתולית, גם היא מטויחת ומסוידת לובן וגדר־אבנים סביב לה, אלא ששתי הכיפות על הגג היו מחודדות, והפעמונים לא היו בתוך הכיפות רק בתוך הקיר החיצוני בשני חלונות בעלי קמרונים. הפעמונים של הכנסיות היו משמשים גם לאזעקה בשעת שריפה. נוסע שבא לעיירה היה רואה לראשונה את הכיפות עם הצלבים — אות כי מתקרב הוא לעיירה ממש.

שתי הכנסיות, כמו חָצו את העיירה. מדרומן היה השוק והרחובות הראשיים, שם גָרו האמידים שבתושבים, ומצפון להן התרכז יישובן של השכבות העממיות,

רובם בעלי־מלאכה. שם היה גם בית־מדרש קטן משלהם, שנקרא בית־הכנסת של החייטים.

בין הכנסיה הפרבוסלאבית לבין בתי המגורים לצד דרום, היתה כיכר ציבורית גדולה ורחבת ידים. שם היו נערכות אסיפות־עם פומביות, וחגיגות־עם שונות. כאן היה גם מקום־חניה לכלי־הרכב של האיכרים, בהביאם לעיר את סחורותיהם למכירה או בבואם לבית־המשפט. בשנת 1919, בעת שלטונם של הבולשביקים, הוקמה במגרש זה במה גדולה, מעליה היו נושאים המטיפים שלהם את דברם לעם. שם היו מציגים הצגות שונות או עורכים קונצרטים, כדי לבדר את הציבור.

בימי ממשלת פולין, משהונהג יום־שוק קבוע בולאדימרץ, שימש מקום זה ככיכר השוק, לכאן באו האיכרים עם תוצרתם, והסוחרים עם סחורותיהם. אולם לאחר השריפה, — משהוקמו בעיירה בנינים חדשים, והרחובות מסביב לשוק הוכרזו כרחובות ראשיים, באי השוק התרבו והמקום נעשה צר מהכיל אותם, — הועבר השוק למקום צדדי יותר.

נהר לא היה בולאדימרץ ואף לא בסמוך לה. רק פלג צר בשם „לינקס" עבר בתחום העיר ולא היו מתרחצים בו אלא לעתים נדירות. מפאת חסרון הנהר לא היו מסדרים גיטין בולאדימרץ, והיו עורכים אותם ע"י שליח בעיר הסמוכה ברזניץ או רפאלובקה.

הבנינים, בניני־עץ, וכמעט כולם בני קומה אחת. רק שני בנינים בעלי קומתיים היו בעיירה, בית החומה של צבי לרנר ובית החומה של דוב וישניא. אצל הראשון התגוררה בקביעות המשטרה. בית־החולים בעיירה הצטיין בהידורו החיצוני והפנימי. רושם מיוחד עשו מרצפות השיש בפנים, שלא כרצפות שאר הבתים שעשויות היו עץ.

כמו בכל העיירות גרו היהודים במרכז וברחובות הראשיים, ואילו הגויים בעיבורה של העיר וברחובות הצדדיים. גם הבתים נבדלו אלו מאלו — בתי היהודים, גבוהים היו, חלונותיהם גדולים, הגגות מכוסים פח או רעפי־עץ, ואילו בתי האיכרים נמוכים, חלונותיהם קטנטנים וסמוכים לארץ והגגות מכוסים בקש. כשרצו לציין בית קטן ונמוך היו אומרים „בקתה של גוי".

הרחובות לא היו סלולים, ובימות הגשמים או הפשרת השלגים גדל הבוץ. לצדי הרחובות היו מדרכות־עץ צרות.

הרחוב הראשי היה רחוב „השוק" בו התרכזו רוב החנויות, וממנו היו תוצאות לשאר הרחובות. בקיץ, ובעיקר בשבת, המה הרחוב מהמון מטיילים, עוברים ושבים. הפולנים קראו שמות לרחובות העיירה, בפינות הרחובות קבעו שלטים עם שם הרחוב, כל בעל־בית חייב היה להדביק לביתו שלט קטן ובו מספר הבית, שמו ושם משפחתו. הרחוב הראשי נקרא ע"ש פילסודסקי, מלבד זה היו רחובות ע"ש המלך קאזימיז' הגדול, ע"ש עיר הבירה וארשה וכדומה. אולם למעשה לא השתמשו התושבים בשמות אלה וכשהיו רוצים לציין מקום כלשהו, קראו אותו עפ"י בנין

מסוים באותה סביבה, והיו אומרים: „על יד הדואר", „על יד בית־החולים", „על יד הטחנה", וכדומה, או שקראו את הרחוב עפ"י שמו של איש ידוע שהיה מתגורר בו.

מים היו שואבים מכמה וכמה בארות. שלוש הבארות החשובות שהיו מְסַפקות מים לרוב תושבי העיירה היו נודעות בשמותיהן: „באר ווֹפּטשוק", זו היתה באר יהודית, „באר שאַמשאַס", ע"ש גוי שכך היה שמו, ובארה של „הוולוֹסט" (כלומר: של המועצה המקומית). המים הטובים ביותר היו בבאר הוולוֹסט, ואפילו אלה שגרו סמוך לבארות אחרות היו באים לשאוב מים מבאר זו, לשם הכנת תה, לפחות. את המים היו שואבים בעזרת מוט ארוך שהותקן לשם כך על־פני ראש עמוד והמתקרא במקורותינו קילון, או בעזרת שלשלת במקום המוט. היו בארות שהדלי נקשר בהן תמיד למוט או לשלשלת. בבאר מעין זו היו שואבים את המים בדלי הקבוע ומריקים מתוכו את המים לדלי שהביאו מהבית. בבארות אחרות היו משלשלים למטה את הדלי הפרטי, וכך היו דולים את המים. יש שהדלי היה נשמט מן המוט או מן החבל ונופל לתוך הבאר, במקרה מעין זה היו מביאים מוט מיוחד שאַנקול היה מחובר לקצהו ואשר נתקרא בשם „בוסיאק", והיו בוחשים בו במי הבאר עד שהצליחו „לתפוס" את הדלי שצלל.

בימי החורף היו נקפאים המים הנשפכים ליד הבאר, והגישה אליה היתה כרוכה בסכנה, וחייבה זהירות רבה. במקרה מעין זה היו שוכרים את מי שהוא להסיר את הקרח מסביב לבאר, כדי לאפשר את הגישה אליה. בהוצאה זו היו משתתפים כל בעלי־הבתים ששאבו מים מן הבאר.

לחג הפסח היו מכשירים את הבארות, כלומר: היו שואבים את כל המים מתוך הבאר, מנַקים וסוגרים אותה, עד שנבעו המים מחדש. גם בהוצאה זו השתתפו כל המשתמשים בבאר. היו מקרים, כי נערי הגויים, שרצו להכעיס את היהודים היו מטילים בעצם ימי הפסח, פירורי לחם לתוך הבאר ומחמיצים אותה. מעשה מעין זה היה מקים רעש גדול בין היהודים.

בכל בית היתה חבית של עץ או חבית של פח, שהיו ממלאים אותה מים ליום או ליומיים. המדקדקים במצוות, חסידים ואנשי־מעשה, היתה להם לחג הפסח חבית גדולה, שהיו ממלאים אותה מים לכל שמונת ימי החג. יום או יומיים לפני הפסח, היו קוראים לפעמים לשואב־המים, ונותנים לו בגדים נקיים למען יביא את המים לכבוד הפסח. ואכן היה זה מראה משעשע כששואב־המים, ה„גוי", היה יוצא בראש חוצות עם הדליים והוא לבוש כיהודי ממש.

ראוי להזכיר גם את אשר וזאב השייכים לנופה של עירנו — השנים מוכי־גורל נחשבו. מפגרים בשכלם ובהתפתחותם היו, אך לא נפלו כמעמסה על בני העיירה. לאמיתו של דבר היו מתפרנסים מיגיע כפיהם, שני אלה היו שואבי־המים הרשמיים בעיירה. אָשר, גבה־קומה, עטור זקן שחור מהלך היה יחף כשמכנסיו מופשלים לו למעלה מהברכים, ומתניו חגורות בחבל. אָשר היה מגמגם מאוד בדיבורו. עיניו הגדולות והשחורות הביעו תמיד פחד ותמהון.

בשביל שכר־טרחתו, פרט לאוכל, לא היה רוצה כסף, רק עתונים היה מבקש, — עתונים ועתונים, וכל המרבה לתת לו הריהו משובח. זו היתה משאת־נפשו העיקרית. כיסיו וחצנו היו תמיד מלאים עתונים.

הוא היה אומר, כי את העתונים יאסוף, כדי לרפד בהם את הדרך מבית־הקברות עד לביתו, בשביל אמו המתה. כשיבוא היום והמתים יקומו לתחיה, לא תצטרך, איפוא, ללכת על פני האדמה הקשה. אשר מת אחרי מלחמת־העולם הראשונה. בעליית־הגג, בה התגורר, מצאו אחרי מותו שלל עתונים.

קומתו של זאב, שנתקרא וולף, היתה נמוכה קצת מבינונית. מבנה גופו חסון, וזקן צהוב עטר את פניו. אף הוא כבד־לשון היה ודיבורו עמוס, אבל בשאתו את שני דלייו המלאים מים היה נותן את קולו בשיר. טנור חזק ונעים היה לוולף וקולו נשמע למרחוק. תמיד היה גאה מאוד שהוא חבר בחברה־קדישא, אולם טרוניא היתה עמו, כי מעולם לא בחרוהו כגבאי החברה. כשדעתו לא היתה נוחה ממי שהוא היה עורך לו מיד תפילת אל מלא רחמים, כשם שאומרים אותה אחרי המת. בהלויה של מת היה רץ עם הכיפה ביד לקבץ נדבות, וקורא „צדקה תציל ממוות", הוא נהרג ע"י הנאצים בימי ההשמדה הכללית, לאחר שגילה התנגדות.

גם אשה אחת מוכת־גורל היתה בעירנו, שמה היה סוסיה. היא היתה מחַזרת על הפתחים, וסוחבת עמה שני שקים, האחד על גבה והשני בידה. בסוף ימיה, כשנחלשה מאוד, לקחו עליהן נשים צדקניות את המצוה לטפל בה. שכרו לה הדר והספיקו לה את כל צרכיה.

כבני משפחה

לא כבעיר הגדולה חיי הציבור בעיירה קטנה. בעיר גדולה יש לכל אחד חוג־מכרים — אם אלה חברים לעבודה ואם חברים למפלגה. לעומת זאת אין תושב העיר מכיר לרוב, לא את שכניו הגרים באותו רחוב ואפילו את השכנים המתגוררים באותו בית, לא כל שכן, שאין בינו לבינם שום קשרי ידידות. שונה הדבר בעיירה הקטנה, — כאן מכירים התושבים אלה את אלה והם קשורים ביניהם בקשרי ידידות, גם אם אין להם עסקים משותפים או ענינים מפלגתיים. מבחינה זו היוו אנשי העיירה הקטנה כאילו משפחה אחת. מאורע כי יארע אצל האחד ודיברו בו כל אנשי העיירה. שמחה כי תהיה אצל פלוני ובאו רבים להשתתף בה, ולהיפך, אם צרה תתרגש על מישהו, ישתדלו כל עסקני הציבור להחיש לו עזרה.

בתכונות אלו דומה היתה עירנו לשאר עיירות ואולי אף עלתה עליהן. לא אפריז כלל אם אומר, כי היהודים חיו כאן ביניהם כמו אחים — גם לשמחה וגם לצרה. מעידה על כך העובדה מימי מלחמת־העולם הראשונה. בזמן ההוא פשטה בעירנו מגיפת הטיפוס, צעירי העיירה התנדבו לסעוד את החולים בחָליים, ללון

בביתם ולשרת אותם. ואף שהיתה במעשה זה סכנת־נפשות ממש, השתתפו בו רבים.

כשנולד למי שהוא בן־זכר היה השמש מכריז בבית־הכנסת: בליל שבת מזמין פלוני בן פלוני, את כל הקהל לשלום זכר. ביום שהיתה ברית־מילה בעיירה לא אמרו תפילת תחנון בכל בתי־הכנסת ובכל המנינים, כי כולם ראו את עצמם כמחותנים בשמחה.

לרוב לא היו האנשים נקראים על שם משפחותיהם, רק על שם אבותיהם, אמותיהם, או חותניהם, כמו: משה חוניו׳ס, יענקל חיה׳ס, הערשל אהרנ׳ס וכד׳. היו גם כאלה שנקראו ע״ש אומנותם: שמחה הנגר, יוסף הרצען, צבי החייט, וכן הלאה. אם מישהו היה בעל שני שמות לא היה צריך לשם לוואי אחר, כמו: יצחק־מנדל, אליעזר־לייב, שמעון־דוב. בני כפר או בני עיירות אחרות שבאו לגור בעירנו היו נקראים על מקום־מגוריהם הקודם: יואל וורונקר, אבא אוסטרובצר, וכדומה. גם עובדה זו, שהאנשים נקראו בשמות הנ״ל ולא בשמות משפחה, מקורה באוירת האחוה ששררה בעיירה. רק בזמנים המאוחרים, כשאנשי העיירה התחילו לצאת מד׳ אמותיה ונעשו מעורבים עם העולם הגדול, וסיגלו להם נימוסים מן החוץ, התחילו להיקרא גם על שם המשפחה. היו משפחות מסועפות בנות מוצא אחד, ואלו נקראו בכינוי משותף, על שם אבי השושלת או אמם, או על שם מאורע קדום שאירע במשפחה, בכינוי כזה היו משתמשים לרוב אם בקשו להבליט קו מיוחד או תכונה מיוחדת המשותפת לאותה משפחה.

ברחבה שבין בית־הכנסת הגדול לבין ביהמ״ד דחסידי טריסק, שעמדו זה מול זה, היו נוהגים לערוך את החופות. ניגון ידוע היה להם למנגנים — או כמו שקראו להם ל„כלי־זמר״ — בו היו מובילים את החתן ואת הכלה לחופה. כנהוג, היו מביאים תחילה את החתן. לפני שבא אל מתחת לחופה היה החתן סר לבית־הכנסת, עולה לארון־הקודש ונושק את ספרי־התורה והפרוכת, ורק אחר־כך היה נכנס אל תחת החופה ומחכה לבואה של הכלה. ה„כלי־זמר״ היו שבים בינתים אל בית הכלה, כדי להביא גם אותה לחצר בית־הכנסת. גם אותה היו מובילים באותו ניגון וזמר.

תהלוכה גדולה של מחותנים ממש ואנשי־העיירה סתם, היתה מלוה את החתן ואת הכלה, בראש התהלוכה ולאחריה ראִית ילדים רבים, שכל שמחה היתה בעצם שמחתם הם.

את הקידושין היה מסדר כנהוג הרב, בניגון המסורתי. כשחזרו מהחופה היתה אחת מהמחותנות רוקדת כרגיל לפני החתן והכלה. ביד הרוקדת היתה חַלָה גדולה — מעשה מקלעת — סימן למַזל ולשפע — פניה של הרוקדת היו מופנים כלפי הזוג הצעיר, וכך היתה רוקדת ומתקדמת לאחוריה.

יום החתונה היה כרגיל יום צום לחתן ולכלה וכשחזרו אחרי החופה לבית המחותנים היו קודם כל מגישים להם את „מרק הזהב״ להשיב את נפשם. אח״כ היו

מכריזים על „מתנות הדרשה”, קוראים היו בשמו של המעניק ומציינים מה המתנה שהביא. אחרי כל הכרזה מעין זו, היו משמיעים מנגינה לכבודו של נותן המתנה.

היהודים הכפריים היו סוג מיוחד, מגושמים כלשהו כלפי חוץ. גם מבטאם מיוחד ומגושם במקצת. נחשלים היו בכל הנוגע לידיעת הדינים והמנהגים, אבל מתחת למעטה החיצוני פועם היה לב יהודי חם, מלא אהבת ישראל, ותשוקה גדולה להניה יהודית. כיון שרוב ימות השנה מעורים היו, בכל הנוגע לפרנסתם, בין הגויים ממש, היה על־כן ערגונם לחיות בין יהודים עמוק וחזק פי כמה. במסירות־נפש ממש היו משתדלים לתת לילדיהם חינוך יהודי. יש והכפרי היה מחזיק מלמד מיוחד מהעיר בשביל ילדיו, מאַכסן אותו בביתו, מאכילו ומשקהו ומשלם לו משכורת טובה, ובלבד שירביץ לילדיו תורה ככל היותר.

היו מבין יהודי הכפרים ששלחו את בניהם לעיר הסמוכה ללמוד. הילדים היו מתאכסנים בבתי קרוביהם ומכריהם והוריהם היו משלמים במיטב כספם ואף למעלה מיכלתם, ובלבד שהילדים יגדלו ויהיו ליהודים טובים. כפריים אלה מצויינים היו במידה נאה של הכנסת־אורחים. מידה זו נתעלתה כאן לדרגה גבוהה מאוד. יהודי עובר־אורח כשהיה מזדמן לכפר היה מתקבל בזרועות פתוחות. הכפרי היה מאכילהו ומשקהו מכל טוב, ובימות החורף מַקצה לו מקום לישון על יד התנור החם, ואם עני האורח, היה מקבל בפרידתו גם נדבת־כסף הגונה.

זכורני שנקלעתי פעם אחת לכפר מרוחק. הדבר היה לפנות־ערב, נאלץ הייתי, איפוא, ללון בכפר כדי לנסוע בבוקר עם הרכבת לביתי. נכנסתי לבית־היהודי הראשון שנזדמן לי ושאלתי אם אפשר ללון בביתם ואם אפשר לקנות אצלם דבר מאכל. נעניתי על הכל בחיוב. רעב הייתי מאוד וישבתי מיד אל השולחן והזמנתי ארוחה טובה — ביצים, חלב, חמאה וגבינה. השולחן נתמלא כל טוב — שולחן מלא דשן. ואמנם דישנתי את נפשי. אחרי הסעודה הוכנסתי לחדר, בו היתה מוצעת מיטה נקיה. גם בבוקר הזמנתי ארוחה ואָכלתי לשבעה. לפני נסיעתי ביקשתי מבעה״ב שיגיש לי חשבון, ומה נדהמתי כשבעה״ב סירב לקבל ממני תשלום כלשהו. תחילה ניסיתי לדבר אליו בלשון רכה ולהסביר לו, כי הלא את התפריטים הזמנתי, כשם שמזמינים במסעדה, אולם לאט־לאט התאוששתי להשמיע דברים תקיפים ותבעתי במפגיע שיקבל את התשלום, אבל בעה״ב באחת:

„אדוני, מצוַת הכנסת־אורחים לא אמכור, ומה שאכלת אצלי יהי לך לבריאות, ואל תדבר אלי מתשלום”.

לימים נוראים היו מתאַספים יהודים מכמה כפרים לכפר מרכזי, כדי להתפלל במנין. שוכרים היו בעל־תפילה מהעיירה ומשלמים לו במיטב כספם, אבל היו כאלה שגָרו מבודדים, בכפרים נידחים, ולא יכלו לכנס מנין, והיו כאלה שרצו להימצא בימים הנוראים במרכז יהודי, ולספוג לתוכם את קדושת הימים, יהודים אלה היו באים לוולאדימרץ. היו להם כבר אכסניות קבועות משנה לשנה. בבואם היו מעניקים

למאָרח מטוב ביתם. תיבה מלאה ספרים היו מביאים אתם, סידור, סליחה, מחזור, סידור קרבן מנחה בשביל האשה, תחינה, צאינה־וראינה, תהלים, חוק לישראל וכדומה.

שבוע לפני פסח היו כבר נראים בעיירה כפריים אלה, כשהם באים לרב למכור את החמץ, ולהצטייד בצרכי החג. ובערב פסח, בבוקר השכם, היו נראים בבתי־הכנסת שלנו פניהם של „הבכורים" הכפריים, שבאו לשמוע סיום מסכת, כדי שלא יצטרכו להתענוֹת ביום זה, שהוא כידוע תענית־בכורים. בסעודת המצוָה שאחרי סיום המסכת היו משתתפים ביד רחבה, ואם מסיים המסכת יהודי נצרך, העניקו לו מתנות בשפע לכבוד החג.

צרכי־ציבור

לעיירה ארבו סכנות תמיד. כנגד הסכנות הקטנות, כגון גניבות בלילות־הארוכים של הסתיו־והחורף בעיקר, התגייסו האזרחים — והשמירה על העיר בלילות היתה מסורה בידיהם. כל תושבי העיירה היו חייבים להשתתף בה. האחראים לחלוקה נכונה היו המוכתרים — היהודי והנוצרי, והם הנציגים הרשמיים כלפי הרשות. ענין השמירה הסתדר על־ידי האזרחים בינם לבין עצמם, לפי התור, בית אחרי בית, ושכן אחרי שכנו. הנשק — מקל ארוך ועבה, בו היה השומר מגן על היישוב. להלכה — כדי לפעול בו בעת הסכנה; ולמעשה — כדי להכות סתם על דלתות החנויות, וכך להשמיע ולהכריז, כי לא ינום ולא יישן שומר העיירה.

בכל לילה שימשו בתפקיד זה יהודי אחד וגוי אחד. למחרת בבוקר היה שומר הלילה מכניס את המקל לבית שכנו הקרוב אליו, והיה בכך סימן, כי הגיע תורו של השכן למלא את חובתו. שכן זה מסר למחרת היום את המקל לשכן האחר, הקרוב אליו, וחוזר חלילה. עפ"י רוב היו השומרים נכנסים למאפיות, שם נמשכה העבודה כל הלילה כמעט, ומגלגלים שיחה עם האופה. בלילי החורף היו יושבים ומתחממים מול התנור הבוער.

בזמן האחרון נמצא יהודי שעשה את ענין השמירה למקצועו ולפרנסתו, ובעל־בית שהגיעה שעתו לשמור, היה משלם לשומר המקצועי זהוב אחד, והלה היה מתענה במקומו כל הלילה. הכול הכירו את שניאור השומר המסתובב בלילות עם מקלו, וכל מי שיעלה לנגד עיניו את דמותו של שניאור, יראהו תמיד עם מקלו, כאילו הוא ומקלו חד הם.

גדולה מסכנת הגנבים היתה סכנת הדלקות שבאו על העיירה מפקידה לפקידה ולשם כך קם ארגון הכבאים, שעיקרו מתנדבים. היה זה ארגון משותף ליהודים ולגויים. רבים מהיהודים צוינו לשבח בעד עבודתם המסורה. רכוש הארגון היה: חבית־ענק מלאה מים עם משאבת־יד, מוטלת על עגלה ומוכנה לעת פורענויות,

וצינורות ארוכים להתזת המים בעת הצורך. רכוש זה נמצא בחצרה של המועצה המקומית.

להלכה היתה מלאכת הכיבוי בעת הדליקה מוטלת על ארגון הכבאים בלבד, אולם בעת סכנה בטלו התחומים ולמעשה נטלו חלק פעיל בכיבוי הדליקה כל התושבים, וקשה לדעת כוחם של מי גדול היה יותר. אם נשמעה פתאום הצעקה: „פוז'אר!" „פוז'אר!" (דליקה, דליקה) ידעו הכול, כי אש נפלה באחד הבתים ומיד היו הזריזים רצים לכנסיה הקאתולית, כדי לצלצל בפעמונים ולהזעיק על־ידי זה את כל בני העיירה, עד אשר יגיעו הכבאים.

החברה קדישא היתה פעילה מאוד בעיירה. יהודי מן העיירה או מהכפרים שבסביבתה, כינן ששבק חיים, היו מתאספים חברי החברה ודנים בו. לפי מעשיו בחיים קובעים היו את הסכום שיש להטיל על היורשים בעד קבורתו. אם התנהג כ„בן־אדם" בלשונם, כלומר: אם פיזר מכספו לצדקה ולמוסדות הציבור, כפי מעמדו, היו מטילים על יורשיו סכום קטן, בערך. ואם היה האיש אמיד וקמצן היו מטילים על יורשיו סכום גדול. את הכסף — לאחר ניכוי ההוצאות — היו מוסרים לדברים שבצדקה ולמוסדות ציבור, ואם הסכומים קטנים היו השאירום להוצאותיה של החברה־קדישא.

מי שרצה להתקבל כחבר לחברה היה משלם דמי־כניסה על דברים שבצדקה וגם דמי־לגימה וקינוח סעודה בשביל החברה. פנקס גדול היה לחברה, בו היו רושמים את החברים. הרישום נעשה בעט ובדיו של סופר סת"ם, והכתב היה באותיות אשוריות.

קבלת חברים חדשים אל החברה היתה, כרגיל, בחול־המועד סוכות, באותו זמן היו גם בוחרים בגבאי החברה, למשך כל השנה. שלושה היו גבאי החברה, אולם למעשה היו בוחרים רק בשני גבאים: גבאי שני וגבאי שלישי. הגבאי הראשון היה תמיד הרב, — מעין נשיא כבוד. המנהל בפועל, הרוח החיה ובעל הדעה בחברה, היה הגבאי השני, והגבאי השלישי היה עוזרו. וככה היה סדר הבחירות:

בחוה"מ סוכות בערב מתאספים כל אנשי החברה לבית הרב, כותבים על פתקאות קטנות את שמות כל אנשי החברה. כל שם על פתקה לחוד. כמספר הפתקאות המלאות היו מכינים גם פתקאות חלקות, ורק על חמש מהן היו כותבים את המלה „בוחר". עתה מגלגלים את הפתקאות, בהן כתובים שמות החברים ושמים אותן בכיפה אחת. את הפתקאות החלקות עם אלו שכתוב בהן „בוחר" — בכיפה אחרת. מערבבים את הפתקאות בכל כיפה לחוד, ומעמידים שני אנשים — איש לכל כיפה. אחד מוציא פתקה עם שם ואחד פתקה מהחלקות, פותחים לראשונה את הפתקה מהחלקות. אם חלקה הפתקה זורקים הצדה גם את הפתקה עם השם ואין מסתכלים בה. רק אם הוצאה פתקה ובה המלה „בוחר" היו פותחים גם את הפתקה עם השם שהוצאה יחד אתה. כשהוצאו כל חמש הפתקאות עם המלה „בוחר"

נבחרה, בדרך זו, ועדת־המינויים והם היו ממנים את גבאי החברה — „גבאי שני וגבאי שלישי״. אחרי הבחירה היו מיטיבים לבם במשקאות ומיני מזונות, שרים ורוקדים.

בהושענא־רבא היה הגבאי החדש מסדר קידושא רבא לכל אנשי החברה ובשמחת־תורה היה השמש עובר על־פני כל בתי העיירה עם טס גדול ועליו חתיכות עוגה גדולות — כיבוד מהחברה קדישא.

קשר התחבורה מולאדימרץ לערים ולעיירות הסמוכות היה כרגיל על־ידי עגלות וסוסים. כך היה הקשר לסארנה, לרפאלובקה ולדוֹמבּרוֹביץ. אף לרוֹבנה הרחוקה 120 ק״מ, נסעו לפעמים בעגלות. חסידי סטולין היו נוסעים לרבם לחג בעגלה רתומה לסוסים והעגלון היה מחכה שם עד אחרי החג ומסיעם חזרה הביתה.

אבל רכבת־זוטא, היתה יוצאת פעם ביום אל תחנת־הרכבת הגדולה אנטונובקה, המרוחקת מולאדימרץ 18 ק״מ. מאנטונובקה היתה יוצאת הרכבת בקו קובל־סארנה. לפנות־ערב היתה יוצאת הרכבת מולאדימרץ לאנטונובקה, ובבוקר מאנטונובקה לולאדימרץ. הקשר היה לא נוח, כי אלה שהגיעו לאנטונובקה לפנות־ערב היו מוכרחים ללון שם, כדי לבוא בבוקר לולאדימרץ, ולהיפך. — אלה שהיו צריכים לרכבת היוצאת מאנטונובקה בבוקר, היו מוכרחים לנסוע בערב הקודם וללון באנטונובקה. הנהלת הרכבת ניסתה, אמנם, להסדיר שהרכבת תצא גם בבוקר מולאדימרץ לאנטונובקה, אלא שהסידור לא ארך זמן רב. סיבת הדבר היתה במיעוט הנוסעים. באנטונובקה התקיימו, איפוא, שני בתי־מלון, שאחד מהם שייך היה ליהודי ולאדימרצאי, לר׳ שמחה מלמד. פעמיים בשבוע היתה יוצאת רכבת גם לדומבּרוֹביץ וחזור. דרך דומברוביץ היה הקשר עם לוניניץ ופינסק.

בעירנו היו מסַפרים, כי בשכבר הימים נערכה תכנית שמסילת הברזל פינסק — רובנה, תעבור דרך ולאדימרץ. דבר זה הטיל רעש גדול בעיירה: מי יודע איזה השפעה הרסנית תביא רכבת זו לעיירה, איזה רוחות רעות תבואנה בעקבותיה מהעולם הגדול. ומסַפרים היו, כי נמצאו כמה יהודים, אשר טיכסו ומצאו עצה — אָספו סכום כסף הגון מתנת־יד למהנדס הממונה על העבודה בפועל, כי יבטל את התכנית המקורית. הלה מצא אמנם אמתלה לביטולה של התכנית. בסופו של דבר נודע הענין למהנדס הראשי ומשנה־התכנית צפוי היה לעונש חמור והוא איבד את עצמו לדעת.

מקורות הפרנסה

לא נתברכה ולאדימרץ, לא בתעשיה ולא בבתי־מסחר גדולים לתת תעסוקה לתושבים. רק בית־מבשל לייי״ש היה בעיירה והוא השתייך לפריץ, העובדים בו היו כפריים. כמה בתי־משרפות ללבנים היו מחוץ לעיר ובעליהם היו יהודים, אבל

העבודה בהם היתה רק עונתית, ורוב העובדים לא־יהודים היו. לאחרונה נבנתה טחנת־קמח גדולה ומודרנית, אבל הטחינה בה הצטמצמה לצרכי ביתם של האיכרים מהעיירה ומהסביבה, ולכן לא יכלה להעסיק יותר משלושה או ארבעה עובדים, מלבד הבעלים עצמם. היו בעיירה חנויות מכולת, סוחרי תבואה, חנויות גלנטריה, מנופקטורה, וחמרי־בנין, בכל אלה גם חנויות גדולות, אולם רוב החנוָנים היו מוציאים את לחמם בקושי. בחנויות הקטנות היו יושבים החנוָנים שעות רבות ומחכים לקונה, בחורף, כשהם מכורבלים במעילים חמים. על שולחן החנות עמד סיר־גחלים לוחשות, בו היו מחממים את ידיהם הקפואות. וכשהקור היה גדול והרגלים קפאו מעמידה על מקום אחד או מישיבה, היו יוצאים לאמצע החנות ומשפשפים ידים או מהלכים אנה ואנה להתחמם. בקיץ היו החנוָנים מתנמנמים מרוב שעמום וחום. לפעמים היה בעל החנות נכנס לשכנו, החנוָני הקרוב אליו, כדי לגלגל אתו שיחה בדברים העומדים ברומו של עולם ופוליטיקה. השיחה התנהלה כשהחנוָני עומד על המפתן ומעיף מבטים מרגע לרגע לחנותו הוא, שמא ייכנס מי שהוא, — קונה או... גנב.

אולם טעות היא לחשוב שחנוָנים אלה נהנו לפחות ממנוחה גופנית, אדרבא, את הפסוק בזיעת אפיך תאכל לחם, היו מקיימים ממש. כרגיל היו נוסעים פעם בכל שבוע או פעם בכל שבועיים לעיר גדולה, כדי לערוך קניות, ונסיעה זו עלתה בשני לילות נדודים, על עגלה רתומה לסוסים: היו נוסעים בלילה, כדי שביום לאחריו יוכלו לערוך את הקניות. בערוב־היום — שוב היו יוצאים לנסיעת־לילה — בחזרה הביתה. טרחה רבה היתה גם בפירוק הסחורה ובסידורה בחנות, ברשימת המחירים ובעריכת החשבונות. וכשבא אחר־כך האיכר לקנות משהו, הוכרחו להוציא את דם־התמצית ולעמוד אתו על המקח. מפעם לפעם נאלץ החנוָני לשוטט ברגל בכפרים, כדי לגבות את החובות אצל הגויים, ובשובו משם היה מביא על גבו מתוצרת השוה והגן במחיר מוזל. בימי היריד בעיירות הסמוכות, שוב היו החנוָנים מולאדימרץ אורזים את סחורותיהם ושמים לדרך את פעמיהם. אכן, המלים מתפילת ראש השנה — „בנפשו יביא לחמו" — הנם ביטוי נאמן למצבם של חנוָנים אלה.

יהודים מספר התפרנסו מרוכלות. אלה מחזרים היו כל השבוע בכפרים עם הפרקמטיה שלהם, שעיקרה מיני סידקית. ביחוד חוטים צבעוניים, וכן מטפחות ראש, בד לשמלות קיציות ועוד. בעד סחורותיהם אלו לא שילמו להם האיכרים במזומנים, רק עשו עמם מעשה־חליפין בתוצרתם הם, כגון: בד פשוט, ביצים, תרנגולות, שער חזיר, פטריות, עורות בלתי־מעוּבדים של בהמות וכדומה. כל רוכל היתה לו חזקה על הכפרים שלו, ואחד לא השיג את גבולו של השני.

היו יהודים שמשכו פרנסתם מעסקים עונתיים. בתחילת האביב, לפני בוא עונת הפירות, היו שוכרים אצל פריץ או מאיכרים אמידים את גני הפירות. משלמים להם סכום חד־פעמי לפי השומא, ובימים שלאחר מכן כבר היה היהודי ראשו ורובו נתון בגן־הפירות שלו, שומר אותו עד בוא עונת ההבשלה, ואח"כ קוטף את הפרי, ממיין

אותו ומוכרו, אם במכירה קמעונית ואם בסטונות — משלוח קרונות אל מחוץ לעיר.

כמה מיהודי ולאדימרץ היו מעין סוכנים, — נוסעים היו בעגלות לערים גדולות יותר, ומביאים סחורות בשביל החנונים. בעיקר לחנויות גלנטריה ומכשירי־כתיבה. הם היו מביאים גם תרופות שאי־אפשר היה להשיגן בעיירה. מהסוכנים הידועים בימים שלפני מלחמת־העולם הראשונה היו: אהרן־ברוך שהיה נוסע לדוֹמברוביץ הסמוכה, שלום סוסניק שהיה נוסע לפינסק, ויוסף לייפר שהיה נוסע ללוצק. לייפר היה גם קבלן־הדואר בימים ההם. כלומר: הוא היה סַפק הסוסים לדואר בעד תשלום חָדשי.

כמובן, שלא חסרו בולאדימרץ, כמו בכל עיירות הסביבה, גם סוחרי־בקר וסוחרי־סוסים, שהיו משוטטים בכל הירידים שבסביבה, לשם עיסוקם.

כינן שסביבתה של ולאדימרץ משופעת היתה ביערות, היו גם סוחרי יערות בעירנו. ואחדים מצאו את לחמם כמומחים במיון העצים ביער, סוחרי־העצים היו כרגיל האמידים שבעיירה. לרגל מסחר העצים היו באים לפעמים גם סוחרים ממקומות רחוקים ומתאָרחים זמן ממושך בעיירה, רוח של מרחקים הביאו עמם אורחים אלה והעיירה הקטנה, שחייה היו חדגונים, באה על־ידי כך במגע עם העולם הגדול.

רוב בעלי האומנויות היו הסנדלרים והחייטים. מהם מומחים במקצועם שתפרו רק דברים חדשים לפי האָפנה בשביל האמידים והמתקדמים שבעיירה. ומהם שתפרו ביחוד בשביל איכרי הסביבה — מכנסים ומעילים בעיקר לימות החורף. אלה היו עושים את מלאכת־התפירה חיש־מהר, ללא הקפדה ודיוק, משום כך היו קוראים להם „טאנדעטניקעס". היו גם בעלי־מלאכה שעיקר מקצועם טליאת בגדים ישנים או נעלים ישנות.

כמו־כן נמצאו בעיירה נגרים וטייחים ובנאים, פחחים ונפחים. מקום עבודתם של הנפחים היה כרגיל בירכתי העיר. בכל קצות העיר בנו להם הנפחים את בתי־מלאכתם, כדי שהאיכרים הבאים מהכפרים יוכלו, תיכף בהיכנסם, לסור לַמַפחה ולפרזל את סוסיהם או לחַשק את גלגלי עגלותיהם. היו אומנויות שרק מעטים התעסקו בהן — זגגים היו שנַים. אופנוֹרים, עושי גלגלי־עץ בשביל העגלות — שנַים. תחילה היה שען אחד ואחר־כך נוסף לו שני. צלם היה רק אחד. היו בעיירה גם שני בתי־בד לשמן כותנה, וכן בית־מלאכה לטחינת גריסים. הגלגלים בבתי־מלאכה אלו היו מונעים ע"י סוסים.

ימי השוק היו מאָז ומתמיד מקור־מחיה חשוב ליהודי העיירה. בשכבר הימים היו רק ירידים שנתיים, בימי חג ידועים של האוקראינים. אולם הפולנים הנהיגו ימי־שוק קבועים, — בכל יום ד' בשבוע. תחילה סירבו האיכרים להשלים עם השינוי והחרימו את יום־השוק. המשטרה היתה יוצאת על־כן לכפרים ומאַלצת אותם לבוא העירה, בכוח. אולם לאט־לאט הסכינו עם השינוי והיו באים מרצונם, כשהם מביאים אתם את סחורתם למכירה, — יבול־אדמתם ומלאכת־ידם. במשך הזמן כינס השוק

השבועי המוני כפריים ושימש מקור פרנסה חשוב ליהודים. השלטון המקומי עשה כל מה שבידו, לשפר את ימי השוק. תחילה היה מקום השוק על הרחבה שלפני הכנסיה הפרבוסלאבית, ואילו עתה הועבר הוא לכיכר אחרת, לא רחוק מהמועצה המקומית, מקום מרווח יותר ומתאים יותר. כמו־כן הקצו השלטונות מקום מיוחד בשביל שוק־הסוסים־והבהמות.

גם בעיירות הסמוכות הנהיגה הממשלה ימי־שוק שבועיים, בכל עיירה ביום אחר. ואלה שפרנסתם היתה על ימי השוק, היו משוטטים על־פני העיירות עם סחורתם — החל מיום ב׳ (כי יום ראשון היה יום המנוחה הרשמי) בשבוע עד יום ה׳ ועד בכלל, — כל יום במקום אחר.

גורם חשוב בחיים הכלכליים של העיירה היה בית־המשפט הממשלתי, שהיה היחידי בכל הסביבה. יום־יום היו נוהרים איכרי הסביבה לבית־המשפט, בשל הסכסוכים שהיו פורצים בין איכר לאיכר — סכסוכי גבול בעיקר. כיון שמשפטים מסוג זה אינם מסתיימים בפעם אחת, היו האיכרים מרבים לנסוע מכפריהם לעיירה — המתדיינים והעֵדים, ומבלים שעות מרובות בבית־המשפט. בבואם לעיירה היו מביאים את סחורתם למכירה וגם קונים בעיירה הרבה מצרכים, וכמובן שהעיירה זכתה לשפע בשל כך. גם השופטים ופקידי בית־המשפט למיניהם — עורכי־הדין פקידי הנוטריון השונים — גם מאלה נמצאה העיירה נשכרת.

כמו בכל העיירות הקטנות, כן בולאדימרץ נעזר היה כל יהודי לפרנסתו במשק־עזר קטן. לכל יהודי כמעט היתה פרה. הבריות היו אומרים: „אם פרה ישנה בחצר? הרי הבית מלא כל טוב, — חלב, חמאה, שמנת, גבינה וחלב חמוץ״. מי שבנה בית היה מקים גם רפת בשביל פרה. היו תושבים שהחזיקו שתי פרות, ואת מוצרי־החלב היתירים היו מוכרים. העניים היו מחזיקים עֵז אחת או שתים.

תועלת היו מפיקים גם מהזבל. עם תום החורף היו מוסרים את הזבל לאחד האיכרים לזבל בו את השדות לשם זריעת תפוחי־אדמה, ואח״כ היו מתחלקים עמו ביבול למחצה או לשליש, הכול לפי ההסכם.

עם בוא הקיץ התחילה הדאגה להשגת המרעה ורועה־הבהמות. את אדמת המרעה היו שוכרים אצל „הפריץ״, כל אחד מבעלי הפרות היה משלם כמה זהובים למשך הקיץ. עם התושבים העניים היה הפריץ נוהג בעין יפה, מוזיל מן המחיר ופעמים אף משחרר אותם מכל תשלום. לאחר שמקום המרעה הושג, היו עשרה יהודים עושים שותפות ביניהם ושוכרים רועה למשך הקיץ. לכל משפחה כמעט היתה גינה שעקרת־הבית עיבדה אותה וטיפלה בה, ובחצר היו מהלכות גם כמה תרנגולות שניקרו באשפה.

שאלה חמורה היתה סידורם של בני הנעורים, שכבר נתבגרו ורצו לקבוע את משכנם בעיירה ולבנות בה את ביתם. במובן זה גדול היה ההבדל בין בניהם של בעלי האומנויות ובין בני הסוחרים ובעלי־הבתים. הראשונים מצאו בנקל את דרכם.

מאחר שלמדו היטב את מקצועם — חייטות, סנדלרות, נגרות וכדומה, היתה פרנסתם בטוחה. העיירה, ובעיקר הכפרים שבסביבה סיפקו עבודה למכביר לבעלי האומנויות.

לעומת זה התקשו בני הסוחרים למצוא את דרכם, ולא אחת היו בני זוג כזה, לאחר החתונה, מייגעים את מוחם — במה להתחיל. כאמור לא היתה תעשיה בעיירה וגם בתי־מסהר גדולים לא היו בה, שערי הפקידות היו נעולים בפני היהודים, ומצב זה נתן את אותותיו. בחורים שהתבגרו קצת — היו עוזרים לרוב לאבותיהם בבית־מסחרם, ואחרי החתונה היו נשארים יחד עם אבותיהם בחנות, כשותפים, או שהיו פותחים חנות לעצמם. הבחורות היו יושבות בבית הוריהן ועוזרות לאמן במשק־הבית או לאביהן במסחר, עד שהגיע פרקן להינשא.

בזמן האחרון היו רבים מבני הנעורים נוסעים לערים הגדולות לקנות דעת — מי בסמינר למורים ומי בגמנסיה. רבים גָלו למקומות תורה — לישיבות הגדולות, כגון ישיבת מיר, רדון, קלצק ועוד. ואָמנם יצאו מבני ולאדימרץ כמה מורות ומורים מוסמכים, אך אלה הסתדרו לרוב בערים אחרות.

פרנסת הרב, בדומה לכל עיירות ליטא ווהלין, היתה מן הזכות הבלעדית שנמסרה לו למכירת נפט, שמרים ונרות. מאָז ומתמיד נשמרה זכות זו בשביל הרב ושום חנוָני לא היה מחזיק בחנותו את המצרכים האלה. כל אחד היה קונה אותם אצל הרב, ולא יהודים בלבד, אפילו הגויים נאלצו לקנות אצלו. ומעשה בחנוָני אחד שהעז להביא נפט לחנותו, מתוך טענה, כי הוא מביא את המצרך בשביל קוניו הגויים. הדבר הרגיז את בעלי־הבתים שבעיירה והם באו ושפכו את הנפט החוצה.

בדרך הלצה היו אומרים כי פרנסת הרב היא על גזלה (ר״ת באידיש: גאזע, ליכט, הייווין, כלומר: נפט נרות ושמרים).

בפרוזדור הארוך של בית הרב היו עומדות חביות הנפט ובהן המשאבות הגדולות. הרצפה והקירות בפרוזדור זה היו ספוגים נפט. ילדים היו באים לכאן עם בקבוק ועם כמה פרוטות לקנות את השמן למאוֹר. הפדיון הגדול היה כרגיל לפנות ערב, בשעה שהיו צריכים להדליק את המנורה והיו נזכרים שאין נפט בבית.

את הנרות היו מייצרים בבית הרב ממש, בעליה שעל הבית, נבנה תנור בעל דוד גדול, בו היו מתיכים את החֵלֶב. על מקלות היו שוזרים את הפתילים ואחר־כך טובלים אותם בדוד. הנרות היו בני גודל שונה — במחיר רבע פרוטה, חצי פרוטה ובמחיר פרוטה. עיקר הפדיון מן הנרות היה ביום חמישי לפנות ערב.

גם תעשיית השמרים היתה עצמית. היו אלה שמרים במצב נוזל שיצקו אותם בכוס, ולפי שיעור זה היו מוכרים אותם. אחרי מלחמת־העולם הראשונה התחילו להביא — לפי דרישת הקונים — שמרים יבשים מן הערים הגדולות. בעלות־הבית היו באות לקנות את השמרים במוצאי היום החמישי לאפיית החלות לכבוד שבת.

המטפלת בכל עניני המכירה היתה הרבנית, ועל ידה עזרה אשה שעבדה בשכר. ואילו הרב לא התערב בענינים אלה, כי היה יושב ועוסק בתורה. כל זה נהוג היה עד כינון הקהילות בפולין, מכאן ואילך קיבלו הרבנים את משכורתם מקופת הקהילה.

בתחומי הרוח והתרבות

רוב יהודי העיירה, וביחוד מבני הדור הקודם, היו חניכי החדר ובית־המדרש. יהודים תמימים וכשרים, ורבים מהם יודעי־תורה. הדת ומצוותיה הן־הן שעיצבו את דמותו של היהודי בדור הקודם, והן אשר נתנו לו תוכן בחיים. לפיהן נוהג היה בחייו היומיומיים, ולפיהן קבע את מעשיו בעתות השנה המיוחדות.

בקומו בבוקר ידע כל יהודי, כי בראש וראשונה מוטל עליו ללכת לבית־הכנסת ולהתפלל במנין, לאחר שהתפלל והוסיף על תפילתו כמה פרקי תהלים, היה אוכל אכילה חטופה ופונה לעסקיו או למלאכתו. בנטות צללי ערב שוב הרגיש את החובה ללכת לבית־הכנסת ולהתפלל. בין מנחה למעריב או אחרי מעריב היה לומד פרק משניות או עין־יעקב, ואפילו דף גמרא. אם ביום מן הימים לא נתפנה, מפאת טרדות הפרנסה, למלא חובותיו אלו, חש היה בלבו איזו ריקנות ואשמה כלפי עצמו.

ביום ששי נשתנה סדר יומו ובשבת ומועד שוב היה לו סדר אחר. מר״ח אלול, ובפרט בימי הסליחות, עד אחרי יום־הכיפורים היו מַרבים בתפילה ובתחנונים, במצוות ובמעשי־צדקה וחסד, ואחרי יום־הכפורים היה הלב מתמלא הרגשת הקלה ובטחון בעתיד, ובשמחה היו מתחילים להתעסק במצוַת סוכה. העוסקים בצרכי ציבור — חסידים ואנשי־מעשה היו נושאים על שכמם גם את הצרכים הדתיים של הכלל: תלמוד־תורה, בית־הכנסת ולהבדיל בית־המרחץ, תיקון העירובין וכדומה.

ככה היו נוהגים בכל העיירות וככה נהגו גם בולאדימרץ.

גם בזמן האחרון, כשנפרצה קצת חומת הדת, היו בכל־זאת חיי הציבור טבועים בחותם של נאמנות לדת ולמסורת. בפרט ניכר היה הדבר בימי שבת וחג, — ימים שמנוחה שלמה היתה שורה בכל.

כדי לכסות, באורח חלקי על הוצאות הצרכים הדתיים, הרשתה הממשלה הצארית בשעתה, להטיל מס מיוחד על בשר כשר. וכדי שלא יצטרכו לגבות מכל אחד את המס, בשעה שהוא קונה את הבשר, היתה הממשלה מחכירה את ההכנסה מהמס לאדם אחד, בעד סכום ידוע לכל השנה. תשלום החכירה נקרא בשם „טכסה״. החוכר היה משלם את דמי החכירה לאוצר הממשלה בעיר הפלך זיטומיר ואח״כ היתה הממשלה מחזירה את הכסף לגבאי העיר כהשתתפות בצרכים הדתיים של הקהילה היהודית.

הקשישים שבעיירה זוכרים היו גם את הזמנים, בהם כל יהודי חרד שחבש כיפה מתחת לכובעו חייב היה לשלם מס מיוחד. עוד זוכרים היו את היהודי הירא והחרד, ר׳ ליב־יוסף, שהיה ממונה על גביית המס ההוא.

מלבד שלושת בתי־התפילה של החסידים, שעליהם עוד ידובר, היה גם בית־כנסת כללי שנקרא בית־הכנסת הגדול, או בית־הכנסת של הקהל (ביידיש — „די קהל׳שע שוהל״). שם זה ניתן לו, כדי להבדילו מבתי־התפילה החסידיים, שכל

אחד מהם השתייך רק לחסידים משושלת ידועה, והיו נקראים: בית־הכנסת הטריסקאי (מחסידי טריסק); בית־הכנסת הסטולינאי (מחסידי סטולין); ובית־הכנסת הסטי־פאנאי (מחסידי סטיפאן). בבית־הכנסת הגדול התפללו תמיד הרבנים. הדואג לצרכיו הרוחניים של בית־כנסת זה היה ר' מיכל, חתנו של הרב הזקן ר' יצחק אלי', יהודי בר אוריין שכל כמה שנים היה מסיים את הש"ס. הוא היה בעל־הקריאה ובעל־המוסף בראש־השנה וביום־הכיפורים.

היה גם בית־מדרש קטן שנקרא בית־הכנסת של החייטים, בו היו רוב המתפללים בעלי־מלאכה. בשנת 1934, כשנשרפו רוב בתי־המגורים ובתי־המדרש בכללם, נתעלה בית־המדרש של החייטים וכל בני העיר היו באים להתפלל בו, אך בית־מדרש זה צר היה מהכיל את כל הקהל, והיו מחכים בתור למנין.

בבית־הכנסת היית שומע לא רק את התפילה אלא גם את קול התורה. לפנים היה מקובל, כי כל בחור שסיים חוק לימודיו ועזב את החדר, כלומר: אחר שכבר ידע ללמוד בעצמו דף גמרא, היה עובר לבית־המדרש, וממשיך ללמוד עד שהתחתן, כמו־כן למדו בבית־המדרש אברכים שהיו סמוכים, כמה שנים אחרי החתונה, על שולחן אביהם או חותניהם. מעלות השחר ועד האחר בלילה עלו מבית־הכנסת קולותיהם של מתפללים ולומדי תורה.

השולחנות הארוכים והפשוטים היו מטופטפים מחֵלֶב הנרות שהלומדים החזיקום בעת לימודם בלילות. אולם הזמנים נשתנו ובחורים התחילו לחשוב על „תכלית" בעודם צעירים. בוטל גם הנוהג להיות סמוך על שולחן האב או החותן בשנים הראשונות אחרי החתונה. להיפך, אבי הכלה וכן הכלה משבאו אליהם בהצעת שידוך — היו מתעניינים בעוד־מועד לדעת — מה משלח־ידו של הבחור ובמה יפרנס את ביתו אחרי הנישואין. בחורים היו לומדים עכשיו מקצוע, ובית־הכנסת התרוקן מלומדיו. בכל־זאת התקיימו בבתי־המדרש חברות קבועות, ללימוד משניות, גמרא ועין־יעקב. הלימוד התקיים בשעות קבועות, בין מנחה למעריב או לאחר תפילת המעריב, ויש שקבעו להם שיעור גם בבוקר, לאחר תפילת השחרית. כל יודע ספר ראה חובה לעצמו להשתתף כלומד באחת החבורות. אבל גם יהודים פשוטים, שלא השתתפו בחבורות הלומדים, לא היו מוציאים את יומם לבטלה וכל אחד קבע לו, אחרי התפילה, שיעור „בחוק לישראל", או שפך לפחות את לבו בכמה פרקי תהלים.

מזמן לזמן היו עורכים מסיבת „סיום" של מסכת בש"ס או של משניות, והסיום מלווה היה סעודה חגיגית. הרב או מגיד השיעור היה משמיע דרשת „הדרן", והיו משמחים את הלב בשמחת מצוה, שרים ורוקדים עד שעה מאוחרת בלילה.

אם כי בית־הכנסת היה בעיקרו מקום תפילה ותורה, הרי למעשה נחתכו בו כל הענינים הציבוריים, וגם בחיי הפרט מילא תפקיד לא מבוטל.

לא היה זה רק בית שבאים אליו מתוך יראָה, היה זה גם בית של אב, שבניו מתכנסים לשפוך לפניו את שיחם ונפשם; לא המתיחות של עבד העומד לפני אדונו, הורגשה כאן, אלא החמימות של בית־אבא, שבניו מתכנסים מפעם לפעם

להתבשם מטובה. אחרי יום של עמל וטרדות שונות, שהיה לרוב גם שבע־תמרורים, בזיונות ועלבונות משכניהם הגויים, היו באים לכאן כדי להשתחרר לשעה קלה לפחות מן התלאות ולרוות במקצת את הלב הצמא לרוחניות. אף שיחת החולין, שהיו מגלגלים אחר התפילה או בין מנחה למעריב, היה בה מן האחוה והריעות, שקשרה את כל בני העיירה.

אם צריכים היו להחליט על ענין ציבורי כלשהו — דבר מצוה, כמו מקוה טהרה, תלמוד־תורה, או דבר שהוא בתחום החולין, כמו בחירת מוכתר או נציג שיביא את עניני היהודים בפני הרשות המקומית, ואפילו ענין כמו גיוס מתנדבים לארגון הכבאים, — לשם כל אלה היו מתאספים בבית־הכנסת וכאן היו מחליטים מה שמחליטים. ענין ציבורי שחשיבותו מרובה והוא לא בא על סידורו, היה מביא לידי כך שעיכבו לא פעם את קריאת התורה בשבת. על־ידי כך היו מדגישים את חשיבות הענין ומחישים את ביצועו. דבר מצוה שצריך היה לקיים הביא לידי כך שיהודים נדרו נדר וליתר תוקף היו משאירים מרצונם את טליתותיהם בבית־הכנסת, כערבון, שלא תהי אמתלה להפר את הנדר, שהרי יהודי לא יישאר אפילו יום אחד בלי טלית.

מגיד כי יבוא לעיירה — והשמיע קולו בבית־הכנסת. בחירות כי תהיינה בארץ למוסדות הממשלה, והמפלגות מתנצחות ביניהן — גם עתה, המקום בו ישמיעו הנואמים את נאומיהם, הוא בית־הכנסת.

כבר מיום חמישי היו מורגשים פעמי השבת המממשמשים ובאים. חנויות המכולת מלאות היו נשים, שבאו לקנות מצרכי־אוכל לכבוד השבת. כל עקרת־בית אופה היתה בעצמה חלות ועוגות ומיני מאפה אחרים לכבוד השבת. ביום ששי תקום כל עקרת־בית בעוד חושך, תסיק את תנור־האפיה הגדול, ותתחיל לאפות ולבשל לכבוד השבת. אם יצאת ביום ששי לרחוב בשעה ההיא רואה היית את תמרות העשן העולות מהארובות שעל הגגות. כרגיל היו מפסיקים כבר ביום שישי לאכול לחם שחור. לארוחת־הבוקר היו מכינים, לפי המנהג, לביבות או פיתות דקות, שבקיץ היו מלפתים אותן בחמאה או שמנת, ובחורף — בשומן־אנזים מטוגן. ביום ששי היו אוכלים את ארוחת־הצהרים מוקדם יותר, מאשר בכל ימות השבוע, שלא ייפגם התיאבון בסעודת השבת בערב.

אחרי ארוחת־הצהרים היו הנשים ממהרות להכין את מאכלי־השבת — דגים ממולאים, קציצות, בשר, מרק, לפתן, ובעיקר — את הפשטידה. את הדברים הנאכלים חמים היו שמים בתנור שהוחם בהסקה שניה, את פי התנור היו מכסים במכסה מיוחד, ואת קצות המכסה היו מורחים בחומר למען יישמר חומו עד למחרת.

הגויים היו מדברים תמיד בקנאה גלויה על השבת היהודית, שהיהודים מענגים אותה בכל מיני מטעמים. בקנאתם זו שכחו, שכל אותם המטעמים עולים פחות מבקבוקי היי״ש שהגוי שותה לשכרה ביום מנוחתו הוא, אלא שכל אחד מענג את יום מנוחתו לפי השגתו ורגשותיו. לאחר שעקרת־הבית גמרה את מלאכת האפיה

והבישול היתה מתחילה בסידור הבית לכבוד שבת, מסיידת את התנור, הכיריים והקירות מחציין ולמטה, שוטפת את הרצפה וזורה עליה חול צהוב שהיה משווה מראה חגיגי לבית.

בשעה שהנשים היו עסוקות בסידור הבית ובשיפוצו לכבוד השבת היו הגברים הולכים לבית־המרחץ. הרבה גלגולים עברו על בית־המרחץ עד שהגיע לדרגתו של השנים האחרונות. הרבה אסיפות נקראו בבית הרב ובבית המדרש. פעמים אין־ספור סובבו חשובי העדה על בתי היהודים לאסוף ולקבץ תרומותיהם בשביל בית־המרחץ. תחילה היה בית־המרחץ קטן, בן חדר אחד הנתון לסכנות התמוטטות, אולם בזכות הדואגים והעושים, נהפך הוא לבנין גדול בן שלושה חדרים. דירה בשביל הבלן, והיה בו עוד חלק שטרם נגמר.

שעה לפני הדלקת הנרות — בבית הכל מסודר ונקי. על השולחן פרושה מפה לבנה ועליה החַלות המאירות. בקצהו האחד של השולחן — הפמוטים עם הנרות. במטבח רותח המיחם ובני־הבית יושבים ושותים תה מהביל, וטועמים את טעם השבת מהעוגות והעוגיות.

גם בחוץ כבר ניכר בואה של השבת. הילדים רחוצים למשעי ולבושים בגדי שבת, והילדות — ראשיהן חפופות, והשערות שטרם הספיקו להתייבש קלועות בצמות וקשורות בסרט. אצים־רצים הילדים בשליחות הוריהם להביא דבר־מה ששכחו להכין לכבוד שבת.

פתאום נשמע קולו של ר׳ יואל וורונקר, המקדים ללכת לבית־הכנסת. ר׳ יואל נוזף בחנְוָנים ומאיץ בהם שימהרו לסגור החנויות. איש זקן הוא ובא־בימים, זקנו הלבן יורד על פי מידותיו. עתה גוער הוא בבעלי־בתים חשובים כמו בנערים, עומד על יד החנות ואינו נותן מנוח עד שהחנְוָני יוצא וסוגרה.

אחרי הדלקת הנרות היו הגברים ממהרים לבית־הכנסת לקבל את פני השבת. לפני התפילה היו קוראים שיר־השירים בניגון ערב, אח״כ היו עומדים להתפלל מתוך חדוַת נפש פנימית. לאחר התפילה היו מברכים זה את זה בשבת שלום, משתהים קצת בבית־הכנסת ומגלגלים בחדשות. אלה שקראו עתונים היו מספרים לשומעיהם ממאורעות העולם הגדול וגם משמיעים פרק בפוליטיקה. כך נמשכה השיחה עד שבא „גוי השבת״ לכבות את הנרות ואת מנורות הנפט.

בשבת בבוקר היו כרגיל עומדים להתפלל במאוחר קצת, בכל בתי־הכנסת. ומי שרצה הרשה לעצמו גם לקום ממיטתו מאוחר יותר מאשר בכל ימות השבוע. אכן, בערב שבת היו פניו של היהודי ליאות עדיין מהעמל של כל השבוע. ואילו ביום השבת כבר היתה השלוָה נסוכה עליהם, הקומה השחוחה כמו נזדקפה, והצעדים נעשו מאוששים יותר. אולם הרבה יהודים היו משכימים לקום גם בשבת, והולכים לבית־הכנסת הטריסקאי, שם היו חברי „חברת תהלים״ גומרים בכל שבת את התהלים. חברות תהלים התקיימו גם בבתי־כנסת אחרים.

לפני התפילה היו שותים את הקפה עם החלב הרותח שהוצא מן התנור, בו היה טמון מערב שבת. קרום החלב שהצטמק מאתמול, וגונו נעשה חום, הצטיין בטעמו הנפלא וריח של שבת נדף ממנו.

גם מנה של מזון רוחני היו סופגים היהודים לפני התפילה. קוראים היו בפרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרגום, מעיינים בפירוש רש״י, אור־החיים ושאר המפרשים, והלמדנים היו מספיקים לקרוא גם דף גמרא או פרק משניות. אחרי התפילה ערכו את סעודת השבת, שכמה מנות היו בה ובהן מאכלים מסרתיים של שבת.

ר׳ ליפא פינצ׳וק, מחסידי סטולין, היה נוהג בסעודת־שבת לחתוך במו ידיו את הפשטידה המוגשת לשולחן, כדי לחלוק כבוד לשבת על־ידי התעסקותו במאכל מיוחד זה. אח״כ היה מחלק לכל אחד מבני הבית את מנתו ובניגון מיוחד היה שר ואומר לילדיו: „חיים חיים הא לך פשטידה, אלטה אלטה קחי פשטידה, וכו׳.״

אחרי הסעודה שינה — לקיים את המימרא „שינה בשבת תענוג״. אחרי הצהריים שוב היו מתאספים בבתי־הכנסת. בקיץ — כדי ללמוד פרקי אבות, ובחורף — חומש עם רש״י או לימודים אחרים. אחרי תפילת המנחה היו עורכים סעודה שלישית בבתי־התפילה והניגונים החסידיים היו משתפכים ומהלכים ברחוב. תפילת המעריב היו מתפללים בנימה של עצב, מתוך הידיעה, כי הנה ממשמשים ובאים ימי החול ומתוך געגועים אל השבת שעברה.

היה יהודי אחד בעירנו עני מרוד ומטופל בילדים, שכל השבוע רעבה היתה משפחתו ללחם ממש, אולם לקראת השבת היו גבאי הצדקה דואגים שלא יחסר לו כלום. על יהודי זה היו ליצני העיירה מספרים, כי בבוא השבת בבוקר היה מתוודה ואומר בגלוי:

„יודעים אתם, מה אומר לכם יקירי, בשבת בבוקר כשאני מביט על התנור ונזכר איזו פשטידה ואיזו מאכלים נמצאים בו, קשה לי ממש לצאת מן הבית וללכת להתפלל״.

חג הפסח! חג האביב! כמה כבר נכתב על החג הזה. אולם את המתיקות ושפע הרשמים שבמלים אלו יכול להרגיש רק מי שחי בעיירה יהודית. כבר הרבה שבועות לפני החג, כשקראו בפרשת „בא״: „שבעת ימים מצות תאכלו״, היו אומרים:

„הנה ההזמנה הראשונה לחג הפסח״.

ומאז אפפה דאגת הפסח את היהודים שהתפרנסו בדוחק גם בכל ימות השנה. „להשתכר לחג הפסח״, מלים אלו היו כמו סיסמה בפי רבים מאנשי העיירה. אפילו וולף שואב המים ומוכה־הגורל היה עובד לפני הפסח במשנה מרץ באמרו:

„צריכים להשתכר לחג הפסח״.

כחודש לפני הפסח כבר הורגש שהחג ממשמש ובא. האנשים התחילו לטרוח באפיית המצות. לא כבימינו, שאפשר להיכנס לחנות ולקנות מצות מן המוכן, היו הימים ההם. כל אחד צריך היה לטרוח בעצמו באפיית המצות, ולא רק באפיה אלא

גם בטחינת החיטים בטחנות־הקמח, שהוכשרו ע״י הרב. את המצות היו מביאים ממקום האפיה בסדינים צחורים ונקיים, וריחם היה מתפשט בכל הרחוב. בשום חג לא היתה האוירה החגיגית מורגשת כ״כ בבית כמו בחג זה. שמחו האנשים על שהצליחו סוף־סוף „להכניס את הפסח לבית״, שמחו הנשים, כי סוף־סוף נחו מעבודות הנקיון המפרכות, שמחו הילדים במלבושיהם החדשים ובמשחק האגוזים. הילדים נוהגים היו לחדש את בגדיהם עוד בשבת הגדול.

בגלל זהירות, מחשש חמץ, לא היו נוהגים לאכול אחד אצל השני, אולם בשביעי של פסח בערב, היו מתאספים החסידים בצוותא — שותים יין ואומרים שירות ותשבחות. וחגיגה זו נתקראה „קריעת הים״ לזכר הנס שנתרחש בלילה זה בצאת ישראל ממצרים.

באחרון של פסח לפנות־ערב היו חסידי סטולין־קרלין מאריכים בזמירות עד שעה מאוחרת בערב. במיוחד היו מנעימים בזמר „אדיר במלוכה״, כל אחד מהחסידים היה שר לבדו את המלים הראשונות של כל חרוז, למשל: אדיר במלוכה בחור כהלכה, ואחר־כך היו עונים כולם ביחד: גדודיו יאמרו לו, לך ולך וכו׳. הרבה אנשים, גם מבתי־תפילה אחרים, וביחוד בני הנוער היו באים לבית־התפילה של חסידי סטולין, כדי ללוות יחד אתם את החג, שצר היה כל־כך להיפרד ממנו.

על חג השבועות היו אומרים שאין כמוהו לטובה, שיכולים לאכול מה שרוצים ואיפה שרוצים, בניגוד לחג הפסח שאי־אפשר לאכול מה שרוצים, ובניגוד לחג הסוכות שאי־אפשר לאכול איפה שרוצים.

שני ימי החג שמיני עצרת ושמחת־תורה, היו שונים זה מזה. כשני הפכים היו. בשמיני עצרת עדיין נשמת את האוירה של הימים הנוראים. בשעת התפילה הזכרת־נשמות ואח״כ ברכת הגשם, תפילה בה היה החזן לובש את הקיטל הלבן כמו בראש־השנה ויום־הכיפורים וגם הניגון היה כמו בימים הנוראים, ימי הדין. אולם משנטו צללי הערב, כבר פגה המתיחות ורוח של שמחה בלתי־מרוסנת עברה בציבור.

תפילת המעריב כבר היתה בקול חוגג. הילדים פרקו מעליהם את עול הגדולים וקראו דרור לשובבותם, הדליקו נרות ושמו אותם בפנסים של ניירות צבעוניים, שהכינו בעוד־מועד, והתרוצצו עמם, בבית־הכנסת ובחצר שלפניו בתרועות גיל. בין מעריב להקפות היו נוהגים בעירנו לעשות הפסקה גדולה ובינתים לקדש וללגום משקאות שונים. אח״כ היו מתכנסים להקפות ורוקדים ושרים עד שעה מאוחרת בלילה. אולם השמחה הגיעה לעיצומה רק למחרת היום, אך רישומה היה ניכר כבר מהבוקר השכם. עם אור הבוקר היו רואים את יצחק חיים מאיר׳ס ואת יהושע „המלאך״, שניהם לבושי קפוטות משי עם „שטריימלאך״ (לבוש כזה לא לבש במקומותינו אלא רבי של חסידים) כשהם הולכים להעיר את אנשי העיירה בקראם בקול:

„קומו יהודים, קומו לעבודת הבורא! כי היום קצר והמלאכה מרובה״.

מאוחר מזה היו רואים את השמש של החברה קדישא כשהוא נושא על טס מנות של עוגה משובחת, מסובב על בתי העיירה ומשאיר מנה בכל בית.

משנסתיימה התפילה החלו הקידושים. מתפללי בית־הכנסת היו יוצאים לרחובות בקול שירה וזמרה והולכים מבית לבית. כשהיו נכנסים לבית היו לוקחים מכל המוכן, אוכלים ושותים ושמחים. בעל־הבית לא היתה לו רשות להתערב ולהפריע או למנוע מהאורחים מקחת את מבוקשם. אם אנשי הבית כבר הספיקו לאכול את סעודתם, לפני שבאו האורחים, היו זריזים ונשכרים, ואם לא — עלולים היו להישאר גם בלי סעודה. בקול שירה „שאו שערים ראשיכם" היו ניגשים אל התנור ומוציאים משם מה שמצאו. ומי לא הכין לשמחת־תורה דברים טובים? המאכל המסורתי של שמחת־תורה היה כרוב ממולא בבשר וממותק בסוכר ודבש(ביידיש: „האלופצ׳ס"), ולקינוח, עוגיות מטוגנות בדבש („פיראז׳קס"). גם הגויים כבר ידעו, כי שמחת־תורה הוא החג בו יהודים שותים הרבה ואפשר לראות גם יהודי שיכור, ולא כבכל ימות השנה, בהם לא שתו היהודים לשכרה.

הגדילו לעשות ביום זה גם חסידי קרלין, שהיו מסתובבים בחוצות ובבתים בקול שירה וזמרה. הנה ר׳ שלמה בערא, שהולך ומתנודד כשידו על אזנו ומזמר בקול ואינו מפסיק עד שקולו אובד מרוב צרידות. והנה ר׳ שמואל אלימלך שליפאק, פניו קורנות ומשולהבות והוא ממצמץ בעיניו המורמות למעלה כאילו התפלל תפילה חרישית. הנה ר׳ זליג צ׳רניאק המנצח על הנגינה ונותן את האות מתי לפתוח בשירה ומתי לסיים, ובלעדיו לא ירים איש את קולו. וכן ר׳ לייב טייטלבוים. במוצאי החג היו רוקדים בבית־מדרשם עד שעה מאוחרת בזמרם „שנה טובה" ו„לשנה הבאה בירושלים".

הֲוָיָה חסידית

כרוב עיירות ווֹהלין היתה ולאדימרץ עיירה חסידית מקדמת דנא. עוד הרבי, ר׳ מרדכי מצ׳רנוביל (בנו של ר׳ נחום מצ׳רנוביל, תלמיד הבעש"ט), ביקר פעמיים בולאדימרץ. מספרים היו החסידים, כי כל פעם לאחר ביקורו פרצו שריפות בעיירה וחלק ניכר ממנה היה למאכולת־אש, וכל זה משום שאנשי העיירה לא נהגו בו בכבוד הראוי. ועוד היו החסידים מספרים, כי בבואו בפעם הראשונה לעיירה, אמר לחסידיו, שהוא רוצה לראות את המיטה בה יישן. הכניסוהו לחדר שהקצו בשבילו כחדר־שינה, והראו לו את המיטה. משהסתכל בה צִיוָּה מיד להוציאה מהחדר, כי הוא לא יישן בה. הביאו לפניו מיטות אחרות, והוא פסל את כולן. נזכר חסיד אחד שבמחסנו עומדת מיטה רעועה מזה שנים, ירושה מאביו. צִיוָּה הרבי להביא לפניו אותה מיטה, ומיד ישרה בעיניו, וענה ואמר: זו המיטה אשר בה אישן.

גם ר׳ אהרן מסטולין (בעל „בית אהרן") ביקר בולאדימרץ. וגם עליו מספרים היו החסידים: מעשה בחסיד אחד חשוך בנים, שהתגורר בעירנו, והוא ביקש להסתייע

בביקורו של ר׳ אהרן ובא לבקש ממנו, כי יבקר בביתו. קינה אותו חסיד כי בעת ביקורו של הרבי יקבלו הוא ואשתו את ברכתו לזרע של קיימא. ר׳ אהרן הסכים לבקשתו, ובשעה מסוימת יצא עם פמליתו לבקר בביתו של החסיד. בשכנות עם אותו חסיד גר איש אחר, שגם הוא לא זכה לבנים. אולם הדברים נתגלגלו כך, שהרבי נכנס עפ״י טעות לביתו של אותו שכן דווקא. הוא אמנם עמד על טעותו, אבל מכיון שכך נתרחש הדבר, לא עזב את הבית ונשאר בו כאילו הוזמן לכאן. בעל־הבית, שהיה בהול תחילה, התאושש עד מהרה ורץ להביא כיבוד. הרבי ישב רגע, שתה לחיים, בירך את בעל־הבית בזרע של קיימא, ואחר־כך יצא. כשניסו החסידים להמליץ לפני הרבי שייכנס גם לבית החסיד — אליו הוזמן, השיב בשלילה. ואכן, לשנה הבאה ילדה אשתו של המארח בן, והראשון לא זכה לבנים כל ימי חייו.

החסידים בולאדימרץ נימנו על שלוש השושלות: טריסק, סטיפאן וסטולין. לכל אחת בית־מדרש משלה וגם שו״ב משלה. השו״ב היה כרגיל גם המנהיג הבלתי־רשמי של בית החסידים. הוא היה חזן בית־התפילה בימי הסליחות, בימים הנוראים ובשאר החגים; בעל תוקע בראש־השנה, וגם בעל־קריאה כל השנה. לחג הסוכות נוהג היה לקנות לולב ואתרוג ושאר המינים בשביל מתפללי בית־הכנסת, והיה לוקח מהם דמי אתרוג. כמו־כן היה קובע שיעורים לתורה בבית־מדרשו, בימות החול ובשבתות; ביום־הזכרון של האדמו״רים היו עורכים את סעודת ההילולא בבית השו״ב, וכשהרבי היה בא לבקר את חסידיו היה מתאכסן כרגיל בבית השו״ב.

שלא כבשאר בתי־התפילה היו מתפללים אצל חסידי סטולין־קרלין גם בימות החול במנין אחד, ובשעה מאוחרת יותר, תפילתם היתה מתוך התלהבות ודבקות ובקולי־קולות. אחר פטירת האדמו״ר ר׳ ישראל מסטולין, נתחלקו חסידיו בולאדימרץ לשתי כיתות: האחת הלכה אחרי בנו ר׳ אלימלך מקרלין, שנבחר כממלא מקומו של אביו, והשניה — אחרי בנו ר׳ יוחנן מלוצק.

מזמן לזמן היו האדמו״רים פוקדים את חסידיהם ועורכים ביקור בעיירה. האדמו״ר הטריסקאי, ר׳ זאב, שגר בקובל, היה בא מדי קיץ. כרגיל היה בא ביום חמישי ושוהה עד יום שני או שלישי. את הרבי הטריסקאי העריכו מאוד, לא רק חסידיו אלא גם בעלי־בתים סתם, גדולה היתה ענות־רוחו וצדקתו, ורבים היו נכנסים אליו להעניק לו מכספם ולקבל ברכתו.

האדמו״ר מקרלין או האמו״ר מלוצק היה בא אחת לשנתיים או אחת לשלוש שנים. כשם שחסידיהם ניכרים היו בתפילתם ובעבודת־השם כן הצטיינו בקבלת פני הרבי. הימים שנמצאו בקרבת הרבי היו להם ימי חג ממש. היו נוסעים למעין (קריניצא) שנמצא כשני ק״מ מאחרי העיר, כדי לשאוב משם מים לתה בשביל הרבי, ובעת הנסיעה היו שרים בקול: „ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה״. במוצאי שבת היו מביאים כלי־זמר אל מקום שבתו של הרבי ושרים ורוקדים עד אור הבוקר. ביום־הפרידה ערכו סעודה גדולה וכל החסידים השתתפו בה.

האורח הנדיר ביותר היה הרבי מסטיפאן. הוא גר באמריקה, ורק אחת לכמה

שנים היה מבקר את חסידיו, ולפיכך היה גם הקשר בינו לבין חסידיו רופף יותר. אבל גם חסידי סטיפאן גילו שמחה רבה ודבקות בזמן שנמצאו בקרבת הרבי.

באהלה של תורה

גם בולאדימרץ, כבשאר ערים ועיירות, דאגו היהודים לחינוך ילדיהם, ללא תמיכה ממשלתית וללא חוק של חינוך חובה. יהודי עושה היה לחינוך בניו ככל שידו היתה משגת ואף יותר מזה. בפרוטותיו האחרונות היה משלם שכר־לימוד. דאגה ופחד היו מתעוררים בו עם המחשבה, שבנו לא יוכל חס־וחלילה לאמור „קדיש" אחריו, או להתפלל לפני העמוד. אף ילד לא עזב את ספסל הלימודים טרם יָדע קרוא וכתוב. ילד שהתחמק מן הלימודים היו קוראים לו „איוואן", שם של גוי שסימל את הבורות, והיו גוערים בו:

„מה יהיה בסופך? בהמות תרעה?"

היו עניים מרודים, שלא יכלו בשום פנים לשלם שכר־לימוד בעד הילדים. במקרים אלה היו עסקני העיר דואגים, כי ילדיהם ילמדו בתלמוד־תורה ללא תשלום כלשהו. מאמר חז"ל — היזהרו בבני עניים, כי מהם תצא תורה — היה גם לנגד עיניהם.

בגיל שלוש־ארבע כבר היו מוסרים את הילדים לחדר. מנהג היה, שבפעם הראשונה הביאו את הילד לחדר, כשהוא עטוף בטלית וכך היו מכניסים אותו בעול התורה. כשישב הילד בפעם הראשונה אל שולחן הלימודים והסתכל בסידור, נפלו פתאום מעל לראשו מיני מתיקה ומטבעות מצלצלות. הרבי הסביר לו, כי זו מתנה ממלאך טוב האוהב אותו ורוצה, כי ישקוד על לימודיו.

לא היה משרד חינוך הקובע תכנית לימודים אחידה, וכל אחד מהמלמדים חינך את התלמידים כפי הבנתו ודרכו, בכל זאת שררה במידת־מה התאמה בין המלמדים בכל הנוגע לרמת הלימודים. היו מתחילים אצל מלמד דרדקי וגומרים אצל מלמד גמרא. בחדר היו לומדים גם „כתיבה" וידיעות אלמנטריות בלימודי חול, כמו ארבע פעולות החשבון, עריכת מכתבים, וכדומה.

ראש וראשון למלמדי התינוקות היה ר' ישראל מאנישין או כמו שקרואוהו ישראל והחתלתולים (ביידיש: „ישראל מיט די קעצעלעך", כנראה בגלל תלמידיו הפעוטים). זקנו של ישראל ארוך היה, אפו כאף הנשר ובמבטו הטיל אימה על תלמידיו הקטנים. כל בני העיירה כמעט נחשבו לתלמידיו, היו ילדים שגם אבותיהם ואבות אבותיהם עברו תחת „שבטו" ועל זה היתה גאותו. „בחדרו" הוכנסו הילדים בהיותם פעוטים, בני שלוש־ארבע. כאן הכירו לדעת את האותיות עד שלמדו לקרוא ממש. אצלו למדו הילדים גם דינים ומנהגים כגון נטילת ידים של שחרית ונטילת ידים לפני האוכל. ברכת מודה אני בקומם מן המיטה וכן כל שאר הברכות, החל בברכת המוציא, וכלה בברכה על הרעם ועל הקשת.

בחדר עמדו שני ספסלי עץ ועליהם היו יושבים המחכים לתור הלימודים, אם אצל הרבי ואם אצל עוזרו. כמנהג כל מלמדי התינוקות לא למד עם כל הילדים לימוד בציבור, בבת אחת, אלא עם כל ילד לחוד, רגעים מספר. כל שאר הילדים, שתורם היה רחוק או שכבר סיימו את תלמודם עם הרבי, הורשו לשחק קצת בחצר.

משחקי ילדים לא היו אמנם בחדר, ולא כסאות ושולחנות בשביל ילדים, בכל זאת המציאו הילדים משחקים מעניינים מאוד. כל דבר קל ערך שימש להם משחק — חלוקי אבנים, כפתורים צבעוניים, עטים ישנים ודפי נייר חלקים ורשומים. היו גם מחליפים זה עם זה צעצועים שונים.

„אני נותן לך כפתור ועט שבור ואתה נותן לי קופסה ריקה מגפרורים או גלגל משעון שנתפרק".

תמיד היו כיסי הילדים מלאים צעצועים ושברי צעצועים. חסכנים וצנועים היו הילדים במשחקיהם, כמו הוריהם בהנהלת ביתם. אצל רבים מבין הילדים התפתח חוש האמנות, בכוחות עצמם היו ממציאים משחקים מעניינים. עושים היו כל מיני צעצועים מנייר: סוסים, תיבות עם שולים, ספינות, וכדומה. מחתיכות־עץ שמצאו היו עושים קופסה לטבק עם מכסה. חתיכות־זכוכית צבעוניות שימשו להם משקפות, בהן היו רואים את העולם בגונים שונים.

מחדרו של ר' ישראל היו עוברים לחדרו של אפרים קמין. יהודי זלדקן, גבוה וצנום. כאן למדו הם להתפלל בשטף, ואף התחילו ללמוד חומש. בשבת הראשונה, לאחר שהילד התחיל בלימוד החומש, היה מנהג, כי האב עורך קידוש ומזמין אורחים. בראש הקרואים, יחד עם הילד, ישב הרבי שבחן אותו בדרשה שלימד אותו כל השבוע. כרגיל היו מתחילים חומש מהספר ויקרא. הילד היה מתחיל לקרוא ולפרש:

„ויקרא — הוא קרא".

ואז שאל אותו הרבי:

„מי קרא, השמש לבית־הכנסת?"

והילד ענה בקול.

„לא, ה' קרא אל משה".

„ולמה האות א' בתיבת ויקרא זעירה?"

והילד עונה:

„לרמז לנו, על הילד הקטן והזעיר שעליו להתחיל ללמוד מספר ויקרא".

„ולמה דוקא מויקרא?" מוסיף הרבי לשאול.

„כי ספר ויקרא מתעסק בקרבנות, להגיד לך, כשם שהקרבנות קדושים, ככה קדוש הילד היהודי, שלומד חומש".

אחרי ר' אפרים בא ר' הֶניך, מלמד חומש ורש"י ונ"ך. יהודי שקומתו למטה מבינונית, זקנו צהוב וארוך וישר מכל הצדדים.

אשתו היתה נושאת־ונותנת עם האיכרים שהיו באים לביתה, ר׳ הניך היה מנצל לפעמים הזדמנות זו ומבקש מהאיכר שיכבד אותו בסיגריה. לאיכרים היה עפ״י רוב טבק־משלהם, שזרעו בשדותיהם. הם היו כורכים את הטבק בנייר־סיגריות דק. הטבק לא היה אמנם טעים, כזה שהובא מבית־החרושת, בריח המיוחד של הסיגריה היו תיכף מבחינים שזו תוצרת עצמית. בכל־זאת השתמשו בטבק זה רבים, להנאתם.

שנות הלימוד אצל ר׳ הניך נחרתו היטב בלבותיהם של תלמידיו. אלה כבר היו ילדים בני שש־שמונה ולבם עֵר יותר למתרחש סביבם, גם חומר הלימודים עשה הרבה — הלימודים היו מגוונים יותר. גם אופן לימודו השאיר רושם ופעל על דמיון הילדים.

כמנהג הימים ההם היו הילדים מבלים כל היום בחדר, לרוב בלימודים, וקצת במשחקים. בקיץ היו לומדים עד לפנות־ערב, ובחורף — גם בערבים. מי יתנה את רגשות הילד, כששמע מהרבי את הבשורה הנעימה, שמתחילים ללמוד בערב. הרבי היה הולך להתפלל מנחה ומעריב, והילדים היו נשארים בחדר. באפילה שהשתררה היו מתכנסים בעיגול ומספרים זה לזה מעשיות נוראות ממה ששמעו וקראו. לרוב היו אלו סיפורים מטילי־אימה בדבר גזלני־יער או בדבר מתים שהתפללו בבית־הכנסת בשעה שתים־עשרה בלילה. מעשה בשמש שלן במקרה בבית־הכנסת ושמע במפורש, כי המתים קוראים אותו בשמו לעלות לתורה.

האפילה הוסיפה אימה על אימת הסיפורים, והגופים הקטנים היו נדחקים זה אל זה. עד שנכנס הרבי והדליק את מנורת־הנפט הקטנה שהטילה צללים גדולים על הקירות. כל הילדים ישבו אל השולחן ללמוד. הלימודים בשעה זו לא היו לעול. כרגיל למדו בפרשת השבוע. הסיפורים על האבות והשבטים משכו את הלב. גם הניגון המיוחד, בו היו לומדים את פסוקי החומש, כאילו התמזג עם האוירה של הערבים, ועם האפלולית למחצה. לאחר שעתיים של לימוד היו חוזרים הביתה עם הפנסים ביד. לכל פנס ארבע זגוגיות מארבעת צדדיו, ונר חלב דולק קבוע בתוכו.

כשהגיעו בלימוד החומש לפרשת „בא״, אל דיני קרבן פסח, הרגישו הילדים כי החורף כבר מתקרב לקיצו ופעמי חג הפסח ממשמשים ובאים. הלימוד בפרשיות אלו היה אמנם פחות מעניין ויותר מייגע, בכל־זאת היו לבות הילדים מתמלאים שמחה לבשורת האביב שהיתה מבצבצת ועולה מתוך שורות החומש.

מלבד חומש למדו אצל ר׳ הניך גם רש״י, נביאים, וכתיבה בעברית ויידיש. במעשה הכתיבה היתה נהוגה בחדרים שיטה ידועה: הרבי היה רושם את הא״ב כסדרו בעפרון והילד היה עובר על הרשום בעט, וכל זה כדי להרגיל את ידו של הילד בכתיבה נאה. משאומנה היד במעשי ההעתקה היה מתחיל לכתוב בעצמו. מאחר שהתרגל לכתוב את האלף־בית כסדרו, היה הרבי רושם לו את האלף־בית בהיפוכו: תשר״ק צפע״ס, נמל״ך, יטח״ז, והדגב״א. לסדר זה היו קוראים על שם האותיות הראשונות „תשרק״. כדי שכתב־ידו של הילד יהי יפה, היה הרבי כותב לו

במחברת שורה אחת בראש הדף, והילד חייב היה למלאות כל יתר השורות באותן המלים של השורה הראשונה ולהשתדל להקות את כתב הרבי.

כל יום חמישי היו הילדים נבחנים במה שלמדו במשך השבוע. במבחן זה היה הרבי מדקדק מאוד עם התלמידים שיידעו את תלמודם על בוריו.

הילדים היו קוראים ליום זה יום־הדין. בעיקר היו התלמידים מפגרים במקומות, שמלבד פירוש המלים הרגיל צריכים גם לשנן את הדרשה של מאמר חז״ל עפ״י פירוש רש״י, או כמו שקראו לזה ביידיש „אויסריידעכץ״. אחד מהפסוקים הנ״ל, שנשאר חקוק בזכרון, גם כשגדלו הוא הפסוק בפרשת ויחי:

„ואני בבואי מפדן...״ פסוק זה היה נאמר בערך כך: ואני, אעפ״י שאני מבקש ממך שתוליכני ממצרים ותקברני בארץ כנען, אבל אני לאמך רחל לא עשיתי כן, כי קברתיה בדרך אפרת ולא הבאתי אותה לבית־לחם, וידעתי שיש בלבך עלי עבור זה, אבל דע לך שעפ״י דיבור ה׳ קברתיה שם, שתהא לעזרה לבניה. כשיגלה אותם נבוזראדן מארצם ויהיו עוברים דרך שם, תצא רחל מקברה והיא בוכה ומבקשת עליהם רחמים, והקב״ה משיב לה: יש שכר לפעולתך נאום ה׳ ושבו בנים לגבולם״.

מלבד הלימודים הרגילים של כל השנה היו גם לימודים עונתיים. לפני כל חג היו לומדים את המגילה השייכת לו, והנקראת באותו חג בבית־הכנסת. לפני פסח — מגילת שיר־השירים; לפני שבועות — מגילת־רות ואקדמות; ולפני תשעה באב — מגילת־איכה. כל מגילה בניגונה המסרתי המיוחד לה. הילדים היו לומדים את המגילות בחשק רב, ואפילו את „האויסריידעכץ״ הרבים היו מקבלים בשמחה. גם כאן נחרת בזכרון הפסוק הראשון של שיר־השירים, שהיו אומרים אותו בניגונו המיוחד: „שיר השירים, השיר הזה הוא מקובל אצל ה׳ וחשוב אצלו יותר מכל השירים, שכל השירים הם קודש וזה — קודש־קדשים; שכל השירים אמר נביא, וזה אמר נביא בן נביא; שכל השירים אמר מלך (הכונה לדוד בתהילים) וזה השיר אמר מלך בן מלך...״

לפסוק שובי, שובי השולמית חיברו הליצנים מבין הילדים חרוז כזה:

שובי שובי השולמית,
נכנס זיידל השמש,
שובי שובי ונחזה בך —
והוא אומר „אַ גוטע וואָך״
מה תחזו בשולמית? —
מה רצונך זיידל השמש,
כמחולת המחנים? —
באתי להזמין אתכם לתנאים.

מלמד מאותו סוג היה גם ר׳ יעקב וורונקר מחשובי חסידי קרלין. „חדרו״ היה לא רחוק מבית ר׳ הניך, ולא אחת היו הילדים משני החדרים עורכים מלחמה אלו עם אלו.

על אחד המלמדים היו הילדים מספרים שהוא נוהג לחרף את תלמידיו עפ״י סדר „הא״ב״. וכך היה אומר ביידיש:

„אך באַסיאַקעס, גנבים, דברים־אחרים
הינט וואָס איר זענט,
חזירים טרפניאַקעס יונגאַטשעס,
כלומרשט לערנען מיינט איר,
נעמען ספרים עפּענען
פאפיראָסלאך ציגאַרעלאך קענט איר רייכערן,
שיינע תלמידים!״

ר׳ צבי מרפאלובקה היה מלמד גמרא נודע לשם. אדם בעל תואר, פניו מאירות וזקנו יורד לו עפ״י מידותיו. תלמידיו היו בגיל עשר, שתים־עשרה ויותר. כשהיה מסביר לתלמידיו את הסוגיה בתלמוד, נראה היה שיותר ממה שהוא רוצה להרביץ תורתו בתלמידיו הוא נהנה בעצמו מהסברתו. מלבד לימודי קודש היה לומד עם תלמידיו גם „כתיבה״ עברית, יידיש, רוסית וחשבון. את ההקראות היה קורא מזכרונו בעל־פה, ובשעת ההקראה היה אומר כאילו לעצמו, מה הם מבינים בזה, חבל שרעיונות נשגבים כאלה אובדים לריק ואין מי שיעריך אותם.

מלמד גמרא היה גם ר׳ בצלאל ממולצ׳יץ, מפאת טוב לבו סבל הרבה מתלמידיו שהציקו לו. כל ימיו חי בדחקות וכל מַעיניו היו רק בלימוד הגמרא. גם כשתלמידיו הלכו הביתה היה יושב והוגה בתורה ולא פסק פומיה מגירסא. בערב פסח היה מסיים כמה מסכתות. ואם אירע, כי מי שהוא איחר לבית־הכנסת, בזמן הסיום, היה בא לר׳ בצלאל ומוצא תמיד סיום של מסכת אחרת מהמוכן.

היו גם מורים מיוחדים ללימודי חול, לעברית ורוסית וללימודים כלליים, היו אלו חיים־שלום בוקסר ונח וורונא. יהודים דתיים, אבל מודרניים במקצת. וייזכר כאן לטובה המורה בזמן האחרון, מר פנחס שליטא, בן הרב ר׳ יצחק אליהו, שהיה מורה מודרני במלוא מובנה של המלה, ידיעותיו היו רחבות והבנתו עמוקה, והוא העמיד תלמידים הרבה.

היו זמנים בהם התקיימה ישיבה ראויה לשמה בולאדימרץ. מפעם לפעם בוטלה וחזרה ונתחדשה, הישיבה נוסדה לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. מכל הסביבה באו נערים ללמוד, וכנהוג בימים ההם סודרו הילדים לאכול „ימים״. במשך השבוע אכל כל ילד אצל שבעה בעלי־בתים, — בית איש יומו. יהודי ולאדימרץ נטלו עליהם עול זה מרצון, והיו מקבלים את הילדים בסבר פנים יפות, ומשתדלים להעניק להם הרגשה ביתית, ולהשכיח מלבם את געגועיהם לבית הוריהם. כראש ישיבה הוכתר אז ר׳ צבי מרפאלובקה. עוד שני מגידי שיעור הובאו ממקומות אחרים. האחד, ר׳ פרץ הולובשקו מדומברוביץ, שהיה אמנם קפדן, אבל למדן גדול ובעל הסבר מצוין.

ספסלי התלמידים היו מסודרים אצלו בתבנית ח׳ והוא היה יושב באמצע כשמקלו בידו. את השיעור היה מגיד בעל־פה בעינים עצומות, גמרא ורש״י כלשונם.

ר׳ זלמן מרובנה, שלא כר׳ פרץ, היה איש נוח מאוד, הילדים רחשו לו כבוד. אולם הישיבה לא התקיימה זמן רב. אחרי המלחמה, כשממשלת פולין התבצרה, חודשה הישיבה והועמדה על רמה גבוהה יותר. נבחרה ועדה פדגוגית שבראשה עמד הרב, ר׳ שלמה יעקב שליטא, ומלבד לימודי קודש הוכנסה גם תכנית של לימודי חול. היה בה מורה לעברית וללימודים כלליים, וגם מורה נוצרי־פולני, ללימוד השפה הפולנית. גם ישיבה זו לא התקיימה זמן רב, ושוב עבר החינוך למלמדים ומורים פרטיים.

זמן־מה התקיים גם בית־ספר „תרבות״, אך בוטל בגלל דרישת הממשלה להעבירו לבנין המתאים לבית־ספר. בנין כזה לא נמצא בעיירה. „תלמוד תורה״ התקיים בלי הפסק ובני עניים למדו בו ללא תשלום. הודות לעסקנותו המסורה של ר׳ חיים פינצ׳וק, יהודי תמים ויקר. לעת זקנתו הקדיש כל עתותיו למעשי צדקה ובראש דאגתו היתה — הת״ת.

בשנת תרפ״ה הונח יסוד לבנין בית־ספר. מפעל שהשתתפו בו כל שכבות העיירה. יום הנחת אבן־היסוד היה יום חג לכל יהודי העיירה. בחוץ עמדו שולחנות ערוכים ועליהם — משקאות ומעשה־מאפה. לאחר שתיית „לחיים״ התלכדו זקן ונער, אנשים בעלי השקפות שונות, וכולם יצאו בריקוד נלהב ובשירה אדירה, „אשרנו, מה טוב חלקנו״, „הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד״. באותו יום באה לידי ביטוי מובהק, אחדות ישראל ע״י תורת ישראל.

בצדקה ובחסד

מידות החסד וההשתתפות בסבל הזולת, שנתשרשו עמוק בקרב עם ישראל בכל מקומות מושבותיהם, מצאו את ביטוין בצירוף העדין והנעלה „לב יהודי״. מידות אלה הולידו את מוסדות הצדקה והחסד למיניהם, וניכרות היו גם בולאדימרץ.

בימי מלחמת־העולם הראשונה, כשגל הפרעות עבר על יהודי ווהלין, באו הרבה פליטים לולאדימרץ, בה שרר שקט יחסי. כיון שהמחסור במצרכי אוכל והלבשה היה גדול מאוד, נוסד ועד־עזרה מעסקני המקום, שמטרתו היתה לדאוג לפליטים וגם לתושבים דלי האמצעים. בין פעילי הוועד היו: הרב שלמה יעקב שליטא, שלמה גולדברג, דוד טננבוים, נתן צ׳רניאק, אָשר פישביין ועוד. כסף ומצרכים קיבל הוועד גם מהג׳וינט. נפתח מטבח־ציבורי בְבית גדליהו שליטא, שביתו היה היפה והמרוָּח ביותר בעיר. חולקו ארוחות חמות לכל נצרך, וביחוד לילדים עניים.

משפרצה מלחמת־העולם השניה, כשהעיירה וכל החבל המערב אוקראיני נכבשו על־ידי הסובייטים, באו לולאדימרץ הרבה פליטים מאזורי פולין שנכבשו על־ידי הנאצים. אנשי העיירה קיבלו אותם בלבביות, פתחו את בתיהם לרוָחה, איכסנום

וכילכלום. בבית־החרושת למי־סודה של בן־ציון ז׳וק, נפתח גם מטבח ציבורי, שבהחזקתו השתתפו כל בני העיירה.

אולם לא רק בימי צרה ומצוקה, גם בימים כתיקונם הצטיינו יהודי ולאדימרץ במידה של הכנסת־אורחים, מידה יפה זו סימלה את יהודי ווהלין בדרך כלל. דרשנים, חזנים ושלוחים למיניהם ידעו, כי בבואם לולאדימרץ, מתן שכרם יהא בצדם. גבאי מיוחד, הריהו ר׳ שמואל רוזנברג השען, היה ממונה לסדר את האורחים העניים, שבאו לעיירה אם ליום חול ואם לשבת. הוא היה נוהג לכתוב פתקאות לאותם בעלי־בתים שהיו מקבלים את האורחים. בפתקאות היה כתוב: „נא לתת ארוחה אחת, נא לתת שתי ארוחות״. ופתקאות אלו, כמו שטר בנקאי, נתקבלו ונפרעו בעין יפה.

מצוַת גמילות־חסדים מושרשת היתה עמוק בלב היהודי וזכות גדולה ראה לעצמו בשעה שיכול היה לקיימה, ולא רק בכספו אלא גם בגופו. כשנזדמן לו אורח בביתו טיפל בו באהבה ושירת אותו, במו ידיו טרח להציע לו את המיטה ולא ע״י אשתו או אחד מבני ביתו, וככל שהאורח דל יותר היה, כן היה משתדל לקרבו יותר ולטפל בו במסירות יתירה והמצוָה נחשבה לגדולה יותר. יהודי שנסתבך עם הרשות בעסק ביש, בגופו או בממונו, כל מי שהיה לאל ידו מיהר לבוא לעזרתו: „להציל יהודי״ או „לעשות טובה ליהודי״, ביטויים אלו היו שגורים בפי כל, ואמורים היו ברגש עמוק.

מקובל היה בקהילות ישראל, כי השוחטים יתעסקו בגמ״ח בגופם. היה בכך הרצון למצוא את האיזון הנפשי, כדי לכפר על־ידי כך, על מעשה אשר מישהו יכול לראות בו אכזריות, כביכול. על־ידי כך ביקשו להפגין, כי השחיטה אין מקורה באכזריות.

ממוסדות הצדקה והחסד הקבועים, שהיו בולאדימרץ יש לציין את קופת גמילות־חסד שפעולתה ענפה היתה. הקופה חילקה הלוָאות בלי רבית לכל מי שפנה. היא היתה מסונפת למרכז קופת גמ״ח בווארשה מטעם הג׳וינט. המוסד הקבוע השני היתה „חברת סומך־נופלים״, חברה זו הגישה תמיכה שבועית לעניי העיר. תקציב החברה התבסס, בעיקר, על התשלום השבועי של כל הדיירים, על תרומות שונות לעת־מצוא, וכן על התמיכה התמידית שהיתה מתקבלת מיוצאי עירנו באמריקה, להרחבת פעולותיה של החברה. במוסד זה טיפל בעיקר ועד של נשים שבראשו עמדו: בילה קושניר, פראדל קאנוניץ וחנה אייזנברג.

מנהג היה בולאדימרץ, כמו בשאר העיירות, כי ימים אחדים אחרי ר״ח אדר היו יוצאים הרב ושנים מנכבדי העיר, לאסוף כסף מהתושבים בשביל עניי העיר לצרכי הפסח. מגבית זו היתה ידועה בשם מעות חטים. והמתרימים היו מתקבלים בסבר פנים יפות.

לצורך מעות חטים היו עורכים לפעמים גם הגרלות מחפצים יקרי־ערך, כמו פמוטות כסף, סדר משניות וכדומה. ההגרלה היתה נערכת בבית הרב, ברוב־עם, ובאוירה של רוממות הרוח.

היו גם יחידים שפעלו על דעת עצמם במעשי צדקה וחסד, ייזכרו כאן: ר׳ חיים

פינצ׳וק, שהיה מכניס־אורחים גדול והיה מביא בשבת שנים־שלושה אורחים לביתו, אף שהוא עצמו חי בדחקות, היה מקדיש הרבה מזמנו ל„תלמוד־תורה״, מוסד שבו למדו בני עניים. ר׳ אברהם יוסף וולוק, היה משוטט בכל יום ששי עם שק על כתפיו ואוסף חלות ועוגות, כדי לחלקן לעניים לכבוד שבת. אם־כי אדם קשיש היה, עשה את הדבר בדחילו ורחימו, ובמרץ רב. גבאית הצדקה האשה גולדה־לאה, יותר ממה שהיתה אוספת בין אחרים היתה נותנת משלה, ממה שקיבלה לפרנסתה מבניה מאמריקה. היא הקפידה מאוד שמתנותיה תהיינה כמתן־בסתר, שלא לבייש חלילה את המקבלים.

מצוָה מיוחדת שמר לעצמו ר׳ גרשון פינצ׳וק. הוא היה משגיח על העירוב המתיר לטלטל בשבת, מרשות לרשות. כל יום ששי היה משוטט ברחובות העיירה לראות אם העירוב שלם, ומתקן מה שטעון תיקון. ואם היה קלקול בעירוב ולא הספיק הזמן לתקנו לפני שבת, היה מוסר לשמשים שבבתי־הכנסת שיכריזו, כי בשבת זו אסור לטלטל.

במערכות התחיה הלאומית

במפעל התחיה הלאומי לקחה ולאדימרץ חלק גדול. ביזמת מר נתן צ׳רניאק נוסדה הסתדרות ציונית, אשר פעיליה היו מר יוסף כגן, שלמה גולדברג, אהרן וישניא ועוד. גם בני־הנוער, חדורים היו רוח ציונית ורובם השתייכו לתנועות־נוער ציוניות. היה זה נוער ער ותוסס וכל הענינים הנוגעים לתחיה הלאומית ולעליה לא״י קרובים היו ללבו. לימים נוסדה גם מפלגת המזרחי, שבראשה עמד מר אָשר פישביין.

עם פרסום הצהרת בלפור רבתה ההתעוררות הלאומית בעיירה. גם יהודים דתיים מאוד האמינו, כי הנה ממשמשת ובאה אתחלתא דגאולה. נערכה תהלוכה בחוצות העיירה, בה השתתפו מרבית תושבי המקום, בדגלים לאומיים ובסיסמאות שונות עברו החוגגים ברחובות העיר. במקום מרכזי בעיר הושמעו נאומים נלהבים. גם יום פתיחת האוניברסיטה בירושלים הוחג אצלנו ברוב פאר. ברחוב שררה אוירת חג, ולעת־ערב התכנסו מרבית התושבים לבית־הכנסת הגדול, שם נשאו פעילי ההסתדרות הציונית את דברם לכבוד היום.

יהודי העיירה, בלי יוצא מן הכלל, היו תורמים בעין יפה לקרנות הציוניות ולמגביות השונות. מדי חודש היו זוגות צעירים עוברים בעיירה ומתרימים לקק״ל. בהרבה בתים נמצאה הקופסה הכחולה של הקק״ל. מדי שנה היה מגיע שליח להתרים על קרן היסוד. רבים מיהודי ולאדימרץ היו מתחייבים בסכום ניכר, בשטרות חדשיים, שהיו פודים אחר־כך. שתי הקרנות נהנו מתרומות חָדשיות של יחידים וכן מהכנסות בהזדמנויות שונות, כמו מקערות של ערב יום־הכיפורים, מחתונות,

נשפים וכדומה. בימים הנוראים היו הציונים הפעילים עורכים מנין מיוחד, וההכנסה מהעליות היתה מוקדשת לקק״ל.

ידועות היו ההקפות של הציונים בליל שמחת־תורה. נוהגים היו לערוך אותן ברוב פאר בשעה מאוחרת בבית־הכנסת הגדול. כל העיירה היתה באה לחזות במראה זה. את ה„אתה הראית״ היו מוכרים פסוק פסוק וההכנסה היתה מוקדשת לקק״ל. ביחוד היה עולה מחירו של הפסוק „כי מציון תצא תורה״. בשירים ובריקודים היו חוגגים את הלילה הזה עד שעה מאוחרת אחר חצות. בימי שלטונם של הפולנים עלה לא״י מספר ניכר של צעירים מארגוני הנוער, שהכשירו את עצמם לפני כן בנקודות־הכשרה שונות, ואף סתם יהודים מהמעמד הבינוני.

כל נסיעה לא״י הביאה התעוררות רבה בעיירה. לכבוד העולה נערכה מסיבת־פרידה חגיגית, ובני העיירה היו נפרדים ממנו כאילו היה בן משפחה. לפני צאתו את העיירה היה העולה מבקר בכל הבתים ומקבל את ברכת־הפרידה.

אישים ודמויות

משפחת הרבנים „שליטא״ המשיכה את שושלתה, בולאדימרץ הרבה דורות. הראשון, שהידיעות עליו ברורות, הוא ר׳ יהודה־ליב, אשר קברו נמצא בבית העלמין בולאדימרץ באוהל מיוחד. אחיו ר׳ יוסף היה אב״ד ור״מ בפינסק. אחריו כיהן בנו ר׳ שלמה יעקב. הוא היה חוסה בצל האדמו״ר מסטולין ר׳ אהרן, מחברו של הספר „בית אהרן״. מסופר, כי פעם בראות הרבי אצלו קופסת טבק של בדיל והיא נוצצת כשל כסף העיר לו ואמר:

„לא נאה להרב מולאדימרץ להשתמש בדבר שיש בו כדי להונות את דעת הבריות״.

כשגזרה מלכות רוסיה על היהודים לקצץ את הלבוש הארוך המסורתי והטילו מַס מיוחד על מי שחבש כיפה מתחת לכובעו, ראה בזה גזירת שמד וברח עם שני בניו ר׳ אָשר ור׳ יוסף, אל מעבר לגבול האוסטרי, והשתקע בעיירה לשנוב הסמוכה לברודי. מרוב ענותנותו שינה שם את שם משפחתו מ„שליטא״ ל„קטן״. מהרשימה בפנקס חברת תהלים בכתב ידו, המתחילה במלים „בעברי דרך עיר מולדתי״, נראה שביקר בולאדימרץ, אחר עזבו אותה. בנו ר׳ אשר נתמנה לרב בעיירה זאלוזיץ הסמוכה לטרנופול, ובנו ר׳ יוסף מילא אחרי מותו את מקומו בלשנוב.

ממלא מקומו בולאדימרץ היה בנו השלישי, ר׳ בנימין. הוא לקח לאשה את נכדתו של אחד המדפיסים הידועים מסלאווטה, בנו של הרבי ר׳ פנחס מקוריץ. בידי נכדיו נמצא סדר משניות שנדפס בסלאווטה בשבילו במיוחד, על נייר משובח, ועם שולים רחבים מאוד לעמודים. מלבד גדולתו בתורת הנגלה היה גם מקובל גדול ובעזבונו נשארה מגילת גויל — בה צייר במו ידיו, באמנות נפלאה, את מערכת השמים. המגילה נקראה בשם „אילן הקודש״. היה ידוע כאדם תקיף מאוד, שלא נשא

פנים לאיש. גם לבעלי־הבתים החשובים, אף שסיכן בזה את פרנסתו. מעשה בזוג אחד שהרשה לעצמו בחול־המועד לסובב על הכפרים ולקבוע שמשות בחלונות — משנודע הדבר לר׳ בנימין לקח עמו שני בעלי־בתים והלך לבית הזוג וכשלא מצאו אותו בביתו לקחו למשכון את כלי הנחושת הממורטים — שנמצאו בימים ההם בכל בית יהודי. כשחזר הזוג לביתו קנסו אותו בסכום מסוים לצדקה, ואחר־כך החזירו לו את הכלים.

בימיו שלח המגיד, ר׳ אברהם מטריסק, שוחט לולאדימרץ בשביל חסידיו. ר׳ בנימין, לא נחה דעתו מהשוחט ואסר את שחיטתו. הדבר גרם למחלוקת גדולה בינו לבין החסידים הטריסקאים, עד כדי כך שהם עיכבו את משכורתו, והוא נאלץ למשכן את כלי־ביתו לצרכי שבת, בכל זאת עמד על דעתו ולא נכנע בפניהם.

את הרבנות ירש אחריו חתנו (בן אחיו ר׳ אָשר הרב מזאַלוזיץ) ר׳ יצחק אליהו, שליטא. הוא שימש לפני כן כרב בעיירה פוהוסט, הסמוכה לפינסק, ועם מות חותנו ישב על כסאו בולאדימרץ. שלא כחותנו היה ר׳ יצחק אליהו אדם נוח ומעורב עם הבריות, בכל־זאת היו מקרים שסבל מבעלי־בתים תקיפים, אף כי היו אלה מקרים נדירים. ומעשה באחד מבעלי־דבבו שנולד בן זכר לבנו, ולא נתן להזמין את הרב לברית מילה (כרגיל בעיירה היו מזמינים את הרב לכל ברית מילה ומכבדים אותו בסנדקאות) לאחר כמה ימים מת הילד, והאב ראה בזה עונש מן השמים, על אשר העליב את הרב, ובא לבקש את סליחתו. בבוא היום הביאה אשתו של אותו איש שוב פעם בן־זכר לעולם, עתה כבר הזמין את הרב וכיבד אותו בסנדקאות. בעת החגיגה התפייס גם סבו של הנולד עם הרב, ומאז נהפך לבבו והיה לאחד מידידיו הטובים.

אחרי פטירתו של ר׳ יצחק אליהו שימשו כרבנים בולאדימרץ בנו ר׳ שלמה יעקב שליטא, וחתנו, ר׳ שלמה יעקב קטן. הם היו אחרוני הרבנים בולאדימרץ, ובימי השואה ניספו עם שאר בני קהילתם.

הרב הרשמי היה ר׳ שלמה יעקב שליטא, ובהיותו גם בעל השכלה חילונית שימש עוד בחיי אביו כרב מטעם הממשלה בימי רוסיה הצארית. הוא ניהל את ספרי הרישום של היהודים — שהועברו לידו מעיר המחוז לוצק — מולאדימרץ וסביבתה, וכן מהעיירות הקרובות, דומברוביץ, ברזניץ, רפאלובקה ועוד. הוא היה מוציא תעודות־לידה, תעודות־נישואין וכו׳. בימי המהפכה של קרינסקי נבחר כמועמד למועצה המחוקקת מטעם המפלגה הדתית „אחדות״, שנוסדה אז על־ידי הרב אהרונסון מזיטומיר, שהיה אחרי־כן הרב הראשון בתל־אביב.

מספרים היו על ר׳ שלמה־יעקב הראשון, כי לפני פטירתו קרא לבניו ובתוך שאר דברי צוָאתו, אמר להם:

„איש פלוני, תושב עירנו, מקובל, כידוע לכם, כיהודי אמיד. חודש בחָדשו היה מעניק לי מכספו וכן לכל חג וחג. לפני שנתיים בא אלי אותו איש וגילה לי דבר־

סוד, כי מצבו הכלכלי הורע והוא מתמוטט והולך. בכל זאת לא שינה ממנהגו והיה מוסיף להעניק לי כמקודם. אולם, מאז נתחוור לי מה מצבו, שוב לא הוספתי להשתמש בכספיו לצרכי. ואמנם לפני זמן־מה שמעתי כי פשט את הרגל וכי רבים הם נושיו. דעו לכם, איפוא, כי שם, בחדר פלוני בארון, חבוי ארנק ובו כל הכסף שקיבלתי ממנו, מאז גילה לי את סודו. משאיר אני לכם את הארנק עם הכסף, ואתם בחכמתכם תמצאו את הדרך הנכונה, כיצד להחזיר את הכסף לנושיו, לבעבור הקל במידת־מה ממצוקתו.

פעם באו אל שלמה יעקב שליטא, רבה האחרון של ולאדימרץ, אנשי כפר ואמרו לו, כי ברצונם להביא לכפרם שוחט שיהיה גם חזן ואף יקבע שיעורי־תורה ברבים וינהל את כל הענינים הרוחניים של הכפר. שמע הרב את בקשתם והשיב: טוב ויפה, יש לי אברך מעולה, המתאים, לדעתי, למשרה זו. שמעו יהודי הכפר את תשובתו ואמרו: ניחא, אולם אנחנו הננו חסידיו של רבי פלוני, המתגורר עתה באמריקה, ואנחנו קשורים אליו ולא נוכל לעשות שום דבר בלי הסכמתו. השיב להם הרב: התקשרו, איפוא, עם הרבי שלכם והודיעוהו והוא אל נכון יתן לכם את הסכמתו.

עברו ימים לא רבים ושוב באו אותם יהודי כפר אל הרב והביאו לפניו אותה משאלה, כבראשונה, ואף הוסיפו וסיפרו כי כבר כתבו על כך לרבי שלהם, אך לא קיבלו ממנו תשובה. הסביר להם הרב, שבענין כזה, הבאת שוחט לכפר, אין צורך להסכמה מפורשת של הרבי ומן הסתם לא יתנגד לדבר. והיהודים טענו ואמרו: הא, כיצד? אנחנו הרי ק ש ו ר י ם לרבי ואיכה זה נעשה דבר כזה בלי הסכמתו? כך נשנה הדבר כמה וכמה פעמים. הרב מדבר על לבם, כי יקחו את האברך והם חוזרים וטוענים כי בכל נפשם רוצים הם באברך ואינם יכולים לקחתו כיון שהם קשורים לרבי: סוף מעשה כי פקעה סבלנותו של הרב והוא אמר להם: שמעו, רבותי אספר לכם סיפור: מעשה בשני ילדים ששיחקו במשחק סוס ועגלון. שם הילד, שמילא את תפקיד העגלון לפיו של הילד השני רסן. ושניהם רצו במשחקם זה על פני הרחובות רוץ ושוב, רוץ ושוב. משנתעייפו נטל הילד „העגלון" את חברו „הסוס", העמידו בצד עמוד אחד וקשרו ברסן כדרך העגלונים, והלך לו. חיכה הילד הקשור, שעה שעתיים וחברו איננו בא. כשראה כי הלילה ממשמש כבר לרדת, החל לבכות. שאלוהו העוברים והשבים: מה אתה בוכה ילד? סיפר להם הילד את כל סיפור המשחק ומעשהו של חברו העגלון שהשאיר אותו ליד העמוד. אמרו לו האנשים: ומה אתה מחכה, ילד? הרי רגליך וידיך חפשיות, הוצא את הרסן ולך הביתה. ענה להם הילד בבכי: הלא אני סוס, ואיך סוס יכול להתיר את עצמו? ניענעו האנשים בראשם ואמרו: אם כך הדבר, אין לך באמת עצה ואתה חייב לעמוד ק ש ו ר.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה פעל ר' שלמה שליטא, לכינון בית־ספר לילדי

העיר. לשם זה קרא לאסיפת הורים והסביר להם מה רבה התועלת בלימודים בבית־ספר מאורגן, אולם לשם כך חייבים ההורים להתמסר לענין בלב ונפש, בגופם ובכספם. כמה מן ההורים טענו באותה אסיפה, כי החזקת בית־ספר הנהו עול כבד מדי בשביל העיירה, לפיכך יש להשלים עם המצב הקיים ולהקנות לילדים לימודי יהדות על־ידי מורים פרטיים, כמו בעבר ולימודים כלליים על־ידי בית־הספר הפולני, הממלכתי. הם אָמרו, כי אָמנם רואים הם את היתרונות שישנם לבית־ספר עברי, אך הדבר הוא למעלה מכוחם ולא בהם תלויה האשמה אם חייבים הם לוותר על כך. הרב ראה בתשובתם התחמקות ואמר להם: אמשיל לכם משל למה הדבר דומה. איש אחד מסר לסופר את פרשיות התפילין להגהה. מצא המגיה כי חסרה אות אחת באחת הפרשיות. סיפר את הדבר לבעל התפילין והעיר לו, כי חייב הוא לקבל עליו תשובה, כיון שלא קיים עד עכשיו מצוות תפילין. השיב לו בעל התפילין: משום־מה צריך אני לתשובה, הרי אין זו אשמתי כי אות חסרה בפרשיות, אלא אשמת הסופר אשר כתב את הפרשיות. יום אחד הלך המגיה לפנות־בוקר לבית־הכנסת להתפלל ופגש בבעל התפילין, כשהוא רץ וצועק: גנבים, גנבים, תפסו את הגנבים, וַי לי, כי את כל רכושי גנבו! אמר לו המגיה: מה אתה צועק כל־כך? הרי אשמת הגנבה אינה חלה עליך אלא על ראש הגנבים. השתגעת?! השיב לו האיש בחמת־זעם, מה בצע לי כי העבירה היא על ראש הגנבים, הלא רכושי ניטל ממני וביתי נשאר ריק מכול. השיב לו המגיה: ומדוע לא הבינות את הדבר הזה אָז, כאשר אמרתי לך, כי לא קיימת את מצוות התפילין, אז סבור היית כי העבירה היא על ראש הסופר ולא הבנת כי גם אתה נשארת אז ריק ממצוות תפילין, שלא קיימת אותה כהלכתה. עתה המשיך הרב ואמר להורים: אמנם צדקתם כי ייסוד בית־הספר הוא למעלה מכוחותינו ואם ניקרא לדין בגלל זה נוכל להצטדק ולומר: שאין האשמה תלויה בנו. אולם בינתיים ישארו ילדינו ריקים מחינוך עברי מקורי וחסרון זה לא יתמלא בשום תירוצים ואמתלאות. לפיכך חייבים אנחנו לעשות אף למעלה מכוחנו ושום קרבן אל יהי קשה לנו כדי להשיג את מטרתנו.

בימי קרנסקי הוצאו ע״י הממשלה שטרי כסף קטנים, שהיו ידועים בשם „קרנסקים". למחזור לא הוכנסו אלא שטרות בני סכום גדול, לא פחות מעשרים רובל. אם רצה מישהו לקנות דבר־מה בסכום פחות מזה היו קשיים גדולים. כדי לקדם את פני הרעה הוציא הרב ר׳ שלמה־יעקב שליטא שטרות כסף משלו על סכומים קטנים — מרובל ומעלה. וכשהיו מביאים לו שטרותיו שלו, בסך של עשרים רובל, היה מחליפם בשטר בן עשרים רובל קרנסקי.

שטרות הכסף של הרב היו עוברים לסוחר בעיירה ובסביבתה ואף הגויים נתנו בהם אימון. מעניין מראה השטרות, עשויים היו מנייר לבן, ארבע חותמות קטנים מצוירים ציצים ופרחים בארבעת הקצוות של השטר ובאמצע כתוב היה באותיות עבריות הסכום של השטר — רובל אחד, שלושה, חמישה רובלים וכו׳.

שטר בן חמישה רובלים בחתימתו של הרב

בימי ממשלת פולין, כשנוסדה, לפי חוק הממשלה, הקהילה היהודית בולאדימרץ ונספחו אליה כמה עיירות מהסביבה, נבחר ר׳ שלמה יעקב שליטא כרב הקהילה. בשנת 1929 הופיע בין המועמדים הראשונים לסיים הפולני ברשימת אגודת־ישראל, אולם אגודת־ישראל לא הצליחה אז להעביר ברשימתה אפילו ציר אחד. הוא היה גם סופר ונואם מחונן, הרבה ממאמריו פורסמו בעתוניה וירחוניה של אגודת־ישראל. שנים רבות היה חבר הועד הפועל של אגודת הרבנים בפולין.

הוא חיבר גם ספר תורני, על הלכות ניקור בשם „מקורי הניקור", שנדפס בשנת תרצ"ט בווארשה. הספר הזה היה דבר בעתו, בגלל גזירת השחיטה שגזרה אז ממשלת פולין. על־פי גזירה זו אסור היה לשחוט שחיטה כשרה רק לפי תצרוכת היהודים בצמצום, הניקור הונהג אז בכל המקומות ואף באלה שלא נהגו בו מקודם. כינן שדיני הניקור לא נתבארו בפרטות בשו"ע, ואת הדינים המעשיים היו לומדים אז איש מפי איש, הורגש מחסור בספר יסודי כ„מקורי הניקור", שיבאר את הדינים עפ"י מקורות ראשונים, להלכה ולמעשה. ואמנם אגודת הרבנים בפולין החשיבה את הספר הזה וחייבה כל רב ומנקר לקנותו וללמדו. הוא ערך טבלה מיוחדת של כל חלקי הבשר הטעונים ניקור וצירפה לספר. בטבלה זו הוא תירגם את השמות הלועזיים השונים שהיו נהוגים בפי המנקרים לשמות עבריים, בדבר הזה נסתייע בחברי ועד הלשון העברית בירושלים, לאחר התייעצות בכתב עמם. אולם הספר לא זכה לתפוצה רבה, כי בינתיים פרצה המלחמה וגורל הספר היה כגורל מחברו.

תלמיד־חכם מופלג וירא שמים היה ר׳ ברוך השו"ב הטריסקאי הזקן. היה צם בכל שני וחמישי, וגם בשאר ימות השבוע מסתפק היה במועט, ואף־על־פי־כן תמיד

שמח היה וטוב לב. מפעם לפעם היה משמיע דברים שיש בהם כדי לבדח את הדעת.

לעת זקנתו עזב את אומנות השחיטה והתעסק במלמדות. תלמידיו היו בחורים מבוגרים ולמדו אצלו עד חתונתם. מספרים היו בעיירה, כי פעם בא אליו תלמיד אחד ואמר:

„רבי, בשורה הבאתי לך, עומד אני לשאת אשה..."

„אָ, נאה בני, נאה — אמר לו ר׳ ברוך — עכשיו כבר עלית באמת על הדרך, אתה רק מתחתן, מוליד בנים, מגדלם ומשיאם, ואז אתה נשאר עם אשתך לבד ברוב נחת..."

הרבה הלצות שהיו מהלכות בעיירה יוחסו לר׳ ברוך. מספרים היו, כי לעת זקנתו משנשא את אשתו השניה מהעיירה הסמוכה, רפאלובקה, אמר לה בהלצה:

„אין אַת מתארת לך כמה אני שבע רצון מאתך, ואני מבטיח לך בהן צדקי שבכל פעם שאצטרך להינשא אקח אשה רק מרפאלובקה..."

ליצנים שבעיירה היו מסַפרים, כי בשעה שר׳ ברוך השיא את בתו, הבטיח לחתנו נדוניה, כנהוג, קצת מן הנדוניה סילק לפני החתונה ואת השאר הבטיח לפרוע במועדו אחרי החתונה. אך מאחר שלא יכול היה לעמוד בהבטחתו, בא יום אחד חתנו לביתו ובהגיעו לכלל כעס הוציא את הברז מהמיחם ולקחו למשכון. כינן שר׳ ברוך להוט היה מאוד אחרי שתיית החמין, סבור היה חתנו, כי באורח זה יכריח אותו לסלק את החוב.

כששאלו את ר׳ ברוך איך הוא מסתדר בלי שתיית חמין, ענה ואמר:

„פשוט מאוד, תחילה אני שותה כוס מים קרים אח"כ אני נוטל כמה גרגירי תה ובולע אותם, לאחר מכן מסב אני את הבטן אל קיר התנור החם, וכך אני עומד שעה קלה, עד שכל זה מתבשל בקרבי ונהפך לחמין".

הוא היה אומר: חז"ל הורונו, כי ישנם מקרים שמותר לאדם להשתמש גם במידות רעות, בקנאה, למשל, מותר להשתמש לשם קנאת סופרים: הפסוק „ויגבה לבו בדרכי ה׳," מוכיח כי ביראת השם, למשל, מותר לאדם לחפש דרכים כיצד לעלות על חברו. פעמים, כך היה אומר, מצוָה אפילו להשתמש באפיקורסות — למשל, אם יבוא אליך בן־אדם ויבקש ממך טובה, אל תתעטף באיצטלא של יראת־שמים ואל תאמר לו — השלך על ה׳ יהבך והוא יעזרך, אלא תתאר לך באותו רגע שאין בעולם מי שיעזור לו מבלעדיך.

ר׳ חוניו שליטא היה בזמנו עשיר העיירה. אוהב תורה וחסיד במעשיו, היה מפזר מהונו ביד רחבה למוסדות הצדקה והחסד, ואף תומך היה בידי יחידים שנצרכים היו. בית־המדרש הגדול, למשל, נבנה, מכספו הוא בעיקר. מעשה שהיה והוא עמד לגמור עסק־יערות גדול עם פריץ אחד, עסק זה עתיד היה להכניס לו ריוח גדול מאוד. צירוף המסיבות הביא לכך שהעסק צריך היה להסתיים דוקא ביום ששי. ר׳ חוניו הלך עם הפריץ לנוטריון כדי לאשר את ההסכם רשמית, הדברים נמשכו

עד לשעה מאוחרת, כינן שפקידי הנוטריון לא יכלו להתפנות. פתאום הוציא ר׳ חוניו את שעונו וראה שעוד מעט תגיע שעת הדלקת הנרות. שוב לא יכול היה להשתהות במקום והוא עזב את בית הנוטריון והלך להתכונן לקבלת שבת. הפריץ כעס כעס גדול וביטל את העסק. ר׳ חוניו לא זו בלבד שלא הצטער על הדבר אלא שמח היה שבא לידי נסיון כזה ועמד בו. חתניו של ר׳ חוניו, ר׳ יעקב אָשר אפלבוים ור׳ משה אייזנברג, היו ת״ח מופלגים. גם בנו, מר גדליה שליטא, היה ת״ח גדול ובעל השכלה חילונית.

יצוינו כאן לשבח ולזכרון הרשומים מבין החסידים מכל השושלות.

מחסידי טריסק: ר׳ בן־ציון מילשטיין השו״ב של בית־המדרש, שהיה תלמיד־חכם גדול ופיקח בהניות העולם. קובע שיעורים לתורה בבית־מדרשו ובהסברתו המצוינת היה מושך את לב שומעיו. הוא הצטיין גם כבעל־תפילה בקולו הערב. עד כמה ירא־שמיים היה תעיד העובדה הבאה: פעם אחת התאחר לרגל עסקיו בערב שבת רגעים אחדים אחרי הדלקת הנרות, ומאז נטל על עצמו לקבל את השבת שעה אחת לפני הדלקת הנרות. ובאותה שעה היה בא תמיד הראשון לבית־הכנסת ומשמיע בקולו הערב את פרקי שיר־השירים.

בנו משה, מילא את מקום אביו בשנים האחרונות ואף כי בחור צעיר היה עדיין נאלץ לקבל עליו את אומנות השחיטה, כדי לפרנס את אמו האלמנה ואחיו הצעירים. הוא למד בישיבות הליטאיות בוילנה וקלצק, והיה למדן מופלג ובעל הבנה עמוקה. יחד עם זה היה ציוני נלהב ובכל נפשו שאף לעלות לא״י, אולם האחריות למשפחתו עיכבתו, והוא נספה בשואה.

ר׳ בן־ציון פרידמן תלמיד־חכם גדול, שרוב זמנו הקדיש לתורה. הצטיין בזכרונו הנפלא ובקי היה בכל הש״ס. היה אוהב לבוא לבית הרב ולהתפלפל אתו במקומות המוקשים בגמרא. עד לימי זקנתו היה האישיות הפופולרית ביותר בעיירה. לא היה ענין כללי שלא השתתף בו, מעורב היה עם הבריות ודעתו היתה מקובלת על הכל. סיפורי חסידים ובעיקר מאדמו״רי צ׳רנוביל וטריסק היו שגורים על פיו, אמרותיו היו שנונות וקולעות אל המטרה. ידע פרק בחכמת הרפואה ובהרבה מקרים היו מתייעצים בו. על ידו עמד ר׳ זאב קאנוניץ בעל שחרית בימים הנוראים בבית־המדרש דחסידי טריסק, ירא שמים ועוסק בצרכי ציבור.

אשר פישביין בעל חנות למנופאקטורה, מעשירי העיר ומעסקניה, ובעל דעה רחבה וישרה. הוא היה הנציג היהודי במועצת העיריה וידע להגן על כבוד היהודים בתבונה. היה משתתף ביד רחבה בצרכיה של העיר ובמפעלים הלאומיים. בצעירותו למד בישיבת העילוי מזויהל, והיו נהירים לו שבילי התלמוד. לאחר פטירת השו״ב ר׳ בן־ציון היה מתאַכסן אצלו הרבי מטריסק, כשהיה בא לבקר את חסידיו. כשנכנסו הסובייטים לולאדימרץ עזב את העיירה והלך למקום שאין מכירים אותו. שם מצא עבודה כשומר באחד המפעלים.

מחסידי סטולין היה ר׳ אָשר ישראל השו״ב. אדם שקט וצנוע, משום צניעותו לא היה מראשי המדברים בין החסידים, חי עם אשתו באהבה ורעות, כל דאגתם היתה על אשר מנע ה׳ מהם פרי בטן.

ר׳ זליג צ׳רניאק תלמיד־חכם וחסיד נלהב. היה ממלא מקום השו״ב, מבחינת ההנהגה, ועומד בראש חסידי סטולין. הוא היה גם בעל־התפילה בימים הנוראים ובעל־הקריאה בתורה בכל ימות השנה. בתפילתו היה חוצב להבות וכן גם קריאתו בתורה — ברגש רב ובדביקות. ביחוד זכורה אמירת ה„אקדמות״ שלו בחג השבועות. בקול שאגה היוצא מן הלב היה משמיע את פסוקי השיר. איש־לבב היה ר׳ זליג, אולם יחד עם זאת קנאי גדול לדת. בעיקר היה שולח את חיציו כלפי אלה השואפים לחיי מותרות. „המותרות — היה אומר ר׳ זליג — הן כרקב בחיינו וסכנה רבה בהן לחיי היהודים״.

לא רק נאה דורש היה, אלא גם נאה מקיים. אם־כי בניו היו אמידים וסיפקו לו צרכיו ביד רחבה, לא רצה ליהנות יותר ממידת ההכרח. והיה מתרעם על בנותיו כשהגישו לו בימות החול איזה מאכל טוב המתאים לפי דעתו, רק לשבת.

„לחם, דג־מלוח, ותבשיל ,קרופניק׳ (תבשיל מגריסים, שהיה המאכל הפשוט ביותר) זהו מה שאני צריך, ולא יותר!״

בימי השואה היה ר׳ זליג מבין אלה שהתכוננו בדעה צלולה למסור את נפשם על קידוש השם.

ר׳ שמואל אלימלך שליפאק, חסיד נלהב וירא שמים מופלא, בעל משפחה גדולה היה ופרנסתו דחוקה, ואף־על־פי־כן עיקר דאגתו היתה לחנך את בניו לתורה וליראת־שמים. אכן הצליח, בעזרת השם, וכמעט כל בניו וחתניו היו יראי ה׳ וחסידים. בנו האחד, מנשה, אף היה לרב בעיירה, במחוז גרודנו. בנו השני, אברהם, נתמנה לשו״ב בולאדימרץ, אחרי פטירת ר׳ אָשר ישראל.

מחסידי סטיפאן ראויים לציון: ר׳ יעקב השו״ב — איש צנוע וישר־לב, מומחה ומפליא באומנותו. היה קובע בבית־מדרשו שיעורים למשניות, וכל הליכותיו היו בנעימות. ביום ההשמדה מצא לו מחבוא, אך שכנו הגוי גילה אותו ומסרו לגרמנים.

אחיו, ר׳ יוסף־חיים רזניק, ת״ח מובהק, שהיה מקדיש רוב עתותיו ללימוד התורה. מרוב יראת שמים לא רצה לקבל על עצמו אומנות השחיטה, לאחר פטירת אביו, ומסר את „החזקה״ לאחיו הצעיר. לעת זקנתו נאלץ לנסוע לאמריקה, ובסוף ימיו עלה לארץ־ישראל וכאן נפטר.

ר׳ נחום בוקסר, ת״ח שהתפרנס ממלמדות, משום מה נדבק בו הכינוי „חנוני״ והיו קוראים אותו „נחום החנוני״. בסוף ימיו, כשלא יכול עוד להתפרנס מאומנותו ונשאר גלמוד ועזוב, דאגו תלמידיו כי תינתן לו תמיכה קבועה.

ר׳ לייב טייטלבוים, או כמו שנקרא בפי רבים, ליבה יוס׳ס היה אדם מיוחד

במינו, חי בדחקות ובכל זאת שמח בחלקו ואוהב לבדח את הבריות. לפני שפתח את פיו לומר משהו, כבר ידעת כי הלצה שנונה ישמיע ויביאך לידי צחוק.

ומעשה במגיד שבא לעיירה ובדרשתו בבית־הכנסת סיפר על רב גדול שכל הש״ס היה שגור על פיו. לאחר הדרשה ניגש אליו ר׳ לייב ונכנס אתו בשיחה, ואגב שיחתו אמר:

„אני אמנם אינני כאותו רב, שכבודו סיפר עליו, בכל זאת אם תקח מסכת כלשהי מהש״ס ותפתח בה דף כרצונך ותקרא לפני רק שתי שורות, אני אגיד לך הלאה״.

נשתומם המַגיד, כי בעיירה ווהלינית קטנה נמצא תלמיד חכם מופלג כל־כך, ונוסף לזה לא רב רק בעל־בית בלבושו של יהודי פשוט. ביקש המגיד לראות במו עיניו את הפלא, ונטל גמרא מהשולחן, דיפדף כמה דפים וקרא שתי שורות. ענה ר׳ לייב ואמר: „הלאה!״ קרא המגיד עוד שורה אחת ור׳ לייב חוזר ואומר לו „הלאה!״ הוסיף וקרא עוד שתי שורות ור׳ לייב שוב אומר „הלאה״. תמה המגיד ואמר:

„הלא כמעט את כל העמוד קראתי לפניך!״

ענה ר׳ לייב ואמר:

„הן כך אמרתי — אתה תקרא לפני ואני אגיד „הלאה״ והנה קיימתי מה שאמרתי״.

ביום חורף אחד כשהתפללו בבית־הכנסת תפילת־שחרית והחזן גמר את חזרת הש״ץ, דפק ר׳ לייב בכוח על שולחן־הבימה וקרא בקול:

„כ׳ סיון!״ (דפיקה בשולחן אחרי חזרת הש״ץ היה בה מתן אות, שאין להתפלל תפילת תחנון כינן שהיום הוא יומא דפגרא).

הש״ץ מיהר ואמר חצי קדיש בדלגו על התחנון. באותו רגע ניגש אליו ר׳ לייב ואמר:

„איזה חזן אתה, שאין אָזניך שומעות כהלכה? הלא אני הכרזתי „כ׳ סיון״ ואתה לא תפסת, כי שתי טעויות בדבר: ראשית, היום הוא יום חורף ואי־אפשר שכ׳ סיון, יחול בחורף, שנית, כלום כ׳ סיון הוא יום חג שאין לומר בו תחנון?״ (כ׳ סיון הוא כידוע יום אבל, שמלבד תחנון עוד מרבים בסליחות, ויחידים אף מתענים בו).

בעיירה היו מסַפרים, כי ר׳ צבי ל. קמצן הוא מטיבו. והיו בוודאי מפריזים בסיפורים אלה. אולם דבר אחד ברור היה, כי הוא נקי־כפים מאין כמוהו ונזהר שלא לקפח את זולתו אפילו על שוה פרוטה. כשהתעסק בחנונות והיה שוקל את המצרכים היה נזהר במשקל כחוט השערה, היה מוסיף וגורע, גורע ומוסיף עד שהמשקל היה מתאזן בדיוק נמרץ. וכשנמאס פעם לקונה ואמר לו: „די ר׳ צבי, תן לי קצת פחות ובלבד שתמהר לעשות את השקילה״. ענה ואמר: „לא ולא, שלי אינני רוצה לתת אבל גם משלך לא אקח מאומה״. עד תכלית היה שונא מתנות־חינם, ואף פעם לא

רצה לקחת ממי שהוא ולו סיגריה או קמצוץ טבק. רק מיגיע־כפיו ביקש ליהנות ולא משל אחרים.

לעת זקנתו היסל את חנותו וחי בעיקר על שכר־הדירה, שהיה מקבל משכניו בביתו. היה יושב רוב היום בבית־הכנסת ולומד שיעורים משיעורים שונים. משכים היה להתפלל, ואחר התפילה היה יושב ואומר תהילים, חוק לישראל, משנה וגמרא, וזוהר. בעת לימודו היה מקשיב לתפילתם של החזנים מן המנינים המאוחרים ומשתדל לענות כל פעם, בשעת הצרוך — „אמן" ו„ברוך שמו". ואם הסיח את הדעת ולא ענה „אמן" היה לבו מַר עליו.

ר' חיים־לייב הסנדלר, יהודי גבה־קומה, חסון ותקיף בדעתו, אהב לחוות את דעתו על כל הענינים הציבוריים. פעם ישב כנציגם של בעלי־המלאכה בוועד לחלוקת מעות־חיטים לנצרכים. כשהציע אחד מהנוכחים את מישהו הזקוק לעזרה, כדי להכניסו ברשימת המקבלים, ענה ר' חיים־לייב בקול מצוה:

„אותו לא לכלול ברשימה!"

השתוממו הכול להתנגדותו והסבירו לו שהלה נצרך גדול הוא. התעמק ר' חיים־לייב רגע במחשבותיו ואמר:

„אם כן הוא הדבר, כאשר אמרתם, אז אני מציע להכניס אותו לרשימה!"

וכן חזר הדבר כל פעם מחדש.

בהתנהגותו זאת ביקש ר' חיים־לייב להוכיח, כי אין הפקרות, וכי יש לשאול גם לדעתו. חבריו לוועד ידעו את נפשו ובסופו של דבר היתה הרשימה נערכת לשביעות־רצונם של כל הנוכחים.

פעם נערכה הגרלה לטובת מעות־חיטים מחפצים יקרי ערך, ונסתיימה בשעה מאוחרת בלילה. חומדי לצון הלכו והעירו את ר' חייב־לייב ובישרו לו שזכה במנורת כסף. הלה התלבש מהר ובלב מלא תקוה בא לבית הרב לקבל הזכיה, אולם מה גדולה היתה אכזבתו כשנודע לו שהיה מטרה למעשה תעלולים. תחילה צעק בשצף־קצף על המחוצפים שהרהיבו להעירו משנתו ולרמות אותו, אך לאט לאט נרגע, ולבסוף לקח קמצוץ טבק מקופסתו העשויה מקרן פרה, ובנימה של סלחנות אמר:

„מילא, יזכה מי שיזכה, העיקר שיהיה לעניי העיר להוצאות הפסח".

על סף הפורענות

בשנת 1937־38, התחילה האנטישמיות להתגבר בפולין. בסיים הפולני הושמעו הטענות, כי היהודים תפסו את כל המסחר בידיהם. על הציבור היהודי התרגשה גזירת השחיטה הידועה, תכפו ונשמעו הקריאות מפי אנשי הרשות להוציא את המסחר מידי היהודים ולמסרו לפולנים. כל אלה נתנו אותותיהם גם בעירנו. אמנם

לא כמו בערי פולין הקונגרסאית, ששם הוצבו משמרות ליד חנויות היהודים, כדי למנוע בעד כל פולני מהיכנס לחנות. אבל גלי האנטישמיות הגיעו גם לעירנו. הממשלה שללה מהיהודים את הזכיונות לטבק ומשקאות חריפים, והפולנים שעבדו בשותפות עם היהודים נדרשו על־ידי הממשלה לנהל את עסקיהם בעצמם. גם במסחר החפשי הצירו הממשלה והאוכלוסיה הפולנית את צעדינו. שונאינו משדלים היו את הפולנים שישלחו ידיהם במסחר ויפתחו להם חנויות, ואמנם נמצאו פולנים, יחידים, הולכי־בטל, שפתחו חנויות מכולת.

הסוחרים „הטריים" האלה התאכזבו עד מהרה מ„בתי־המסחר" שלהם, וזמן קצר לאחר פתיחתם כבר רצו לחסלם. זכורה אפיזודה מהימים ההם: מעשה בגוי סוחר קמעוני „טרי", שבא אצל הסיטונאי היהודי לקנות „קילוגראם" גרבים, בחשבו, כי גם גרבים נמכרים במשקל, כמו צרכי מכולת. אנשים אלה שהיו בעצם איכרים בשרשם, לא יכלו להסתגל לפרנסה זו התלויה על בלימה, כמו חנות בעיירה קטנה. לעמוד כל היום ולחכות, עד שיבוא מישהו ויקנה דבר של מה בכך. להוציא בפעם אחת סכום גדול לקניית סחורה, ולהכניסו אח"כ קמעא קמעא ע"י פרוטות, ובמקרים רבים גם לתת בהקפה, בלי דעת מתי יוחזר הכסף לכיסם. דברים אלה ודומיהם לא יכלו בשום פנים למשוך את לבם. אבל ההסתה של כמה אנטישמים עשתה את שלה.

נוסד גם בנק פולני, דוגמת קופת הגמ"ח היהודית, שהיה מעניק להם הלוואות בלי ריבית, ובשל כך החזיקו מעמד. על השלט כתבו באותיות בולטות „חנות קאתולית", כדי שהאיכרים יכירו ויבדילו בין חנות זו לחנות יהודית. גם השלטון המקומי נתן יד והורה לבעלי החנויות לכתוב על השלט את שמם הפרטי המלא, ולא רק את שם משפחתם. הכנונה היתה להקל על הקונים „הגויים", שידעו להבדיל בין חנות יהודית לבין חנות נוצרית.

באותן השנים התירו הרבנים למכור קמח בחוה"מ פסח לאוכלוסיה הלא־יהודית לחגיהם. כרגיל היה חג הפסח היהודי והנוצרי חל בעת־ובעונה־אחת. מאז ומתמיד ידעו הנוצרים, כי בפסח אין היהודים מוכרים צרכי אוכל מחשש חמץ, ולפיכך היו מכינים להם את צרכיהם קודם הפסח, אבל עכשיו, רבות היו החנויות הנוצריות והגויים לא הזדרזו להכין לעצמם את מצרכיהם לפני החג היהודי. היתה, איפוא, סכנה כי יישבר מטה־לחמם של הרבה יהודים, שכל השנה מייחלים היו לפדיון שלפני החגים הנוצריים. כדי לעמוד בפרץ התירו הרבנים למכור בחוה"מ פסח בחנויות היהודים את הדברים שאינם חמץ ממש, כמו קמח, שמן, סוכר, וכדומה.

באחד מימי הקיץ, בחודש יוני שנת 1939, התעוררו בני העיירה בלילה לקול המולה. טרטור של גלגלי עגלות וצהלות סוסים נשמעו מבחוץ. לאורך כל הכיכר הגדולה, שבין בית־המשטרה והכנסיה הפרבוסלאבית עמדו עגלות רתומות לסוסים שהגיעו מכל כפרי הסביבה. יהודי העיירה נבהלו מאוד. אולם אף איש לא ידע את פשר הדבר. רק לאחר צהרי היום ניתן לאיכרים רשות לחזור לבתיהם. אז נודע, כי

היה תמרון לגיוס כלי־הרכב שבעיירה ובסביבה. מאותו יום והלאה נתערער הבטחון, ורבתה החרדה.

מפעם לפעם נמסר ברדיו, כי אירעו התנגשויות על הגבול הפולני־גרמני. הגרמנים היו תמיד המתגרים והפולנים המתגוננים. לא אָרכו הימים ויצאה דרישה מגרמניה, שפולין תחזיר לה את העיר פוזנן ומחוזותיה. הכל הרגישו שפורענות מתקרבת לבוא, ואף־על־פי־כן לא רצו להאמין, כי אכן תפרוץ מלחמה. יום־יום היו צעירי העיירה וסתם אנשים מתכנסים באותם בתים, בהם היו מַקלטי רדיו ושומעים בחרדת־לב את החדשות. רדיו ברלין השמיע בפולנית נאומי נאצה וזלזול בפולין וממשלתה. יום אחד נמסר, כי הממשלה הגרמנית נתנה הוראה לאיכריה למהר ולסיים את הקציר. והכול הבינו שהדבר מבשר רעות.

ככה חיו האנשים בפחד מתמיד לבוא המלחמה. והנה הגיע היום הידוע — האחד בספטמבר 1939, יום פרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה, שהוא היום הראשון למלחמת העולם השניה.

מהבוקר הודבקו בעיירה כרוזים מאת נשיא המדינה איגנצי מושצ׳יצקי הקורא לאזרחים להיחָלץ למלחמה נגד הגרמנים, — השונא הנצחי של פולין. כמו־כן הודבק צו־גיוס הקורא לכל אלה שהיו בשירות צבאי. העיירה היתה כמרקחה, והאנשים אצו מבוהלים, הנשים בכו בקול. לא היה ברור מהצו על איזה גילים חָל הגיוס. גם השלטון הצבאי המקומי לא מצא את ידיו ורגליו, ולכן שלחו את כל האנשים ששירתו אי־פעם בצבא, צעירים וקשישים, למקום הריכוז ללוצק. מעשה זה הגדיל את המבוכה. לאחר יומים חזרו רוב הגברים מלוצק, ונתברר כי רק יחידים חייבים היו גיוס. מקרב הנוער, שלא גויס לצבא, נוסדה מיליציה אזרחית מקומית, שתפקידה היה לפקח על מבואות העיירה ולהודיע למשטרה על כל תנועה חשודה. המאורעות התפתחו בקצב מהיר, והנה נמסרה בחשאי ידיעה, כי הצבא הפולני נחל תבוסה ניצחת, כי הקשר בין המטה הראשי הפולני והחילות הלוחמים נותק לגמרי. מקץ יומים הגיעתנו ידיעה אחרת — הרוסים פרצו את הגבול המזרחי ועולים גם הם על פולין.

עד מהרה התערער השלטון הפולני המקומי. יום אחד ראינו את השוטרים הפולנים מסתדרים במערך צבאי ועוזבים את העיירה. תצויין כאן לשבח התנהגותה של המשטרה הפולנית בולאדימרץ, בימים האחרונים לשלטונם:

כיומיים לפני שהשוטרים עזבו את העיירה, כבר הרגישו האזרחים, כי השלטון התערער. הרבה איכרים מכפרי הסביבה החלו נוהרים לעיירה, עמוסים שקים גדולים וכלי־משחית למיניהם, כדי לפרוע פרעות ביהודי העיירה ולבוז את רכושם. השוטרים יצאו אז לרחובות העיר, רוביהם המכודנים נטויים אל מול הפורעים וגירשום מתוך העיירה. לפני עזבם את העיר קראו השוטרים לבני הנוער היהודי ומסרו להם נשק ותחמושת, על כל צרה שלא תבוא.

ימים ספורים נשארה העיירה ללא שלטון, אבל השמועה, כי הרוסים מתקרבים ובאים, ושהמשטר הקומוניסטי מעניש בכל חומר הדין מעשי רצח ושוד, הטילה פחד בגויים, ושוב לא העזו לנגוע ביהודים וברכושם. המיליציה האזרחית הוסיפה לשמור על העיר עד בוא הרוסים.

תחת שלטון הסובייטים

ביום־הכיפורים שנת ת״ש נראו החיילים הסובייטיים הראשונים בעיירה. בטנקים ובמכוניות נכנסו לעיירה. מאחד הטנקים נשמע קולו של חייל הקורא באידיש:

„יהודים! מה אתם עומדים פה, לכו לבית־הכנסת להתפלל..!"

הצבא לא התעכב בולאדימרץ ורק עבר דרכה. באותו יום התאספו הקומוניסטים מבני העיירה, שהיו עד אז במחתרת, ובחרו מועצה מקומית מבין חבריהם. לפנות־ערב הופיעו כרוזים במקומות פומביים, כי מעתה מחייבים החוקים הסובייטיים את אנשי המקום, והאזרחים נקראים להישמע להוראות שיוצאו ע״י המועצה. הכרוזים חתומים היו על־ידי אחדים מהקומוניסטים תושבי ולאדימרץ.

מקץ ימים אחדים באו מרוסיה אנשי־מנגנון, כדי לארגן את השלטון המקומי ואת המשרדים השונים, יחד אתם הגיעו גם אנשי־צבא ובטחון. הורגש מחסור גדול בבתי־מגורים. אצל הרבה תושבים, שגָרו בבתים מרוּוָחים, החרימו השלטונות את דירותיהם בהשאירם לכל משפחה רק חדר ומטבח. דירות אחדות, גדולות יותר, הוחרמו לגמרי, לצורך משרדים ובעלי־הבתים נצטוו לחפש להם דירות אחרות. ענין הדירות בא איך שהוא על סידורו, אנשים הצטופפו יחדיו ככל האפשר. רע מזה היה מצב הפרנסה שמקורותיה נסתתמו. רוב יהודי העיירה, שקיומם היה מחנוָנות ומסחר בעיקר, ראו פתאום את עצמם תלושים ותלויים על בלימה. את הסחורות שהיו בחנויות נאלצו למכור במחירים מוזלים — רובל רוסי עֶרכו כזהוב פולני, אמרו השלטונות. לקנות סחורות חדשות לא היתה אפשרות, כי קשרי המסחר היו בעיקר עם וארשה ולודז, שנמצאו עתה בתחום הכיבוש הגרמני. עד מהרה חוסלו החנויות. הרוסים הביאו עמם הרבה כסף וקנו מכל הבא ביד, ואם ניסה מישהו להשאיר לו קצת סחורה ולהחביאה, ליום צרה ומצוקה, באו אנשי־המשטרה וערכו חיפושים וכל אשר מצאו החרימו. כמה חנויות קטנות נשארו לפליטה — היו אלו, אשר קנו את סחורתן בערים הסמוכות, אולם גם הן לא יכלו להאריך ימים. השלטון הטיל עליהן מסים כבדים במגמה ברורה לחסלן. השם חנוָני או סוחר היה מעתה שם של שמצה וזלזול.

השלטונות, בהשראת הקומוניסטים המקומיים, ניסו להלאים את כל בתי־המגורים. גם בבית־הכנסת הגדול רצו לשלוח יד ולהפכו למועדון של הנוער הקומוניסטי שנוסד, אולם בעלי־הבתים שברובם היו מהמעמד הזעיר התלוננו לפני המרכז בקייב וההלאָמה נתבטלה, פרט לבתים בודדים. כמו־כן סוּכלה זמנית

מזימת הפקעתו של בית־הכנסת. בענין זה פעל רבות ר׳ מרדכי בורקו, שהיה גבאי בית־הכנסת, הוא וכמה זקנים ממתפללי בית־הכנסת הלכו לאסיפה, שנקראה לשם זה ע״י הקומוניסטים ובדמעות ובתחנונים הצליחו להעביר את רוע הגזירה.

עם חיסול החנויות האמירו מחירי כל המצרכים, וקשה היה להשיגם בכלל. השלטונות פתחו אמנם צרכניה, בה נמכרו סחורות שונות, אבל לא יכלו לספק את הדרישה. תורים ארוכים הזדנבו תמיד על יד הצרכניה. המחירים מפולפלים היו וטיבה של הסחורה ירוד. שמועות הגיעו, כי גם ברוסיה עצמה אין מצב הכלכלה טוב מזה. בימים ההם נתחבר פזמון באידיש על משקל השיר „אדיר במלוכה בחור כהלכה״, ששרים בליל־הסדר, וזה נוסחו של הפזמון:

„נאַדיר א מלוכה,
אַ בחור מיט אַ לאַך,
מיר אַלאַך דיר אַלאַך...
אַקלאַג צו די יאָרן״.

מעטים מבין יהודי העיירה מצאו עיסוק במשרדי הממשלה, היו אלה בעיקר הקומוניסטים היהודים או הללו שהשלטונות נזקקו להם בגלל מומחיותם במקצועות שונים. אולם חלק הארי נשאר מן הצד, אם משום שלא היתה אפשרות להסתגל לסדרים החדשים, אם בגלל דתיותם, שהיו צריכים לוותר עליה, כמו חילול שבת וכדומה ואם משום הפחד פן ישובו הפולנים. רבים הורחקו על־ידי השלטונות בגלל עברם „המוכתם״, כגון אלה שהיו חננים או ציונים וכדומה.

התערערו גם חיי החברה בעיירה. יהודי העיירה שבמובן ידוע חיו עד כה כמו משפחה אחת התחילו נזהרים זה מזה ולהביט בחשד אחד על השני. האמידים עזבו את העיירה והלכו למקום שאין מכירים אותם.

עם כל התופעות השליליות שהזכרתי החלו החיים בכל־זאת להיכנס אט־אט למסלולם, התושבים התחילו להתרגל לסדרים החדשים, ומצאו חפץ בעובדה שניצלו לכל הפחות מידי הגרמנים. עד שהגיע היום, בו ירדה כחתף השמועה, שהגרמנים נכנסו במלחמה עם ברית־המועצות.

ימי כליון

בבוקר של יום ב׳ דר״ח תמוז תש״א נמסרו בעיירה צווי גיוס אישיים לכל בני הנוער כמעט, לכל אלה שהיו חייבי גיוס. הוטל עליהם להתייצב באותו יום אחרי הצהריים במקום איסוף ידוע, עם הציוד הדרוש. נתכנסו כחמש מאות צעירים, ולפנות־ערב נשלחו ברגל לסארנה, שם היה מחנה־הקלט של כל הסביבה. מהמגויסים של ולאדימרץ וסביבתה היהודים והגויים הורכב בטליון שלם. מקץ עשרה ימים התחיל הצבא האדום לסגת מזרחה, ואתם הבטליון הולאדימרצאי. כפי שנמסר

נפלו חיילי הבטליון בשבי הגרמנים וכל היהודים הוצאו לחוד ונורו, פרט ליהידים שהצליחו להימלט.

עם נסיגת הרוסים גדלה המבוכה בעיירה. הסובייטים הודיעו כי כל אזרח שברצונו לעזוב את העיר ולהילָוות אליהם יכול לעשות זאת. אולם רק יחידים ניצלו הזדמנות זאת, בעיקר אלה שהיו ידועים כאוהדי המשטר הקומוניסטי ומשתפי־פעולה עמו. שאר היהודים החליטו, אחרי דיונים וויכוחים, להישאר במקום.

כמה סיבות היו לדבר — קודם־כל לא ידעו את המצב לאשורו, לא יכלו להעלות על הדעת, כי אכזריות הגרמנים תגיע למידה כזו. אמנם הביאו בחשבון אפשרות, כי הגרמנים ינקמו באלה ששיתפו־פעולה עם הקומוניסטים, וכי סבל ייגרם ודאי לשאר היהודים במידה מסוימת, אבל לא יותר מזה. קשה גם היה לרבים להיפרד מן הבית ולהיטלטל יחד עם משפחותיהם בדרך הרת סכנות וחתחתים. עד מהרה ראו הכול כמה נואלו בחישוביהם ובהשערותיהם, אך כבר היה מאוחר.

עברו יומיים מאז נסיגת הסובייטים והגרמנים עדיין לא נכנסו, והנה הושמעה ברדיו קריאה באוקראינית שזה תוכנה:

„השונא שלכם מאז ומתמיד הם היהודים, עכשיו הגיע הזמן, להינקם בהם על כל מה שסבלתם מידם במשך אלף שנים".

לאוקראינים צמאי־הדם, שחיכו גם בלאו־הכי להזדמנות, כדי לפרוע פרעות ביהודים, היתה קריאה זו כשמן למדורה. נוסף על כך היו גם מסיתים מקומיים, בעיקר בן־הכומר מהכפר אוסטרוביץ, ששירת אמנם בימי הסובייטים כדירקטור של בית־הספר העממי האוקראיני, אך לאמיתו של דבר היה לאומני ואנטישמי מובהק. הוא הופיע בראש חוצות והשמיע נאומים ארסיים נגד היהודים. עתה התאספו הגויים מכפרי הסביבה ויחד עם הגויים המקומיים יצאו ביד רמה לשדוד, להרוג ולאַבד. נפלו אז מידם שני הקרבנות הראשונים — מרדכי בורקו ואליעזר לייזורוב, שהתקוממו נגד השודדים.

משנכנסו הגרמנים, פקדו לייסד מועצת יהודים יודנראט, שעל־ידיה יתקיים הקשר בינם ובין יהודי העיירה. חברי היודנראט יהיו האחראים, שכל הפקודות יבוצעו במלואן. הצו הראשון שניתן ע"י אנשי הגאֶסטאפו היה שכל היהודים חייבים למסור לשלטונות הצבא את בעלי־החיים שברשותם — החל בפרה וסוס וכלה בתרנגול ותרנגולת. היהודים בעצמם חייבים היו להביא את המבוקש למקום האיסוף בכפר הורודץ המרוחק כמה קילומטרים מהעיר.

בערב יום־הכיפורים תש"ב ניתן הצו, כי ממחרת יום־הכיפורים אסור ליהודי להיראות ברחוב, בלי טלאי צהוב על בגדיו מפנים ומאחור, — על החזה ועל הגב. היהודים מילאו אחרי צו זה, ובמקום סעודת ערב יום־הכיפורים המסורתית, אנוכים היו לתפור את אות הקלון על בגדיהם. הוטל איסור על היהודים ללכת על המדרכה, רק באמצע הרחוב מותר היה להם ללכת. יהודי כי פגש גרמני היתה חובתו להסיר את כובעו בהכנעה ולומר לו בוקר טוב.

לימים הוקם הגיטו בעיירה. הוקצו לשם כך רחובות מספר צדדיים, לשם הועברו כל יהודי העיר, וכן היהודים מכפרי הסביבה, שמנו יחד כשלושת אלפים נפש. על הנוצרים הוטל איסור חמור לבוא במגע עם היהודים שבגיטו. עם בידודם של היהודים מן העולם החיצוני נסתמו למעשה מקורות הפרנסה, וחלק גדול מהאוכלוסיה היהודית היה צפוי לעינויי רעב.

החלה פרשת התעללות ומצוקות, יסורי גוף ונפש, עבודות־כפיה. גם את הרכוש המועט שנשאר בידי היהודים סחטו הגרמנים בצורת מכסות שונות: מכסת זהב וכסף, מכסת בגדים וכדומה, אבל כל אלה היו רק הכנה, לסוף המר, כעכביש זה האורג את קוריו, כורך ומהדק אותם מסביב לטרפו.

כפי שמספרים עדי ראיה, כבר ידעו יהודי העיירה בשבוע האחרון לחייהם את הצפוי להם. שמועות מבהילות הגיעו על בורות שחופרים לא הרחק מהעיירה, על פלוגות ס.ס. שבאו מהמרכז ומקיפים בשרשרת את העיירה. הרבה מהשכנים האוקר־אינים התחילו פתאום לבקר בבתי מכיריהם היהודים ולבקש, כי ימסרו להם את חפציהם לשמירה, כביכול. הדבר הזה היה סימן מובהק, כי עומדים הם על פי תהום.

והנה בא היום המר והנמהר — יום ששי בשבוע, ט"ו באלול תש"ב, היום האחרון ליהודי ולאדימרץ. בלילה שלפני כן התכנסו היהודים המיואשים קבוצות־קבוצות ואמרו את הווידוי הגדול, בקולות בכיה בוקעי שחקים. מהבוקר ביום ששי התחילו השוטרים האוקראינים וההיטלראים להוציא את היהודים מבתיהם. בפעם האחרונה הסתכלו יקירינו על כותלי בתיהם, בהם נולדו וחיו — גם הם גם אבותיהם ואבות אבותיהם מדורות הרבה. בעינים דומעות הסתכלו בתינוקות שטרם ידעו חיים מה הם, בילדיהם אשר תלו בהם את עיניהם בשאלה אילמת, על מה ולמה? צריחותיהם האיומות של השוטרים: „מהר החוצה! להסתדר!" המלוות בקללות והכאות גירשו אותם החוצה. לא נתנו להם להשתהות ולהרהר. משפחות־משפחות על ילדיהן ותינוקותיהן צעדו את מצעד־המוות. היו גם אנשים בעלי רגש אמונה חזק, ביחוד מבין הסידי סטולין, שראו בזה גזירה מן השמים, שאין להרהר אחריה וקיבלו עליהם את הדין, ובדעה צלולה התכוננו למסור נפשם על קידוש־השם. השכימו קום, טבלו את עצמם, ועטופים בטליתותיהם צעדו אלי קבר. כל היהודים רוכזו בכיכר השוק ומשם הובלו לבורות המוכנים בחורשה, מחוץ לעיר. חמישה־חמישה הורדו לבור ושם הומתו ביריות. מספר ניכר של עזי נפש כבר התחילו לברוח ממגרש האיסוף, לכל אשר נשאום רגליהם, וחלק זעיר אף ניסה לברוח מהבורות. מהם, שנורו במקום ואחד אף הצליח להימלט ליערות. רבים מאלה שנמלטו ליערות נתפסו לאחר מכן ונרצחו. סייעו לזה השכנים האוקראינים, שהיו מקבלים מהגרמנים בעד כל יהודי חי הענקה של קילוגראם מלח. וגם מבין אלה שלא נתפסו היו יהודים שתלאותיהם ביערות — ברעב ובקור, כיבו בהם את זיק ההתנגדות האחרון, ובדמותם כי הם היהודים היחידים בעולם שנשארו בחיים ואין טעם למאבק, חזרו מיואשים והסגירו

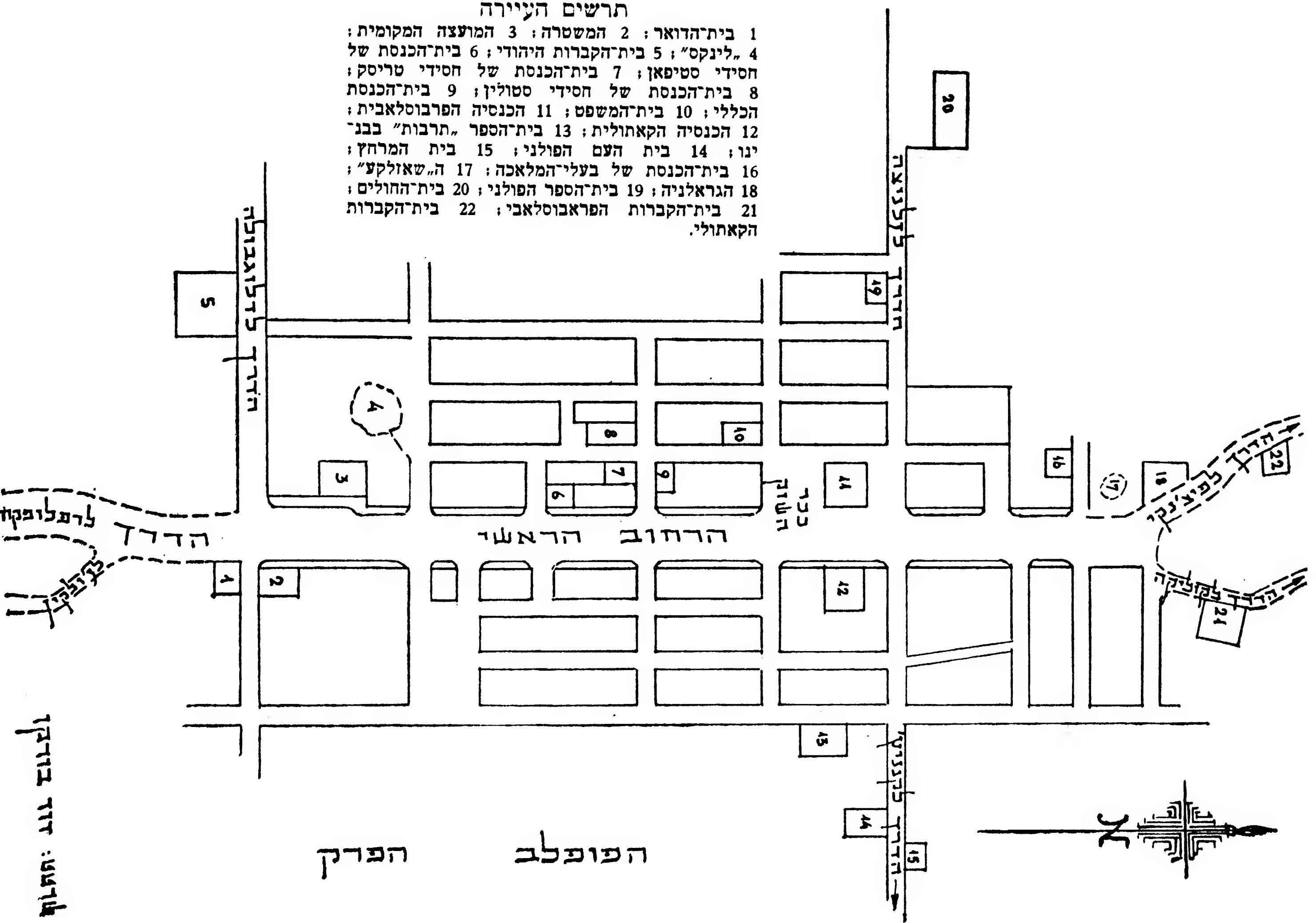
את עצמם לחיות הטרף, כדי לשים קץ לחייהם. את השרידים היו אנשי הגיסטאפו מחזיקים במשך כל השבוע במאסר וביום השבת דוקא, היו מוציאים אותם להורג. רק בודדים, מבין אלה שהצליחו להצטרף לפרטיזאנים, נשארו בחיים.

ויזכר לברכה הבחור פנחס שליפאק הי"ד שהצטרף לפרטיזאנים, ואחרי יום ההרג התגנב כמה פעמים לעיירה וביצע מעשי נקם בגרמנים, לבסוף נתפס והומת באכזריות.

ויצוין לשבח הכומר הפולני, שהיה דורש בכנסיה לפני צאן־מרעיתו, מזהיר אותם שלא להיגרר אחרי הגרמנים ומעשי תעתועיהם, והיה מעודד את רוחם להגיש עזרה לפליטי־החרב היהודים בכל אשר יוכלו. ואכן בזכות מעשיו אלה היו השרידים נודדי־היערות מקבלים עזרה חָמרית ומוסרית מידי הפולנים תושבי המושבות, במישרין ובעקיפין.

כה חוסלה ולאדימרץ היהודית, קהילה שהיתה מעורה ומושרשת במקומה מאות בשנים.

ארץ, ארץ, אל תכסי דמם!

תרשים העיירה

1 בית־הדואר; 2 המשטרה; 3 המועצה המקומית; 4 „לינקס"; 5 בית־הקברות היהודי; 6 בית־הכנסת של חסידי סטיפאן; 7 בית־הכנסת של חסידי טריסק; 8 בית־הכנסת של חסידי סטולין; 9 בית־הכנסת הכללי; 10 בית־המשפט; 11 הכנסיה הפרבוסלאבית; 12 הכנסיה הקאתולית; 13 בית־הספר „תרבות" בבנ־ינו; 14 בית העם הפולני; 15 בית המרחץ; 16 בית־הכנסת של בעלי־המלאכה; 17 ה„שאזלקע"; 18 הגראלניה; 19 בית־הספר הפולני; 20 בית־החולים; 21 בית־הקברות הפראבוסלאבי; 22 בית־הקברות הקאתולי.

סנדר צ׳רניאק

מסורת נאצלת

מולדתנו, ולאדימרץ, הרבה כפרים סביב לה, והיא, היתה עיירה יהודית בתוכם. כל כפר ושמו — כגון קאנניץ, דוביבקה, קראטשאמקה, אוז׳ירו נאבאקי, אנדרויה, פולובלה, ז׳לניצה, דובוליה, ז׳ולקין ועוד רבים, שיקצר המצע מהביאם. כל כפר ומשפחותיו היהודיות, למשפחות אלו היתה עירנו מעין מרכז. כן בימות החול ולא כל שכן בימות החג ובעיקר — בראש־השנה וביום־הכיפורים. בין עירנו ולבין כפרים אלה היתה שרשרת של מגעים — בעיקר מילאו כאן תפקיד נכבד „די גייערלעך" — כך הם נקראו במקומותינו. הללו יוצאים היו לכפרים לכל השבוע כמעט, וחוזרים הביתה ליום השבת. לשם מיקח־וממכר יוצאים היו, מהם שבוע־שבוע, ומהם לעונות מיוחדות, כגון עונת הקציר, או עונות של ימות החורף. — קונים היו מכל הבא ליד, כל שהיה עמו סיכוי לריוח — שערות־חזיר, מיני פרוות של בעלי חיים, צמחים שונים — פרי העץ ופרי האדמה. אף בעלי־חיים ממש — עגלה ובן־בקר, תרנגול ותרנגולת ועופות אחרים; סוס ופרה וכדומה. מלבד רוכלים אלה יוצאים היו לכפרים גם בעלי־מלאכה למיניהם — כגון חייטים, סנדלרים, נגרים, נפחים ובעלי מקצוע אחרים. — שרשרת ארוכה שחוליותיה שונות ורבות, וכך היו מתפרנסים אלה מאלה והחיים זרמו באפיקיהם הרגילים. אין להתפאר כלל, כי היו אלה חיים של עושר וכבוד, ומביאי רְוָחה, אדרבא, הקיום היה מתוך צמצום ודוחק, אבל גם הצרכים לא היו מופרזים, אולם מה שאיפיין את אבותינו ובני עירנו היתה ההסתפקות במועט.

בעיירה היו בעלי־בתים אמידים יותר מאלה שהזכרנו לעיל, עמם נמנו בעלי החנויות והסוחרים. האוכלוסיה בעיירה לא היתה הומוגנית — גם נוצרים נמנו עמה — רוסים, פולנים, אוקראינים ואפילו צוענים. היו גם כמה בתי־אב שנחשבו „גבירים" ממש, על כל פנים, בעיניהם של תושבי העיירה, המדולדלים. מה היה בעצם עשרם, אין אני יודע עד היום. אולם לביתו של אחד מאלה, היה פלוני־אלמוני מביא את החסכונות המעטים, שחסך לשם השאת בתו, או לשם תכלית אחרת, והללו עסקו בבנקאות, כביכול, והיו אף מַלְוים תמורת ריוח מסוים. יש לציין כי כל העיירה היתה כעין משפחה אחת, — כל התושבים שזורים וקשורים אלה באלה, אם על־ידי קרבת־משפחה ממש ואם על ידי קרבה של חיתון; וכל זה על־אף ההתפלגות וההשתייכות לשושלות שונות של חסידים. כגון, חסידי סטולין, טריסק,

סטיפאן, עם שוחטים נפרדים, חזנים ובתי־כנסת לחוד. וכן החלוקה המעמדית של אמידים ובעלי־מלאכה.

זוכר אני בחורים שלמדו בחדרים ולאחר מכן בישיבות והיו למורים, אולם העיירה לא יכלה לתת להם בסיס לקיומם והם יצאו לחפש לחמם אל מחוצה לה. לרוב נשארו הבנים בעיירה; ובן היה הולך, ברגיל, בדרכי אביו ולומד את משלח־ידו של אביו. הבנות נהגו כאמותיהן ומשהגיעו לפרקן שואפות היו להתחתן ולא להחמיץ את שעת־הכושר. רובם של בני־הנוער, לא נתפס להזיות רחוקות וסמך על חסדי האלוהים.

כך היה ודאי בשנים קדמוניות יותר, אולם במאה העשרים חלו זעזועים באורח חיים זה. העולם הגדול החל למשוך אליו את בני הנוער, ועולם זה אף הטריח את עצמו והגיע לעיירה ממש. רוחות חדשות החלו מנשבות, רבים החלו להבין כי אין להסתפק בלימודי הקודש הנרכשים בחדר ובישיבה והחלו ללמוד שפות לועזיות. רבים הבינו כי יש לקנות השכלה כללית ודעת, שהן פתח להתקדמות ולשינוי־ערכין. מעתה עדים אנחנו, לא רק לנדידה אל הכפרים הסמוכים, או לעיירות הקרובות, אלא נדידה למרחקים, לערים הרחוקות, כדי לחפש בהן את האושר ואור־הדעת. בחורים יצאו למצוא משרות ובנות יצאו גם הן אם למצוא עבודה במשק־בית ואם לשם לימוד מקצוע. הדברים אמורים בתנועת ההגירה לערי רוסיה הגדולות. ההגירה לאמריקה היא בעיה בפני עצמה. כל ענין היציאה מן העיירה וההליכה לערי הניכר כרוך היה במשברים נפשיים עמוקים, כינן שהקשרים המשפחתיים חזקים היו וההינתקות מן המשפחה קשתה מאוד. העולם הגדול אף כי משך, זר היה ומפחיד.

בת שנישאה, מקובל היה כי בעלה יהא סמוך לשולחן חותנו, הדבר נראה היה טבעי ומובן מאליו, אף כי גרם לקשיים כלכליים. החיים היו מתוך צנע, וללא מותרות, כאשר הזכרנו לעיל. הדברים אמורים, עד שבני העיירה הכירו את העולם הגדול ואת רמת־חייו החדשה והגבוהה. עתה, משהציצו בכל אלה היתה הפגיעה בהם קשה והמבוכה רבה. בן משפחה שיצא והסתדר באחת הערים, יש והיה מוציא את משפחתו מן העיירה אל העיר הגדולה ואף בעיירה גופה רבו התמורות — השקפות חדשות, אורח־חיים חדש והדבר החל להתבטא בסידורי הבית, בלבוש, במאכל ובדרכי הלימוד — מורים החלו להגיע לעיירה ורבים מבניה עצמם היו למורים. השפעה זאת ניכרת היתה בעיקר בימי החגים, בהם היו מתכנסים כל נפוצות הנוער וכל אחד היה מספר מרשמיו בעולם הגדול. כך נמשכו הדברים עד שפרצה מלחמת־העולם הראשונה, שהיתה כעין רעידת־אדמה במושגים הישנים.

ההגירה לאמריקה היתה בתחילה רק לשם רוָחים כספיים — לעשות הון כלשהו ולשלוח דולרים למשפחה, ואף לחזור הביתה. בין המהגרים היו גם שיצאו שניים

ביחד, כלומר: שני כוחות־עבודה, מתוך חשבון, כי בצוותא יגדלו הרוָחים. היו אשר נסעו לאמריקה ודרשו לאחר־מכן את הגירתם של בני המשפחה לתקופת־עראי. הראשונים שיצאו לאמריקה ידעו בה סבל רב. השנים לא היו מזהירות כל עיקר. רבים מן היוצאים חסרי מקצוע היו ואת המקצוע המתאים חייבים היו לסגל לעצמם בארץ החדשה. רבים הביאו לכאן את משפחותיהם לאחר שהתבססו ומצאו להם יניקה חָמרית. הרוב הגדול התיישב בדטרויט וממנה נפוצו בכל הארץ, עד שאין כמעט עיר שלא תמצא בה מיוצאי ולאדימרץ. גם לקנדה ולארגנטינה הגיעו שלוחותיה של עירנו, אף לברזיל, אורוגווי ועוד. אכן, ההגירה היתה לטובתנו. הנה כן נשארו שרידים רבים מעירנו שאלמלא כן היו ודאי נספים עם שאר תושביה היהודים.

משפרצה מלחמת־העולם הראשונה לא היתה עוד אפשרות לשוב ואלה נשארו באמריקה. התקופה הזאת היתה גם תקופה של גאות כלכלית ורבים מיושבי עירנו, ניצלו היטב את הגיאות והפכו להיות עשירים ובעלי נכסים. הצעירים נתאזרחו ונשתרשו, הקימו משפחות משלהם והיו לאזרחי הארץ — מהם שהגיעו לשלבי השכלה גבוהים — רופאים, מהנדסים, עורכי־דין. משנסתיימה המלחמה כבר לא רצו לחזור לעיירה, אלא הביאו את משפחותיהם לאמריקה. הרשימה של יוצאי ולאדימרץ והסביבה, שהגיעו לדרגה גבוהה היא ארוכה מאוד — אך יש גם רצון לציין לשם מופת אחדים מהם — כגון בנו של דוד מאנדרויה, שהיה לעורך־דין מפורסם. ישנה גם משפחה גדולה של הסבתא צ׳רנה, או המיילדת צ׳רנה — ורבים מנכדיה — רופאים, מהנדסים, פרקליטים, או בעלי עסקים גדולים, במושגים אמרי־קאיים — קבלני־בנין וקבלנים אחרים. עם אלה נימנות המשפחה שנתקראה „מלאכים" או משפחתו של שלום־לייבק׳ס. ודאי לא אוכל לציין ולספר על כל יוצאי עירנו באמריקה ואסתפק לשם סמל רק בשמות אשר הזכרתי, שהם בבוָאה לכל השאר. ותיזכר עוד משפחה אחת — משפחתו של חיים־לייב הסנדלר, שיצאו ממנה אישים מפורסמים מאוד. שׂם אני דגש חזק על יוצאי עירנו באמריקה, כיוָן שאני רואה אותם גם היום כחלק בלתי־נפרד מן העיירה, כן באמריקה וכן במולדתנו הישנה.

העובדה שיוצאי עירנו הוסיפו תמיד לשמור על הקשר ההדדי, אם בארצות־הברית ואם בישראל, עובדה זו מוכיחה מה רבה וגדולה מידה זו, שהיא מורשת מן ההניה המיוחדת של עירנו — מכאן הקשר עם הבית הישן והנכונות לעזור כל פעם שהדבר הוא בחזקת צורך. ובעיקר הנכונות להושיט עזרה שבאה לביטוי מובהק לאחר המלחמה, בימים בהם נוצר הוועד שבדטרויט, שהחל מיד בפעולות הסעד שלו ובחיפוש כל אלה שנותרו לאחר השואה.

הם היו הראשונים שערכו רשימה של הניצולים בכל המקומות, כגון מחנות פליטים וכו׳. הם התקשרו מיד עם אנשי ולאדימרץ בישראל והחלו בהושטת עזרה לכל יוצאי ולאדימרץ שנודעה כתבתם; הם הודיעו גם למשפחות על כל ניצול שגילו וכך מילא הוועד תפקיד חשוב מאוד. לקריאָתו ולפעולָתו נענו כל יוצאי

עירנו ועל כתובת הוועד החלו להגיע משלוחים של כסף ושל שווה־כסף לשם הצלת השרידים. שלא לעורר, מורת־רוח, אין אני מציין כאן את עזרתם של יחידים שהצטיינו במיוחד, והאמת ניתנה להיאמר, שהכול השתתפו במצוות הסיוע. אולם חוזר אני ומציין באורח כללי, כי היו יחידים, אנשי־מופת ממש בהושטת עזרה. יוצאי ולאדימרץ בוושינגטון עשו, גדולות ונצורות, אנשי דטרויט היו היוזמים והרוח־החיה והם העבירו את ההוראות לכל שאר הערים. תכונה זאת ציינה את אנשי דטרויט כבר לפני המלחמה. הם גם הניחו את היסוד לקופת גמילות־חסדים, בעזרתם של אנשינו בישראל. אין אני יודע באיזו סכומים התבטאה עזרתם, אולם סבור אני, כי הדבר מגיע לעשרות אלפי דולרים — ליחידים ולמוסדות. מסורת מיוחדת שמורה בידי יוצאי עירנו, בשעה שמגיע מישהו מישראל לאמריקה — אורח מעין זה מהווה שמחה כללית, הכל מתאספים ושמחים עמו, מקרבים אותו כאילו היה זה אורח משפחה. וכן בהגיע אורח מארצות־הברית לישראל.

אני מציין את כל הדברים האלה, כיוון שהמושג תושבי ולאדימרץ או יוצאי ולאדימרץ חורג מן המסגרת הגיאוגרפית ונכנס למסגרת של איזו מסורת נאצלת, מאחר שהתכונות של עירנו הפכו להיות נכסים לכל אלה שיש להם שורש עמה, ועתה מפוזרים הם בכל העולם. הכל זוכרים את הבית הישן וקשורים בו. הציבור שלנו בישראל מהווה כיום מרכז חשוב, שגם בו משתקפת כל המסורת הנאצלת של עירנו על שלל ערכיה — והדברים באים לביטוי בעת שמחה ובעתות יגון כאחד.

נדמה לי, כי המושג אבן־שואבת נאה יהיה לעיר מולדתנו. הערכים הציבוריים אשר יצרה וטיפחה, היו ליוצאיה מקור לערגה וכיסופים. רוכל־הכפרים בימים עברו עורג היה לשוב לביתו ליום השבת, בניה אשר יצאו לקנות תורה במרחקים נכספו אל בוא ימות־החגים למען ישובו לעירם האהובה וכן מהגריה מעבר־לים, שלא חדלו מטפח בזכרונם את הוָיתה המיוחדת. גם לאחר השואה הגדולה, כאשר אדמתה בגדה בנו והיתה לנו אדמה משכלת וולאדימרץ של מטה איננה עוד, הרי מוסיפה היא לחיות בנו — כעין ולאדימרץ של מעלה, בה גלום כל הטוב והחיוב, שהיה בה והיא המאחדת את פזוריה לחטיבה אחת בקשרי נפש חזקים ועמוקים.

טשרלי שוך

צירוף־מפליא

לא אטעה ודאי, אם אומַר, כי ולאדימרץ, עירנו, דומה היתה לשאר משכנות ישראל בסביבתנו. — מאורעות כבירים לא נתרחשו כאן, פרט לדליקות שהיו נופלות מפעם לפעם. יהודים ידעו בה, בדרך כלל, קיום קשה, שהומתק על־ידי שבתות וימי־מועד; התשובה והתפילה והבטחון בקונה־העולם, היו להם תמיד נחמה בימי מצוקתם ובקיומם הקשה.

אך צירוף התושבים בולאדימרץ מפליא היה מאוד. אפשר היה לדמות, כי ידו של במאי מחונן היתה בבחירה זאת, והוא אשר מיין והעמיד את כל אחד מתושבי העיירה במקום הראוי לו, ולכל אחד התאים את תפקידו.

דמויות־דמויות

הנה אראֶן את הדמויות השונות — את בן־ציון ולוול׳ס, אציל־הרוח ובר־האורין ואת אפרים קאנוניץ, אפרים בן חיים מאיר הסַבל. הוא היה מתפרנס מסבלות ומחפירת בורות. אם מישהו מת היה חופר את הבור מטעם החברה־קדישא. וגם בורות סתם היה חופר לפרנסתו. על־אף עבודתו המפרכת היה שמח בחלקו ועליז ברוחו. משהרגיש עיפות בנשאו על גבו את שק הקמח, ורגליו התחילו לפגר, היה מרים בידו הפנויה מקל מהרחוב ומתחיל לדפוק את עצמו מאחוריו ואומר:

„לך אפרים, לך... ואל תפגר!"

לפעמים היה משמיע מחשבה פילוסופית. שגורה היתה בפיו האמרה:

„אני, רבותי, מסתכל גם בגלגלים האחוריים של העגלה!"

כלומר: אני מתבונן גם למה שבא אחרי ומה שיהיה בסופי.

הנה אראה את חוני, נגיד העיירה, שכולו אומר הדרת־פנים. או יהושע מאנֶסֶס העני הטיפוסי. ועוד רבים־רבים, שבלעדיהם היתה העיירה חסרה את צביונה.

רבים וַדאי זוכרים את מוכה־הגורל — וולף — אשר בלכתו ברחוב ובשאתו את המים בשני דלייו היה משמיע כל הזמן ניגונים חסידיים בקול של טינור לבבי וערב וברגש רב. פתאום היה וולף נעצר מלכת ופונה לאחד העוברים והשבים ומפטיר:

„הוי בן־אדם! למה לא תמות? תראה איזו לוָיה יפה נערוך לך!"

ולא סתם כך היה וולף משמיע את הדברים, שכן ראה את עצמו כאחד מאנשי החברה־קדישא, מאחר שהיה מסייע בחפירת קברותיהם של המתים.

שני הדומה לוולף היה אָשר, שביצע עבודות שחורות למיניהן. תמורה לעמלו היו, כרגיל, פרוטות מעטות, אך את תשלום הכסף לא העריך. חשיבות מרובה היתה בעיניו לגליונות נייר ותמיד ביקש כתוספת לתשלום, כי יינתנו לו ניירות. אוסף היה את הניירות לאיזו תכלית סמויה ומסתורית. מי שלא העניק לו נייר כבקשתו, עַד היה לגילוי זעמו הגדול — זעם מיוחד במינו — שפתיו היו מתחילות לרטט ומפיו נשמע מלמול בלתי־מחוּוָר, אך פגיעתו לא היתה מעולם רעה. גם הוא שואב מים היה אולם מלבד שאיבת המים היה גם חוטב עצים. היו לו שני גרזינים. אחד חד ואחד קהה. כשהיה מתרגז על מישהו, שלא השביע את רצונו, היה מאיים עליו ואומר:

„בפעם השניה אני אחטוב את העצים רק בגרזן הקהה!"

עולים בזכרוני בעלי־המלאכה למיניהם שנימנו, בדרך כלל, עם דלי הציבור — נזכר אני, למשל, ביצחק חנה׳ס הסנדלר, שהצטיין במידה של הכנסת־אורחים, בוולוול התפר שהיה עובר לפני התיבה בתפילת השחרית בבית־הכנסת של חסידי טריסק והיה משובב את הלב, ומעורר את באי בית־הכנסת בתפילתו הרגשית. זוכר אני את שלמה החייט שהיה לו יעוד בחייו — לשמח חתן וכלה עניים — מצוָה זו היה מקיים בעזרת הקלאַרנט ולהקת־המנגנים שלו. חיים־לייב הסנדלר היה מן החברים החשובים בחברה־קדישא. אברהם־אהרן הבנאי עסק, נוסף על מקצועו, בחקיקת שמות הנפטרים על פני המצבות, ומאיר וולף הבנאי עסק גם בכריכת ספרים. וכך שומר היה את ספרי הקודש מהתפוררות.

סבי שלי, אהרן הסנדלר, וכן אבי, הירשל החייט, היו יוצאים בחג הפורים כשחקנים לאסוף צדקה למען נצרכים — מכאן, שלא רק במקצועם עסקו יהודים אלה, נפשם כמהה תמיד לפעול באורח כלשהו לטובת הכלל.

בעלי־בתים, מבין אמידי העיירה, עוסקים היו בצרכי ציבור כל אחד כדרכו. בית־המרחץ, למשל, היה ענין שחייב טיפול־תמיד ועסקני־ציבור מסוימים דאגו לכך. למשל, ענין הנחת העירוב — גם לכך היה מי שדאג. וזוכר אני, כי בשעתו טרחו כמה מבעלי־הבתים לייסד ישיבה בעיירה. שלמה בנו של הרב ומיכל חתנו של הרב ויהודים טובים אחרים ביקשו בכל מאודם לשפר את חינוך הדור.

בית־היוצר לנשמת־האומה

בית־היוצר לנשמת־האומה היה בימים ההם החדר המסורתי וילד שמלאו לו חמש שנים היה אביו עוטפו בטלית ומביאו אל בית אפרים המלמד או אל ישראל המלמד. הנה יושב כבר הילד כפוף על אותיות האלף־בית והאב מטיל פתאום

מלמעלה אגורה על פני השולחן והילד מאמין בכל לבבו, כי מלאך מן השמים העניק לו את המתת. אפרים וישראל היו מלמדי דרדקים, הם היו מטפחיהם הראשונים של השתילים הרכים — ילדי ישראל — להיותם יהודים כשרים ואנשים טובים — בחדרם למד הילד להכיר לראשונה את אותיות האלף־בית, לברך בעת נטילת־הידים וברכות אחרות — כגון ברכה על הרעם, על הקשת ועוד.

וכך — עד שהגיעה שעתו של הילד ללימוד חומש. את לימוד החומש היו מתחילים מספר ויקרא דווקא.

„אולי תאמר לי, יקירי, מדוע התחלתם לימוד חומש מ,ויקרא׳ דוקא ?"

והילד היהודי היה משיב בניגון ערב ומסביר כחוק את הטעם שבשיטה הזאת וכך היה אומר :

„פתוח פתחנו את לימוד החומש מספר ,ויקרא׳, כי ספר זה עוסק במצות הקרבנות, וכשם שהקרבנות קדושים מאוד, כן קדוש מאוד גם הילד המתחיל ללמוד חומש..."

בתקופת הלימודים הבאה, או כפי שנוהגים היו לומר בעיירה ב„זמן" הבא — כבר היו מוסרים את הילד לרשותו של מלמד מדרגה גבוהה יותר — מלמד לחומש ולרש"י — אל ר׳ הניך או לר׳ ברוך הרשל׳ס — שני אלה הפליאו להסביר לנו כיצד בנוי היה המשכן, מערכת כליו, פרחיו וכפתוריו.

זקנו של הניך אדמוני היה. מרבה היה לעשן סיגריות. מתוך קנה ארוך היה מושך את העשן ובשעה שסיים את העישון והיכה בידו על הקנה להוציא שיירי הסיגריה, ובמשב שפתיו היה מעיף את שיירי הטבק שנשארו בו, היינו כבר יודעים, כי הגיעה השעה לארוחת־הצהרים.

ברוך הרשל׳ס היה מלמד מודרני יותר — ללא חומרה וללא רצועה וללא חוטר שנתקרא ביידיש „טייטל". יום־יום היה ממַנה את אחד הילדים, שילך לביתו ויבקש מאשתו אסתר־שרה את קומקום התה שכבר הכינה בשבילו. הקומקום שהילד הביא עטוף היה היטב במגבת, כדי שמימיו לא יצוננו. במטפחת מיוחדת היתה אשתו כורכת תופינים שונים ושולחת לו לחדר. תענוג היה לחזות כיצד הרבי משובב את נפשו בשתותו מן התה החם ובנגסו מן התופינים. אנו הילדים היינו מסתייעים בשעת־כושר זו למעשי־שובבות כלשהם.

מלמדי הגמרא היו יענקל דער וואַראַנקער וצאליע דער מולטשיצ׳ער — שניהם יהודים טובים ולמדנים מובהקים. ומי שסיים את חוק לימודיו בחדרם נחשב אף הוא ללמדן.

אל תהי קלה בעיניכם שיטה זו של לימוד — כי נערים שלמדו בדרך זו, אם גם לא סיימו את לימודיהם אצל יענקל או צאליע — לא נשארו יהודים בורים ו„עמי־הארצות". והיו אשר הצליחו לקבל שיעורים פרטיים אצל חיים־שלום או אצל נות,

שראום בעיירה כמורים ולא כמלמדים — בעיירה היו אומרים כי מי שלמד אצל אחד משני אלה חזקה עליו שהוא בעל לשון או בסגנון אנשי־העם שהיו אומרים, כי נער מעין זה הוא „כתבן" ממש.

אולם אבות העיר לא הסתפקו במצב דברים זה, לפיכך טרחו הם ויגעו עד שיסדו ישיבה בעיר. כראש־ישיבה הביאו לכאן את ר' הרשל מרפאלובקה — יהודי צנוע ותלמיד־חכם גדול. לאחר מכן הובא פרץ האָלאָבֶשקו מדומברוביץ — אדמוני ורגזן כלשהו. זוכר אני, כי תמיד היה יושב ליד ה„שטנדר" ואת רגליו היה מחזיק מסיבה כלשהי על שרפרף. גמרא לא היתה בידיו בעת הלימוד — את השיעור ידע על־פה. וכן היה יושב אל העמוד ומשמיע את הסוגיות השונות בעינים עצומות. ורק אם אחד הנערים החל להפריע היה ר' פרץ מעורר פתאום את המקל אשר בידו ובעינים עצומות היה פוגע תמיד, במפריע בדיוק, פוגע ואינו מחטיא.

ר' זלמן מרובנה, לעומת זאת, לא נסתייע אף־פעם במקל. יהודי טוב לב היה. לא מקל החזיק בידיו אלא מטפחת גדולה שנתקראה „פאַצ'יילה". אם נשתררה מהומה בזמן הלימוד פורש היה את המטפחת על־פני הדף של הגמרא וסוגר את הספר. בעשותו כן ידוע היה, כי מבקש הוא לומר משהו. ואמנם, בקול שקט היה משמיע את דברי מוסרו בפני הנערים ובאורח זה היה מַשיג את מבוקשו. הכל רחשו לו כבוד ודרך־ארץ, כיון שגם הוא רוחש היה כבוד ויקר לכל, ואפילו כלפי הקונדסים הגדולים ביותר, אולם מוסד זה לא האריך משום־מה ימים ושוב נמסר חינוך הדור לידי המלמדים המקומיים.

צ'ארנה המיילדת

זוכר אני, כי יום אחד הגיעתנו הבשורה בחדרו של אפרים המלמד, כי בן־זכר נולד לאחת המשפחות. הרבי תלה את הרצועה באחד המסמרים הקבועים בקיר וישב לכתוב פתקים של „שיר המעלות". הדריכות שהיתה שולטת בחדר רפתה עתה ואיזו רוח טובה נשתלטה בכול. ובעיקר משנודע לנו, כי אנו, כל ילדי החדר, מוזמנים לבוא אל בית היולדת לשם אמירת „קריאת־שמע".

לעת־ערב הלכנו כל הילדים עם סגנו של הרבי לביתו של הרך הנולד. נכנסנו לבית וקראנו בקול גדול:

„ערב טוב ליולדת ולתינוק הרך!"

סגנו של הרבי נטל את „שירי המעלות" וקשרם לחבלים, בהם תלויה היתה עריסת התינוק. משגמר את מלאכתו זו, החל לנצח על שירתם של הילדים, שהיו משמיעים את פסוקי „קריאת־שמע" בניגון ובקול רם. משסיימנו את הזמרה שוב קראנו בצוותא ובקול אחד:

„לילה טוב ליולדת ולבנה הרך!"

עתה פנינו אל הדלת, אולם לא בצוותא יצאנו, כי אם אחד־אחד, כיון שבפתח

עמדה המיילדת — הסבתא צ׳ארנָה — וסינרה מלא חרצני אגוזים וסוכריות. את כל ילד היתה מכבדת בחופן מלא מטוב הסינר, ואגב כך היתה לוחשת:

„יהי רצון, כי תפרו ותרבו בקרב הארץ... יהי רצון...״

הסבתא צ׳ארנה, הכירה את כל הילדים ואת משפחותיהם, אחדים מבין הילדים היו קרובי משפחתה, אולם את הכיבוד היתה מחלקת שווה בשווה. משלא הכירה את אחד הילדים היתה מסתכלת בו ושואלת:

„בן מי אתה, ילד יקר?״

ומשהסביר לה הילד בן מי הוא, היתה מתעוררת בהתפעמות:

„אָ, יקירי שלי, מחמד־לבי שלי, איך זה לא הכרתיך?״

ואגב כך היתה חולקת לו לטיפה על לחיו.

אף־על־פי שדרכי הטיפול של צ׳ארנה הסבתא ביולדות פשוטות היו, סייעה להביא לעולם דורות שלמים. ללידות קשות היו לה אמצעים מיוחדים — לקרוע את שערי השמים בפני ארון הקודש, „לעורר את שוכני העפר״, לומר תהילים ועוד.

בימים ההם לא העלה איש בדעתו, כי יש לפנות לסמכות גדולה יותר מאשר לצ׳ארנה, אף־על־פי שבולאדימרץ נמצא גם רופא ממש ומיילדת מוסמכת.

ההערצה אשר הגיתי לישישה חביבה זאת לא נתמעטה גם משבגרתי, אדרבא, רגש הכבוד אליה העמיק וגדל, שכֵּן נתגלה לי, כי הסבתא צ׳ארנה עשתה את מלאכתה חינם־אין־כסף ורק לשם שכר־מצוָה. את עזרתה הושיטה בעיקר למשפחות דלות אמצעים וככל שהמשפחה דלה היתה יותר, כן רבה היתה יותר טרחתה ומסירותה של הסבתא... ואם היולדת היתה אישה גלמודה, ללא קרובי משפחה בעיירה, היתה הסבתא מראה מסירות־נפש ממש. במקרה מעין זה לא היתה משה מבית היולדת והיתה משמשת בבית לא רק כמיילדת, אלא כאֵם מסורה וכמשרתת... לעת זקנתה משלא יכלה להמשיך בתפקידה, מילאה את מקומה בתה בריינדל, ואף היא, כאמה, ראתה במקצוע זה שליחות של מצוָה בעיקר.

דור לדור

בולאדימרץ, כבשאר עיירות, יכולת לחוש את המגע החי שבין הדורות. דור לדור הביע כאן אומר — ככתוב. אדם מישראל לא נקרא כאן, בדרך כלל, בשמו בלבד אלא גם בשם אבותיו. — סביו וסבתותיו. כאן שמעת שמות כגון פנחס־משה יוסל־בנימינ׳ס (פנחס משה בנו של יוסל בן בנימין) או זליג יהושע מרים דבורה׳ס (זליג בנו של יהושע בנה של מרים בת דבורה). כמה וכמה משפחות היו להן כינויים שמקורם במסיבות מסוימות או במאורעות שנתארעו. אלה שהכינויים דבקו בהם לא גילו שמץ של עלבון. יוצאי משפחות אלו מציגים את עצמם עד היום הזה בכינויים ואינם רואים בכך פסול. מעניין הסיפור בדבר הכינוי טרונקאל. מספרים, כי הראשון ממשפחה זו שבא להתגורר בולאדימרץ היה ליטוואק שברשותו סוס. עם סוס זה

משיח היה באידיש. יום אחד הוביל היהודי את סוסו אל השוקת ואמר לו כמה פעמים:

„נו, גיב אַ טרונק, אַ טרונק, אַ טרונק" — (תן לגימה, לגום, לגום).

כמה כפריים שעמדו באותו מקום, גם הם עם סוסיהם אמרו לו:

„שטא טי טרונקאַייש, טרונקל?" (מה הטרונקים האלה, טרונקאל שכמוך).

בולאדימרץ די היה הדבר.

אשתו של ליטוואק זה היתה רוכלת המחזרת על הכפרים. משנודע לזאטוטי הכפר שקוראים לה טרונקאל החלו רצים וצועקים אחריה — טרונקאל... אולם אשה זאת, שהיתה אשת־חיל, מצאה עצה כיצד לעמוד בפרץ. יום אחד נטלה סינר מלא כעכים ואספה את כל הזאטוטים ואמרה, כי תכבד אותם בכעכים ובלבד כי יקראו אחריה טרונקאל. אולם בקול גדול ורם. הדבר מצא חן בעיני הילדים והם קראו אחריה בשמחה ובקול גדול טרונקאל! וקיבלו כתמורה כעכים. משהגיעה בפעם השניה לכפר, כבר ציפו לה הקטנים ושוב ביקשו ממנה כעכים, כדי לקרוא אחריה טרונקאל, אולם הפעם היא ענתה להם שאין לה כעכים. הילדים שלא רצו לאבד מקור פרנסה והיו בטוחים, כי חשוב לה הכינוי הזה, ענו לה:

„חינם לא נעשה למענך את הדבר. אם לא תתני כעכים לא נקרא לך טרונקאל ואמנם עמדו הילדים בנסיון ובלי תשלום לא הוסיפו לקרוא אחריה.

תחלואים וסמי־מרפא

בכל הנוגע לתחום רפואה ורופאים לא היו יהודי ולאדימרץ מפונקים כל עיקר. איש כי הרגיש את עצמו ברע לא מיהר להתדפק על דלת הרופא, תחילה בוחן היה את התרופות הביתיות, ולכל מחלה היתה מעין תרופה ביתית. אם לקה מישהו בצרידות, הרי ה„גוֹגל מוֹגל" תרופה בדוקה. („גוֹגל מוֹגל" היו מכינים מחלב, סוכר וחלמון של ביצה). לדקירות בגב אין טוב מכוסות־רוח, לעצירות, — שמן קיק, והוא מצוי לא רק בבית־מרקחת אלא בכל חנויות־המכולת כמעט. ואם לקה מישהו בשלשול, הרי התרופה נמצאת בתוך הבית — מיץ של גודגדניות שחורות. לפצעי מוגלה השתמשו בעיסה עשויה מקמח ודבש או מבצל אפוי על גחלים. ולפצעים סתם — קורי עכביש. היה גם חובש יהודי שקראו לו יוסף הרופא. לרופא מוסמך היו קוראים „דוקטור".

הרפואות הכי מקובלות על יוסף היו כוסות־הרוח, שמן־קיק ועלוקות מוצצות דם. בעיקר משתלט היה על הציבור ביום ששי בבית־המרחץ. כסגולה בדוקה לבריאות היתה מקובלת אצל היהודים בימים ההם הקזת הדם מהזרוע — ההקזה נעשתה לאחר ההזעה בבית־המרחץ. יוסף הרופא היה מומחה גדול בענין זה, והיה מקיז דם מכל אחד תמורת תשלום פעוט. הוצאת הדם הרע, נחשבה כתריס בפני כל מיני מחלות.

ואם כבר קראו לרופא, כלומר: לדוקטור הגויי המוסמך, היה זה סימן שהחולה הוא בכל רע, וסיפרו את הדבר מפה לאוזן, בלחישה:

„יודע אתה, פלוני ואלמוני חולה מסוכן הוא, כבר הבהילו את הדוקטור לבית!"

הרופאים המודרניים אומרים לעתים קרובות — החולה המאמין כי אמצעי־ריפוי כלשהו מסייע לו, מבריא בכוח האמונה ולא בכוח התרופה. מכאן, שאין להתפלא, מה רב היה כוחן של תרופות־האליל. על התרופות שהזכרתי לעיל יש להוסיף עוד אמצעים שהוכחו כיעילים מאוד, כגון משחה עשויה חלמונים ושומן אַוזים לריפוי פצעים בראש, חלב חמוץ כנגד חבורה, זריקה מחלב־אֵם כנגד כאבי־אזניים, עלי בבונאק ו„ווערים קרויט" כנגד מחלות קיבה, שום כנגד כאב שיניים. ולא רק יוסף הרופא מומחה היה, גם אשתו פייג'לה עזרה על־ידו. היא ידעה כמה וכמה לחישות לעין־רעה במחלות מסוימות, מחלות שלפי הבנתה מקורן בעין הרעה. היו לה גם לחישות בשביל תינוקות שלא רצו לישון, או שבכו בלי הרף. אם קרה, כי מישהו רק נחלש — היו קוראים לבן־ציון וולוולס, שהיה לו מושג בחכמת הרפואה. אולם במקרים קשים היו מסתייעים בשדלובסקי הפלדשאֶר.

גם רופא ממש היה בעיירה, אך הלה הובהל, אם ארבה סכנה אמיתית לחולה. אולם דווקא בשעת הסכנה רפתה האמונה ברופא. אם רבתה הסכנה נוקטים היו את האמצעים הבדוקים: כגון „מעסטן דעם הייליגן אָרט", להפסיע בבית־העולם, לעורר את שוכני העפר, להתפרץ אל ארון הקודש, לומר תהלים והקדוש ברוך־הוא היה, על־פי־רוב, מרחם על הבריות ומעלה להם ארוכה.

אולם אם מחלה פגעה בפלוני שכבר הגיעה שעתו — היה האיש נאסף אל עמיו ושוכב עם אבותיו והציבור היה מתפלל לעילוי נשמתו. ותזכר כאן „חברת לינת־הצדק" — בה היה גם אבי חבר. תפקיד החברה היה להושיט עזרה לחולים. בשכבר הימים לא היה בית־חולים בעיירה שיאשפז את החולה לזמן ארוך, החולה הצמוד למיטתו, היה, איפוא, מעמסה על בני ביתו ובמקרה של מחלה ממושכת, עשויים היו בני הבית להתמוטט ממש. „חברת לינת הצדק" היתה שולחת מפעם לפעם את אחד מחבריה, לפי התור, שיימצא כל הלילה אצל החולה, — לסעדו ולהושיט לו את עזרתו. אם החולה היה מפרנס המשפחה, היו מסייעים גם לאשתו ולב"ב בסכום כסף שיוכלו להתפרנס בעת חָליו. מעשה שהיה ואני גופי נפלתי למשכב, במחלת טיפוס קשה. וזוכר אני כיצד סנדר צ'רניאק היה יושב ליד מיטתי לילות תמימים. נמצאנו למדים, כי היסוד החברתי והציבורי חזק היה מאוד בעירנו.

תכונה זו ניכרת היתה גם בטיולי־הערביים של בני העיירה, בשעה שזוגות וחבורות של מטיילים היו יוצאים לרחוב ומנעימים שיחה, אגב הילוכם. פעמים היו מצטרפים המהלכים לחבורה אחת שהיתה נעצרת באחד המקומות בלהט של ויכוח, שהיה מסתיים על־פני אחד המעקות, או בפנימו של אחד הבתים, מקום־שם היו נשארים לבלות עד מאוחר בלילה.

בפנים שוחקות

על־פני ה„פריזבות״ (המושבים שליד הבתים) היו מתאספות נשים דברניות ומגלגלות דברים — אגב תיקון גרביים או מעשה סריגה — על מה לא היו נשים אלה מדברות — על הכל ועל כולם...

וסיעות המשוחחים ליד בתי־הכנסת — כאן יכולת לשמוע סיפוריו של חנוני שבא מן העיר הגדולה, מקום שם קנה סחורה לחנותו, או דבריו של אברך מתקדם ונאור יותר, שהביא ממקום פלוני כתב־עת — את הפירוש לכתוב בעתון נתן המשכיל שבהם או סתם יהודי נבון ובר־דעת. לרוב מצוי היה בסיעה מעין זו אחד הליצנים שבעיירה — הלה היה משעשע את הציבור באמריו ובחידודיו. והכול היו שומעים אותו בפנים שוחקות. ראש הליצנים היה — ברוך חיים מאיר׳ס. הלה נתברך בהומור משלו, מפולפל וחריף. היתוליו היו נשמעים ברוח טובה אפילו על־ידי קרבנותיו.

יהושע קושניר גם הוא ידען היה בתחום זה. הלה מסוגל היה „לעבד״ את מישהו כהלָכה — לעגלו וללטשו עד כדי כך, שגם פניו של המלוטש עצמו היו מפיקים נחת־רוח. וכמובן, כי הנקהלים היו מתמוגגים.

ואיציק חיים מאיר׳ס — בכל ימות השנה היה הוא ככל היהודים, אולם משהגיעה שמחת־תורה „נוטל היה את העיירה בידיו״. השכם בבוקר היה הוא ויהושע המלאך שמים עליהם קפוטות ארוכות, עומסים תרמילים מלאים אגסי־בר ויוצאים על־פני הרחובות וקוראים:

„אין שול אריין !״

את האגסים היו מטילים כלפי הנערים שהיו רצים אחריהם. אך לא לחינם עשו כן. פתאום היו קוראים כלפי הנערים:

„צאן קדשים !״

אם הנערים נשמעו לקריאתם זו והשיבו בקול גדול: מֶ־מֶ־מֶ, רק אז היו מפזרים את אגסי־הבר מלוא חָפניהם וכל הילדים היו מתפרצים בהמולה ולחטוף מן המתת. בצהרים היה איציק חיים מאיר׳ס שוב מופיע בתרמילו ובאגסיו ושוב חבר נערים לידו. עתה היה מכבד את כל נער בחופן אגסים, הילדים חייבים היו ללכת עמו אל הרב, כדי לתבוע ממנו את החמץ, אשר מכר לו ערב פסח. בעמדו לפני הרב היה תפקידם של הנערים למשוך אותו בקפוטה ולדרוש ממנו אוכל להשיב את נפשם. במעמד מעין זה היה אומר לרב:

„יסתכל נא הרבי ויראה. הנה ילדי מבקשים אוכל להשקיט את רעבונם, וכל החמץ שלי נשאר בביתך עוד מערב פסח. מה אתן להם לאכול ?״

לאחר שסיים עניניו בבית הרב היה נוטל לולב ומלפפון, במקום אתרוג, והיה עובר מבית לבית ומשדל את הבריות, כי יברכו על האתרוג שלו ואגב כך היה מברך את כל אחד לפי צרכיו... לאחר מכן היה פונה והולך לבית־הכנסת, עולה על הבמה וקובע בפומבי את מחיר המצרכים השונים למשך השנה, ומזהיר את הציבור לבל

יעז להפקיע את השער. קוב עצים, שמחירו היה ברגיל ששה רובלים, — מחירו יהיה השנה 75 אגורות.

„שומע אתה מאיר (מאיר היה מוכר עצים), אף אגורה לא יותר, רק 75 אגורות."

ליטרא בשר, בשר־בקר מן המובחר — לא יותר מ־15 אגורות.

„שומע אתה יענקל יהושלעס, 15 אגורות ולא יותר!"

כך היה מזהיר את כולם ברוב חומרה ורצינות והנערים שעמדו סביבו היו מביטים עליו ברוב אהבה וכבוד.

אולם למחרת היום שוב ראית אותו — והוא ר' יצחק המתון והשקט היוצא לשוטט על־פני הכפרים עם סחורתו.

לץ מיוחד היה לייב מצ'פצ'וויץ' (בנה של צ'אַרנה המיילדת). לאחר שהתגורר שנים רבות בכפר חזר והשתקע בולאדימרץ. לא הכרתיו, איפוא, היטב. יום אחד, הדבר היה בימי ספירת העומר, שומע אני מרחוק, כי לייב קורא אלי. החשתי את צעדי וניגשתי והוא פונה אלי:

„אולי תוכל לומר לי, נערי, כמה ימים בספירה היום?"

אמרתי לו, כמובן, כי לפי הדין אסור להשמיע לפני הברכה את מנין הספירה והוא השיב לי:

„חכ־כ־ם שכמותך, לאחר הספירה אדע את הדבר בעצמי ולא אהיה זקוק לחכמתך".

רואה אני כי עסק לי עם לץ מובהק, החלטתי ללכת בעקבותיו ולראות את מעלליו. והנה רואה אני, כי נזדמן לו כפרי אחד, מכירו, שבא מן הכפר ולייב פונה אליו ושואלו, אם הביא למענו מתנה כלשהי מהכפר והכפרי בתמימותו התחיל להצטדק ולהסביר:

„לייבקניו, רחימאי, מה יכולתי להביא לך מן הכפר, ואני הן ברגל באתי משם...

ולייב עונה לו:

„אמנם נכון, כי הרבה לא יכולת להביא לי בלכתך ברגל, אבל משהו יכולת בכל זאת לקחת עמך, כגון שק תפוחי־אדמה, פוד של גלידי שומן, קדרת שומשומין, ששים ביצה וכדומה..."

ספרו עליו, כי יום אחד בא כביכול בטרוניות רבות לאחד משכניו.

„מדוע זה מסית אתה את העכברים שלך שיאכלו את התבואה שלי?" — קרא אליו לייב בכל הרצינות. ואף חיוך לא הסתמן בפניו.

ומעשה שהיה בימי מלחמת־העולם הראשונה — יום אחד נמצא, ר' לייב בדרכו מן הכפר, בשובו לולאדימרץ. והנה באו לקראתו שני קציני־צבא רוסיים ועצרו אותו, שכן השגיחו, כי מעילו עשוי היה מאריג צבאי — שהוא קניינה של הממשלה בלבד. הם העמידו אותו על חומרת העבירה שהוא עבר ור' לייב שלנו כבר שרוי היה בסכנה של ממש.

אך לא איש כר׳ לייב יאבד את עשתונותיו. משמעו את טענותיהם של הקצינים, העמיד פנים תמימות ונכנס עמם בפולמוס:

„אמנם, נכון הדבר, כי המעיל שלי תפור מאריג ממשלתי, אך אין זה אריג פסול, שאסור להשתמש בו והראיה, שיש עליו אישור ממשלתי על־ידי חותמת מיוחדת".

בהשמיעו את דברי טענתו הרים ר׳ לייב את שולי מעילו והראה להם את טביעת החותמת על הבד.

„יהודי מטומטם, ההיפך הוא הנכון — השיבו לו הקצינים — חותמת זאת, אינה אלא אישור, כי האריג שייך לממשלה ואסור לאזרח סתם להשתמש בו".

אולם ר׳ לייב לא נכנע בפניהם והוסיף להביא נימוקים.

„טועים אתם, אדוני הנכבדים, אדרבא, סחורה שאין עליה חותמת היא סחורה אסורה, אולם זו שיש עליה חותמת, סחורה כשרה היא בהחלט. הנה למשל, חפיסת טבק שאני קונה בחנות — הרי ידוע לכל, כי החפיסה שאין עליה גושפנקה ממשלתית אסור לקנותה ואסור למכרה, אולם חפיסת טבק שיש עליה חותמת — מותרת בהחלט. אין אני מבין מדוע זה חושבים אתם, כי סחורה עם חותמת אסור לקנות?"

הקצינים ראו, כי עסק להם עם אחד נבער מדעת וניסו בכל זאת להבהיר לו מה ההבדל בין חותמת על חפיסת טבק לבין זו שעל האריג הצבאי — אולם לשוא — מעולם לא ראו יהודי קשה־תפיסה כל־כך. והניחוהו על־כן לנפשו.

ר׳ לייב הצניע חיוך בתוך זקנו והמשיך בדרכו העירה.

באורח דומה הציל פנחס המלאך את זקנו מהיגזז על־ידי החיילים הפולנים, בסוף מלחמת־העולם הראשונה.

יום אחד תפסוהו חיילים פולנים וכמנהגם בימים ההם ביקשו לגזוז את זקנו. אך פנחס לא הראה כל אות מבוכה, פניו לבשו חומרה והוא שאלם:

„תואילו לומר לי, אדוני, האומנם קאתוליקים אתם?"

וכשהם אישרו, כי אמנם קאתוליקים הם, הוסיף ושאלם:

„האם ראיתם מימיכם תמונה של יזוס ללא זקן?"

החיילים נזכרו ודאי, כי גם יזוס מופיע תמיד עם זקן והעובדה הזאת כמו הפיגה את אכזריותם והם הרפו ממנו ונתנו לו ללכת לדרכו.

לימים היגר פנחס המלאך לאמריקה וגם כאן נהלץ פעם מן המיצר בזכות חכמת־לבו.

ערב אחד, בלכתו באחת הסמטאות האפלות של העיר, חָש פתאום כי שני אנשים חשודים עוקבים אחריו. באותו ערב נשא עמו פנחס סכום כסף גדול וחשש מאוד, כי הללו ישדדו ממנו את כספו. אולם פנחס לא ניסה להחיש את צעדיו ולהתחמק מהם, אדרבא. הוא שינה פתאום את כיוון דרכו — פנה אל שני האלמונים ואמר:

„אדוני, אולי תוכלו לעשות עמי חסד קטן ולתת לי 5 אגורות דמי־כרטיס

בחשמלית. נשארתי לצערי ללא פרוטה בכיס ואין לי להוצאות הדרך לשוב הביתה".

שני האלמונים האמינו, כי אמנם מסכן עלוב לפניהם, נתנו לו חמש אגורות והלכו לדרכם.

קולות המולה ועליצות היו מהלכים בעיירה בימי ההתייצבות לצבא. אלה שנמצאו כשרים לצבא ראו את עצמם בעלי זכויות, והיו יוצאים בלילות על פני העיירה להתהולל במעשי־קונדס למיניהם — הנה הוציאו למשל את הטשולנט של מישהו והכניסו עז לביתו של פלוני. הנה התחפשו אחדים מהם לשוטרים ובאו בלילה אל ביתו של אשר ישראל השוחט והתדפקו על דלתו והזהירו אותו, כי הפנס ברחוב כבה — בדרך זו ניתן להם לשמוע כיצד השוחט ואשתו מצטדקים בשפה הרוסית שלא היתה, כלל וכלל שגורה על פיהם... אולם דברים אלה לא היו אָפייניים לעיירה ולא היו אלא תופעה הולפת.

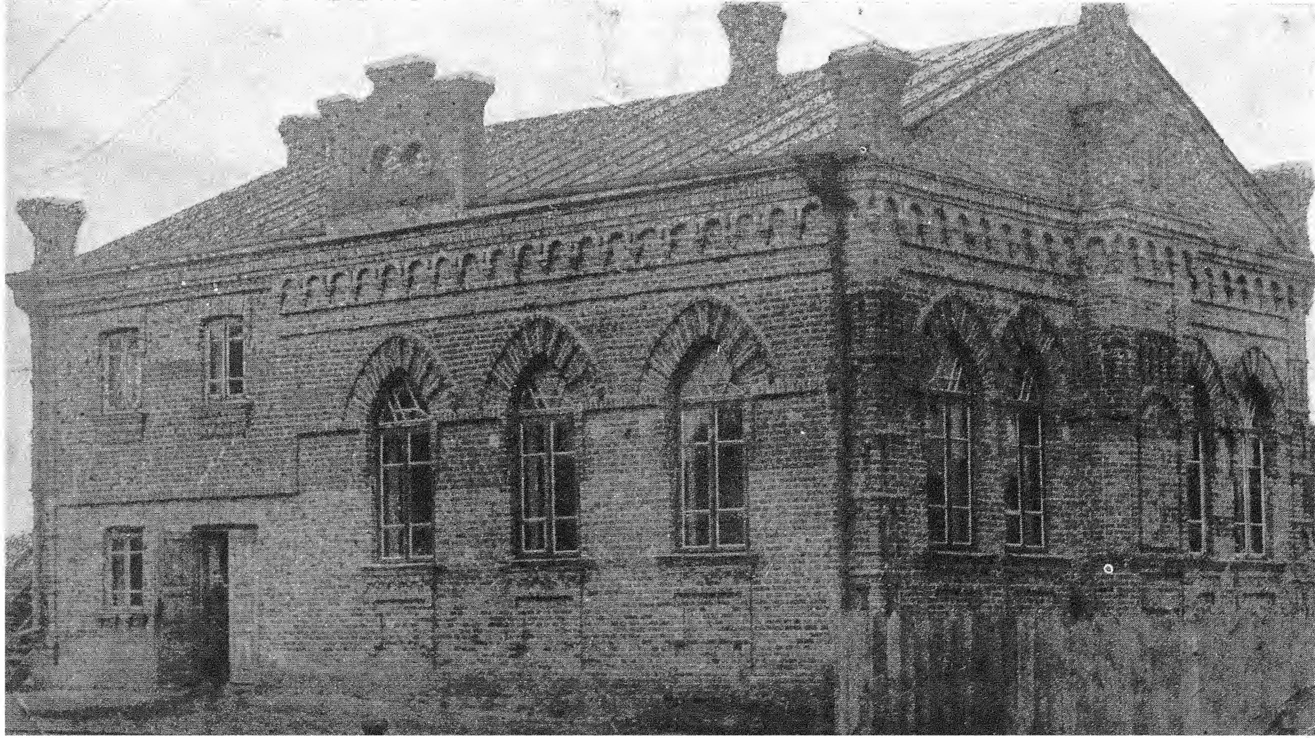
הניגונים אשר אהבתי

בית הורי קרוב היה לבתי־הכנסת לפיכך ספגתי בילדותי את צליליהם השונים של שלושת בתי־הכנסת אשר בעירנו. כל אחד מבתי־הכנסת האלה היו לו נעימות משלו ונוסח משלו. למשל, את קול ניגונם המיוחד של אומרי התהילים, השכם־השכם בימי השבת, יכולתי לשמוע בעיקר מבית־הכנסת של חסידי טריסק, אולם את זמירות הערב של „שלוש הסעודות" כאן היתה ידם של חסידי סטולין על העליונה. את תפילת „אז ישיר" היו הסטולינאים שרים לפי הנוסח המסורתי של חסידי סטולין ואילו בבתי־כנסת אחרים היתה אמירתו כתפילה רגילה.

את חסידי סטולין בכלל, ציינה איזו התרוננות תמידית, — מזמרים היו בבתי־הכנסת וברחוב, ובימים שהרבי ביקר בעיירה יצאו מכליהם ממש. אולם לחסידי סטולין היה לכל ניגון אחד ולפיכך עלו עליהם חסידי טריסק וחסידי סטיפאן, שלכל תפילה כמעט היה להם ניגון מיוחד ולכל חג נוסח מיוחד. לאלה היו אמנם בעלי־תפילה טובים מאוד, כגון בן־ציון השוחט של חסידי טריסק, ולוול בנו של חיים מאיר בבית־הכנסת של חסידי טריסק, מיכל, חתנו של הרב, וכן לייזר־לייב ממולצ'יץ בבית־הכנסת של הקהל, ונחום בעל השחרית ויענקל השוחט בעל־המוסף בבית־הכנסת של חסידי סטיפאן.

אולם מוכרחים להודות ולציין, כי התפילות העשויות לזעזע את שערי השמים והחודרות כליות ולב, היו תפילותיהם של חיים אברהם יצחק'ס ושל זליג צ'רניאק — הם היו מתפללים בלב ונפש ובלהט גדול. גם בעל התוקע, הטוב ביותר בכל ולאדימרץ היה מבין חסידי סטולין, הריהו השוחט אֲשר ישראל.

מה רבים הניגונים אשר אהבתי! ולא רק השוני ציין אותם, אלא גם ההרמוניה,

בית־הכנסת הכללי

יעקב־בר המלמד עם בני משפחתו

הניך קאמין, המלמד

בן־ציון מילשטיין שו"ב דחסידי טריסק

יעקב רזניק שו"ב דחסידי ססקאן עם בני־ביתו

עצרת־עם ליד בית־הכנסת של חסידי סטולין ביום השנה להצהרת בלפור

תהלוכה ביום הצהרת בלפור

בן־ציון פרידמאן (מימין) עם אחיו

הסבתא צ׳רנה עם משפחת בורקו

— יש שהנעימות השונות היו מתמזגות יחד ומהלכות כמנגינה מופלאה מסביב... פעמים היית שומע ניגון יחיד בלבד, של אחד השונה דף של גמרא, או של מישהו שהיום הוא יום השנה למות אחד מבני משפחתו והוא נשאר בבית־הכנסת, לאחר תפילת המעריב, כדי לקרוא בניגון פרק משניות; או קולו של סתם יהודי מר־נפש שבא לבית־הכנסת כדי לשפוך את שיחו לפני ריבון העולמים...

ניגונים, ניגונים — וכולם היו ביטוי נאמן למשאות־נפשם של יהודי עירנו, הקהילה הקדושה ולאדימרץ...

צ׳אַרלי שוּך

א ווונדערלעכער צוזאַמענשטעל

איך וועל קיין טעות נישט האָבן אויב איך וועל זאָגן אַז וולאַדימערעץ, אונדזער שטעטעלע, איז ענלעך געווען צו אַנדערע שטעטלעך אין אונדזער געגנט. קיין גרויסע געשעעענישן זענען אין איר נישט פאָרגעקומען. חוץ אפשר די גרויסע שריפות וואָס פלעגן אויסברעכן אין איר פון צייט צו צייט. יידן האָבן, בדרך־כלל, געלעבט אין איר אין שווערע עקזיסטענץ־באַדינגונגען, וועלכע זענען פאַרזיסט געוואָרן דורך שבתים און ימים־טובים. די תשובה און די תפילה און דער בטחון אין אויבערשטן זענען שטענדיק געווען אַן אָנלען און אַ הילף אין דער טאָג־טעגלעכער לעבנס־שווערקייט.

אָבער דער צוזאַמענשטעל פון די יידישע איינוווינער אין וולאַדימערעץ איז געווען מוסטערהאַפט און ווונדערבאַר. עס דוכט זיך אַז עפּעס אַ קינסטלער האָט זיי אויסגעקליבן און אוועקגעשטעלט יעדן איינעם אויף זיין אָרט, און יעדן איינעם האָט ער צוגעפּאַסט זיין ראָל.

אָט זע איך זיי די פאַרשיידענע געשטאַלטן — אָנהויבנדיק פון בן־ציון וועלוול׳ס, דער אַריסטאָקראַט און תלמיד־חכם ביז אפרים חיים־מאירס דעם שמח־בחלקדיקן משא־טרעגער און גרובן־גרעבער וועלכער פלעגט זיך גאַנץ אָפּט אַרויסכאַפּן מיטן פילאָזאָפישן ווערטל:

„איך קוּק דווקא אויף די הינטערשטע רעדער״, דאָס הייסט: איך טראַכט אַריין אין דאָס וואָס קומט נאָך מיר, אין מיין סוף.

אָט זע איך חוניה׳ן דעם נגיד, דעם הדרת־פּנימדיקן חוניה׳ן, אָדער יהושע מאַנעסעס דעם טיפּישן אָרעמאַן, און נאָך אַ סך אַ סך וואָס אָן זיי וואָלט אין דער יידישער געמיינדע געפעלט איר שטאַנדהאַפטיקייט און באַפאַרבונג.

פיל געדענקען געוויס ווי אַזוי וואָלף דער וואַסער־טרעגער, דער גורל־געשלאָגענער וואָלף, פלעגט זיך צוגיסן מיט אַ טיפן און זיסן טענאָר, טראָגנדיק די צוויי פוּלע עמערס, זינגענדיק חסידישע ניגונים. מיט אַמאָל פלעגט ער זיך אָפּשטעלן און ווענדן זיך צו איינעם פון די פאַרבייגייער:

„אָ, דוּ! פאַרוואָס מאַכסטו נישט קיין שטאַרב? דוּ ווערסט זען וואָס פאַר אַ פיינע לויה מיר וועלן דיר מאַכן!״

נישט אַזוי סתם האָט וואָלף גערעדט, ער איז דאָך געווען אַ חבר אין חברה־קדישא, און האָט געהאַט עפּעס אַ שטיקל שייכות צו די לויות.

דער צווייטער וואָס איז געווען ענלעך צו וואָלפן, האָט געהייסן אָשר. ער פלעגט אויספירן פאַרשידענע שוואַרצע אַרבעטן, באַלוינונג פאַר זיין אַרבייט איז געווען בלויז געציילטע גראָשנס. געלט האָט ביי אים נישט געהאַט קיין גרויסע ווערדע. זיין גרעסטער באַגער איז געווען צו באַקומען בויגנס פּאַפּיר, אָדער צייטונגען. די פּאַפּירן פלעגט ער קלויבן פאַר אַ געהיימן צוועק. אָבער אין וואָלאַדי־מערעץ האָט מען אַלץ געוווּסט, און אויך אָשר׳ס סוד איז געוואָרן אַנטפּלעקט: ווען משיח וועט קומען און די טויטע וועלן אויפשטיין תחיית־המתים וועט דאָן אָשר אויסלייגן די צייטונגען אויפן וועג, כדי זיין מאַמע זאָל נישט דאַרפן גיין מיט באָרוועסע פיס אויף דער קאַלטער ערד.

ווען אָשר איז געשטאָרבן האָט מען געפונען אין זיין צימער גאַנצע פּעק פּאַפּירן.

ווען מען האָט אים נישט געגעבן קיין פּאַפּיר פלעגן זיינע ליפּן אָנהויבן צו מורמלען עפּעס אַ געהיימנישן מורמל, אָבער קיין שלעכטס האָט ער קיינעם נישט געטאָן.

אויך אָשר איז געווען אַ וואַסער־טרעגער, אָבער אויסער דעם האָט ער זיך אויך פאַרנומען מיט האַקן האָלץ. צוויי העק האָט ער פאַרמאָגט — אַ שאַרפע און אַ טעמפּע, ווען ער פלעגט אין כעס ווערן אויף עמעצן, פלעגט ער אַ זאָג טאָן:

„אַ צווייטן מאָל וועל איך האַקן דיין האָלץ נישט מיט דער שאַרפער האַק, נאָר מיט דער טעמפּער".

עס לעבן אויף אין מיינע דעראינערונגען די פאַרשיידענע בעלי־מלאכות. יצחק חוה׳ס דער שוסטער, — אַ גרויסער מכניס־אורחים. וועלוול דער זאַגאַטאָ־ווששטש׳יק וואָס איז געווען אַ בעל־שחרית אין טריסקער שול, און פלעגט דערקוויקן דאָס האַרץ מיט זיין האַרציקער תפילה, איך געדענק שלמה דעם שניידער, וואָס האָט געהאַט אַ ספּעציעלע מיסיע אין זיין לעבן — משמח זיין אָרעמע חתן־כלה — די מצוה פלעגט ער מקיים זיין מיט דער הילף פון זיין קלאַרנעט און זיין קאַפּעליע. חיים־לייב דער שוסטער איז געווען פון די חשובסטע חברים אין חברה־קדישא. אברהם־אהרן דער טשעשלער איז געווען אַ דאָפּלטער פאַכמאַן — ער פלעגט אויך קריצן די אויפשריפטן אויף די מצבות. און מאיר־וואָלף דער טשעשלער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט איינבינדן ביכער, און אַזוי פלעגט ער היטן די הייליקע ספרים פון צופאַלן ווערן.

מיין זיידע אהרן דער שוסטער און אויך מיין פאָטער הירשל דער שניידער, פלעגן זיך אַרויסלאָזן יעדן פּורים, איבערגעטאָן אַלס פּורים־שפּילער, און פלעגן זאַמלען צדקה־געלט פאַר באַדערפטיקע משפחות. פון דעם איז געדרונגען אַז נישט נאָר פאַר זיך האָבן אונדזערע עלטערן געדאגה׳ט, זיי האָבן שטענדיק געשטרעבט צו טאָן עפּעס גוט׳ס פאַר אַנדערע.

בעלי־בתים, פון די פאַרמעגלעכע, פלעגן זיך פאַרנעמען מיט געזעלשאַפטלעכע

ענינים — יעדער איינער אויף זיין שטייגער. דער מרחץ, למשל, האָט געפּאָדערט אַ שטענדיקן אויפזיכט און עס האָבן זיך געפונען יידן וואָס האָבן שוין געזאָרגט וועגן דעם. עס איז שוין געווען ווער עס האָט געדאַג׳הט אַז דער עירוב, למשל, זאָל אָוועקגעלייגט ווערן. איך געדענק זייער גוט ווי אייניקע בעלי־בתים האָבן געטאָן זייער פיל עס זאָל געגרינדעט ווערן אַ ישיבה אין שטעטל. שלמה דער זון פון רב און מיכל דעם רב׳ס איידעם און אַנדערע גוטע יידן האָבן מיטן גאַנצן האַרצן געוואָלט אויסבעסערן דער חינוך פון יונגן דור.

דער קוואַל פון יידישן גייסט

דער קוואַל פון יידישן גייסט איז אין יענע יאָרן געווען דער חדר. ווען אַ יינגעלע איז אַלט געוואָרן פינף יאָר, פלעגט אים דער טאַטע איינוויקלען אין טלית און ברענגען צו אפרים דעם מלמד, אָדער צו ישראל דעם מלמד. אָט זיצט ער, דער יינגעלע, איינגעבויגן אויפן אלף־בית, פאַרטיפט אין די אותיות. מיט אַמאָל דער־הערט זיך אַ קלונג — אַ מטבע איז אַראָפּגעפאַלן אויפן טיש פון דער הויך, און דער יינגעלע גלויבט מיטן גאַנצן האַרצן, אַז אַ גוטער מלאך פון הימל האָט אים אַראָפּגעוואָרפן די וואונדערלעכע מתנה.

אפרים און ישראל זענען געווען דרדקי־מלמדים, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט פלאַנצן יידישקייט אין די קינדערשע הערצלעך — זיי זאָלן אויסוואַקסן כשר׳ע יידן און גוטע מענטשן. ביי זיי האָט דער יינגעלע געלערנט אלף־בית, פאַרשיידענע ברכות ווי למשל, אויף אָפגיסן נעגל־וואַסער, אַ ברכה אויף אַ דונער, אויף אַ רעגנבויגן, אויף פאַרשיידענע מאכלים און אַנדערע ברכות.

אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן ביז דער יינגעלע איז דערגאַנגען צו חומש. חומש פלעגט מען אָנהויבן פון ויקרא דווקא.

„זאָג מיר טייערינקער, פאַרוואָס הויבט אַ יינגעלע אָן צו לערנען דווקא פון ויקרא ?״

און דער יינגעלע ענטפערט מיט אַ ניגון: „מיר האָבן אָנגעהויבן צו לערנען חומש פון ויקרא ווייל דער ספר פאַרנעמט זיך מיט די קרבנות, און אַזוי ווי די קרבנות זענען הייליק, אַזוי איז אויך הייליק דער יינגעלע וואָס הויבט אָן לערנען חומש״.

דעם קומענדיקן „זמן״ פלעגט מען איבערגעבן די יינגעלעך צו מלמדים פון אַ העכערע מדרגה — צו אַזעלכע וואָס לערנען מיט די קינדער חומש און רש״י. דאָס זענען געווען ר׳ העניך, או ר׳ ברוך הרשל׳ס — זיי פלעגן וואונדערלעך דערקלערן ווי אַזוי דער משכן איז געבויט געווען, מיט זיינע פאַרשיידענע כלים, בלומען און קנעפּ. מיט אַ ספּעציעלן זיסן ניגון פלעגן זיי אויסזינגען דעם פסוק פון בראשית:

„ואני — און איך; בבואי — אַז איך בין געקומען; מפדן — פון פדן ארם; מתה — איז געשטאָרבן; עלי — אויף מיר; רחל — רחל...״ —

הניך׳ס באָרד איז געווען געל, פון רויכערן זייער פיל ציגאַרעטן, פון אַ ספּעציעלע מונדשטיק. ווען ער האָט געענדיקט רויכערן און ער פלעגט אַרויסקלאַפּן דעם נישט דעררויכערטן פּאַפּיראָסל פון זיין ציגאַרשפּיצל האָט מען שוין געוווּסט, אַז עס איז צייט צו גיין עסן מיטאָג.

ברוך הרשל׳ס איז געווען אַ מאָדערנער מלמד, אָן אַ קאַנטשיק, אָן אַ שטעקן און אָן אַ טייטל. יעדן טאָג פלעגט ער באַשטימען איינעם פון די תלמידים ער זאָל גיין צו אים אַהיים כדי צו ברענגען דעם טשייניק טיי, וואָס אסתר־שרה זיין ווייב האָט שוין צוגעגרייט פאַר אים. גוט אַיינגעוויקלט אין אַ האַנטעך, דער טיי זאָל נישט קאַלט ווערן, און אין אַ באַזונדערן האַנטעכל זענען געווען איינגעוויקלט געבעקס. עס איז געווען אַ פאַרגעניגן צו זען ווי אַזוי דער רבי פלעגט זיך קוויקן מיט דעם הייסן טיי און מיט דעם געבעקס. מיר חברה פלעגן דערווייל אויסנוצן די געלעגנהייט און כאַפּן אַ גוטן שטיף.

די גמרא מלמדים זענען געווען יענקל דער וואָראָנקער און צאַליע דער מאָלצ׳יצער — ביידע ווילע יידן און גרויסע למדנים. ווער עס האָט געענדיקט זייער חדר איז שוין אַליין אויך געווען אַ שטיקל למדן.

מען קען נישט אָוועקמאַכן מיט דער האַנט דעם סיסטעם פון חדר־בילדונג — און קינדער וואָס האָבן פאָרגעזעצט זייער לערנען ביי יענקלען אָדער ביי צאליען זענען בכלל נישט געווען קיין פראָסטאַקעס, ווער רעדט אויב זיי האָבן באַקומען פּריוואַטע לעקציעס ביי חיים־שלומען, אָדער ביי נח׳ן, וואָס האָבן זיך גערעכנט פאַר לערערס, דער איז געוואָרן אַ שיין־שרייבער.

אָבער די שטאָט פאַרזאָרגער וועלכע האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט דעם דאָזיקן צושטאַנד, האָבן געגרינדעט אַ ישיבה. אַלס ראש־הישיבה האָט מען אַראָפּגעבראַכט ר׳ הרשלען פון ראַפּאַלעווקע — אַ שטילער ייד און אַ גרויסער תלמיד־חכם. נאָך אים איז געקומען פרץ האָלאָוועשקאָ פון דאָמבראָוויץ, — אַ רויט־באָרדיקער און אַ ביסל אַ כעס׳ן. ער פלעגט זיצן ביים שטענדער און זיינע פיס פלעגט ער האַלטן אויף אַ טאַבאַרעטקע. קיין גמרא האָט ער נישט געדאַרפט, ער האָט געזאָגט דעם שיעור אויסווייניק, מיט פאַרמאַכטע אויגן. און טאָמער איז געוואָרן עפּעס אַן אומאָרדנונג, פלעגט ר׳ פרץ אויפהויבן זיין שטעקן און מיט פאַרמאַכטע אויגן האָט ער שטענדיק געטראָפן אויפן ריכטיקן אָרט.

ר׳ זלמן פון ראָוונע, דאַקעגן, האָט זיך קיינמאָל נישט באַנוצט מיט אַ שטעקן, — אַ גוט האַרציקער ייד איז ער געווען. אָנשטאָט אַ שטעקן האָט ער געהאַלטן אין האַנט אַ פאַטשיילע. טאָמער איז געוואָרן אַ טומל בעת דעם לערנען האָט ער אויסגעשפּרייט די פאַטשיילע אויפן דף, און האָט פאַרמאַכט די גמרא. איצט האָבן

שוין אַלע געוווּסט, אַז ר׳ זלמן וויל עפּעס זאָגן. מיט אַ שטילע שטימע פלעגט ער מוסרן די תלמידים, און אַזוי האָט ער דערגרייכט וואָס ער האָט געוואָלט. אַלע האָבן פאַר אים געהאַט דרך־ארץ, אפילו די גרעסטע שטיפערס.

אָבער דער אַנשטאַלט האָט קיין לאַנגע צייט נישט געהאַלטן.

די באָבע טשאַרנע

איך געדענק, אַז לערנענדיק ביי אפרים דעם מלמד, האָט מען אונדז איינמאָל אָנגעזאָגט די בשורה אַז אַ בן־זכר איז געבאָרן געוואָרן ביי איינע פון די משפחות. דער רבי, האָט אויפגעהאַנגען זיין קאָנטשיק אויף איינעם פון די וואַנט־טשוועקעס און ער האָט זיך אַוועקגעזעצט שרייבן „שיר המעלות׳ן״. דאָס שווערע געמיט איז פאַרשווּנדן געוואָרן און עפּעס אַ פריילעכקייט האָט אַלץ באַהערשט, איבערהויפּט ווען מען האָט אונדז דערציילט אַז מיר זענען איינגעלאַדן געוואָרן צו באַזוכן אין שטוב פון דער קימפּעטאָרין, כדי צו זאָגן קריאת־שמע.

פאַרנאַכט האָט דער באַהעלפער גענומען אַלע יינגעלעך און מיר זענען אַוועק צו דעם ניי־געבוירענעם. מיר זענען אַלע אַריין מיט אַ הויכן אויסרוף:

„אַ גוטן אָוונט דער קימפּעטאָרין און דעם יינגעלע!״

דער באַהעלפער האָט אָנגעבונדן די „שיר המעלות׳ן״ צו די שטריק פון וויגעלע און האָט אָנגעהויבן צו דיריגירן דעם כאָר פון די יינגעלעך, וועלכע האָבן געזונגען פסוקים פון „קריאת־שמע״. מיר האָבן געענדיקט און ווידער אַ געשריי געטאָן:

„אַ גוטע נאַכט דער קימפּעטאָרין און דעם יינגעלע!״

מיר האָבן זיך געלאָזט צו דער טיר. אָבער נישט אַלע צוזאַמען נאָר איינציקווייז, ווייל ביים טיר איז געשטאַנען די באָבע טשאַרנע, און איר פאַרטעך איז פול געווען מיט יאָדרעס פון ניסלעך און צוקערקעס. זי האָט מכבד געווען יעדן יינגל מיט אַ הויפן, שעפּטשענדיק:

„גאָט זאָל געבן, איר זאָלט זיך מערן און פרוכטבערן!״

די באָבע טשאַרנע האָט געקענט אַלע קינדער ביי די נעמען, אייניקע פון זיי זענען טאַקע אירע קרובים געווען, אירע הויפנס זענען פאַר אַלעמען גלייך געווען.

טרעפט זיך אָבער אַז די באָבע דערקענט נישט איינעם פון די יינגלעך. דאַן פלעגט זי זיך גוט איינקוקן און אַ פרעג טאָן:

„וועמעס ביסטו מיין טייערינקער?״

און ווען דער יינגעלע האָט איר דערקלערט וועמעס ער איז, פלעגט זי זיך האַרציק אויפכאַפּן:

„אָ, מיין טייערינקער ווי אַזוי האָב איך דיר נישט דערקענט!״ און דערביי האָט זי געגעבן אים אַ גלעט אין בעקל מיט גרויס ליבשאַפט.

כאָטש אירע מיטלען זענען געווען גאַנץ פרימיטיווע, זענען פונדעסטוועגן

אונטער איר אויפזיכט געבוירן געוואָרן גאַנצע דורות. ווען עס פלעגן זיך מאַכן שווערע געבורטן, האָט מען זיך באַנוצט מיט די מיטלען, ווי „איינרייסן דעם ארון־קודש", „רייסן קברים" און זאָגן תהלים. עס איז קיינעם נישט איינגעפאַלן, אַז מען דאַרף זיך ווענדן צו אַ גרעסערן אויטאָריטעט ווי טשאַרנע, כאָטש אין שטעטל האָט געוווינט אַ דאָקטאָר, און אַ געענדיקטע אַקושערקע. שפּעטער, ווען איך בין עלטער געוואָרן, האָב איך ווי אַלע שטעטלשע יידן אָנגעהויבן צו פילן גרויס דרך־ארץ פאַר אָט דער ליבער אַלטיטשקער פרוי. איך בין געוואר געוואָרן, אַז טשאַרנע האָט נישט געאַרבעט פאַר פרנסה נאָר צוליב טאָן אַ מצוה. גראָד אין די אָרעמע הייזער, פלעגט טשאַרנע פאַרברענגען מער צייט מיט די קימפּעטאָרינס, און מיט זייערע ניי־געבוירענע קינדער. טאָמער איז אַ פרוי געווען אַ עלנטע און האָט נישט געהאַט קיין משפחה, איז שוין טשאַרנע פון איר נישט אָפּגעטראָטן און איז שוין געווען אַלץ צוזאַמען: אַ באָבע, אַ מאַמע און אַ דינסט.

לעצטנס ווען די באָבע טשאַרנע האָט שוין מער נישט געקענט פאָרזעצן איר אַרבעט, האָט איבערגענומען דעם פאַך איר טאָכטער, בריינדל, און אויך זי האָט געזעען אין דעם אַ מצוה איבערהויפּט.

אין וולאַדימערעץ האָסטו געקענט פילן דעם לעבעדיקן קאָנטאַקט צווישן די דורות. דאָ האָבן זיך מענטשן גערופן נישט נאָר מיט זייערע נעמען נאָר אויך מיט די נעמען פון זייערע עלטערן, זיידעס און באָבעס, ווי אַ שטייגער פנחס משה יאָסל בנימינ׳ס, אָדער זליג יהושע מרים דבורה׳ס. אייניקע משפחות האָבן געהאַט צו־נעמען וואָס זייער שטאַם איז געווען פון געוויסע אומשטענדן. די וועלכע האָבן זיך גערופן מיט די צונעמען האָבן קיינמאָל נישט געפילט קיין באַליידיקונג צוליב דעם. פיל פון די משפחות שטעלן זיך נאָך היינט פאַר לויט דעם צונאָמען פון זייער משפחה, און זעען נישט אין דעם קיין שום דעפעקט.

אינטערעסאַנט איז דער צונאָמען טרונקאָל. עס ווערט דערציילט אַז דער ערשטער פון דער משפחה, וואָס האָט זיך באַזעצט אין וולאַדימערעץ, איז געווען אַ ליטוואַק. דער ייד האָט געהאַט אַ פערד. צום פערד האָט ער פאַרשטענדלעך גערעדט יידיש. איינמאָל האָט דער ייד צוגעפירט זיין פערד צו דער קאָרעטע און האָט געזאָגט צו אים: „נו, גיב שוין אַ טרונק, אַ טרונק, אַ טרונק!"

עטלעכע גויים וואָס זענען דאָרט געשטאַנען אויך מיט זייערע פערד, האָבן זיך צו אים אָנגערופן:

„שטאָ טי טרונקאַיש, טרונקאָל?"

אין וולאַדימערעץ האָט מען מער נישט באַדאַרפט...

די ווייב פון דעם ליטוואַק איז געווען אַ אשת־חיל און פלעגט גיין אויפן דאָרף האַנדלען. ווען די קליינוואַרג פון דאָרף האָבן זיך דערוווּסט אַז מען רופט איר טרונקאל, זענען זיי איר נאָכגעלאָפן און נאָכגערופן טרונקאָל. נו, וואָס טוט מען

דערצו? איין פרימאָרגן איז זי געקומען אין דאָרף מיט אַ פולן פאַרטעך מיט בייגעלעך, האָט זי צוזאַמענגערופן דאָס קליינוואַרג, און האָט געזאָגט, אַז זי וועט זיי מכבד זיין מיט בייגעלעך, אויב זיי וועלן שרייען וואָס העכער טרונקאַל. דער ענין האָט זייער אימפּאָנירט די קליינוואַרג און מען האָט טאַקע געשריען מיט אַלע כוחות, טרונקאַל.

ווען זי איז דעם צווייטן מאָל געקומען אין דאָרף האָבן שוין די קינדער געוואַרט אויף אירע בייגעלעך. אָבער איצט האָט זי געזאָגט אַז זי האָט נישט קיין בייגעלעך, האָבן זיי איר געענטפערט, אַז אומזיסט וועלן זיי נישט שרייען, און האָבן טאַקע נישט געשריען.

די מאָדערנע דאָקטוירים זאָגן אָפטמאָל: אַ חולה וואָס גלויבט אַז אַ געוויסער מיטל העלפט אים — קען געהאָלפן ווערן מיטן כוח פון זיין גלויבן און נישט מיטן כוח פון דעם מעדיקאַמענט. פון דעם איז געדרונגען ווי גרויס עס איז געווען דער כוח פון די באַבסקע רפואות. עס איז געווען אַ גאַנצער קאָדעקס פון אַזוינע אויס־געפּרוווטע מיטלען, פאַר אַלעמען באַקאַנטע. ווי למשל, זויער־מילך צו אַ בלאָטער, אַן איינשפּריצונג פון מוטער־מילך צו אַן אויער ווייטיק, רומיאַניק־בלעטעלעך און ווערעם־קרויט צו אַ מאָגן קראַנקהייט, קנאָבל צו צאָן ווייטיק. אין יענע צייט פלעגט מען שטעלן געהאַקטע באַנקעס, מען פלעגט אויפהאַקן אַ אָדער, שטעלן פּיאַווקעס, אָפּשפּרעכן אַ עין־הרע. אַ מומחה פון די באַבסקע רפואות איז געווען יוסף דער רופא. טאָמער איז עמעצער סתם שוואַך געוואָרן, פלעגט מען זיך מיישב זיין מיט בן־ציון וועלוול׳ס, וועלכער האָט געהאַט אַ באַגריף אין חכמת הדוקטוריה. אין ערנסטערע פאַלן פלעגט מען רופן שעדלאָווסקין דעם פעלדשער. אין שטעטל איז אויך געווען אַ דאָקטאָר, נאָר אים האָט מען גערופן ווען עס האָט שוין געהאַלטן גאָר שלעכט. אָבער דווקא אין אַ סכנה האָט מען זיך ווייניק געשטיצט אויפן דאָק־טאָר, און מען האָט זיך געווענדעט צו די אָריגינעלע מיטלען ווי „מעסטן דעם הייליקן אָרט״, „רייסן קברים״, אַריין פאַלן אין ארון־קודש, צינדן ליכט און זאָגן תהלים. און דער אויבערשטער האָט בדרך־כלל געהאָלפן, און צוגעשיקט אַ רפואה שלמה.

און טאָמער האָט איינער קיין יאָרן נישט געהאַט, און האָט אויסגעהויכט זיין נשמה, האָט מען אים געבראַכט אויף אַ געהעריקן און טראַדיציאָנעלן אופן צו קבר אבות, מען האָט געגעבן צדקה און מען איז מתפלל געווען פאַר זיין נשמה.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן „לינת הצדק״, ווו מיין פאָטער איז אויך געווען אַ מיטגליד. אַלע נעכט פלעגן די מיטגלידער פון דעם אַנטשטאַלט זיצן ביי די פאַר־שיידענע קראַנקע, אויפפאַסן זיי און העלפן די שטוב מענטשן מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט.

ווען איך אַליין בין אַמאָל קראַנק געווען אויף אַ שווערן טיפוס, געדענק איך נאָך ווי סנדר טשערניאַק, איז געזעסן ביי מיין בעט גאַנצע נעכט.

פון דעם איז געדרונגען ווי געזעלשאַפטלעך געשטימט און ווי גרייט צו העלפן זענען די וולאַדימערעצער יידן געווען.

דאָס געזעלשאַפטלעכקייט האָט זיך געמערקט איבעראַל: אין די פּאַרנאַכטיקע שפּאַצירן, ווען פּאָרלעך און גרופּעס פלעגן געמיטלעך פירן שמועסן. די גרופּעס פלעגן זיך ביסלעכווייז פאַרגרעסערן און צוזאַמענמישן אין איין געמיינשאַפט, וועלכע פלעגט פאַרענדיקן די דיסקוסיע אויף איינעם פון די הויז בריקלעך, אָדער אינעווייניק אין איינעם פון די הייזער, ווו זיי פלעגן שוין פאַרברענגען ביז שפּעט ביינאַכט.

אויף די פריזבעס פלעגן זי צוזאַמענגעמען ווייבער וועלכע פלעגן ריידן און אַרומריידן די גאַנצע וועלט־ענינים, פאַרצירעוועדיק שקאַרפעטעס אָדער עפּעס שטריקנדיק. די ווייבער האָבן געוווסט וואָס עס קאָכט זיך ביי יעדן איינעם אין טעפּל, און אויך דאָס איז געווען אַ טעמע פאַר זייערע געשפּרעכן.

און די גרופּקעס יידן ביי די בתי־מדרשים — דאָ האָסטו געקענט הערן פאַרשייד־דענע עפּיזאָדן וואָס אַ קרעמער וועלכער איז געקומען פון דער גרויסער שטאָט האָט דערציילט, אָדער די אַנשויאונגען פון איינעם אַ מער אויפגעקלערטן יונגער־מאַן, וועלכער האָט געבראַכט פון ערגעץ ווו אַ צייטונג. דעם פירוש אויף וואָס עס איז געשריבן געווען אין דער צייטונג האָט געגעבן דער משכיל פון דער גרופּע, אָדער סתם אַ ייד אַ בעל־דעת. בדרך־כלל האָט זיך געפונען אין אַזאַ גרופּע איינער פון די שטעטלדיקע ליצנים. ער פלעגט פריילעך מאַכן דעם עולם מיט זיינע וויצן און ווערטלעך, און אַלע פלעגן אים אויסהערן מיט פריילעכע פנימער. דער הויפּט־לץ איז געווען ברוך חיים מאיר׳ס. אים פלעגן אויסהערן מיט אַ גוט געמיט אפילו זיינע קרבנות. יהושע קושניר איז אויך געווען אַ מייסטער אויף דעם געביט. ער פלעגט באַאַרבעטן זיין קרבן פון אַלע זייטן. דער קרבן פלעגט ארויסגיין פון זיינע הענט פאַרשלייפט און פאַרקיילעכדיקט, און דער קהל פלעגט שעפּן פולן נחת.

און איציק חיים־מאיר׳ס — אַ גאַנץ יאָר איז ער געווען אַ ייד ווי אַלע יידן. אָבער ווען עס איז געקומען שמחת־תורה פלעגט ער אַריינעמען די שטאָט אין זיינע הענט. ער און יהושע דער מלאך, פלעגן שוין גאַנץ פרי אָנטאָן זיך אין לאַנגע קאַפּאָטעס און שטריימלעך, נעמען טאַרבעס פול מיט באַרעלעך, גיין איבער די גאַסן און שרייען: „אין שול אַריין!" די באַרעלעך פלעגן זיי וואַרפן פאַר די יינגעלעך וואָס זענען זיי נאָכגעלאָפן.

פלוצלינג פלעגן זיי אַ געשריי טאָן צו די יינגעלעך:

„צאן־קדשים!"

און אויב דאָס קליינוואַרג האָט זיי געענטפערט מיט אַ הויכן מע־מע־מע — ווי־

יונגע ציגעלעך, — דאַן פלעגן זיי וואַרפן הויפנס מיט באַרעלעך, און אַלע קינדער פלעגן זיך דאַן אַ לאָז טאָן צו כאַפּן דעם געשאַנק.

מיטאָג־צייט פלעגט איציק חיים־מאיר׳ס ווידער דערשיינען מיט אַ פולע טאָרבע באַרעלעך, און אַרום אים אַ גאַנצע חברה פון קליינוואַרג. איצט פלעגט ער מכבד זיין יעדן יינגל מיט אַהויפן באַרעלעך, בתנאי אַז זיי זאָלן גיין מיט אים צום רב, כדי צו מאָנען פון אים דעם חמץ וואָס ער האָט אים פאַרקויפט ערב פסח.

ווען איציק חיים־מאיר׳ס איז געשטאַנען פאַרן רב, איז די אויפגאַבע פון די יינגעלעך געווען צו רייסן אים ביי דער קאַפּאָטע און בעטן עסן. דעמאָלט פלעגט ער זיך ווענדן צום רב און זאָגן:

„רבי, איר זעט, מיינע קינדער גייען אויס פון הונגער, און מיין גאַנצער חמץ איז פאַרבליבן ביי אייך פון פסח ביז היינט״.

ווען ער האָט געענדיקט זיין מיסיע ביים רב, האָט ער גענומען אַ לולב מיט אַן אוגערקע, אַנשטאָט אַ אתרוג, און איז געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, און האָט צוגערעדט מען זאָל בענטשן אויף זיין אתרוג. און בשעת מעשה האָט ער געבענטשט יעדן איינעם מיט צוגעפּאַסטע אָריגינעלע ברכות. איצט איז ער געגאַנגען אין שול, אַרויף אויף דער בימה, און האָט פעסטגעשטעלט עפּענטלעך די פרייזן פון פאַר־ שיידענע פּראָדוקטן אויף אַ גאַנץ יאָר, און האָט געוואָרנט דעם קהל ער זאָל חס ושלום נישט מאַכן קיין ספּעקולאַציעס, אַ קוב האָלץ וואָס זיין פרייז איז געווען בדרך־כלל 6 רובל — וועט דעם יאָר זיין נישט מער ווי 75 קאָפּיקעס.

„הערסטו מאיר, אפילו איין גראָשן נישט מער!״

„אַ פונט רינדערנע פלייש, פון די בעסטע, 15 קאָפּיקעס, און נישט מער!״

„דו הערסט יענקל, יהושעל׳ס 15 קאָפּיקעס, און נישט מער!״

אַזוי פלעגט ער אַרויסגעבן זיינע באַפעלן, מיט אַ טיפער ערנסטקייט און שטרענגקייט, און די יינגעלעך וועלכע זענען געשטאַנען אַרום, האָבן אים אָנגע־ קוקט מיט גרויס ליבשאַפט און כבוד. אויף מאָרגן, נאָך יום־טוב, האָסטו אים ווידער געזעען ווי שטענדיק — ר׳ יצחק דער שטילער און געלאַסענער ייד וואָס וואַנדערט אַרום איבער די דערפער מיט זיין סחורה.

אַ ספּעציעלער לץ איז געווען לייב פון צ׳עפּצעוויץ׳, דער באָבע טשאַרנעס אַ זון. אַ סך יאָרן האָט ער געוווינט אין דאָרף, נאָכער האָט ער זיך באַזעצט אין וולאַדימערעץ. איך האָב אים נישט געקענט ווי ס׳געהער צו זיין. איינמאָל, דאָס איז געווען אין אַ ספירה־טאָג, הער איך ווי ר׳ לייב רופט מיר פון דערווייטנס, כ׳האָב זיך צוגעאיילט און איך בין צוגעגאַנגען צו אים.

„אפשר קענסטו מיר זאָגן, בחור, וויפל טעג אין ספירה איז היינט?״

כ׳האָב אים געענטפערט אַז על־פי דין טאָר מען נישט דערמאָנען פאַר דער ברכה דעם צאָל פון דער ספירה.

„חכם בלילה", זאָגט ער מיר, „נאָך דער ספירה וועל איך שוין אַליין וויסן און כ'וועל נישט דאַרפן דיין חכמה".

כ'זע שוין אַז כ'האָב דאָ צו טאָן מיט אַן אמת'ן לץ, האָב איך באַשלאָסן אים נאָכצוגיין און נאָכקוקן זיינע מעשים. זע איך טאַקע אַז ער האָט זיך געטראָפן מיט אַ באַקאַנטן פּויער, און לייב פרעגט אים, אויב ער האָט אים געבראַכט עפּעס אַ מתנה פון דאָרף. און דער פּויער הויבט אָן תמימותדיק צו פאַרענטפערן זיך און דערקלערן:

„לייבינקאָ, האַרציקער, וואָס האָב איך דיר געקענט ברענגען פון דאָרף. זעסט דאָך, איך בין צופוס געקומען פון דאָרט.

און לייב ענטפערט אים:

„אמת, דו ביסט טאַקע גערעכט, אַ סך האָסטו מיר נישט געקענט ברענגען, אָבער עפּעס־וואָס האָסטו יאָ געקענט ברענגען. זאָלן מיר זאָגן, צום ביישפּיל, אַ זאַק קאַרטאָפל, אַ פּוד שוואָמען, אַ טאָפּ מאָן, אַ שאָק אייער למשל, און דאָס גלייכן.

מ'האָט דערציילט אַז אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז ער געקומען מיט טענות צו איינעם פון זיינע שכנים:

„זאָג מיר נאָר, פאַרוואָס העצעסטו אָן דיינע מייז, זיי זאָלן אויפעסן מיינע תבואה?" און אפילו אַ סימן פון אַ שמייכל האָט זיך נישט באַוויזן אויף זיין פּנים.

אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען לייב האָט זיך געפונען אין וועג, גייענדיק פון דאָרף אין וולאַדימערעץ, האָבן אים באַגעגנט צוויי רוסישע אָפיצירן און האָבן אים פאַרהאַלטן. זיי האָבן באַמערקט, אַז זיין מאַנטל איז פון מיליטערישע שטאָף, וואָס ס'געהערט צו „קאַזנאַ", זיי האָבן אים אויפגעקלערט ווי שטרענג דער פאַרברעכן איז דערביי, און ר' לייב איז טאַקע געווען אין אַ ממשות'דיקער סכנה. אָבער נישט אַ מענטש ווי ר' לייב וועט צעטומלט ווערן און פאַרלירן זיך. האָט ער אויסגעהערט ערנסט זייערע טענות און איז אַריין מיט זיי אין אַ דיסקוסיע:

„טאַקע ריכטיג, דער מאַנטל איז טאַקע געמאַכט געוואָרן פון מיליטערישע שטאָף, אָבער איך גלויב אַז דאָס איז נישט קיין פּסולע שטאָף וואָס מען טאָר זיך נישט באַנוצן מיט אים. און אַ ראיה, די שטאָף האָט דאָך אַ באַשטעטיקונג פון דער רעגירונג. — די רעגירונג האָט אָפּגעשטעמפּלט דעם שטאָף, מען זאָל זען אַז דאָס איז כשר", און זאָגנדיק דאָס, הויבט אויף לייבע די פאָלע פון זיין מאַנטל, און באַווייזט זיי דעם שטעמפּל אויף דעם שטאָף.

„פאַרטעמפּטער ייד, וואָס דו ביסט" זאָגן די אָפיצירן, אדרבא, דער שטעמפּל באַווייזט אַז דער שטאָף געהערט צו דער רעגירונג און סתם אַ בירגער טאָר נישט באַנוצן זיך מיט אים".

אָבער לייבע גיט זיך נישט אונטער און ברענגט נייע באַווייזן:

„איר האָט אַ טעות, מיינע חשובע הערן, אדרבא, סחורה וואָס האָט נישט קיין שטעמפּל איז פּסול, אָבער סחורה וואָס האָט אַ שטעמפּל איז כשר. אָט צום ביישפּיל,

אַ פעקל טאַבאַק, וואָס איך קויף אין קראָם, ווער ווייס דען נישט, אַז אַ פעקל טאַבאַק וואָס איז אָפּגעשטעמפּלט איז אַ כשר פעקל, און מען מעג אים פאַרקויפן, דאַקעגן אַ פעקל טאַבאַק אָן אַ שטעמפּל טאָר מען נישט קויפן".

די אָפיצירן זענען טאַקע אַז זיי האָבן פאַר זיך אָן אָפּגעריסענעם שוטה, אַ טעמפּער מוח און האָבן אים געלאָזט גיין.

ר' לייב, האָט אַ שמייכל געטאָן אונטער דער וואָנסע און האָט פאַרגעזעצט זיין וועג.

אויף אַזאַ אופן האָט געראַטעוועט פּנחס דער מלאך אין סוף פון דער ערשטער וועלט־קריג זיין באָרד פון די פּוילישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן געוואָלט איר אָפּשערן. ווען די סאָלדאַטן האָבן אים געכאַפּט און שוין געוואָלט אָנהויבן זייער מלאכה, איז פּנחס נישט צעטומלט געוואָרן און האָט זייער ערנסט אַ פרעג געטאָן:

„זייט אַזוי גוט, מיינע הערן, און זאָגט מיר, זענט איר טאַקע קאַטויליקער?"

ווען זיי האָבן באַשטעטיקט אַז זיי זענען קאַטויליקער, האָט ער זיי ווייטער געפרעגט:

„האָט איר שוין אַ מאָל געזען יעזוסן אָן אַ באָרד?"

די סאָלדאַטן האָבן זיך געוויס דערמאָנט, אַז יעזוס איז טאַקע שטענדיק מיט אַ באָרד און דער פאַקט האָט אָפּגעשוואַכט זייער אכזריותדיקייט און זיי האָבן אים אָפּגעלאָזן און דערלויבט צו גיין ווייטער. אין אַ צייט אַרום איז פּנחס אָפּגעפאָרן אין אַמעריקע, און אויך דאָרט האָט ער זיך אַרויסגעראַטעוועט בזכות זיין חכמה.

ס'איז געווען אָוונט־צייט ווען פּינחס איז געגאַנגען איינער אַליין אין איינע פון די פינצטערע געסלעך פון שטאָט, פּלוצלינג האָט ער דערפילט אַז צוויי פאַרדעכטיקע פּערזאָנען גייען אים נאָך. פּנחס האָט גראָד געטראָגן מיט זיך אַ גרויסע סומע געלט און ער האָט מורא געהאַט אַז זיי וועלן אים באַרויבן. אָבער פּנחס האָט זיך נישט פאַרלוירן און אָנגעהויבן גיין לאַנגזאַם, פּלוצלינג האָט ער זיך אומגעקוקט צו די צוויי נאָכגייער, און האָט געזאָגט:

„מיינע הערן, אפשר קענט איר טאָן מיר אַ קליינעם חסד, און געבן מיר אַפינף גראָשן אויף אַ טראַם־בילעט. איך בין נישט פאַר אייך געדאַכט געבליבן אָן געלט און איך האָב קיין הוצאות הדרך".

די צוויי אומבאַקאַנטע האָבן געגלויבט אַז זיי האָבן דאָ צוטאָן מיט עפּעס אַ שלעפּער, האָבן זיי אים געגעבן פינף גראָשנס און געטאָן אים אַ טובה.

די הויז פון מיינע עלטערן איז געווען נאָענט צו די בתי־מדרשים, אַזוי אַרום האָב איך פון מיין פריסטער יוגנט איינגעזאַפּט אין זיך די קלאַנגען פון אַלע שולן, יעדער איינער פון אונדזערע שולן האָט געהאַט זיינע ניגונים און זיין נוסח. למשל, דעם באַזונדערן ניגון פון תהלים־זאָגער, שבת באַגינען, האָב איך געקענט הערן פון

דער טריסקער קלויז, אָבער די פאַרנאַכט־זמירות פון שלוש־סעודות, דאָ זענען געווען אַ סך שטאַרקער די סטאָלענער חסידים. די תפילה „אז ישיר" האָבן די סטאָלינער געזונגען מיט אַ באַזונדערן ניגון, אין אַנדערע שולן דאַקעגן, האָט מען דאָס געזאָגט ווי אַ געוויינלעכע תפילה.

פאַר די סטאָלינער חסידים איז כאַראַקטעריסטיש געווען עפּעס אַ שטענדיקע צעזינגונג, זיי פלעגן זינגען אין שול און אין גאַס און ווען זייער רבי האָט באַזוכט אין שטעטל זענען זיי ממש אַרויס פון די כלים, אָבער די ניגונים זייערע זענען געווען ווינציק. די טריסקער און סטעפּאַנער חסידים, דאַקעגן, האָבן געהאַט אַן אַ שיעור ניגונים — צו יעדער תפילה האָבן זיי געהאַט אַ באַזונדערן ניגון, און צו יעדן יום־טוב אַ באַזונדערן נוסח, זיי האָבן געהאַט זייער באַגאַבטע בעלי־תפילות ווי בן־ציון דער שוחט, און וועלוול חיים מאיר'ס פון די טריסקער; מיכל דעם רב'ס איידעם און לייזער־לייב דער מאָלצ'יצער זענען געווען בעלי־תפילות אין דער קהל'שער שול, און נחום דער בעל שחרית און יענקל דער שוחט, דער בעל מוסף, אין סטעפּאַנער קלויז.

אָבער מען מוז באַטאָנען און מודה זיין, אַז די תפילות וואָס פלעגן דורכנעמען די נשמה, און רייסן די הימלען, די האַרציקסטע און ברויזנדע תפילות זענען געווען חיים אברהם יצחק'ס, און זעליג בתיה בונעס. זיי פלעגן מתפלל זיין בלב ונפש, פלאַם־פייער זענען געווען זייערע תפילות. אויך דער בעסטער בעל־תוקע איז געווען פון די סטאָלינער חסידים — אשר־ישראל דער שוחט.

פיל־פיל זענען געווען מיינע באַליבטע ניגונים, און מער ווי די פאַרשיידנקייט, האָט זיי באַצייכנט די געמיינזאַמקייט און די האַרמאָניע.

גאַנץ אָפט פלעגן זיך די פאַרשיידענע ניגונים צוזאַמענגיסן און אָפּהילכן ווי אַ צויבער־מעלאָדיע אַרום און אַרום, אַמאָל פלעגסטו הערן אַן איינזאַמען ניגון פון איינעם וואָס איז געזעסן ביחידות און זיס געלערנט אַ בלאַט גמרא. אָדער אַ ניגון פון איינעם וואָס האָט יאָרצייט, און ער איז געבליבן אין שול נאָך מעריב, כדי צו זאָגן אַ פרק משניות. אָדער דער ניגון פון אַ ייד וואָס איז פאַרביטערט, און ער איז געקומען אין שול אויסגיסן דאָס האַרץ פאַרן ריבונו־של־עולם.

ניגונים־ניגונים — זיי אַלע זענען געווען אַן אמתדיקער אויסדרוק צו דעם באַגער און משאת־נפש פון די וולאַדימערעצער יידן, וועלכע זענען אַזוי שוידערלעך אומגעקומען.

משה אפלבוים

אל ימים משכבר

דמיוני נושא אותי הרחק מבתי העיר העברית הלבנים והיפים, מתל־אביב, לאותה עיירה קטנה ולאדימרץ, השוכנת בין יערות ווהלין ושדותיה, שדורות רבים רקמו יהודים את חייהם בבתיה — בתי עץ קטנים ובתי־האבן.

החיים בעיירה זרמו שלוים לפני מלחמת־העולם הראשונה. נוף ווהלינאי יפה, שדות נרחבים, שריח חציר נישא בהם, — ריח שדות ושירת צפרים. ובכל אלה התמזגה גם השירה היהודית העֲרֵבה והנוּגה — שירה חסידית מלאת געגועים לארץ־הבחירה ולכל נעלה וטוב.

לא קלים היו חייהם של היהודים בעיירה הקטנה הזאת — מאבק לקיום היו חייהם. אולם על יומם האפור זרח תמיד אור־הכיסופים והוא אשר המתיק את תמרורי החיים. מצבים שונים ידעה עיירתנו, ימי שמחה וצער, יגון וסכנה. אולם תמיד הבהב זיק התקוָה לחיים יפים ולגאולת אחים... הנה אראה בדמיוני את ילדותנו הרחוקה, ילדות רחומה ומלוטפת בידי אמהות ובאוֹר חלומות מתוקים. הנה יעלו לנגדי החדר ובית־המדרש, ניגוני החסידים ונרות השבת, הסימטאות הקטנות, הנוף השקט עם החורשות והיערות מסביב, השוק המלא כפריים בבגדי צבעונים — מיקח וממכר, רעש והמולה. — עיירה חיה ותוססת.

בעיני רוחי

ויש אשר אעלה בעיני רוחי את דמותו של אבי והיא צמודה ליום השבת וביחוד לניגון הערב והמלא תוגה של פרקי התהילים ופרשת־השבוע, ניגוני השבת והחגים — ויעקב איש תמים יושב באהלי תורה, רוב שעות היום היה אבי עוסק בתורה, בלימוד „חוק לישראל" וגמרא ורק מזמן לזמן היה נכנס לחנות־המַנופקטורה לעזור קצת לאמי, שנשאה בעול הפרנסה, — בעול הבית ובעול הילדים.

ידיעותיו של אבי בתורה היו עמוקות. הוא ידע גם פרק בספרות העברית ובספרות הרוסית והפולנית, מטיבו זר היה לכל מה שכרוך במסחר ובמיקח־וממכר. איש ישר ותמים היה. מבחינה זו יצאו לאבי מוניטין אפילו בין האיכרים ובפרט בין היהודים. אם מישהו מהקונים רצה להיות בטוח בטיב הסחורה ובאיכותה היה יוצא מן החנות ונכנס לבית לשאול את עצת אבי, ודעתו נתקבלה על הכל ללא ערעור.

ומעשה שקרה בזמן מלחמת־העולם הראשונה — המצב בחנותנו היה ירוד והפדיון מועט, והנה בא ר' חיים־לייב הסנדלר לקנות אריגים לבגדי־כלולות לחתנו

ולאחר שכבר בחר אריג אַנגלי משובח למעיל עליון, נכנס בכל זאת לשמוע את דעת אבי על איכות הסחורה. לאחר שאבי בדק את האריג אמר לקונה, כי הסחורה אמנם מסוג טוב מאוד, אך לא מהמין המובחר, כפי שר׳ חיים־לייב מבקש. הקונה הביא בחשבון, את דעת אבי והקניה נתבטלה. הדבר הזה גרם צער רב לאמי, אך היא כיבדה מאוד את אבי ונשאה את צערה בדומיה וללא טרוניות.

נזכר אני שעל שער החומש של אבא היתה רשומה בכתב־ידו צַוָאתו של הרבי, ר׳ אהרן מקרלין, שנקרא בפי החסידים, ר׳ אהרן הגדול:

„שמחה אינה מצוָה" — היה כתוב בראש השער — „אולם השמחה גורמת למצוָה, עצבות אינה עבירה, אבל יכולה היא לגרום לעבירה!"

על הוריו ועל כל המשפחה, שנרצחו בידי שודדים ונשרפו כולם בכפר אוֹסוֹבִיץ בפולסיה, שעל־יד דורוגוֹצ׳ין, לא היה אבא מספר והדבר הנורא הזה נודע לי אחר־כך מפי אחי.

אבא היה מַשכים ואומר תהילים ועובר על פרשת השבוע. ניגון התהילים שלו היה כל־כך עָרֵב ומלא אמונה והתלהבות, שהייתי משכים גם אני להאזין לקולו.

אהובה על כולנו היתה מאוד אחותי נחמה — נערה פיקחית ומבינה לא רק במשק הבית אלא גם בעניני מסחר. ויחד עם זאת בעלת רגש רב. בלילות החורף הארוכים היתה מנעימה לנו שירי־עם באידיש, ברוסית ובאוקראינית. מכל השירים שלה אהבתי בעיקר את השיר האוקראיני הערב.

„ראיתי, הרוח עצי לבנה הוא שבר".

וכן את השיר,

„העגלון דופק בסוסים".

במסיבות המשפחתיות ובשמחות החגים והשבתות, כאשר היינו עורכים ביקורים הדדיים, וביחד היינו מסובים לשולחן־החג היתה השמחה כפולה ומכופלת. דודי, ר׳ משה אייזנברג ז״ל, שמוצאו מן העיירה מוטילי, היה אוהב להרעיף על לבנו את חידושיו מן „הזוהר". כל ימיו הגה בספרים הקדושים, וביחוד ב„זוהר" והיה לו כשרון רב להסביר ולהטעים ענינים שונים מהתורה.

לעומתו דודנו, ר׳ גדליהו שליטא ז״ל, שהיה שנוּן וכבר טעם ממעין ההשכלה, נהג לתבל את דבריו בהומור, אמירותיו היו תמיד מועט המחזיק את המרובה. אבי, שרצח כל משפחתו ליד דורוגוצ׳ין הטביע עליו את חותמו, היה בכל זאת במסיבות המשפחתיות מתעלה לשמחה של מצוָה וניגוניו המיוחדים השרו עלינו מרוחו הטובה.

את חינוכנו קיבלנו בחדרים — הרבי נוהג היה בנו בחומרה יתירה וביחוד ביום חמישי לשבוע — בו מצווים היינו לעבור על כל פרשת השבוע עם הפירושים וההסברים.

מוֹטיל אלקל׳ס היה המקשן שבין הילדים. הוא היה מַמטיר את שאלותיו על הֶניך המלמד שסבלנותו היתה פוקעת והיה מכבד אותו ברצועה.

„רבי, למה הנקודות על ,וישקהו״ ? — שואל מוטיל.
„אל תמהר בשאלותיך, רש״י אומר, כי עשיו רצה לנשכו אלא שנכמרו רחמיו״
„ולמה עשיו, שהיה אחיו של יעקב, רצה לנשכו ?״
„משום שעשיו רשע היה.״
אבל מוטיל היה ממציא על כל תשובה שאלה חדשה...

גדליהו וולוק, שנקרא אצלנו הילדים. גדילה שרה׳ס על שם אמו, היה מביא אתו החדרה כל מיני דברים מהיער, ומהגן — פטריות, וגרגרים ופירות ובחודש מאי היה מכבד אותנו בקופסה שרעש משונה היה יוצא ממנה. הקופסה היתה מלאה „זוחלי מאי״, שהיינו מנערים אותם מהעצים. משנסתיימה מלחמת־העולם הראשונה עזבו בני משפחתם את העיירה ויצאו לאמריקה. אולם אנו הילדים היינו נזכרים בגדליה בגעגועים רבים.

ראש המדברים בקבוצת הילדים בחדר היה אֶלי, בנו של מנדלי. היה לנו דרך־ארץ בפניו, בגלל מעשי גבורתו בתגרות ובמלחמות שאנו הילדים אהבנו לערוך בינינו. אך הוא גם הפליא לספר לנו מעשיות נוראות בשדים ורוחות — מעשה ביהודי אחד שנסע לו בעגלתו והוביל תיישים ליריד ובאמצע הדרך התרוממו פתאום התיישים מחאו כף ונעלמו. — כינן שלא תיישים היו אלא שדים. ועוד מעשיות כאלו שהיו מטילות עלינו פחד. לא פעם התעוררתי בלילות לבלהות המעשיות הללו ואמי היתה כובשה אותי בדברים רכים ומרגיעה את רוחי.

בן דודי משה שליטא או כפי שנקרא בפינו הילדים משה גדליה׳ס, היה אוהב לקַנטר אותנו בכל מיני כינויים ומשום שחונן, כמו אביו, בחוש של הומור, ידע לנגוע בנקודות־התורפה של כל אחד מאתנו. מאחר שהיה בנו של הגביר, היה רוכב לו באָפנים ומכניס אותם גם בחדר פנימה והרבי היה רואה ומחריש. אנחנו, הילדים, היינו מביטים בו בקנאה וגם בסקרנות. זוכר אני כי בהגיעו פעם בספר דברים לפסוק „יגורתי מפני האף״, הצביע על אפי שהיה נפוח, לאחר שקיבלתי מכה מסוסו של „שלומקה הצפור״ או שלמקה פטיצ׳קה, כפי שהיה קרוי בעיירה. ולמה נקרא „שלומקה הצפור״ בהיותו כבר בן שמונים ? מעשה הוא שהיה — מספרים היו „שבזמן הבהלה״ השיאו אותו כילד בן 13 לילדה בת 12 ולאחר שקראו את החתן לתורה הוציא מתחת לטלית „ציפור קטנה״ שהחזיקה לשם שעשוע והשם נדבק בו לכל חייו.

משירי הילדות אהובים היו עלי השירים :

„בבית המקדש, בפינת החדר יושבת האלמנה בת־ציון לבד,
„האלמנה מיישנת את בנה יודלי,
ושרה לו שיר על חיי נדודיו בעולם״.

או השיר : „על אם הדרך שושנה מתגוללת״. סנדר אחי אהב לשיר את השירים האלה ואני הייתי מקשיב להם ברגש רב.

בחיק־שדות

תענוג גדול ביותר מצאתי בשלהי־דקיטא באסיף תפוחי־האדמה.

זה היה המגע הממשי שלנו עם „אמא אדמה" ועם הנוף הווהליני המקסים, שבכל ימות השנה כל־כך התרחקנו ממנו.

בעיירתנו היתה כמעט לכל משפחה יהודית פרה חולבת, וכל יהודי היה מוכר את הזבל מהרפת לאחד האיכרים, שתמורתו היה האיכר מַקצה בשבילו חלקה לזריעת תפוחי־אדמה, לפי מספר עגלות הזבל שהיה מוציא מרפתו של היהודי.

בסוף הקיץ, לפני החגים, היינו יוצאים השכם בבוקר עם האיכר בעגלתו לשדה לאיסוף תפוחי־האדמה. אנחנו נהגנו למסור את הזבל למכרנו, האיכר יוסף שמאי, שאדמותיו היו על־יד היער.

השמש רק זה עלתה כאשר יצאנו לאיסוף, היקום רק התחיל להתעורר. ריחות החציר בשדה מתמזגים עם ריחות עצי האורן של החורשה. מיד בבואנו לחלקה היו האיכרות מתחילות במלאכתן. במעדרים היו חופרות ומוציאות את התפוחים מהאדמה הקלה ומטילות אותם לסלים. מן הסלים היו מריקים את היבול לשקים שהונחו על־יד העגלה.

רננת צפרים וקולו של חליל־רועים נישאו באויר. בצהרים היינו יושבים כולנו מסביב למדורה כשאנו אופים בה תפוחי־אדמה. אחרי הצהרים היו האיכרות מתחילות להשמיע את השיר האוקראיני „מנשבות רוחות". את מלאכתן היו מסיימות לפנות־ערב. עם שקיעת השמש, כאשר העגלה נטענה שקי תפוחי־אדמה, היינו חוזרים הביתה.

מכל המשחקים חביב היה עלינו מאד משחק העפיפונים. ואַל תהיה עשיית העפיפונים קלה בעיניכם, דרושים היו לשם כך זריזות ותבונת־כפים וגם חומר מגוּון, כגון נייר מתאים, לוחות עץ מהוקצעים, קלים ודקים; דבק, אריג לזנבו וחוטים, הרבה־הרבה חוטים; מלאכה זאת נעשתה על־ידינו באהבה ובחרדה. אָמנם השקענו בה הרבה מרץ, אך ההנאה גדולה היתה, בעיקר כאשר העפיפון התנשא מעלה־מעלה לשמים, עד שנראָה כנקודה זעירה מסתובבת ואנו הילדים אוחזים בחוטים ומוליכים אותו ושולטים עליו...

בדחילו ורחימו היינו מסתכלים בעפיפון, מעשה ידינו, הטס לו כציפור בשמים ולא פעם חששנו שמא ייקרע החוט והעפיפון ייעלם עם הרוח. והרוח — זה היה הדבר שאליו התפללנו למשחק זה. רוח קלה ולא חזקה, היתה הרצויה ביותר ליום בו הטסנו את העפיפון. ולא פעם היינו יוצאים מהעיירה ורצים עם העפיפון עד למאריאק, זה המגדל שהיה במרחק של שני קילומטרים מהעיירה, בואכה לכפר פולובֶלה.

בריצה היינו מתחמקים מהעיירה ולבנו ירא ופועם בעברנו את רחוב הגויים —

שמא יצאו נגדנו השקצים וישסו בנו את כלביהם, אבל הכול כדאי היה למען התענוג הזה — הטסת העפיפון שליד המאריאק.

היה זה כשנתיים לפני מלחמת־העולם הראשונה, בהסתכלי בעד לחלון של חדר־השינה שלנו אל כר־המרעה שהשתרע עד לדרך המובילה לכפרים ליפנה וחינוצ׳י, נתגלה לפני עיני מחזה מרהיב, כדור פורח, הנראה באופק ואחריו רודפים נרגשים יהודים ואיכרים מכל העיירה ובראש הרודפים רכובים על סוסים „הפריסטאב״ והשוטרים. קפיצה אחת וכבר מצאתי את עצמי בין הקהל הרב.

נרגשים הגדולים והקטנים ותוהים: מאין הגיע אלינו הכדור הפורח? יודעי דבר מספרים כי אדם נמצא בתוכו. לא יאומן כי יסופר, פלאי־פלאים. וכדי לפתור את החידה הזו רצים אנו כולנו אחרי הרוכבים. הנה מתחיל הכדור להשתלשל מטה־מטה עד שהוא נופל לפני היער, בדרך לליפנה.

הנה כבר הגיעו אליו הרוכבים ואנו נדחקים אחריהם ולוטשים עינים לראות את האדם המשונה, אשר בכדור־הפורח, איזה מין בריה היא? האם כנפים ליצור זה? או אולי איזה כישוף לו? לאכזבתנו יוצא מתוך הכדור איש המחזיק מקל ומין מטריה משונה. „הפוליציי״ מתחילה לגולל את הכדור, שממנו נישא איזה ריח מוזר. לבסוף, משגמרו לגוללו נשאוהו לבית־המשטרה, בלוויית כל הקהל הרב — גדולים וקטנים, יהודים וגויים.

האורח המשונה והכדור שלו, עשו רושם כביר על יהודי ולאדימרץ ולא פעם הירהרתי בענין זה. הברה נפלה בעיירה, כי זהו מין מרגל גרמני שבא אלינו, אולם הדבר נשאר בשבילנו בגדר תעלומה. ותמיד, כאשר היינו מטיסים את העפיפון, נזכרנו באורח הזה ובכדור־הפורח שממנו יצא.

ימים מלבבים

יש אשר אראה את מסיבות־החג מן הימים ההם — כולנו מסובים באולם הגדול, שבבית המפואר והחדש. בית זה נבנה על־ידי גדליהו שליטא. השולחן ערוך ברוב הדר ונהנים אנו מן המאכלים המוגשים בכלי־כסף נוצצים. נתכנסו כאן כל בני המשפחה הגדולים והקטנים. כל אחד יושב במקום המיועד לו.

מילדותי אהבתי להתחקות על תנועותיהם של הגדולים ולשתות בצמא את דבריהם, ובפגישה כזו היה קסם רב לעין הילד, אשר תכלה להסתכל בכל דבר ולאָזנו, — אשר תצמא להקשיב לכל הנאמר.

נועם מיוחד היה בשבילנו, הילדים, כאשר הדוד גדליהו היה צובט את לחיינו צביטות־של־חיבה ומחלק לנו מתנות־חג. חיוך חינני היה לדודנו תמיד. שופע היה דברי בדיחות וטוב־לב. יצחק לוין, שקלסתר פניו האציל אהבה, היה אמן הסיפור. עליו אמרו, שפיו מפיק מרגליות. כל אחד היה עולם בפני עצמו והמיוחד שבכל אחד מקרובי המשפחה מעורר היה את סקרנותי.

הדוד ר׳ משה אייזנברג היה איש הספר, שקוע כל ימיו בתורת הנגלה והנסתר ובמסיבות החג היה טורח להסביר ולפרש איזה פסוק או פרשה סתומה. ואילו בניו זאב ויעקב לוהטי חיים היו, מעורבים עם האיכרים, אוהבי משק וסוסים.

המכנה המשותף לכל המסובים היתה האהבה העזה להוי היהודי של העיירה ולמסורת היהודית. במסיבת פורים התפרקה העיירה מדאגותיה ושחקני־פורים גדולים וקטנים התערבו בין המסובים בבית הגדול וההרגשה היתה, כי חוט של אחוה מקשר את כולם יחד.

בימים ההם, טרם ידענו משחק כדורגל מהו. ולפני חג הפסח ובימי הפגרא של בין הזמנים היה משחק־האגוזים החביב עלינו ביותר.

בהגיע זמן חירותנו מעול החדר התפרצנו בשמחה לרחבה שבין ביתנו לבין בית־היראה הפרבוסלאבי והכנסיה הפולנית. כיסינו היו מלאים אגוזים גדולים וקטנים, שקיבלנום בבית וכאן היינו מתחילים במשחקים. כמה וכמה צורות היו למשחק: ב„משחק העין" היה אחד הילדים מניח כמה אגוזים על האדמה וחברו היה קולע בהם ממרחק של כמה פסיעות. אם הצליח לפגוע במטרה היה זוכה באגוזים ואם החטיא — היה מפסיד.

„במשחק הגומה" נוהגים היינו לחפור גומה בקרקע ולגלגל בדבקות רבה את האגוז לתוכה. מי שהצליח להכניסו פנימה נמצא זוכה ומי שלא הצליח — הפסיד.

היו גם הימורים שונים במשחק הגומה לפי זוג או פֶרט, והיה משחק של ניחושים על אגוז החבוי בכף־היד — „כד או חַד?" כלומר: איזה חלק מן האגוז נוטה כלפי מעלה, חלקו העליון החד או חלקו התחתון — הכד? בכיכר זאת נתכנסו כל ילדי העיירה הגדולים והקטנים והשמחה היתה גדולה.

משאזל מלאי האגוזים וכיסינו נתרוקנו, רצנו אני ובן־דודי משה שליטא אל הדודה הטובה יֶנטֶה, שהיתה מוציאה ממגירת המזנון אגוזים, ממלאה בהם את כיסינו ואנו חוזרים לכיכר.

פעמים נתקלים היינו בדוד הטוב, גדליהו, כשהוא יוצא מ„הקבינט" שלו ומאיר אלינו פנים בחיוכו המלבב.

כאשר היינו מקימים רעש במשחקינו בבית, לא גער בנו מעולם, רומז היה לנו באצבע ומחייך, הוא נשאר, איפוא, חרות בזכרוני „כדוד הטוב והמחייך". לפעמים, כאשר דלת ה„קבינט" היתה פתוחה, ראינו את דודנו כשהוא שקוע במשחק „השח" עם הרב ר׳ שלמה שליטא, אולם על־פי רוב היתה דלת חדרו סגורה ואנו נזהרים היינו שלא להקים רעש ולא להפריע לגדולים.

כדגים במים הרגשנו עצמנו בכיכר זו בין כל הנערים המפוזים והמכרכרים מסביב לגומות. כאשר רק הופענו לפני הכיכר וכיסינו מלאים, הוקפנו מיד על־ידי החבריה וכולם כאחד היו מזמינים אותנו למשחק ואפשר היה לסמוך על טביעת עינו של בן־דודי שידע במי לבחור.

ילדים שכיסיהם ריקים מאגוזים מצאו להם משחקים אחרים.

אם פרצה קטטה בין השחקנים והיו עושים לאחד מן החבריה „חור בראש" היינו רצים נרגשים לבית־המרקחת של חנה בס, שהיה בקרבת מקום, והיא בטוב לבה היתה חובשת את פצעינו ושולחת אותנו הביתה.

הרהורי לב

כל ילד בעיירה, ידע על פה את ארבע הקושיות של ההגדה וגם התירוץ של „עבדים היינו" ואילו הקושיות שהציקו לי בילדותי ואשר עוררו בי הרהורי־לב לא היו בהגדה. לא מצאתי להן תירוץ ואפילו הרבי לא ידע ליישבן.

אחת הקושיות שהציקו לי היתה — מה ראה מלאך־המוות לחטוף מאתנו את לייזר בן יהושע „המלאך", בעודו צעיר לימים? עלם יפה־תואר התהלך בעיירתנו ושמו היה לייזר. צעדיו קלילים היו, חזותו מלבבת ולפתע נודע לנו, כי „אליעזר איננו". בלב מלא מבוכה הייתי נכנס לאחר זמן למאפיה שלהם, לקנות את הכעכים וחרדתי להסתכל בעיניה היפות והתכולות של הילדה „בושקה", אחותו של לייזר.

משום מה חטף „מלאך המות" את דודנו ר' אברהם־משה בדמי ימיו, אביהם של יצחק לוין ורחל גלרשטיין? זו היתה השאלה השניה.

זכורני, פעם אחת בביקורה של רחל גלרשטיין ובעלה ברוך־לייב מבריסק בעיירתנו, כאשר הדודה חיה הגישה לשולחן־האורחים את יין־הצימוקים שלה הטוב והמפואר — מעשי ידיה — הסתכלתי בעיניה החינניות והנוגות של רחל והירהרתי בסיפורה של אמי, שהיתה מספרת על אברהם־משה, כעל אחד מל"ו צדיקים שכל ימיו ישב על התורה בבית־הכנסת דחסידי טריסק ופתאום נקטף, שנים מעטות לאחר חתונתו. סיפורה של אמי היה כולו עטוף סוד.

הרבה הירהרתי בסיפור זה בלילות היפים, לאור הלבנה המהלכת בין גושי העבים. לבי היה מתמלא חרדה ממלאך־המוות שאלפי עינים לו, כפי שסיפרו הילדים בחדר ואשר יתגנב למשכנות האדם כרואה ואינו נראה. אולם בליל הסדר כאשר הגענו לחד־גדיא, אל הפסוק „ואָתא הקדוש־ברוך־הוא ושחט למלאך המוות" נתפס הייתי להלך־רוח של נקמה: הנה סוף־סוף נשחט הוא המלאך הרע ע"י הקב"ה בכבודו ובעצמו. אלא שלאחר הפסח שוב פרש המלאך השחור את כנפיו. התחלתי, איפוא, לתהות על סוד הבריאה וטעם החיים ובמוחי הקטן מנקרות היו הרבה קושיות שלא מצאתי להן פתרון.

גם בעולם הקרוב יותר, בשכנינו הגויים, הגרים ברחובות הרחוקים והקרובים כל־כך אלינו, התחלתי להגות.

בבואי פעם מהחדר תמהתי למצוא בטרקלין שלנו אורחים מוזרים. באחת מפינותיו ישב „הפריסטאב" מהעיירה. מן הצד עמדו האיכר „ארסין", לו היו הסוסים

הטובים ביותר, ממש נשרים. כמו־כן נמצא באותו מעמד יהודי מן הכפר הסמוך לעיירה, אולוזרקה. כולם שוחחו ביניהם בלחש עם סנדר אחי ועם יעקב אייזנברג.

„מה לאורחים אלה בביתנו?" שאלתי את אחי גדליהו.

לימים ניתרץ לי הדבר במעשה שקרה.

באחת הנסיעות של אחי סנדר מרובנה, כשהוא מביא אתו סחורה בחבילות, נשמטה חבילה אחת מן העגלה של האיכר בכפר סמוך לעיירה. חבילה גדולה של סחורה שערכה הכספי היה אז רב. והיתה זו אבידה קשה מאוד. תחילה סברו, כי היתה זו אבידה רגילה, אבל לאחר זמן נתגלה, כי לא אבידה היתה זו אלא גניבה. הערל העגלון, השמיט במזיד את החבילה. הדבר היה בשעות הלילה כאשר הבחור הצעיר שישב בעגלה נתפס לנמנום קל. את החבילה החביא האיכר מתחת לעץ ומכרה אחר־כך ליהודי מן הכפר הסמוך לעיירה.

משנודע הענין „לפריסטאב" החלו לטכס עצה איך לחלץ את היהודי והגוי כאחד מה„חד־גדיא", כלומר: מבית־האסורים. זכורני, כי הגוי לא נתפס לפחד כלשהו, שכן ידע, כי לא יאונה לו כל רע מהיהודים האלה, ובפרט שגם יהודי מעורב בדבר, ואפשר היה לסמוך על בן־דודי יעקב אייזנברג, שידע לסדר את הענין.

מעשה החבילה ומקרה נורא שקרה אז בכפר מולצ'יץ, בו נשרפו חיים על־ידי גויים שודדים, משפחה יהודית, — שני אלה גרמו, כי מנוחתי נתערערה והתחלתי לתהות על העולם הנכרי שמסביבנו. ועולם נכרי זה, כל־כך רחוק היה וקרוב. בכל יום א' היו באים אלינו האיכרים השכנים, מתיישבים להם על מעקה ביתנו, מקטרים את מקטורותיהם הארוכות מגלגלים דברים ומספרים את סיפוריהם.

שכננו הגוי, יוסוף שמאי, היה מקרב אותי, מזמינני לשבת והיה אוהב לספר על הימים ההם, „כאשר הסב חניא עוד היה חי". זקן היה האיש, מוצק ושלוַת הכפרים היתה ניכרת בו. העיירה היתה מוקפת יערות ושדות ולא פעם הייתי יוצא עם יוסוף זה למרחבי שדה ויער, מתענג ממראות נוף נהדרים ובכל זאת היה זה עולם נכרי שהקשר אתו מלווה היה תהיות.

רחובות ודמויות

העיירה שלנו. נופה, סימטאותיה ורחובותיה קשורים בזכרוני קשר אמיץ עם הדמויות שלה. כל רחוב וכינויו, כל אדם וכינויו. הרחוב הראשון שהיית נכנס בו בעברך מתחנת־הרכבת הצרה שנקראה אצלנו „קולייקה" הוא הרחוב שכונה בפי יהודי העיירה רחוב בעלי־המלאכה. והוא קשור בזכרוני עם הביצה שלו והצפרדעים המקרקרות, עם היהודים בעלי השרירים החיים מיגיע־כפיהם. שם הרחוב מעלה לפני את ר' חיים־ליב קמין הסנדלר עם קופסת־הטבק שלו, המתפלל בבית־הכנסת דחסידי טריסק וכן את ר' שלמה החייט־והכליזמר עם זקנו הלבן היורד על פי מידותיו, אשר שימש בחתונות יהודיות בשני כתרים — כתר המלאכה וכתר הנגינה. בהעלותי

בזכרוני את ר׳ שלמה החייט, שלא פעם הייתי יושב בביתו ומצפה בכליון עינים לחליפה החדשה לפסח, נזכר אני מיד בניגון התמידי שהיה משמיע אחרי החופה.

„מדוע זה התלתולי ברוגז
ולמה תתהלך באף מורד ?
אולי תרצה את יחוסך לדעת,
אספר לך, הה מי אתה ומה.״

אוביידיש :

„פארוואס ביסטו קוטיקיל ברוגז
און פארוואָס גייסטו אראָפגעלאָזט דעם נאָז ?
אפשר ווילסטו וויסן ווער איז דיין ייחוס,
קען איך דיר דערציילן ווער און וואָס״.

בניגון של שיר זה היה מלווה בחלילו את הזוג הצעיר בדרכם מהחופה שנערכה ברחבה שבין שני בתי־הכנסת — בית־הכנסת הגדול שנקרא בית־הכנסת של הקהל ובית־הכנסת של „חסידי טריסק״. והניגון הזה והרחבה הזאת מעלים בזכרוני את דמותו של רב עיירתנו הצעיר, ר׳ שלמה שליטא, שהיה תמיד מהדר בלבושו. נראה היה כפרופיסור של אוניברסיטה, משמיע את דבריו בנחת, מקפיד מאוד על הצורה האָסטטית ואוהב דברי אמנות. וכן את דמותו של ר׳ מיכל, החזן של בית־הכנסת הגדול — יהודי צנום ונמוך קומה ותלמיד־חכם מובהק.

לא גדול היה המרחק בעיירתנו הקטנה בין שני הרחובות — בין רחוב בעלי־המלאכה ובין רחובם של חובשי בתי־המדרש, והמפגש התמידי בין הדמויות של שני העולמות הללו היה בתוך בית־המדרש. אל בית־המדרש נמלטו כל יהודי העיירה ועליו התרפקו בימות החול ובעיקר בשבתות ובחגים — לא רק לשפוך שיחם לפני בורא העולם באו לשם, אלא גם להעלות את הכיסופין לעולם היהודי. ובשעה שהחזן סילסל בקולו הרך „ותחזינה עינינו בשובך לציון״ היה הלב מתמלא תשוקה עזה וגעגועים והעינים היו מתמלאות ודומעות כמו מאליהן וכל קהל המתפללים נהפך והיה לאיש אחד וניגון אחד היה מתפרץ מלבו — „מתי תמלוך בציון ?״

חתונה אחת

החתונה המפוארת ביותר בעיירתנו והחרותה בזכרוני מימי הילדות היתה של ביילה, בת הרב הזקן יצחק אליהו שליטא, ואמו של הרב משה שליטא הגר כעת בירושלים עיר הקודש.

בחתונה זו ראיתי בהיותי ילד בפעם הראשונה שמחה יהודית בעיירה שחָרגה מכל הגדרות. — נזכר אני ב„קוזקים״, — אלה היו יהודים, שהתחפשו לקוזקים,

ורקדו ברחובות העיירה. זאב קאנוניץ התפר וברוך שוך היו מחופשים בבגדים משונים, חגורים אבנטים אדומים ובפיהם השיר ביידיש.

„דער בעסטער מאכל
איז פארן בייכל,
באַרשט מיט קאַרטאָפל".

ופירוש הדברים, כי:

מגד שמים
וחיות למעים —
בולבוסים וחמיצה".

הקהל הגדול מילא כל בית הרב וצפופים עמדו גם בחוץ לראות את סדר „קבלת הפנים" של המחותנים, שבאו מגליציה עם החתן, הרב ר' שלמה יעקב, ולשמוע את הקאפליה־התזמורת של פיסי מקולק ששמעה יצא בכל ווהלין.

כינורו של ר' פיסי השרה שמחה ועצבות כאחד והחליל והבאַס ענו לעומתו והבדחן בידח את החתן והכלה. הכלה היתה לבושה בבגדי־חמודות והחתן בלבושו הגליצאי — קפוטה של קטיפה. צנוע ונחבא אל הכלים היה ובעל כרחו הוכנס, לאחר החופה, במעגלי הרוקדים.

ה„פריילכס" היהודי נוגן לכבוד כל האורחים. השתיה היתה כדת, המחותנים־האורחים התערבו ביהודי העיירה — אלה מגליציה היו לבושים במִצנפות וקפוטות של אטלס, ואלה שמן העיירה — במלבושים עשויים מאריגי לודז' וקיוב, הכול רקדו, חסידי סטולין, טריסק „ועמך", עיגול בתוך עיגול, ונדמה היה לי שכל העיירה שלנו, בנעריה ובזקניה, רוקדת בשמחה זו. לפתע התחילו כמו בשמחת תורה להתחלף בכובעים ובמצנפות והנה אני רואה את דודנו, גדליהו שליטא, חבוש מצנפתו של בן הרב, שלמה שליטא, והכליזמר מנצחים על מלאכתם ועליהם מנצח פיסי הכליזמר הראשי והמפורסם.

לאחר שנים, כאשר הפולנים היו בעיירתנו, ערך פיסי קונצרט בבית־הכנסת של חסידי סטולין, ובקונצרט זה נכחו הרבה מהאינטליגנציה הרוסית והפולנית.

נזכר אני בקונצרט זה שהיהודי מקולק עם זקנו הלבן מנַצח בו בעזרת כינורו ומפליא את השומעים הנלהבים במנגינותיו — קונצרט זה נשאר חרות בלבי עד היום; וזכורני, שכמה מהמורים הפולנים שסיימו קונסרבטוריון, היו נרגשים ומלאי התפעלות מהאמן הזקן, שלא למד נגינה מימיו ואשר המריא עד לשיאים אלה של אמנות. ובזמן האחרון, כאשר שמעתי את הקונצרט של י. מנוחין הירהרתי כי גם פיסי הכליזמר מקולק, לא היה אמן נחות דרגה ממנו, אלא שמנוחין, העולם היה פתוח לפניו...

הקונצרט הזה שהקדיש לנו פיסי הכליזמר בבית־הכנסת של חסידי סטולין היה

למטרת, „סומך נופלים". אחותי נחמה וגיסי נתן צ'רניאק מסורים היו לענין בכל חום נפשם ומשום כך לא נתקלו בהתנגדותם של הקנאים מחסידי סטולין לעריכת הקונצרט הזה בבית־הכנסת. יושבת־ראש של המוסד הזה היתה הגב' בילה קושניר, בת שמעון וייסבלאט.

בשבתות של קיץ היינו, אנו הילדים לומדים בבית עם אבא פרקי אבות. „המהלך בדרך ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה הרי זה מתחייב בנפשו". וכמה קשה היה לנו הילדים לשבת בחדר או בבית, כאשר מקרוב קסם לנו הנוף היפה של העיירה — האילנות המלבלבים, הבריכה הקטנה על־ידי המַלבניה של ישראל בידר רומזת לנו, ובאויר מהלכת רננת בעלי הכנף.

חלפו ימי השקט

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה חלפו ועברו ימי השקט ומצוקות רבות התרגשו על עירנו. בתשעה־באב של שנת 1915, כשיצאנו מבית־הכנסת שמענו קולות בכי וזעקה נישאים מבית אמו של יעקב קוץ ואליהו קוץ. בעלה של הגברת קוץ היה מן הקרבנות הראשונים של מלחמה זו. נתפשטו השמועות, כי „הקוזקים באים". בדמיונו ראה כל יהודי את הקוזקים כאנשי־חמס — דוהרים על סוסים לבנים וקטנים, חגורים פגיונות של טטרים וצמאים לדם יהודים... יום אחד הגיעו לעיירה גדודי חיילים כארבה לרוב, ברכב ובסוסים וברגל. לנו, ילדי החדר, נדמה היה, כי רואים אנו את מדין ועמלק החונים כארבה לרוב במחנה ישראל. עם ערוב היום פרצה הדליקה הגדולה של בתי המשרפות ליי"ש בעיירה. חיילים היו נכנסים לבתים ולוקחים מכל הבא ביד. פחד גדול נפל עלינו, והתחילה היציאה מהעיירה.

כל יהודי העיירה יצאו לכפרים הסמוכים, זוכר אני כי משפחתנו ועוד כמה עשרות משפחות יצאו לכפר אוז'ירו, ע"ש האגם הנמצא ליד הכפר. עגלות וסוסים קנינו מהמתיישבים הגרמנים שגורשו לרוסיה. העמסנו על העגלות את כל רכושנו, — בגדים וסחורה בעיקר ויצאנו לדרך. כל ההליכה והנסיעה של משפחות יהודיות מהעיירה לכפרים נצטיירה בדמיוני כיציאת מצריים ולפני עיני עדיין מרחפת תמונת השיירה.

עם עלות השחר כבר היינו מחוץ לעיירה. ילד רך הייתי אז ורבה היתה שמחתי, כי בגורל משפחתנו עלתה עגלה, שבה ישבתי אני עם אחי גדליהו. היא היתה רתומה לסוס קטנטן אחד שנקרא בפינו „מוציק". במסע זה לכפרים היו הרבה דברים מבדחים — לפני שהתקרבנו לכפר ובעברנו את היער נתפשטה השמועה במחנה, כי „הדוד ולוול" (הכִנוּי לגרמנים) מתקרב לעיירה, והבשורה עשתה לה כנפים ונשי עיירתנו, שפחד הקוזקים נפל עליהן, התחילו ליפול אחת על צוארי רעותה בנשיקות ובדמעות ובברכות מזל טוב כי הנה — „הדוד ולוול בא". אך חיש־מהר נודע לנו, כי שמחת־שוא היתה זו והגואל עוד רחוק...

עיפים הגענו לכפר היפה השוכן ליד האגם, משפחתנו ומשפחת דודי גדליהו שליטא וכן משפחת אייזנברג — נתקבלנו בסבר פנים יפות ע"י משה מאוז'ירו, יהודי בעל לב חם, ששמח מאוד לנהוג בנו מנהג הכנסת אורחים. הימים שישבנו בכפר שמורים בזכרוני כחויה נעימה מאוד. הנוף היפה לקח את לבי. הנה יוצאים אנו למרעה עם בני דודי הגדולים יעקב וזאב אייזנברג. אָחז רחב ידים ובו רועים הסוסים ליד האגם היפה. הנה נושקת השמש בקרניה הראשונות את מי האגם, והנה דמדומים ורדת הלילה. בן דודי זאב אייזנברג ויעקב אייזנברג קושרים את הסוסים, עורכים מדורה גדולה ויושבים לאפות תפוחי־אדמה.

הימים האלה, שהיו יפים מאוד בעיני, חָלפו מהר. הנה נפרדים אנו מהכפר. דודי גדליהו שליטא, הגביר של העיירה ובני משפחתו, מתכוננים לנסוע הרחק מהחזית — לעיר רוסטוב. ומשפחתנו וכל יהודי עירנו חוזרים לעיירה. עוד לפני פרוץ המלחמה בנה דודי בית יפה על־פי תכנית פטרבורגית. עתה מוכר הוא לנו את הבית הזה. כאשר חָזרנו מהכפר מצאנו את העיירה מלאה אנשי־צבא — דיביזיה רוסית עם הרבה־הרבה קצינים ואלפי חיילים. אוירה צבאית נשתלטה בעיירתנו. ילד הייתי ונמשכתי אחרי ברק הכפתורים של הקצינים הרוסיים. רציתי שבביתנו יתאכסנו קצינים ולא חיילים פשוטים. וכן רציתי שהקצינים הללו יתאכסנו בבתי קרובי המשפחה: בבית דודי אייזנברג, בבתי השכנים, בבית זאב קאנוניק, בבית ביידר, ובבית חנָה בס.

השנה היתה 1915, כבן עשר הייתי אז. בוקר אחד ואני עושה את דרכי לבית־הכנסת הגדול לתפילת שחרית. והנה הגעתי לבית הגדול של דודי הטוב גדליהו. מהחלונות הפתוחים נישאה אלי נגינה צבאית רוסית. צלילי המנגינה משכו את לבי, התגנבתי בלאט לראות את הדיירים החדשים, את הקצינים הרוסיים של המפקדה הצבאית, שהגיעו לעיירתנו והשתכנו בבית הגדול של דודי.

הצצתי לתוך האולם הגדול וראיתי מעילי קצינים תלויים על הקירות ומגפים מבהיקות בפינות החדר. קצינים גבוהי קומה ראיתי והם מסתובבים בו. נזכרתי בניגונו של הדוד, שהיה מפזם בשעת משחק השח, בבן־דודי, בילדה הקטנה והמתולתלת, ורגשי רחמים תקפוני על הקרובים שהתרחקו מהעיירה, משהו החל להעיק על לבי. זמן־מה לא יכולתי למוש מהמקום, פניתי אל חלון ה„קבינט" כדי לראות את המפקד שתפס את חדרו של גדליהו ולפתע נבהלתי מקול קורא ברוסית:

„מה אתה מחפש כאן, נער?"

בקפיצה אחת הסתלקתי מן המקום וברחתי אל בית דודי, משה אייזנברג. הדוד ר' משה היה שקוע בסוגיה של גמרא והבנים לא היו בבית. נזכרתי בתפילת־שחרית ומיד שמתי פעמי לבית־הכנסת. אמרתי להיכנס לבית־הכנסת הגדול, אך פתע שמעתי קול בוקע מבית־הכנסת של חסידי סטולין והקול אדיר היה, לא קול — אלא

„שאגת אריה". נכנסתי וראיתי את החסיד ר' חיים־אברהם יצחק'ס בטלית ותפילין כשהוא מתפלל ביחידות.

ר' חיים לא עמד במקום אחד אלא רץ היה על יד ארון־הקודש, פניו משולהבים והוא חוצב להבות אש. מנענע היה כל גופו ומרעיש עולמות, בבחינת „כל עצמותיו תאמרנה".

ידענו אמנם, כי חסידי סטולין מתפללים מתוך דבקות והתלהבות, אלא שזו לי פעם ראשונה לשמוע תפילה כזו, תפילת אדם המאמיר לעולמות עליונים, עד שאינו מרגיש דבר מסביבו. לאחר שסיים ר' חיים חסיד את תפילתו הוצאתי את סידורי והתחלתי בתפילתי.

ושוב עלו וצפו ההרהורים מהבוקר — אל רחום וחנון, התפללתי, שים שלום וברכה בעולם והשב לנו מרוסטוב את הדוד הטוב ומשפחתו ואת הדודה רחל ומשפחתה. וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ. הלב המה וערג וכאשר סיימתי תפילתי הרגשתי הקלה ורצתי הביתה.

אותו יום התחמקתי מהבית ורצתי עם השביל המוביל „לחורשת הקסיונדז". משני צדי השביל היו פרושים השדות. רוחות קלילות באו וליטפוני. דממה היתה מסביב. מרחוק נראתה טחנת־הרוח של ר' פנחס מלאך. מצאתי לי מקום על־יד אחד העצים, שכבתי בתוך העשב שלרגליו ונרדמתי.

המלחמה הביאה שינויים בפרנסתם ובהתעסקותם של תושבי עירנו. הרבה מיהודי העיירה התחילו לאפות „בולוטשקי" — לחמניות וכעכים, לחילות החונים במקום, ולאלה העוברים את העיירה. גדודי הצבא העוברים לחזית רבים היו מאוד — צבא רוסי מכל העממים ומכל הסוגים. ברגל וברכב וכן גדודי פרשים — קוזקים הדוהרים על סוסיהם, פרשי צ'רקסים והכול קונים היו את מעשי־המאפה של היהודים. הרבה מסוחרי העיירה התחילו עתה לעסוק בפרנסות חדשות. המסחר התרחב והסתעף, אולם יחד עם זה התחילה העיירה להרגיש בעליל את סבל המלחמה. נשים התאַלמנו מבעליהן שנפלו בחזית, יהודים ספגו מכות מחיילים ומקוזקים. וזוכר אני עד היום, כיצד ספג אהרן רזניק מכות מחיילים. רב היה הפחד מפני הבאות. ומעשה בקצין צ'רקסי אחד שבא לביתנו ואיים על סנדר אחי, שיתלה אותו אם לא ימכור לו קטיפה חומה. סנדר אחי שרוי היה במבוכה ולא ידע מה לעשות. והנה ניגש אבא לצ'רקס והושיט לו את המפתחות של החנות והציע לו, כי ייכנס בעצמו לחנות ויקח כפי רצונו. הקצין נרגע, נטל את המפתחות, פתח את החנות וגזר מן החבילה את הקטיפה והשאיר גם תשלום תמורתה.

רוחות־אביב

אולם לא חסרו גם דברים משמחים ומשעשעים, ביחוד לנו הילדים. בזמן שהרוסים חזרו וכבשו מידי הגרמנים את ורשה, ערכו הם חגיגה פומבית בכיכר

השוק שליד הכנסיה. הם הדליקו חביות של זפת וערכו מדורה גדולה והקפיטאן הרוסי הכריז על פרס לצעירים שיצאו להתגושש. שני המתנדבים הראשונים היה ניסל היהודי מכפר בילה וסטאשק הפולני. וכאשר ניסל הרים את סטאשק והפילו לארץ, היתה השמחה של היהודים ללא שיעור. אטו מילתא זוטרתא היא ? — יהודי ניצח את הגוי וזכה בפרס. שלוש פעמים ניצח ניסל את סטאשק לקול תרועות וצעקות הידד.

לאחר שבועיים חזינו בחינגה צ׳רקסית וקוזקית, שבה רקדו הצ׳רקסים בלבושם הלאומי לקול ההרמושקה הרוסית, מהם שהיו מחופשים בעורות סוסים וגמלים. אכן, גם שעות עליצות הביאה עמה המלחמה.

השינויים הרבים שנתחוללו בעיירה בזמן המלחמה, ניכרים היו גם לאחריה. רוחות אביב החלו לנשב מסביב. לא עוד עיירה שקטה וקופאת על שמריה — המגע עם החילות שבאו מן העולם הגדול עוררו מאַויים לעולם זה — הנוער התחיל לצאת את העיירה לערים הגדולות — ובשובם הביאו עמהם מושגים חדשים. קוראי ספרי־החול נתרבו וכן לומדי רוסית. תורות חברתיות שונות שבו את לב הנוער שהתחיל לייסד הסתדרויות שונות. וזוכר אני את האגודה „בני ציון" שמרכבת היתה מנערים בני 13—14 ואפילו שתי נערות — בושקה ריזשי ופריל ויסבלאט — חברות היו לאגודה זאת. סנדר צ׳רניאק אירגן אז את המקהלה הראשונה של „בני ציון" ולימד אותנו את השירים העבריים הראשונים, „שאו ציונה נס ודגל", „תחזקנה" „התקוָה" ועוד.

רוב הורינו לא ראו, אמנם, את התמורה והתסיסה בעין יפה. לא פעם נתגלעו בין האבות והבנים ויכוחים על הרקע האידיאולוגי. אולם, בדרך־כלל, היו אבותינו סובלניים והדברים לא הגיעו לכלל קרעים. הרב דמתא, ר׳ שלמה שליטא, שהיה במחנה אגודת ישראל, בר־אורין ובעל ידיעות רחבות במילי דעלמא, גם הוא התייחס בסובלנות לעניני הציונות. ואפילו הסידי סטולין שהיו אדוקים משאר יהודי העיירה לא הביטו עלינו בשנאה.

והנה נזכר אני במחלוקת שפרצה בבית־הכנסת הגדול בגלל ברכת־כהנים. היה פסח שחל בשבת ומנהג היה, כנראה, בבית־הכנסת הזה, שלא לברך ברכת כהנים, בפסח שחל בשבת. אולם מאחר שהמלחמה היתה עדיין בעיצומה והרב הצעיר שלנו ערך באותה שבת קבלת פנים לחיילים יהודים, שהתארחו בעירנו, ראה, על־כן, צורך לקיים בחג זה ברכת־כהנים. יהודים רבים בבית־הכנסת לא היו מרוצים מכך והדבר גרם למחלוקת קשה.

המצודה הציונית בעיירה היה הבית של משפחת צ׳רניאק — בניו ובנותיו של ר׳ זליג צ׳רניאק, החסיד מסטולין, היו כולם ציונים ומסורים בכל נפשם ומאודם לעניני הציונות. הם היו מקבלים את שליחי הקק"ל וקרן היסוד, עורכים אסיפות־עם, מארגנים נשפים ואף מחזות היו מעלים על־ידי שחקנים חובבים.

אָמנם מאורעות גדולים לא נתרחשו בולאדימרץ, אך דיו גם למאורע רגיל — כמו מַגיד שבא לעיירה — שיוציאה משלוָתה. מגיד או דרשן סתם — ובית־הכנסת

הגדול או כמו שנקרא בפינו באידיש „די קהלישע שוהל" — היה מתמלא קהל רב לשמוע לתוכחה ולניחומים או לנאומי ההתעוררות של שליחי התנועה הציונית. ר' מוטל בורקו, למשל, היה מאזין לדרשן כשידו תומכת באזנו וניכר היה בו שהוא חי את דברי המטיף בכל נפשו ומאודו. לא אחד מבין ציבור השומעים היה מַזיל דמעות, כך הגברים, ולא כל שכן הנשים מעזרת־הנשים, בעיקר בשעה שהמגיד היה מתאר ייסורי הגיהינום. והיו לפעמים דרשנים שלא התכוונו להגדה אלא לכופתאות. נזכר אני בדרשן אחד מלובלין שראה, כי הקהל בבית־הכנסת אינו שם לב ביותר לדרשתו וכדי לקדם את פני הרעה פנה אל הנוכחים במלים אלה:

„רבותי, עליכם להציל יהודי מאש הגיהינום!"

הקהל הרב נדרך פתאום לדברי המטיף, הס הושלך מסביב, בכל ניכרות היו תהיה והשתוממות: לאיזה יהודי מתכוון דרשן זה העטוף בטליתו, האומנם על עצמו מבקש הוא רחמים מאת הציבור? והנה נשמעו שוב דבריו ובצדם הפירוש:

„רבותי, עליכם להציל יהודי תם וישר מאש הגיהינום, שכן בעולם האמת — ממשיך הדרשן — חוקרים כל נפטר על מעשיו בעולם הזה. ולפי העדות וההוכחה שיש בידי הנחקר יקום הדבר, אם לגן־עדן או חס ושלום לגיהינום. כן אמורים הדברים ביהודי סתם, אולם כלפי דרשן נוהגים בקנה־מידה מיוחד — כלומר: ההנאה שהקהל נהנה מדבריו בעת הדרשה. ודאי תשאלו, כיצד אפשר למדוד ולשער את ההנאה הזאת? הדבר הוא פשוט מאוד, שיעור ההנאה נמדד לפי הכסף שהדרשן קיבל מהקהל. אם הקהל נתן ביד רחבה, סימן שדבריו היו דברים היוצאים מן הלב ואם לא נתן, סימן שדבריו לא נתקבלו על לב בני ישראל. לכן אבקשכם. רבותי: עשו עמי צדקה וחסד והצילוני מן הגיהינום". — סיים הדרשן בניגון קורע לבבות.

על דרשנים כגון אלה היה בן־ציון פרידמן פוסק את פסוקו ואומר: היודעים אתם למה נקרא שמו של מגיד בשפתנו הקדושה גם „דרשן"? ללמדכם, כי קודם כל דורשים הם לעצמם. בן־ציון, שהיה יוצא ונכנס לביתנו, היה יהודי למדן וחריף וידע תמיד לקלוע את הפסוק הנכון במקום הנכון. הוא היה מקיים את מצוות ביקור־חולים והיה מתבל את דבריו במילי דבדיחותא כחסיד טריסקאי, שאינו אוהב עצבות. „שיניך חדות וטוחנות והלא אתה יודע מה שרש"י מעיר על המלאכים ,ויאכלו' עשו עצמם כאוכלים כיון שהאוכל היה נשרף בפיהם. אל תראה איפוא את עצמך כחולה, אמר לי פעם לאחר שקמתי ממחלת הטיפוס — דוק בשנים ותמצא בלחיים".

המהפכה הרוסית הביאה לעיירה רוח של התעוררות ועליצות. זכורה לי הפגנה אחת סוערת שכינסה את כל תושבי העיירה והוציאה אותם לשוק. חיילים ובידיהם דגלים צעדו בראש ואחריהם שני מחנות אזרחים — הרוסי והיהודי. התזמורת הצבאית ניגנה כל הזמן את המַארש הרוסי ולאחר ההפגנה הכללית ערכו היהודים גם אסיפת־עם פרטית ליד בית־הכנסת הגדול בהביעם את תקותם כי הנס הגדול של המהפכה יביא גאולה לעולם ולעם ישראל.

לאחר נאומים נלהבים של כמה צעירים בירכו רבים מן הנאספים איש את חברו וכל אחד כמו זקף את קומתו ויצא לרחוב, כשהוא מרגיש את עצמו כאדם שוה־זכויות. את המלה הרוסית „אזרח" יכולת לשמוע על כל צעד. מקץ כמה שבועות ראינו בהתפעלות את האזרח היהודי ביק כשהוא לבוש בגדי שרד וחוגר אָקדח. ביק נבחר כמפקד המשטרה האֶזרחית. הדבר הזה היה בעיני כל אות וסימן כי אָמנם הביאה המהפכה את הישועה לעמנו. וזוכר אני, כיצד מיהר אלתר ורדף באקדחו אחרי גנב ובעקבותיו רצו להקות ילדים מכל פינות העיירה.

בעת־ובעונה־אחת הגיעה גם הבשורה על הצהרת בלפור והלב היה שיכור מכל הטוב הצפוי לנו. נזכר אני באסיפה הגדולה שנערכה אז בבית־הכנסת הגדול. נאום ציוני גדול נשא אז, דומני, שלמה גולדברג לרגל המאורע והנה באמצע נאומו קם פתאום בנו של ולוול הסנדלר וירה באויר יריה מאָקדוחו. ביריה זאת ביקש הבחור ללמדנו שני דברים — ראשית שהוא מהפכן, ושנית שהוא כמהפכן איננו מרוצה מהצהרת בלפור ומתנגד לציונות. המאורעות האלה טילטלו את העיירה כאותן סופות המסתערות והורסות, אולם גם מביאות את ענני הברכה ואת גשמיהם. הנוער התחיל לעקור מהעיירה ואלה שחזרו אליה מן המרחקים הביאו עמהם תורות חדשות אשר פילגו את הנוער לזרמים, כל זרם עם המנוניו ודגליו. בשטף המהפכה נסחף חלק מהנוער לים הרוסי הגדול והסוער, אולם רובו של הנוער נשאר נאמן לכיסופי ישראל מאז ומתמיד ולתקוָתו הנושנה. התקופה הזאת שלפני המהפכה הבולשביסטית ובעת המהפכה — גדושה היתה מאורעות ותמורות — משטרים הלכו ומשטרים באו ועם כל משטר התרגשו צרות חדשות ואימים חדשים.

בימים ההם נוסדה ישיבה קטנה בעיירה. הישיבה התרכזה בבתי־הכנסת של העיירה. אנחנו, בחורי הגמרא, למדנו בעזרת־הנשים של בית־הכנסת הגדול. נזכר אני במלמדי הגמרא שלנו, שכל אחד מהם היה דמות בפני עצמה. ר' פרץ — יהודי למדן בעל מרץ רב, וחָסון. הוא דרש מאתנו לחזור מאה פעמים ואחת על כל סוגיה, כדי שמשנתנו תהיה שגורה בפינו. התחלנו במשנה „ארבעה אבות נזיקין" וחזרנו עליה, עד שידענוה על פה.

בלבושו ובחיצוניותו לא עורר ר' פרץ את הכבוד הראוי. לעומתו התחבב עלינו ראש־הישיבה, ר' הירש, שהיה יהודי בעל הדרת פנים, ודבריו נשמעו בנחת. הוא היה נוהג להסביר את תוכן הסוגיה והפלוגתא של התנאים לפני הלימוד, משמיע דברי סקירה על כל הענין ועל פירוש רש"י ואחרי־כן היינו מתחילים בלימוד ממש.

בישיבה זו למדו גם אחי יהודה וגדליהו וכן כמה בחורים מרפאלובקה, ביניהם אני נזכר ביעקב שריד, המשמש עתה בישראל כסגן מנהל החינוך והתרבות. היו אז בעיירה מורים לרוסית שבאו אלינו ללמד את שפת המדינה לילדי ישראל. והיו גם צעירים ששהו כמה שנים בערי רוסיה וחזרו לעיירה, כשהם מתחילים לסלסל בלבושם ולתבל את ה„מאַמע־לשון" שלהם בכל מיני ביטויים רוסיים ולועזיים, עד שליצני העיירה התחילו לעשותם ללעג.

רחוק וקרוב

האורחים שבאו לעיירה מערי רוסיה ובני העיירה ששבו אליה, לאחר שעשו פרקי זמן בכרכים הגדולים, וכן הכפריים מפולסיה שהשתקעו בולאדימרץ בשנות המלחמה, היו מספרים את רשמיהם מן המרחקים — על הדניפר ויובליו, על ערבות אוקראינה הנרחבות ועוד. אחד מקרובי משפחת אמי, בנימין סוסקין, שקראנו לו בנימין מנובוסילקה, התגורר באותו זמן באחד החדרים בביתנו והוא היה מספר על הרפסודות שהיו משיטים דרך הסטיר והוויסלה לדנציג.

מסחר היערות התחיל להתפשט בסביבתנו. יהודים היו קונים יערות מבעלי־האחוזות — כורתים עציהם ומעבדים אותם לאדנים בשביל מסילות־הברזל. בענף זה עסקו פירמות גדולות ברוסיה, ובו מצאו פרנסתם אלפי יהודים בפולסיה ובווהלין. אחד מסוחרי היערות, שהיה בא אלינו מקיוב, היה בן דודנו יצחק לוין.

קסם מיוחד האציל ר׳ יצחק לוין עלינו הצעירים — איש בעל מזג טוב היה ומראהו עורר כבוד. הוא ידע לספר על היהודים ולתאר את חייהם. שיחותיו על החסידות ועל היהדות היו ערבות לאוזן.

אולם כל המגע הזה עם העולם הגדול והרחוק לא נטל מלבי את האהבה לנכסים שהם שלנו, נכסי עולמנו הקרוב. אהבתי על־כן להיכנס מדי פעם לבית־המדרש הישן של חסידי טריסק. אָמנם נכנס הייתי להתחמם קצת בימות החורף הקרים, אך גם את הרוח השוררת בו אהבתי. בבית־המדרש הזה היה התנור המוסק מפיק חמימות בימים שהקור היה גדול. רוב מתפללי בית־הכנסת דטריסק היו פשוטי עם — יהודים עמלים, בעלי־מלאכה ורוכלים, שהיו מחזרים על הכפרים וקונים מהאיכרים, פטריות, עורות, שער־חזיר וכיוצא בהם. ביניהם היו יהודים תלמידי־חכמים כגון בן־ציון מילשטיין השו״ב של בית־הכנסת הזה, בן־ציון פרידמן ועוד. בין אומרי התהילים אשר השכימו קום לפני המנין הראשון, היו לרוב יהודים עמלים ובעלי־מלאכה.

בבואו של הרבי היה מתמלא בית־המדרש מפה לפה ומסביב לשולחן של שבת ישבו כל חסידי טריסק כשפניהם קורנות מתורתו של ר׳ נחומצ׳ה, הרבי בעל שני הקולות.

האוירה כמו ספוגה היתה מרזין דרזין, שהעלה הרבי מהפרדס וגם אלה שלא השיגו את עמקי תורתו היו יושבים ומקשיבים מתוך דבקות ונהנים מזיוו. רוח של מסתורין היתה חדורה חסידות זו של טריסק. הנגינה בה לא היתה מרובה ודוק של עצבות היה פרוש עליה.

לא־כן הסידות סטולין, שהיתה מלאה התרוננות ושמחה. דיבורו של רבי ישראל׳קה מסטולין היה מלא התעוררות. הוא היה מעורב עם חסידיו. הריקוד היה מהדברים השכיחים ביותר בין חסידי סטולין והתפילה שלהם היתה קורעת שחקים. בין חסידיו הוָתיקים, שאני זוכרם, היה ר׳ זליג צ׳רניאק, ר׳ שמואל וולוק, שמואל

פרומה'ס, ר' אהרן רזניק ועוד. נהניתי בבית־הכנסת של חסידי סטולין באחרון של פסח, בו היו רוקדים כל הערב, שרים מפיוטי ההגדה וגם מנהג היה לקיים קריעת ים־סוף — היו שופכים דליי מים בזמן הריקודים, וכך היו המרקדים עוברים את הים. אכן, גם בימי־החירום לא כבתה השלהבת והנפש היהודית הוסיפה למצוא בה גם חום וגם זיו.

בימים שלאחר נפילת קרנסקי, היתה אנדרלמוסיה בארץ. המשטר לא היה יציב ואיש הישר בעיניו יעשה. כנופיות היו פוקדות את העיירה ותובעות מן היהודים סכומי כסף שלא היה בידינו לשלם. הרחובות הוצפו חוברות־תעמולה בולשביסטיות. המצרכים אזלו ומתוך אונס היינו מקיימים את הפסוק „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה". יהודה וגדליהו אחי היו מכתתים רגליהם 30 ק"מ, עד בואם לברזניצה, כדי להביא משם 10 קילוגרמים מלח, מצרך שהיה יקר המציאות בימים ההם. תמורת המלח אפשר היה להשיג אצל האיכרים תפוחי־אדמה ולחם.

מחלת טיפוס־הבהרות התפשטה בין החיילים שהתגוררו בביתנו ומהם נדבקו גם בני הבית ונפלו למשכב. מחלה זו גרמה למות אבינו.

פגעים ונגעים למיניהם פקדו את העיירה. משטר הלך ומשטר בא. הבולשביקים נלחמו עם כנופיות פאֶטליורה ועם כנופיות אחרות. הפחד בפני אלה אילץ את הנוער להתארגן לשם הגנה עצמית.

לחרוש ולזרוע

דבר נפל בולאדימרץ. חנונים נטשו חנויותיהם, רוכלים נטשו דוכניהם ויצאו לשדה לחרוש ולזרוע. וביניהם גם הרב דמתא, ר' שלמה שליטא ז"ל בכבודו ובעצמו.

כיצד קרה הדבר ומתי?

היה זה אחרי מהפכת אוקטובר בשנת 1917, אור וחושך משמשים בערבוביה. על־יד בית הדואר והמועצה העירונית מתנוססות כתבות עם ציורים ססגוניים. למעלה הסיסמה ברוסית „מי שאינו עובד אינו אוכל" ולמטה ציור של אשה כפרית מסכנה, עם סל ביצים הכורעת ונאנקת תחת עולו של איזה קולאַק הרודה בה. על הקולאק רוכב איזה ברנש, מתווך, ועל כולם איזה כומר שמן שגלימתו שהורה, הדורס אותם במגף מגושם.

יודיל רַבין, הסַפר, או כפי שכונה „יודל דער שערער" היה מצטט באותם הימים פסוק בשעת מלאכתו —

„כתוב בתורתם הקדושה — היה אומר ליושבים במספרה המקשיבים לדבריו — „פאן יידאָ אַ סובאקא בראָשאָ" — הערלים הללו הכפריים, שהתלקטו מכל החורים שלהם נלחמים עם הפאַנעס — נו, מה תגידו לזה יהודים?!"

ובבית המדרש דחסידי טריסק מרקד לו מנדלי ישראל'ס. בשעת „הנקדישך" שלש

פעמים „קדוש" ונאנח לו — „אַי אַי ריבונו של עולם, געוואלד!" והמטפחת שלו מאדימה מן הקפוטה. לאחר תפילת שחרית מתכנסת חבורה מסביב לבן־ציון פרידמן, הרופא של העיירה המסובב את מקלו.

„נו, חברה — פותח הוא במילי דבדיחותא. מה תעשו עם השינים החדות והטוחנות שלכם ,ונתתי לכם נקיון שיניים בכל עריכם".

והשמועות מתאַמתות. הפולנים נסוגים ואל הצבא הפולני, מתלווים המתיישבים הפולנים מהחוות הסמוכות לעיירה—וידמיר וחורומצ׳ס, נוטשים את בתיהם להיות עם אחיהם.

הקב"ה שולח הרפואה לפני המכה, הפולנים מוכרים את חלקות אדמתם ויהודי העיירה קופצים על המציאה מזדרזים וקונים.

כל מי שידו השיגה הלך וקנה. אנו קנינו חלקת אחוזה בשותפות עם משפחת קנטור, הנמצאת כיום באמריקה; משפחת אייזנברג קנתה, וכן רבים וגם הרב שלמה שליטא ז"ל קנה לו חלקה אחת בחורומצ׳ס.

לאט־לאט הוציאו החנונים את הסחורה מחנויותיהם והסתירו בבתיהם. עתה מוכנים הם לקבל את האורחים החוזרים לעיירה בפעם השניה.

הנה הופיעה הפלוגה הראשונה של הצבא האדום. ברחוב השוק עומדים הם החיילים לאחר המיסקר על יד החנויות של חיים פינצ׳וק ומאיר ויינר.

חזיהם חשופים, שערותיהם פרועות ובגדיהם מקומטים וקרועים. נעולים היו בתנעולת שונה ומשונה. מהם במגפי עור ומהם בנעלי לבד וסנדלים ונעלי־קש (פוסטולס). חבושים היו בכל מיני כובעים. ביניהם בשורה הראשונה — הפלא ופלא — נראה היה גם „הוואסער־טרעגער" שואב־המים של ולאדימרץ—קורילו.

„איזה מן צבא זה — תמהו ביניהן נשי העיירה, — אם קורילו שואב־המים צועד בראש השורה?!"

הלא כל העיירה התלוצצה על הגוי המטומטם הזה שמילא את חביות המים ליהודי העיירה.

„קורילו, שאל אותו פעם אברה׳מליביידר, כאשר מילא כבר שתי חביות מים אצל משפחת בס, בעלת בית־המרקחת, כמה זה שש ועוד שבע?"

הגוי הכפרי מתחיל לספור.

„חמש ועוד חמש צריך להיות, וכך אני משער, עשר, ועוד אחד ועוד אחד. ובאמצע היה שוכח את החשבון — לא, כנראה שלצון אתה חומד לי, זה חשבון מסובך".

והנה קורילו זה נראה היה כעת בשורות הראשונות של החיילים, פיו פעור קצת וזאטוטים עומדים על ידו ממשמשים בבגדיו והוא מגחך ונהנה.

כך מקבלת העיירה בסבר פנים את הערב־רב הזה, של „היחפים האדומים". עשרה קבים של דיבור ירדו עתה לעיירה ולשון משונה אשר לא שמעוה

אבותינו. „ריקויזיציות", „קונטרבוציות", קומיסארים הולכים וקומיסארים באים, ויהודי העיירה מתחמקים מהבתים ויוצאים לשדות.

מי זה העליל עלינו, כי אנו עם של חנונים?!

„ומפני חטאנו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו מתפללת העיירה", ומשכימה עם הנץ החמה לחרוש ולזרוע בשדות.

ולנים בגרנות, בחציר הרענן כבימי בועז ורות.

והרב, ר' שלמה שליטא שוקד על עבודתו כהלכה. ואינו נרתע מכל מלאכה, כי בעל יעוד והחלטה נחושה היה הרב שליטא ז"ל. ותכונה עקשנית זו היתה גם באחיו של הרב, המורה לעברית בעיירה ר' פנחס שליטא, שניגן בכינור ולימד מתמתיקה. ומוניטין יצאו לרב שליטא, בווהלין, כתלמיד־חכם, ורב פעלים.

וחנוני העיירה נשמו את האויר הנפלא של השדות והאזינו להמיית היערות והימים עברו, ובאו ימי הקציר.

„הראיתם כבר את הרב עם המגל ביד?" מתלחשים ליצני העיירה וביניהם ר' יהושע קושניר?

„עובד אדמתו ישבע לחם", זה פסוק במשלי — טוען ר' מיכל, חתנו של הרב הזקן, ר' אלי, והרב מחזיק במגל וקוצר.

ופעם בזמן הקציר לא הישיר את המגל ופצע את אצבעו.

ובשבת בשחרית צועד הרב בקומה זקופה בנועם הליכתו בבית־הכנסת של הקהל, וידו חבושה.

ומסביב מתלחשים:

„הרב נפצע בידו, בעת הקציר, הרב נפצע בידו".

„אלו דברים שאין להם שיעור, הפיאה והביכורים והראיון וגמילות־חסדים" והניגון הוא עצוב, חדור הוא געגועים והשתפכות־הנפש לשדות אחרים של פיאה וביכורים „ולירושלים עירך ברחמים תשוב", בוכה החזן ר' מיכל בדמעות.

„אבינו מלכנו חננו ועננו —..."

הנה עולה לפני שבת ראשונה בחוָה. בלילה שבין יום חמישי וששי לנתי עם חיים קנטור בגורן החוָה, בתוך השחת שנקצר על ידינו במשך יומיים. אולם למחרת, בשבת, גברו עלי הגעגועים הביתה וכיון שהמרחק היה כ־10 קילומטרים מהעיירה הלכתי עם חיים הביתה. נכנסתי בגניבה, שאבי לא יראני, מאחר שידעתי, כי הוא יכעס עלי מאוד משיוָדע לו, כי עברתי תחום שבת.

בשלהי המלחמה

מלחמה בין הפולנים והבולשביקים. הרוסים נסוגו עד לקורוסטין. שמענו, כי ההלרצ'יקים, הם צבא החלוץ הפולני הולכים ובאים, וכן שמענו על הבילוכבצ'ים. פחד גדול נפל על העיירה. שמועות הגיעונו, כי הבילוכבצ'ים עורכים, מיד בבואם,

פרעות ביהודים. אולם למזלנו לא הבילוכבצ׳ים האוקראינים נכנסו לראשונה לעיירה, אלא ההלרצ׳יקים הפולנים שהיו „רק" גוזזים ומקצצים את פאת זקנם של היהודים.

הקרבן הראשון לגזיזת זקן השיבה היה פנחס ריזשי המכונה „המלאך". הוא בא בשבת לבית־הכנסת ופניו חבושים במטפחת, שלא יראוהו ללא זקן. ההלרצ׳יקים תפסוהו בטחנת־הקמח שלו, אשר מחוץ לעיר ושם התעללו בו. מי יודע עד היכן היו ההלרצ׳יקים מגיעים בתעלוליהם לולא הכומר הפולני שהתייצב לפני המפקד וביקשו להפסיק את התעלולים...

נזכר אני, כי בידי פנחס ריזשי, נשארו שטרות כסף מכל המשטרים, שחסך בעמלו הרב בטחנת־הקמח. נשארו אצלו לרוב שטרות של — 500 רובל שנקראו „תֶקֶרס", שטרות הרבה של קרנסקי „הקרבובנצי" ועוד. ונדמה לי שהיה זה יהושע קושניר, שאהב להתלוצץ ואמר, כי ר׳ פנחס יכול לקשט את כל קירות ביתו בשטרות הללו כמו בטפיטין, מאחר שהשטרות נהפכו בן לילה לנייר נטול ערך.

מלחמת־העולם הראשונה ושנות המהפכה הסעירו את עיירתנו. המאורעות שבאו עלינו כחתף חוללו תמורות בהרבה בתים בעיירה. השלוָה האידילית הקודמת נגוזה. התחילה תקופה אחרת. למרות פגעי הזמן ידעה עיירתנו תסיסת נעורים ופעילות. הגדיים נעשו תיישים ואלה ששיחקו בילדותם באגוזים התרפקו עתה על כלי־נגינה. בחבורות היינו עורכים טיולים ביערות הסמוכים, ושרים את השירים שהעיירה קלטה מסביבה — שירי איכרים ושירי חיילים שהובאו מרוסיה הגדולה, וגם שירי יידיש ועברית.

בערבים, היינו מבלים בצוותא על מעקה ביתם של משפחת קוץ, או ע״י בית־המרקחת של משפחת בס, יהושע מלמד היה מנגן במנדולינה, ירחמיאל בס היה מלווה אותו בגיטרה והשירה נישאה למרחב.

שנות המלחמה והתלאות לא יכלו לנתק את הקשר בין אלה שנשארו בעיירה ובין קרובי משפחתנו ברוסטוב. אחי סנדר תיאר את רשמיו מרוסטוב כאשר חזר משם, והיה מספר בשבתות על חיי משפחת גדליהו שליטא ועל חיי רחל גלרשטיין שהתאלמנה מבעלה, ברוך לייב, בהיותם ברוסטוב.

ולאחר המלחמה, כאשר הגיעתנו הבשורה, כי הם חזרו אלינו, נזכר אני, מה רבה היתה שמחת הפגישה. בני רחל גלרשטיין היו לבושים אז רובאשקות רוסיות ואני משתוקק הייתי לשמוע את סיפוריהם משם. ושוב הסבנו יחד, ולא היתה זו כמסיבה המפוארת בבית הגדול, אלא מסיבה מסביב למיחם בבית הדוד ר׳ משה אייזנברג. בחוץ יללה סופת שלג, החלונות היו קפואים ומצוירים בפרחי שלג למיניהם ואנחנו הקשבנו בבית חם לתיאוריו של יצחק לוין מימי המהפכה. לאחר מכן, משפרץ האביב, היתה זו השירה הרוסית האביבית, אשר הידהדה בביתנו — שירה שהביאו אתן בנות הדוד גדליהו שליטא.

עתה צר היה המקום לבעלי־הכשרונות הנעלים בעיירתנו הקטנה ורבים הסתערו

לכבוש תחומי מדע ותרבות חדשים. בין אלה גם בנותיו של הדוד גדליהו שליטא, שהצטיינו בגימנסיה הפולנית וגמרו כולן את חוק־לימודיהן באוניברסיטה בוארשה. ובעיקר בריינדלי שתפסה מיד מקום נכבד בשדה הרפואה.

בתקופה זו התחילה לפעול בעיירתנו תנועת „החלוץ", „השומר־הצעיר" והבית"ר. רבים מצעירי העיירה יצאו להכשרה וזכו לסרטיפיקטים. העליה הזו הביאה אתה גל של התעוררות ופעולה ציונית. הצעירים עבדו ופעלו לטובת הקרנות ומפעם לפעם התקיימו אסיפות ציוניות ונאומים נשמעו ברמה. נזכר אני, כי הנואם הקלאסי בעיירה היה ר' שלמה גולדברג, שתמיד היה מתחיל את נאומו הציוני בבית־הכנסת במלים: „זה כמעט אלפיים שנה שאנו נמצאים בגלות".

צל כבד

יצאתי מן העיירה לכמה שנים ובניכר הייתי תמיד מתגעגע אליה כאל בית הילדות. מהשנים האחרונות נשאר בזכרוני המקרה שקרה עם העורך־דין מר גרינברג שבא לעיירתנו מפלונסק והתגורר בביתנו.

העורך־דין גרינברג, שבא למצוא פרנסתו בעיירתנו וָתיק היה במקצועו אלא שטבעו לתקוע את עצמו במקום שאין מבקשים אותו. שופט העיירה גן ומזכירו האוקראיני קריל, שהיו ממתיקים סודות בעניני חוק ומשפט, נפגעו מהופעות האורח בבית־המשפט, אשר רצה להוכיח, כי עניני הערכאות נהירים לו יותר טוב מאשר להם, וכי בקיא הוא יותר מהם בעניני חוקה. ערב אחד של יום קיץ היה זה, ערב שבת, ומר גרינברג יצא לו לטייל ולשאוף רוח. העיירה כבר הדליקה את נרות השבת והתענגה על הזמירות השלוות, והנה צעקות מחרידות — — — פתאום הופיע גרינברג בדלת ביתנו — ראשו פצוע ושותת דם. אלמונים שלפו סכינים ודקרוהו שלוש פעמים בראשו ונעלמו...

החרדה בעיירה גדולה היתה. אולם נמצאו בקהל נבוני־לב אשר ידעו להפטיר את דעתם למחרת היום בבית־הכנסת ולהסיק את מסקנתם מן המקרה: זה פריו של אדם הנוהג לתחוב את אַפו במקום שאין מבקשים אותו.

עתות השקט היחסי שהיהודים ידעו בשנים הראשונות של השלטון הפולני נשתנו בתכלית, לפני עלותו של היטלר לשלטון בגרמניה. האוירה נעשתה מחניקה יותר מיום ליום. ימים אלה היו שרשרת של דאגות פרנסה, מאבק קשה לקיום, על החנונים הוטלו מיסים כבדים והכל הועמד בסימן הפחד מפני המחר.

העיירה המשיכה את מסלול חייה הפנימיים, חיי המסחר, חיי בית־המדרש, חיי התרבות והציונות, כדרכה, אולם היהודי מחוץ לביתו, בלכתו בדרך, בעת ביקורו במשרד ממשלתי הרגיש את השנאה המפעפעת של שכניו הפולנים והאוקראינים, והנה גם הגיעה הבשורה המרה על הצורר החדש שקם על העם היהודי בגרמניה וזרועות השנאה והארס התחילו להתפשט סביב־סביב. הצל הכבד אשר נראה, הלך

והקדיר, הלך והתפשט על־פני הארצות הסמוכות. כוחות השחור והשנאה התחילו להציף את פולין. הקרקע בערה מתחת לרגלינו וצעירים רבים החלו לעקור מעיירתנו ולהצטרף למעפילים העוזבים את הגולה ועולים לארץ חזונם, בדרכים־לא־דרכים. קבוצות של חלוצים שסיימו את שנות ההכשרה או אלה שקיבלו רשיונות־עליה אחרים היו עוזבים את העיירה ועולים לארץ־ישראל והנשארים בעיירה היו מביטים בעיניים כלות אל היוצאים. זוכרני שהיינו מלווים את היוצאים בשיירה גדולה עד למסילת־הרכבת. תהלוכות כאלו של עגלות ויוצאי־רגל שבפיהם שירי ציון, היו אז חזיון שכיח. כל אחד מהמלווים התפלל בלבו, כי יבוא היום וגם הוא יוכל לעלות באניה „פולניה", שנתפרסמה בימים ההם לתהילה.

זוכר אני את הימים האחרונים שביליתי בעיירתנו, לפני עלייתי ארצה, בשנת 1936. ערב הפרידה ואני יושב במסיבה רוויית אהבה עם אחיותי ואחי בבית דודנו, משפחת אייזנברג ז"ל. בנשיקות חמות אני נפרד מאחותי נחמה, וילדיה — יעקבלי וליפשלי היקרים והנחמדים.

והנה אני על האניה „פולניה" והיא מפליגה על הים הכחול. עיני רואות את הים, אך רוחי עדיין נתונה בעיירה שלי בולאדימרץ.

בימים ההם רואה הייתי בחלומותי את הסולם המסורתי מן החומש המוצב ארצה. אך ראשו לא לשמים הגיע אלא לאחת הספינות הפלאיות. ובסולם זה עולים כל יהודי עירנו — נשים זקנים וטף. בקול שירה לארץ ישראל...

אולם רק בחלום התרחשו הנסים. הגורל האכזר רצה אחרת... אמנם דומה היתה העיירה לספינה... לא לספינה פלאית, דמתה העיירה, אלא לזו שהים הגועש מטלטל אותה לבלעה. האנשים בה חשים באסון המתקרב, אולם רק מעטים מצליחים להציל את עצמם...

יעקב בס

מפנקס הזכרונות

ראשית קשריה של משפחתנו עם ולאדימרץ העיירה היתה בשנת 1911. תושבי בריסק היינו, ובאותה שנה מת עלינו אבינו וביתנו המטופל בילדים, שוב לא היו לו סיכויי־קיום במקום זה. על אחי הגדול, בנימין, שהיה רוקח ממקצועו, רבצה עתה הדאָגה לפרנסת המשפחה והוא החליט למצוא מקום מתאים לפתיחת בית־מרקחת — באחת מערי־השדה.

תחילה נסע אחי ללובוֹמיל, אל גיסנו, שגם הוא רוקח היה ממקצועו, כדי להיוָעץ עמו, בדבר הצעדים שיש לנקוט לשם השגת המטרה. באותה פגישה החליטו לערוך יחדיו סיור ולתהות על העיירות השונות, עד שימצאו את מבוקשם.

אל מקום חדש

יום אחד, בשבתם ברכבת ההולכת מקובל לסַארנה, נכנסו בדברים עם יהודי אחד, שכן לספסלם, ואגב שיחה נודע להם, כי היהודי הוא מן העיירה ולאדימרץ, ושמו ברוך קאנוניץ'. ולא זו בלבד אלא שנתברר, כי ברוך הכיר בשעתו את אבינו, שהיה מבקר בסביבת ולאדימרץ, לרגל עסקיו במסחר היערות. מעתה כבר היתה זו שיחה של קרבה ממש; ומשנודע לברוך, כי אחי מבקש לפתוח בית־מרקחת באחת העיירות, הרבה לדבר על לבו ולהמליץ, כי יסור לולאדימרץ ויתהה על הסיכויים שבמקום.

בתחנת רפאלובקה ירדו הם יחד עם ברוך ויצאו לדרך המובילה לולאדימרץ. שמונה־עשר קילומטר היה המרחק בין רפאלובקה לולאדימרץ ואת הדרך הזאת עשו הנוסעים בכלי־הרכב של העגלון אייזיק „דער וויאַצ'ור". „וויאַצ'ור" — שפירושו ערב, — מקורו של כינוי זה היה בוודאי בעוּבדה שעור פניו של אייזיק היה כהה. יהודי מתון, שעתותיו בידיו, היה אייזיק. דרכו לא אָצה לפניו ובטוח היה, כי לא יאַחר דבר.

ימים של ראשית האביב — בכול שורה היתה רוח טובה ושמחה של התעוררות. אותו יום רבות היו העגלות ההולכות אל עֵבר ולאדימרץ. עובדה זו גם היא גרמה להרחבת־דעת כלשהי. דרך־החולות הארוכה לא היתה קשה עכשיו ואף־על־פי־כן נוסעים היו אט־אט — ומקשיבים לסיפוריו ולהסבריו של ברוך בן המקום. וכל־כך שקועים היו בשיחה, עד שלא השגיחו כיצד נסתיימה הדרך הארוכה. פתאום נוכחו לדעת, כי בולאדימרץ עומדות רגליהם.

יום בואם לולאדימרץ היה במקרה יום חגא של הנוצרים — ויום של „יריד" שנתי בעיירה. כיכר־השוק מלאָה היתה המוני כפריים, שבאו לקנות ולמכור. נוצרים ואף יהודים, שבאו מן העיירות הסמוכות, הקימו בכיכר־השוק דוכנים רבים וסוכות־של־פרקמטיא. החנויות גדושות היו קונים למיניהם והתכונה גָדלה מאוד. אָמנם, בעיירה היה בית־מרקחת אחד, אולם משראו את סערת המקח־והממכר אשר מסביב, הגיעו לכלל מסקנה, כי יש כאן מקום גם לבית־מרקחת שני. אחי וגיסי לא הרבו לחכוך בדעתם וגמרו־אומר לנסות. הנה־כי־כן קשרנו את גורלנו עם העיירה ולאדימרץ. מאחר שההחלטה נפלה, החל בנימין לחפש בית מתאים לפתיחת בית־מרקחת.

בימים ההם בנה ישראלביידר, תושב ולאדימרץ, בית־חומה גדול, לא הרהק מן הכנסיה הנוצרית. אחי מיהר לבוא בדברים עם ישראל ביידר וחָכר ממנו דירת־מגורים בבית זה, וכן חדר אחד גדול בשביל בית־המרקחת. ישראל הבטיח, כי לאחר חדשיים־ימים תושלם הדירה ונקבל את המפתח...

היה זה מקץ חדשיים, בערך. הימים כבר היו ימות הקיץ וכל בני משפחתנו, ואני בתוכם, עשינו אותה דרך היוצאת מרפאלובקה בואכה ולאדימרץ. בשעה שבני משפחתנו ירדו מן הרכבת שהגיעה לרפאלובקה, כדי לנסוע משם לולאדימרץ מצאנו במקום את בנימין אָחינו הבכור, שכבר חיכה לבואנו. יחד עמו עמד במקום יהודי אחד שהחזיק בידו שוט ארוך, ומכאן הבינונו, כי יהודי זה הוא ודאי אייזיק העגלון, שכבר שמענו עליו בשעתו, והוא אשר הסיענו למחוז חפצנו. ואכן, היה זה אייזיק העגלון. לא היתה אפילו שהות בידינו להתבונן מסביב ולדעת היכן אנחנו נמצאים, וכבר נזדרז אייזיק שלנו והעמיס את כל הצרורות והמזוָדות בעגלה — כבעל־מקצוע מובהק עשה את הדבר — ובעגלה מוכנים היו מקומות לכל בני משפחתנו — אמא וארבעת האחים. אחינו החמישי נשאר עדיין בבריסק לזמן־מה, עד אשר יסַיים את חוק לימודיו בבית־ספר תיכון.

אייזיק העגלון דאג לנו, כי נרגיש את עצמנו בטוב ובנוח בעת נסיעתנו. בתוך עגלתו הארוכה התקין לנו מושבים — על־פני הלוחות המונחים לרחבה של העגלה והמרופדים בשקים רכים מלאים קש. מן הצדדים, בשולי העגלה, טרח הוא לתקוע כלונסאות ולוחיות נוספים לשם הגנה עלינו, שלא נצנח, חס־ושלום, כלפי מטה, בשעת דרדורה של העגלה על־פני דרך העפר. בשבילי וכן בשביל שני אחי הקטנים ממני היתה הנסיעה בעגלה חויה מיוחדת במינה. בני עיר גדולה היינו וסוסים רתומים לעגלה, הנוסעת ממש, עשויה היתה לעורר הרגשת נעימות בלבו של נער.

העגלה רתומה היתה לשני סוסים אחד אדום ושני לבן. בראש היצוּל הארוך מחובר היה פעמון, שמצלצל היה כל הזמן מבלי אשר אדע לשם מה. אולם גם הנגינה הזאת מילאַתני איזו שמחה. פעמים, כשהדרך היתה במדרון, היו הסוסים חופזים בלכתם וכמו עליצות היתה משתלטת בכל; פעמים היתה הדרך בעליה והסוסים נראו אָז מיוגעים, ואייזיק העגלון היה מנַסה לעודד את רוחם ולדבר אל

מצפונם, כי יבינו את המצב ויתאַמצו במקצת. בשבילי היתה זאת נסיעה של הפתעות וחידושים. היתה לי פעם ראשונה לנסוע בדרך ארוכה ביערות ובשדות. תחילה עברה דרכנו בתוך יער. כל רחש בו הסב את תשומת־לבי. הדים ושירת צפרים למיניהם צדוני בקסמיהם.

אני ישבתי קרוב לאייזיק והוא היה מסביר לי מדי פעם דברים הטעונים הֶסבר. גם כשיצאנו מתחום היערות והעגלה עשתה את דרכה בין השדות, נרעש הייתי מן הנוף החדש. האדמה מכוסה היתה גידולי־שדה למיניהם: מהם גידולים גבוהים יותר ומהם נמוכים. בעיקר משכו את עיני גלי הקמה שהתנועעו ברוח, כעין ים זהוב ורחב־ידים. מהם שדות שיפון וחיטה, שעורה ושבולת־שועל. חיש־מהר עבר הזמן ועמו גם הדרך המבדילה בין רפאלובקה לולאדימרץ. בשעה שהתקרבנו לעיירה, נדמה היה לי, כי נכנסה באייזיק רוח של רצינות וכובד־ראש. הוא נטל את המושכות בידיו כמתכונן למשימה שמחייבת שימת־לב מיוחדת.

מרחוק נזדקרו הצלבים של בתי־יראה נוצריים ומסביבם כמו רבצו הרבה בקתות קטנות שמגגותיהן מזדקרות ארובות אדומות. לא ארכו הרגעים ונכנסנו אל העיירה ממש.

„נו, יש לי הכבוד להציג לפניכם: זאת היא ולאדימרץ ותעשו הכרה! אמר אייזיק ספק ברצינות ספק בהיתול".

עתה היינו נוסעים דרך רחוב ארוך, שמשני צדדיו עמדו בתים בנויים מעץ. בתים שכבר ראינום מקרוב והם דומים אלה לאלה. עתה ראינו ממש גם את שני בתי־היראה של הנוצרים והם כמו שברו את האחידות הזאת. והנה הגענו לבית אחד שגם הוא שונה היה משאר בתים. בנוי היה בית זה מלבנים אדומות וכאן נעצרנו. בנינו של הבית עדיין לא הסתיים, כמובטח. היה זה ביתו של ישראל ביידר מקום־מגורינו לעתיד.

שוב התחיל אייזיק לטרוח — עתה מפרק היה את המטען מן העגלה, ואנחנו עמדנו תוהים ומתבוננים, היכן נקלענו. גשם החל לרדת. רוח של דכאון נשתלט עלינו והילדים החלו לתבוע מאמא, כי נשוב לבריסק, אולם כבר איחרנו את המועד, אייזיק כבר קיבל את תשלומו ובירכנו לשלום. ואנחנו, מאותו יום, קשרנו את עתידנו עם העיירה ולאדימרץ.

ההבטחה, כי דירתנו תושלם במועדה לא נתקיימה. עד עת־מצוא ניתנה לנו דירת־עראי בביתה של חנה ריזש'י, שנתקראה „חנה די מַלאַכט'ה". היה זה בית של אנשים נדיבים מאוד ושמחנו על הרצון הטוב ועל הדאָגה הרבה שגילו כלפינו. אני גופי, כדרכם של ילדים, התאַקלמתי חיש־מהר במקום החדש. ילדיה של חנה ליטמן, גדליהו ויאַכצ'ה היו בני גילי כמעט. זוכר אני, כי רושם מיוחד עשה עלי גדליהו.

הוא ביקש ודאי לעשות עמי היכרות של ממש, אך לא מצא דרך לכך — לפיכך

היה עובר בריצה על־פני חלון דירתנו — מציץ רגע קטן, מזכה אותי בחיוך קצר, וממהר לברוח. כמה וכמה פעמים קראתי אליו, כי יגש, אך ממאֵן היה, משום־מה, ומוסיף להתענג על משחקו — הצצה, וחיוך ובריחה. אין־זאת כי מראֵהו של נער בן עשר, לבוש במונדור של בית־ספר עממי מעיר גדולה משכה את לבו, אך לא הרהיב־עוז להתקרב אלי.

לא אָרכו הימים ואני נכנסתי ללמוד באחד החדרים של העיירה. את ה„מונדור" שלי נאלץ הייתי לפשוט ולהחליפו בבגדים הרגלים של כל ילדי העיירה. עד מהרה נשתרשתי במקום ומצאתי לי חברים רבים.

מלמדי הראשון היה חיים־שלום בוקסר. זוכר אני כי יחד עמי למדו בחדר זה גדליהו ריזשי, יעקב קאנוניץ יהודה אפלבוים ועוד. בית־האולפנא של חיים־שלום שכן בדירתה של זלטה לאפאטא. היה זה חדר אחד גדול. הרצפה שלו — רצפת עפר היתה והיא מרובצת חול צהוב. זלטה היתה אשה עניה ומטופלת בילדים, ורק בשל צרכי פרנסה החכירה את חדר־ביתה. במקום זה לא יכולנו להמשיך את לימודינו, כינן שילדי זלטה היו מקימים רעש גדול ומפריעים. לא היתה ברירה לחיים־שלום והוא העתיק את מקום לימודינו לביתו שלו. בית זה היה קטן יותר, אבל שקט ונקי מאוד. אפילו אנחנו, הילדים, מצווים היינו, בעברנו בפתח, להתכופף היטב־היטב, שאם לא כן היה, ראשנו נחבט במשקוף ממש.

אולם כאן היתה איזו הרגשה ביתית ומשפחתית. אפילו למשקוף התייחסנו בחיוך של סלחנות. חיים־שלום טרח מאוד, כי כתיבת־האותיות שלנו תהי נאה — מעוגלת ומסולסלת. עד היום כמו אשמע את הניגון היפה, בו היה מלמדנו את פרקי התנ"ך, אולם לא רק חיים־שלום האב, אלא גם שני בניו — אברהם והרשיל־לייב נטלו חלק בחינוכנו. לימים נסעו הם לווילנה ושם גמרו את חוק לימודיהם בסמינריון העברי והיו למורים מוסמכים.

מורי השני היה וולוול בוראק, בנו של אלי בארָז. כאן היה המשטר קפדני וחָמוּר יותר. אנחנו כבר היינו נערים גדולים יותר והרצון להשתחרר מן הלימודים ולהתפרק גדול היה יותר — החומרה של וולוול היתה אולי דבר בעתו. בבית־אולפנא זה היינו יושבים צמודים אל הספרים, שתים־עשרה שעות רצופות, כמעט. היינו כבר, כאמור, מבוגרים ובחורף ממשיכים היינו ללמוד בלילות. עיקר לימודנו היה עתה בתלמוד. כבר עייפים היינו משעות הישיבה הרבות, אולם בהישמע קול מורנו, כי הגיעה השעה ללכת הביתה, היו מתעוררים בנו כוחות חדשים. מתוך עסק גדול מתקינים היינו את הפנסים העשויים פח, מתלבשים ויוצאים אל הלילה האפל בקולות צהלה. אט־אט היתה החבורה מתפרקת והקולות גוֹועים — כל ילד היה פונה לעֶברו ועמו רק הפנס להאיר לפניו את אדמת הסתיו הטובענית.

במשך הזמן התחלנו אנחנו לשלוט בוולוול ולא הוא בנו. היינו כיתה של חמישה־עשר פרחחים, שירדנו לחייו. כנגד שיטות המשמעת והשליטה באמצעות הסרגל והמגלב נקטנו אנחנו בשיטות משלנו — פעמים היינו מכריזים שביתת־

לימודים — לא פתחנו את הספרים כאות של מְחָאָה. ופעמים היינו מסתלקים מהחדר ומשאירים את המורה בגפו. במקרים מעין אלה, משהרגיש, כי ידו על התחתונה, לא היה מורנו נוהג לצַעֵר את עצמו. לשם הסחת דעת מתחיל היה לגלגל סיגריה, לאחר שגירד מתוך שני כיסיו את שיירי הטבק, שהיו מפוזרים בהם ומעורבים בשיירים שאינם ממשפחת הטבק דוקא. ובהיות רוחו מפויסת כלשהו, מכוח הסיגריה, היה מבקש אותנו, כי נגלה רצון טוב ונשקוד על תלמודנו.

גם בתחומים אחרים כבר מעוֹרָה הייתי בחברת נערים זו. עם חברי גדליה רישזי, שגר בשכנות אתנו היו יחסי קרובים ביותר. וקרבה זו באה לביטוי בְמַעֲלָלִים משותפים.

קרוב לביתנו נמצאה חנות של פולני אחד, ניאפידאוויץ׳ שמו. היתה לו, לפולני זה, הנות־מכולת גדולה והוא היה מתחרה רציני להנויות היהודים, אולם לא דבר זה המריצני לטפל בו. אלא ענין אחר לגמרי. בביתו של ישראל ביידר היה מרתף גדול, אשר השכירו לאותו חנוני־גוי. בסוף הקיץ היה הפולני שלנו ממלא את המרתף בתפוחים גדולים ויפים. דרך האשנב שבמרתף היינו מסתכלים בפרי זה שהיה תאוָה לעינים ונחמד לנחירַיִם. לקנות מן הפרי הזה לא היתה כל אפשרות, כיוָן שהפולני החזיק את התפוחים לימות החורף, ימים שמחירם גבוה יותר. אנחנו, הנערים, מצאנו חיש־מהר עֵצה: השגנו מוט ארוך אשר בקצהו תקענו מסמר ואת „הפגיון" הזה היינו מעבירים בעד האשנב ונועצים בערימת התפוחים. תפוח אחד היה נלכד, כמובן, במסמר ואותו היינו מוציאים בעד האשנב אלינו. נדמה לי כי עד היום שמור בפי זכר טעמם של אותם תפוחים — פרי־גנו של הפריץ שלנו.

היו בולאדימרץ עוד מלמדים — כגון ישראל מאנישין, אפרים מנַשה׳ס, אלה היו מלמדי־דרדקי שהסתייעו בסגָנים, שנתקראו „באהעלפערס". תפקידם של הסגנים היה ללוות את תינוקות־בית־רבן אלה לבתיהם. כמו־כן היו עוזרים למלמד בלימודים ממש ואם קרה, שהרבי נתפס לנמנום קל, היה לו על מי לבטוח — סגָנו היה ממלא את מקומו באמונה. בולאדימרץ לא נהגו קלות־ראש בסגן. גם בחורים משכילים ומתקדמים היו נוטלים על עצמם תפקיד מעין זה ולא ראו בכך פחיתות־הכבוד. המשכורת לא היתה, אָמנם, גדולה — רובלים מעטים בעד „זמן", ששיעורו היה כשישה חדשים. סגנים אלה היו, בסופו של דבר, יוצאים לרשות־עצמם, אם במקצוע ההוראה ואם במשלוחי־יד אחרים. רבים מהם נעשו חנוָנים ואחדים היו משמשים כמורים בכפרי הסביבה, בהם התגוררו משפחות יהודיות. זוכר אני, כי כך עשו אברהם ווליכובר ואחיו יעקב, ואף אברהם גרמרניק ואחרים — יושבים היו שנה או שנתיים בכפר ומשכרם היו גם תומכים במשפחותיהם, שנסתעפו והלכו במשך הזמן וצרכיהן נתרבו.

רבים מבני הנוער, שלא מצאו מקום פרנסה בעיירה, היו יוצאים לחפשו בערי רוסיה; מהם שצררו את צרורותיהם והפליגו אל מעבר לים — לאמריקה הרחוקה,

מאלה זכורים לי בני משפחת וולוק, פרידמאן, טייטלבוים, סוסניק, חיז׳שי ורבים אחרים. תחילה היו נוסעים הגברים, כדי להכשיר את הקרקע. את היוצאים לדרך הרחוקה היתה מלוָה האמונה והתפילה, כי בבוא היום יביאו אליהם את שאָר בני משפחתם ואף את הוריהם הזקנים.

בשני אפיקים נעה ההגירה מן העיירה — האחד לאמריקה והשני לפנימה של רוסיה. המהגרים לאמריקה, מאחר שנתבססו בארץ־הזהב, היו מסַפקים לעיירה אמצעים חָמריים — דולָרים וחבילות, ואילו היוצאים לרוסיה היו מסַפקים אמצעים רוחניים — עתונים וספרים. אך לא רק באמצעים אלה השפיעו הללו. בבוא החגים היו מתכנסים בעיירה רבים מבניה אשר יצאוה לערים הגדולות ונוכחותם הבלתי־אמצעית, רישומה היה גדול על אלה מבני־הנוער שנשארו בעיירה ואשר נכספו גם הם לצאת אל העולם הגדול. נתן צ׳רניאק, למשל, שהיה אחד מאלה, אשר עשו ימים רבים בערים הגדולות, בשובו לולאדימרץ, היה טורח לשתול גם בה אותה תרבות חיים ממנה הושפע בנכר. נתן היה בחור מחונן ובסַפרו מפלאי העולם הגדול היה פיו מפיק מרגליות. קהל של סקרנים היה מתכנס מסביבו, ואלו שלא יצאו אף פעם מולאדימרץ, היו מקשיבים מתוך הרגשה של נחיתות לפלאים המתרחשים בכרכים הגדולים, בעינים תמהות וקמות היו מקשיבים. דבריו של נתן מתובלים היו מפעם לפעם בדברי־היתול ושנינא והכול היו שותים אותם בצמא. אולם נתן לא הסתפק בשיח בלתי־מחייב מעין זה, הוא היה קורא לאסיפות, מכנס את בני הנוער ומעורר לשינוי־ערכין ולפעולות — קורא היה בפניהם מן הספרות הציונית וכך היה נוטע בהם את הרצון להתארגן ולהקדיש את זמנם לפעולות ציוניות וחברתיות.

השריפה הראשונה שראיתי בולאדימרץ ובכלל שריפה בעיירה קטנה היתה בשנת 1912. היינו עוד חדשים בעיירה. יום קיץ אחד, לאחר חג השבועות, ראינו פתאום להבות מתפשטות ועוברות מבית לבית, הזעקה הקיפה את העיירה. משראתה אמי, כי האש מתקרבת והולכת אל עבר ביתו של משה מלמד, אמרה היא, כי אני ואחי הקטן נצא מן הבית ונרוץ בכיוון לשדות, אולם אני כבר ראיתי את עצמי גדול ובעל אחריות ולא רציתי סתם להציל רק את עצמי; לא רק את הנפש, גם את הרכוש יש להציל. זוכר אני, כי מיהרתי הביתה ותפסתי קומקום וכמה כפות — ועם הרכוש הזה רצתי אל עבר אחוזת הפריץ. בידי האחת הקומקום ובידי השניה מחזיק הייתי באחי הקטן. כבר היינו הרחק מן העיירה והנה באה לקראתנו כפריה אחת, עצרה בעדנו ולא נתנה לנו להמשיך אל עבר היער. נעצרנו במקום וראינו, כי האש מתרופפת והולכת. כיוָן שכך, החלטתי כי נשוב לעיירה, ואמנם בשובנו ראינו, כי ביתנו נשאר בשלמותו.

בעיירה סיפרו, כי האש שקטה באורח פלא, בהשפעת הרבי של החסידים, שנמצא אז בעיירה. היה זה ר׳ וולוולי מטריסק, שהתאָרח אצל ר׳ וולוול קאנוניץ.

בגבור האש באו כמנין חסידים מבוהלים וקראו „רבי. הצילה־נא את העיירה!" ואמנם יצא אז הרבי ועמו כמה וכמה מחסידיו אל הבית הבוער ובבואו קרה הנס ומשב־הרוח שינה את כיוונו והאש פנתה אל עבר קאַטושצ׳ינה וכך יצאו בתי היהודים מכלל סכנה. משהחלו לחקור ולהתחקות על סיבת השריפה נתברר, כי האש פרצה תחילה מביתו של השוחט הסטולינאי הישיש, ר׳ אשר־ישראל.

שוחטים אחדים היו בולאדימרץ — כל עדה של חסידים והשוחט שלה. אולם בתי־שחיטה מיוחדים לא היו בעיירה וחצר ביתו של השוחט, שימשה, בדרך כלל, כמקום שחיטה. בחצר השחיטה היו מורטים גם את נוצותיו של העוף ושמים אותן בארגזים, בסלים, ובשקיות, ומשנצטברה כמות נוצות גדולה היו מוכרים אותן לסוחרים מיוחדים. מכירת הנוצות היתה מעין תוספת לשכר השחיטה.

באותו יום, יום פרוץ השריפה, ביקש ר׳ ישראל־אשר הישיש להבעיר את המיחם ולשתות כוס תה. המיחם לא נתלבה משום־מה היטב ואשת השוחט הוציאה אותו החוצה ליד המחסן, בו שמורים היו שקי הנוצות. רוח נשבה והגחלים שבארובת המיחם נתלבו וגץ אחד נתעופף אל עבר המחסן והוטל בין הנוצות — חיש מהר הקיפו הלהבות את הבית, ומכאן עברו לביתו של הרשל שוך; עד אשר קרה הנס והעיירה ניצלה...

במלחמת־העולם הראשונה

דבר הכרזת המלחמה ב־1914 הטיל מבוכה בולאדימרץ כמו בעיירות אחרות. רבים נקראו לגיוס ואף נלקחו לצבא. החיים בעיירה נשתנו בתכלית; המוסדות הציבוריים ופעולתם הוגבלו ונצטמצמו. הקשר עם ארצות־הברית נפסק פתאום. פירושו של דבר, כי נסתתמו מקורות התמיכה של משפחות לא מעטות. עתה נמצאו הן ללא אמצעי קיום, כמעט. הרבה חנויות נסגרו.

מהחזית הגיעו השמועות על המפלות שנחלו צבאותיו של הצאר. תחילה היה זה משמע־אזנים בלבד. לא אָרכו הימים והשמועות הפכו להיות למַראה־עינים. היה זה ב־15 באוגוסט 1915 — באותו יום ראתה ולאדימרץ את פלוגות הצבא הראשונות בנסיגתן מזרחה, רדופות על־ידי חילות הגרמנים המנצחים. יחד עם הצבא הנסוג הגיעו לעירנו שיירות גדולות של פליטים. קרונות רבים עמוסים משפחות ומיטל־טליהן, אלה בורחים היו מאימת החזית, מבלי דעת אל אן לברוח. גם יהודי ולאדימרץ נתפסו לאותה אימה ולבם נתון היה למחשבת הבריחה. רבים מהפליטים ניצלו את הלך־הרוחות הלזה והחלו למכור את כלי־רכבם וסוסיהם. די היה, כי משפחה אחת תקנה „רתמה" מעין זו וכבר הלכו בעקבותיה משפחות אחרות. גם אחי בנימין היה בין הקונים, ואין פלא בדבר, שכן ישראל ביידר, בעל־הבית שלנו וכן וולוול קאנוניץ שימשו לו דוגמא ומהם ראה ועשה.

העגלה והסוס שאחי קנה לא היו מן המשובחים ביותר. ומה תימה: כלום יכול

רוקח להבין בעניני סוסים? בכל זאת בטוחים היינו, כי עשינו מעשה־רב ואם תבוא, חס־ושלום, השעה הרעה ונצטרך לנוס מתלאות המלחמה, יהיה לנו על מי להישען. בעיני שלי ישר הדבר מאוד, וללא כל קשר עם מצב־החירום. סוס ועגלה היו בשבילי ענין לענות בו. והרי טעמתי כבר טעמה של נסיעה מאז נסעתי לולאדי־מרץ בעגלתו של וויאַצ׳ור. אחי, בנימין, הבין לרוחי ונתן לי לטפל בהם ולהובילם ל„פּודבּוֹר"...

העיירה שרויה היתה בדריכות ובציפיה. כבר נראו הקוזאקים הראשונים, מזוינים ברמחים ארוכים, מלובשים במכנסים כחולים ורחבים ולצידיהם פסים צהובים מלמעלה למטה. רובם מזוקנים ופראי־עינים. הם החלו לשוטט על־פני רחובות העיירה ועיניהם בולשות בכל הפינות. הפחד מפני הקוזקים היה רב, ואמנם לא פחד־שוא היה זה, לא רק בסמטאות משוטטים היו, אלא גם לבתים החלו לסור ולדרוש, כי יינתן להם יין־שרף.

זוכר אני, כי גם לבית־המרקחת שלנו נכנסו כמה מהם והחלו לתבוע, כי יינתן להם יי״ש ולא רק לתבוע אלא גם לחַטט ממש בידיהם בכל הרפואות השונות ואף ליטול מכל אשר ישר בעיניהם. היינו אובדי־עצות ולא ידענו מה לעשות.

באותה שעה נכנס לחנות שלנו המוכסן העירוני, שהיה גם ממונה מטעם הממ־שלה להשגיח על העבודה ב„גרלניה" (בית־מבשל היי״ש) של ה„פריץ". ב„גרלניה" זו היו מייצרים ספירט נקי מתפוחי־האדמה של שדות הפריץ. את התוצרת היו שולחים, בדרך כלל, לרוסיה. באותו זמן היתה במחסני הפריץ כמות גדולה של ספירט. המוכסן הניח, כי בהיָנדע הדבר לצבאות החונים בעיירה, הם יבואו לקחת מן הספירט והדבר עלול להביא אסון על העיירה ובפרט על היהודים, לאחר שהחיילים ישתכרו. באותו היום נראו בעיירה לא רק חיילים, אלא גם סתם כפריים, שברגיל לא ראית אותם, והסברה היתה, כי גם הם באו לשם שוד.

עתה הגיעה שעתם של עגלתנו וסוסינו. חלק מהמיטלטלים שלנו מיהרנו לארוז בכמה ארגזים. העמסנו את המטען על העגלה. לרתימת הסוסים הייתי אני המומחה, כי בתחום זה כבר התעניינתי קודם לכן, ומאחר שראיתי, כי אחי נכשל במלאכה זו נטלתי אני את המשימה. השעה דחקה, פחדנו מאוד מפני הכנופיות — אנשי־צבא או כפריים, ואסור היה להתמהמה יותר מדי.

שורה ארוכה של עגלות יצאה מן העיירה בואכה למסילה של הרכבת הקטנה. בראש השיירה נסע חיים קנטור והוא גם היה המדריך והמכוון.

לא רחוקים היינו מ„הגרלניה" והנה הבהילָנו קול התפוצצות אדיר. בהביטנו לאחורינו ראינו להבות גדולות ותמרות־עשן העולות מבית־מבשל הספירט של הפריץ.

לאחר מכן התחוור לנו הדבר — מסתבר, כי המוכסן האציל ביקש בכל מאודו לקדם את פני הרעה שצפויה היתה לעיירה ולפיכך הרס את כל בריכות הספירט שהיו במפעל. חלק גדול מהספירט כלָה אמנם, חלק פרץ מהבריכות וניגר על־פני

הקרקע ואיכרים רבים מיהרו ליהנות מן ההפקר ובדליים באו להציל מה שאפשר היה — ספירט מעורבב עם עפר.

אנחנו בני השיירה המשכנו את דרכנו — אולם חיש־מהר הראו סוסים רבים סימני סירוב ולא רצו לזוז מן המקום. וליד מושבה פולנית אחת, נעצרו הסוסים ולא רצו להמשיך. רעבים היו בוודאי וכאן עלה בנחיריהם הריח הטוב של שדות הכוסמת הסתויים. לא רחוק מכאן היתה גם המלבֵּנָת של בעל־הבית שלנו, ישראל ביידר, לא רחוק מן המושבה בורקס. התרנו את הסוסים וקראנו להם דרור על־פני שדות הכוסמת הנפלאה. במקום זה עשינו את לילנו, עד הפציע השחר של יום־המחרת.

עם זריחת החמה ועם הבטחון שאור היום נוסך בלבבות, וכן לאחר פחדי הלילה על־פני השדות, החלו הילדים שעמנו לבכות ולבקש, כי נשוב הביתה. הוחלט להוציא משלחת־סיירים שישובו לעיירה ויתחקו על המצב בה. גם בנימין אחי נבחר במשלחת זו. בעיירה מצאו הם אנשי־צבא רבים, אשר שוטטו על־פני החנויות העזובות. ביתנו שלנו נראה היה כלאחר פרעות, הכל הרוס ושבור.

הצבא שבא לעיירה נשאר במקום והשתכן בבתיה. ההתקפה הגרמנית נבלמה בינתיים. מטעם מפקדי־הצבא הועלתה הדרישה, כי היהודים ישובו לפתוח את חנויותיהם, וכי יסַפקו את כל הדרוש לצבא החונה בעיירה. ליהודים הובטח, כי במקום יישמר השקט והעבריינים מבין החיילים או מבין האוכלוסיה הכפרית ייענשו בכל חומר הדין.

עם הגיע אלינו הידיעה הזאת, המרגיעה והמבטיחה, נתבשרנו בעת־ובעונה אחת גם בשורה אחרת: חיים קנטור בא אלינו במרוצה ליער וסיפר, כי הצבא הגרמני הקיף את הסביבה וכולנו נמצאים בשבי. שמחה רבה נשתלטה עלינו היהודים — כלום דבר של מה בכך הוא — להיות בידי הגרמנים? ולהיפטר מעולו של „פוֹניה". השמחה היתה רבה כל־כך, שרבים החלו לצאת מכליהם ממש, ולברך זה את זה בברכת „מזל־טוב". המשלחת ששבה מן העיירה מצאה אותנו במצב־רוח מרומם, ולא הבינה את פשר הדבר. נתברר אחר־כך, כי היה זה לץ שבישל את הדיסה הזאת ובילבל את הרוחות.

כל הנמלטים חזרו לעיירה. היהודים שבו ונכנסו בעול העבודה. החנויות נפתחו, ונתמלאו בסחורות שהצליחו להסתיר במקומות שונים. בינתיים הגיעו לעיירה מחנות־צבא גדולים. החיילים הרבו לקנות מכל הבא ליד. הפדיון היה גדול והשמחה שוב פקדה את מעונותינו. העיירה לבשה צורה חדשה. ולאדימרץ הפכה להיות מרכז ובה המפקדה של הצבאות שחנו בסביבה. בביתו של גדליהו שליטא, זוכר אני, היה מקום מושבה של המפקדה.

ולאדימרץ עמדה עתה בסימן הפעילות הגדולה — רבים מתושביה היהודים היו יוצאים מפעם לפעם אל עריה הגדולות של רוסיה, כדי לקנות בהן מצרכים שונים הדרושים לאנשי־הצבא. ולא החנונים והסוחרים בלבד, גם סתם יהודים ידעו טובת־

הנאה מן המצב הזה. — הצבא ביקש שיסַפקו לו מעשי־מאפה — לחם שחור ולחם לבן וחַלות למיניהן. שלטונות הצבא היו מביאים לעיירה עגלות טעונות קמח ומחלקים את המטען בין הבתים השונים, אשר בעליהם התחייבו לאפות בשביל הצבא. כל אחד ראה עצמו כאופה מבטן ומלידה. בשביל מחוסרי הפרנסה היו ימים אלה ישועה ממש — אלמנות כגון „חנה די מַלאכטֶה" גולדה־לאה ז"ל ורבות אחרות נכנסו בעול העשיה.

אנשי־הצבא היו מביאים לאחד הבתים שק־קמח־ענק של חמישה פודים, למשל, ובן לילה הפך הקמח להיות ככרות־לחם אפויות. הריוח היה „הפריפיאק," זו תוספת המשקל הבאה ללחם אפוי על־ידי המים הניתנים לקמח. אמנם ברכה רבה לא ראו בעמל הזה, אולם לחם לאכול לא חסר. מובן שהיו בין היהודים „אנשי־תושיה", שידעו להפיק תועלת בדרכים סמויות. בשעת האפיה היו מוסיפים הרבה מים, דבר שהגדיל את משקל הלחם, אולם מעשה זה נתן אותותיו בטיבו של הלחם ואנשי־הצבא עמדו מיד על כך. מי שאפייתו פגומה היתה שוב לא קיבל קמח.

ענף פרנסה שני היה התקנת סיגריות. סוחרים יהודים הביאו מרוסיה טבק בשביל הצבא וקנים של נייר ואנחנו היינו ממַלאים אותם ומוכרים. מלאכה זו זכורה לי היטב, שכן בבית חמותי, גולדה־לאה טייטלבוים, היו אופים לחם בלילות ואת הימים עשו קודש לפיטום הסיגריות. כל הילדים — טייבל, זלדה וזליג היו יושבים וממלאים אלפי סיגריות ומוסרים אותן לאחד הקבלנים שהיו מסַפקים את המצרך הזה לחיילים אשר בחזית. גם במלאכה זו עסקו רבים והריוח היה טוב.

התכונה בעיירה ניכרת היתה לא רק בתחום הכלכלי, גם התחום הציבורי והתרבותי ידע בימים ההם צמיחה והתקדמות. שחקנים למיניהם, מבין אנשי־הצבא, וסתם משכילים, באו בקשר הדוק עם בני העיירה והשאירו את רישומם — הצגות, נשפי־קריאה ומסיבות שונות היו עתה דברים שכיחים. חוג דרמַטי היה בעיירה והחוג נסתייע בשחקנים מבין החיילים, שכן מצויים היו בין אנשי־הצבא בעלי מקצוע ממש והם היו משתתפים בפעולות החוג, כבמאים וכיועצים.

גיאות זו של עראי היתה, ולא של קבע. ככל שרבתה היציבות, פחתו הפרנסות. משפחות רבות שוב ידעו מחסור. הקשר עם אמריקה — המקור לתמיכה ולסעד — מנותק היה. באותם ימים נתכנסה אסיפת־עם גדולה בבית־הכנסת הגדול, מטעם בני הנוער. ראשי המדברים היו שלמה גולדברג ונתן צ'רניאק.

באסיפה זו הוחלט להקים בעיירה מוסד ששמו היה „סומך נופלים". זוגות של בני נוער יצאו לביקור בבתי־העיירה, בעיקר בבתי האמידים וכל אחד התחייב לתרום למען המוסד החדש. בוועד של המוסד נבחרו וולוול פרידמן, שמואל קמין, מיכאל פרידמן, יעקב בס, חוה גרמרניק, נתן צ'רניאק, פסח צ'רניאק וזלדה בס־טייטלבוים.

אולם תרומות אלו לא די היה בהן כדי למלא את הצרכים הרבים. פנינו על־כן לכמה מיושבי העיירה שמצבם הכלכלי משופר היה. סחרן של משפחות אלו, היה

בממדים גדולים. מביאים היו לעיירה עגלות עם סוכר, קמח, מלח ועוד. עם אלה נימנו לייזר־לייב רוזנפלד, פייסה־פייגל, יצחק גרושקו ואחרים. הטלנו, איפוא, מכסת־כסף על כל עגלה של מצרכים, שהגיעה לעיירה.

כל ערב היו יוצאים משמרות ואורבים בדרכים לעגלות העמוסות סחורה. עמדתי יחד עם שמואל קמין שעות מרובות ועמלנו לא היה לשוא. הנה נראו העגלות הבאות. בעלי הסחורה ידעו, כי עם בני הנוער יש לחיות בשלום, מתוך חשבון עסקי ידעו את זאת, והם היו משלמים את המס כפי שהטלנו עליהם.

ימי מסה והפיכה

המלחמה נמשכה. החזיתות נתייצבו על־פני מאות קילומטרים. רבים מצאו את מותם בקרבות, רבים — במחלות, בחפירות של פולסיה וביצותיה. ואף־על־פי שולאדימרץ נמצאה, בדרך כלל, נשכרת בימי המלחמה, רבים היו בה גם התלאות והקשיים: אסור היה, למשל, לצאת מן העיר ללא רשיון מיוחד מאת ה„פריסטאור". זוכר אני, כי באותו זמן צריך היה אחי הבכור, בנימין, לנסוע לקיוב, לשם קניית סחורה ולא הצליח לקבל רשיון־נסיעה. הוא נסע, איפוא, בלי רשיון. הדבר הגיע לידיעת השלטונות וכעונש נצטוָה לעזוב את ולאדימרץ שהיתה בתחום האיזור הצבאי. הוא עבר איפוא לקיוב. עתה הוטל עוֹל הבית עלי.

יום אחד נסעתי לקיוב לקנות סחורה ובאתי לדירתו של אחי. בלילה התעוררנו מדפיקות נמרצות בדלת. משפחתנו עמדו בפנינו כמה שוטרים רוסיים. הם העירו את כל אנשי הבית. הצגתי בפניהם את התעודה שלי והיא לא נשאה חן בעיניהם. הם חשדו בי, כי משתמט אני מן הצבא. הייתי למטה מגיל הצבא, אולם חזותי היתה הפעם בעוכרי — גבה־קומה ותמיר הייתי. הם ביקשו אותי ואת אחי, כי נלך עמהם ולאחר הליכה ארוכה ומייגעת, הובאנו אל אחד מבתי־הכלא שבקיוב — היה זה מצב מדכא מאוד — בעצם נער הייתי ופתאום בין קירות בית־האסורים. כל הלילה לא ישנתי, אחי היה בר־נסיון יותר, הוא ישב לידי ועודדני:

„תראה, כי בבוא הבוקר ישחררונו".

ואמנם כך היה. אני נצטוויתי לעזוב את קיוב מקץ 22 שעות. עד מהרה צררתי את צרורותי והָפזתי לצאת מן העיר. בבואי לולאדימרץ — נודע לי, כי מאסרים מעין אלה נערכו גם פה. סיבתם — ערעור היציבות בקרב החברה הרוסית, וחשש מפני פעולות מהפכניות. גם בולאדימרץ החלו באותו זמן לבקר מדריכים שונים, אנשי־צבא וביניהם הרבה יהודים. נערכו אסיפות חשאיות. אסיפה אחת נתכנסה בביתו של יהושע ברוך ביידר, החדר הגדול והארוך מלא היה עד אפס מקום מבני הנוער של העיירה והכול הקשיבו בסקרנות גוברת לדברי הנואם, בהם חזר ונשנה הצירוף המסמל „די רויטע לאמטערנע" כלומר: „הפנס האדום". ומשמעותו אור־החופש המתקרב לזרוח על שמי העולם. הנואם היה אחד החיילים.

הנאספים היו נרעשים מאותו ערב ומלאי התרשמות מאשר שמעו. חיש־מהר נתרבו ברחובותיה של ולאדימרץ קבוצות של אנשי־צבא ומפקדים למיניהם, אשר ערקו מן החזית. הם היו מטיפים ומסבירים, כי המלחמה כבר נסתיימה בעצם:

„די לחמנו ושפכנו את דמנו" — היו אומרים.

בצבעים קודרים היו מתארים את המצב בצבא ובחזיתות — מספרים היו על הקרבנות הרבים בשדות־הקרב, אשר בביצות פולסיה, על בתי־החולים המלאים פצועים וחולים עד אפס מקום. באותו הזמן שכיחים היו המקרים שחיילים סירבו למלא את פקודות קציניהם. רבים מהם היו עוזבים את החפירות והולכים לשוב אל משפחותיהם, — נשותיהם וילדיהם. רבים מאלה היו עוברים את ולאדימרץ ומשאירים אחריהם את כל מרירות לבם. אלה שלא יכלו לשוב לביתם, היו נוהרים לערים הגדולות, כדי להיספח אל הזרם הגדול של מורת־רוח ומרד.

ברוסיה כבר נתחוללה המהפכה, ששמה קץ למשטרו של הצאר נקולאי. שלטון חדש עלה. כבר נכרת חוזה שלום עם גרמניה. גם בולאדימרץ הורגשו מיד הרוחות החדשות. פטורים היינו עתה מעולו של ה„פריסטאוו" וה„אוריאדניק". מי למשל, מיושבי ולאדימרץ, לא זכר את ה„אוריאדניק" ואַליצ׳קה, שחי על חשבון היהודים. הוא ידע מכל המתרחש בעיירה, שום סוד לא היה בפניו. הוא ידע במה עוסק כל יהודי — אם עסקיו כשרים ואם בלתי־כשרים ומקבל היה בכל מקרה את תגמולו — אי־אפשר היה שלא לשחדו.

„לשם מי ולשם מה ללכת לצבא?" — היו אומרים החיילים. ובעיקר עתה, בעתות מלחמה. בעד מי „לתת את הראש?", היו אומרים בלשון המקום. גם בחורים שנמצאו כשרים לצבא היו מסתתרים ונעלמים מן האופק. ויאַליצ׳קא, לא איכפת היה לו בעצם אם תלך לצבא ואם לא תלך ואפשר היה, על־כן, לבוא עמו לעמק השוה. אולם בעתות המלחמה לא רק ויאַליצקא היה קובע. ברחובות העיירה היתה משוטטת המשטרה־הצבאית, אשר הפילה את חתיתה על יושביה. חזותם בלבד הקפיאה את הנשימה: גבוהי קומה, רחבי־גרם, זקורי־שפם, וגם למכנסיהם היו פסים צהובים, מלמעלה ועד למטה, פסים מביעי־איבה. מבחינה זאת מזכירים היו את הקוזקים.

אף אני עמדתי בנסיון חרדה מן המשטרה הזאת, בלכתי שבת אחת לבית־הכנסת להתפלל. בדרך עצרני שוטר אחד, ובמבטו סקר אותי מראש ועד רגל. קרץ אלי בעין ערמומית ורוָה נחת מעצמו: כי הנה הצליח לתפוס עריק אחד. הייתי אמנם למטה מגיל הצבא, אולם חזותי היתה מבוגרת יותר. נאסרתי, איפוא, והובאתי לבית־הכנסת של חסידי סטיפאן, שהפכוהו בימים ההם לבית־כלא צבאי.

בבית־הכנסת מצאתי יהודים אחרים מבני עירנו, שגם הם נצודו באותו אורח. לא הועילו שום בקשות ופניות. ישבנו במאסר זה ימים אחדים. בוקר אחד הגיעה למקום פלוגת חיילים, כולם חמושים ובידיהם רובים מכודנים. החיילים נערכו ליד בית־הכנסת בשתי שורות ועמם אנשי המשטרה הצבאית. שוטר אחד פקד עלינו, כי נצא כולנו החוצה. קרובי משפחתנו שהיו מתרוצצים בקרבת מקום — סבורים היו כי

תלמידים ומורים מבית־הספר „תרבות״ ב„גרלניה״

קבוצת צעירים

קריאת מגילת־היסוד לפני הנחת אבן־הפינה לבנין בית־הספר „תרבות"

הנחת אבן־הפינה לבנין בית־הספר „תרבות"

עסק ביש מזומן לנו, בהלה וחרדה השתלטו עלינו. אנשי המשטרה אמרו, כי אין כל אסון צפוי לנו והם מובילים אותנו לז׳אלוצק ומשם לרפאלובקה למפקדה הראשית. הובלנו ברגל. בז׳אלוצק הכניסונו למרתף ושוב שמרו עלינו כעל פושעים פליליים. הקשישים שבינינו, שהיו מן הסתם בעלי נסיון לא התרגשו ביותר ועודדו את הרוחות: „אין להיתפס לבהלה". ודבר זה הרגיע את רוחי. ואמנם בהביאם אותנו לתחנה, היתה כבר הקרקע מוכשרת לשיחרורנו. משפחת טייטלבוים פתחה בימים ההם חנות משקאות, אותה ניהלו טייבל וזלדה. ובשעה שהביאו אותי למקום זה, הן נקטו בכל האמצעים, כי ישחררונו, ובעיקר אותי, שכן בימים ההם כבר הייתי ידידה הקרוב של זלדה.

הגנה עצמית

בשובנו לעיירה מצאנו, כי שלטונות המקום מעורערים כליל. גלי המהפכה וההתקוממות, שהתחילו בחזיתות נישאו משם אל מרכזי רוסיה הגדולים ופקדו גם את העיירות הקטנות ואף את עירנו. הז׳אנדרמים, כבר לא נראו בולאדימרץ. במקום נתארגנה מיליציה זמנית של מתנדבים ונבחרה מועצה עירונית זמנית. בכל אלה תפסו מקום נכבד אחינו בני־ישראל. במועצה העירונית, למשל, השתתפו אלתר ביק „דער סטלמאך" (עושה האופנים) יהודל רֶבֶּן הסַפָּר ואחרים מתושבי המקום. יהודי ולאדימרץ קיבלו נשק, בעיקר חרבות ואקדחים, שקל היה בימים ההם להשיגם. חיילים אשר ברחו מקוי החזית מכרו ברצון חלק מנשקם. עירנו קרובה היתה לקוי החזית ומהנקודות הראשונות שהחיילים הבורחים עברום. היו בין החיילים, אשר חָמדו „שעשוע" עם האוכלוסיה היהודית וניסו לשדוד חנויות. ואָמנם כמה קבוצות כאלה הצליחו להפיק זממן. בראותנו, כי המצב מחמיר והולך התארגנו בני־הנוער להגנה־עצמית. בין אלה שהשתתפו בהגנה זכורים לי — אליהו גרמרניק, בן־ציון ז׳וק, אהרן קאנוניץ׳, מאיר פינצ׳וק בנו של חיים ליפעכעס ועוד רבים. וכדי שהציבור יכיר, כי אמנם שומרי־סדר הנם, עונדים היו לשרווּלָם פס מיוחד ועליו האותיות וו.פ.מ. (ולאדימערעצער פרייוויליגע מיליץ).

כנופיות החיילים העריקים ובני־בליעל אחרים מבין הכפריים, לא אמרו נואש וניסו שוב את כוחם. ערב אחד יצאו כנופיות אלה והתנפלו על חנותו של חיים שמואל רזניק. אולם חיים שמואל גילה התנגדות ונפצע קשה. לאחר־מכן תפסו את אחד הפורעים והעבירוהו לאנטונובקה, מקום־שם נמצאה המפקדה של הצבא המהפכני. גזר־הדין הוצא לפועל במקום. עמידה זו של אנשי ההגנה נטלה כבמטה־קסם את תאבונם של בני הבליעל. מעתה מהססים היו להסתכן. מצב דומה שרר בכל העיירות, עד שהמשטר החדש נתבסס כלשהו ואז נשלחה לעירנו פלוגת חיילים מן המרכז המהפכני, שהיה בלוצק. עם בואם של אלה נתפרקה ההגנה העצמית היהודית.

העיירה הופקרה שוב. נוסף על כל התלאות פשטה עכשיו בעירנו מגיפת טיפוס איומה. רבים מבני העיירה מתו מאין אמצעי מחיה וריפוי. — שני האחים — לייזר וסָם בניהם של יהושע ריזיש׳ס (דער מלאך) לוקחו לבית־החולים ומתו, כמו־כן מתו אַרל קאנוניץ, שלמה יורקס החייט. המחלה לא פסחה על שום בית. הרופא האחד שהיה אז בבית־החולים, מארקיש, אגב יהודי, לא שלט במצב וידו קצרה מהושיט עזרה להמוני החולים.

המצב הכלכלי הוחמר. ועל־אף מגיפת הטיפוס שהביאה לאיסור התנועה החָפשית, נוסעים היו, בכל זאת, יהודי ולאדימרץ לכפרי הסביבה למצוא פרנסה. אולם כל מי שיצא בימים ההם לדרך, שם נפשו בכפו. באותו זמן יצא נחום קאנוניץ, בנו של יעקב קאנוניץ, מאנטונובקה לולאדימרץ. בדרך התנפלו עליו שודדים, נטלו את כל אשר היו עמו ורצחוהו. אכן, גם מגיפה של כנופיות פשטה בימים ההם. הם ניצלו היטב את ימי התוהו ואת מצב־הבינַיים, בהם נתונה היתה הארץ.

בוקר אחד בשעה שאנשי העיירה ישנו עדיין את שנתם, נשמעו פתאום צעקות ברחוב. בגשתנו לחלון ראינו, כי חיילים מזוינים עומדים בביתו של יעקב־אשר. במקום בו היתה לפנים חנות־האריגים, דחוסים עתה הרבה אסירים. שוב שלטו באותו בוקר תומכי המשטר הישן והם אשר השתלטו על העיירה. שלושים ושלושה אסירים כלואים היו במרתף וכל אלה הובלו מכאן לדומברוביץ, מקום־שם נוצר שלטון מקומי, שכבר השתלט על הסביבה. את האסירים האלה רצחו בדרך אט־אט, השופט החוקר בעל השפם, ה„אוריאדניק״, הפריסטאוו וכל הפמליה שלהם. לאחר שטיהרו את העיירה מאלמנטים מהפכניים הוקם גם אצלנו שלטון כמו בדומברוביץ. כמפקד המשטר נתמנה קליסטראן קוץ. הוא פעל לפי ההוראות שהיה מקבל מן המרכז, אשר בדומברוביץ וכך הוא שלט אצלנו. יום אחד בא קליסטראן ועמו נציגי השלטון החדש ותבעו מיהודי ולאדימרץ מס בשיעור של 25 אלף רובל.

כל האוכלוסיה היהודית התכנסה לבית־הכנסת הגדול, הכול נבוכים בלי דעת מאין יבוא עזרם. לא היתה דרך אחרת אלא לערוך רשימה של כל התושבים ולהטיל על כל אחד מכסת־כסף, כפי יכלתו. ישבו, איפוא, נציגי היהודים אל השולחן ופתחו ברשימה, אולם מיד הוסערו הרוחות, מנדל ישראל־יוסלס קם וצעק:

„אני לא אתן סכום אשר כזה, שיתנו מנחם והבנים״.

הצעקות לא פסקו, עד שבא קליסטראן בכבודו ובעצמו לבית־הכנסת. אולם גם הוא לא יכול היה לשנות את המצב והוא חזר למפקדה והודיע, כי לא הצליח לקבל מהיהודים את הכסף.

שבת אחת נשלחה לעיירה פלוגת חיילים עם מכונות־יריה, אותן הציבו בכמה נקודות בעיירה, כדי להטיל אימה על היהודים ולהניעם לתת את הסכום שהוטל. נקבע מועד — עד מוצאי־שבת חייבים היהודים להכניס את הסכום, שאם־לא־כן יקחו הם בני־ערובות. גם עתה לא הוכנס הכסף והחיילים עברו בין הבתים ואסרו את בני־הערובות.

בין 9 היהודים הייתי גם אני, מאחר שלא נתתי לאמי ללכת. בין שאר העצורים היו — השוחט של חסידי סטולין אשר־ישראל, פינחס רישזי, סנדר בנו של יעקב־אשר, ריסל של מאיר ליפכעס, מנחם גוז, יעקב וישראל ביידר, ועוד כמה יהודים.

העלו אותנו על פלטפורמה של קרון־רכבת וכפריים מזוינים שמרו עלינו. בלילה הביאונו למפקדה בדומברוביץ. הואשמנו במעשי־חבלה, מאחר שבני עירנו לא אָספו את סכום הכסף הדרוש. איימו עלינו, כי מצפה לנו אותו גורל שפקד את ה־33. דיברנו אל לבם והסברנו להם, כי יהודי ולאדימרץ לא יפיקירו את אחיהם ומחר יביאו בוודאי את הארנוניה שהוטלה. דברינו נתקבלו מן הסתם על לבם, עד כי הרשו לנו לצאת לעיר, כדי למצוא מקום לינה, אך לא להרחיק מדי מן המפקדה ובבוקר לשוב ולהתייצב. שמחים היינו לשינוי שחל במצבנו. בבואנו בבוקר נוכחנו לדעת שאין הם שמים לב אלינו כלל. בפנותינו אליהם הם ענו לנו: „לכו לכם בינתיים, טרודים אנחנו במשימות חשובות יותר..."

ואמנם טרודים היו מאוד באותו בוקר. בסַארנה התרכזו מחנות־צבא רבים, אשר תיכננו התקפה על יוצרי המשטר החדש. משהגיעתנו בשורה זאת לא השתהינו הרבה במקום. פנינו עורף ושמנו את פעמינו לשוב לולאדימרץ.

בעיירה רבתה השמחה עם בואנו, לאחר שהכל בטוחים היו, כי אבודים אנחנו.

עד מהרה הגיעו לולאדימרץ פלוגות־צבא מסַארנה וכל השלטון החדש נתרסק לגזרים. הצבא האוקראיני החדש נטל עכשיו את השלטון גם בעירנו ובסביבה. קיבלנו את העתונים הראשונים ונודע לנו, כי בקייב הוקמה ממשלה דמוקרטית חדשה, ובה שר־כספים יהודי. שוב האירה התקוָה, את פניהם האבלים של היהודים. בשטרות הכסף של הממשלה היו אפילו אותיות יהודיות, כלום דבר של מה בכך הוא?

החלטתי להסתייע במצב זה של רוח החופש והסיכויים הטובים ולהמשיך בלימודי. מגמת פני היתה קייב. שוב לא היו הפרעות משפחתיות ולא הפרעות מטעם הרשות כמו בעבר. אני וחברי ראובן ביידר יצאנו בבוקר אחד של יום חורף מולאדימרץ והגענו לקייב. ללא מכשולים נתקבלנו לבית־הספר לרוקחות, הקשיים היו בהשגת חדר וגם משהשגנו את החדר לא פסקו תלאותינו. חסרים היינו חומר־הסקה ושנינו נתונים היינו לעינויי כפור.

פריידל, בתו של שלום לייבקה שהתגוררה בקייב, באה אלינו יום אחד וביקשתנו, כי נעבור לגור בדירתה, מאחר שעליה להימצא בבית־החולים עם בתה הקטנה. קיבלנו את ההצעה ונהיינו אדונים לכל הבית. בבית מצוי היה תנור־פחים קטן, אותו היינו מחממים בגזרי־עץ דקים — בתנור זה היינו מתחממים בדוחק ואף מבשלים את ארוחתינו הדלות. הכל היה הולך למישרים...

והנה הרעשה על קייב העיר — בתותחים כבדים. הפגזים פגעו בבתים ורבים מהם עמדו אחוזי להבות. גם בבית בו התגוררנו פגע פגז והביא הרס גדול. העיר

היתה במצור. לצאת מן הבתים אי־אפשר היה. הרעב החל להציק יותר ויותר. מחטטים היינו בפחי־האשפה ומוצאים שיירי מזון ומשקיטים בהם את רעבוננו. יום אחד מצאנו שקית עם דוחן באחד החדרים. הכינונו תבשיל ואכלנו אותו בבולמוס גדול. אני לקיתי בכאבי בטן נוראים מדוחן זה, חומי עלה מאוד, והיציאה מפתח־הבית כרוכה היתה בסכנה. ברחובות מוטלים היו פצועים והרוגים. מצבנו היה בכל רע, לא ידענו כיצד להיחלץ מן המיצר הזה.

עודנו נתונים במצב זה נפתחה פתאום הדלת ולביתנו נכנס אחי ועמו חייל אחד, בו הכרתי את בנו של יהושע, מאַנס. אחי, בהיוָדע לו המצב בקייב, יצא לחפשני והנה מצאני מתעוות בכאבים. אחי, שהכיר את קייב, יצא בחסותו של החייל לחפש תרופה בשבילי, ומהיותו רוקח, ניתן לו באורח כלשהו למצוא רופא ואף להשיג את התרופות הדרושות להחלָמתי. מקץ ימים אחדים הוטב לי ומשהחלמתי ממש, התחלנו לארוז את צרורותינו ויצאנו לדרך. לאחר תלאות רבות הגעתי לולאדימרץ.

מצוקת הימים היתה ניכרת בולאדימרץ מאוד־מאוד. אנשים מוכי־רעב ובלויי־לבוש, בתים מוזנחים ופגועים. תושבי העיירה איבדו את פרנסתם הרגילה והחלו לחפש מקורות פרנסה חדשים. באותם ימים נתפרסם מאוד משלוח־יד חדש בעיירה — הפקת יי״ש. כל בית כמעט הפך להיות בית־בד ליצירת „סאמוגון". מי שעסק במלאכה זו, ניתנה לו האפשרות לקבל מהכפריים חָמרי־גלם לתוצרתו — דגנים למיניהם, אך לא כולם ידעו להפיק משקה משובח.

חמותי, למשל, למדה את המלאכה והצטיינה בה — לאחר שיצרה בקבוק או בקבוקיים של סאמוגון, היתה נוטלת את התוצרת ויוצאת עם חשיכה לביתו של הגוי ובמקום סמוי, כגון באַמבר, היתה מוסרת לו את המשקה, שלא יוָדע לאשתו חס ושלום. הגוי בראותו הנוזל הנכסף, לבו היה מתהפך בו מרוב שמחה, והיה משלם ביד רחבה — לא בכסף אלא בשוה־כסף, כגון גרעיני שיפון. חמותי היתה שופכת את הגרעינים לשק ונושאת את מטענה לטחנת־הקמח של יהושע מרים דבורה׳ס, טוחנת את הגרעינים לקמח ומביאה טרף לבני־ביתה. באורח זה נהגו רבים בימים ההם.

גם יין טוב ומזוקק מייצרים היו באותם הימים וכל זה באורח פרימיטיבי ובמחתרת. היתה זאת, בעיקר, משפחת וולוק שנתברכה במומחיות זו.

ליל חנוכה אחד — השלג כיסה את הארץ. ואנו, חבורה של צעירים, נכנס בנו רצון לשוטט קצת בעגלת־חורף. על־אף מצב החירום לא כבו בנו מאויי הנעורים והם ביקשו את שלהם — יעקב אייזנברג שלנו, רתם את סוסיו לעגלת־החורף ואנו — פסח צ׳רניאק, גדליהו דער מלאך, מיכאל פרידמן, יעקב קאנוניץ ואף אני וזלדה שהידידות בינינו כבר היתה חזקה בימים ההם — כולנו נסענו לדולגובוליה לבקר בביתה של חברתנו — הנערה יפת־התואר — שיינדל מוסֶל, בתו של אשר־אהרן — בשובנו משם ירדנו לראות את טייבל בתה של שרה צ׳רנָס.

היה זה בית קטן אולם נקי עד מאוד ומסודר בהקפדה. הרצפה מרובצה חול זהוב, בכל הפינות — חשת את הנקיון. בפנים מאירות קיבלו אותנו. לא יכולת בשום אופן לשער, כי בית זה המצטיין בסדרו ובנקיונו מטופל בהרבה ילדים ונתון למחסור — הפרנסה האחת והעיקרית של המשפחה הזאת היתה עכשיו הפקת היי״ש. טייבל הבת, היפה והענוגה שתמיד היתה שקטה וביישנית כלשהו, נשתנת בימי מלחמה, עתה נשאה היא בעול הפרנסה. אותנו האורחים כיבדה טייבל בבקבוק משקה. הבקבוק נקי היה ומבריק ונדמה לי שעד היום רואה אני את אורו המנצנץ. גם מיחם רותח הועמד על השולחן ואף הוא עשוי למשעי ומבריק כאספקלריה. ישבנו והיטבנו את לבנו, וכל העת מהרהר הייתי, כיצד מצליחה אשה זו בימים כל־כך קשים לקיים בכבוד את משפחתה המסועפת. בעלה היה באמריקה ושום תמיכה לא הגיעה עתה ממנו.

רוסיה הגדולה עמדה במאבק המהפכה. הגופים הלוחמים של המשטר הישן ראו ביהודים את הגורם לשינוי המשטר והם כילו בָנו את חמתם — היו אלה שנות הפוגרומים והשחיטות באוקראינה. יום אחד הגיעו שמועות גם אצלנו, כי גדודים לוחמים בשם מאַכנוֹבצים ובאֱלוכובצים תוקפים את העיירות הקטנות, רוצחים ושודדים. החרדה היתה גדולה. ויום אחד הגיעה כנופיה מעין זו גם לולאדימרץ. הם התרכזו בכיכר שליד הכנסיה. ביקורם הראשון נערך בבית־המרקחת שלנו. הם אמרו, כי מעתה יהיה השלטון בידם ולכן נוטלים הם מה שדרוש להם בהקפה, ובבוא הזמן ישלמו בעד הכל טבין ותקילין. הם נטלו מצרכים רפואיים וארזום בחבילות גדולות. באותו זמן הגיעונו צעקות נוראות מבחוץ. בעד החלון ראינו כיצד אנשי הכנופיה מובילים את הניך קמין המלמד וממריצים אותו ללכת, בצליפות מגלב. הם מצאו אצלו יי״ש במחתרת. באותם הימים נרצח בדרך לדומברוביץ ברל בריל, רבים מתו ממגיפת הטיפוס.

בימי בשורה

אולם בימי המלחמה גם ידענו בשורות טובות — יום אחד נתבשרנו: ממשלת בריטניה מכירה בזכויותיהם של היהודים להקים בית לאומי בא״י — הצהרת בלפור. הכל היו נרעשים מן המאורע וזקנים עם צעירים יצאו לחוג את היום הגדול ובראש כולם הרב, רב שלמה שליטא. ילדים יצאו בדגלים לבנים־כחולים, ובשמחה השתתפה גם התזמורת המקומית — שלמה החייט בחלילו ומיטרא בכינורו ולייזר ניסל הכה בתוף. בראש התהלוכה רכב אברהם־יעקב אולאר, השמש של בית־הכנסת על סוס עטוי מפה רקומה; הנוצרים, תושבי העיירה, הביטו עלינו מתוך סקרנות רבה ובעין טובה: הנה הגיעה שעתם של היהודים להיות ככל העמים. ולא זו בלבד, היו גם נוצרים שהשתתפו ממש בחגינו. את היום ההוא הנציח צלם עירנו הנוצרי פאשקא

ע״י תצלומים רבים. מאמין אני, כי חלק מתצלומים אלה מצוי בידי יוצאי ולאדימרץ.
תקופה שאור וצל שימשו בה בערבוביה.

עברו שנים. השלטון כבר היה בידי הפולנים. האוכלוסיה היהודית ידעה בשנים הראשונות הרגשה של שויון־זכויות וחופש. ובעירנו, כמו בעיירות אחרות, הוקמו מוסדות תרבות. נתארגנו הסתדרויות נוער. שליחים מווארשה ומערי המחוז הגדולות היו באים לולאדימרץ ונושאים קבל־עם את נאומיהם הנלהבים, על בנין הארץ ועל תחיית העם. חַיינו התחילו לזרום באפיקים של ימות שלום.

האסיפה הציונית הראשונה, שאני זוכר, נתקיימה בביתו של אברהם־יוסף וולוק. ובהזכירי עתה את המשפחה הזאת חייב אני לספר משהו על הבית ועל בעליו. אברהם יוסף וולוק היה מחסידי קרלין. יהודי ירא־שמים, צהוב זקן, גבה־קומה ורחב־כתפים. הליכתו מזורזת, משל, כי אין עתותיו בידיו והוא עלול חס־ושלום לאחר משהו. את פרנסתו משך, כרובם של תושבי העיירה, מהליכה על־פני הכפרים. אשתו גם היא סייעה בידיו — היא היתה מתקינה משקה שנתקרא „חלייבני קוואס", כינן שהיתה מכינה אותו מלחם. כמו־כן היתה אופה גלוסקאות מקמח לבן, שיצא להן שם בעיירה. אם אורח בא במפתיע לבית, היו שולחים להביא חלת־לחם מעשי־ידיה של צפורה, וכן אם מישהו חָלָה ורצו להאכילו מאפה־לחם עדין יותר. שני בנים ושלוש בנות היו להם. הבן הבכור למד אמנם בישיבות שונות, אולם רכש לו גם השכלה כללית והיה פעיל מאוד בעסקי ציבור ותרבות. לאחר־מכן נעשה הוא מורה בעיירה ושיטת הלימודים שלו כבר היתה מתקדמת יותר ושפת הלימוד היתה עברית בעברית.

רבים מאתנו זוכרים את אברהם־יוסף כיצד היה מהלך בעיירה, בכל יום ששי אחרי הצהרים, עובר מבית לבית ואוסף חלות בתוך שק. את החלות היה מביא לביתו וצפורה אשתו היתה ממיינת אותן, ולאחר המיון היה אברהם יוסף יוצא לחלקן למשפחות העניות, למען לא יבויש שולחנן, חס ושלום, ולא יישאר בלי חלות ביות השבת. שלושה חדרים היו בביתם. הרצפה עשויה היתה קרשים והבנות אסתר וטייבל היו משקיעות את מיטב מרצן, משפשפות ומגרדות את הרצפה, עד שהיתה מבהיקה ממש.

לכאן היו מתכנסים בני־הנוער ומשבשים את הסדרים ופוגמים בנקיון, אך הבנות לא התייאשו ובשקידתן היו משיבות תמיד את הסדר על כנו. סנדר, בכור הבנים, היה מורה לעברית ובבית שררה אוירה תרבותית. כשם שהאב היה חסיד קרלינאי נלהב כן נלהבים היו כמוהו גם הילדים, אך התלהבותם כבר כוונה לאפיקים אחרים. ביוזמתם של כמה פעילים מקרב הנוער, כגון נתן צ׳רניאק, שלמה גולדברג, סנדר וולוק, נערכה בבית זה, כמובן, האסיפה הכללית לארגונו של הנוער בעיר, ובעיקר לייסודה של ספריה עירונית. כבכל אסיפה מעין זאת רבו גם כאן דברי הפולמוס, על דרכי הפעולה והארגון. זוכר אני, כי באסיפה זו השתתפה השלישיה המפורסמת בולאדימרץ — מניה פניה וטניה. הנה עולות דמויותיהן לנגד עיני —

שלוש חברות מסורות וקשורות זו אל זו, אף־על־פי ששלושתן שונות היו במזגן ובאָפיין.

מניה — בתו של פינחס דוד — קומתה נמוכה, בדחנית, ושנונה. נדמה לי, כי שום פעולה לא נעשתה בלעדיה.

פניה — בתה של פרדל סימה׳ס — תמירה וגבוהה, שערותיה בלונדיניות ופניה מאירות.

סניה — היתה גיסתי — פניה שחומים וחינניים ומוארכים במקצת. שערותיה שחורות וארוכות — רצינית וחכמת־לב היתה.

באותה אסיפה הוחלט, איפוא, על יסוד הספריה. הכול ידעו — אם „השלישיה" נכנסה לפעולה, חזקה עליהן שתעשינה כמיטב יכלתן וההצלחה תאיר פנים. גם חנה ואברהם, ילדיו של לייבה גרמרניק, פעלו הרבה להקמת הספריה. המנהל של המוסד החדש היה בעצם אברהם גרמרניק.

המייסדים חסרים היו כספים והמשימה קשתה מאוד. אולם בני־הנוער התחילו את פעולתם זו בלהט גדול. מתדפקים היו שעות רְבות על פתחי הבתים השונים, אוגרים מכל הבא ליד — ספרים ביידיש, ברוסית ובעברית — מהם ספרים שלמים ומהם קרועים ובלים. היו מבין תושבי העיירה שתרמו כסף ממש לשם קניית ספרים. העובדה היא, כי נוסדה ספריה בעיירה — שהיתה בית־יוצר לרוחו של הנוער. מכאן משך את יניקתו התרבותית והלאומית.

מפאת דלות אמצעינו, לא יכולנו לשכור משכן־קבע לספריה והיא היתה נודדת מבית לבית ומתקיימת במשכנות־עראי. רק מקץ ימים, לאחר שנתארגן החוג הדרמטי שהכנסותיו היו קודש לספריה, ניתן לנו לשכור אולם של קבע, ביתה של גיסיה. היה זה בית מרוָח ובו היה מתכנס הנוער בערבים. כאן, באחד החדרים, היה גם החוג הדרמטי, עורך את החזרות שלו. חוג זה קנה לו שם גם בערי הסביבה. וזכורות ודאי לרבים מאתנו הופעותיו של דוד מלמד בקראו מיצירותיהם של שלום־עליכם ומשל פרץ. הופעות אלו נערכו ב„לסטרניה", אשר בה הותקנה במה מיוחדת. זוכר אני, כי ההצגה הראשונה נערכה באמבר הגדול של הכומר — בדרך לבית־המרחץ העירוני. התכונה בעיירה היתה רבה מאוד, צעירים וזקנים בהמוניהם נהרו אל אותו אמבר, כדי לחזות בהצגה.

בדרך כלל היו נערכות ההצגות ב„לסטרניה". „לסטרניה" — שם מוזר, שאין אני יודע עד היום את מקורו. אולם בעיירה ידע כל אחד מה זאת ה„לסטרניה". ובשעה שאני מזכיר את ענין הלהקה הדרמטית, אי־אפשר שלא להעלות בד־בבד גם את השם הזה. היה זה מבנה־עץ ענק שגגו מכוסה רעפי עץ, ומצורף לביתו הגדול של יוסף־חיים וינברג, — משפחה טובה ומטופלת בילדים. ביתם שימש כפונדק לעוברי־דרך וכן היו בו כמה חנויות לשם השכרה. לחנויות היה ערך מיוחד, כיון שנמצאו ממול לכנסיה הקאתולית. אולם את עיקר פרנסתם קיבלו מן המבנה הגדול והארוך שנתקרא ה„לסטרניה". היו למבנה זה שני פתחים, אחד לכניסה ואחד ליציאה. בכל

יום ראשון ובשאר ימי החגא של הנוצרים היו מתכנסים בעיירה כפריים שבאו בעגלותיהם, ובאותם ימים היה מבנה רבתי זה מתחיל למלא את תפקידו — מקום־חניה לסוסים ולעגלות, ויוסף־חיים היה נשכר מזה. כל כפרי היה משלם לו בעד מקום החניה. ואכן כדאי היה להם להסתייע בתחנה זו. כאן היה להם בטחון־יתר מאשר להשאיר את הסוסים והעגלות, בחצר כלשהי, — שם היו מהלכות הפרות הרעבות בעלות־התיאבון. פרות אלו היו שולחות לשון ומכלות את המספוא הריחני שהכין הכפרי בשביל סוסיו הוא, ופרות בעלות תיאבון לא חסרו בעיירה. כל בעל־בית היתה לו פרה ופעמים גם שתיים. הבנין הגדול של יוסף חיים היה, איפוא, דבר בעתו ובמקומו, אולם לא זו בלבד. ה„לסטרניה" מילאה בעיירה גם תפקיד תרבותי ממדרגה ראשונה. בשעה שהלהקה הדרמטית כבר סיימה את החזרות הרבות והגיע יום ההצגה — היתה ה„לסטרניה" משמשת כאולם־ההצגה. באותו יום היו מוציאים מתוכה את פרתו של יוסף־חיים, שכאן היתה דירת־הקבע שלה. מנקים את המקום היטב, מתקינים במה ומעמידים ספסלים — והרי לכם אולם־תיאטרון לתפארת. ואכן, במבנה זה קשורים רבים מזכרונותינו היפים מאותן שנים.

ולאדימרץ היתה כמו מתעוררת עם כל הצגה — כן לפני ההצגה וכן לאחריה. כאן ושם שמעת דברי בקורת, אם לשבט ואם לחסד, על שחקן זה ואחר. גם ההכנות של החוג מאֻלפות היו ורבות־תכונה. כל אחד מהשחקנים היו לו כַנָנות משלו ואמביציות משלו וחלוקת התפקידים לא תמיד קלה היתה. אך בסופו של דבר היינו מצליחים להסיר את המכשולים האלה ויום־ההופעה קבל־עם־ועֵדה היה יום־חג כללי.

רבים מיהודי העיירה, הנפוצים בכפרים לרגל פרנסתם, היו מתכנסים לעיירה ביום החמישי. מן הכפרים היו, כרגיל, מביאים מצרכים שונים למכירה, כגון תפוחי־אדמה, גריסים, שערות־חזיר, ביצים, עופות. אי־אלה מצרכים מוכרים היו, חלק לפינחס דוד גורזיק או לוולוול חיים מאיר'ס.

ושוב הגיעונו שבתות של מנוחה. יום הששי היה כבר מעין כניסה לשבת. בבוקר היו מסיקים את התנור הגדול ועל הגחלים הלוהטות היו אופים לביבות של כוסמת ואוכלים אותן עם חלב חמוץ. אכן, יום ששי כאז וכתמיד ובכל זאת שונה במשהו — לקירות הודבקו מודעות, אשר קראו לכל תושבי העיירה לבוא ביום־השבת אחרי הצהרים לבית־הכנסת לשמוע לדברי הנואם הציוני. אותה שבת היתה, בעצם, ככל השבתות — יהודים שתו בבוקר את הציקוריה המלובנת בחלב שקרומו אדום מרוב שהיה בתנור, בצהרים — „טשולנט" כרגיל ופשטידא כרגיל. בבית אחד היתה זאת פשטידא מתפוחי־אדמה מרוסקים; בבית אחד — מאיטריות ובבית אחר — צוָארית ממולאה. לאחר שינה של שבת התחיל הקהל נוהר לבית־הכנסת, כדי לשמוע את דברי המטיף. ובמוצאי־שבת, בהיות הקהל תחת רושם הנאום ששמע, היו הפעילים מבין הנוער מתאספים בביתו של משה שוורצברג וממשיכים באותם אפיקים שהנואם המחונן התוָה. מטכסים היו עצות, כיצד להגדיל את ההכנסות של הקרן־הקיימת ושל

קרן־היסוד. לאחר־מכן עוברים היו מבית לבית ומתרימים את הציבור וכל אחד היה נותן כאשר ידבנו לבו.

באותם הימים ביקר בולאדימרץ אחד מחברי המרכז, שבא אלינו לארגן את הפעולה למען הקרן־הקיימת לישראל. החבר פולישוק מהמרכז הביא לנו את 25 הקופסאות הראשונות, הקופסאות הכחולות — ואנו עברנו על פני הבתים וחילקנון. לאחר חודש, בבואנו להריק את הקופסאות, נרעשנו מן ההיענות היפה — 75 זהובים נאספו. היה זה סכום גדול מאוד בימים ההם. הנשים היו מקשטות את קיר החדר בקופסה כחולה ומייחדות לה מקום של כבוד בין שאר קופסאות הצדקה. הקופסה הפכה להיות גורם מאציל וחגיגי בהזדמנויות שונות — בעת חתונה, ברית מילה ושמחות אחרות. לפני ברכת־הנרות היתה עקרת־הבית מטילה כמה מטבעות לתוך הקופסה. אולם בכל אלה לא די היה, לפיכך באנו בדברים עם גבאי בתי־הכנסת ועם בעלי־הבתים שדעתם והשפעתם קובעת, והסברנו להם את הצורך להגדיל את ההכנסות למען הקרן־הקיימת־לישראל. באנו לכלל הסכם, כי בשבת, בעת קריאת התורה, ינדבו העולים לתורה גם לקרנות שלנו. אָמנם לא בכל בתי־הכנסת הסכימו לכך, אולם התגברנו על הקשיים.

בעיקר גדלו ההכנסות בימי חג הסוכות ובשמחת־תורה, ימים שהיינו מארגנים מנין משלנו בביתו של לייזר־לייב רוזנפלד. הוא היה מוסר לרשותנו ברצון חלק מביתו, את המקום שהיתה בו הישיבה.

היו לנו חזנים משלנו, בעיקר הצטיין בכך דוד רוזנפלד הנמצא כיום בבראזיל. אברהם וליכובר, היה הקורא בתורה. רבים היו באים למנין שלנו ותורמים את תרומתם לבנין הארץ. בעיקר רבתה התכונה בשמחת־תורה. לאחר התפילה היה נחום מילשטיין, בן השוחט של חסידי טריסק, מזמין את המתפללים לביתו לערוך קידוש של שמחת־תורה, או שהיינו הולכים לביתו של נתן צ׳רניאק — שהיה בית־היוצר לנשמת הנוער בימים ההם.

מי לא יזכור את חגיגת שמחת־התורה בעירנו — כבר בבוקר היית רואה בחוצות העיר את יצחק וליכובר וכן את פנחס המלאך מקושטים בכיפות ובקפוטות הפוכות לצד שמאל. בידם האחת לולב ובידם השניה מלפפון — וכך היו עוברים מבית לבית „לברך על האתרוג". אספסוף של ילדים היה הולך בעקבותיהם ונהנה משתי הדמויות. בכל בית היו שותים ואוכלים ויוצאים בריקודים עם הילדים, מלוויהם...

וההקפות בבית־הכנסת שלנו? — באיזו שמחה היו עורכים אותן. אולם לפני שהלכו להקפות חייבים היו גבאי בתי־הכנסת לערוך „קידוש" כהלכתו. ואומרים היו בעירנו, כי הגבאי אשר בביתו כיסנים („פיראָזשקעס") אפויים בדבש טובים יותר ויי"ש משובח יותר, ישנם לו מירב הסיכויים לשוב ולהיבחר כגבאי לשנה הבאה.

משתה מיוחד במינו היו עורכים הגבאים מהחברה־קדישא, אשר שלטו על סכומי כסף גדולים. גבאי ראשון היה בשעתו יהושע קושניר שנתקרא „דער מזיק". הוא כבר דאג, כי השתיה תהי כדת. מכין היה למשתה מכל טוב והוא כבר ידע את

מי ומי לכבד בכוסית מלאה ומשופרא דשופרא. בכל מאודו היה טורח שלא להוציא מידיו את הגבאות. ואמנם איצטלא זו של הגבאות בחברה קדישא נחשבה בעירנו לערך גדול מאוד.

ולא רק בשמחת־תורה. גם בשאר ימות־השנה עֵדים היינו לשמחות ובעיקר שמחה של חתונה — כרגיל בכל מיני מקומות כן גם אצלנו, היתה מתקיימת החתונה, בעיר מגוריה של הכלה. אין הכלה נוסעת לערוך את חתונתה בעיירה אחרת. וצפונה בכך משמעות דקה ועמוקה. חתונות בדרך כלל היו עורכים ביום ג׳ שהוא יום של מזל, או ביום ו׳, שאז מסמיכים היו את השמחה ליום השבת. אולם לפעמים היתה החתונה נערכת גם ביום ד׳ בשבוע, למשל, הדברים אמורים ביום שחָל בו ראש־החודש — תאריך המאציל ערך מיוחד ליום. ואם החתונה היא טרקלין, הרי היה גם פרוזדור לטרקלין — „התנאים". לאחר ה„תנאים" כבר ידעו הכל, כי אברך פלוני ועלמה פלונית חתן וכלה הם. והכל כבר התכוננו ליום־החתונה. רבים היו עורכים את החתונה בקיץ, אחרי חג השבועות, ובעיקר בשבועיים הראשונים של החודש ולא בשבועיים האחרונים שלו.

חתונה בעיירה כרוכה היתה במתן פרנסה להרבה מן התושבים — מוכרי האריגים למשל, — היו מצפים לפדיון — חליפות ושמלות לחתן ולכלה ולמחותנים השונים; וכן החייטים והסנדלרים — הכל התעורר בעיירה בימים שלפני החתונה.

הורים היו טורחים שיהא בידם הכסף — הנדוניה לבתם. בלי נדוניה לא היתה החתונה נערכת, בדרך כלל. אני גופי, ראשית אהבתי לבחירת־לבי כבר החלה בהיותי נער בן 16, ורק בגיל של 22 נכנסנו בברית־הנישואים ואף שאהבתי עזה היתה, לא נתנוני בני משפחתי ללכת לחופה, כל עוד לא הובטחה הנדוניה... אף־על־פי־כן, מאחל אני לכל הזוגות, גם בימינו, שיידעו חיים שלמים ומאושרים כשם שידענו אנחנו...

שבוע לפני החתונה רבה היתה התכונה בעיירה. כבר באו בדברים עם חזן בית־הכנסת לעלייתו של החתן לתורה. רבים באו לבית־הכנסת ואף לעזרת־הנשים, כדי לראות, כיצד מטילים בחתן בטנים ודברי־מתיקה. הכל הסתכלו בו, כיצד יעלה לתורה, והכל חששו והתפללו בלבם שלא ייכשל, חס ושלום מתוך התרגשות, בעת הברכות. לאחר העליה לתורה, היו באים הביתה ועורכים „קידוש" והשכנים והידידים היו שולחים לבית החתן את מנחותיהם — אחד מביא משקה מובחר ואחד מביא את הפשטידא שלו. שני ימים עד יום שלישי, אסור היה לחתן ולכלה לצאת בגפם לחוץ, מחמת סכנה. אחד מאנשי המשפחה חייב היה ללוותם בימים אלה. בינתיים היו מזמינים את הכלי זמר, ומשהגיע יום החתונה ממש, כבר היתה העיירה כמרקחה.

בשעה שתיים אחרי־הצהרים כבר ראית את שלמה החייט, שהיה ראשם של הכליזמר ועמו מיטרא הגוי, שניגן בקלרנט וכן את קוזמה שאַמס, על התוף היכה לייזר. חזרות רבות כבר עשו הכלי־זמר, עד שהגיעו להופעה ממש.

זוכר אני חתונה אחת שהחתן לא היה בן עירנו אלא מהעיירה ז׳אלוצק וכל המחותנים שלו יצאו בעגלות מקושטות לעירנו. העגלה שהלכה בראש רתומה היתה

לסוסים לבנים, צבע שיש בו מסמל האור והאושר. בהתקרבם לעירנו נשלח תחילה רוכב־מבשר להודיע ליהודי ולאדימרץ, כי החתן ומחותניו מגיעים, ומשנודעה הבשורה הטובה, יצא מיד רב׳ שלמה עם הכלי־זמר שלו וכן רבים מן הצעירים, גם הם בעגלות מקושטות ורתומות לסוסים נבחרים, לבל תיראה ולאדימרץ מבוישת חס ושלום. בני העיירה, קטן כגדול, הלכו ברגל אל מחוץ לעיר, כדי לקבל את הבאים. אל העיירה נכנסה כל השיירה אט־אט לקול נגינתם של הכלי־זמר.

כיסופי גאולה

אט־אט שבה גם עירנו לאיתנה, לאחר כל אשר עבר עליה בימי המלחמה. רוחות חדשות החלו להלך. התנועה הציונית היתה לגורם ניכר בחיי העיירה: שליחים שונים היו באים לעתים קרובות וקוראים את הנוער להתארגנות. „החלוץ" קרא את הנוער לצאת להכשרה ולהתכונן לעליה — לא כל ההורים קיבלו בעין יפה את ענין „החלוץ" ואת היציאה להכשרה. נוח היה להם יותר, שילדיהם ימצאו תכלית של ממש בחייהם. אמריקה היתה בעיניהם טובה יותר מאשר פלסטינה. אך לא כל ההורים ראו כך את הדברים והיו מהם שנתנו הסכמתם, כי בניהם יצאו להכשרה. זוכר אני אותו יום בו נתקבל הסרטיפיקט הראשון. הוועד של ציוני המקום ישב על המדוכה ומכל הרבים שביקשו להיות בזוכים, מצאו כמתאימה את רחל רזניק, בתו של אהרן (דער אַזירער). מוצאה של רחל היה מבית ששררה בו אוירה ציונית. ורעיון העליה היה בשבילה רעיון קדוש. בהתלהבות היתה מדברת על חייה בארץ־ישראל, חיי עבודה וחופש. שום קושי צפוי לא הבהיל אותה. עד היום חרות בזכרוני מסע־הפרידה שערכה העיירה לרחל. כל התושבים, כמעט, — זקנים וצעירים שרויים היו באותו יום בדריכות רבה לקראת פרידה זו. ומשהגיעה שעת הנסיעה, נתמלא הבית והרחוב עם רב. רבים הלכו בעקבות העגלה עד ל„חורשת סוצ׳ה". בני־הנוער המשיכו ללוותה גם הלאה מזה, עד תחנת רפאלובקה. כל המלווים התרכזו בבית־הנתיבות והם מצפים בדריכות לבואה של הרכבת. ומשהגיעה הרכבת ורחל עלתה בקרון, החלו הכל שרים בהתלהבות את התקוָה ולקרוא: „להתראות במולדתנו היקרה".

גם העולה השני זכה לתשומת־לב מרובה. היה זה משה־יודל ואלדמן. רבים מיוצאי ולאדימרץ אינם יודעים את השם הזה, שכן לא יליד העיירה היה ואלדמן.

משפחת ואלדמן הגיעה לולאדימרץ בימי המלחמה מן העיירה אַלווסק — משפחה מטופלת בילדים. המצב הכלכלי לאחר המלחמה נתבסס והלך, המסחר התפתח, סוחרים רבים החלו להגיע לעירנו לרגל עסקיהם — בעיקר עסקי יערות. החברה הפולנית „פאלדוֹר" היתה כאן מוכרת מאוד. משה־יודל קיבל בחברה זו משרה של מבקר העצים. המשרד של החברה השתכן בביתה של סימה ניסמאן. מכאן משכו רבים מיושבי העיירה את חיותם. אפילו למשפחת בס היתה טובת־הנאה מפִירמה זו, שהיתה מספקת לה ציוד־משרדי. החברה הזאת העסיקה אלפי עובדים —

מן העיירה ומן הכפרים שבאיזור. האיכרים השתכרו יפה, והרי זה מטבע הדברים — איכר שהפרוטה מצויה בכיסו, בא לעיירה ומרבה לקנות בחנויות. הנה, כי כן היה השפע בכל שכבות האוכלוסיה.

משה ואלדמן כבר ידע לכלכל את העניינים כך שהפדיון לא יעקוף את ולאדימרץ אלא יישאר בתוכה. נוהג היה לשלם לאיכרים ב„פתקאות" מיוחדות שכוחן יפה היה רק בולאדימרץ. והכפריים מוכרחים היו לקנות בעירנו דוקא.

גאות זו באה, כמובן, לעיירה בזכות הפירמה הפולנית ומסחר־היערות, אך גם בזכותו של ואלדמן... אולם הזמנים נשתנו ומשה הרגיש, כי עסקי היער מתערערים והחברה עתידה לחַסל את משרדיה ועסקיה. באותו זמן נתמלאו העתונים ידיעות על גילויי אנטישמיות רבים בפולין, היהודים שנסעו ברכבת, כבר נתונים היו לסכנות ממש. בערים הגדולות נתרבו מקרי הפגיעה ביהודים. הקריאה „יהודים סעו לפלסטינה!" נעשתה שכיחה ביותר. נוכח כל אלה החליט משה ואלדמן לעזוב את פולין ולעלות לארץ־ישראל. משה־יודל היה אהוב על הכל — היתה זאת דמות של „יהודי טוב", טיפוס של „גומל חסדים" ועושה צדקה. אם מישהו זקוק היה לעזרה, היה זה משה־יודל, אשר אליו פנו. ועתה משנתקבל בולאדימרץ הסרטיפיקט השני ומשה ואלדמן נכנס לרשימת המעונינים לקבלו, כלום אפשר לדחותו ולבכר עליו מועמד אחר?

זוכר אני, כי משה ואלדמן היה אומר: „עד עתה טרחתי ויגעתי למען חברה פולנית, מעתה אַטה את שכמי למען ישראל, ובטוח אהיה, כי בונה אני בית של קיימא בשביל משפחתי ובשביל בני עמי.

משנודע ל„פריצטה" מהכפר בורובוי, מקום־שם עבד, כי מר ואלדמן מתכוון לעזוב את פולין, הזמינה אותו לביתה ונכנסה עמו בשיחה:

„הגד נא משה'קה, האם נכון הדבר, כי עומד אתה לעזוב את פולין ולנסוע לפלסטינה, האם הירהרת היטב במה שאתה עומד לעשות? נוסע אתה לארץ שוממה, הלא אל מדבר־סלעים אתה נוסע, אי־אפשר להאמין, כי יהודי נבון כמוך יעשה מעין זה"?

ומשה ואלדמן שהיה מלא התלהבות בימים האלה לרעיון התחיה ענה לה בגאון:

„גברתי היקרה, יודע אני היטב, כי הארץ זרועה קוצים וסלעים, אולם זאת היא ארצנו המחכה לנו ואנו מחכים לה, אנחנו נבוא אליה נהיה עובדי־אדמה ונחַיה את שממותיה".

בעלת־האחוזה שמעה את דבריו בחיוך ואמרה:

„אם אמנם חשקה כל־כך נפשך בעבודת־האדמה, נכונה אני לתת לך כברת ארץ גדולה, אפילו מאה הקטארים, אדמה טובה ופוריה, ללא תשלום; קח את האדמה, עבד אותה, אתה וילדיך, ואל תסע לפלסטינה..."

כך היו מספרים בימים ההם בולאדימרץ על הפגישה בין ה„פריצטה" ובין משה

ואלדמן. ועתה, משהגיע הסרטפיקט השני, ניתן הוא למשה ואלדמן. וגם הוא זכה לפרידה של התלהבות.

עם הרוח החדשה שפקדה את העיירה, מצווים היינו לתת לילדינו גם חינוך חדש, חינוך עברי במתכונת ימי ההתעוררות וכיסופי התחיה. היה צורך לייסד בית ספר עברי. בעיירות אחדות כבר נוסדו בתי־ספר כאלה.

הקמת בית־הספר נתקלה אצלנו בקשיים, שכן פירושה היה להכרית את לחמם של כמה וכמה מלמדים, שהחדר היה מקור פרנסתם. אולם בסופו של דבר הוחלט, בכל־זאת, על ייסודו. שכרנו בית גדול, ליד ה„גראלניָה" במקום בו גר וינַקוּר, בית־חומה גדול. אמנם מוזנח היה הבית, אולם החדרים בו היו גדולים. הטרידה אותנו המחשבה בדבר המקור הכספי להחזקת בית־הספר בולאדימרץ. לפי הנוסח הישן רגילים היו לשלם את שכר־הלימוד בכל עת־מצוא. המלמדים היו מתדפקים על דלתות הורי תלמידיהם ומקבלים את המגיע להם בשיעורים ולא בבת־אחת ולא לפי תאריך חדשי וקבוע.

אלה שעמדו בראש הפעולה למען בית־הספר עשו מאמצים רבים וחיפשו מקורות־הכנסה. גם המורים גילו רצון להתאים את עצמם למסיבות ולתנאים. המורים היו באותו זמן חיים־שלום בוקסר, וולוול בוראק, אברהם גרמרניק וכן בניו של חיים־שלום. גם המורה זיניוק, שלא היה מתושבי המקום ובא אלינו מרוזישץ, עשה רבות לביסוסו של בית־הספר. כיוָן שדירת בית־הספר היתה במרחק מן העיר, נתגלו קשיים עם בוא הסתיו והחורף, — הילדים צריכים היו לבוסס בבוץ של ימי הסתיו עד הגיעם לבית־הספר. קשיים אלה ודומיהם גרמו לכך שהמפעל נתפורר. המורים לקחו כל אחד חלק מן התלמידים והחלו ללמד, כל מורה בביתו כמקודם. בכל זאת היה כבר שינוי בלימודים — מאחר שהשיטה נתחלפה ושפת ההוראה היתה בעברית.

התפוררות בית־הספר היתה תופעה מוזרה, באוירה הציבורית הציונית, ונוכח התסיסה של הנוער, שרוחו היתה חלוצית. ואמנם ראשי הציבור הציוני לא נחו ולא שקטו ותבעו ממרכז „תרבות", כי ייכנס בעבי הפעולה, למען יקום אצלנו בית־ספר של קיימא. רבים היו השליחים, וזוכר אני בעיקר את בואו של רוזנהק שהשתהה אצלנו ימים מספר ובמרץ רב פעל והוכיח ואירגן.

באותם ימים נתכנסה אסיפה נרחבת מבעלי־הבתים השונים, שהיה בידם לעשות ולסייע. הרוח החיה בכל הפעולה הזאת היה נתן צ'רניאק ויוסף קגן. באסיפה שנערכה הוסמך הוועד לקנות מגרש בעיירה ולהתחיל בבניית בית־ספר. השמחה פקדה את העיירה, משנודע בה דבר ההחלטה. המגרש שנקנה היה ליד „הפופלאַב", מול ביתו של אייזיק דער וויאַצור. לגוי בעל המגרש שילמו במטבעות זהב. את הכסף הזה נתנה לנו החברה־קדישא, שבידה היו סכומי כסף גדולים. נוסף על המגרש קנינו חמרי־עצים לבנין אצל סוחר־היערות מקורצ'ומקה. הוא עזר לנו הרבה, על־ידי כך שהכין את חֳמרי העצים והתאימם לבנין ואף ניאות שהתשלום יהיה בשיעורים לא

גדולים ולמועדים ארוכים. גם החוג הדרמטי שלנו התחייב להעלות הצגות לעתים קרובות יותר ואת הכסף להקדיש להקמת בית־הספר.

ראוי להזכיר, כי רבה של ולאדימרץ, ר׳ שלמה שליטא ז״ל, הודיע, כי מוכן הוא להיכנס בפעולה, כדי לסייע לבנין בית־הספר, אם רק נסכים, כי הלימודים בו יהיו על יסודות דתיים: הנערות למשל, יצטרכו ללמוד לחוד ולא יחד עם הנערים. ואמנם השתתף הרב בחגיגה להנחת אבן־הפינה לבית־הספר. וכן הרב ר׳ שלמה יעקב קטן. אותו יום היה בעיירה יום חג ממש. חנונים סגרו את חנויותיהם, בעלי־מלאכה הפסיקו את מלאכתם, כל העיירה נתכנסה על המגרש. התזמורת של ולאדימרץ, ובה שלמה החייט הישיש, שעדיין ניצח היטב על הלהקה שלו, גם היא נטלה חלק בחגיגה. הרב ר׳ שלמה שליטא הניח בתוך היסוד את המגילה והתזמורת ניגנה את התקוה.

לא ארכו הימים וכבר הוקם השלד של הבנין וגגו כוסה בפחים. התכנית של הבנין היתה לפי הצעתו ורישומו של בן ציון ז׳וק. הכל לא חסכו עמל ורצון טוב — הלהקה הדרמטית שלנו היתה נוסעת ומעלה הצגות גם בעיירות הסמוכות.

אולם כל אלה לא עזרו. — לאחר זמן לא רב נתברר, כי המשימה היתה גדולה מן היכולת הממשית. הבנין נשאר בלתי־גמור — שלד וגג־פחים — ממנו נעשו אמנם הרבה צילומים, צילומים אלה נשלחו לרוב לבני־עירנו בארצות־הברית, כדי לעורר אותם לעזרה ולמעשים, אולם ספק רב, אם בנין זה עשה רושם על יושבי אמריקה, הרגילים לבניינים מפוארים יותר.

גם בעיירה נצטננו אט־אט הרוחות, ההתלהבות שככה וגם הנוער נתייגע. רבים מן הצעירים עזבו באותם ימים את העיירה ויצאו למקומות הכשרה; רבים מבין הפעילים יצאו מן העיירה בחיפושיהם למקורות פרנסה. אף אני גופי אנוס הייתי לעזוב את ולאדימרץ. ואמנם קשה היה לי להיפרד מן העיירה, בה עשיתי את שנות נעורי היפות, בה מצאתי את בחירת־לבי, את זלדה, בתה של גולדה־לאה טייטלבוים. ואנו עם שני בנינו עזבנו את ולאדימרץ ויצאנו לרפאלובקה.

קשרי לולאדימרץ חזקים היו מאוד. ובשעה שנערך בווארשה כינוס של הקרן־הקיימת, שאני הייתי בשעתו המורשה שלה בולאדימרץ, הוזמנתי גם אני לבוא. באותו כנס השתתפו כשליחים מן הארץ ד. בן־גוריון וז׳וכוביצקי.

זוכר אני כי בלכתי לכינוס פגשתי ברחוב את יצחק לוין מולאדימרץ, שאלתיו מה שלומו. כרגיל היתה תשובתו — שימת היד על הלב. ומכאן הבינותי, כי אין הוא מרגיש בקו־הבריאות. לאחר שעה קלה פגשתי את יצחק פינצ׳וק והוא בישר לי את הבשורה הרעה, כי יצחק לוין מת מיתה־חטופה בלכתו ברחוב אל הכינוס...

בכינוס זה תבעו השליחים מן הארץ, כי תיעשה בערים ובעיירות פעולה נמרצת למען בנין הארץ. הפעולה בעיירות וכן בולאדימרץ נתגברה. הקרקע בעיירה החלה להתמוטט מתחת לרגלים, מקורות הפרנסה נסתתמו — משפחות נסתעפו וסיכויי

המחיה נצטמצמו. הרבה נוצרים פתחו חנויות אף הם, ודבר זה עלול היה להכרית את לחמם של היהודים. סיכויי העליה הליגליים מעטים היו, ורוחות האנטישמיות נתגברו. והנה באותה שנה פרצה דליקה גדולה בולאדימרץ והדבר הזה שימש עילה למשפחות מעטות לעזוב את פולין ולעלות לארץ־ישראל.

דליקה ועלילת־דמים

זוכרים אנחנו היטב את מראיה של ולאדימרץ לפני השריפה: את רחובותיה ובתיה, שגגותיהם מכוסים לרוב רעפי־עץ. היו אמנם גם בתים יפים ומרווחים, אך היו גם בתים שהזקנה כבר שלטה בהם. ליד כל בית היה מעקה או מושב מיוחד — מקומות מרגוע בערבי הקיץ החמים.

אכן, לא מודרנית היתה ולאדימרץ בתבנית בתיה ובמראיה, אך עובדה זאת לא הפריעה בעד הנוער לפעול ולהתקדם. עניה היתה העיירה במראיה החיצוני, אך אהובה וחרותה בלבות בניה. כך נראתה העיירה עד שנת 1934.

שבת אחת ביום קיץ של שנת 1934 — אחר ארוחת־הצהרים, בשעה שחלק מן הנוער הלך לטייל ל„חורשת סוצ'ה", חלק הלך אל גניו של הפריץ ואחרים אף הרחיקו עד ליער שעל הגבעה. בשעה שהורינו ישנו שינה של שבת בצהרים, נפל איזה קיסם בוער ליד אחד הבתים. השמש של אותו יום ליהטה מאוד ורוח באה וליבתה את האש, אשר אחזה בגג הקש ונישאה עד מהרה על־ידי הרוח אל הגגות האחרים. לא ארכה השעה וכל העיירה כמעט עמדה בלהבות.

אש אדומה ועשן שחור השתוללו. נשמע קול פיצוחיהם של העצים היבשים בהישרפם. האש היתה נוראה ומספרים שהיא נראתה במרחק של קילומטרים רבים־רבים מן העיירה.

גם ברפאלובקה, העיירה בה גרתי באותו זמן, ראינו את האש והעשן והבינונו, כי ולאדימרץ בוערת. מלבדי היו כאן עוד כמה משפחות יוצאות ולאדימרץ. יהושע בריק, חתנו של יעקב קאנוניק, רתם חיש־מהר את סוסיו ועגלתו ומיהרנו לבוא לולאדימרץ. העיירה נראתה מאכולת־אש אחת ולא היתה כל אפשרות להיכנס בה. על השדות שמאחורי העיירה מפוזרים היו המיטלטלין השונים שהצליחו להצילם מן השריפה. גם המשפחות כמו מושלכות היו על־פני השדות. הרבה חקרו על סיבת השריפה ולא הצליחו לגלות את מבעיר האש. והסוד נשאר כמוס עד היום הזה.

אולם, כלשון המימרא, יצא מתוק מעז. לאחר השריפה הגיעה ועדת־ביטוח ממשלתית, אשר העריכה את הנזקים ושילמה לכל אחד לפי השיעור שביתו היה מבוטח. גם אנחנו הפקנו תועלת מן השריפה, בעד ביתה של חמותי, אשר נשרף, קיבלנו גם אנו שיעור של דמי־ביטוח, עד כי יכולנו להקים בית יפה ומרווח בעיירה רפאלובקה, בה התגוררנו עתה.

משפחות רבות מבני עירנו, לא השקיעו את דמי־הביטוח שקיבלו בבנין בתים

חדשים בולאדימרץ או בסביבתה, אלא מיהרו לצרור את צרורותיהם ולעזוב את העיירה — מהם שעברו לגור בערים גדולות יותר — שם היו הסיכויים טובים יותר. אולם משפחות אחדות עלו לארץ־ישראל — ביניהן לאה בריל, וילדיה, ומשפחת שוורצברג. משפחות אחרות שלחו קודם את ילדיהן מתוך חשבון, כי בבוא היום יבואו גם ההורים אחריהם.

אלה שנשארו בולאדימרץ, בנו בתים יפים ומודרניים יותר, בתי־לבנים, יפים מבחוץ ונוחים מבפנים.

באותם הימים כבר עזות היו הרוחות של שנאת היהודים בפולין. הדוגמא של גרמניה הנאצית מצאה כאן תומכים נלהבים, האדמה כבר בערה מתחת לרגלים. מספרים היו במקרי התנפלות על יהודים עוברי־אורח ועל התעללות בהם — הנסיעה ברכבת היתה כרוכה בסכנת־נפשות והיו מקרים שהשליכו יהודים מן הקרון בעת מהלך הרכבת. וכל־כך כואב הלב, כי רבים מבין הפעילים בכל נפשם ומאודם למען בניין הארץ, לא ניצלו את השעה הכשרה לעקור מארץ־הדמים ולא זכו לראות במו עיניהם את ארץ־כיסופיהם.

המצב בפולין החמיר והעליה לארץ צומצמה. ממשלת המאנדאט קיצצה במיכסת הסרטיפיקטים. עתה גבר פי כמה וכמה החפץ לעלות, אולם רק באורח בלתי־ליגאלי אפשר היה להגיע לארץ. רבים מבני הנוער שמו את פעמיהם — לדרכים־לא־דרכים — עינויים וסבל רב ידעו המעפילים עד אשר הגיעו לחופי הארץ.

אחי יהודה, אשר היה פעיל כל ימיו בתנועת־נוער ציונית וכל מאוויו היו לעלות ארצה, אנוס היה מחמת עלילת־שוא לעזוב מהר את פולין ולהגר לארצות־הברית.

ומעשה שהיה כך היה — אל בית־המרקחת של אחי באה כרגיל כפריה אחת לקנות אבקה נגד כאב־ראש. בעיירה הכירו היטב את הכפריה הזאת. ידוע היה, כי מפעם לפעם יש לה התקפות של טירוף ואז משוטטת היא ברחובותיה של ולאדימרץ.

בעלה של כפריה זו מן הכפר דולוגובוליה, אשר ביקש מן־הסתם איזו דרך להיפטר ממנה, הוביל אותה יום אחד ליער, רצח אותה וכיסה את גופה בעפר ובגבב־היער. בטוח היה הגוי, כי מעשה „חלק" עשה ולאיש לא ייודע הדבר.

אולם לאחר ימים מספר, כאשר שכניו של הגוי החלו להעיר לו מדוע אין זה רואים את דימנה שלו, לא העמיק לחשוב ומצא לו עד מהרה תשובה.

„אין זאת" אמר האיכר, „כי היא איבדה את עצמה לדעת על־ידי הרעלה".

את החשש הזה העלה, מאחר שראה אותה לפני כמה ימים מחזיקה איזו אבקה חשודה והוא כמעט בטוח שזה היה רעל. לפי דבריה היא קנתה את האבקה בבית־המרקחת של בס.

את כל הדברים האלה הביא הכפרי בפני המשטרה והוסיף, כי הוא בטוח, כי הרעילה את עצמה, שכן אמרה לו, כי היא הולכת לבית־המרקחת של בס ובשובה

הרחוב הראשי לפני הדליקה הגדולה

הוועדה הממשלתית להערכת נזקי הדליקה ב־1934

עמוד 7

בית־הספר „תרבות" בבנינו

הלהקה הדרמטית בהצגת המחזה „דאָס יידישע האַרץ"

הביתה השגיח, כי היא מחזיקה איזו צלוחית קטנה, והיא בשום־פנים לא רצתה להראות לו מה יש בה.

סיפור־בדים זה, דיוֹ היה למשטרה הפולנית, כדי לחבר על־פיו כתב־אשמה כנגד יהודי. שוטרים, יחד עם בעלה של דימנה, באו לבית־המרקחת ולפי עדותו שלו אסרו מיד את אחי וכלאו אותו במרתף של המשטרה שנמצא בביתו של הרשל לרנר. את יהודה עינו בחקירות ממושכות והוא השיב שאין הוא יודע דבר, פרט לעובדה שדימנה היתה באחד הימים בבית־המרקחת וקנתה אצלו אבקות כנגד כאב ראש, אבקות שמותר למכרן לכל אחד ואחד.

אך כלום יכול היה יהודי בימים ההם, ימי־הסתה אנטישמית פרועה, להוכיח את צדקתו?

המשטרה, נאחזה גם היא בתואנה שניתנה בידה והחלה ללבות־עלילת־דמים. עלילה, כי היהודים רוצחים הם. יהודי ולאדימרץ והסביבה נבוכים היו. אימה גדולה נשתלטה עליהם. כל אחד מאתנו בטוח היה, כי שקר הדבר, כי חַפים אנו מכל פשע. אולם המנגנון האנטישמי כבר פעל במלוא הקיטור.

מכירי משפחתנו שהיו להם קשרים הדוקים עם המשטרה, לא נחו ולא שקטו. יעקב אייזנברג, למשל, שם במאבק את כל כוח־השפעתו וביקש להוכיח לאנשי המשטרה, עד כמה מופרך הדבר ואינו מתקבל על הדעת, אולם כל זה ללא הועיל.

משנודע, כי מעבירים את יהודה מולאדימרץ לרובנה, כדי לכלוא אותו בבית־הסוהר הגדול נתמלאה העיירה חרדה...

בכפרים שבסביבתנו, כפי שידוע, מבקרים היו רוכלים יהודים מולאדימרץ, שהיו מביאים להם מצרכים שונים ועושים סחר־חליפין בתוצרת המשק הכפרי. רוכלים אלה היו משתהים כל השבוע בכפר, הולכים מבית לבית ואגב מיקח־וממכר שומעים על כל המתרחש בכפר. גם לכפר דולגובוליה היה רוכל מעין זה, הריהו חתנו של ניסל ביק, בעלה של אֶלקה. הלה היה איש נבון וממולח. והוא לא יכול היה כל הזמן להשלים עם הרעיון, כי גברילו זה, מן הכפר שלו, יעולל כך ליהודים. הוא ניסה אמנם לקחת עמו דברים ועלה בו החשש, כי אין הענין „חלק" כל עיקר. בניחותא ובזהירות היה מעתה עובר על־פני הכפר שנמשך כשני קילומטרים לאורך וכורה את אזניו לכל אשר דיברו ואמרו.

יום אחד בהימצאו בביתו של אחד הלקוחות שלו, שביקש למכור לו פרוָה של שועל, אשר נצוד מקרוב, ובעמדו אתו על המקח תוך דין־ודברים, הטה אזנו לשיחן של כפריות שישבו וטוו. מדבריהן נודע לו, כי רועי הכפר, בלכתם עם העדר ביער, נתקלו בתלולית עפר חשודה; הכלב של העדר החל משום־מה לגרף ברגליו את הגבב והעפר ובתלולית נתגלתה גויית אשה — והסתבר, כי היתה זאת דימנה.

בנשימה עצורה בא חתנו של ניסל במרוצה לעיירה וסיפר מה ששמעו אָזניו. משנודע הדבר ליעקב אייזנברג ולברוך גרושקו, שהכירו היטב את מפקד־המשטרה,

מיהרו והודיעו את הדבר למפקד. עתה יצאו אנשי המשטרה לכפר, חָקרו היטב את הנשים, ולאחר־מכן פנו אל הרועים. שוב חקרו ודרשו ונתברר, כי לא שוא דיברו הנשים בעת טויתן. — הרועים הוליכו את חוקרי המשטרה אל היער ושם אמנם מצאו את דימנה הנרצחת. ידיה שבורות היו ובראשה סימני פציעה. עתה לקחו את גברילו לחקירה קפדנית המלוּוה מכות נאמנות — ולא היתה לו ברירה אלא להודות במעשי הרצח.

יהודה אחי שוחרר ממאסרו. אולם ימי המאסר לימדוהו, כי אי־אפשר לו להישאר בפולין. והוא החליט למהר ולעזוב את פולניה. לא היתה לאחי אפשרות באותם ימים לעלות לארץ־ישראל והוא בא בקשרים עם אחינו בארצות־הברית, אשר הושיט לו מיד עזרה ממשית לצאת לאמריקה. הדבר קרה בשנת 1938, שנה אחת לפני שפרצה מלחמת־העולם השניה.

אַ בריוו פון יעקב אייזנבערג

15.2.1939

מכתבו זה של יעקב אייזנברג ז״ל, נשלח למר יהודה בס, לאחר הגירתו בשנת 1938 לארצות־הברית. ניכרים במכתב הרמזים לעלילת הדמים אשר איימה על משפחת בס באותה שנה. חשיבותה של האיגרת, הניתנת כאן בהשמטות קטנות, כי מסתמנים בה קוים ברורים לאישיותו הדגולה של כותבה, — יעקב אייזנברג ז״ל. — אישיות שחוברו בה תכונות תרומיות של חן עממיות, רוח טובה, חכמת־לב ותקיפות. יעקב אייזנברג ז״ל היה גם לפני המלחמה עסקן ציבור בלתי־רשמי בעיירה וכל ענין מסובך וקשה מצא אותו תמיד כשהוא מוכן להיחלץ ולתרום לפתרונו את כוח יזמתו, מרצו ותבונת־לבו.

טייערע ברידער, יודקע, און אברהם, עס איז אפילו נישט יושרדיק וואָס איך אַדרעסיר פריער צו יודקען און נאָכער צו אברהמ׳לען. נאָר טאַקע שטיצנדיק זיך אויף אברהמ׳לס בריוו, וועלכע ער שרייבט צו יעקב׳לען, אַז די 3500 וויאָרסט פון אַטלאַנטישן־ים מיט די 25 יאָר וועלכע אברהמ׳ל איז שוין אָפּגעריסן פון אונדז, האָט געמאַכט פאַרגעסן. נאָר דורך יודקען האָט זיך אַלעס אָפּגעפרישט און אויפגעלעבט.

איז טאַקע מיין כונה, אז דורך יודקען וועט דער געערטער הער א. באַס זיך דערמאָנען ווער איז דער שרייבער פון דיזן בריוו.

נאָר, יודקע, זאָלסט גאָר ניט מיינען אַז אויב מיין בריוו ווערט געשריבן צו דיר און צו אברהמ׳לען צוזאַמען וועל איך זיך דעריבער אַ ביסל צושעמען, און דיר שאַנעווען. האָב קיין טעות ניט... פאַר דיר האָב איך גאָר אַן אַנדער שפּראַך. נאָר פריער לאָז מיר זיך דורכשמועסן אַביסל מיט אברהמ׳לען. ער האָט מיר שוין אַפּאָר מאָל אַ גרוס געשריבן, זאָל ער מיר ענטשולדיקן וואָס איך האָב אים ביז יעצט ניט געענטפערט, פשוט, איך האָב ניט געגלויבט אַז ער געדענקט נאָך עפּעס, און עמעצן פון וולאַדימערעץ. נאָר יעצט זע איך, אַז עס האָבן זיך אין אים אויפגעוועקט אַלטע זכרונות...

געערטער אברהמ׳ל, אויף געוויס וועסטו ניט ברוגז ווערן וואָס איך וועל זיך ווענדן צו דיר בלשון אתה. דוכט זיך, אַז אַזוי איז אונדזער אַלטע שפּראַך. זיי וויסן, אַלזאָ, אַז איך, ניין בעסער געזאָגט, אז אונדזערע פאַמיליעס אייזענבערג־עט־עפּעלבוים זענען פון דעם ערשטן טאָג פון אייער אָנקומען אין וולאַדימערעץ — צוריק מיט 30 יאָר, בערך, ביז היינטיקן טאָג, שטארק אויפגעלעבט מיט אייער פאַמיליע, בפרט איך, וועלכער איז שוין צוזאַמען מיט דיין מאמען, זאָל געזונט זיין, דורכגעגאנגען אין אייער פאַמיליע ליידן און פריידן — — — אָן מיר האָט זיך באַ

אייך און שטוב גאָר ניט געטאָן, אז איך זאָל ניט וויסן, ממילא וועט דיר ניט וואונדערן אַז איך ווייס ווען דו האָסט געשריבן אַ בריוו איינמאָל אין יאָר און ווען יעדן מאָנאַט... אָבער אַנטקעגן וואָס איז די גאַנצע מגילה?

כדי דו זאָלסט וויסן אַז די איינציקע סגולה וואָס דו בעטסט אַז דיין מוטער זאָל ניט בענקען נאָך יודקען, איז נאָר דורך דיין אָפטן שרייבן צו איהר אַ בריוו, ווייל אַ בריוו פון אַן אַמעריקאַנער זון גיט זייער אַ סך. און דאָס וועט זיין דער גרעסטער פאַרגעניגן פאַר דיין מאַמען אויף די עלטערע יאָרן. — — —

אָפטער שרייבן, און טאַקע פון צייט צו צייט „צו שמעלצן" מיט עפּעס...
אויף אונדזער ערשטן מאָל, נאָך 25 יאָר, וועט לעת־עתה זיין גענוג.
פאַרבלייב געזונט ווי עס ווינטש דיר דיין פריינט יעקב אייזענבערג.

יעצט יודקע, וועלן מיר זיך נעמען צו דיר — — — מיר וועלן זיך נעמען צום עצם ענין: געדענקסט יודקע, פאַר דיין אָפּפאָרן האָב איך דיר געזאָגט, אַז דו זאָלסט ניט פאַרגעסן אין וואָס פאַר אַ צייט דו פאָרסט פון דאַנען אָפּ; אַז מען מוז געדענקען חוץ פאַמיליעס, אויך עפּעס טאָן פאַרן כלל. געדענקסט, ברודערקע, ווי גוט עס איז צונויף געקומען, אמעריקאַנער געלט אַז עס איז אָנגעקומען פון פּראָקוראָר, אַז בנימינקע זאָל איינצאָלן 500 זל׳, אַז ניט נעמט מען אים גלייך צו קיין ראָוונע, און מיר האָבן פון יענע געלט אַריין געשפּאָרט 100 זל׳, און אַזעלכע צופאַלן מאַכן זיך אין שטעטל אַ סך. איך דאַרף דיר אַזויפיל ניט שרייבן. דו ביסט דאָך עפּעס אַן אונדזעריקער, און דו ווייסט און פאַרשטייטס אַלעס. און וואָס צושעמען זיך, איז נישטאָ. דו מאָנסט חלילה ניט פאַרזיך — — — ווו איז וואָוטשאַק? חיימקע ווו ביסטו? חיים אֵיכָה? האָסט דאָך מיר אַזוי שטאַרק צוגע־זאָגט. און דיין ברודער, מיין אַמאָליקער חבר אברהמ׳ל? „אברהם, אברהם, ויאמר הנני!" און מאָטל ראָזענבערג? "יודקה, חיים, חיים יודקה!" פּאָסטאַרעט זיך! עס גייט צו פּסח, מאַכט עפּעס, זאָלן די וולאַדימערעצער אָרעמע יידן געדענקען אַז זייערע ברידער אין די ווייטע לענדער וועלן זיי ניט לאָזן אונטערגיין, אין די שווערע גלות לענדער, וואָס דער גורל האָט זיי דאָרט פאַרשפּרייט, אויף דורכגיין דעם ביטערן גהינום פון לעבן. חברה, פאַרגעסט ניט, פאַרגעסט ניט, און בשכר זה וועט אייך גאָט העלפן, אַז איר אַליין וועט זיך גיך און גרינג דערשלאָגן צו אַ גוטן ברעג, און ווערן אַליין רייך, און קענען געבן אייגנס, מיט איין וואָרט — שעמט זיך ניט, עס איז ניט קיין חרפּה בעטן פאַר יענעם. הלואי אויף ווייטער, פאַר זיך דאַרפן מיר חלילה ניט — — —

איך פאַרענדיק מיין שרייבן, מיינע הארציקע גריסן פאַר אַלע באַקאַנטע און פאַר דער פאַמיליע קאַנטאָר באַזונדער. אברהמ׳ל אויב דו ווילסט שרייב אָן, און איך וועל דיר גלייך ענטפערן, יודקע חזק ואמץ! און ענטפער גלייך!

אייער גוטער ברודער יעקב אייזענבערג.

י. בן־אריה (י.ח. זיניוק)

רישומים

איש־סגולה

הוא היה בעל מעמד חשוב בולאדימרץ והסביבה, בכוח האימון שקנה לעצמו בקרב חוגים נרחבים — יהודים ולא־יהודים כאחד — בן־ציון פרידמן היה שמו.

זוכר אני אותו היטב. גבה קומה, פנים אציליים, פיקח, עדין־נפש ואציל־רוח. הוא לא היה רופא, ולא בן־רופא, אך אנשי העיירה ראוהו כרופא.

את שליחותו יצא לעשות עם שחר, ורבים היו החולים הדורשים אותו ומתדפקים על דלתו, ור׳ בן־ציון היה נענה לכולם, שלא על מנת לקבל פרס. במחלות קשות היה מַפנה לרופא את הבאים לשאול בעצתו, ובמקרים רבים היה הרופא מתייעץ אתו.

טוב לב היה. זוכר אני בשעה שאבא ז״ל עם משפחתו באו כפליטים בעירום ובחוסר כל לולאדימרץ, אסף אותם לביתו, אם־כי דירתו לא היתה גדולה ביותר, ובשכר־דירה סמלי החזיק אותם והיה מסור להם כאב. אשתו ז״ל טובת הלב קיבלה את המשפחה באהבה והדריכה את אחותי הקטנה בכלכלת הבית. שכרנו אצלם חדר אחד, ולמעשה עמד כל הבית לרשותנו. אחי הקטן היה יושב על זרועותיו והוא היה מחנכו, כי אבא ז״ל טרוד היה תמיד בלכתו לבקש טרף למשפחה...

רבים היו באים לשאול בעצתו ולשמוע את דעתו בענינים שונים. הוא פתח את ביתו, והיה תמיד מקבל את כולם באהבה ובחמימות. הוא ניחן בכוחות השכל והנפש וידע לרדת לסופו של ענין, לנתחו באורח רב צדדי, להעמיד דבר מול דבר, למצוא מהר את הצד השוה ולהבהיר את הניגודים ביניהם. היה זהיר מאוד בבואו להסיק מסקנות.

אמיץ־לב היה. זוכר אני לילה אחד, ליל זועות. הדבר קרה — אם זכרוני איננו מטעה אותי — בשנת 1920, בימי מלחמת הבולשביקים והפולנים. עיירות רבות עברו מיד ליד. בבוקר היו, כובשים אותן הפולנים ובערב היו נכנסים הבולשביקים, או להיפך, והשעיר לעזאזל היו תמיד היהודים. כל צד היה מאשים את היהודים... זה גם היה גורלם של יהודי ולאדימרץ... היתה תקופה קצרה שהבולשביקים נסוגו והפולנים עדיין לא נכנסו. חכינו לבואם של „הפריצים״ כל יום וכל לילה. הכל ידעו את יחסם של הפולנים ליהודים, — כל יהודי היה חשוד בעיניהם כקומוניסט. שמועות רעות היו מתפשטות חיש, והעיירה היתה נתונה במתח רב. והנה באה השמועה שהלילה ודאי ייכנסו... ליל שימורים היה הלילה ההוא בבית. הכול נשארו לבושים בבגדיהם והעבירו שינה מעיניהם. הכל ישבו בחושך והתלחשו.

חיל ורעדה אחזו את כולם; אצלנו היתה ההרגשה גרועה יותר. אבא ז"ל הלך לאחד הכפרים ולא חזר. ואני רק לפני ימים מספר הגעתי מרוסיה, והשפה הפולנית לא היתה שגורה על פי. מכווץ ישבתי באחת הפינות וחיכיתי כאילו לפסק־דין.

ר' בן־ציון היה שקט. הוא צינה עלי לשרוף את כל המסמכים שהבאתי עמי מרוסיה הסובייטית והיה מעודד אותי ואת כולם. ישבנו בחושך והקשבנו, פחדנו מקול עלה נידף. נשמעו יריות ואחריהן שקשוק עגלות ושעטת סוסים. ידענו „שהאורחים החביבים" באו.

פתאום נשמעה דפיקה חזקה בדלת. ואחריה דפיקות נוספות, חזקות מן הרא־שונה. ר' בן־ציון לא נתן לאף אחד לבוא אל הדלת, הוא עצמו ניגש, פתח אותה, לא הספיק לומר דבר וכבר נצטוה ללכת עם החיילים.

היינו נפהדים מאוד ומודאגים. בניו ביקשו ללכת אחריו, ולא נתנו להם. חששנו לגורלו, כי שמענו רבות על מעשי „הפריצים".

ישבנו צפופים וחיכינו. כל דקה נמשכה כשנה. והנה דפיקה קלה בדלת וקול ביידיש: „פתחו". הכרנו את קולו של ר' בן־ציון. נשמנו לרוָחה ובירכנו על הנס. ר' בן־ציון נכנס שקט וחיור, חיוך האיר את פניו. הוא סיפר:

„הם ביקשו ממני כי אשיג אוכל לסוסים ואורוָה להעמידם בה. הבאתי אותם לכומר של העיירה והכומר החזיר אותי בלויית חייל הביתה".

הוא היה בעל הומור וידע תמיד להוציא מתוק מעז.

הוא התעניין מאוד בארץ־ישראל. את „המשולחים" ו„השליחים" שהיו מגיעים אלינו היה חוקר תמיד ומבקש לדעת פרטי־פרטים על ארץ־כיסופינו. בנו זאב עלה ארצה, וגם בנו השני מיכאל הי"ד עמד לעלות. אהבת ישראל היתה כאש בלבו, — אחד הנכסים הנפשיים המיוחדים שלו.

איש לא נאם נאומים חגיגיים לכבודו, לא ערכו לו מסיבות לחג יובלו, את מעשיו עשה ר' בן־ציון בשקט, בנחת, ובצנעא, מבלי לספר ולגלות. האיש קנה לו שם בולאדימרץ ובסביבה, במעלות־הרוח המיוחדות שלו. יהי זכרו ברוך.

בית־הספר „תרבות"

לזכר ילדי ולאדימרץ היקרים והחביבים
שנכרתו בדמי ימיהם מארץ החיים

ביד רועדת ובלב כואב מעלה אני זכרונותי על בית־הספר „תרבות" בולאדימרץ, שאיננה עוד.

את העיירה רואה אני כרגע בעיני רוחי בכל הדרה ותפארתה. עיירה יהודית וולינאית טיפוסית, חיים יהודיים תוססים. לפני הנוער הער והשוקק אשר בעיירה, זה הנוער הציוני החלוצי, שלבו פתוח היה לכל דבר, צמא־השכלה־ותרבות, גולה היה למקום תורה ומביא משם רעיונות חדשים. השקפתו היתה, כי הלאום הוא חזיון

ביאולוגי סוציאלי עילאי, ממזג את כל חיי המעמדות והקיבוצים השונים שבתוכו. היתה גם סיעה אחרת שעירערה והתנבאה כי הלאומיות סופה לעבור מן העולם.

בעיירות אחרות קשה היתה מלחמה פנימית זו, אבל בולאדימרץ, ייתכן משום שסיעה זאת קטנה היתה מאוד, מכל מקום, קולה לא נשמע. לפיכך, אחרי הצהרת בלפור, והכוח הלאומי החדש שהתגלה, וכן בגלל מורת־הרוח מהחדרים של הנוסח הישן, נתעוררו ההורים והנוער הציוני לדאוג לחינוך חדש לילדים.

קשה היה אז לפתוח בית־ספר עברי. המצב של המוסדות התרבותיים בגלות פולין היה רע מאוד, חומרות וגזירות התרגשו בכל שנה וקשה היה לעמוד בהן. כדי לקבל היתר־הוראה, ועל אחת כמה וכמה היתר־הנהלה או רשיון ליסוד בית־ספר, דרושות היו ערימות של תעודות, שקשה היה להשיגן, ומה גם שהמפקח הפולני על בתי־הספר, דרש להגיש אותן בזמן קצר מאוד, שלא יהיה בידי עסקני התרבות לעמוד בו.

עסקני תרבות בולאדימרץ — ואם אין זכרוני מטעה אותי — עמד בראשם נתן צ׳רניאק הי״ד. אציל רוח, היה האיש. אם־כי חייו הפרטיים לא קלים היו, כי הוא בעצם דאג לכל המשפחה, הקדיש את זמנו לפעולה ציונית. לבו לב יהודי חם, והציונות היתה חמדת־לבו. הוא היה הרוח החיה בתנועה, זירז את כולם, וסוף־סוף התגברו על הקשיים, ועל אפם וחמתם של השלטונות, נפתח בית־ספר עברי „תרבות״.

דירה מיוחדת לבית־הספר לא היתה, נשכרה דירה ב„גראלניה״ (בית זיקוק לספירט) ובה פתחו אנשי ולאדימרץ את בית־הספר. בזכרונותי עולות כמו מתוך ערפל הישיבות המייגעות שהיינו מקיימים בביתם של החברים. מחברי הועד אני זוכר רק את כגן, גולדברג הי״ד (שעל כל אחד מהם יש לכתוב מאמרים שלמים), ויבדלו לחיים, רזניק ויעקב בס. את יתר החברים אינני זוכר.

ולא רק בישיבות קבועות היו דנים על פעולות ציוניות, אלא גם בפגישות־ארעי היו משוחחים על ביה״ס ועל פעולותיו. ובעיקר היו דנים כיצד לקיים את בית־הספר בלי תמיכת הממשלה. אורגן חוג דרמטי שתכליתו, בין השאר, היתה לסייע בהקמת בית־הספר.

מתוך רצון ושמחה קיבלו ההורים את בית־הספר העברי וערכו היה עולה והולך. אבל למרות כל אלה היה המצב הכספי לקוי מאוד, גם לאחר שיצא למוסד שם טוב, ולאחר שעסקני תרבות השקיעו בו את מיטב יכלתם וכוחם.

ציוד המוסד דל היה מאוד. דלות זו ניכרת היתה בכל: ברהיטים, בקירות החשופים, במשרד, ואף־על־פי־כן ראו בו התלמידים וההורים חזות הכל... זוכר אני שאת הבקיעים בקירות, היו סותמים בניירות, ממקורות חבויים היו מתגלים כוחות וכשרונות של התלמידים וההורים. הם עשו הכל להרים את קרנו של המוסד, על אפם וחמתם של שונאינו. כל צעד קדימה מילא את לבם של בני העיירה שמחה רבה. ביחוד שמחו עסקני תרבות, התלמידים והנוער הציוני.

בבית־הספר הילכו תמיד קולות שירה, התנהלה בו פעולה תרבותית ועבודת

נמלים. כאן ספגו התלמידים ערכים־יסודיים על חיי ישראל, והקשר עם האומה, רוחה ועברה, נתחזק יותר ויותר.

בשנות קיומו המעטות של בית־הספר, התנהלה בו פעולה ציונית ענפה: פגישות בין הורים ומורים, הפגנות ציוניות ע״י התלמידים בל״ג בעומר ובערבי חגים; אוירה של אהבה וכבוד לעם העברי ויצירתו בארץ, היתה אחד הערכים שבית־ספרנו נתברך בהם. הלימוד הצטיין בעירנות ובשמחה והמורים מעולים ומסורים בכל לבם.

וכך התפתח בית־הספר. השלטונות הפולניים ראו בעין רעה את הצלחתו והרבו בתביעות ובגזירות. ובה־בשעה פתחו את השערים של בית־הספר הפולני הממשלתי לפני ילדי היהודים. בית־הספר שלהם היה מסודר יפה, מצויד בכל, אבל ההורים, קיבלו על עצמם את העול הזה של שכר־לימוד ושמרו על בית־ספרם. השלטונות לא השלימו עם אי־הצלחתם, והם התנכלו למנהל, ודרשו להכניס מנהל פולני שבוודאי יהיה נאמן להם. אנשי התרבות הסכימו גם לכך ומלינובסקי הפולני נתמנה כמנהל בית־הספר „תרבות״ בולאדימרץ. היהודים הסתדרו אתו יפה, הוא לא התערב כלל בחיי בית־הספר, הוא בא רק לקבל את משכורתו.

גם עתה היתה עינם של השלטונות רעה, והם דרשו בכל תוקף להעביר את בית־הספר לבנין מתאים, שלא נמצא בעיירה, ובית־הספר נסגר.

בשנת תרפ״ה הונח יסוד לבנין בית־הספר בהשתתפות כל אנשי העיירה. רבה וגדולה היתה השמחה, כי הכל ראו בזה התגברות על שונאי ישראל. עדיין מהדהדת באזני השירה הגדולה שיצאה מלבות טהורים וזכים. עוד לא נותקה השרשרת והידים משתלבות והמעגל מתרחב והריקודים החלו. „הנה מה טוב ומה נעים, הוי מה טוב ומה נעים...״ דמעות של שמחה ניגרו. עם ישראל ותורתו נצחיים. נצח ישראל לא ישקר. מעיינות שמחה נפתחו.

מה קרה הלאה? אינני יכול להוסיף, כי עליתי ארצה. כעת יודע אני, שהונף הגרזן על ילדי ולאדימרץ הרכים כמו על כל בית ישראל אשר בפולין. רק בודדים, אודים מוצלים מהשריפה הגדולה, יכולים להמשיך ולספר.

אבל השרשרת נמשכת...

היה היתה משפחה

לזכרה של חסיה דיק ושני בניה,
חיים ואליעזר הי״ד

היה היתה משפחה. שקטה, וצנועה, הלא היא משפחת דיק. וקרה אסון, ראשה, רבי זלמן דיק, נפטר בדמי ימיו, נשארה אשתו חסיה, אלמנה מטופלת בילדים קטנים.

עבדה קשה מאוד, כדי לפרנס את עולליה. בת כפר היתה, בתו של רבי אליעזר טרבניק ז״ל, יהודי מופלג בתורה ובמעשים טובים, והלכה בדרכי אביה הגדול, והיתה בת ישראל נאמנה, אוהבת את עמה, את תורתו, ומולדתו.

אדיר היה חפצה לחנך את בניה. שום דבר לא הכביד עליה, עשתה את הכל, כדי להשיג את מטרתה — חינוך הילדים ליהדות.

היתה עקרת־בית נפלאה, בכל פינה שרר הסדר והנקיון, פקחית, מלומדת — דמות של אשת־חיל. בשנת 1918 הגיע אבי, רבי לייב זיניוק ז״ל, עם משפחתו משבי הגרמנים לולאדימרץ, פתחה את שערי ביתה והוא היה משמש להם משענת גדולה... היא קיבלה אותם בחמימות ובמסירות רבה, כמו אם היתה להם. כל מעיניה היו, לשלח את ילדיה לארץ־ישראל ואח״כ לעלות בעצמה.

מפאת חוסר אמצעים ומפאת ההגבלות הגדולות של האנגלים על העליה, ניתן לה רק לשלוח את בתה, שרה, לארץ. והיא עם ילדיה נשארה בגלות פולין. ידה הכבדה של ממשלת פולין העיקה עליה. גרבסקי הצורר הפולני לא ידע רחם, והגובים היו פוקדים את ביתה מדי פעם...

בנה הבכור, יעקב, שגדל בינתים, עזר לה הרבה למצוא פרנסה. מכתביה של בתה בארץ, נסכו בה בטחון ועידוד בימים הקשים, ובחלומה ראתה את כל בניה בארץ, בונים את ביתם, והיא מגיעה למשאת נפשה...

והנה באו ימים אחרים. ימי זוָעה. הקלגסים של היטלר נכנסו לעיירה...

אינני יכול לתאר את חייה בימי הנאצים, תקצר ידי להעלותם על הנייר...

שני בניה חיים ואליעזר ז״ל נלחמו בשורות של הצבא האדום והפילו חללים בנאצים, הם נפלו כגיבורים בקרב... לבנה הבכור, יבדל לחיים, אמרה: ברח, בני, הילחם ונקום בצוררי עמנו.

הוא שמע בקולה וברגע האחרון התחמק מן העיירה ולימים אף הצליח להילחם, ולקיים צוָאתה של אמו. והוא בנה את ביתו בארץ.

יחידה, גלמודה, מבלי דעת שום דבר על גורל בניה, התהלכה על סף הכליון...

יצחק פינצ׳וק

בית־ספר לילדי ישראל

חינוך הילדים בעירנו התנהל מקדמת דנא כמקובל בכל העיירות היהודיות בתחום־המושב: בחדרים, בתלמוד־תורה ובישיבות. כבר מגיל שלוש היו מביאים את התינוק לחדר, שם התחיל בלימוד האלף־בית, אח״כ עברו לחומש, תנ״ך או כפי שנקרא בפי העם „פסוק״ ומכאן לשלב הגבוה — לימוד גמרא.

הבנים המוכשרים היו נוסעים לרוב לישיבות, שנמצאו בערים אחרות. הלימוד בישיבה לא עלה להורים כמעט בכסף. בחור־הישיבה היה אוכל „ימים״ אצל בעלי־בתים, או שהיה נמצא בישיבה „על כל המוכן״, לרוב בלי כל תשלום. לאחר שנות־לימוד אחדות בישיבה היה יוצא „מוכשר״ לקראת החיים. המעולים שבהם — רכשו ידיעות רחבות ביהדות והבינונים — עזבו את הישיבה בידיעות זעומות והתחילו את מאבק־חייהם לעמידה ברשות עצמם — הכל לפי מצבו המשפחתי וכשרונותיו של הבחור.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה רבתה התסיסה בין בעלי־הבתים בעיירה, ביחוד בין אלה, שהיו מעורים בחיים הציבוריים והדי הקדמה והמהפכה הבולשביסטית הגיעו אליהם והם התחילו לעשות למען יסודו של בית־ספר מודרני.

בזכרוני חרותה, עד היום, שבת אחת בשנת 1919 או 1920, עם התחלת „הזמן״. בביתו של שמחה הנגר נערכה ישיבה של כמה הורים עסקנים ובה דנו בשאלת בית־הספר. אנו, הילדים, היינו משוחחים בינינו על אסיפה זאת ובזכרוני נשארו המלים שהושמעו אז: „תרבות״ ו„פאָלקס שולע״. לא ידענו בדיוק מה פירושן של מלים אלה, אבל איזו הרגשה נעימה אפפה אותי כשדיברו על בית־ספר שיקום בעיירתנו.

בישיבה זו, בביתו של שמחה הנגר השתתפו, לפי מיטב זכרוני, שמחה הנגר, משה שוורצברג, אהרן רזניק, אבי, גרשון פינצ׳וק, נתן צ׳רניאק, מנדל הנגר ועוד.

מאז היה זה חלומם ושאיפתם הנעלים ביותר של טובי העסקנים בעיירה לראות בית־ספר עברי לילדי היהודים בולאדימרץ — לחלום זה הקדישו את מיטב יזמתם וכוחם. נראה לי, שבשנת 1921 זכו לראות בית־ספר עברי ראשון בולאדימרץ בבנין ה„גראלניה״. כחצי שנה התקיים מוסד זה. לימדו בו שלמה־סנדר וולוק, הורביץ ועוד. השלטונות הפולניים לא שמחו כנראה למוסד חינוכי עברי חילוני, שמו קשיים

אדמיניסטראטיביים לקיומו ואחרי שנסגר במקומו הראשון ב„גראלניה", נדד לבית התלמוד־תורה ולאחר גלגולים שונים נסגר כליל.

הסיבה הרשמית לסגירתו היה חוסר בנין מתאים. אָמנם הבנין נסגר, אך חינוך עברי חילוני נמשך על־ידי מורים עבריים בצורת לימודים בקבוצות בשיעורים פרטיים. המורים היו מקומיים או מחוץ לעיירה. ראוי לציין במיוחד את זקן המורים העבריים (ביידיש „לערער", בניגוד למלמדים שהורו לרוב לימודי קודש) חיים־שלום בוקסר; וכן בניו אברהם והירש־לייב, שלמה סנדר וולוק, דומניץ, מגלן, אברהם גרמרניק, פנחס שליטא, ישראל זיניוק, רודיה מוצ׳ניק ועוד. לבנין מיוחד בשביל בית־הספר שבו יישמע קול תורה מפי תינוקות של בית רבן, לא זכתה ולאדימרץ, אולם קול התורה מהלך היה בכל בתיה, השפה העברית נשמעה מפי ילדיה ונעריה למרות הכל. ברחובותיה של העיירה הידהדה השפה העברית בכל האסיפות. בערבי הקיץ ובשבתות אחרי־הצהריים הרבו המטיילים ברחובות העיירה ומחוץ לעיירה לדבר עברית, גם כשלא היה בית־ספר עברי רִשמי.

במשך שנים רבות, כל ימי שלטונה של פולין החדשה באזורי הספר של מערב אוקראינה, שאפו בני העיירה לראות בית־ספר עברי עומד על תלו. לשם כך היו אוספים כספים, מקיימים כל מיני מפעלים וגם מקבלים תרומות מיוצאי העיירה שבאמריקה, אך לא זכו יושבי ולאדימרץ וחלומם לא נתגשם.

בסוף 1924 הניחו יסוד לבנין, ערכו טקס חגיגי להנחת אבן־הפינה, אך עד בואם של הסובייטים נשאר רק שלדו של הבנין. השלד הזה היה כעין עדות למצבם החָמרי העלוב והקשה של בני העיירה.

בצהרי יום־הכיפורים לשנת ת"ש הגיעו חילות הצבא האדום לולאדימרץ. במוצאי החג התקיימה אסיפה של כל אוהדי המשטר החדש (אוקראינים ויהודים בבנין המועצה המקומית — „גמינָה" או „וולוסט") ומבין הנאספים נבחר שלטון מקומי זמני (אוקראיני), אשר בין שאר הענינים טיפל גם בשאלת החינוך המקומי.

עד בואם של הסובייטים לולאדימרץ התקיים רק בית־ספר אחד בשפה הפולנית, בו למדו כל ילדי העיירה וילדי הסביבה הקרובה — אוקראינים, יהודים ופולנים. והנה אחת ההחלטות של השלטון הזמני הזה היתה: לחלק את בית־הספר הפולני לשלוש יחידות עצמאיות, לפי שלושת הלאומים שחיו בעיירה, כלומר: אוקראיני, יהודי ופולני. מטעם השלטון הזמני פנו אלי, כי אקים ואנהל את בית־הספר היהודי, כמובן ביידיש. הרכבתי חבר מורים, שנמצאו אז במקום וגם מחוץ למקום והם: שליטא פנחס, בוראק זאב, פלרשטיין שרה, אחותי צ׳רנה, שרה ז׳וק (אשת סנדר) שלימדה רוסית, מורה לאוקראינית, ושני מורים מבני חוץ, העובדים כעת כמורים בישראל, והם רבינוביץ חנינא וקוזצ׳קוב עמנואל (האחרון שימש גם כסגני). כמזכירת בית־הספר שימשה אסתר בוראק־בער. שאלת הבנין של בית־הספר נפתרה על־ידי השלטונות בצורה פשוטה: בבנין הגדול של בית־הספר הפולני קיים

בית־הספר האוקראיני את לימודיו בבוקר ואנו למדנו אחרי הצהרים. לשנת הלימודים תש״א שיפצו למעננו את דירת הרופאה הפולנית, שליד בית־החולים המקומי, ובית־ספרנו נמצא, איפוא, מחוץ לעיירה.

בשנת ת״ש התקיימו שבע כיתות ובשנת תש״א שמונה כיתות. שמו הרשמי של בית־הספר היה: „יידישע ניט־פולע מיטלשול אין ולאדימרץ״ כלומר: בית־ספר יהודי תיכון לא מלא בולאדימרץ. כדאי לציין שילדי ישראל והוריהם בעיירה קיבלו בהתלהבות את בית־ספרם. כל ילדי ישראל בגיל בית־הספר נרשמו בו וגם אלה שגמרו לפני שנים את בית־הספר הפולני ולא היה באפשרותם להמשיך בלימודים מחוץ למקום, נרשמו לכיתה הגבוהה ולמדו בהתמדה ובהתלהבות ביום ובלילה, כאבותיהם לפנים בבית־המדרש ובישיבה. רק שני ילדים יהודים נרשמו לבית־הספר האוקראיני ולפולני לא נרשם אף אחד.

זכו, איפוא, ילדי ישראל בולאדימרץ ללמוד בבית־ספרם כשתי שנות לימוד, עד לפלישה הגרמנית. בשנתים אלה הגיעו ילדינו להישגים נפלאים, ההתחרות בלימודים היתה עצומה, יומם ולילה שקדו על לימודיהם, כאילו רצו למלא את החסר להם משנות הקיפוח, כשלא היה להם בית־ספר משלהם. כידוע מתקיימות בביה״ס הסובייטיים התחרויות בכל השטחים, כגון לימודים עיוניים, ספורט, אמנות, מלאכה ועוד. בכל ההתחרויות שהיו בין בתי־הספר באזורנו הגיעו ילדינו למקום הראשון.

מדי שנה התקיימו גם תחרויות בהופעות אמנותיות שנקראו „אולימפיאדות״. המקהלה שלנו, הריקודים, הדקלומים וההצגות של תלמידינו זכו תמיד להערכות הטובות ביותר באזורנו, דבר זה גרם, אגב, להגברת השנאה אלינו, במיוחד בחוגי האינטליגנציה הלא־יהודית. ומה רחב הלב לראות את הופעת ילדינו, באיזו תמימות וגאוָה היו בני העיירה מלווים בעיניהם הצוהלות ובברכות את ילדינו בהופיעם בהזדמנויות שונות באולמות ציבוריים או במפגנים ברחוב. מכל הצדדים היית שומע את הלחש הלבבי, החם והגאה מפי כולם: „די יידישע שולע גייט, די יידישע שולע גייט״.

כ־210 תלמידים למדו בבית־ספרנו. אמנם, התכנית והרוח היו סובייטיות, אך יידיש, שפת־האם, בה קיבלו את ידיעותיהם וחינוכם הכניסה חמימות ורוח יהודית, אם־כי זו היתה אסורה. נראה לי, שמוסד חינוכי זה, אשר כהגדרת מוסדות ההשכלה הסובייטיים היה סוציאליסטי לפי תכנו ולאומי לפי צורתו, היה למעשה מוקד־החיים היהודיים בעיירה. מסביבו התקיימו דיונים וויכוחים, אסיפות הורים ושיחות, שהחדירו אור בחיי העיירה האפורים בימי השלטון הסובייטי. השלטונות הרגישו בדבר והשתדלו לחסל נקודה יהודית זו, אף־על־פי שהם בעצמם הקימוה. הם רצו שבית־הספר בשפת יידיש ייהפך לבית־ספר בשפת הוראה רוסית. הם ניהלו תעמולה שקטה בין האוכלוסיה היהודית, לדרוש משלטונות־החינוך את המרת שפת ההוראה מיידיש לרוסית. אָמנם נמצאו כמה הורים, שהסכימו אתם, אך לא העזו להשמיע דעתם

בסביבה, שכה אהבה את בית־ספרה. היה זה בכל־זאת מוסד יהודי עצמאי, שבמשך שנים רבות חָלמו עליו ושאפו להשיגו. גם אני, כמנהל ביה״ס, נאבקתי בשאיפות רוסיפיקטוריות אלה ולא הערכתי נכונה את המצב ולא ידעתי אז, עד כמה אני מסַכן את עצמי בעמדה גלויה כל־כך לטובת שפת הוראה ביידיש. לא פעם גם התווכחתי עם חברי המורים, שהיו מוכנים לוותר על היידיש ולהכין את הילדים לקראת „תכלית", שרבים ראו בלימודי השפה הרוסית.

לא הרגשנו ולא ידענו, שהשאלה תיפתר בקרוב באופן איום ואכזרי כל־כך. לא ראינו ולא הרגשנו בפעמי מלאך־המוות, שעמד כבר מאחורי כתלנו.

במוצאי שבת, 21.6.41 קיימנו בביה״ס חגיגה לסיום שנת־הלימודים לכיתות הגבוהות. יפה ורבה היתה השמחה בנשף זה, אבל היה זה נשפם האחרון של ילדינו. למחר בבוקר שמענו על התנפלות הגרמנים על רוסיה ומאז חָשך עולמנו. מכל תלמידי בית־הספר נשארו מעטים־מעטים. מהם, אחד או שנים ברוסיה, כ־4 או 5 במדינות אמריקה, והשאר, כ־5 או 6, הגיעו לישראל.

מבין התלמידים הגדולים לקחו חלק במלחמה נגד הצורר, אם בפרטיזאנים ואם כלוחמים בחזית. מהם שנפלו עם נשק בידם, כמו פינחס רויטנשטיין או שנפצעו ונשארו נכים כמו בוראק ויוסף לשץ. בית־הספר חרות עד היום בלבם ובזכרונם של תלמידיו ומוריו המעטים, שנשארו בחיים.

שמואל קמין

הביתה

הימים ימי המהפכה של 1917 ואני רחוק מעיר מולדתי — בשבי האוסטרים נמצאתי. לבי נשאני הביתה, ולא מצאתי מנוח, עד אשר החלטתי לגנוב את הגבול ולשוב לולאדימרץ. החלטתי ועשיתי. את דרכי עברתי ברגל ועל־פני עגלות שונות, ניטלטלתי — מעיירה לעיירה, עד שהגעתי למחוז־חפצי.

הנה מתקרב אני אל המעין, אל „הקרניצה" אשר במבוא העיירה, מקום־שם היו מתכנסים בני הנוער שלנו בצהרי כל יום שבת לשתות מים חיים. הנה רואה אני את הגבעה שממול — עליה היו הבחורים שלנו מטפסים ומראים מעשי־גבורה שונים — עתה עברתני ההרגשה הנפלאה — כי אמנם הגעתי הביתה אל עירי ממש.

שום דבר לא נשתנה מסביב. אותם עצי החורשה כלפנים, אותם שבילים, שדות. טחנת־הרוח גם היא עומדת על תלה. אולם בהיכנסי לעיירה ובהיפגשי עם חברי ומכרי נוכחתי לדעת מה רב השינוי שהתחולל במקום.

לא אותם אנשים אשר עזבתי — ובעיקר בני־הנוער — בכל מצאתי סימני תמורה והתקדמות. בעת עזבי את העיירה היה צביון חייה כמו בדורות עברו — את עיקר־העיקרים ראו אז ביסודות הדת והמסורת — ורחוקים היו מכל מה שקרוי הברה מודרנית ותרבות מודרנית...

רק בשעה שהגיע לעיירה רבי של חסידים היתה כמו יוצאת מקליפתה והיו מתכנסים בה גם מיישובי הסביבה ויחד עם חסידי ולאדימרץ היו מרקדים ושרים ברחובות. הנוער באותו זמן עושה היה בדרך־כלל את ימיו בבתי־המדרש ומתעמק בניגון מתוק בסוגיה תלמודית — ואילו עתה בשלהי מלחמת־העולם — נשתנו פני הדברים.

משהגיע לעיירה דבר הצהרת בלפור, נתעורר הנוער מקפאונו. נוסדה הסתדרות ציונית, החלו לאסוף ספרים, כדי להקים ספריה כלשהי. היתה התרגשות לקראת מעשים, אולם תכנית־הפעולה לא היתה ברורה עדיין. חסרים היינו מדריכים ואמצעים חמריים למעשים של ממש.

מה רב היה השינוי, אשר מצאתי בעיירה עם שובי. הספריה כבר היתה ספריה של ממש. קיים היה בה מוסד לעזרת הנצרכים שנתקרא „סומך־נופלים". ויש לזכור, כי נצרכים היו אז לרוב. אם אין הזכרון מטעני היה תחילה וולוול פרידמן יושב־הראש של המוסד, ובאחת האסיפות שנערכו בימים ההם נבחרתי אני לתפקיד זה.

לא היה שלטון בעיירה — יום אחד הגיעו אלינו חילות של בולשביקים

מדומברוביצה. לאחר־מכן יצאו הבולשביקים ונכנסו לעיירה חילות פטלורה ואחריהם שוב — בולשביקים. המטה שלהם התאכסן עתה באחוזתו של קראסיצקי. פעולתם הראשונה של הבולשביקים היתה לכנס אסיפת־עם רבתי ולבחור ב„רווקום", (מועצה מקומית), שמורכב היה מכל הלאומים. כינן שאני השתייכתי לצעירי־ציון וחשבוני, כנראה, למהפכן גדול בחרו גם בי, שלא בידיעתי, כחבר ל„רווקום".

עולה בזכרוני מקרה מאותם הימים: כיצד חָששו פתאום יהודי ולאדימרץ, כי סכנה גדולה מרחפת עליהם...

כינן שאני וברל מוטשניק היינו חברים ב„רווקום" — שימשנו מטרה לאיבתם של גויים שונאי־ישראל, אשר התפארו באחד הימים, כי רק יתחלף השלטון בעיירה והם יתלו אותי ואת ברל על עמודי הטלפון.

כדי להטיל אימה על הגויים ולהראות יד חזקה, הלך ברל ואסר בשל כך שלושה גויים — את רופא הבהמות, את הגנן של הפריץ ואת הלבלר — טאראס — שהיה „שגץ" צעיר. השלושה נכלאו עד יום־המשפט באשמת הסתה אנטישמית.

זוכר אני, כי בוקר אחד הגיעו אלי הרב ר' שלמה שליטא ובן־ציון פרידמן, ובדמעות ממש הפצירו, כי אעשה למען הצלתם של שלושת הגויים, וכל זה מתוך חרדה לעתיד. נטלתי על עצמי את המשימה. מפקד־העיר — יהודי ששמו גרינצ'נקו — אגב, בנו של שוחט — היה ידיד טוב שלי וכשהרציתי לפניו את הענין הבטיחני לעשות את הכל למען שחרורם. — ואָמנם בעת המשפט נשא הוא נאום סניגוריה שעתיים רצופות והביא להמתקת דינם.

ועוד מקרה מאותם ימים. — הבולשביקים היו מפקיעים קמח מאת האיכרים שבכפרי הסביבה. נמצאו איכרים שעשו מעשי חבלה והיו מכניסים חול לתוך הקמח. קמח זה היו השלטונות מוסרים לכמה מיהודי העיירה — שנעשו אופים וסיפקו לחם בשביל הצבא שחנה בעיירה.

והנה נמסר הקמח, המעורב חול, דוקא לידיו של היהודי יקר־הרוח ובר־הלב — המורה וולוול בוראק. החשד עלה על יהודי ישר זה, כי ידיו במעל. אסרו אֹתו והובילוהו לסארנה העיר, ובזכות התערבותו של ה„רווקום" הצלחנו להצילֹו מיד המוות.

עם נסיגת הבולשביקים, חייב הייתי גם אני לעקור מעיר מולדתי, ובשובי אליה מקץ שנה, שוב מצאתי בה שינויים כבירים. נוער מאורגן בהסתדרויות ובתנועות שונות וחיי חברה תוססים מאוד.

עירנו ניחנה ברוח מיוחדת — אנשיה שמחים בחלקם היו. הפרנסה לא הדאיגה אותם — חומדי לצון ושחוק היו. הרבה משפחות הוכתרו בכינויים שונים והכל ברוח טובה — הכל התרגלו כל־כך לכינויים אלה עד כי נדמה היה שאי־אפשר בלעדיהם.

כל יהודי בולאדימרץ שאף להקנות דעת לבניו — החלטנו, איפוא, לייסד בית־

ספר. ראשית כל הצלחנו לגייס לשם כך את חברי כאח לי, את שלמה סנדר ווֹלוק — שהיה בחור משכיל. אליו נוסף מורה אחר בשם גורביץ ואלה השנים הקימו בית־ספר בבנין של בית־מבשל־היי״ש.

היה זה כבר בית־ספר מודרני עם „סקאַמייקס״ (ספסלים) ומשמעת — צלצול פעמון והפסקות. שיטת הלימודים היתה עברית בעברית. בעת ובעונה אחת נתארגנה מפלגת צעירי־ציון. שלמה סנדר היה מורה טוב וגם נואם מחונן. בשעתו עלה שלמה סנדר לארץ־ישראל, אולם הגורל המר רצה, כי ישוב לולאדימרץ וייספה בימי השואה.

בחרנו בוועד לקרן־הקיימת ובוועד לקרן־היסוד, אירגנו חוג דרמתי. בתחום זה הפלאנו לעשות. אפשר היה לסמוך על כשרונותיהם וטעמם הטוב של חנָה גרמרניק, חוה גורזיק, זלדה טייטלבוים ופסח צ׳רניאק.

הספריה שלנו עלתה על כל המשוער, אלפי ספרים נתרכזו בה והנוער קרא בלהט. השאלה העיקרית היתה כיצד להבטיח בית־ספר מודרני למאות הילדים שעדיין הוסיפו ללמוד בחדרים. נרתמנו בעול — לא היה לנו בנין מתאים למוסד מעין זה. איכסנו את בית־הספר בארבעה בתים. בית־ספר מיסודה של „תרבות״ עם מורים טובים בהנהלתם של הסמינריסטים דומניץ ומרגולין. אני, כמזכירו של בית־הספר, אנוס הייתי לקבל אישור לכך ב„סטארוסטה״ של סארנה, ואישור זה שמור עמי עד היום.

עולים בזכרוני כמה מתושבי עירנו יהודים אנשי־לבב יקרים — רב עירנו ר׳ יצחק אליהו שליטא ז״ל, יהודי גבה־קומה בעל זקן לבן, בעל הדרת־פנים ולמדן מופלג. שמו יצא למרחוק וגם מערי הסביבה היו משכימים לפתחו לשאול בעצתו או לקבל את ברכתו. מתפרנס היה ממכירת נפט, נרות ויין לפסח — זאת היתה ה„קונצסיה״ שלו. נשארו אחריו שלושה בנים וכמה בנות. בנימין, הבן הבכור היתה לו סמיכה לרבנות, אולם הוא פנה למסחר. בנו השני שלמה ירש את כס הרבנות — בעל השכלה רחבה, שלט בכמה שפות והיה נואם מחונן. עליו היתה גאותנו, אף־על־פי שלא היה תמים־דעים עם הדור הצעיר והוא הביט בעין לא טובה על יסוד בית־ספר מודרני.

לימים שינה את דעתו — עדות לכך הצילום שנשאר מהנחת אבן־הפינה לבית־הספר, שגם אותו רואים במשתתפי הטכס. הבן השלישי, פנחס, שונה היה משני אחיו, הוא נעשה למורה. מיכל חתנו של הרב היה תלמיד חכם ומסתפק במועט. עמדה לי הזכות לקרוא לפניו שיעור בתלמוד. מעטים מבין שרידי עירנו זוכרים את חוני הנגיד. יהודי יפה־תואר ואציל־רוח. בנו גדליה משכיל היה, מקפיד בלבושו ומפעם לפעם היה מדבר בלשון־הקודש. ביתם היה בית וַעד לחכמים. חברו הטוב היה שלמה שליטא. בעת משחקם בשחמט מושכים היו ניגון תלמודי, ואגב שירה היו עושים את מהלכיהם השונים. חתנו של חוני יעקב־אשר אפלבוים יהודי השקוע תמיד במחשבות ומפליג בעולם הדמיון. תמיד מחזיק היה ספר בידו, איש דובר

מישרים ועומד בדיבורו. חתנו השני — משה אייזנברג — היה יהודי בר־אורין יי־חד עם זאת סוחר מכובד ומצניע לכת. בדירתו המרווחת חשת את עצמך כמו בביתך. בנו וולוול, היה בחור פשוט ולבבי מאוד, יעקב אחיו היה אמנם קפדני יותר, אך גם הוא איש־רעים היה, פנחס דוד גורזיק — היה יהודי תלמיד חכם וסוחר גדול. ביתו היה מלא אנשים תמיד. בנו יחידו, יוסף, ידע פרק בתלמוד. מלובש כאריסטוקראט והיה חוטא בקריאת יידיש בסתר.

זליג צ׳רניאק תלמיד חכם וחזן, ואף בעל־קורא — מרבה היה לעיין בספרי יראים — ביתו המה תמיד כמכוורת מבני נוער. נתקה צ׳רניאק בנו, אברך משי, וציוני נלהב ומסור. שלמה גולדברג, הוגה בדברים העומדים ברומו של עולם; אשתו אשת־חיל היתה ומספקת את צרכי הבית — והוא עצמו תמיד שקוע היה בספר. מושך היה גם בשבט סופרים — ומחבר שירים בעברית. מפעילי הציבור היה ומפעם לפעם עלה על הבמה והטיף בפני הקהל. כדאי להזכיר את אחיו יצחק — סנדלר היה ממקצועו — איש יקר — ביתו בן שני החדרים היה אכסניה לאורחים עניים. מספק היה להם גם ארוחות וגם צידה לדרך. קורא היה משניות בבית־הכנסת ובבית מנגן היה בכינור. בבית־הכנסת של חסידי סטולין היה לו מקום בקיר המזרח. אזכיר כאן גם את אבי הניך, עליו השלום. נוהג היה לשבת ליד עששית קטנה וללמוד. המסכת האהובה עליו היתה בבא־בתרא — מתעמק היה בפירושים השונים. איש עניו היה. סיפרו לי כי בשעת לויתו סגרו בעיירה את כל החנויות והמון רב הלך אחר מיטתו. אני גופי לא הייתי אז בולאדימרץ.

האוכלוסיה היהודית בולאדימרץ מורכבת היתה מאנשים ישרים, עמלים אשר חיו מיגיע כפיהם — רובם שואפי־קדמה היו ועל כולם עלה הכורת בשנת 1942.

תהיינה שורות אלה, פרחים על קברותיהם.

שמואל קאמין

צו מיין היים

— — ס׳איז געשען אין די טעג פון דער באָלשעוויסטישער רעוואָלוציע. איך בין געוואָרן פאַרוואָנדערט ווייט פון מיין געבורטס שטעטעלע וואָלאַדימערעץ. אַ עסטרייכישער געפאַנגענער בין איך דאַן געווען. מיין האַרץ האָט מיר געצויגן אַ היים, און איך האָב קיין רו נישט געפונען. האָב איך געשוואַרצט גרענעצן און זיך געלאָזט פון שטעטל צו שטעטל — צו פוס און אויף פורן, ביז איך בין געקומען צו מיין ציל.

אָט בין איך שוין ביי דער קרעניצע, ווו דאָס גאַנצע יונגוואַרג פלעגט זיך אַמאָל צוזאַמענקלייבן, אין די שבתדיקע נאָכמיטאָג־שעה׳ן צו טרינקען קאַלטע קוואַל־וואַסער. אָט זע איך שוין דעם באַרג אַנטקעגן, ווו יונגוואַרג פלעגן קלעטערן און באַווייזן זייערע כוחות און קונצן. עס האָט מיר דורכגענומען אַ ווונדערלעכער געפיל — איך בין טאַקע אַ היים דערגאַנגען, צו מיין שטעטעלע ממש.

קיין זאַך האָט זיך אַרום נישט פאַרענדערט, די זעלבע וואַלד בוימער ווי אַמאָל, די זעלבע שטעגעלעך און פעלדער.

די ווינט־מיל שטייט אויך נישט פאַרענדערט, ווי אַמאָל, אָבער ווי איך בין נאָר אַריין אין שטעטל און האָב זיך באַגעגנט מיט מיינע פריינד און חברים, האָב איך זיך גלייך איבערצייגט, ווי גרויס עס איז די ענדערונג וואָס דאָ איז פאַרגעקומען. מענטשן עפעס גאָר נישט די זעלביקע, און בעיקר די יוגנט. אין אַלעס האָב איך געפונען ענדערונג און פאַרשריט. ווען איך האָב פאַרלאָזן מיין שטעטל איז געווען איר שטאַנדהאַפטיקייט און ווען אַזוי ווי אין די פאַרגאַנגענע דורות. דעם עיקר האָט מען דאַן געזען אין די יסודות פון רעליגיע און טראַדיציע, און מען איז ווייט געווען פון דעם וואָס עס ווערט גערופן מאָדערנע קולטור און געזעלשאַפט.

נאָר ווען עס איז געקומען אין שטעטל אַ רבי פון חסידים, פלעגט זי ווי אַרויסגיין פון איר שאָלעכץ, דאַן פלעגן זיך דאָ צונויפזאַמלען חסידים פון די אַרומיקע יישובים און צוזאַמען מיט די וואָלאַדימערעצער חסידים פלעגט מען טאַנצן און זינגען אין די גאַסן. אין יענע יאָרן איז די יוגנט, בדרך־כלל, געווען פאַרטאָן אין בית־המדרש ענינים — פאַרטיפט מיט אַ זיסן ניגון אין אַ תלמודישער סוגיא; דאַקעגן איצט, אין די לעצטע יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — האָט אַלץ באַקומען אַ גאָר נייעם פנים.

ווען אין שטעטל איז דערגאַנגען די בשורה פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע,

האָט זיך די יוגנט ווי אויפגעכאַפּט פון איר פאַרגליווערונג, עס האָט זיך געגרינדעט אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, מען האָט אָנגעהויבן זאַמלען ביכער, כדי צו גרינדן אַ ביבליאָטעק, עס האָט זיך געפילט אַרום און אַן אויפברויז פאַר טאָטן, אָבער קיין דייטלעכער פּלאַן איז נאָך נישט געווען און עס האָבן געפעלט די געהעריקע מדריכים און מאַטעריעלע מיטלען אויסצופירן די מעשים.

אָבער איצט, מיט מיין אָנקומען אין שטעטל, בין איך געוווּיר געוואָרן אַז אַלץ איז אַנדערש — די ביבליאָטעק איז שוין געווען עפּעס ממשותדיק. איך האָב געפונען אַן אַנשטאַלט וואָס האָט זיך גערופן „סומך־נופלים", מען מוז דאָך געדענקען אַז באַדערפטיקע האָבן נישט געפעלט. אויב איך האָב נישט קיין טעות, איז וועלוול פרידמאַן געווען אין אָנפאַנג דער פאָרזיצער פון דעם אַנשטאַלט. אין איינע פון די פאַרזאַמלונגען, וועלכע איז פאָרגעקומען אין יענע טעג, בין איך אויסגעקליבן געוואָרן פאַר דעם תפקיד.

דאָס שטעטל איז געווען אָן אַ מאַכט. פריער זענען אַריין די באָלשעוויקעס, קומענדיק פון דאָמבראָוויץ. נאָך זיי זענען געקומען די פּעטלוראָוועס. אין אַ צייט אַרום ווידער די באָלשעוויקעס. זייער שטאָב איז דאַן איינגעשטאַנען ביי קראַסיצקען אין פאָלוואַרק. דאָס ערשטע וואָס זיי האָבן געטאָן — צונויפגערופן אַ גרויסן מיטינג און אויסגעקליבן אַ רעווקאָם פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן. אַזוי ווי איך בין געווען פון די צעירי־ציון, האָט מען מיר פאַרעכנט פאַר אַ גרויסן רעוואָלוציאָנער, און איך בין אויסגעקליבן געוואָרן אין רעווקאָם, אָן מיין וויסן.

איך דערמאָן זיך אָן עפּיזאָד ווי אַזוי וולאַדימערעצער יידן האָבן זיך דערשראָקן פאַר דער סכנה וואָס וועט זיי דראָען ווען די מאַכט וועט זיך בייטן. באַלד ווי מיר זענען געוואָרן חברים אין „רעווקאָם" — ברל מוטשניק און איך, — זענען מיר ביידע געוואָרן אַ ציל, פאַר עטלעכע גויים, יידישע שונאים, וועלכע האָבן זיך באַרימט אַז ווי נאָר עס וועט זיך איבערבייטן די מאַכט אין שטעטל וועלן זיי גלייך אויפהענגען מיך און ברל'ן אויף די טעלעפאָן סלופּעס.

כדי צו אָנוואַרפן אַ שרעק אויף די גויים, און באַווייזן זיי אַ שטאַרקע האַנט, איז ברל אַוועק און האָט אַרעסטירט דריי גויים — דעם סקאָטעוואָי־פעלדשער, דעם אַגראָדניק ביים פּריץ, און טאַראַסען, אַ שייגעץ, אַ שרייבערל פון פאַך. די דריי זענען פאַרהאַלטן געוואָרן ביז זייער משפט. אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז צו מיר געקומען דער רב ר' שלמה שליטא, און ר' בן־ציון פרידמאַן, און געבעטן מיט טרערן אין די אויגן, אַז איך זאָל זען ראַטעווען די גויים צוליב שפּעטערדיקע פאָלגן. איך האָב גענומען אויף זיך די דאָזיקע אויפגאַבע. דער נאַטשאַלניק פון שטאָט, אַ געוויסער גרינטשענקאָ, אגב אַ שוחט'ס אַ זון, איז געווען מיט מיר זייער אַ גוטער ברודער. האָט ער מיר געגעבן זיין ערנוואָרט אַז ער וועט טאָן אַלץ כדי צו באַפרייען די פאַרהאַלטענע. און אַזוי איז טאַקע געווען. — בעת דעם משפט האָט

גרינטשענקאָ געהאַלטן אַ צוויי־שעה׳דיקע רעדע און האָט געווירקט אַז די גויים זאָלן ווערן פֿרייגעשפּראָכן.

איך וועל דערמאָנען נאָך אַן עפּיזאָד: די באָלשעוויקעס פֿלעגן רעקוויזירן מעל בײַ די פֿויערן פֿון די אַרומיקע דערפֿער. אייניקע פֿון זיי פֿלעגן מאַכן סאַבאָטאַזש און אַריינשיטן זאַמד אין די מעל. דער שטאַב פֿלעגט אָוועקגעבן די מעל צו עטלעכע יידישע פֿאַמיליעס זיי זאָלן באַקן ברויט פֿאַר די זעלנער. מאַכט זיך, אַז די געמישטע מעל מיט זאַמד איז אַריינגעפֿאַלן צו דעם טייערן ייד, דער למדן און לערער וועלוול בוראַק, דער חשד איז געפֿאַלן אויף דעם ערליכן ייד, מען האָט אים אַרעסטירט און אָפּגעפֿירט אין סאַרנע, און אַ דאַנק די אינטערווענץ פֿון „רעווקאָם״, איז געלונגען צו ראַטעווען וועלוולען פֿון אַ זיכערן טויט.

ווען די באָלשעוויקעס זענען אַוועק פֿון שטעטל האָב איך געמוזט עוקר זיין, און ווען איך בין אין אַ יאָר אַרום געקומען אין וולאַדימערעץ האָב איך ווידער געטראָפֿן אַ גרויסע ענדערונג. די יוגנט איז אָרגאַניזירט געווען אין פֿאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס און דאָס געזעלשאַפֿטלעכע לעבן איז געווען זייער וואַכזאַם.

אונדזער שטעטל האָט זיך בכלל אויסגעצייכנט מיט אַ באַזונדערן גייסט — אירע יידן זענען, בדרך־כלל, געווען שמחים בחלקם די פּרנסה־ענינים האָבן זיי נישט באַאומרואיקט, מען האָט זיך שטענדיק געוויצלט, מען האָט צוגעטשעפּעט צו גאַנצע משפּחות פֿאַרשיידענע צונעמענישן, און אַלץ מיט אַ פֿריילעכן פּנים און מיט אַ גוטן מוט. אַלע האָבן זיך איינגעלעבט מיט די צונעמען, ביז זיי זענען געוואָרן אַ צווייטע נאַטור.

וולאַדימערעצער יידן האָבן געוואָלט זייערע קינדער זאָלן בילדונג באַקומען, האָבן מיר אַלזאָ, באַשלאָסן צו גרינדן אַ שולע אין שטעטל, קודם־כל איז אונדז געלונגען צו ווערבירן צו דעם ענין מיין בעסטן חבר, שלמה סנדר וואָלאָק, אַ בחור אַ משכיל. צו אים איז אויך צוגעשטאַנען אַ לערער מיט נאָמען גורביץ, און זיי ביידע האָבן געגרינדעט די שולע, וועלכע האָט זיך איינקוואַרטירט אין דעם בנין פֿון דער גראַלניע, דאָס איז שוין געווען אַ מאָדערנע שולע מיט סקאַמייקעס, דיסציפּלין. מען האָט דאָ געלערנט לויט דער נייער שיטה עברית בעברית, אין דער זעלבער צייט האָט זיך אָרגאַניזירט די „צעירי־ציון״ פּאַרטיי. סנדר איז געווען אַ גוטער לערער און אויך אַ באַגאַבטער רעדנער. דער גורל האָט געוואָלט אַז סנדר, מיין בעסטער יוגנט־חבר, זאָל פֿאַרן קיין ארץ־ישראל און צוריקקומען אַ היים צום אומקום.

מיר האָבן אויסגעוויילט אַ קרן־קיימת און אַ קרן־היסוד קאָמיטעט, מיר האָבן געשאַפֿן אַ דראַמאַטישן־קרייז, און אויף דעם געביט זענען מיר געווען גאָר גרויסע מומחים. מען האָט זיך געמעגט פֿאַרלאָזן אויף אונדזערע באַגאַבטע אַקטיאָרן, חוה גארמארניק, חוה גורזיק, זעלדע טייטלבוים, פּסח טשערניאק און נאָך אַנדערע.

אונדזער ביבליאָטעק האָט איבערגעשטיגן אַלע דערוואַרטונגען. טויזנטער ביכער זענען צוגעקומען. די עיקר פראַגע איז געווען ווי אַזוי צו באַזאָרגן מיט אַ שולע די הונדערטער קינדער, וועלכע האָבן נאָך געלערנט אין די חדרים. מיר האָבן זיך אַ נעם געטאָן צו דער אַרבעט. און אַזוי ווי מיר האָבן נישט געהאַט קיין גרויסע געביידע, האָבן מיר איינגעאָרדנט אין פיר הייזער אַ „תרבות״ שולע, מיט גוטע לערער, אונטער דער דירעקציע פון די סעמינאַריסטן דומניץ און מרגולין. איך אַלס סעקרעטאַר פון בית־ספר האָב געמוזט ארויסנעמען אַ באַשטעטיקונג אויף דער שולע אין סאַרנער סטאַראָסטע. די באַשטעטיקונג האָב איך נאָך ביז היינט, אַלס אָנדענק.

איך וויל זיך אָפּשטעלן אויף איניקע, טייערע און האַרציקע יידן וואָס זענען ביי מיר געבליבן איינגעקריצט אין זכרון: אונדזער אַלטער רב, ר׳ יצחק אליהו שליטא ז״ל. אַ הויכער מיט אַ גרויסע ווייסע באָרד, אַ הדרת־פנים ייד, אַ למדן מופלג, זיין חכמה איז געווען אַזוי פּאָפּולער, אַז ׳פיל פון אונדזער אומגעגנט, פלעגן קומען צו אים אַ עצה פרעגן, און באַקומען זיין ברכה, זיין פרנסה איז געווען פון פּאַרקויפן קעראַסין, ליכט, וויין אויף פסח — דאָס איז געווען זיין קאָנצעסיע. נאָך אים זענען איבערגעבליבן דריי זין און איניקע טעכטער. בנימין, דער עלטערער זון, האָבנדיק סמיכה אויף רבנות, האָט זיך גענומען צו מסחר. שלמה, דער צווייטער זון, איז געוואָרן זיין ממלא־מקום, און קאַזיאָנער ראַבין. שלמה איז געווען אַ מענטש מיט הויכע קולטור, אַ שפּראַכן קענער, אַ גוטער רעדנער. ער איז געווען אונדזער שטאָלץ, ער איז נישט געווען איינשטימיק מיט אונדז, די יונגוואַרג, און האָט געזעען אַ פעלער אין גרינדן אַ מאָדערנע שולע. שפּעטער האָט ער געביטן זיין מיינונג — ווי עס זאָגט עדות אויף דעם די בילד ביים לייגן דעם ווינקל־שטיין פון דער שולע. דער דריטער זון, פנחס, איז געווען גאַנץ אַנדערש פון זיינע צוויי ברידער, ער איז געוואָרן אַ לערער. מיכל, דער איידעם פון רב, איז געווען אַ תלמיד־חכם און אַ מסתפק במועט. איך האָב געהאַט די זכיה אַ סך מאָל צו זאָגן פאַר אים אַ שיעור גמרא.

זייער ווייניק פון די לעבן געבליבענע לאַנדסלייט געדענקען חניען, דעם גביר. אַ שיינער ייד, מיט אַן אַריסטאָקראַטישן אויסזען. זיין זון גדליהו איז געווען אַ משכיל, שטענדיק אַן אויסגעפּוצטער, האָט אָפּטמאָל גערעדט לשון־קודש. חניע׳ס הויז איז געווען אַ בית־ועד־לחכמים. זיין בעסטער חבר איז געווען שלמה שליטא. זיי פלעגן ביידע שפּילן שאַכמאַט, און צוזינגען דערביי אַ גמרא־ניגונד׳ל, חניעס איידעם, יעקב־אשר אַפּלבוים, אַ ייד אַ פּאַרטראַכטער, שטענדיק געשוועבט אין ווייטע וועלטן, מיט אַ ספר אין האַנט, אַ גרויסער וואָרטסמאַן. דער צווייטער איידעם, משה אייזנבערג, אַ ייד אַ למדן, אַ גרויסער סוחר. און אַ עניו, אין זיין גרויסער דירה האָסטו זיך שטענדיק היימיש געפילט, זיין זון וועלוול איז געווען אַ פשוטער בחור און זייער אַ האַרציקער, זיין ברודער יעקב איז טאַקע געווען אַ סך שטרענגער פון אים,

אָבער אויך ער איז אַ גוטער ברודער געווען צו יעדן איינעם, פנחס־דוד גורזיק, איז געווען אַ תלמיד־חכם און אַ גרויסער סוחר, זיין הויז איז שטענדיק פול געווען מיט מענטשן, זיין בן־יחיד יוסף, האָט אַ סך תלמוד געלערנט, אָנגעטאָן ווי אַן אַריסטאָקראַט, האָט צוגעזינדיקט מיט לייענען יידיש בסתר.

זעליג טשערניאַק, אַ תלמיד־חכם, אַ חזן און אַ בעל־קורא, האָט אַ סך אריינ־געקוקט אין די הייליקע ספרים. אין זיין שטוב האָט שטענדיק געזשומעט ווי אין אַ בינשטאָק, פון די פיל יוגענטלעכע וואָס פלעגן זיך דאָ צוזאַמענקומען, זיין זון נתן טשערניאַק, אַן איידעלער יונגערמאַן און אַ געטרייער ציוניסט. שלמה גאָלדבערג האָט שטענדיק אריינגעטראַכט אין ענינים וואָס שטייען ברומו של עולם, זיין פרוי אַן אשת־חיל, איז געווען די ברויטגעבערין. שלמה פלעגט פון צייט צו צייט שרייבן לידער אין עברית און אין יידיש. אַקטיוו און געזעלשאַפטלעך, — פלעגט ער ארויף אויף דער בימה און ריידן פאַרן קהל, לעצטנס איז ער געוואָרן אַ לערער. כדאי צו דערמאָנען זיין ברודער יצחק — אַ שוסטער, אַ טייערע מענטש, זיין שטוב איז געווען אַן אכסניה פאַר אָרעמע לייט, וואָס פלעגן קומען אין שטעטל. זיי האָבן געמוזט עסן ביי אים פרישטיק, און ער האָט זיי נאָך מיטגעגעבן צידה לדרך. אין שול פלעגט ער זאָגן משניות, און אין שטוב האָט ער געשפילט פידל, אַ מזרח־שטאָט האָט ער געהאַט אין סטאָלינער קלויז. איך וועל דאָ אויך דערמאָנען מיין טאַטן, העניך ז״ל ער פלעגט זיצן ביי אַ קליין לעמפעלע און לערנען. זיין ליבלינג־מסכת איז געווען בבא־בתרא. יושר און באַשיידנקייט זענען געווען זיינע אייגנשאַפטן. מען האָט מיר דערציילט אַז בעת זיין לויה האָט מען אין שטעטל פאַרמאַכט אַלע קראָמען. איך זעלבסט בין דאַן נישט געווען אין וולאַדימערעץ.

צו לעצט וויל איך באַטאָנען אַז די עטלעכע הונדערט יידישע משפחות פון אונדזער שטעטל זענען באַשטאַנען פון ערלעכע, טיירע מענטשן, אַרבייטסזאַמע און פול מיט תורה און דרך־ארץ, וואָס זענען אין יאָר 1942 אומגעבראַכט געוואָרן דורך די בלוטדאָרשטיקע נאַצישע האָרדעס.

זאָלן די דאָזיקע שורות זיין בלומען אויף זייערע קברים.

א ל י ה ו ג ר מ ר נ י ק

שנים רבות עברו...

שנים רבות עברו מאותה תקופה עליה יסבו דברי ובכל זאת אראנה חיה לנגדי. קיץ של שנת התרע"ד, חודש אב ואני כבר גבר ששעתו הגיעה לעמוד לצבא ניקולאי. נקראתי, איפוא, לבוא לעיר המהוז, לוצק, כדי להתייצב בפני הוועדה הממשלתית להערכת גילי. היה זה ביום ה' בשבוע, הורי ומשפחתי ליווני בחרדה ואף אני לבי כבד היה מאוד וכך הגעתי ללוצק והופעתי בפני הוועדה. ואשר יגורנו באְ — מומחיו של הצאר טעו בשנתיים בלבד, ונמצאתי ראוי להתייצב, עוד בשנה זו בפני ועדה שניה שנתקראה ועדת־הגיוס.

ביום ו' יצאתי מלוצק לשוב הביתה. אולם הדרך מלוצק לולאדימרץ היתה ארוכה, ולא יכולתי להגיע הביתה לפני כניסת השבת. נשארתי על־כן לעשות את השבת בעיירה קולק ולביתי הגעתי רק ביום המחרת, יום א'. באותו יום חל תשעה באב ובבואי כבר נפלה הידיעה המדהימה, כי מלחמה פרצה בין גרמניה ורוסיה. המבוכה היתה גדולה ואנשים התהלכו חפויי ראש. לא היה כמעט בית בולאדימרץ ללא מועמד לצבא; אם לא בביתך ממש, הרי בבית קרובי משפחתך. בעיר כבר נתפרסמו מודעות של צוו־גיוס עד גיל 40.

לפני מועד הגיוס היו מתכנסים בולאדימרץ מועמדים מ־5 גמינות. הגמינה שלנו מרכזית היתה ונקראה „סטאן". מכל כפר שבאזורנו היה בא אלינו ראש־הכפר עם המגויסים בני ישובו. אף־על־פי שהשקצים חייבי־הגיוס עלולים היו לרדת לחיי התושבים, לא הפסידו בכל זאת בני העיירה מנוכחותם והפדיון היה רב. היו גם חייבי־גיוס שנשתייכו לגמינה של ולאדימרץ והם התגוררו הרחק בערי רוסיה, ועתה חייבים היו גם אלה להתכנס לכאן ולוּ מקצוי הארץ.

אזכור, כי בימי גיוסי באו כמה בחורים מאודיסה — בחורים „בעלי אגרוף". „פוחזי אודיסה" היו קרויים בפינו. אולם אותם ימים הפקנו מהם תועלת. שכן השקצים בני כפרי הסביבה היו מנסים להשתולל, בזכות עתידם להיות חיילים, ובעזרתם של „בריוני אודיסה" היינו מכים אותם שוק על ירך.

באותה שנה חל הגיוס שלנו בחודש נובמבר. לעירנו הגיעה ועדת־הגיוס ובתוכה רמי־מעלה למיניהם ובהם גם הרופא הצבאי. הם התאכסנו בביתו של שמעון וייס־בלאט. — עמדתי בפני הוועדה וקיבלתי „סטרוֹצ'קה", כלומר: דחיה לשנה. פגם מצאו בי, משקלי ומידות גופי — למטה מן השיעור הדרוש. שמח יצאתי מחדר

ההתייצבות: אולי תסתיים בינתיים המלחמה ופטור אהיה מללבוש את מדיהם.

עברה השנה ומבוקשי לא נתגשם, המלחמה היתה בכל תקפה. עתה הקדימו את מועד הגיוס כבר בחול המועד סוכות.

תור הגיוס של יוצאי ולאדימרץ היה בהושענא רבא, אולם אני לא נראיתי גברא רבא ובכל זאת לא האירה לי ההצלחה פנים — גויסתי לצבא. בבית נשמעה תאניה ואניה, אמא פרכה ידיה ושפכה דמעות כמים.

בשירות הצבא

עבר החג ולאט־לאט נשתרשה בי ההכרה, כי אין זה מצב של מה בכך, כי אכן חייל אני ובעולם משתוללת מלחמת־דמים. יום בימים נתקבלה הידיעה, כי עלינו לנסוע ולהתייצב ממש. שבעה בחורים באנו ללוצק והקצין קיבלנו בקולות צריחה:

„יהודים ארורים, צעק הוא, לא התייצבתם בזמן, ביוקר יעלה לכם המעשה הזה".

הוא פקד, כי יאסרו אותנו. ישבנו שלושה ימים חבושים בכלא שבלוצק ולאחר מכן שלחו אותנו עם כל שיירת המגויסים הרחק לרוסיה. אותי ואת צבי קמין ואת לייב־יוסף לשץ ומשה ראדז'בסקי שלחו לסַמַרָה, ואת השאר למקום אחר. מסמרה העבירו אותנו לניקולאייבסק ומשם — לגדוד שלנו. רוב החיילים בקסרקטינים היו קוזאקים ואנחנו ארבעה יהודים ביניהם. מלבושינו קלים והקור כבד מאוד. אולם אנחנו הצלחנו לקשור עם הקוזאקים קשרי ידידות ולא נתקלנו בכל גילוי של אנטישמיות. להיפך, כשהיו מקבלים חבילות־מזון היו מעניקים גם לנו:

„סוֹנצ'יק", היו אומרים, „כל האנשים הם ברואי־אלוהים, והכל רוצים לאכול".

מכאן הועברנו לחזית, לאחר אימוני נשק מעטים וקלים. שבעה ימים נסענו ברכבת. הגענו לז'ראַדוב שבקרבתה נערכו הקרבות. ניתנו לנו שלושה ימי חופש ובאחד הלילות, בתום החופש, הובאנו ליער ונצטווינו להיכנס לחפירות. משה ראדז'בסקי נפצע מיד, וכך נשארנו יחדיו שלושה מבני עירנו עד שהחלה הנסיגה הגדולה. בין אוֹסטרוֹב לאוֹסטרוֹלֶנקוֹ נפצע קאמין ולאחר מכן נהרג לשץ. נשארתי לבדי מכל החבורה שלנו. דכאון קודר נשתלט עלי ויאוש נעכר. הרוח ירדה פלאים והחיילים היו מדברים ביניהם ומספרים, כי המפלות באו בגלל השחיתות של בעלי הדרגות הגבוהות.

„הכל מכור, ומאתנו מבקשים לשפוך את דמינו".

לא היתה תחמושת בחזית והחיילים החלו להתמרד. זכור אזכור, נצטווינו לחפור איזו מנהרה ואחר־כך ניתנה פקודה למלאה בחומרי־נפץ ופוצצוה. רבים היו מקרי הבריחה משדה־הקרב. עלוני־הסתה היו נפוצים בין החיילים ועוברים מיד ליד.

„השליכו את הרובים! די לשפוך דם נקי!"

השנה כבר היתה שנת 1916. היינו עושים בנסיגתנו כחמישים קילומטר ליום והגרמנים רדפו אחרינו והתקיפונו, ומעשה שהיה בעת בריחה המונית, — פתאום

הופיעו קצינים גבוהים רכובים על סוסים והחלו להטיף מוסר ולשכנענו כי נשוב לשדה־הקרב.

„איך לא תבושו לברוח ?" — התריסו כלפינו, „אנחנו הולכים לקראת האש ואתם בורחים ?"

„היכן הייתם אתמול ? אתמול היכן הייתם ? כשאנחנו נתונים היינו באש האויב. ישבתם לכם בניחותא אי־שם בעורף... ועכשיו אתם באים להטיף מוסר !" התריסו כלפיהם החיילים.

הדבר היה ודאי מסתיים בכל רע, לולא ההרעשה הכבדה שהחלה פתאום והפיצה את החיילים והקצינים לכל עבר, לתור אחרי מקלט.

ומעשה שבאנו לכפר שלא נותרו ממנו אלא אמברים מעטים. באחד מהם קבענו מקום מנוחה. בו נזדמנתי עם כמה חיילים ממכירי. הייתי עייף מאוד וידעתי, כי אם רק אשכב, אירדם מיד, ביקשתים על־כן, כי יעירוני, אם תהי צפויה סכנה. רק שכבתי ותרדמת־אלוהים נפלה עלי. פתאום הגיעוני התפוצצויות עמומות, התעוררתי. מסביב ראיתי להבות ואני לבדי, מכל אלה שהיו עמי באמבר לא נותר איש. קשה לי להסביר כיצד יצאתי מן הלהבות, ברחתי מן המקום והגעתי ליער ומתחת לאחד העצים העבותים מצאתי לי מפלט. שוב נקלעתי לאש איומה והמנוסה של החיילים היתה גדולה. באחת ההתקפות מאותם ימים נפצעתי. מקץ תלאות רבות הגעתי, עם שיירת הפצועים, למוסקבה. לאחר שהחלמתי קיבלתי חופש לשלושה חדשים והורשיתי לנסוע לולאדימרץ.

בעיירה רבים היו אנשי־הצבא — חטיבת חיל־רגלים וגדוד פרשים. הורי סיפרו לי, כי חייל אחד, קוזאק ממוצאו, בא יום־יום לביתנו, מזמין סעודה דשנה, ממלא בה את כרסו, קם והולך כאילו אין הענין שייך לו, ואינו משלם. בדאגה רבה סיפרו לי את הדבר, שכן כמה וכמה פעמים כבר עשה כך והם חרדים להיכנס עמו בדין־ודברים. לא יכולתי להשלים, שכך ינהג ערל בהורי, החלטתי להיכנס לעבי הענין ולבדוק את הדבר.

בוקר אחד בא אותו „אורח" ומזמין סעודה כדת, כאשר הורגל עד עתה. ולא זו בלבד, אלא משראני במדי צבא מסתובב בבית מצא גם צורך לחקרני :

„מדוע אתה מסתובב כאן ואינך בחזית ?", שאלני פתאום הקוזאק.

„מדוע ? פשוט מאוד, משום שכבר הייתי בחזית ונפצעתי באחד הקרבות" — עניתי לו בהדגשת ערך עצמי.

הוא לא הסתפק בתשובתי והוסיף לשאלני באיזו חזית נלחמתי לאיזה גדוד השתייכתי. עניתי לו ואגב כך סיפר גם הוא לי לאיזה גדוד הוא שייך ולאיזו כיתה — פרטי פרטים. משנודע לי כל זה עזבתי אותו בבית והלכתי אל המפקד שלו וסיפרתי את כל הענין. המפקד שלח מיד שני חיילים עמי ובבואנו הביתה מצאנוהו יושב רכון על מאכליו וטוחנם בכל פה. הוא הבין במה הדברים אמורים ובסיימו לאכול

הזדרז הפעם לשלם כדת. אולם החיילים לקחוהו מיד, ומאז, שוב לא הוספנו לראותו.

עוד מקרים ופגעים מעין אלה ידעה העיירה ואני הייתי כמעט האחד שהעזתי לפעול בין שלטונות הצבא המקומיים, שכן כחייל מצאתי אתם שפה משותפת.

תושבי העיירות, שהיו קרובות לחזית, היו בורחים ממקומות מגוריהם ועוברים ליישובי העורף ורבים מהם גם הגיעו לולאדימרץ. הדוחק בעיירה גדול היה, תנאי השיכון נעשו קשים מאוד והקהילה לא יכלה לעמוד בכל אלה. באותו זמן פקדה מגפת טיפוס את העיירה ורבים מתו במחלה זו. ייסדנו את חברת „לינת הצדק", שחבריה המתנדבים היו מושיטים עזרה לחולים ויושבים בלילות ליד מיטותיהם, כדי לסעדם ולתמכם. בימים ההם נוסד גם ועד־עזרה שעסק בענייני פילנטרופיה. את האמצעים לכך סיפק הג'וינט — אמצעים כספיים וכן אמצעים של שווה־כסף, כגון צרכי אוכל ובגדים.

בשנה זו, שנת 1917 לא רק פגעים ידענו, אלא גם בשורות טובות ונחמות. באותה שנה נתפרסמה הצהרת בלפור והשמחה רבתה גם בעירנו. זוכר אני שהכל יצאו בדגלי תכלת לבן והתזמורת שלנו הנעימה שירי לכת. מהלכים היו אז בין הבריות בעיקר השירים „שאו ציונה נס ודגל", „שטייט איין ייד אויפן וועג". היהודים החרדים החלו להביט על אלה שנתקראו „ציוניסטן" בעינים אחרות. כלום דבר של מה בכך הוא — הרי אנגליה בכבודה ובעצמה מתחשבת בהם והנה מוסרת היא בזכותם את ארץ־ישראל ליהודים, אם כן, משמע שאין זה הבל ורעות־רוח אלא דבר של ממש. בזכות אותה רוח טובה, שהחלה מנשבת, היינו עורכים את אסיפותינו בבתי־הכנסת ממש ובאין מפריע. אור חדש החל להפציע באופק שלנו. אולם שמחה זו פקדה אותנו לאחר תלאות מרובות באותה שנה. המלחמה לא נפסקה, רוסיה ידעה, בינתים, אבידות כבדות בשדות־הקרב ובחודש אוקטובר נתחוללה המהפכה הרוסית הגדולה, ובני עירנו קמו בוקר אחד משנתם ואחד לחש סוד באזנו של השני:

„שמעת, הפילו את ניקולייקה!"

איש לא רצה להאמין, כי אמת בשמועה, ואחינו בני־ישראל, למודי הנסיון, לא ידעו אם כבר מותר לשמוח, אולם בראותנו את החיילים יוצאים בדגלים אדומים ובכיכר־השוק מוקמת במה גדולה לכבוד המאורע ובשמענו את הנאומים הנרגשים הנישאים מעל במה זאת, הבינונו כי אכן דבר של ממש הוא. עתה גם ראינו כיצד מעלים בכל פעם קצין אחר על הבמה. תולשים ממדיו את הכתפיות הנהדרות עם סימני־הדרגה, אגב צעקותיו של ההמון:

„הלאה הצאריזם", בוז לצאריזם ותחי המהפכה".

התחלנו לטעום בכל אלה טעם של יציאה מעבדות לחירות. גם אנחנו היהודים מאמינים היינו כי תקופה חדשה, טובה יותר, עומדת על הסף. בתוך האנדרלמוסיה הזאת נתארך כמובן החופש שלי ונשארתי בעיירה חדשים רבים יותר ממה שהותר לי. לא ארכו הימים ופשה נגע הכנופיות, כנופיות הפורעים — השמות פטליורה,

דניקין, בילאכוביץ נתפרסמו לשמצה ודם־יהודים נשפך שוב כמים. באַנטונובקה, 18 קילומטרים מאתנו, היתה המפקדה של פטליורה. זמן־מה לא היה בעירנו כל שלטון. באחד מימות החורף הגיעה אלינו חטיבה שהיתה מנותקת מן הצבא ולא ידענו כיצד להגדירה — אם כצבא המהפכה או כצבא המשטר הישן. מצוּוים היינו לעמוד על המשמר.

הגנה עצמית

בימים ההם הגיע לאַנטונובקה בן עירנו, נחום קאנוניץ, בנו של יעקב קאנוניץ. נחום לבוש היה מקטורן של עור. מלבוש מעין זה היה בימים ההם סימן לבולשביק, ואנשי הכנופיה רצחוהו במקום. בקשיים רבים עלה בידינו לקבל את גופתו ולהביאו לקבר ישראל. זכור אזכור, כי בואה של החטיבה לעיירה היה ביום ה׳ בשבוע. למחרת, ביום ו׳, נתפזרו החיילים על־פני העיירה בקבוצות קטנות של ארבעה־חמישה והחלו להתדפק על החנויות השונות ולשאול למחירן של סחורות. הם לא קנו דבר, רק עמדו על המיקח ואמרו כי המחירים גבוהים מדי. דבר זה חזר ונשנה בכל החנויות. קמה בהלה בעיירה. הכל ראו בחוש, כי מתרקמת איזו מזימה כלפינו. יהודים הקדימו באותו יום לסגור את החנויות, האמתלה היתה, כביכול, כי ערב שבת היום ועל כן יש להקדים. אולם הסיבה האמיתית היתה פחד מפני הבאות. יהודים השתדלו לנהוג באותו יום כברגיל — מהם שהלכו למרחץ ולאחר מכן נתכנסו בבתי־הכנסת „לקבלת שבת". אולם הלבבות חרדים היו מאוד — ולאחר סעודת הערב הגיף כל אחד את דלתות ביתו ואת תריסיו והכל נשארו ישובים בבתיהם.

לדלת ביתנו, למשל, היה בריח של עץ, וסבור אני כי כל רוח מצויה יכלה להסיטו. בכל זאת הברחנו את הבריח והגפנו את התריסים. אבא ואמא הלכו לישון, אולם אני חרד הייתי לבאות ולא מצאתי מרגוע, המצב בעיירה הדריכני מנוחה. אם לא אני, שהייתי חייל, ויודע להשתמש בנשק, מי יעמוד ליהודי עירנו בצרתם? יש משהו לעשות. אדיר היה חפצי לצאת מן הבית ולראות מה מתרחש בעיירה. אמרתי, איפוא, להורי, כי אני יוצא לשעה קלה בלבד. הם, כמובן, התנגדו לכך ופתחו בתוכחת־מוסר, שלא אתקע את עצמי בענינים שסכנה בהם, אולם אני גמרתי־אומר ויצאתי.

ליל חורף. מסביב שקט ואפלה. אל אָן הולכים עתה, שאלתי את עצמי. כל חלונות הבתים אפלים היו. בכל זאת שמתי את פני אל עבר ביתה של זלטה די אֶליינִיטישקע. בבית זה היתה נערה ושמה אסתר ואליה סר היה תמיד פסח ז׳וּק. אמרתי, על־כן, כי יש לקחת דברים עם פסח ולערוך איזו תכנית של עמידה בפרץ. באתי לבית זה, אולם את פסח לא מצאתי לצערי, רק את זכריהו בוראק, שכנם,

פגשתי שם. לזכריהו היה אקדח ו־5 כדורים. ישבנו זמן־מה ודיברנו על דא ועל הא. השעה היתה 8. פתאום הגיעונו קולות זעקה מבחוץ:

„הצילו, הצילו!"

פרצנו מהר מתוך הבית החוצה. ועתה נתברר לנו, כי הקולות הולכים מביתו של יונה ריבאק. התחלנו להתקדם אל אותו כיוון. תחילה הגענו בריצה אל המַעקה של בית משה־יוסל־בנימינ׳ס, ומרוב בהלה התחיל זכריה לירות אל עבר הבית, ממנו נשמעו הצעקות. אין אני יודע בדיוק משום מה ירינו אז, אך יודע אני, כי עד מהרה אָזלו הכדורים ונשארנו עם אֶקדח ללא תחמושת. עתה לא היה בידינו לעשות דבר אלא ללכת הביתה. כל הלילה לא עצמתי עין. עם אור הבוקר שוב יצאתי לרחוב וראיתי כי החורבן גדול. רבים ממחסני הסחורות פרוצים ושדודים. נודע לי כי חיים־שמואל רזניק נפצע על־ידי השודדים בגלותו התנגדות.

מה עושים, מה עושים? הלמה בראשי השאלה. רציתי משהו לעשות ולא ידעתי מה. החלטתי ללכת לבית משפחת צ׳רניאק. בית זה היה פתוח לפעילות ציבורית, כאן נתכנסנו כמה חברים נוספים. טיכסנו עצות והחלטנו ללכת אל חברי הוועד המהפכני, שנמצא בביתו של גדליהו שליטא. נשאנו־ונתנו עמהם במשך כל יום השבת. בקשתנו היתה, כי הם ימנו שומרים על העיירה מבין חבריהם. המשא־והמתן לא נשא פרי. עבר היום ואתא לילה, חשיכה מסביב, וידינו ריקות כבליל אמש. כל אחד מאתנו פרש לביתו ולנדודי שנתו. יהודים שוב הגיפו את הדלתות והתריסים. כל אחד התפלל בלבו כי יתרחש נס והכל יעבור בשלום.

הלכתי לביתה של גולדה־לאה. בבית זה נמצאו כמה קצינים מן הגדוד, שבאו להתארח כאן הערב. שם גם נמצאו יעקב בס וזלדה וכן בן־ציון ז׳וק, שהיה לו אקדח. השעה היתה 9 ושוב הגיעונו צעקות מן הרחוב. ניגשתי אל אחד הקצינים וביקשתי ממנו כי יתן לי את אקדחו. הוא לא סירב לי, התיר את האקדח ונתנו לי ואף את הסגין שלו נתן לי. הוא הזהיר אותי, כי לא אצא לרחוב מחמת הסכנה. הודיתי לו על הציוד ועל הדאגה, ובן־ציון ואני יצאנו לרחוב. ירינו יריות בודדות. גויים שהיו בשוק והתכוננו מן הסתם לביזה החלו לברוח. בינתיים הגיע גם פסח ז׳וק מצויד ברובה. התקרבנו לביתו של שמואל השען וראינו, כי עשן עולה מן הבית. מיהרנו להיכנס פנימה. כלי־המיטה היו בוערים — הפורעים שפכו נפט על המצעים והציתום. התחלנו שלָשתנו לכבות את האש ולאחר שהצלחנו בכך, יצאנו לרחוב וראינו שעונים מפוזרים ומושלכים, אולם לא נשתהינו כאן באיסופם. פסח רתם את סוסיו ושלָשתנו יצאנו לרדוף אחרי הגויים. ראינו כי רובם ברחו אל עבר הכפר פיצ׳ינקי. בדרך לא השגנו אף אחד מהם, הם כבר הספיקו להסתלק ולהגיע לכפרם. לכפר ממש חששנו להיכנס. בשובנו העירה ממסע־הרדיפה, ראינו בדרך חייל אחד חוזר מן העיר ובידו מן הביזה שהספיק לאסוף. לקחנו ממנו את הרובה והתחמושת ואסרנו אותו. אחד החדרים בבית־הכנסת של חסידי סטיפאן עשינו בית־כלא, בו כלאנו את החייל ופסח ז׳וק נשאר לשמור עליו. נלהבים היינו מהישגינו בערב זה — הברחת

הפורעים ותפיסת החייל ומתוך התלהבות זו יצאנו, אני ובן־ציון, לגייס חברה לשורותינו, ולארגן הגנה עצמית. תחילה באנו אל שרה־פסל קאנוניץ. דפקנו בדלת וביקשנו, כי ישלחו אלינו את אהרן, כי דבר חשוב מאוד עלינו להודיעו. אולם אָדעלע לא האמינה, כי אכן יהודים אנחנו. סבורה היתה, כי גם אנחנו פורעים, היודעים לדבר יידיש, ובאנו לשדוד וכל דברינו אינם אלא תכסיסים.

„אמא", — צעקה אָדעלע מרוב בהלה — „איפוא מסתירים את הכסף. הם באים כבר אלינו!"

בקושי רב עלה בידינו לשכנעם, כי אכן יהודים אנחנו. נכנסנו הביתה וקראנו לאהרן. סיפרנו לו על מטרת בואנו וביקשנו אותו שיתלווה אלינו. יחד יצאנו על־פני העיירה לגייס חברים לשורותינו. באותו לילה הצטרפו אלינו כ־12 בחורים.

למחרת בבוקר יצאתי עם זאב פרידמן, ונטלנו את החייל לחקירה אל החוקר. החייל לא היה מחיילי החטיבה. רבים ודאי זוכרים אֶת ה„סלֶדוואַטל" (החוקר) בעל השפם המגודל. ברגיל שונא־יהודים היה. אך הדברים הרי אמורים בימים שלאחר המהפכה. שפל רוח היה, על־כן, ודמיונו כאַסקופה נמוכה. בהיכנסי אליו ראיתי, כי העובדה שאליהו גרמרניק, החייל הפצוע, בא אליו ברובה ביד ועם חייל רוסי אסיר — עובדה זאת בילבלה את עשתונותיו לחלוטין ולא ידע במה להתחיל.

כיון שראיתי כי מרוב מבוכה לא יצלח למעשה החקירה, עמדתי תחילה והרציתי בפניו על כל הענין — דבר דבור על אופניו, מכל אשר קרה ומן הנסיבות בהן תפסנו את החייל. עתה נרגע הוא במקצת והחל להציג בפני החייל את שאלותיו השונות. הוא חקר, רשם וחקר ובסופו של דבר פסק:

„אכן, חייב אני לומר לכם, כי יפה עשיתם שאסרתם אותו".

בעוד אני עסוק הייתי עם החייל ועם החוקר הלך זאב פרידמן לשתות משהו אל ביתו של גוי אחד, ששמו היה קאלסטראן קוהאַר. בבואו לאותו בית נתקל זאב בקבוצה של חיילים שהיו במקום. החיילים האלה פירקו את זאב מנשקו, כלומר: לקחו ממנו את הרובה והוא שב אלינו בידים ריקות. מצבנו החמיר במקצת, אולם הצלחנו בכל זאת להעביר את אסירינו — החייל — אל בית־הכנסת של חסידי סטיפאן. ליד המאסר עמדו עתה ששה בחורים ושמרו עליו, כל זה משום שלא היה לנו עדיין מה לעשות עם החברה, לפיכך העסקנו את כולם בשמירה.

שוב הלכנו לבית צ׳רניאק, קראנו לישיבה של הפעילים ובחרנו בוועדת פעולה לימי החירום. אני, שהייתי חייל, נבחרתי למפקדה של ההגנה העצמית. בולאדימרץ היו ארבעה חיילים יהודים לא מבני המקום. מאותם חיילים שחנו בשעתו בעיירה והם נשארו בה עם נשקם. החלטנו לשלם להם משכורת־חָדשית ולספחם לשורות המגינים.

אנחנו, המגינים וחברי הוועדה לשלום הציבור, כולנו יחד התחלנו לדאוג להשגת נשק. לרכוש נשק בדרך כשרה קשה היה מאוד, נקטנו, איפוא, טכסיסים

שונים. טכסיס אחד, מעניין ביותר והוא יפורש להלן. כבר סיפרתי לעיל, כי פלוגה של אנשי פטליורה חנתה בסביבתנו. כיון שאנשי פטליורה נלחמו בבולשביקים, החלטנו לפרוט על מיתר זה. פנינו לקציני הפלוגה ברפאלובקה והודענו להם, כי בולאדימרץ מתארגן כוח מקומי שתכליתו למנוע את השתלטות הבולשביקים במקום והכוח הזה זקוק לנשק. שאלנו להכשר על כך את חברי הוועד־המהפכני והם אמרו, כי כל הדרכים להשגת נשק כשרות. מן המפקדה של אנשי פטליורה נשלח אלינו אחד הקצינים לעמוד על טיבנו והוא אמנם התרשם כי מתנגדים אנחנו לבולשביקים. לאחר ימים מעטים נתקבל משלוח־הנשק הראשון — 30 רובים ותחמושת. מיד נצטרפו לשורותינו חברים חדשים וכבר מנינו כ־50 איש, שהיתה להם ידיעה בהלכות נשק. קיבלנו גם נשק ממקורות אחרים, ועתה מעמידים היינו אנשי־משמר מזוינים מסביב לעיירה וכן בעיירה גופה. לכל איזור היה ממונה משלו שהשגיח, כי השמירה תהי כהלכתה. כן שמרנו על העיירה מפני שיירות של צבא שהיו עוברות בעירנו בלילות; חיילים אלה בראותם, כי המקום נתון לשמירה על־ידי אנשים מזוינים, לא היו נוגעים באף אחד לרעה. בכל זאת החל מצב העניינים להשתבש. החברים, השומרים בלילות, נתעייפו מן העול הקשה שהוטל עליהם. השמירה הוציאה אותם מן העבודה הרגילה ואמצעי הקיום שלהם נעשו קשים. החייל עוד היה אסור אצלנו. ערכנו בעת ההיא ישיבה ועל סדר יומה עמדו השאלות, כיצד להקל על פרנסתם של השומרים ומה לעשות עם החייל האסיר שלנו? החייל אמר לנו כי הוא מאנשי פטליורה והחלטנו להעבירו לאנטונובקה. אני כתבתי מיד פרוטוקול ומיניתי את מאיר פינצ׳וק וכן את אחד השומרים שלנו ולידיהם נמסר האסיר. כדי להובילו לאנטונובקה. בינתיים הלכנו אל ראש הוועד המהפכני, והצענו לו שירחיק מן העיירה את גדוד הצבא. הדבר צריך היה לעלות בכסף ואנחנו מוכנים היינו לכל זה. בין כה וכה שבו החברים שלנו מאנטונובקה וסיפרו, כי הם העבירו את האסיר לאנטו־נובקה ומסרו אותו לידי הפטלורובצים, אבל שם הסתבכו משום־מה הענינים והם דנו אותו למיתה. נבהלתי מאוד מפני הדבר. ראיתי בכך משגה גדול מצדנו. מצאתי כי רצוי שלא אעמוד בראש השמירה, מחשש של הסתבכויות, אמרתי בלבי כי מן החכמה יהיה, אם אמסור את הפיקוד לידי ביטאָוו, חתנו של קאַסאַל, הוא נחשב כמהפכן וכבהור טוב ועזר לנו הרבה.

הדבר היה לפני פורים. חג הפורים חָל באותה שנה ביום א׳ והדבר עליו אספר היה ביום ו׳. עומדים אנחנו על המעקה של גדליהו שליטא, אשר בביתו נמצא הוועד המהפכני ואנחנו מהרהרים: מאין יבוא עזרנו. כמה וכמה בחורים עזבו את שורותינו, מאחר שנתונים היו במצוקה כלכלית ואנחנו לא יכולנו לפתור את בעיותיהם, והנה רואים אנחנו, כי 4 סיירים גרמנים נכנסים לתוך העיירה, כולם רכובים על סוסים נאים. הם שאלו בגרמנית, מי הוא ראש־העיירה. הללו שנמצאו ברחוב באקראי הצביעו עלי. ניגשתי אליהם ושאלתי לרצונם. הם אמרו, כי המחנה

של הגרמנים נמצא בכפר דולגובוליה והם דורשים, כי יעמידו לרשותם חמש־עשרה עגלות מספוא. גייסתי מיד ארבעה בחורים יהודים, מבין האזרחים ושניים מבין השוטרים משלנו. כל המשטרה מנתה בזמן ההוא 8 נוצרים ו־4 יהודים. בין השוטרים היהודים היו יודל רבן ואלתר ביק. יחד עם הסיירים נסענו לנובאקי והשגנו את המספוא הדרוש.

למחרת נכנס הצבא הגרמני לעיירה. הוראתם הראשונה היתה למסור לידיהם את הנשק שברשותנו. פקדתי על החברה שלנו, כי יופיעו עם הנשק ויתייצבו בפני המפקד הגרמני. ליד בית־המועצה העירונית נעמדנו במערך צבאי והקצין הגרמני ניגש וביקשני, כי אסביר לו מי הם כל אלה ומה תפקידם. סיפרתי לו, כי העיירה שרויה היתה זמן מסוים ללא שלטון ובמצב של הפקר ואלה הם חברי ההגנה העצמית, שתפקידם היה לשמור על בטחון התושבים. הדבר מצא כנראה חן בעיניו, והוא הרשה לנו גם להבא לשאת את הנשק ולשמש כשומרי הבטחון של העיירה, אולם הבחורים שלנו, מאחר שהסכנה עברה, החלו לצאת משורותינו ואני נאלצתי למסור את הנשק לסוחאזאניט הגלח, שהיה אז המפקד של העיירה.

אלה היו קורותיה של קבוצת המגינים ששמרה פרק זמן קצר על העיירה לבל יישנו בה מעשי שוד ופרעות.

הגרמנים יצאו ושוב נכנסו הרוסים. ושוב ערבוב רשויות.

בימים ההם נסעתי לרובנה והתייצבתי בפני ועדה ובאותה בדיקה שוחררתי. חייל משוחרר הייתי ועל־ידי שירותי בצבא והתלאות שפקדוני, נעשתה זיקתי לציבור גדולה יותר, ועתה ביקשתי בכל־לב, לעשות משהו למעננו.

באותם ימים התגורר בולאדימרץ בחור אחד שהיה בודק־עצים ביערות והוא בונדאי שרוף, כלשון הבריות. הלה ראה צורך לטפל בנוער שלנו, מתוך כוונה למשכו ברשתו, אולם לאחר כמה אסיפות וישיבות נוכח לדעת, כי בולאדימרץ אין הענין פשוט כל־כך ולחינם הטורח שלו. לא היתה לו ברירה אלא למשוך את ידיו מנסיונו.

הנוער שלנו היה חדור רוח ציונית ולאומית. החינוך התורני והרוח החסידית של העיירה היו מקור לכך. נוסדו מפלגות ציוניות והחלה תסיסה ציבורית מבורכת. כדי לקיים את הפעולה הציונית החלטנו לייסד חוג דרמטי. באותם ימים ימי הדמוביליזאציה התגוררו בעירנו, בין השאר שני חיילים — האחד שמו היה גורדאנציק והשני מרינזון. שחקן־תיאטרון מקצועי היה מרינזון, אחד משחקני התיאטרון בקייב. אשתו, נדיה, שהגיעה לולאדימרץ מאוחר יותר, גם היא היתה שחקנית מקצועית. בכוחם של אלה ייסדנו את החוג הדרמטי. מציגים היינו מחזות של גורדין, גולדפדן ועוד. בין המשתתפים בחוג היו תחילה זלדה בס, חנה גרמרניק, יעקב־לייב ווייסבלט, קאמין, אברהם גרמרניק יעקב בס ואני. לאחר מכן נוספו גם

חברים אחרים, בהם דוד מלמד, שייקה מלמד, אברהם טייטלבוים, סנדר וולוק, פסח צ׳רניאק וסנדר צ׳רניאק.

הנה עולים בזכרוני זוטות מאותה הניה — הדבר אותו אספר בזה קשור במחזה „דאס פינטעלע ייד״, אותו ביקשנו להציג. הסר היה לנו שחקן צעיר שימלא את תפקיד הילד בר־המצוות. חיפשנו שחקן מתאים לתפקיד זה והעלינו חרס. וכמעט שנתייאשנו. ופתאום, באורח בלתי־צפוי כמעט, נתרחש הנס. —

היה בעירנו חייט אחד ושמו הרשל, ולו שני בנים — האחד שמו בצלאל והשני הצעיר — משה־זלמן. הידיעה, כי אנו מחפשים שחקן מתאים לתפקיד של נער, הגיעה לבנו של הרשל החייט — למשה־זלמן, ויום אחד הופיע נער זה ואמר:

„שמעתי שאתם מחפשים שחקן, אולי אני יכול להיות מתאים?״

תחילה הסתכל בו מרינזון בפקפוק וכמעט בביטול, חזותו לא היתה משכנעת, בכל זאת העמידו למבחן. וראו זה פלא — בשעת החזרה, משפתח הנער את פיו נשארנו כולנו תוהים ותמהים, ראינו בהוש, כי לפנינו שחקן של ממש — שחקן מבטן־ומלידה. התפקיד ניתן לו והוא ביצע אותו בכשרון מפליא. מעתה נמנה נער זה עם חוג השחקנים והיה מבצע תפקידים ראשונים־במעלה, באחריות ובכשרון.

את ההצגות היינו מעלים באמבר של הקסיונדז. ההכנסות היו גדולות, והכסף קודש היה לצרכי־התרבות של הציבור ובעיקר לייסוד ספריה.

הנוער החל לקרוא דברי ספרות למיניהם ולהתקדם ושמה של עירנו נתפרסם בסביבה. לימים עזבונו מרינזון ואשתו וחזרו לקייב, אולם החוג הדרמתי כבר הכה שרשים והיה לנכס של ממש, עד כי יכול היה להתקיים בכוחותיהם של אנשי המקום. עתה נצטרפו חברים הדשים לחוג — בין השאר פראדל קאנוניץ, ברל גרמרניק, טייבל קאנוניץ, הינדה דיק ועוד. מפליגים היינו מפעם לפעם גם לערי הסביבה ומראים את כוחנו. ללהקה הדרמטית שלנו יצאו מוניטין.

היחסים בין השחקנים היו בדרך כלל תקינים. סכסוכים ודברי קנטור ורדיפה אחרי כבוד לא הכירם מקומם. הכל ראו לנגד עיניהם את המטרה ולא את טובת־ההנאה הפרטית. פעם אחת נתגלעה, בכל זאת, מחלוקת בקרב השחקנים, אולם לא בשל התפקידים, כי אם בדבר חלוקת הכספים אשר ההצגה תכניס. היה זה בשנה בה מת אבי, והחוג שלנו התכונן להציג את המחזה „שבת קודש״. באותה שנה לא השתתפו כרגיל אנשי משפחתנו בהצגות. שלמה־סנדר וולוק צריך היה למלא תפקיד של פריץ אחד. הדבר כבר קרוב היה ליום ההצגה והנה באו אלי חברים וסיפרו כי נפלה תקלה — „שלמה־סנדר מסרב לשחק, שכן מבקש הוא אחוזים רבים יותר מדמי ההכנסה בשביל מפלגתו. וכשלא הסכמנו לכך הודיע שלא ישחק, שכן רואה הוא בכל הענין פגיעה במפלגה. החלטנו על־כן, כי אתה תמלא את התפקיד״.

תשובתי היתה, כי אסור לי לשחק בשנת האבלות, כמו־כן לא אוכל ללמוד ביום אחד את התפקיד, אולם לאחר ויכוחים רבים הם הצליחו לשכנעני, כי אין במילוי

פעילי ההגנה העצמית בשנת 1917

הלהקה הדרמטית בהצגת „טוביה החולב"

שלמה גולדברג

ילדים עם ועד־היתומים,
בסוף מלחמת־העולם הראשונה

התפקיד משום איסור, הם גם העלו כנימוק את הנזק הרב שהדבר עלול לגרום למפלגה. ואמנם המפלגה בימים ההם היתה אחד הערכים החשובים, וחבריה מוכנים היו ללכת באש ובמים למענה. ארוכה היתה השיחה ונשתכנעתי. הם השאירו בביתי את המחזה ואני התחלתי ללמוד את תפקידי בעל־פה. משנוכחתי, כי בבית יקשה עלי הלימוד, יצאתי אל מחוץ לעיירה והייתי מהלך בשדה ומלחש אל עצמי את פסוקי התפקיד, מלחש ומשנן עד שידעתיו על־פה. עוד באותו יום ערכנו שתי חזרות והכל החליטו, כי אָמנם יכול אני להופיע על הבמה. הוחל במכירת כרטיסים ובהכנות אחרונות להצגה. שלמה־סנדר השתומם מאוד — אצבע אלוהים — לפי התכונה עתידה ההצגה בכל זאת להתקיים. ואמנם התקיימה והכל עבר לא רק בשלום, אלא גם בהצלחה וההכנסה היתה גדולה...

לאחר ההצגה עלה שלמה־סנדר על הבמה לראות בעליל, מי הוא זה אשר מילא את תפקיד הגראף ובראותו אותי מיהר לקראתי, חִיבקני, ואמר בצחוק:

„ובכן, אתה זה מפר השביתה!" ושנינו צחקנו לתיאבון.

הוא אשר אמרתי: אם היתה מחלוקת הרי לשם שמים היתה ולא לשם הנאה פרטית. וראיה לכך התנהגותו הנאצלה של שלמה־סנדר שלא קידמני בטינא על אשר „גזלתי" את התפקיד שלו, אלא בעין טובה ובבדיחות־הדעת. כך היה בדרך־כלל מנהגם של הבריות בעירנו, ולאדימרץ, שנתברכה ברוח טובה ועממית.

מה רבות הדמויות העממיות שעירנו נתפרסמה בהם, הנה עולה לנגד עיני דמותו של ברוך קאנוניץ, שהיתה בהתנהגותו ליצנות ופילוסופיה כאחד. הוא מוכשר היה להביא את הבריות, כי יהרהרו במעשיהם. אפילו ביומו האחרון לא נסתלקה מר' ברוך רוחו הטובה. היה זה ביום השבת. ומספרים היו, שהחל לחוש, כי שעתו הגיעה והוא שלח לקרוא את ר' אברהם־יעקב, שהיה השמש של החברה קדישא, ואשר היתה לו גם פרנסה מתפירת תכריכים. ברוך כבר הכין לעצמו תכריכים בעוד־מועד. ולאברהם־יעקב לא קרא עתה סתם כך, אלא מתוך כונה כלשהי. כלומר: ביקש להוכיח לאברהם־יעקב, כי אין הוא זקוק כבר לתפירת תכריכים, שלא יהא, חס ושלום, נושא את עיניו לפדיון המזומן לו.

„מה שלומך ר' ברוך?" שאל אברהם־יעקב.

„אָ, רע, רע אחא, לא טוב אחא". ואגב כך התחיל לשיר:

והגלגלים אינם מסתובבים עוד,
הסוס אינו הולך, והוא עומד,
והלב, — אכן אכן
קצת יי"ש עודו חומד,
אך שוב לא ייתכן...

ופתאום קרא בקול:

„מינדה־רחל, הוציאי נא בטובך את המלבושים שלי, רוצה אני למדוד אותם ולראות אם אמנם הולמים הם אותי ואם תפורים הם כהלָכה ולפי מידתי".

מינדה־רחל מילאה את בקשתו, הגישה לו את מלבושיו הלבנים, הוא לבשם וניגש אל המראה הסתכל היטב ופנה אל אברהם־יעקב ואמר:

„נו, מה דעתך? נכון שהם נאים לי מאוד, „ניטשעווא פאַידאָם!" (אין דבר, הלוך נלך).

אט־אט פשט הוא את הלבוש, שכב במיטתו ואמר:

„אין מה להתיירא, כשאבוא לשם, אדע מה לטעון ומה להשיב." וכך, — בחיוך על שפתיו, יצא באותו יום מן העולם.

עזרה רפואית

גם העזרה הרפואית בעירנו עממית היתה, ללא רשמיות של רופאים המפילים את חתיתם. היה היה אצלנו חובש יהודי, „פלדשר" בלע"ז ושמו היה „יוסף דער רופא". אמצעי הריפוי שלו היה הקזת דם, כלומר: להוציא מן הגוף את הדם הרע והטמא. עושה היה את הדבר בתכלית הפשטות: קושר את היד ברצועה, קשור היטב ובשעה שהגידים נתבטבטו, מחמת הדם שנתמלא בהם, מנחית היה דקירה חזקה באותו מקום והדם החל להינתז בסילון חזק. מניח היה לדם לזרוף ואחר־כך מתיר היה את הרצועה, מברך את החולה ברפואה שלמה, וסוף פסוק. ולא זו בלבד: מומחה היה גם לעשות חוקן בשעת הצורך, להעמיד כוסות־רוח ולא כוסות־רוח סתם אלא „געהאקטע ביינקעס", כלומר: כוסות־רוח להקזה — לאחר הורדת הכוסות חותך היה את הבשר שתפח ומוציא מתוכו את הדם הרע. טיפול של כוסות־רוח ממין זה מקיים היה ביום ו' בבית־המרחץ. את צלוחיות הזכוכית מחזיק היה בתרמיל קטן, ושאר האביזורים שלו היו קערה, נר ותער חד, בכל אלה הסתייע למלאכתו המדיצינית. לאחר „ניתוח" כזה היה החולה עולה בחדר ההזעה למדרגה העליונה ומצליף היטב את גופו בתוך ההבל הלוהט. טיפול זה אמור באנשים בריאים, בדרך־כלל, אולם היא היה מטפל גם באנשים חולים ובעיקר באלה שלקו בדלקת־הריאות, אז מוסיף היה לכוסות־הרוח גם „גארצ'יצניק" (חַרדלית). מי שלקה במחלת הטיפוס זוכה היה בעלוקות, שהיו מוצצות את הדם המזוהם. וכך נהג עד — שנתקרא לישיבה של מעלה.

„פלדשר" שני שהיה בעירנו שמו היה שידלובסקי. גוי — והוא כמעט רופא, שידלובסקי כבר נהג לרשום תרופות. בעת הצורך מומחה היה לעקור שן, לפי דבריו למד הוא מלאכה בעת שירותו בצבא ניקוליי. נוסף על שני אלה היה ניסל ביק, אשר נמנה בשעתו עם אלה ששירתו 25 שנה בצבא ניקוליי. מומחה היה בעיקר לטיפול

בנקיעות — קרה מקרק ומישהו נקע את ידו או את רגלו — קוראים היו לניסל והוא היה מחזיר חיש־מהר את האיבר הנקוע למקומו הנכון. ילדה שלי, ידה היתה מתנקעת מדי פעם ויוצאת מפרקה, משקרה הדבר מיד היינו קוראים לניסל והוא היה מחזיר את הכל למקומו. שבר מישהו את ידו או את רגלו — ושוב ניסל, המחיש רפואה, מכוון את החלקים השבורים זה אל זה והכל אתי שפיר. מלאכה זו היה מבצע ע״י „קלֶשצֶ׳ס״ — מלחציים של עץ — שהיו מהדקות את מקום השבר עד שנתאחו העצמות. באותם ימים לא ידעו אצלנו גֶבס מהו, אילו חי ניסל עתה היה ודאי מגיע לדרגת חירורג מפורסם. נוסף על־כך היה ניסל גם רופא־בהמות, לקתה פרה במחלה או שלקה אחד הסוסים, קוראים מיד לניסל והוא, באמצעים הפרימיטיביים, מעלה ארוכה.

ביתו של ניסל עמד ליד האחו, שנתקרא ה„פופלאב״, בדרך המובילה לאחוזתו של הפריץ, בית קטנטן וישן. נוסף על המקצועות שהזכרתי לעיל, היתה לו בחצרו גם מגרסה לריסוק גריסים, וכן מתבניה לקיצוץ קש. לפיכך היו תמיד בגדיו מאובקים במקצת.

והרי מעשה שהיה — אחד מבני־הטובים, בנו של יהודי תושב סארנה, נקעה רגלו, כלומר: כף הרגל יצאה מן התושבת שלה, וצבתה מאוד. באו רופאים ורשמו כל מיני תרופות להפגת התפיחות, אמצעי־ריפוי שלא עזרו מיניה וביה ועתידים היו ודאי לעזור רק לאחר זמן. בינתיים מתענה החולה דנן בייסורים נוראים, לא עליכם. שכנים וידידים וסתם עוברים־ושבים רואים במקרה מעין זה צורך לבקר אצל החולה וכמנהג העולם כל אחד משיא עצות טובות. בין אלה שבאו לערוך ביקור נמצא פלוני, שהכיר את ניסל או ששמעו הגיע אליו והלה סיפר, כי ידוע לו שבעיירה ולאדימרץ נמצא יהודי אחד, ניסל שמו — והוא עושה־נפלאות ממש — מומחה להשיב כל עצם נקועה על כנה, בו־במקום. הדבר היה ביום השבת. בכליון עינים חיכו אנשי הבית עד למוצאי־שבת. עם חשיכה, לאחר תפילת המעריב וההבדלה, אצו לרתום את הסוסים לעגלת־החורף וכחץ־מן הקשת — לולאדימרץ. בבואם לעיירה שאלו הבאים מיד היכן גר כאן ניסל הרופא, אולם משהגיעו לבקתה שלו, כמו המומים נשארו — כלום ייתכן הדבר, כי רופא מפורסם יתגורר במעון אשר כזה? אולם כיצד אומרים הבריות? מי שטובע נאחז ולו בקש, לשם הצלה.

דפקו הבאים בדלת וניסל, שכבר עלה על משכבו, התעורר ושאל מה קרה. בשמעו כי באו לקחתו לסארנה העיר, כדי להגיש עזרה רפואית, ביקש מן הבאים כי ימתינו לו רגעים אחדים והוא נכנס הביתה להתלבש. ההלבשה לא היתה ענין מסובך אצל ניסל, רק הטיל על עצמו את מעילו, קשר למתניו חבל, בתור אבנט וקדימה לדרך. בבואם לסארנה, כבר היתה השעה מאוחרת, אולם בביתו של היהודי החולה היה אור מלא, כאן נתכנסו הרבה שכנים וידידים והכל חיכו בסקרנות לבואו של ניסל.

„שבוע טוב יהודים!" — קרא ניסל בהיכנסו ומיד פתח במלאכתו.

„ראשית־כל תגישו לי קערה עם מים רותחים ובתוך המים תשימו חתיכת סבון שיעלו קצף הרבה!" פקד ניסל.

עד מהרה הורתחו המים והובאו לניסל, במים ניתן הסבון והקצף הלבן רב היה מאוד. ניסל העמיד את הקערה במקום המדויק, לפי תכניתו, והוא עצמו ניגש לחולה — עמד ניסל כשאחוריו לחולה, ופניו לקערה. נטל בזהירות את רגלו החולה, הנקועה, והכניסה אל בין רגליו שלו, ובעמדו כך עם גבו לחולה, שלא יראהו ביסוריו, שם את הרגל החולה בתוך המים הרותחים והמקציפים־מלבינים. שעה קלה עמד ניסל כך, עד שהרגל נתחממה היטב־היטב, ולפתע־פתאום, מבלי שהחולה יהיה מוכן לכך כלל, סיבב את כף־רגלו וכהרף־עין החזיר את העצם למקומה. מפיו של החולה נתמלטה זעקה איומה, אולם הכל כבר תם ונשלם ומיד החל בעל־המכאובות לחוש, כי אכן הוקל לו והוטב לו.

„נו ר' ניסל מה יקר חסדך"? שאלו אותו בני הבית.

„מה יקר חסדי?" חזר ניסל על שאלתם — „בעד חסדי זה תתנו לי שמינית החפיסה של טאבאק ביארסק."

„אָמנם שרויים אנו בשמחה לאחר מלאכתך, אולם אל תחמוד בנו לצון, ניסל," השיבו לו יושבי הבית.

„רבותי, אין אני חומד לצון, זה המחיר, כך אני לוקח אצל כל אחד וכך אצלכם, אולם בתנאי שתחזירו אותי לולאדימרץ".

כמובן שהחזירוהו בכבוד רב ובשמחה רבה והכל שבעי רצון היו.

והיה אצלנו גם מושיט עזרה מסוג אחר לגמרי — מתכוון אני לר' בן־ציון פרידמן. בן־ציון היה יהודי נאור, ומשכיל, בן תורה היה האיש ושוחה בים־התלמוד ומתוך התלמוד הוא למד את חכמת הרפואה. נעים הליכות היה בן־ציון, לבושו עשוי למשעי — הסורדוט שלו יפה ונקי, מגפים של „כרום", רכים ומבריקים. קורא היה את „הצפירה". ובקי היה בהוויות העולם. תחילה נמשך הוא לרפואה כאל מדע סתם, אולם לאט־לאט נתפס הוא גם לעולמה המעשי והחל להתעניין בחולים. וכך, עד שקנה לו שם בעיירה והחלו להזמין אותו במקרי מחלה שונים.

בעת ביקורו אצל החולה היה בן־ציון נוהג תמיד בניחותא ובישוב־הדעת. מצא כי המחלה קלה, היה נוטל על עצמו את מלאכת הריפוי, אולם אם המחלה היתה רצינית כלשהו, היה מצווה לקרוא לרופא. משבא הרופא היה מבקש שיזמינו גם את בן־ציון להיות נוכח בעת הבדיקה. הרופא היה מתייעץ בבן־ציון ממש ויחד היו קובעים את הדיאַגנוזה.

פעמים היה בן־ציון קובע בביקורו הראשון כי המחלה רצינית מאוד ואז היה אומר, שיש להביא את פיינשטיין מקוֹבל או את סֶגל מרובנה או את קפלן מקולק. בעת ביקורו של אחד מאלה היה גם בן־ציון בא, והרופא מתוך יחס של כבוד לבן־

ציון ומתוך נימוס היה שואל גם לעצתו ולפעמים היה נותן לו את השפופרת, כדי לבדוק את החולה ולחוות את דעתו. דבר זה היה מעלה את ערכו של בן־ציון בעיני יהודי העיירה.

בימי מלחמת־העולם הראשונה כשפשטה מגיפת הטיפוס בעירנו, נמצא אצלנו רופא מפורסם מפינסק, יאגורוב שמו, הוא היה חירורג. והנה לקה גם הוא גופו במחלת הטיפוס. בעת מחלתו הורה הוא, כי רק בן־ציון פרידמן יבוא לטפל בו, וכך אָמנם היה עד שהבריא... הנה כן המשיך בן־ציון להושיט עזרה לאנשים עד סוף ימיו.

לימים הוקם בית־חולים בעיירה. תחילה נתאכסן בית החולים בביתו של ישעיהו השוחט, זוכר אני, כי רופא וחובש שימשו בבית־חולים זה. החובש רצה מאוד לרכוש את אהדתם של יושבי העיירה. מה עשה? הביא גרמופון עם תקליטים של שירים יהודיים, פרקי חזנות וכו׳. כל יום שבת לאחר סעודת הצהרים ולאחר שינת הצהרים היה מכונן את הגרמופון ומתחיל להשמיע את השירים לקורת־רוחם של התושבים.

עד עתה סיפרתי על אנשים טהורי לב ועכשיו אני רוצה להזכיר את מישהו לשמצה. הרי זה הפלדשר, הגוי אוסטאפנקה, ימח שמו. הלה עבד בבית־החולים הגדול שנבנה בעיירה. בזכותם של היהודים שתמכו בו עלה אוסטאפנקה זה מעלה־מעלה ונתעשר עושר רב, אולם הוא־הוא אשר נתן את ידו לחיסול העיירה ב־1942 ואירגן יחד עם הגרמנים את מבצע ההשמדה.

חיה גרמרניק

כמה אהבתיך !...

כמה אהבתיך, עירי היקרה, בכל נימי נפשי קשורה הייתי אליך, עד היום הזה לא מש זכרך מלבי.

לא נולדתי בך. גם ימי ילדותי לא עברו בתוכך ואף־על־פי־כן יקרת לי, יקרת לי עד מאוד. כי חן של עממיות ורוח טובה היתה נסוכה עליך, ואף הזרים, אשר באו אליך מרחוק, כמו נלכדו בעבותות של אהבה אליך, כאילו אמם־הורתם היית ובך ראו את אור העולם.

ילידת העיירה אולוסק אשר בווהלין הייתי ומשם הגעתי אליך עם אחי אהרן פרידמן ומשפחתו ועם גיסי משה ואלדמן וארבעת ילדיו. היה זה בשנת 1920. רדופים ממרצחי פטלורה ובלכוביץ, חיפשנו מקלט לעצמנו וכך הגענו אליך ולאדימרץ הטובה והרחומה.

אחי ניהל את העבודה בכריתת היערות שבסביבה, מטעם חברה גדולה וליהודי עירי היתה טובת־הנאה מכך, אם במישרין ואם בעקיפין. גם אחי אהבך כמוני. אדם נעים־הליכות היה אחי — ביתו פתוח היה לכל קשה־יום וידו מושטת היתה לכל נצרך, אם בעצה ואם בעזרה של ממש.

אין זאת כי אהבה גוררת אהבה — לפיכך רבים היו ידידי משפחתנו ובמרוצת הזמן היינו כאנשי המקום ממש. גם את אבינו ז״ל, זלמן פרידמן העלינו מרוסיה והבאנו אליך וגם הוא התקשר אל אנשי העיר ונשתרש בה. פנחס גורזיק וזליג צ׳רניאק היו מידידיו הקרובים ביותר, בחברתם היה מבלה את זמנו, שעות על שעות בבית־הכנסת על דף גמרא או בדברי תורה ובניגון חסידי.

כן עברו עלינו ימי נועם ורנחה. עד אשר נודע למשטרה הפולנית כי אחי איננו אזרח פולני. מעתה החלו להציק לו לבלי הרף. והוא נאלץ לעזבך ועבר לגור בפאריז. אולם את קסם שהותו בך שמר לך כל הימים, עד אשר נספה בידי המרצחים הנאצים, הוא ואשתו ושני בניו.

זכורים, מה זכורים לי ימי שבתותיך וימי חגיך, ולאדימרץ, וביחוד חג שמחת־תורה. כמה יפים היו הימים ההם... הנה שוב עולה לנגד עיני דמותו של אחי, שהיה עובר בבית־הכנסת לפני התיבה ובקולו הערב היה משמש כשליח־ציבור. הנה כבר נסתיימה התפילה בבית־הכנסת וכל קהל המתפללים, זקנים וצעירים, יוצאים בשירה ובריקודים לרחובות העיירה ובעיקר מהדהד היה השיר „א גוטער יאָהר... אַי... אַי...״

וקולות הילדים, צאן־הקדשים, מצטרף היה אל קולות המבוגרים וכך עוברים היו בזמירות ובריקודים בכל העיירה — סרים לכל בית ונהנים ממטעמי החג.

מה יפים היו הימים ההם! כל אחד כמו שכח את דאגת הפרנסה ואת העול הקשה. ובשמחה וחדוה מפארים היו את יום החג, שכן רובם של בני העיר חסידים היו ומי כחסידים ידעו לרומם את החג ולשמחו? רוח הצהלה היתה משתלטת על הכל ועושה את כל העיירה חטיבה אחת. וכך... עד אשר הונף עליך גרזינו של המרצח ועד אשר עלה עליך הכורת וחייך הנפלאים נגדעו לעפר.

נעמת לי ולאדימרץ עיירתי היהודית, ויקר לי עד מאוד זכרונך, תהי נשמתך ונשמות יקירינו צרורות בצרור החיים.

חיים שוורצברג

בפנים מאירות

רבים סבורים, משום־מה, כי בעיירה הקטנה גדלו רק ילדים חורי פנים, רכי־לבב, שתו־הגולה ניכר בהופעתם ובהליכותיהם. יש אולי אמת־מה בכך, אולם לא כל האמת. מכל מקום, את ילדותי זוכר אני, בדרך־כלל, בפנים מאירות, ומהן מגיע אני למַסקנות אחרות. אכן, ילדותי בולאדימרץ וכן של ילדים רבים מבני גילי כבר עמדה בסימן התחיה והשיבה לציון. ארץ־ישראל המתחדשת שימשה לנו מקור להתעוררות ולשינוי־ערכין ודבר זה נתן גם את אותותיו בחיינו היום־יומיים. הטבע שמסביב כבר משך את לבנו. ראינו אלינות יפים ונירים יפים וידענו, כי יפיַם לא זו בלבד שאינו מסַכן אותנו ואין אנו מתחייבים בגללו בנפשנו, אלא גורם חשוב הוא לעיצוב רוחנו ולקוממיותנו. גם ספר־הספרים היה כבר בשבילנו גורם של הניה חדשה. מצאנו בו מופתים ודוגמאות של אנשים בריאים בגופם וברוחם.

היתה בי, למשל, אהבה גדולה ליונים, אהבה אשר ידעתי בעטיה סבל רב. הורי ראו את הדבר בעין לא טובה, וכן יהודים אחרים שהיו אומרים, שאין זה נאה לילד יהודי שיתעסק בכגון זה. אולם ברגעים שביקשתי למצוא הצדקה לאהבתי זו, מעלה הייתי בזכרוני את היונה מן החומש, אותה יונה שנוח הצדיק והתמים שלח מן התיבה, לראות אם יבשו מי המבול. זכרתי את שמשון הגיבור אשר לכד שלוש מאות שועלים וקשר לפידים לזנבותיהם ושלָחם בשדות הפלישתים. כלום יש הבדל כל־כך גדול בין כלבים לשועלים, הירהרתי בלבי? ומדוע זה רואים הורי בעין של טינא את הכלב שאני מגדל בחצרנו? אכן, בבעל־חיים זה ראיתי נשק חשוב במלחמתנו עם ילדי הגויים, שהציקו לנו וירדו לחיינו. הרהורים אלה היו ודאי גם מנת־חלקם של ילדים אחרים, אם מעט ואם הרבה.

התחלנו, איפוא, מתוך כַנָנות טובות ביותר בעיסוקים אלה ומי יוכל לשער כמה נתייסרנו בשל כך. להקים שובך בחצר במקום גבוה, על הגג, ממנו יתעופפו יונים לבנות בשמי ולאדימרץ, היה זה רעיון שקסם לי מאוד ומשך את לבי מאז היותי ילד רך. אולם הדבר לא יצא אל הפועל. ידם של הורי ואחי המבוגרים היתה על העליונה. לאחר נסיונות מרובים להגיע למטרה ולאחר כשלונות מרובים, נאסר הדבר עלי ואני אָנוס הייתי לבטל את דעתי מפני דעתם של הגדולים ממני ולהסתפק בשליחת מבטים נכספים ועורגים לגגותיהם של הגויים, מעליהם התעופפו יונים נחמדות, או לגגו של לייבל לופאטה, שליד ה„גראלניה". מסתכל הייתי ועיני כלות.

פעמים נעלם הייתי לשעות מן הבית, אל חצרו של שומר „הגמינה" שגם לו היה שובך יונים.

לא אָרכו השנים והתחלתי להפציר בהורי, כי ירשו לי, בכל־זאת, לקנות זוג יונים. מפציר הייתי ומסתמך בלבי על החומש, כפי שכבר הסברתי, אולם מלבד ההתנגדות העקרונית, היה המחיר של זוג יונים גבוה באורח יחסי — כשנים־וחצי זהובים. סכום לא מבוטל כל עיקר. התחלתי להסוך פרוטה לפרוטה עד שצברתי את הסכום הזה וקניתי סוף־סוף זוג יונים צחורות מן השומר של הגמינה. לראשונה נערך המבצע הזה בחשאי ובמחתרת. את היונים הסתרתי בארגז שבחצר, שלא יִוָדַע הדבר לבני המשפחה, עד שנתגלה הסוד והחלה פרשה של הטפות־מוסר והסברות.

„זה מעשה בשביל שקצים ולא בשביל ילד יהודי" — היה אבי נוזף בי ומוכיחני. מפעם לפעם היו הורי מעמידים אותי על הסכנה שכרוכה בגידול יונים או כלבים.

„המטפל ביונים ובכלבים מוחו נעשה מטומטם ואין תלמודו נקלט בו".

אולם לאט־לאט הסכינו בני המשפחה עם התחביב שלי, ובעזרת חברי הטובים יענקל'ה קויפמן, בנימין שרפשטיין, הרשל סמוליאר, החילונו להתקין את עליית־הגג להיותה מעון לבעלי־הכנף שלי. פעמים היו באים להתבשם מהיצורים הענוגים והנחמדים גם שמואליק שוסטאק, אברהמל ביידר, מיכאל וישניא ואחרים.

לאחר זמן־מה החילונו לבנות שובך ממש. מפרקים היינו ארגזים שהתגוללו בחצר ואוספים חֳמרי בנין — פירקנו ובנינו, בנינו ופירקנו עד שהשובך מוכן היה בתכלית.

לימים נתרבו בעלי־הכנף וכבר היו לי בעליית הגג כחמישה־ששה זוגות, אולם ריבוי זה מוגבל ומופרע היה, שכן מעצמת החיבה ליונים היינו מרבים לנגוע בביציהם שהטילו ובגוזליהם ומעבירים אותם על־ידי כך מן העולם. גם החתולים סייעו לא מעט במעשה זה.

מלאך־חבלה נוסף, היה בשמי ולאדימרץ — עוף טורף ודורס, שבפי הגויים קרוי היה „שוּלאַק". מתוך חרדה הייתי מסתכל בשמי העיירה ורואה את העוף הדורס חָג ומרחף גבוה־גבוה בשחקים ופתאום צולל כלפי מטה בקו ישר, כאילו אבן נופלת היה ולא בעל־חיים. נופל על אחת היונים תופסה בטפריו ונושא עמו את שללו למרומים. הנה כי כן, רבות היו הפורענויות ואני חייב הייתי לעמוד בפרץ ולמצוא אמצעי־הגנה כלפיהן.

דרך אחת היתה למלא את החסר, על־ידי קניית יונים חדשות, אך היתה לנו גם דרך אחרת — היינו יוצאים, אני וכמה מחברי, אל מחוץ לעיר כשבידינו כמה יונים שסמכנו עליהן, כי רגילות הן אלינו וקשורות למקום, ואם נפריח אותן הן תשובנה הביתה אפילו ממרחקים.

בשדה היינו ניגשים למקום בו עמדו להקות יונים משל הגויים. היינו מטילים בהן אבן ומבהילים אותן ובעת־ובעונה־אחת היינו מפריחים גם את היונים שלנו,

שהיו כמובן חוזרות לביתנו. במעופן זה היתה מתלוָה אליהן יונה אחת או שתים משל הגויים ואֵלו היו כבר נשארות בתוך השובך שלנו.

לא לשוא הוכיחוני הורי, כי בעלי־כנף אלה יפריעוני בלימודי. אכן, צדקו בתוכחתם ולא זו בלבד — היונים היו גורמות לנו גם נזקים של ממש. הורי עוסקים היו במסחר תבואה ולא פעם היו היונים מכלות גרעינים רבים מתוך השקים ומסיבות לנו הפסד לא מעט. את חטאי חייב אני עתה לספר, גם כשראיתין בכך, לא ניסיתי להניא אותן, אדרבא, מסתכל הייתי ורואה מתוך קורת־רוח כיצד הן אוכלות ונהנות.

קיץ אחד אמרתי להעביר את השובך מעליית הגג של הבית אל עליית הגג של האורוָה ואז הקיץ הקץ על הלהקה שלי. וכל זה בעטים של חתולים צמאי־דמים. הגג של ביתנו מכוסה היה בפח והחתולים לא יכלו לטפס עליו, ואילו הגג של האורוָה מכוסה היה רעפי־עץ והן התהלכו עליהם בנקל והגיעו עד לשובך. רבות מן היונים הומתו בחניקה ורבות נתפזרו מתוך פחד, ונטשו אפילו את ביציהן, אשר עליהן דגרו. היונים שנשארו בחיים לא הוסיפו להיכנס לשובך ורק בשולי הגג היו יושבות על המשמר עֵרות תמיד לסכנה.

באותו קיץ נתחַסלה להקתי לחלוטין והמעשה כך היה. בין שאר היונים היתה ללהקה יונת־דואר אחת, יקרת־המציאות שקניתיה אצל פולני אחד. כל היונים מפחדות היו מפני אנשים ומתעופפות כל אימת שנתקרב אליהן מאן־דהו. ואילו יונה זו — יונת־חסד היתה, פקחית, טובת־עין־ולב ומתיידדת מאוד עם אלה שנבראו בצלם, ואף נכנסת לתוך ביתנו. עומדת היתה על ראשי או על כתפי ומנקרת את מזונותיה מכף ידי. וכך מטייל הייתי עמה בחוצות ולאדימרץ והילדים היו מתאספים מסביבי ומסתכלים בפלא, בעינים מאירות וקמות.

בוקר אחד, באותו קיץ, חָשקה נפשי לראות את היונים מתעופפות במרומים. הטלתי בהן משהו להרגיז את מנוחתן, והן התרוממו מן המקום ובתוכן גם יונת־הדואר, חמדת־נפשי, והתעופפו למעלה־למעלה. באותו רגע השגחתי פתאום כי במרומי־השמים הופיע ה„שולאק" הדורס. נדהם הסתכלתי בו ממרחקים ולבי ניבא, כי זומם הוא לפגוע באחת היונים.

ואכן, לא שוא ניבא לבי. העוף הדורס מנסה היה לפגוע ביונת הדואַר דוקא והיא ברוב פקחותה התחמקה ממנו בלהטוטי־טיסה שונים. אך הוא חוסם היה בפניה את הדרכים להצלה, עד שנעלמה באופק ועוף־הדמים בעקבותיה. חיכיתי כמחצית השעה ולמעלה מזה ויונתי לא חזרה. הבנתי, כי גורלה נחרץ. לא ידעתי את נפשי. לבי ייסרני ולא מצאתי מרגוע.

„לולא הדרכתי את מנוחתן של היונים?!" הטחתי דברי תוכחה כלפי עצמי, לולא...

מותה הסב לי צער עמוק ושוב לא עצרתי כוח לטפל בלהקה, וכך הקיץ עליהן הקץ.

הפחד מפני השקצים, ילדיהם של הגויים שהתגוררו בירכתי הרחובות וחסמו בפנינו את המעבר אל מחוץ לעיירה, לשדה וליער — ענין זה היה גורם מלכד בקרב הנערים, ילדי־ישראל. ידענו שרק בכוחות משותפים נוכל להתגבר על ילדי הגויים. אמנם לא בכל הרחובות ארבה הסכנה הזאת. למשל, בכיוון ה„סוצ'ה וואלד" וה„בארג וואלד" אפשר היה ללכת ללא חשש כמעט. כן אל תחנת־הרכבת אך לא אל עבר ה„ווייז'ה". ועליכם לדעת, כי ענין ה„ווייז'ה" לא היה דבר של מה בכך, הרי זה המגדל הגבוה שהשלטון הפולני במקום, בנה במרחק של כמה קילומטרים מן העיירה. מגדל־עץ שגבהו הגיע לכמה עשרות מטרים. היו במגדל מדרגות־מדרגות בהן אפשר היה לטפס ולהגיע לראשו ממש, ומשם להשקיף על־פני הסביבה כולה, ובכלל להימצא שעה קלה במרומים, — באותם גבהים שרק בעלי־כנף מגיעים לשם. ומי יוכל לוותר על תענוג מעין זה?

כל בני הנוער נמשכו לכאן, אולם דא עקא, — כדי להגיע למגדל חייבים היינו לעבור את רחוב הגויים המסוכן ביותר וראש הפורעים, אשר ייזכר כאן לשמצה, היה בנם הצעיר של הפולטוראקים, שגרו ליד בית־החולים. הלה היה תמיד מאיים עלינו ומשמיע כלפינו את המלים:

„יאַ, היטלר נַא וואַס" כלומר: היטלר עליכם.

היה זה בשנים 1932—1933 בימי עלייתו של היטלר. הוא היה אוסף נערי גויים אחרים ומשסה אותם בנו והם היו חוסמים בפנינו את הדרך למגדל. מלחמותינו עמהם היו הטלת אבנים והשלכת מקלות ותו לא...

רחשתי איבה לבנם של הפולטוראקים, לצורר־יהודים קטן זה, ולא פעם הירהרתי בו הרהורי נקמה. כיצד אפליא בו את מהלומותי ואכהו שוק על ירך, ככתוב. והנה ניתנה לי פעם אחת הזדמנות מעין זו ואני אמנם לא החמצתיה.

יום אחד ראיתי, כי העמלקי הקטן עובר לו לתומו ליד ביתנו. היה זה בשעות של אחרי־הצהרים, בשבתי בחוץ ליד הבית. נתתי לו להתרחק כברת־דרך והתחלתי ללכת בעקבותיו, עד שהשגתי אותו ליד הבריכה של מי הגשמים ששימשה מקום־רחצה לבהמות הבית. ראיתי, כי ברגע שהשגיח בי ניטלה ממנו כל גבורתו וכל עוזו, שהיה לובש ברחוב הגויים. קפצתי לקראתו והמטרתי עליו כמה מכות־אגרוף נאמנות — על ראשו ועל פניו ולא הסתפקתי בכך אלא דחפתי אותו אל תוך המים המלוכלכים והתרחקתי קצת מן המקום, אולם ראיתי היטב כיצד הוא יוצא מן ה„אמבטיה" הזאת רטוב ומתייפח.

ידעתי, כי הוא לא יעבור על כך בשתיקה, וינקום לא רק בי, אלא גם בשאר ילדים, בעזרת חבריו נערי־הגויים ובעזרת הכלבים שומרי חצרותיהם. גם לנו בחצרנו היה כלב, שהייתי יוצא עמו גם מחוץ לתחום הבית. יכולתי, איפוא, להתגונן בפניהם, אולם ילדים אחרים סבלו מאוד מן הצעיר הזה.

אכן, הכלב שלי נשק היה במלחמתי עם השקצים, שונאינו בנפש. וכשם שסבלתי רבות בשל היונים, כן סבלתי לא מעט גם בשל הכלב. לא יכולתי להבין מדוע מביטים

בי בעין רעה. מה יתרון למשל, לסוס מן הכלב? חיפשתי נימוקים להצדיק את הדבר ונאחזתי בעובדה שזכרתיה מתלמודי, כי בשעה שהיהודים יצאו ממצרים לא חרץ כלב לשונו ומצאתי בכך נימוק והוכחה, כי לא בצדק רע היחס אל בעלי־חיים אלה. ומששמעתי מפי מישהו, כי בשעה שכלבים בוכים סימן, כי מלאך־המוות בא לעיר ובשעה שכלבים צוחקים סימן, כי אליהו הנביא בא לעיר, היה הדבר בשבילי הוכחה חותכת, כי בעל־חיים זה ניחן בחוש וברגשות ובאהבת האנשים המקורבים לו, ואילו אנחנו כפויי טובה הננו. ובכלל יצור שמסוגל לבכות ולצחוק ראוי ליחס אחר. אילו ביקשתי לספר בכמה קשיים התנסיתי בשל אהבתי זאת את בעלי־החיים, לא הייתי מספיק, לא תמיד ידעתי להשיב על ההוכחות של אלה שהתריסו כנגדי. אך בלבי פנימה הרגשתי, כי אין אני עושה מעשה רע. אולם גם ענין זה כמו ענין יונת־הדואר נסתיים סיום לא טוב.

מאחר שכבר היו מקרי גניבה בחצרנו ואני הוכחתי באותות ובמופתים שכלב ישמור את החצר ויהיה לתועלת בשביל הבית ניתנה הסכמתם האילמת של בני הבית. באותם הימים קיבלתי גור קטן מיהושע ביק, שגם בחצרו היה כלב. הגור היה קטן מאוד אולם מקץ ימים לא רבים הוא גדל והיה בעל־חיים ענק — ראשו כראש שועל, צר וארוך וצַוארו עבה מראשו. הוא היה אמנם שומר טוב. ברגש גאוָה ראיתי כיצד הגויים מפחדים לגשת לחצר, ואני נאלץ הייתי לקשרו לשרשרת ולהגן עליהם. בשל מבנה ראשו וצַוארו מוכרח הייתי להזמין רתמה מיוחדת שהיתה מורכבת מכמה וכמה רצועות שהתלבשו על כל גופו וענין זה, קשירת הרתמה היה מבצע מיוחד שרק אני ידעתי אותו.

אך לא רק לשמירת החצר נתכוונתי, השמירה היתה רק אמצעי לקבל את הסכמת בני־הבית. כשמשון הגיבור בשעתו רציתי גם אני לשלוח את אש־נקמתי בפלישתים שלנו, כלומר: בגויים — וזה רציתי לעשות בעזרת „השועל" שלי.

זכור לי מקרה אחד שנסתיים סיום ביש. היה לי חבר שנקרא בפינו משום־מה „יענקל'ה די צ'ערעפאכע", כלומר: יענקל'ה הצב. עד היום נבצר ממני להבין כיצד הדביקו ליענקל'ה זה את השם צב, המסמל איטיות; יענקל'ה היה סמל הזריזות והאומץ. הוא היה מתלווה אלי בכל אשר פניתי והיה יועץ־פלא ממש, כיצד להילחם בשקצים. החלטנו באותו יום, כי כדאי לנו להתחיל במלחמת־התקפה ותנופה ולהעבירה לשטח שלהם. שיתפנו כמובן גם את הכלב במבצע זה. משהגענו לרחוב הגויים החל יענקל'ה להלהיב את הכלב, כי יתנפל עליהם וכינן שאמיץ־לב היה יענקל'ה, רץ הוא הראשון במערכה, אל עבר השקצים, ועל־ידי כך משך גם את הכלב. המלחמה היתה כבר בעיצומה. השקצים הטילו אבנים ואני הטלתי אבנים כנגדם. ובינתים, בריתחת־הקרב, מעד יענקל'ה ברוצו ונפל והכלב וַדאי התבלבל וראה את הנופל כאחד מיריבינו — הוא זינק על חברי ותקע בו את שיניו מאחורי האוזן ופצע אותו פצע עמוק...

השקצים ברחו אָמנם, אולם אני וחברי, לבנו היה נתון עתה לא למלחמה, כי־אם

לפצוע. שומה היה עלינו להעלים את הדבר מהוריו של יענקל׳ה וראשית כל למהר ולרוץ לבית־המרקחת של בס. כאן קניתי בקבוק קטן של תמיסת יוד ובמחתרת הגשנו לו עזרה ראשונה.

רבים היו חברי בעיירה. רבות היו ההתעסקויות והמשחקים. בחנוכה משחק בסביבונים, בפסח משחק־האגוזים, אוסף בולים וחליפתם — בשני אלה קרובים היו לי מאוד־מאוד חברי היקרים, לספסל הלימודים, זליג קפלן ומוסיה גרושקו. זליג הצטיין בכתב־ידו הנאה. נפשי יצאה אל כתב־ידו של זליג, לאותיותיו המעוגלות, שראיתי בהן מלאכת־מחשבת ממש. מוסיה גרושקו הצטיין במתימתיקה וידע לפתור את הבעיות המסובכות ביותר.

בין הילדים נפלו לפעמים גם קטטות ומריבות שבעקבותיהן היה בא ה„ברוגז״, אולם בסופו של דבר מתפייסים היינו. סוף־סוף רחמנים בני רחמנים הננו.

בחורף היינו מתאספים על ה„פופלאב״ „הסז׳לקה״ וה„כרימובקה״, שלושה אגמים קטנים בירכתי העיירה שמימיהם היו נקפאים. כאן היינו נהנים מהחלקה על הקרח במחליקים תוצרת בית. מחליקים אלה עשויים היו מעץ, שפס ברזל בתחתיתו וחוט מושחל בתוך העץ, שקושר היה את המכשיר לנעל. המחליקים היו מצרך חיוני, שסחרו בו ילדי הגויים ביחוד. הם היו מתקינים אותם במו־ידיהם ומוכרים לילדי היהודים. מחירם היה נע בין מחצית הזלוטי לבין זלוטי וחצי, הכל לפי הטיב. מעטים, לעומת זאת, היו הילדים שרכשו להם מחליקים מפלדה ומצופים ניקל, הללו הובאו מן הערים הגדולות.

כל יום בשעות אחרי הצהריים היו באים ילדים רבים להחליק על הקרח. בהתחלת החורף, בימי הכפור הראשונים, היינו כבר מצפים בכליון־עינים, כי מי האגמים יקפאו ויתכסו קרח. הנה כבר קפא מקוה־המים ושכבת קרח ראשונה כיסתה אותו. השכבה לא היתה מעובה כל צרכה, אך אנחנו, רוחנו כבר קצרה ולא עצרנו כוח להוסיף ולחכות וכבר יצאנו להחליק על־פניו. הקרח היה גונח, כביכול, וחורק תחת רגלינו. היה חשש, כי עוד מעט והוא יישבר ואף־על־פי־כן מוסיפים היינו להתרוצץ עליו. היו שנים שהמזל האיר לנו פנים, אך זכור לי חורף אחד, ואנו יוצאים להחליק על פני ה„סַז׳לקה״ ולפתע נשבר הקרח במקום אחד ושני ילדים, שהיו מחליקים בצוותא בהחזקת ידים נפלו לתוך המים הקרים. הפרצה של הקרח גדולה היתה והיא הלכה והתרחבה וילדים רבים נוספים נפלו בתוכה ואף אני עמהם. והקרח הוסיף להישבר — שבר אחר שבר, עד שכל הבריכה כולה משולה היתה לשמשה מנופצת. שאר הילדים שמזלם שיחק להם עמדו להם מסביב וצחקו ואילו אנחנו רועדים היינו ולא אחד מאתנו לקה בנזלת קשה, או בסתם הצטננות לאחר משחק זה.

אם בחורף היה משחקנו צמוד לאדמה, לקרח ולשלג, הרי בחדשי הקיץ היה כיוונו כלפי מעלה — כלומר: כלפי השחקים. עתה היינו יוצאים אל מחוץ לעיר להעיף עפיפונים צבעוניים. ולמה דוקא אל מחוץ לעיר? פשוט מאוד, כי בתוך

העיירה נתפשים היו העפיפונים בחוטי הטלפון או בגגות. ואילו מחוצה לה היו לפנינו רק מרחבים ללא מכשול כלשהו. כנגד זה כרוכה היתה העפת עפיפונים מחוץ לעיירה בסכנה, כי חוטי העפיפון ינותקו על־ידי השקצים.

זכורני יום קיץ אחד אחרי הצהרים — יצאתי לדרך דולגובולה ועמי העפיפון הצבעוני. דרך זו רחבה היתה, ללא עמודי טלפון וללא חוטי טלפון. לקחתי עמי מחנות הורי שתי פקעות חוטים לתפירת־יד מס. 10, שהיו עבים יותר — שכבתי לי בניחותא על הדשא הרענן והשתעשעתי במשלוח „מכתבים" לעפיפון שכבר התנשא לגובה רב. „מכתב" מעין זה לא היה אלא פיסת־נייר מנוקבת נקב אחד. על־ידי נקב זה משחילים היינו את פיסת־הנייר על חוט העפיפון והיא היתה מתרוממת עליו עד הגיעה לעפיפון ממש. בינתיים נטה היום לערוב, והרועים החלו לחזור עם עדריהם מהשדות ומן היער הסמוך. לבדי הייתי במקום וידעתי, כי לא יעברו על־פני בלא כלום. מיהרתי לאסוף את החוטים הארוכים לפקעת, ולהסתלק משם. אך הם השיגוני לפני שסיימתי את המלאכה. בי אָמנם לא נגעו לרעה ורק בחוטים חשקה נפשם. חוטים אלה מצרך יקר היה בעיני נשותיהם של הגויים, שידן לא השיגה לקנותם בחנות.

האבידה לא היתה גדולה ביותר, שכן יכולתי להשיג חוטים אחרים, אולם העלבון לא קל היה. שוב הפרובלימה — ישראל בגויים ואפילו סיבתה ענין חסר ערך, כגון חוטי העפיפון.

שעות רבות בקיץ היו עוברות על ילדי העיירה במשחק המחנים. לימים נתאזרח משחק כדור־הרגל, על־פני המגרשים הריקים — משחק שעשינו בו שעות מרובות, וכן משחק ה„מחנים". משגדלנו והשתייכנו לתנועות־הנוער השונות היינו יוצאים לטיולים מחוץ לעיירה ואף לכפרים אוז'ירו, קאנוניץ ופיצ'נקי.

זכורני כי להוריו של חברי מוסיה גרושקו היתה חוָה וגן־פירות גדול בכפר דולגובולה. מוסיה היה מדבר על לבנו, כי נלך עמו לשם, מרחק של 5—6 ק"מ. משדל היה אותנו בדברים ומרבה לספר בפלאי המקום, כדי לפתותנו לטיול.

מתפתים היינו והולכים, ואמנם לא התאכזבנו. היינו באים אל בין אילנות עמוסי פירות, אגסים ותפוחים למיניהם, אל סוכת־שומרים רעננה. וטעמם של הפירות כמו שמור עמי עד היום ובעיקר טעמם המיוחד של השזיפים הבהירים. — —

זכרונות־זכרונות וכולם כמו מוכיחים, כי לא עשוקה היתה ילדותנו — אור כיסופים נגה על כל משחקינו ומעשינו. אָמנם בקצווי העיירה, במשכנות הגויים פיעפעה השנאה כלפינו, אך היא גם עוררה אותנו לעמוד בפניה ולהתגונן, עד אשר באו ימים ונחשולה האיום גאה והציף — — —

רחל רזניק־רוכל

קטעי זכרונות

אחד הדברים שעירנו נתפרסמה בהם היו השריפות. מהן שריפות קטנות ומהן גדולות. דומני שהשריפה היא גם תודעתי הראשונה מגיל הילדות.

יום קיץ. בת ארבע או בת חמש הייתי אז, ופתאום נתמלאה העיירה צלצולי־פעמונים — היו אלה פעמוני הכנסיה, בהם היו מזעיקים את התושבים בפרוץ דליקה בעיירה. הייתי בבית־הספר, עד מהרה נתאספו כאן הרבה הורים שבאו בהולים לקחת את ילדיהם. לא הובאתי אל הבית שלנו, אלא למגרש ריק שבין בתי־היראה שלהם. שם מצאתי ערימת מיטלטלים גדולה, שהצליחו להציל. ביתנו כבר עלה בלהבות. האש קפצה מבית לבית, מרחוב לרחוב.

עשרות משפחות נשארו ללא קורת־גג, רבים יצאו משריפה זו בחוסר־כל, ללא חפץ כלשהו. בבתים שנשארו הצטופפו הדיירים, ופינו מקום ל„נשרפים". גם אנו עברנו לגור אל בית שעמד בשכנות עם ביתה של משפחת צ׳רניאק, עד שהוקם ביתנו החדש. שריפה זו נקראה „הגדולה", שריפות קטנות מזו היו תופעה שכיחה בולאדימרץ והן היו פוקדות את העיירה לעתים קרובות.

היה בעיירה ארגון של מכבי־אש, להם סוסים, עגלות וחביות־מים. כבאים אלה מרביתם יהודים מתנדבים היו. הרבה פעמים היינו מתעוררים מהשינה ורואים בחרדה, כי החלונות מוארים בזיו של להבות. אבא היה ממהר לצאת מן הבית, אגב סגירה נמרצת של הדלת, ורץ למקום האסון ומסיח את דעתו מביתנו ומחפצינו שצריך להצילם. לרוב הצליחו הכבאים למנוע התפשטות האש, אם־כי רוב הבתים בתי־עץ היו.

קטנה היתה עירנו. עשירים מופלגים לא היו בה, והמשפחות המצליחות רק אמידות היו, והתפרנסו בכבוד. רוב האוכלוסיה — סוחרים, חנונים ובעלי־מלאכה. אך היו גם הרבה עניים, מהם שנעזרו על־ידי הציבור, ומהם שסבלו חרפת־רעב ולא אבו לקבל עזרה, על־אף מצבם הקשה. רוב המשפחות מטופלות בילדים היו. במשפחות רבות היו תומכים על־ידי „מתן בסתר". היו גם צורות עזרה שונות כגון „גמילות חסדים", „סומך נופלים", „הכנסת כלה", „מעות חיטים" ועוד. בכל אלה עסקו אנשים, אחרי יום עמלם ולא על מנת לקבל פרס, על־כל־פנים לא בעולם הזה. חסידות וציונות לא היו מן הדברים שסתרו זה את זה, ומצאת כאן הרבה יהודים שאדוקים היו ובו־בזמן גם ציונים מסורים, אשר לימדו את ילדיהם עברית

מודרנית. רבים מבני הנוער ידעו עברית והשפה שגורה היתה על פיהם. היו בעירנו תנועות נוער — כגון „החלוץ", „השומר־הצעיר" ובית"ר, ציונים כלליים ועוד. מה צר שמעטים כל־כך הספיקו להיחלץ ולעלות לפני השואה.

אצל מי למדנו עברית וכיצד? רבים למדו בשיעורים פרטיים, ובעיקר אצל חיים־שלום בוקסר. ביתו של בוקסר קטן היה — זוכרת אני חדר צר ובו שולחן גדול, אליו מסובות ילדות מספר. שעות אחדות ביום היו יושבות ומקשיבות. מאחורי הפרגוד הגיע שיעולה של אשת המורה — ומכאן, מן השולחן ממש, קולו של המורה. אל שני הקולות הקשבנו בבת־אחת. תמיד מתפעלת הייתי מן הנקיון ששרר בבית ומפרחי הנסטורציה שהיו שתולים מסביב לבית, — גינת־פרחים ליד ביתו של יהודי דבר נדיר היתה במקומותינו. הרבה שנים לאחר מכן, כשכבר עזבתי את ולאדימרץ, עולים היו בזכרוני, כעין שלמות אחת, דמותו של המורה, מראהו של הבית הנמוך והקטן והפרחים הצהובים־אדמדמים. מקץ שנים, בבואי מהארץ לביקור בעיירה ובצאתי לראשונה מבית הורי לטייל על־פני רחובותיה, היו פני מועדות אל הבית הקטן הזה, אל מורי הזקן, שכבר לא עסק בהוראה. מה שמח לפגישה זו ובשמעו את העברית הארצישראלית החיה אשר בפי אמר:

„דעי, יקירתי, כי בבן ובתלמיד אין מתקנאים".

חושבני שחיים־שלום בוקסר היה האיש שהקים בעיירה דור של דוברי־עברית ויודעי־עברית וביניהם גם מורים. בכלל זה שלושת בניו, שאף הם המשיכו להרביץ תורה, בבתי־ספר עבריים. בוקסר, כאמור, היה היסוד. ההמשך בא בצורות שונות. לאחר־מכן נעשו נסיונות להקים בית־ספר עברי. באו מורים חדשים ועמם שיטות חדשות. ואחר־כך שוב לימוד עצמי אצל מורים פרטיים. זיניוק, דומניץ, מגלן ועוד.

בית־ספר־תיכון לא היה בעירנו והצעירים התחילו לגלות למקומות תורה שבמרחקים, בעיקר לסמינר בווילנא ואף למכללה בוואַרשה. אלה שלא יכלו לצאת מן העיירה, החלו לעסוק בעניני ציבור בפעולות „החלוץ", קרן־קיימת, חוג דרמטי, תנועות־נוער ומפלגות. בתקופות שונות עסקו גם בפעולות בלתי־ליגליות — ובשעתו גם בהתכוננות להגנה עצמית. גברים למדו להשתמש בנשק, והיו מוכנים לכל קריאה, במקרה שכנופיות פורעים יופיעו. בשלהי מלחמת־העולם הראשונה משוטטות היו כנופיות מעין אלה בסביבה, שוחרות טרף ומוכנות ליהנות מרכוש היהודים. סבורה אני, כי ארגון ההגנה העצמית הרתיע אותם ומנע סבל מהתושבים.

אכן, גם הפעולה הציונית היתה בשעתו בלתי־לגלית. והנה עולות בזכרוני אסיפות שהוסוו כמסיבות־חג בביתנו, שלא תשלוט בהן עין־רעה. שולחן־ערוך ועליו יין ומגדנות, אליו מסובים החברים השונים ומתנהלות שיחות של כובד־ראש. את הילדים השכיבו כמובן בחדר אחר לישון, ואף אני הייתי בכלל הילדים, אך העינים מיאנו להיעצם. יודעת אני כי משהו בלתי־רגיל מתרחש שם וכיצד אוכל

חיילים, בני ולאדימרץ, בצבא הפולני

על עיי־המפולת לאחר הדליקה בשנת 1934

קבוצת בנות

תזמורת כלי־מיתר

להירדם? הן לא סתם מסיבה היא זאת, עם כיבוד. יש איפוא, רצון לשמוע ולשמוע, אף שלא כל הדברים מובנים. והנה קמה הילדה מהמיטה, ניגשת בשקט לדלת, מַטה אוזן ומקשיבה. מקשיבה ומתפללת שאיש לא יקום מבין חברי המסיבה לפתוח את הדלת, שאיש לא ירגיש בעמידתה ולא יפריע.

הילדה המקשיבה הייתי אני, נרגשת כולי מהסודות שאפפוני. בין השאר שמעתי מאחורי הדלת באותו מעמד, איזה קול בלתי־מוכר לי. היה זה אחד שקראוהו בוראק, הוא התחיל לברך על הכוס, וקולו מה נוגה היה. רק מעט מדבריו הבינה הילדה שעל יד הדלת. אך קטע אחד נקלט בכל זאת ותכנו שמור עמי עד עתה:

„מחוף אחד הפלגתי ולחוף השני לא הגעתי. אל המחוז המקווה אין נותנים לי להגיע ואל חיק הבית קשה לי לחזור". „שובה, שובה"! נשמע מפי אחדים מפנות שונות של החדר. יותר מזה לא יכולתי להקשיב. אין אני יודעת האם היה זה דקלום קולקטיבי, או וידוי של ממש, אך הדברים הרעישו את לבי ומעתה שקועה הייתי בשרעפי. ראיתי לנגדי אדם נע ונד, שהקרקע נשמטת מתחת לרגליו ובלבי נשבעתי, לא להיות כמוהו. אני צמודה אשאר לעמי ולצור מחצבתי והחוף שאליו אחתור יקבל אותי בזרועות פתוחות.

לא ראיתי עוד את האיש הזה, גם לא שאלתי על אודותיו. מתוך חשש שמא ינָדע הסוד, כי מאחורי הדלת עמדתי והקשבתי לדברים שהיו אסורים עלי.

עברו שנים, גדלתי, ובגרתי ואת שבועתי, שבועת־ילדותי קיימתי. הייתי החלוצה הראשונה מבני עיירתי, שעלתה ארצה (פרט למשפחת זלישניק שנסעו כשנה לפני). בחששות רבים עזרו לי הורי בהכנות לדרך, העיירה כולה לבשה חג. מסיבת פרידה גדולה ערכו למעני. במסיבה השתתפו אנשי תנועה צעירים ומבוגרים ומורי השונים. בנאומים, בשירה ובנגינה ליווני. הרגשתי היתה שכל אחד מהמשתתפים רואה בי בת־משפחה שלו או בא־כוחו ונציגו וכל אחד מתפלל שאצליח בדרכי. היתה זאת התעוררות נעורים נפלאה, אך ההמשך לא בא. עברו שנים מספר ואיש לא עלה ארצה.

בבואי לארץ עבדתי בזמן הראשון בבנין ואחר־כך בפרדסים; כתבתי על כך בהתלהבות להורי ולכמה מחברותי. אפשר, כי דבר זה, שאותי הלהיב כל־כך, הרתיע את חברותי הצעירות ובעיקר את אמותיהן — פחד בפני העבודה הקשה והחיים הקשים.

הלך־מחשבה זה שונה היה מן הקצה, בבואי לביקור בשנת 1929. הכל מצאו אותי בריאה ועליזה ומלאת רשמים מחיי בארץ־ישראל ומטיולי בה. סיפורי על הארץ היו מלווים בתמונות מנופה, צילומים שנעשו בעת הטיולים ודומני שהמים השוקטים נזדעזעו ונתעוררו בגלי־גלים. רבות־רבות נשאלתי באותו ביקור, על חיי הארץ בכלל ועל חיי בפרט. הצמאון לדעת ולשמוע גדול היה לא רק בין חברי הקרובים, אלא גם בין המבוגרים, שנפגשו אתי ובין הצעירים ב„החלוץ" ו„השומר־

הצעיר". תחושת הריקנות של חיי החברה בעיירה וחוסר הסיכויים לעתיד טוב יותר היו מנת חלקם של רבים.

בילוי הזמן, בימים אלה, ימי אין־חזון, התבטא בטיולים לאורך הרחוב הראשי, או בטיולים לפארק, שלא תמיד היתה הכניסה בו מותרת, טיולים בחורשות וביערות הסביבה. בערבים היו בני־הנוער מתכנסים לישיבה בצותא, לשירה ולנגינה בכלי המיתרים שאחדים מהם הצטיינו בכך. לעתים מבלים היו את הזמן במשחק קלפים; כל אורח־חיים זה חדל עתה מלספק, התחילה תזוזה לאורח־חיים שיש בו חזון ומשמעות נעלה יותר, רבים יצאו להכשרה, אך רק מעטים קיבלו רשיונות לעליה.

העליה החלוצית היתה כבר מוגבלת. האמידים, שהיו בידיהם סכומי כסף כדי לעלות, חששו לרכושם, כי לא ידעו מה יעשו בבואם לארץ. והם נשארו במקום. וחבל, חבל.

בשובי ארצה מאותו ביקור הצלחתי להשיג רשיונות עליה לבני משפחתי וע"י כך להצילם מהגורל המר שמצא את רוב בני העיירה ובתוכם את דודי בן־ציון ומשפחתו.

לא אחת מהרהרת אני באותה שבועה אילמת, אשר נשבעתי מאחורי הדלת בהיותי ילדה — ומה טוב לי כי הנה מושרשת אני במשך כל השנים באדמת הארץ ממש, בקיבוץ תל־יוסף אשר בעמק יזרעאל. כאן עובדת אני בגני הפרי, כאן נולדו ילדי ונכדי ומכאן אוסיף לפקוד בזכרונותי גם אותך, עיר מולדתי היקרה. על כל התפארת שהיתה גנוזה בך.

<u>לזכרון נצח!</u>

ליציאת החבר הנכבד אהרן רבניק ומשפחתו הכבודה מארצנו,
לארצות אחרות מארץ מחצב נפשו ותקותו – ! אנחנו מגישים לו בזה ברכת
פרידה נלהבה, חבר יקר עלה והצלח! לזכרון נצח שמור את ברכתנו
זו. הצלח, ואל תשכח ... לב ונפש של חבריך לחברות [illegible] ואמנים.
חבר אהרן! קשה לנו פרידתך! אתה היית חבר [illegible], את
שהצעירות הותר לחזון רק לוטו וספר, [illegible] רחוק עולה אל נשגב הדמיונות –
סיסמתך היו אז: = אל לאחר, אל לנחר = חנה את ליגיעת נפש = דולף, דולף
ועוף השער = לבוא נכון, ואז תעפש = לא אהבת להתלבט הרבה,
ולכן ... דמיוני לתרבות הייתה [illegible], ולעשות הרבה. אך הרעיון
שבדמיונו, והרעיונות שברוחשונו.. אישה ומעשה.. לא נעצב אם נאור,
כי העוסק להתפתחות של הבנין הדמיוני בדמיונו, היות. ... היות
לרבים. בכל נפשך ובכל מאדך, בכל רוח אהבתך, ועשה אומץ היית.
ויש להתעודד. אם לא ברגש, ובקולי קולות, הבנת את החכמה הנפלאה
שלא כל אדם מגיע לה: זאת ה"הדגל לכל"! ובשנים האחרונות, את
עקבינו במחלת ההתפלגות, לא השתמשת לשום דבר, לא לימין ולא לשמאל
כי אם לכל הדרגשה – אל הכלל הדמיוני כולו בכל שלמותו!
תמיד בעת דרך עקמומה ולרסן, דמיונו לבעך.. ואתה עולי
חשש הרבה נזכרת תמיד את הלב השר, ונתת תמיד ... שפתי.
ובשלך. את פרי רוחך חשנו בשל שזה, תמיד בחברותך עצמת
סביבה דמיונית חדשה ונאמנה. לאמונת בחושך הולך נאלה.
לעזרת פשרה הדמיות אל ... ולפנימיות היית ורגשותיו בברנותיה. ולכן
דרכות עולות לאשרו, לאושר ושאת נפשו. וברכתנו: לך ולמשפחתך:
עלה והצלח! בהרחבת הדעת, ומתוך ... אהבה
וחבה בנפשנו, ואתה תמיד בקשר ובאופן ואתך עמנו.
דורך לשלום, ובואך לשלום, שלום, שלום, שלום
ברגשי אהבה, ובודות והמסורות: שלמה [illegible] [illegible] האחורה
ההסתדרות הדמיונית: ... : [signature] הסתדרות "..." : ... : [signature]
סניף "תרבות" : ... : [signature] "... ..." : ... : [signature]
הועד "קרן הספר" : ... : [signature] הועד "בנין בית הספר" : ... : [signature]
ועדת "קרן קיימת" : ועשה : [signature] סניף "החלוצים הצעירים" : ... : [signature]
ספריה "הדגלה" : ... : [signature] סניף "האומנים הדמיוניים" : ... : [signature]
קופת "גמילות חסד" : ... : [signature] ועד "הדמיונות ..." : ... : [signature]
... . תרצ"ו ... למזכרת נצח!
להחבר אהרן רבניק ומשפחתו הנכבדה לנסיעתם לשלום ושוב!

א. מרדכי נלויצקי

פרקי יומן

לאחר תבוסת הרוסים במזרח פרוסיה — „חיל סַמסונוב״ — גזרה המפקדה גירוש על יהודי העיירות הסמוכות לגבול הגרמני (מרץ 1915). הייתי בין המגורשים ופניתי לתור לי מקום ברחבי רוסיה. כך נותקתי לכל ימי המלחמה מסביבתי ומבית אבי. המגורשים חזרו על עקבותיהם, ולאחר הכיבוש הגרמני שבו ונאחזו בבית ההרוס, ואני פליט בודד, נודד ברחבי ארץ, נקראתי להגן על המולדת הרוסית. כחייל־מילואים, שהיתי חורף ארוך ושומם בסיביריה המרכזית, מרוחק מכל סביבה יהודית, ולעת אביב 1916, נשלחתי בחזרה בכיוון, שמשם גורשתי — אל המערב, להכות בגרמנים.

בדרכנו על־יד רוסלב נתעכב גדודנו לימים אחדים. הקהילה היהודית הנדיבה ערכה פסח כדת וכדין לחיילים היהודים. גם נדיבי היהודים שבקרבת תחנתנו האחרונה, לונינץ, דאגו לסַפק צרכינו באחרון של פסח, ובזה תמו קשרינו עם עַם היהודים. באנו לאיזור החזית, משם הורחקו רגלי היהודים (הציביליים), ואף היתה הגזירה על דבר שבדפוס או מכתב בעברית. היו אתי קצת קונטרסים מחומש בראשית עם אבן־עזרא והרמב״ן, בהם השקטתי רעבוני למלה יהודית.

אביב 1917. רוסיה השתחררה משלטון הצאר. מפקד אחד פטריוט ניסה ללמדנו, כי עכשיו יש להילחם באויב במשנה־עוז־ומסירות, אך הענינים הלכו בדרך שונה מזה. התרופפות המשמעת ואפילו התפרעות קצת. ביטלו, למשל, את תארי הכבוד לקצינים: כב׳ אצילותך (ואשה בלאגורודיה) ואחד הגנרלים מן הדור הישן לא נזהר והתרעם על כך. מיד קמה סערה בשורת־החזית הראשונה עם מיטינגים בהמון; משום מה נתעוררתי, אף אני, לדבר אל הנאספים, קראתי לתבונה ולמתינות. מיד נשמעה קריאה: „רד״ — — זה היה די להזכירני, שחרף כל הפטריוטיזם היהודי שלי מיוֹשר־הלב, לא כאן מקומי — — —

„כרמי שלי לפני״, וראה, הנה ביתך, מולדתך, כי סו״ס נפלה המחיצה — הגענו לעיירות היהודיות שעל־יד החזית. והיה זה אושר לא ישוער, להיפגש עם בני עמך ולשוחח אתם בלשונם, בלי רמזים וכרכורי לשון — באין מפריע.

בחג הפסח הגענו לעיירה ראשונה, ובאחד מערבי החג נכחנו גם בהופעה

מעניינת: נאום של הרב בבית־המדרש מעניני דיומא. איש צעיר ושחרחר עמד על הבימה ובעינים רושפות קרא בקול מרטט:

„לעשות נקמה בגויים תוכחות בלאומים". יפה דיבר.

למחרת התכנסנו כמה חיילים בבית אחד לדיון על ארגון חיי החברה של היהודים בגדוד, והופיעו אי־מאָן גם כמה נערות והתערבו בשיחה. בישיבתנו „המעורבת" נתקבלה גם החלטה מתאימה: לאסיפת החיילים יוזמנו גם צעירי המקום. אך עד שהספקנו לבצע החלטה זו, נפוצה שמועה בעיר: „החיילים ינאמו לפני הקהל" ומיד נתמלא בית־המדרש עד אפס מקום. אי־אפשר היה לזלזל בכבוד הציבור, וקיבלנו את הדבר באהבה. נאלצנו לדחות את אסיפתנו והלכנו לאסיפה בבית־המדרש. איש צעיר, לבוש חקי עלה וסיפר במלים פשוטות, מה שהתרחש לעינינו, עמד גם על הסיכויים הצפויים לנו, העתידים לבוא במהלך־הדברים, וכלל גם את הכמיהות הנסתרות שאנו מצפים להגשמתן בימינו. הקהל היה דרוך קשב, בתוכם גם הרב הצעיר, שכה הבריק אמש בנאומו.

אם באנו לסרניק, הורודנוי, טורטשין, ולאדימרץ ולכל מקום שהוא, אחת שמענו: „עירנו מפגרת, אין בה עוד כלום". והחסר התבטא בעצם בשלושה דברים: ספריה, שיעורים לעברית והסתדרות ציונית. התחילו, כרגיל, ברכישת קצת ספרים, מהם היו ראשונים ספרי ש. י. אברמוביץ. הקורא והקוראה הרגילים נאחזו מיד ב„קליאַטשע" (סוסתי לממו"ס) והמשיכו עד שהגיעו לכלל ידיעה בספרות, גם רכשו להם תודעה יהודית חדשה, וזה היה בעצם הציוד הרוחני שקיבל אותו דור, שעל כתפיו נישאה המהפכה היהודית בת זמננו: ציונות, „החלוץ", עליה, הגשמה וכו'.

בולאדימרץ חסרו בוודאי הרבה דברים, אך אין לומר, שלא היה בה כלום. ועד של „סומך נופלים" לעזרת זקוקי המלחמה פעל שם עוד זמן רב מלפני המהפכה. הוא היה הגרעין הראשון של ציבוריות חדשה, מתוך אנשיו נוצרה אח"כ גם ההנהגה הציונית. מסביבם רחשו צעירים נלבבים, צמאי־חיים ופעולה, תאבים לשמוע מלה חדשה ולבצע כל פעולה שתוטל עליהם. אמרתי „רחשו", וזהו בדיוק הביטוי המתבקש. עוד היום אני רואה את העיירה ואנשיה — הנוער ולא רק הנוער — כמשהו רוחש, הנמצא תמיד בתנועה, מכוח חיוני פנימי.

באתי, כנראה, לעיירה לא קודם לחג השבועות ונתאקלמתי בה מהר. חשתי כעין קרבה רוחנית לאנשי המקום, גם קסמו לי הצעירים הללו בנכונותם להגשים כל תכנית־פעולה העולה על הדעת. נדמה לי, שבולאדימרץ לא היה דבר, שנדחה מפני שאינו בר־ביצוע, כביכול. נוספה על כך, הרגשת הבית שמצאתי שם. נקלעתי למשפחה, שמצד אחד היה ביתה, כמין רשות־הרבים, שכל הנעשה בו היה גלוי לכל, וכן השתקף בו כל מה ששייך לחיי הכלל: עמדה אסיפה להתקיים, הרצאה, הצגת־חובבים וכד' — הכל נדון ונתברר כאן. ומאידך היתה כאן איזו אינטימיות

שאין כמוה. — אני הייתי שם כאחד מבני המשפחה, ובבואי למקום, היתה האם מקדמת פני במאור פניה, כאילו היתה אמי או אחותי.

ליפשה, האם, היתה בעלת נשמה צעירה ומרטטת (והיתה כבר „אם לשבעה בנים—ות) ידי זהב ולב זהב. המעט לומר, שהיתה טובת־לב, היא היתה צריכה להיות גם עקרת־בית נבונה וחרוצה, כדי שתוכל לקיים בכבוד בית של 7 נפשות ילדים (ומספר האורחים היה לפעמים רב ממספר הילדים). ואם חייל מחוסר בית צריך להשתחרר ויש להתקין לו לבוש מתאים יושבים אל מכונת־התפירה ומחייטים.

אחותה הבכירה של ליפשה, פיגה רחל, דרה באותו הבית, מעבר לקיר. אם בבית ליפשה שלטה כעין דמוקרטיה רעשנית קצת, שררה בבית פ.ר. דומיה של אצילות מתאפקת... זליג פינחס צ׳רניאק, בעלה של ליפשה, היה כמין סמל של „ביטול היש״ חסידי: תמיד ישב מן הצד ונשמתו כאילו בעולמות עליונים. גיסו הגדול ממנו, פינחס דוד גורזיק, היה יהודי בעל הדרת פנים ו„בעל מוחין״. דומה אליו במראהו היתה הבת הבכירה טייבל (טובה) והיא היתה הראשונה, או היחידה, שפרשה לפעילות ציבורית — ב„סומך נופלים״ תחילה ואח״כ בוועד הציוני. הצעירה ממנה, חנה, היתה מעורבת יותר עם בני בית הדודה ודומה אליהן. היא ניחנה בכשרון של אמני־הבמה, כמו שניחן בכשרון זה בן־דודה, פסח.

הבכור נתן, בחור נבון ונאה, היה עמוד הבית ומן הראשונים בעסקני הציבור, בעל אופי עדין, ארשת־פנים טובה וצנועה, כולו אישיות מורכבת: ראש הבית — ושקוע ראשו ורובו בעניני הכלל; סוחר מעשי ואיש אידיאה; מאמין מפלגתי המתיר לעצמו להטיל ספק בכמה מצוות מפלגתיות, שכל מפוכח — ובעל התלהבות פנימית עצורה: לפי שלל הענינים, של הכלל ושל הבית, שהקיף צריך היה להיות בעל השכלה רחבה וענפה. ההספיק לו לכל־הפחות הזמן לקרוא ספר? כמה מהר התבגרו האנשים הצעירים של הימים ההם!

המצב בחזית שקט ואנחנו, החיילים, פנויים היינו לבוא מפעם לפעם לעיירה. באמצע יולי, לערך, היתה איזו תנועה בחזית, שהפסיקה את עבודתנו וגרמה לפאניקה במקומות. כמובן, שהמצב נעשה שונה עם התקרב הסתיו — החודש אוקטובר!

איני יכול לזכור את כל החיילים — ובהם גם קרובים ברוח — שהתערו במקום. אזכור רק שנים, ידידי־נפש וחברים לעבודה. האחד בן המושבה היהודית בחרסון בוברובי קוט (מולדתו של פרוג): מֶרנז׳ון, שחקן מקצועי, שכל עצמותיו שיחקו, וכאילו פעלו בו תמיד כמה שחקנים, בחור נאה וגמיש, גם זמר טוב ועליז, ואם אוסיף כי היה גם במאי מוצלח — הרי זה סֵמל של שלמות, והיה שמח אתו. ועוד נוספה אליו מפעם לפעם אשתו הצעירה, שחקנית גם היא, ויפת־תואר. השני, נתן גורדון — נמוך קומה ונחבא אל הכלים, אך הוא היה נשמת חברתנו. יליד סמורגון, כמדומני, חייט ובן־תורה, בעל ידיעות רבות בספרות יידיש, וגם בעברית. התפתחות

רחבה בשאלות חברותיות. בעצם ימי המהומה הרבה והיריד יסד לו בשקט אגודת „צעירי ציון". (וזה מעיד על אקלים חברותי אחר, אקלים שממנו בא, מסביבות וילנא, עיר ואם בישראל).

שונים בתכונותינו ובסעיפי־עבודתנו, מהווים היינו שלשתנו שלמות אחת. וכשנזדמנו יחד, היה הרושם בעיירה ניכר. אני עסוק הייתי בהרצאות לפני הדור הצעיר על ענינים אקטואליים־ציוניים. מפעולות ארגוניות אני זוכר רק שתים: תהלוכה, שהתקיימה, כנראה, בשמחת תורה, מזכירים לי, שהיינו אז בביהכ"נ בשעת ההקפות, והתרשמתי הרבה. ואמנם, מסע־התהלוכה התחיל מביהכ"נ ונמשך לבית־העם. לפני בית העם נעצרנו. הרב יצא והשמיע כמה מלים. כיבדנו אותו בקריאת „הידד" והמשכנו דרכנו, כיתת חיילים ממושמעת צעדה בראש ושירת התקוה בפיה ומסביבה ואחריה צעדו המונים בסדר גמור, הרושם היה רב. הגענו לבית־העם ומתחת לדגל הלאומי נאמתי לפני הקהל ואת דברי סיימתי משום־מה בדברי החזון „והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם", מה שביטא באמת את הלך־רוחם של הנואם והקהל, אלא שספק הוא אם נשמעו בהם הדים מסערות הימים המתקרבים. התאריך היה 26/9 בדיוק 3 שבועות לפני... ה־17 באוקטובר!

וכן זכורה לי אסיפת נשים לבחירות אל הקהילה, שאירגנה ההסתדרות הציונית. באסיפה זו באה לידי ביטוי רוח לוחמת ושונה מן הרוח האידילית שהתבטאה בתהלוכה. בתגובה לפעולת הרב וה„אחדות" האורתודוכסית אירגנו אנחנו בקלויז אסיפת נשים מיוחדת. ישבו בנשיאות אותה אסיפה, נשים מכובדות מחברותינו והאוהדות לנו, הרי הן: פרדל קאנוניץ, חנה גרמרניק, חוה גורזיק וטייבל גורזיק (הגב' טובה סנדברג), שהיתה גם המרצה. היא הרצתה על תפקידי הקהילה וערך פעולותיה למען הנשים. גם הנאום וגם הרכב הנשיאות הרימו מאוד את כבודנו בעיני הקהל. בפולמוס שנתלקח ביני לבין המתנגדים לנו. באנו לידי התנגשות חריפה במקצת, כשהשתמשתי במשל מן האגדה הידועה על שני המלאכים המלווים את היהודי בערב שבת, ואם הבית מאיר המלאך הטוב מברך אותו „ומלאך רע על כרחו יענה אמן". חוץ מזה, שהיה המשל חריף מדי ואני מתחרט שהשתמשתי בו, היה גם שלא לצורך, כי אסיפתנו עשתה את פעולתה בלי שנזדקק לכך. אם אני בכ"ז הבאתי אותו כאן, הרי זה משום שהוא מוסר את אוירת הימים ההם. ימים שהביאו לנו רק אכזבות, אך בכל זאת היו ימים גדולים ובלתי־נשכחים.

טייבל סנדברג

הבית הישן

הבית הישן, כך אנו קוראים לך עיר מולדתנו. ולבית זה, אל זכרונותיו יוצא הלב, לשבתות ולימים טובים. חוזרת אני בוודאי על דברים שרבים כותבים עליהם. ודבר זה רק מוכיח, כמה אמת בעובדה הזאת ובדברים אלה, כמה חרותים הם בלב. נחזור, איפוא, על האמת הזאת, על תיאורי השבת ועל תיאורי החג ואל נחשוש שמא יהיה הדבר למעמס.

כן, הנה אראה, כשם שרבים ודאי רואים, את שובו של אבא מבית־הכנסת בליל שבת, את ברכתו השמחה, ברכת־השבת, המאצילה הוד ורוממות. את אמא במטפחת המשי הלבנה לראשה, את הילדים הניצבים סביב־סביב ושומעים לקידושו של אבא, על החלות. הבית היה רווי כולו רוחניות מיוחדת, ואפילו לאחר חצות הלילה היה אבא יושב עדיין ולומד בקולו הערב. קולות כאלה היו נשמעים מהרבה בתים, אני הייתי מתעוררת אל השירה הזאת והיא היתה ממלאה את כל חדרי נפשי, ושוב לא יכולתי להירדם...

הנה מסתכלת אני בצילום התהלוכה ליום הצהרת בלפור — וכל־כך רבים הזכרונות שהיא מעוררת, וכל־כך יקרים הם! זקנים, צעירים וטף הכול צועדים בתהלוכה החגיגית לבשורת ההבטחה, כי בית לאומי יינתן לעם היהודי — הכול פניהם מועדות לבית־הכנסת של הקהל, העד הנאמן ביותר לכיסופינו לארץ־הבחירה, בו מצאו יום־יום את ביטויים מאויי הגאולה העמוקים ביותר. מה נפלאה תהלוכה זו אל בית־הכנסת דוקא! אולם רק מעטים מבין אלה הנראים בתמונה זכו להגשים את חזונם וכיסופיהם — הרוב אבד בתהום השואה והייסורים, אשר הצורר בן־דורנו המיט על עמנו באכזריות גדולה כל־כך.

מה רבים גילויי העזרה והצדקה אשר היו בעירנו:

במלחמת־העולם הראשונה, כאשר החזית היתה כ־15 קילומטרים מאתנו, והמחסור בעיירה היה גדול, לא נחנו ולא שקטנו וייסדנו ועד לעזרת הנצרכים. הרבה חברים נרשמו באירגון זה וכל אחד היה משלם דמי־חבר. בכסף זה סייענו ככל שידינו השיגה לנצרכים. שנות המלחמה היו גם שנות ההתעוררות.

הנה אזכור את דוד טננבוים, נתן צ׳רניאק, שלמה גולדברג, אברהם גרמרניק — כל אלה מסורים בלב ונפש לענין הציוני והם גם חברי הוועד הציוני הראשון. הפעולות היו מרובות: את ילדי העיירה אירגנו בכעין הסתדרות שנקראה „ילדי

ציון". שיעורי־ערב לעברית, ספריה, להקה דרמתית ואולם־קריאה — כל אלה היו מפעולותיו של הוועד ושל האקטיב הציוני בעיירה. אף אני הייתי מבין אלה שהשתתפו בפעולה זו.

ממשפחה גדולה ומסועפת נשארתי רק אני לבדי. כל־כך רבות וכבדות האבדות אשר ידעתי גם אני — שני בני היקרים הרשה'לה וליקל אבדו עלי ברוסיה...

היינו משפחה של שש אחיות ואח אחד וכולם אבדו — מהן שלוש אחיות ומשפחותיהן וכן אחי ומשפחתו — אבדו בולאדימרץ והשאר במקומות אחרים.

משפחה ענפה היינו ואת חתונתה של אחותנו הקטנה, בת־הזקונים, מינדל, חגגנו שמונה ימים, את ראשיהם של אבא ואמא קישטנו בזרים של מחרוזות זהב וכל הילדים והנכדים רקדו מסביבם ושרו את השיר „די מוזינקע אויסגעגעבן". מאושרת היתה אחותי זו, את שאהבה נפשה היה לבן־זוגה וחייהם מלאי אהבה היו והנה בא הצורר וקרע לגזרים את אָשרם.

דוד בורקו

בין חלום ומציאות

הייתי עול ימים כאשר הורי עקרו מן הכפר טיקוביץ, כפר מולדתי, ועברו לגור בולאדימרץ. יציאתנו מן הכפר והיאחזותנו במקום החדש סמויות ממני לגמרי. אולם אור־ההכרה הראשון, כלומר: ההתוודעות אל העולם, שכל אחד מאתנו מטפח בזכרונו את תמונתה, התוודעות זו היתה עלי, מן הסתם, בולאדימרץ. והיא שמורה בי כשריד של איזה מראה מעומעם — במראה זה מתגלה לפני יום חורף — חלונות מכוסים פרחי־כפור — על אדן החלונות רואה אני פרחים מלאכותיים — אותם פרחים שהיו נוהגים במקומותינו להתקין מצמר־גפן וגזירי נייר צבעוני, ואין בי כל ודאות, כי ידעתי להבחין בפרחים אלה בימים המוקדמים כל־כך. אפשר, כי נשתלו בהכרתי לאחר־מכן ורק לימים, צירפתי אותם לתמונה. אפשר ואפשר. רק דוֹק של כפור על החלונות, אך ניתן עדיין לחוש בעדם את המתרחש במרחקים. לעיני מצטיירת איזו שקיעה אדומה מאוד, עם שחקים משולהבים — ואני יושב ליד החלון ומסתכל בה נפעם. זאת היא תמונת־הביכורים שלי העומדת על גבול התוודעותי אל העולם ואין אני זוכר חויה שתקדם לה. אולם מכאן ואילך כבר מתחילים להיפתח מראות נוספים, בהירים יותר ומוכרים יותר.

מעתה אתחיל לזכור את שמי ולאדימרץ בפרטים רבים ושונים ולא בעד חלון עוטה כפור. עליל בעליל אראם, אם שמים בהירים ואם שמים מעוננים בעננים בעלי דמויות שונות — עננים בצלם אילנות ובעלי־חיים, המתקיימים שעה קלה ונמוגים. העיירה כולה מתחילה לעלות בי כשלמות — על רחובותיה ושדותיה, ילדיה ומבוגריה.

את ימי המלחמה — שהם ימי ילדותי הראשונים אינני זוכר כמעט ורק סופה מתגלה לפני ואף הוא בין החלום והמציאות — רואה אני המוני חיילים, עדיין נבצר ממני להבדיל בין החילות למיניהם. מכל אלה זכור לי בעיקר חייל אחד והוא עמוס גזרי עצים להסקה — פתאום נשמעת איזו קריאת־בהלה והחייל משליך את מַשאו לארץ ומתחיל לברוח, ויחד עמו מצטיירת לפני מנוסתם של רבים — אני בא הביתה ושומע מפי הגדולים, כי היתה נסיגה של הצבא. יום אחד יושבים אנחנו מסובים לשולחן ואחי מספר דבר חלום שחלם — בחלומו שרוי הוא בלילה אפל ופתאום זריחה של שמש בחצות הלילה. זריחה שאינה טבעית... מישהו, חכם־לב, מוצא פתרון לחלום — הלילה, פירושו המלחמה, השמש, פירושה ימי שלום. משמע, כי המלחמה מתקרבת לקצה וימות־שלום ממשמשים ובאים... והנה תמונה שהיא כבר

מושרשת במציאות ממש — אוטומוביל צבאי שנתקלקל והוא נסחב על־ידי גמל — דבר שקרה בימי הבולשביקים, שהיו נקראים „די באָרוויסע" כלומר: היחפים.

לזכרונות אלה, שרב בהם היסוד שבא אלי מפי השמועה, שייך גם הסיפור על אחי משה, שהיה נוסע בימי המלחמה לדומברוביץ ועוסק בקניית מצרכים שונים ובעיקר מלח, שערכו בימות המלחמה רב היה מאוד. לילה אחד נעצר משה על־ידי אנשי־צבא, שראו את עסקי־המלח כחטא חמור של הברחה, דבר שגרר אחריו דין מוות. מאָז ירדה על הבית חרדה גדולה — באותו זמן התאכסן בביתו של גדליה חוניה'ס — אחי צ'רנה סבתי — איזה קצין בעל דרגה גבוהה. חוניה דודנו לא נח ולא שקט, עד שעורר את הקצין להתערב בענין ובזכותו ניצל משה.

מעתה יפנה הדמדום את מקומו לברור וידוע — הַבית שבו גרנו, החצר והסביבה. יודע אני כבר שהיה זה ביתה של „אלקל'ה די פיעקארניצ'קה" כלומר: אלקל'ה הנחתומית — אישה נמוכת קומה ובשל כך ניתן לה שם של הקטנה וחיבה. יודע אני כי הבית של הסבתא צ'רנה — הריהי צ'רנה המיילדת המפורסמת בעיירה בנדיבות לבה, תפוס היה על־ידי משפחה פולנית ורק משעזבה משפחה זו את הדירה באנו אנחנו להתגורר בו יחד עם הדוד לייב טייטלבוים ומשפחתו. בית בן חמישה חדרים ענקיים, עם מטבח משותף לשתי המשפחות. חצר עם מחסנים ומרתפים עמוסים כל־טוב — תבואה ותפוחי־אדמה, חביות כרוב חמוץ, שומן אָנזים וחביות עם בשר קפוא; דברי מרקחת בבקבוקים ובכדים גדולים — אין זאת כי משפחתנו היתה אז אמידה מאוד.

עיסוקו של אבא, מסחר־הבקר, היה ודאי עסק טוב. ואף־על־פי־כן — אורח־חיים של פשטות — את הלחם, למשל, אופה אמי במו ידיה, בתנור הגדול שבבית, את הקמח לאפיה מביאים אנחנו, כשאר תושבים מן הטחנה — טחנת־הרוח. תחילה נושאים אנחנו לכאן את גרעיני השיפון, כדי לטחון אותם ועתה מובאים הם לביתנו בצורת קמח לאפיית לחם. הנה אראה הטחנה כאז — מחוץ לעיר, אחרי בית־הקברות היהודי, בדרך המובילה לכפר דלוגובולה. מסתכל הייתי בכנפיה הארוכות והמתנו־עעות ונדמה היה לי, כי כוח להן להתנועע גם בלי־רוח. רבים היו כאן המחַכים לתור ואני אהבתי לבוא ולהסתכל במעשי־הפלא של „בית־חרושת" זה. נוסף על שכר הטחינה הרגיל, היה שייך לבעלי־הטחנה, גם הקמח שנשתייר בין אבני־הריחיים. מלבד טחנת־הרוח היו בעיירה גם בתי־בד, אך כאן פעל כוחם של סוסים ולא יד הרוח הנושבת. בבתי־הבד היו מפיקים שמן מיוחד, בעיקר מגרעיני פשתים ולא רק שמן אלא גם חומר מזין לבהמות — הריהו פסולת הגרעינים שנשארה לאחר הסחיטה ואשר נתקראה „מאַקוחה". אומרים היו כי השמן או הלשד הזה, יש בו כוח מעורר ובעיקר יפה הוא לעורר תיאבון.

מערכת הרהיטים בבית היתה פשוטה, ספות שאינן מרופדות, שולחן וספסלים

פשוטים. בחצר היתה רפת ובה פרה אחת או שתים וכן עופות־בית למיניהם. זה היה ביתנו. ובשכנות עמו רואה אני את ביתו של הרשל זליג׳ס עם הגן היפה של עצי הפרי, עצים גבוהים ועבותים, נופיהם, כבדי עלוָה, היו יוצאים מגנו ונכנסים לחצרנו ומוצאים להם מקום להשתרע על־פני הגג שלנו. הרשל היה אומר לנו מפעם לפעם:

„חלק זה של הפרי שייך לכם — כך הדבר על־פי הדין״.

על־אף נדבת־לבו של שכננו, לא נסתפקנו, אני וחברי בכך, וכלשון המימרא כי „מים גנובים ימתקו״ מצאנו טעם מיוחד דוקא בפירות שאינם ניתנים ברשות. חברים אלה הריהם בניו של הדוד וולוק — חוניו ולייבל ובניה של הדודה הינדה — יוסל וזלמן. כינן שדודי אלה היו באמריקה, חייב היה אבי לדאוג לילדיהם, להיות אפוטרופוס שלהם. אבא היה ימים רבים מחוץ לבית לרגל עסקיו, הילדים גדלו, איפוא, ללא מורא אבות, דבר שמצא דוקא חן בעיני. זוכר אני כי אחד מבני־דודי ממשפחת וולוק היתה לו חיבה יתירה לדלועים והוא היה קוטף אותם מתוך הגנים ומשטחם על הגג למען יבשילו ויצהיבו בשמש. בעלי־הגנים חששו להתעסק אתו והעלימו עין מן הנזק שהוא גורם. בשעת בין־השמשות, שעה שהרשל היה הולך להתפלל מנחה ומעריב היינו מתארגנים, החבורה של בני הדודים ומטפסים אל מעבר לגדר ובאים לגנו לזכות מן הפרי.

לתקופה של סוף המלחמה שייך גם משלוח־היד החדש שנפוץ מאוד בעיירה — הפקת כוהל לשם מכירתו לגויים. רבים התנסו במלאכה זו, אם מעט ואם הרבה. אצלנו, למשל, הגיע ענין זה לממדים של בית־מלאכה ממש. את הכוהל היו מייצרים מתפוחי־אדמה ומגרעיני דגנים במדור מיוחד שהיה קשור לבית, הרי זה מבנה סמוי מן העין שאדם מן הצד אינו יכול לחוש בו. בתא זה היו כמה מכונות פרימיטיביות, דוָדים, תנורים ואביזרים אחרים. את גרעיני הדגן היו מבשלים והאֵדים המופקים מהם היו עולים לצינורות מיוחדים, בתוכם היו מצטננים ונהפכים לנוזלים או לטיפות־טיפות, שאחר־כך נקראו בפי הבריות „הטיפה המרה״ — מצרך העובר לסוחר בימים ההם.

לי לא ניתנה רשות להיכנס לאותו בית־מלאכה שנתקרא בלשון סגי נהור „שטיבל״. את הפסולת שנתקראה „ברייהא״, ואשר ריחה חריף ביותר, שעלול היה לגלות את המקום נהגו להוציא בחשאי־חשאין ולקבור באדמה. לילה אחד השאירו את המדור פתוח ואני נכנסתי פנימה. עמדתי והסתכלתי מתוך תהיה בכלים השונים. ראיתי ברז לפני ומצאתי בקבוק קטן ולשם שעשוע פתחתי אט־אט את הברז ומילאתי את הבקבוק... את בקבוק־אוצרי זה נטלתי אתי למיטתי בלכתי לישון, סתמתיו היטב והסתרתיו מתחת לכר. גם בבוקר כשהלכתי לחדר לא שכחתיו ונטלתיו עמי. מהלך הייתי באותו בוקר לחדר וטועם בכל פעם מן הבקבוק, כדי לעמוד על טיבו של הנוזל; עד שהגעתי לחדר היה כבר הבקבוקון ריק, אבל ראשי נעשה מלא, נתמלא סחרחורת. ובבואי לבית הרבי כבר איבדתי את שיווי משקלי

ונפלתי, הכול נבהלו להשיב את רוחי. עד מהרה מצאו בכיסי את הבקבוק שעדיין מדיף היה ריח של יין־שרף ומכאן נתחוור למטפלים בי, כי גם מפי נודף אותו ריח. משהוחזרתי הביתה התחילו לחקור אותי ולשאול. הודיתי, לפי תומי, וסיפרתי את הפרשה. — ליצנים שהיו באותו מעמד הפטירו ואמרו: צמח זה ניכר כבר באִיבּוֹ: רואים בחוש שהוא יאהב את הטיפה המרה. כלומר: עתיד של שתיין. ואילו ליצנים אחרים פסקו הלכה הפוכה ואמרו: כיוָן שהטיפות המעטות העבירוהו כמעט מן העולם, סימן מובהק שידיר את רגליו מבתי־מרזח. — אולם ההורים היתה להם השקפה משלהם — וליתר בטחון נהגו לסגור מעתה את המדור על שבעה מנעולים.

אכן נכנסים אנחנו לתקופת החדר — תקופה מיוחדת במינה. לימודנו לא היה מלווה בתמונות צבעוניות — ספרינו היו מלאים רק אותיות ואותיות, אולי משום כך הופעל דמיוננו ביתר שאת והשלים בכוחו הוא את הצבעוניות החסרה. בימי כבר איבד החדר מצביונו הקדמון, אך ערכים גדולים היו לו כבית־יוצר לנשמת האומה ואין אנחנו צריכים לתאר אותו בצבעים מרהיבים. החדר הראשון שלי היה אצל יעקב וֶליכובר, הוא היה מלמד בעל רוח טובה ויחס של הבנה לנפש הילד. על־כן נתן לנו מידה רבה של חופש. התחלנו ללמוד אחרי החגים, לקראת החורף. רישומי החגים עדיין חזקים היו בנו ולפיכך הרשה לנו להקים סוכה בחצר ולשחק הרבה. החדר השני היה אצל הניך המלמד. כאן כבר למדנו בלילות־החורף והיתה זו כעין עליה בדרגה — ההליכה בלילה עם הפנסים הביתה. היו בחדר שעות רבות של התעלות הרוח, הלימוד המלווה ניגון היה לו ערך גדול, אך בדרך־כלל לא היה החשק ללימוד חזק ביותר ומעשי־קונדס היו דברים שכיחים יום־יום — מחפשים היינו כל מיני אמתלאות ובלבד לשבש את סדר הלימודים „ולהרוג את היום". ערב אחד, משהלך רבנו, הניך, להתפלל תפילת־מנחה פתחו הילדים את המנורה ושפכו מים לתוך הנפט. המנורה החלה לעפעף ולמצמץ בשלהבתה; משבא הרבי מבית־הכנסת החל הוא לטפל במנגנון ובפתילה, סבור היה כי הקלקול הוא בהם דוקא, ועד שהגיע למסקנה שיש להחליף את הנפט עבר בינתיים זמן רב של בטלה — והיה זה ריוח נקי בשבילנו.

ערב זה מלא היה הרפתקאות, נוסף על תעלולי המנורה והנפט נפצע ילד אחד בראשו או כפי שאנו הילדים נהגנו לומר: „פתחו לאחד הילדים את הראש". — ואנו הגשנו לו את העזרה הראשונה, רחצנו את הפצע והדם ומישהו נטל חתיכת לחם, לש אותה בידיו לבצק וסתם בו את הפצע כבאיספלנית. אכן, אמצעי ריפוי מובהק.

באותם הימים היו מספרים מעשה בילד אחד — „יוסל דעם גלעזערס", כלומר: יוסל, בנו של הזגג, שהלך בלילה הביתה, הפנס שלו כבה והוא תעה בלכתו והגיע לשדה. ליל סופת שלגים היה והילד נפל מרוב עיפות ונתכסה בשלג היורד. בני המשפחה חיכו לבואו מן החדר, ומשעבר זמן ולא שב יצאו מבוהלים לחפשו.

רק למחרת בבוקר מצאוהו. משהביאוהו הביתה והשיבו את רוחו סיפר, כי הוא נרדם בתוך השלג ובחלומו נתגלה אליו אליהו הנביא והוא אמר לו:

„אל תפחד יקירי — אני שומר אותך. שום רעה לא תאונה לך, היה שקט ילד־היקר!"

הסיפור נפוץ חיש־מהר על פני כל העיירה והיה לשיחה בפי כל ובעיקר בינינו הילדים.

כל רבי ואפיו — מעלות־רוחו ופגמיו — הניך למשל, היה שולט ביד חזקה על הילדים. כנגד זה היה יענקל וליכובר שולט בתלמידיו, וראו פלא, ביד רכה דוקא וברוח טובה. הילדים היו אומרים, כי להניך יש יחס טוב אלי, כינן שאשתו היתה אחות אבי, אבל אני לא חַשתי בדבר. הניך מעשן היה ללא הפוגות והיה קפדן. זקנו ארוך היה וצהוב ולא ידעתי להחליט, האם צהוב הוא מטבע ברייתו, או מפאת הסיגריות המרובות שהוא מעשן.

החדר השלישי כבר היה מדרגה גבוהה יותר — הישיבה שבתלמוד־תורה. הרבי שלנו יהודי מסארנה — תלמיד־חכם אך קפדן גדול. הוא נתקרא „דער סארניקר". יושבי קרנות מדברים היו, כי בצעירותו הציץ הוא ונפגע והחל קורא בספרי חול אסורים והדברים הגיעו לידי כך, שאפיקורס אחד דיבר על לבו, כי ימיר את דתו. אולם השפעתם של דברי־שידול אלה היתה הפוכה — הוא נפגע מן ההצעה והחליט לחזור בתשובה. והרי ידוע, כי במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד. והוא נדר נדר, כי מעתה שוקד יהיה להרביץ תורה בין ילדי ישראל. מלמד היה אותנו תלמוד, ובעיקר מחבב היה עלינו את ספר־הספרים — את התנ"ך. זוכר אני, כי בשעה שלמדתי אצלו על תגרי לוד נראתה לוד זו בעיני כשוקה של ולאדימרץ והתגרים כבאי־השוק העוסקים בפרקמטיה — אכן, לא היינו זקוקים לפנס־קסם — דמיוננו מעלה היה את התמונות, כפי הצורך.

כינן שהסארניקר לא היה תושב עירנו — סמוך היה על שולחנם של הורי התלמידים. במקומותינו היו קוראים לכך „עסן קעסט". שבוע־שבוע היה אוכל אצל משפחה אחרת ובכל ימות השבוע היה התלמיד, שבביתו אכל, מביא לרבי את מזונותיו לחדר.

באותו יום בו אני מספר נתקף רבנו כאב־שינַיִם חזק. רופא־שינים לא היה בעיירה ואת מלאכת העקירה היה עושה הפלדשר שידלובסקי. אמצעיו של שידלובסקי היו פרימיטיביים בכל הנוגע למכשירי הריפוי, אך תבונת־הכפים שלו היתה רבה. ישב רבנו ונאנח מאוד ונכמרו רחמינו עליו והתחלנו לדבר על לבו כי יגש ל„פלדשר" — והיתה לנו נוסף לרחמינו גם כַנָנה להשתחרר לכמה שעות מעול הלימודים.

ישיבה זאת היתה בדירתו של לייזר־לייב — יהודי שהעמיד חינם־אין־כסף שני חדרים מביתו לרשות הישיבה. משיצא הרבי בדרכו לרופא־השינים ואנו נשארנו ללא השגחה נתחוללה מהפיכה בחדר. מקרה של טעות נעשה באותו יום על־ידי

הפלדשר והקרבן היה הרבי שלנו. במקום לעקור את השן החולה, עקר הוא שן בריאה. המקום רחוק היה מן החדר והרבי עשה את כל דרכו ברגל כשהוא הולך ומתענה בשני כאבים — כאבה של השן החולה ושל השן העקורה. הגיעה שעת־הצהרים ובינתים הביא אחד הילדים לחדר את ארוחת־צהריו של הרבי — קערה עם תפוחי־אדמה רותחים וכד־חרס עם חלב חמוץ קו .

בהיכנסו נתקל הילד משום־מה ביוסלה בריל ונסתכסך עמו. תפס יוסלה תפוח רותח מן הקערה והטיל בילד ופגע באזנו. חדרה חתיכה מן התפוח לתוך אזנו והילד התחיל לצעוק מרוב כאבים, ואגב־כך נשמט הכד מידיו והחלב החמוץ נשפך. בתוך מהומה ומבוכה זאת נכנס לחדר גם הרבי עם שני הכאבים — ושוב זכינו ביום־חופש שלם.

אין ספק כי לחדר היה ערך רב בטיפוח נפשו של הילד היהודי, אף־על־פי שבימינו כבר איבד מערכיו, לעומת זאת זוכר אני את הוית החסידות שבעירנו מתוך חיוב בעיקר. המתפללים בבית־הכנסת של חסידי סטולין (עליהם נמנה גם אבי) נתפלגו לאחר פטירת הרבי. חלק אחד הלך אחרי ר׳ אלימלך מקרלין, בנו של הרבי, והחלק השני הלך אחרי ר׳ יוחנן מלוצק — הבן השני של הרבי. כל פלג טען, כי רק לרבי שלו מסר האב את עטרתו. משפחתנו השתייכה לר׳ יוחנן מלוצק ואבי ואחי הגדול היו נוסעים מדי פעם לבקר אצל הרבי. אחת לכל שנתיים־שלוש היה הרבי מבקר גם בולאדימרץ והיתה זאת חויה עמוקה ומאורע כביר. העיירה היתה מתכוננת לקבלת הרבי כבר ימים אחדים לפני בואו. ברגיל היה בא ביום ששי ועמו קהל חסידים מישובים רבים ושונים. חסידי העיירה היו יוצאים להקביל את פניו מלובשים בבגדי חג. בית־הכנסת באותו יום ששי היה מלא מפה אל פה לאו־דוקא חסידיו, גם סתם סַקרנים היו באים לחזות במראה. אם האורח היה ר׳ אלימלך היה הוא הולך אחרי התפילה לחדר אשר הוקצה לו בביתו של ר׳ אשר ישראל השו״ב, ואם האורח היה ר׳ יוחנן, היה מתאכסן בביתו של שוף — בית שנמצא בקרבת בית־הכנסת. הרבי היה יוצא מבית־הכנסת וכל החסידים היו מלווים אותו בריקודים — מעגלים־מעגלים ובשירה של דבקות והתלהבות. השמחה היתה גועשת ממש כהר־פרצים. תמיד הייתי מתפלא ושואל את עצמי, כיצד זה נדלקת בהם שמחה זו? וכל זה לפני שהיטיבו את לבם ביין המשמח לבבות. היתה זאת, איפוא, שמחה פנימית, איזו התעוררות ממעמקים.

כל אחד מחסידי הרבי, האורח, היה ממהר הביתה ועושה את סעודתו מתוך חפזה באותו ליל שבת, כדי להספיק ולשוב אל השולחן שהיו עורכים בבית־הכנסת לכבוד האורחים שהגיעו. את השולחנות היו מעמידים ליד קיר המזרח והם היו משופעים כל טוב — מעדני מלכים ממש. עתה היו פותחים בניגונים, ניגוני חסידים ושירי־לכת שהחסידים־האורחים היו מביאים ממרחקים. אחד הדברים החשובים בערב זה היה ללמוד את הניגונים. יהושע בערא ואברהם ויינר, בעלי השמיעה הטובה היו

עומדים קרוב לרבי, מלמדים ניגונים ולומדים ניגונים. הרבי לא היה אוכל אלא למראית־עין בלבד. דוחף היה בכל פעם את הצלחת שהוגשה לו קדימה ומאות ידים היו מושטות לתפוס שיריים. מי שהצליח ותפס, לא אכל את צידו בעצמו אלא חילקו בין הקרובים אליו. הסטולינאים לא נהגו לומר תורה, ובכל מעיניהם נתונים היו במסיבת השמחה — בשירה ובריקודים.

מכאן היה הרבי חוזר לחדרו ופה התחילה השמחה הגדולה, שמחת השירים והריקודים שהיו מלווים נקישות באצבע צרדה ומחיאות כפים. אותו דבר היה מתרחש למחרת, ביום השבת. עתה היה ערך גדול לחטיפת השיריים מן ה„קוגל". במוצאי־שבת וביום ראשון היו האורחים, שבאו מן החוץ, חוזרים כל אחד למקומו ואילו הרבי היה נשאר בולאדימרץ עד יום שלישי. בבית, בו התגורר הרבי, היתה נערכת כל ערב מסיבה נהדרת והשמחה היתה מגיעה לשיאה בערב האחרון — ערב הפרידה.

ושוב רוצה אני לספר על מעשה־קונדס שמתכנניו לא היו הילדים אלא המבוגרים ואין מעשה זה נוטל מיפיו ומיקרתו של ביקור הרבי, אלא מלבב אותו ומוסיף לו חיות וטבעיות.

הבתים של שוך ושל ר' אשר ישראל השו"ב נמצאו בשכנות זה ליד זה — והיה הדבר במסיבת־הפרידה מן הלוצקאי. החסידים כבר יצאו מכליהם ונתפסו על־כן, למעשה־נערות. מאחר שאבי שייך היה ללוצקאי לקחוני כמה חסידים ואמרו לי:

„בוא אתנו, דויד, ונעשה איזה דבר חשוב בשביל הרבי".

הם הביאוני אל סולם שהיה שעון לגגו של ר' אשר ישראל ואמרו לי:

„עלה בסולם, ושם למעלה, בקיר העליה, ישנה פרצה, תיכנס בעדה לעליית־הגג ותוציא „אינדיקים" ותרנגולות, ככל אשר תוכל, ותמסור אותם לאיש אשר יחכה לך במרומי הסולם".

מי לא יסתכן לעשות מעשה למען הרבי? עליתי ועשיתי כמצוַתם והוצאתי מתוך לוליו של ר' אשר ישראל את העופות המבוקשים שהחזיקם בעליית הגג. לאחר שהוצאנו את השלל הלך מאן־דהו והעיר את ר' אשר ישראל ואמר שיש לו עופות לשחיטה. ר' אשר ישראל לא הכיר כמובן, כי העופות שלו הם, ושחָטם. ובאותו ערב הוכנו מהם מטעמים. חסידי ר' יוחנן ראו במעשי־קונדס אלה מעין נצחון של הרבי שלהם. לאחר שהרבי נסע הוגד לר' אשר ישראל, כי העופות ששחט היו שלו ושולם לו בעין יפה — מחיר כפול ומכופל. וכל זה, כדי לכפר על החטא ועל הצער שהידיעה גרמה לו. והוא מוכרח היה לקבל את תשלום־הכיפורים.

אחד הדברים שמשכו את לבי היה צאתו של הרבי לטייל בשדה — או כשם שהחסידים קראו לכך „לשוח בשדה" — זכר ורמז לטיולו של יצחק אבינו. כך נוהג היה ר' אלימלך ואף ר' יוחנן. רץ הייתי אחרי המטיילים להסתכל בהם, על פניהם היתה נסוכה איזו אצילות, שקועים היו בהרהורים בעת לכתם — שני חסידים היו

הולכים עם הרבי שלובי זרוע, ומלווים אותו בטיולו. גויים שהיו עוברים ורואים את המראה היו מתפעמים גם הם, נעצרים ומסתכלים שעה ארוכה.

גם אני הייתי בין אלה המקורבים לרבי לקלוט את הניגונים. היינו חוזרים עליהם זה בפני זה עד שידענום היטב. ומעשה שהיה בדודי, לייב טייטלבוים, הוא נסע לרבי באחד החגים ולמד שם ניגון חדש ובליל שבת נערכה מסיבה של חסידים, בפניהם ביקש להשמיע את הניגון, אך אהה... נשתכחה ממנו המנגינה. הדבר הסב לו צער רב. המסיבה לא נתבטלה, כמובן, ולחסידים לא היה מחסור בניגונים ואף דודי נטל חלק בהם, אולם רוחו נעכרה עליו והוא שב הביתה מדוכדך מאוד.

באותו ליל שבת, האחר בלילה, שמענו פתאום שירה נישאת מחדרו של דודי — שירה ערבה ולוקחת לב. בטוחים היינו כי נתגלה אליו הניגון שנשתכח והוא יושב ושר אותו. ומה נדהמנו למחרת בבוקר בקומו נרגש מאוד ובספרו, כי הניגון השכוח עלה לפניו בחלומו, סיפרנו לו, כי אמנם שמענו אותו מזמר מאוחר בלילה ובטוחים היינו, כי הוא שר מתוך ערות. התפלא גם הוא ופליאה בפליאה נגעה.

חדרים והויה חסידית — ואנו הילדים הלכנו והתבגרנו והתחלנו לתהות על עתידנו: מה יהיה מחר — מה תכלית חיינו בעיירה? אלה שיצאו לישיבות ללמוד היו חוזרים הביתה לקראת החגים עם איזה עצב בעיניהם, אלה שיצאו לוילנה היו חוזרים ובעיניהם התרוננות ותקוה, מושפעים מן הרוחות החדשות שנשבו בעולם הגדול. גם אני כבר גדלתי ועמדתי על פרשת־דרכים. הורי אמידים היו והם ראו את עתידי בעיירה, כלומר: השתלבות במעגל הדורות המסורתי. אולם אותי כבר משך משהו, ועדיין לא ידעתי פירושו של אותו „משהו".

באותם ימים נוסד בעיירה קן „השומר הצעיר", באקראי היה הדבר, ונשתלבו בו ערכים שהשלימו מבחינה ידועה הויה מוכרת וידועה — הויית החסידות — השירים והניגונים, האחוה והעזרה ההדדית, שמחת־החיים וערכי־המוסר שהתבטאו בדברות של השומר, כל אלה משכו את לבנו — קנקן חדש ליין ישן. מעתה חשנו, כי יש תכלית לחיינו ונכנסנו לעול הפעולה — במסירות ובהתלהבות. באותם הימים נוסד „החלוץ" וגם הבית"ר. הלכנו ממש בדרכי אבותינו — בחרנו לנו רביים חדשים, החלה התחרות על רכישת חברים. כל אחד השתדל שהקן שלו יהיה מסודר יותר, שתהי בו שמחת חיים רבה יותר: השירה, והעניבה, והסמל היו מסייענו הנאמנים ואני שהייתי מומחה לשירה, לא נחתי ולא שקטתי. הילדים, אותם משך כל גוף־תנועתי לקן שלו, לא התעמקו כל־כך בשאלות האידיאולוגיות — לבם הלך אחרי הדברים החיצוניים, אשר הזכרתי.

והנה יצאתי־למושבת מנהלים והוענק לי שם „חזק ואמץ", ובשובי לעיירה, הייתי כבר „גיבור לאומי" — הכל ידעו, כי במושבת המנהלים נערך מסדר מיוחד למתן הסמל, כי מדורה נערכה וכי זכיתי ללחיצת יד מאת מנהלי המושבה ומארגניה ששמם כבר הלך לפניהם. ולא זו בלבד אלא גם תעודה ניתנה לי המאשרת, שחור

על גבי לבן, את הענקת הסמל. והנה אני בולאדימרץ, ועל חזי מתנוסס הסמל שמתחתיו רקע של בד צבעוני. — אטו מלתא זוטרתא היא?

הקן נתרחב, קמו מנהלים ומדריכים — שלמה רזניק, שאחותו היתה העולה הראשונה מולאדימרץ ועל־כן ראינוהו מקורב לארץ־ישראל יותר מכל השאר — נכנס בעבי הפעולה וכן שמואליק בוראק, שגם הוא היה מעמודי התווך של הקן — עתה החלה תקופה של פעילות — טיולים, ויכוחים, משחקים. ואני גופי הייתי אפילו ראש־הקן בתקופה מסוימת. פתאום גילינו יופי מיוחד בסביבה שלנו, בנופה — ביערות ובשדות — החלה פרשה של יציאה להכשרה והצטרפות ל„החלוץ", הזמנת מרצים מחוץ למקום, כדי להגביר ולהאדיר את ערכה של התנועה בעיני תושבי העיירה — הרבה דברים שהיו קיימים גם קודם לכן, נתגלו עתה באור חדש, לרבות השירה החסידית. אותו ניגון עצמו מושכים היו בשעתו החסידים בבית־הכנסת, — אך צביונו אחר, אם שרים אותו ביער צעירים מטיילים. עתה מביטים היינו מתוך הערצה לגויים העובדים בשדה — העבודה היתה כבר חלק ממשאת־נפשנו. אפילו בית־הדואר של העיירה קיבל צביון חדש — בשבת היו רבים הולכים לדואר לקבל את החדשות — מכתבים ועתונים, הקשר עם העולם הגדול נתהדק והדואר היה המתווך הנאמן. אך היו דברים אשר ניטל משהו מאורם — בשבת למשל, ליד השולחן, נתגלעו ויכוחים, הדעות היו מחולקות, בעיקר בבתים שבני־הבית היו שייכים להסתדרויות שונות — וזוכר אני כיצד היה אבי קורא כלפינו בדאבון לב.

„ישנה לנו שבת אחת בשבוע, רק שבת אחת ויחידה — עשו נא למענה, אַל תחללו את קדושת השבת. תפסיקו את המריבות ליד השולחן!"

הסבתא שלי, המיילדת הישישה צ'ארנה, הגיעה לגיל מופלג. בת מאה שנים ויותר היתה במותה. משמלאו לה תשעים שנה חדלה לעסוק במקצועה, כמיילדת. עתה מילאה את מקומה אמא שלי, בריינדל — בתה של צ'ארנה.

אכן, תהי זו אמת אם אומר, כי אמי ירשה מאמה, לא רק את המקצוע אלא גם את מעלות־הרוח — מידות החסד והנדיבות.

בימיה של הסבתא, הבריות, שבמשפחתם נמצאה אשה הרה, היו חוששים מעין־הרע ונהגו שלא לפרסם מה מספר החדשים להריונה של האשה, אדרבא מצניעים היו אותם. והוא הדין בימים שלאחר־כך, כשאמא החלה לעסוק כמיילדת. בלילה ואני כבר ישן, הייתי שומע פתאום נקישות בדלת וקול לוחש וקורא מתוך חרדה:

„בריינדל, בריינדל!"

אמא היתה מתעוררת מיד וקמה. היא כבר ידעה ימיה של מי מלאו ללדת. על־אף הסודיות שהבריות נקטו, מטביעת עינה כבר ידעה, איזו אשה כרסה כבר בין שיניה ואיזו שהות לה עדיין להמתין. לפיכך, משנשמעו הנקישות ידעה כמעט תמיד מי ומי המנקש. אני, אם לא התעוררתי מן הנקישות בדלת, מתעורר הייתי לאחר־מכן, כינן שתרמיל־העור הקטן, בו מרוכזים היו האביזרים של המיילדת, תלוי

היה מעל מיטתי ומשבאה אמא לקחתו נתעוררתי כמעט תמיד והייתי מן העדים הראשונים לבשורת הלידה החדשה.

כחמש־עשרה שנה מילאה אמי את השליחות הקדושה הזאת, אחרי אמה — הסבתא צ׳ארנה. ולא סתם אמרתי שליחות, שכן חינם מילאה את התפקיד הזה. אמנם ניתן לה תשלום כלשהו, ותשלום זה תלוי היה במצבה של משפחת היולדת — עניה או אמידה. מעניות לא נטלה כל תשלום. אולם את הכסף שקיבלה שומרת היתה למעשי־צדקה בלבד.

כל יום שישי טורחת היתה להקדים ולסיים את עבודות־הבית ולצאת על פני העיירה כדי לחלק מצרכים וכספים למשפחות עניות. אף פעם לא שאלנו אותה לאן היא הולכת. ואמא, לא סיפרה מעולם היכן ביקרה ואילו הן המשפחות שנזדקקו לחסדי הבריות, שלא לפגוע, חס ושלום, על ידי פרסום מעין זה ברגשותיהם של בני משפחות אלה.

מעשי צדקה היו נחלתן של נשים רבות בעירנו ואמא בכלל אלה. אפשר כי בשעתו לא ידענו להעריך נכונה את הסגולות התרומיות האלו, אולם עתה, בשעה שאני מהרהר בהן מתמלא אני פליאה רבה לאותן מידות של ענוה וארך־אפים בהן נתברכו, אשר שכר מצוותיהן היו המצוות עצמן ולא פרסום או כבוד.

מתוך השקפה זו, מיטיב אני להבין את סיפורו של בן דודי, יואל בורקו, שניצל מיום הטבח והגיע ארצה. הוא סיפר לי כי היה בביתנו, באותו יום ששי, יום־הכליון, ויחד עם כל בני הבית הוא גורש אל מגרש־האיסוף, וזכורים לו היטב דבריה של אמא בצאתה מן הבית.

„אל תיפול רוחנו, יואל, אנחנו מובלים אמנם למוות, אולם זכור כי באים אנחנו לשם לפני ברכת־הנרות וזאת היא זכות גדולה.״ הוא סיפר כי כל הזמן מדברת היתה עלינו, הילדים שבמרחקים, „מי יודע מה גורלם״ ?...

אולם בימי ילדותנו לא יכולנו להעמיק ראות עד כדי כך, הזמנים היו זמנים כתיקונם, פחות או יותר, ואנו הצעירים נתונים היינו בעולמה של תנועת הנוער, סבורים היינו כי עולם חדש נתגלה לפנינו, הויה שאין הורינו מסוגלים להבינה. צעירים היינו ועינינו נשואות היו לא לבית ולערכיו אלא להפלגות ולטיולים...

בולאדימרץ לא היה אמנם נהר. אך בכפר אוז׳ירו שנמצא במרחק של כ־12 קילומטרים מולאדימיץ היה אגם גדול מאוד. בלבו של האגם אי־פלאים ועליו חורשת עצים יפה. לכאן היינו באים להפלגות, לערוך מדורה, להיות מסובים אל אורה, לשיר, ולשוט בסירות. על החוף היינו מקימים את מחנה־האוהלים וכאן היינו מבלים עד השעות המוקדמות של הבוקר. היתה זאת תקופה של כיסופים ורומאנ־טיקה, התהלכנו כחולמים ממש וקרובים היינו יותר לשמים מאשר לארץ. — עתה גם החלו להינצר הזוגות הראשונים וכבר ידענו „מי מחזר אחרי מי״...

והנה תקופת ההכשרה — ההכשרה כמו הורידה אותנו משמי החלומות אל אדמת

המציאות האפורה. כאן כבר עמדו הדברים בסימנו של יום התלָאות ולא של דמדומי־הבוקר, כפי שנתגלו עלינו על האי הנפלא אשר באגם אוז׳ירו.

יצאתי להכשרה ללודמיר. הורי לא שבעו נחת מצעד זה ובבית התקינו לי מערכת בגדים חדשה, כיאה לבן אמידים. בבית עוד ניסו להניא אותי ממעשה־הנערוּת — לנדוד למרחקים, כדי להתייגע בעבודה מפרכת ושחורה. הגעתי להכשרה ואין אני צריך לספר, כי עד מהרה אבדה ממני החליפה שלי והייתי שוה בין שוים — שוה לעבודה המפרכת או לבטלה המייגעת ולרעב ולכל התלאות אשר עברו על קיבוצי הכשרה רבים בימים ההם. והנה הגיע הזמן שצריך הייתי להתייצב לצבא. חייב הייתי לחזור לבית־הורי לולאדימרץ. יצאנו קבוצה של כמה וכמה חברים. הוצאות־הדרך לא היו לנו ונאלצנו לעשות ברגל דרך של 50 קילומטר מלודמיר לקוֹבֶל. את הדרך לא ידענו והולכים היינו בעקבות העגלונים שהובילו עגלות עמוסות קמח מלודמיר לקוֹבֶל — דרך יערות ושדות. מלוכלכים היינו, פרועים ובלויים, עינינו אדומות מחוסר־שינה. ניסיתי לנחם את חברי לתלאה:

„שמעו נא, אמרתי — לא כלו כל הקיצין, ואם ישחק לנו המזל, תיפתר הבעיה של הוצאות־הדרך בהגיענו לקוֹבל. יש לי בן־דוד בקוֹבל. אין אני יודע אמנם את הכתובת שלו, אך אפשר ואפשר, כי נפגוש אותו באקראי ואז... גם את רעבוננו נשקיט וגם הוצאות־לדרך הא יחסרו לנו״. עתה מפליג הייתי בתיאור עשרו ונדיבוּת־לבו של בן־דודי זה, שהיה סוחר יערות גדול.

בשעות הבוקר המוקדמות הגענו לקוֹבל, עיר שהיתה צומת־דרכים, ועובדה זאת לא לטובתנו היתה, כיוָן שאורחים מסוגנו היו בה תופעה שכיחה ביותר. מכאן יוסבר משום־מה לא יכולנו להסתייע על־ידי הקופה של „החלוץ״ שבקוֹבל. היה זה בשעה 11 בערך, עומדים היינו, אני ואחוזת־מרעי, באחד הרחובות ופתאום נתגלה לעיני מרחוק בן־דודי, שעמד עם כמה יהודים הדורי לבוש ושוחח.

„חברה, מצאתי אותו״, קראתי בהתפעמות רבה, „הוא ישנו!״.

חברי כבר ידעו למי קריאתי זו מכוונת. מיהרתי להגיע אל המקום בו עמדה חבורת היהודים. ניגשתי אליהם ללא גינונים מרובים, כאדם העושה בתוך שלו, וקראתי בקול רם שהיה בו אולי נופך של חוסר נימוס:

„אָ, שלום משה!״

אולם כמי שנידון בצוננים נסתלקה ממני התלהבותי ונדהמתי לראות, כי משה מתעלם כביכול מברכתי, לא העמקתי לחקור באותו רגע לסיבת הדבר, אך מיד עברה אותי הרגשת עלבון נוראה. לא פיקפקתי רגע וכהרף־עין פניתי ממנו הצדה ואמרתי בלבי: גם אם כל טוב ביתך תציע לי לא אקח ממך.

רק שאלה אחת הציקה לי מאוד. כיצד איראה עתה, לאחר כשלוני, בפני החברה שעמדו מרחוק וציפו בכליון־עינים לישועות ולנחמות שאני עתיד להעניק להם. ניגשתי לחברי ואמרתי להם, שהיתה לי טעות, כי לא בן־דודי היה האיש.

עשינו גם את שאר הדרך ברגל — דרך רבת תלאות עד שהגעתי הביתה.

באותו חג הפסח הגיע בן־דודי לולאדימרץ. הוא בא לקראתי בחיוך טוב ובמבוכה.

„דו געלער! אדמוני שכמותך!" צעקתי לקראתו, „עודך מעז לחייך אלי?"

הוא החל להסביר לי ולכל בני־הבית, שכבר ידעו על הענין, את השתלשלות הדבר. כיון שהוא עמד עם סוחרים מכובדים ונתון היה באיזה משא־ומתן, וכיון שברכת השלום שלי היתה ממש פוגעת, ומאחר שכל חזותי היתה כשל יחפן, המשוטט ברחובות, נדהם הוא ברגע הראשון ומבוכה נשתלטה עליו, עד כי עשתונותיו אבדו. אולם לאחר רגע, משהתאושש קצת התחיל לחפש אותי, ביקש להזמין אותי לביתו, כי אתרחץ ואוכל... לפי דבריו קשה היה ממש לתאר איזה מראה מבהיל היה לי באותה שעה. הוא חיפש אותי בנרות ממש ולא מצאני, הדבר גרם לו מוסר־כליות. הופך היה והופך באותו סיפור ומסביר לנו שלא היתה לו כל כונה רעה... השלמנו סוף־סוף, הרי עמדתי על סף העליה ובמצב זה אין אדם נוהג לנטור.

קיץ של 1934, שבהיסטוריה של ולאדימרץ היה בו משהו מיוחד — השריפה הגדולה. גם ביתנו נשרף ואנו עברנו להתגורר אצל קונדס — מחוץ לעיר. היה זה בשבילי קיץ שעמד על הגבול, קיץ של חשבון־נפש והרגשת פרידה מן הבית, ומן העיירה. הנוף המיוחד של ולאדימרץ השרופה, עם תלי האֵפר המרובים, גם הוא סייע כביכול להעמיק הרהורים ולעורר תהיות.

מאלה שלא יכלו לבוא אל ביתנו נפרדתי בבתיהם שלהם. עברתי על־פני בתים רבים וחרותה בזכרוני עד היום שעת פרידתי מוולוול קאנוניץ שהיה חולה צמוד למשכבו. זוכר אני את עיניו המברכות והעיפות ואת דבריו הנוגים:

„אתה שומע, דויד, ספק אם יהיה בי כוח לרדת פעם מן המיטה, אך אלהים עושה חסד גם עם החולים ולכן העניק הוא סגולה גם לחולים המסוכנים, את הסגולה לברך... ועליך לדעת כי הברכה של שכיב מרע היא ברכה גדולה מאוד, ואני מברך אותך כי תצליח בכל דרכיך ובכל אשר תפנה... זכור, כי זאת היא ברכה של שכיב־מרע. עיני נתקשרו דמעות מרוב התרגשות — ועד היום עולה בי מפעם לפעם תמונה זו של שעת הפרידה מוולוול קאנוניץ...

רבים מבני גילי ושאינם מבני גילי ראוני כמאושר, וביתר־שאת הרגשתי את הדבר ביום־הפרידה. ביתנו נתמלא מפה לפה — חברים וידידים וקרובי־משפחה, ולא הבית בלבד — גם המגרש שמסביב לבית. בתוך רחשי האהבה והידידות שבאו לביטוי בתכונה של יום הפרידה, חשתי גם את הצער האִלם של המבטים הנוגים והשואלים ומה יהיה אתנו?

רבים רבים ליווני כברת דרך ארוכה, ומהם שלא הסתפקו בכך ואף נסעו עד לתחנת־הרכבת לרפאלובקה, כדי ללותני בדרכי לארץ־ישראל.

יצחק קמין

ישן וחדש

במי פגעת לרעה, עיר מולדתי האהובה, על איזה חטא המר לך גורלך כל־כך? קטנה ותמימה היית, מלאת צדקה וחסד, את לבך מילאו תמיד כיסופים ותפילה — לפעמי־גאולה נשאת את נפשך, כשאר קהילות ישראל, למעשים טובים שאפת — מדוע, איפוא, יצאה עליך הגזירה הרעה?

לשיחה מעין זו, עם עצמי ועם זכר עירי, נקלע אני מדי פעם בפעם, כאילו היתה עיר מולדתי גוף חי, שאפשר לבוא עמו בדברים ולקבל ממנו תשובה.

אף כי עברו כבר שנים רבות מאוד, שב אני ורואה את העיירה בעיני רוחי, כאשר היתה מלפנים — לא מופלגת בעושר ולא מופלגת בעוני — שבתות וימים טובים פזורים היו על־פני החולין של כל ימות השנה, כאיי פלא נכספים. הנה הגיעה השבת של העיירה ועשרות ומאות של תושביה היהודים, שעומסים היו רק לפני שעות מספר עול פרנסתם, — הנה הם נחפזים לביתם להתקדש לקראתה. עוד מעט והם יצאו לבתי־התפילה — הנה אראם בהליכתם זו, מַעדנוֹת יהלכון, אפילו הליכתם מעין תפילה היא. כבר אתמול, ביום ה׳, טרחו למענה — כלום רק אתמול? כל ששת ימות החול לא היו אלא פרוזדור לטרקלינה ועל־כן דומים הם עכשיו כאילו בתוך טרקלין, על־פני מרבדיו מטופפות רגליהם, בכובעים של משי ובקפוטות של אַטלס — לקבלת־שבת הולכים הם. עוד מעט ומבתי־התפילה יינשאו בחללה של העיירה השקטה והמקשיבה ניגונים ערבים: „לכו נרננה" „לכה דודי לקראת כלה" — ניגוני חזן וציבור.

הן כל־כך הרבה נכתב על הויה זאת, על הסעודה של ליל השבת, על שירת „שלום עליכם מלאכי השלום!..." שהיתה נישאת מכל בית לפני הסעודה — מאות אלפי יהודים בעיירות ובערים היו כמעט בעת־ובעונה־אחת אומרים אותם פסוקי השלום — איזו תנועה עצומה היתה זאת למען השלום — תנועה שלא כפו אותה מבחוץ וכולה באה מתוך מניעים נפשיים.

מחר, בבוקר של יום השבת ישכימו רבים לקום וילכו לבתי־הכנסת לומר תהילים — ושוב בניגון של עצב וכיסופים. מבית־הכנסת ישובו הביתה לסעודה של שחרית, לרקיקים של שבת ולכוס של ציקוריה עם חלב־של־חמין — חלב שעמד מאז אתמול בתנור וכבר נתכסה קרום אדום ודשן. ושוב הליכה לבתי־הכנסת —

תפילת שחרית ומוסף ואף הסעודה הבאה משולבת תהי זמירות וברכות — צרכי הגוף והנפש יבואו כרוכים אלה באלה.

והתכונה המיוחדת לקראת החגים — כל חג וחג והאפייני שבו ובעיקר חג הפסח. כל חג סימל איזו מהפכה, איזו סטיה מובלטת מן הרגיל וחג הפסח יותר מכולם. כבר חודש לפני החג מורגשים היו פעמיו המתקרבים — בחנויות נתרבה הפדיון — צעירים באו לקנות אריגים לחליפה. חייטים וסנדלרים ידעו עתה עונת עבודה בוערת — עושים היו ימים ולילות כדי להספיק ולהכין את כל ההזמנות. מראות חדשים מופיעים בנופה של העיירה. השלג כבר נמס והולך, האדמה מגלה את פניה — משובשת היא שלוליות רבות בשל הפשרת השלגים. והנה רואה אתה יהודים הנושאים צרורות לבנים — צרורות אלה אינם אלא סנוניות הפסח הראשונות — ובהם הקמח המיוחד לאפיית המצות. בסדינים לבנים ישאו את שקיות הקמח אל בתי־המאפה המיוחדים.

בשוק רואה אתה הרבה כפריים, שגם הם מכירים את מועדיהם של היהודים, ולפיהם יודעים הם לכוון את מכירת תוצרתם — עתה מביאים הם למכור כלים של עץ וכלים של חרס, ונשים צובאות על עגלותיהם לקנות. נוטלת אשה קדירה של חרס, מנַקשת עליה ומקשיבה לצלילה, אם אין הוא פגום — שלם הצליל ומתנגן, סימן בכך שהקדירה שלמה וטובה, עמום הוא וצרוד — סימן כי סדק בקדירה. גויים כבר הביאו בעגלותיהם סלקים אדומים — גם זה פרי נאה מאוד לחג הפסח, הצבע האדום הוא אחד הצבעים המקובלים בו, הרי גם היין של הסדר אדום הוא. רבים מיהודי העיירה נושאים את הסלקים האדומים לבתיהם — חזקה על נשותיהם, שהן תכיננה מהם את החמיצה הראויה לשמה.

הנה עומד כאן בסמטה חיים־לייב הסנדלר, ועמו כמה יהודים והם דולים את כל המים מן הבאר — להכשירה לחג הפסח. ושם, ברחוב המוביל לבית־המרחץ, חופזות נשים וכלי־נחושת שונים בידיהן להגעילם בדודי המים הרותחים ולעשותם ראויים לחג. כאן, ליד אחד הבתים, עומד יהודי וחופר בתוך אדמתו — בבור אשר יעשה מטיל הוא אבנים. עוד מעט והוא ילהטן באש ועליהן יגעיל את כליו. יהודים חופזים לקנות יין. הנה רואה אתה בעלי־עגלות שבאים מן „הקולייקה" ומביאים כבר אורחים שונים — נערים שלמדו בווילנה שבים הביתה לחג, נערים שיצאו לחפש פרנסה בערים אחרות שבים גם הם הביתה.

הכל הולכים לבית־הכנסת, אף־על־פי שרוחות חדשות כבר מנשבות, בעיקר בין הצעירים. בחורים מסתכלים זה בחליפתו של זה ומשמיעים דברי מבינות. אחרי התפילה בא ה„סדר" המסורתי עם כל התפארת שהיתה מתלוה אליו — ההגדה והיינות וגניבת האפיקומן, ופתיחת הדלת לאליהו הנביא, ובסוף ההגדה — כדי לשמח את הלב ולצאת מן האוירה הרצינית והחמורה — מסיימים בדברים קלים יותר, הרי הם הפזמונים השונים המשולבים בהגדה והמושרים ברוח קלה ובדוחה.

והנה יום תשעה באב — הקינות העולות מבית־הכנסת, הספסלים ההפוכים — זכר לחורבן. יהודים חלוצי נעל — רק גרביהם לרגליהם — יושבים ובוכים על גלות השכינה. ונערים מסייעים להעמיק את הרגשת היגון באורח משלהם. מטילים הם „בְּרֶלֶך", כלומר: חרולים, לתוך הזקנים של המבוגרים ואלה מתענים להוציאם, והרי לך שתי זכיות בחדא מחתא — זוכים הילדים למעשי שובבות ואף לדבר מִצְוָה, שכֵּן גורמים הם להעמקת היסורים. ואמנם להוציא חרול מעין זה שנסתבך בזקן, כרוך היה ביסורים מרובים. מבית־הכנסת הולכים עתה הכל לבית־הקברות, כדי להשתטח על קברותיהם של הקרובים והצדיקים, להשיח את מרי הלב ולבקשם, כי יהיו מליצי־יושר בפני השוכן במרומים.

עתה מתקרבים הימים הנוראים והם עומדים בסימן הניגונים העצובים של אמירת הסליחות. הנה ראש־השנה. רואה אני את ר' בן־ציון ז"ל, השוחט של חסידי טריסק, בעלותו על הבמה, לפני תקיעת השופר, ושומע אני את קולו הערב והצלול הנישא סביב־סביב באמרו את הפרק „למנצח לבני קורח". זוכר אני את הרטט שהיה עובר בי בהיותי ילד ובשמעי את תפילתו — והנה ערב יום הכיפורים — כל העיירה מלאה תכונה של בקשת רחמים, של כפרת־עוונות, מסביב נישאים גם קולותיהם של התרנגולים — הכפרות — שנערים נושאים לשוחט. ולעת ערב עומדים היינו ומסתכלים במחזה המרהיב והמאלף, כיצד יהודים מכובדים משתטחים בבית־הכנסת על הרצפה ונמצאים לוקים על־ידי השמש של בית־הכנסת וכל אלה לשם מירוק החטאים והעוונות. והנה קערות הצדקה, אשר על השולחנות ונרות־הזכרון הגדולים המלאים בבית־הכנסת והמהבהבים כנשמות טהורות, תפילת כל־נדרי המעבירה רטט ותפילת הנעילה. ולאחר מכן חג הסוכות „והכנף" הנפתחת מעל הסוכה מתוך גג הבית ומגלה פיסות שמים מבין הסכך הירוק — זכר לסוכות בהם ישבו אבותינו בצאתם ממצרים. ולאחר מזה שמחת־תורה, על כל הצחוק והעליצות שחג זה הביא בחיי העיירה — מה נפלא האיזון הנפשי שבכל ההויה הזאת — יגון ושמחה, אור וקדרות והכל ניתן במידה ומשקל למען יישמר כוח החיים — כי על תורת חיים ואמונת־חיים נצטוו אבותינו, ולפיכך אסור היה מאוד להגדיש את הסאה, אם לכאן ואם לכאן.

חיים שקטים ויפים, חיי צדקה וחסד — ונוקבת השאלה ואיננה נותנת מנוחה, מדוע נגזרה הגזירה על אנשים אלה להיכחד מתחת השמים בצורה אכזרית כל־כך. מדוע נגזר על האיש הטהור זליג צ'רניאק ז"ל, אשר מיהר להציל את ספרי התורה, כי יירצח בצורה אשר כזאת? אמנם, הדור שלנו כבר נתרחק בהשקפתו ובמשׂאות־נפשו מן ההויה הזאת — אך סגולותיה הנפלאות נשארו חרותות בלבו.

דור חדש היה הדור שלנו, אך לא בחלל ריק קם דורנו. שרשים עמוקים לו בהוַיית אבותינו — הויה חדשה התחילה בעיירה, הסתדרויות למיניהן, ספריה

עירונית, להקה דרמתית, בית־ספר עברי שקיומו עלה בקושי, דיבור עברי ולימוד עברית מתוך דבקות ומסירות־נפש. אלה הם רק ראשי־פרקים של הניית־חיים עשירה שנתבטאה בענינים רבים יום־יומיים, אולם על כולם זרח אור הערגה של שיבת־ציון, אותם כיסופים שספגנו מילדותנו בתפילותינו השונות, ובפסוק הרוטט „ותחזינה עינינו בשובך ליצון ברחמים!..."

בשורות „החלוץ"

בן 17 הייתי כשיצאתי לסארנה ללמוד חייטות. סארנה היתה עיר ציונית ותרבותית מאוד, עיר רעננה ומלאת חיים. כאן התחלתי להתעניין בהסתדרויות השונות ובתנועות הנוער, וההסתדרות „פרייהייט" היא אשר ליבבה אותי ביותר. בה נתרכזו זה בצד זה, סטודנטים, גימנזיסטים ופועלים ודבר זה משך אותי מאוד — כאן הכרתי מקרוב את סניף „החלוץ" שבמקום והחלטתי לעשות כל מה שביכולתי לשם יסוד „החלוץ" בולאדימרץ. לאמיתו של דבר כבר היתה בה הסתדרות „החלוץ" לפני כן — כמה חברים וביניהם האחים פסח ויעקב צ׳רניאק יסדו בעיירה איזה קיבוץ־הכשרה, קומונה של חוטבי עצים ועושי עבודות שחורות, אולם הגוף הזה לא התקיים הרבה זמן.

אם אין אני טועה, היה זה בחג הפסח של 1929, בשובי מסארנה, בשעה שהתאספנו כמה חברים והחלטנו לייסד את סניף „החלוץ" בעיירה. אכן, משמעות סמלית בדבר, חג הפסח והסתדרות „החלוץ", אשר עשתה כל־כך הרבה להוצאתם של צעירי ישראל משעבוד לחירות, מגולה אל אדמת המכורה. ארבעה היינו המייסדים: ברל חיז׳י, אליהו גרמרניק, יוסף בריל ואני — ארבעתנו החלטנו לפעול, ואמנם למחרת כבר נערכה אסיפה גדולה ב„סוצ׳ה ואלד" — ובה השתתפו בני־נוער רבים, אשר ביקשו להירשם בהסתדרות החדשה, ורבות היו הבקשות שהוגשו אלינו.

מגמת „החלוץ" היתה, בין השאר, לטשטש את המחיצות בין משפחות מכובדות לבין משפחות מכובדות פחות — היתה זאת הסתדרות עממית שהסייגים נתבטלו בה והשויון הוכר כקו המנחה. מעתה ראית בני עניים ועשירים, שהם מטיילים יחד, מבקרים זה בביתו של זה. בימים אלה נוסד גם הבית"ר ולא חסרו הוויכוחים. גם האוכלוסיה נתפלגה — מהם שתמכו בנו ומהם שתמכו בהם. אחד מאלה אשר תמכו ב„החלוץ" היה חברנו היקר יעקב צ׳רניאק. זוכר אני את דברי הפולמוס שהיו מתלקחים במטבח, אשר בדירת צ׳רניאק, בית שהיה מעין אכסניה לצעירי העיירה. זוכר אני את שבתנו על הטפצ׳ן הישן שבמטבח, ואת קולות המתווכחים שהיו מהלכים סביב סביב. לא פעם היה ר׳ זליג צ׳רניאק, היקר באדם, יוצא אלינו ומתרעם:

„מספיק לכם, פרחַחים", — היה אומר „מוטב כי תלכו לבית־הכנסת לעסוק בדברי תורה ולא בהבלי החולין שלכם".

רבים היו המכשולים שמצאנו בדרכנו ובהם מכשולים שהורינו שמו על דרכנו, אולם הקבוצה המאַרגנת איתנה היתה ברוחה ולא נרתעה מפני הקשיים. החילונו לדאוג לעלייתם של חברינו ובזכותם של „החלוץ" ו„השומר־הצעיר" יצאו רבים להכשרה ואף עלו לארץ־ישראל.

אחד הנימוקים החותכים בדברי הסברתנו היה, כי אין לנו עתיד בארצות גלותנו, אולם גם אנו לא שיערנו אז, כי הנבואה שלנו תתממש מהר כל־כך ובצורה אכזרית כל־כך. לא „החלוץ" בלבד — כל ההסתדרויות שהיו בעיירה ואשר הטיפו לעליה לארץ־ישראל ולא רק ההסתדרויות, גם מוסדות כגון הספריה, והלהקה הדרמתית — עשו רבות לשינוי הערכין.

מה רבות הדמויות העולות בהזכירי את השם „להקה דרמתית" — הנה פסח צ'רניאק, אשר הופעתו בתפקיד של קומיקן, היה מעורר גלי צחוק ועליצות בקרב הקהל, והנה זלדה בס — השחקנית המחוננת ורבת־החן ועוד ועוד...

ודאי ישאל השואל, מדוע נמשכתי ל„החלוץ", דוקא? — הייתי נער שקיבל חינוך תורני, הורי מחסידי טריסק היו, נער עובד הייתי וכאן התשובה. שני היסודות — עממיות וחינוך מסורתי ונדמה לי, כי שני אלה הובלוני ל„החלוץ". כמה נפגע הייתי מלעגם של בחורים יהודים, שלמדו כמוני בחדרים, ונעשו קומוניסטים, מדברי לעגם על הציונות ועל ארץ־ישראל. גם „השומר־הצעיר" עשה גדולות בין הנוער, אך אני — אהבתי נתונה היתה ל„החלוץ" ובעניני אהבה אין מקשין.

כל הקיץ ניהלנו את עבודתנו החלוצית ביער — כאן נערכו שיחותינו ופעולותינו, אולם לקראת הסתיו והחורף לא יכולנו, כמובן, להסתפק בחיק־הטבע וזקוקים היינו לדירה ממש. עתה שכרנו דירה אצל נוצרי אחד, היה זה בית קטן ברחוב בעלי־המלאכה, בית שגגו קש וחלונותיו קטנים. היה לבית חדר אחד גדול. בערב, כשבני־הנוער שלנו היו מגיעים לסניפם, היה הגוי מפנה את החדר. משפחתו היתה עוברת למטבח וכדי לעשות לנו נחת רוח היה מכסה את התמונות של האם הקדושה ומעל הקירות היו מתנוססים עכשיו רק הסיסמות שלנו, כגון „החלוץ אכזרי במעשיו", „אם תרצו אין זו אגדה", „טוב למות בעד ארצנו" ובין כל אלה תמונתו של טרומפלדור ושל הרצל ולידם תמונת האם הקדושה המכוסה בוילון קטן. כאן היינו שרים ורוקדים עד מאוחר בלילה ומעבירים שינה מעיניהם של בעלי־הבית, שלא היה להם דבר עם תנועת „החלוץ", פרט לשכר־הדירה שהיו מקבלים. לאחר מכן שכרנו דירה אצל יהודי אחד, הריהו אברהם־אהרן מן החברה קדישא.

מאבק על קיום הסניף

לא קלים היו חיינו בתנועה, ההורים, בדרך־כלל, התנגדו לנו ועולה בי תמונה של טיול אחד שערכנו בעיירה ברחובה הראשי, והנה יצאה אמו של אחד מחברינו, אותו שלחנו להכשרה, והחלה לצעוק אחרינו:

„מה עוללתם לבני, עוכרי ישראל שכמותכם. למה גזלתם ממני את בני ושלחתם אותו לקלוסובה, לאכול טריפה? מה חטאתי, כי נגזר עלי עונש שכזה?"

נדמה כי הפרט הזה מוכיח איזו אי־הבנה היתה עדיין בתוך חלקים מסוימים של הציבור היהודי לפעולתנו, וחבל־חבל: שאלמלא כן היינו ודאי מצילים הרבה־הרבה יותר. מצפרניו של המשחית.

גם המשטרה הפולנית גרמה לנו סבל רב — רדיפות והפרעות. מדי פעם היה בא שוטר לסניף ומצווה על הנקהלים בו להתפזר. חשדו בנו, כי קומוניסטים אנחנו. קומוניסטים שמַסווים את עצמם כציונים. רשיון למועדון שלנו לא היה. וזוכר אני מקרה, שמפקד־המשטרה גופו, הגיע למועדון בשמעו את השירה העולה מתוכו. הכל החלו לברוח בעד החלונות. למחרת היום נקראתי אני ודב חיז׳ למשטרה ועמדנו בחקירה נמרצת.

„מי אתם?" — שאל המפקד.

„אנחנו פלסטינצים" — השבנו.

„מה זה פלסטינצים?" — הוסיף הוא לחקור ולשאול.

את השם ציוניסטי (ציונים) ידע הוא. אולם מה זה פלסטינצי אין הוא יודע. אימצנו את כוח שכנוענו בפולנית והסברנו לו, כי אנחנו, כל מטרתנו היא לנסוע לארץ־ישראל, להקימה מהריסותיה ולחדש בה את ימינו כקדם, ודבר זה אין לו כל שייכות לקומוניזם.

עתה הוציא המפקד מתיקו חוזר אחד משלנו, שבו היה כתוב על חג האחד במאי והתחיל להקשות:

„אם אין אתם קומוניסטים, כדבריכם, מה לכם ולאחד במאי?"

הוספנו להסביר לו ולהסביר, כי בארץ־ישראל עתידים אנחנו להיות פועלים, ושם ישנה הסתדרות פועלים כמו פ.פ.ס. בפולניה, והסתדרות זו חוגגת את האחד במאי, ומתוך קשר ואהדה להסתדרות פורסם החוזר.

ההסבר שלנו לא הניח את דעתו. הוא פנה אל הרב ר׳ שלמה שליטא, כי ייטיב להבהיר לו, מה הקשר בין האחד במאי לבין ארץ־ישראל והציונות. בהשפעתו של הרב שוחררנו לזמן־מה, אבל החקירה לא נסתיימה. פנינו גם ליעקב צ׳ריאנק שהיה אחראי ל„החלוץ" כלפי המשטרה ואף הוא החל לפעול ולהשתדל. באותו זמן הזמין הרב אותי ואת חיז׳ לשיחה. הוא הכירני היטב מאותם ימים שהייתי בא בכל יום שישי לומר את השיעור בתלמוד, והוא האמין, כי אין אני משתייך לקומוניסטים — ואת אמונתו זאת הוא הצליח סוף־סוף להחדיר בלב המפקד שכבר נלאה בוודאי מכל הענין וביטל את החקירה נגדנו.

אף־על־פי־כן, לא בלב קל השלימו אתנו הורינו וראו בנו איזה גוף זר, שיכול חס ושלום לפגוע ביסודות העם ובעתידו. זוכר אני אסיפה גדולה שנערכה בבית־הכנסת. בה נאם הרב ושלמה גולדברג וקם ברל חיז׳ ואמר, כי הוא רוצה שגם

ל„החלוץ" תינתן רשות הדיבור, כי יצחק קמין ישא את דברו בשם „החלוץ", אך הרשות לא ניתנה.

גם בין „השומר־הצעיר" ובין „החלוץ" היו מאבקים במלחמת קיומם וברל'ה חיז'י, מתוך מסירות־נפש, הולך היה באש ובמים, כדי להאדיר את שמו של סניף „החלוץ". זוכר אני כי ברפת של פינצ'וק היה איזה מדור להחזקת מספוא בשביל הפרות. במדור זה היו החברות של „השומר־הצעיר" מסתודדות ומנהלות את התעמולה למען הסתדרותן, וברל היה שם ממש את נפשו בכף ומתגנב לרפת ועומד מוסתר בפינה חשכה ומקשיב ל„מזימות" המתרקמות נגד הסתדרות „החלוץ" — אהובת־נפשו. ואכן ברל'ה ידע את הכל ושום דבר לא נעלם מפניו.

ומי יוכל לתאר את מסירות־הנפש בפעולתנו למען הקרן־הקיימת, להריק את הקופסאות הכחולות. הקופסאות היו מחולקות בין הסתדרויות הנוער וכל אחת מהן רצתה להצטיין ולזכות במקום הראשון באיסוף התרומות. בחג הסוכות, למשל, היו חברי „השומר־הצעיר" ו„החלוץ" נושאים אתרוג ולולב על־פני הבתים השונים, כדי שיברכו עליהם והרןחים מעבודה זאת גם הם היו קודש לקרן־הקיימת. — אמנם החברה התביישו קצת — המלאכה הזאת לא התאימה ביותר לאידיאולוגיה של „השומר־הצעיר" בעיקר, מלבד זאת גזלנו ע"י כך מפרנסתו של השמש, שזה היה תפקידו, לשאת את האתרוג והלולב על־פני הבתים, בכל־זאת עשינו את הדבר, — מה אין עושים בשביל הקרן־הקיימת לישראל? אולם יש לציין כי היו בתים בעירנו שרצו דוקא את האתרוג והלולב שלנו. שהוא מארץ־ישראל ממש ובעיירה הוא נקרא „האתרוג של החלוצים". קמים היינו השכם ורצים מבית לבית ובסוף החג היינו יוצאים לקבל את דמי רןחינו „אתרוג געלד" — כלומר: דמי האתרוג.

בשנת 1932 פניתי למרכז „החלוץ" וביקשתי שיאפשרו לי לעלות לארץ־ישראל. האישור נתקבל וצריך הייתי לצאת תחילה ללוצק להכשרה. נשף פרידה נערך לי בביתו של אברהם־אהרן ונאומים נשמעו כרגיל — בין הנואמים היה ברל חיז'י ויוסף בריל, אולם השרים והשמחים היו כולם. ליוו אותי לקולייקה ואיחלו לי הצלחה והביעו את משאלתם כי לא אשכח את סניף ולאדימרץ ואעמוד בקשרי מכתבים. ואכן נתמלאה בקשתם זו. כיוןן שבלוצק עובד הייתי גם במועצה הגלילית של התנועה ניתנה לי האפשרות להימצא בקשר הדוק עם ולאדימרץ ויכולתי לעקוב אחרי התפתחות הסניף. לאחר ששהיתי כעשרה חדשים בהכשרה חזרתי הביתה להתכונן לעליה.

כסף לא היה לי לעליה, אולם היה לנו בית, אבי כבר לא היה בחיים, אחי מפוזרים היו בכל מיני מקומות, ועד שמכרתי את הבית עבר זמן לא מועט, שנה כמעט. מחצית מדמי המכירה ניתנה לי ובשעה טובה ומוצלחת נתקבלה הגלויה מוורשה ונקבע התאריך הקרוב לעלייתי.

אהבתי מאוד את ביתנו, בחזיתו עמדו כמה עצי שזיפים ובקרבתו היתה בריכה

חפורה. הבית עמד על אדמת הפריץ, בעל האחוזה. לא רחוק מכאן היתה משאבת־המים — מי המעין, שהכל היו באים לשאוב ממנו מים חיים להכנת תה.

נשף גדול ערך הסניף ליציאתי לארץ. שמור בלבי נאומו של יעקב צ׳רניאק שקולו היה נפסק מפעם לפעם בשל הדמעות שעמדו בגרונו. היה זה ביום חורף ושעות על שעות רקדו חברינו ושרו. למחרת הלכתי מבית לבית להיפרד, כך היה מקובל בולאדימרץ וגם זה סימן לקשרי האחוה ששררו בעיירה. אחד מדודי, שלבו לא היה שלם עם נסיעתי, כמו השלים ברגע האחרון ואמר:

„נו, מילא, אפשר ועסטו טאַקי ברענגען משיח׳ן?" (מילא, אולי תביא באמת את משיח).

וכשבאה העגלה לקחתני לתחנת־הרכבת לא נתנוני לעלות בעגלה וחייב הייתי ללכת ברגל יחד עם כולם עד ה„בארג וואלד".

פרידה זו ליוותה אותי ימים רבים...

כלום אלה הם כל הזכרונות? לא ולא. רק מעט מהרבה. רק קוים בודדים ממסכת גדולה. אשר ישן וחדש היו שזורים ושלובים בה, ואשר פניה רבים היו. הלב בוכה על חיים תוססים ונאצלים אלה, אשר היו ואינם, בוכה הוא ומתפלל, כי בנינו ידעו ויבינו את הערכים הרבים, אשר חיים אלה נתברכו בהם ויבואו לתהות, מתוך אהבה והוקרה, על מעינם.

מאיר בריל

קן בית"ר

קן בית"ר בולאדימרץ — ואני הייתי, למעשה, מראשוני מייסדיו — חייב אני לציין, כי בענין זה נפלה תחילה אי־הבנה כלשהי, שכן הייתי גם מראשוני מייסדיו של קן „השומר־הצעיר".

הדבר קרה בשנת 1926. חזרתי בימים ההם מדומברוביץ, עיירה הסמוכה לולאדימרץ. בעיירה זו כבר היו אירגונים של תנועות נוער חלוציות. ראש מאווי היה שגם בולאדימרץ יהיה הנוער מאורגן, ועדיין לא התמצאתי היטב בהבדלי התנועות השונות. היינו נערים בני 14־15 ושום קשר חברותי לא היה בעת ההיא בין נערים ונערות.

באחת השבתות קראתי לפגישה של חבורת נוער (דבר זה לכשעצמו כבר הינה הפתעה). שנערים ונערות ייפגשו ביחד תחת קורת־גג אחת, לכך לא היינו רגילים בולאדימרץ.

היתה זאת אסיפת־יסוד של תנועת נוער שהתקיימה אצלי בבית. הזמנתי את משה רוזנברג, שלמד אז בווילנה, כי ירצה בפנינו הרצאה כלשהי, בלי דעת בעצם מה דרכה ורעיונה של תנועה זו. ברור היה לנו דבר אחד — טוב יהיה אם תתארגן בולאדימרץ תנועת צופים שסיסמתה „נפש בריאה בגוף בריא".

רובם של הנערים היו מיוצאי החדרים, חדורי רוח לאומית וציונית. לא העמקנו, איפוא, חקר רב והתקשרנו עם הנהגת „השומר־הצעיר". חיים תוססים החלו בעיירה. אסיפות ופגישות, ריקודי הורה, שיחות חינוכיות וכו'.

כעבור זמן־מה קראתי את ספרו של יערי פולסקין „חולמים ולוחמים". הוקסמתי מפעולתם של יוסף תרומפלדור וזאב ז'בוטינסקי. באותה תקופה ראיתי בעתון „היינט" ידיעה בדבר תנועת־נוער לאומית על שמו של יוסף תרומפלדור. השם יוסף תרומפלדור דיבר אל לבי וקסמני וניסיתי להשפיע על חברי מ„השומר־הצעיר", כי יעברו לתנועה החדשה שנתקראה — „ברית תרומפלדור". הדבר לא עלה בידי.

עזבתי, איפוא, בגפי את „השומר־הצעיר" והתחלתי לארגן את התנועה החדשה תנועת בית"ר בעיירה. התקשרתי עם המרכז בווארשה, קיבלתי חומר תעמולה רב, שהייתי מפיצו בעיירה. במרכז בווארשה סבורים היו שקיים אצלנו קן בית"ר ממש. היתה זו תקופה של תעמולת בחירות לוועידות וקונגרסים ציוניים, וחברי „השומר־הצעיר" נלחמו בי בשצף־קצף. בעיקר הצטיין במלחמה זו דב חיז'י שעזב לאחר־מכן את „השומר־הצעיר" ויסד את „החלוץ".

באחת השבתות הגיע אלינו על־פי הזמנתי ד״ר ליפמן מוארשה להרצאה. שכרתי בכוחות עצמי את האולם „קינא״. נזכר אני בקוריוז מאותה הרצאה. אחד המתנגדים, נער צעיר, שלא היה מן הנחבאים־אל־הכלים, ניסה להפריע מדי פעם למרצה בקריאות־ביניים. הוא נטפל למשפט אחד של המרצה, והחל להציק לו כי יסביר ויפרש מה „הדיאגנוז והפרוגנוז״ של דבריו. והמרצה שכבר יצא מכליו ונרגז היה, השיב:

„פראַגנאָז, דיאַגנאָז,
וויש אָפּ דעם נאָז״.

בעברית אפשר לתרגם את החרוז: דיאגנוז ופרוגנוז הנַח ואת האף קנֵח.

ההרצאה הצליחה מאוד וקהל השומעים היה רב. לאחר ההרצאה הזמנתי שכבת נוער בוגרת לשיחת־רֵעים עם ד״ר ליפמן בביתה של לאהביידר. ומאז בעצם נוסד בולאדימרץ קן בית״ר ממש. במשך הזמן הצטרפו אלינו בני נוער רבים מאוד. במיוחד התחזק קן בית״ר משנצטרף אליו חבר הכנסת דהיום, אליעזר שוסטק. רבות פעלו בתוכו שרה־פסיל דיק, לאה ביידר, יודקה בס, חסיל רזניק, אהרונציק גורזיק, אהרל׳ה מילשטיין ועוד עשרות בני נוער. שהביאו את קן בית״ר בעיירתנו לשיא הצלחתו.

לא מזמן נזדמנתי כאן בארץ עם חמרה מעיר רובנה, שהיה חבר מרכז „החלוץ״, והוא סיפר לי שבאותה תקופה הודיעו למרכז „החלוץ״ שבית״ר התחזק מאוד ויש להחלישו. הוא בא לולאדימרץ למטרה זו. ודאי זכור ליוצאי ולאדימרץ כיצד באו לאסור אותו והסתירוהו באחת המיטות מתחת לשמיכה, אולם מצאו אותו ואסרוהו ולמחרת שוחרר בהשתדלותו של נתן צ׳רניאק.

אזכיר כאן מקרה, דומני שזה היה בשנת 1930 בחג לאומי פולני, חג הים. קיבלנו אז מהעיריה הזמנה רשמית להשתתף במצעד צבאי, אשר ייערך בעיירה. אני פיקדתי על מצעד הבית״רים, שצעדו כחיילים בקצב צבאי ממש ובראש הצועדים התנוסס הדגל הלאומי שלנו. הדבר עורר את סקרנותם והתפעלותם של הגויים. לאחר המצעד ניגשו אלי ראש־העיר והכומר ולחצו את ידי מתוך הבעת הערצה. ושוב אזכיר קוריוז. דומני שזה היה בשנת 1931. על יד תל חמשת העצים, סמוך ל„סוצ׳ה וואלד״ נערך מטוָח יריות ותחרות בקליעה. היה זה באחד מימי א׳ בשבוע וגם אני וחברי מבית״ר השתתפו במטוָח. ירינו מרובים ממש.

בחזרי העירה פגשה אותי טֶמה דובלין בנימה של לגלוג וקראה לעומתי:

„אָט גייט דער שיסער״! כלומר: הנה בא יורה־הכדורים שלנו אכן, היה זה בבחינת פסול וטריפה באותם הימים להחזיק רובה, בעיני הנוער מחוץ לבית״ר.

בשנת 1933 עליתי ארצה והשארתי קן בית״ר חזק וכאשר באתי לביקור לולא־דימרץ בשנת 1937 מצאתי קן חזק פי כמה וכמה. הצעירים משנת 1933 התבגרו ולא הכרתים כמעט — נערות ונערים חסונים, שלא הספיקו לעלות והושמדו ע״י הצורר. יהי זכרם ברוך.

פנינה צ׳רניאק

בית־וַעד

לא אפריז ודאי אם אומר, כי מי שיעלה תיאור אמת מהניית ביתנו, יימצא בד־בבד מצייר קטעי־מראות מן ההוי של העיירה בכלל. חלונותיו ודלתותיו של ביתנו פתוחים היו כלפי חוץ — רבים העוברים בו, הנכנסים והיוצאים — והוא מעין בית־ועד ובית־יוצר להרבה־הרבה ענינים. עסקי הציבור, היו תכונה כללית שלו ושל כל אחד מבני משפחתנו בפרט. אמא, אבא, האחים והאחיות כל אחד הוסיף חוטים משלו ליריעה הזאת. אבא מעורב היה בעניני בית־הכנסת ועדת־החסידים, עמה הוא נמנה. אמא, עד כמה שאני זוכרת, היתה אֵשת־חסדים, שצרותיהן של הבריות נגעו ללבה. האחים עוסקים היו בעניני הכלל, כל אחד באורח משלו — מפלגות ציוניות, להקה דרמתית, מוסדות למיניהם ועוד. לא פעם שימש נתן, אחי, מליץ־יושר לפלוני שנסתבך עם הרשות. הבנות גם הן תרמו להויה זו בדרך משלהן, וכך חשת בבית מעין שתי־וערב לבעיות רבות שהעיירה היתה נתונה בהן.

הנה עולה לנגד עיני תמונה — יונה ריבאק, שהיתה לו חנות־מכולת בקרבתנו, נסתבך עם השלטונות הפולניים. הם הטילו עליו מסים כבדים שלא יכול לעמוד בהם; פקידי השלטון כבר באו לעקל את סחורתו. ראה אראה את יונה, כשהוא בהול לבוא אל ביתנו והוא חיור ונבוך, ואף את נתן אחי אראה, בצאתו אל הפקידים ובהוציאו 20 זהובים ראשונים, כדי לעכב בינתים את ההוצאה לפועל. אחריו מתעורר איציק־מאיר ריבאק ואומר לשוטר: „אם נתן צ׳רניאק נותן 20 זהובים, נותן אני 30 זהובים". וכך מתייצבים כמה וכמה מבני העיר בפרץ, ומצליחים להעביר את רוע הגזירה והסחורה מוחזרת לחנות.

גם בתלאותיהם של הקומוניסטים היהודים בעירנו היה נתן נחלץ לטפל. רבים מבני־הנוער שלנו נתפסו להשקפותיהם של הקומוניסטים ומהם שנאסרו על־ידי השלטונות והושמו בכלא. ויהודי השרוי בצרה, יש להחיש לו עזרה ללא חשבונות יתירים. אכן, אף עתה היתה הפניה אל נתן — איזה עורך־דין להעמיד וכיצד לפעול להמתקת דינם?... והוא היה נכנס, בכל נפשו ומאודו, לעבי הקורה...

סבורה אני, כי ביתנו הושפע מרוחה של אמא, שנפטרה בסוף מלחמת־העולם הראשונה, היא היתה אשה ברת־לב, נושאת בעול הבית המטופל ילדים, בתבונת נפש ובעין טובה. כשנתן אחינו גדל, הוא יצא לרובנה לעבוד בבית־חרושת לסוכריות, כדי להשתכר ולהקל מעוּלה של אמא; בבית־החרושת נפלה חבית על רגלו והוא

נפצע קשה. באותם ימים פרצה מלחמת־העולם הראשונה ואמא לא שקטה ולא נחה, מישכנה את התכשיטים, ונסעה עם נתן לאודיסה, כדי להציל את רגלו ממום, אולם כל אלה לא הועילו ונתן נשאר צולע.

אמא היתה דמות של אשת־חַיִל טיפוסית והדבר מצא את ביטויו בימי החירום של מלחמת־העולם, — את תפוחי־האדמה, מאכלנו העיקרי בימים ההם, היתה מחלקת שוה בשוה לבני הבית ואף לחיילים היהודים שהתאַכסנו אצלנו. חיילים אלה נשארו ללא מלבוש ראוי לשמו וזוכרת אני, כי אמא הוציאה מן השידה מגבות רחבות וארוכות — דרונות מימי חתונתה, ותפרה בגדים בשבילם. כמנהג הימים ההם צבעו את האריגים בצבע המתאים, והשאלה באה על פתרונה. כמה מן החיילים האלה היו ישנים בביתנו ושאלת המיטות לא הטרידה אף היא. מורידים היינו את הדלתות מן הפתחים והרי לכם משכב. מהקמח השחור היתה מתקינה חַלות, מתפוחי־האדמה היתה מכינה פשטידא, שנתקראה במקומותינו „טייגעכץ" והאורחים, החיילים, היו מסיבים אל שולחננו, סועדים יחד עמנו ומנעימים את הסעודה בקטעי חזנות ותפילה. עד היום שומעת אני את המנגינה של „כבקרת רועה עדרו", שהיו מרבים לשוררה ברגש רב. בחג הסוכות היתה הסוכה, כמובן, צרה מלהכיל חבורה גדולה כזאת, וגם כאן נמצאה עצה ותושיה — פשוט מאוד, אוכלים היינו במשמרות והכול בא על מקומו בשלום.

צעיר וצעירה, למשל, שרומאן החל להתרקם ביניהם אף הם היו באים אל אמא, להמתיק לה את סודם ואף להתייעץ עמה. הנה כן השפעתה גדולה היתה בתחומים רבים.

סנדר אחי נחשב מהפכן וחַפשי בהליכותיו. לובש היה כותונת שחורה וחוגר אַבנט רחב, מגפיו היו מבריקים ומכנסיו, גאַליפה. קיצוני היה בהשקפותיו ואף הוא טוב־עין וטוב־לב ונכוה לעזור. גם הוא יצא בשעתו לקייב, כדי לעבוד ולעזור לאמא וזוכרת אני כי בשובו הביא לה פארוק ושמלה חדשה — מתנת הבן לאם. לכבוד המאורע הלכה כל המשפחה להנציחו, כלומר: להצטלם. סנדר פעיל היה מאוד במוסד „סומך נופלים" ובעת מגיפת הטיפוס במלחמת־העולם הראשונה עושה היה לילות כימים אצל החולים השונים, לסעוד אותם בחָליים ולטפל בהם. מחלת הטיפוס פקדה את רוב בתי העיירה ואף את ביתנו. אמא חלתה במחלה זו ומתה והיא בת שלושים ותשע בלבד. שנה תמימה שמר סנדר על האבלות, שרוי היה ביגון קודר והדיר את עצמו מכל דבר העשוי לפגוע את הרגשת האבל. מגודל זקן התהלך כל השנה.

אבא חי בעולמו הרוחני עם מושגים ועקרונות מקודשים משלו — עולם שיש בו מיראת־השמים ומן האצילות. היתה לו סמיכה לרבנות ומעולם לא חשב לעשות את תורתו אמצעי וקרדום. בימי חול, למשל, לא אכל בשר וכל זה כדי להבליט ביתר־שאת את ערך השבת, שרק לכבודה אוכלים בשר. רק מאכלי־חלב היה אוכל בימות

החול. בכל ימות השבוע היה מכסה את השולחן כדי מחציתו בלבד, וגם זה למען השבת, שרק לכבודה מכסים במפה את כל השולחן. דעתו לא תמיד נוחה היתה מהתנהגותם של הצעירים, אבל הוא גם ידע לא־פעם להמתיק את דינו.

החזרות והאימונים של הלהקה הדרמטית היו נערכים לעתים קרובות בביתנו. בשעה שאבא היה הולך למלווה־מלכה, היו הצעירים מתכנסים ופותחים בחזרות; נוטלים היו לא פעם את הקפוטה שלו ואת המטפחת... אם התכוננו להגרלה וצריך היה להכין פתקאות־פִּסים, הגרלה לטובת בית־ספר או לטובת הקרן־הקיימת, שוב היה ביתנו פתוח לפעולה. ההצגות היו מתקיימות בעיקר במוצאי־שבת ובאים היו אורחים רבים, צופי־ההצגה מישובי הסביבה. ואז ראינו בחוש, שאבא גם יושיט את עזרתו. רק להלכה לא היתה רוחו נוחה, אולם למעשה מסייע היה — פותח את שערי החצר בפני עגלות הכפריים, שהביאו את קהל הצופים; שומר היה על הגויים שלא יקנו משהו במשיכה, ונכנס בעול של טרדות בעטיינו. שבועיים לפני ההצגה וימים לא מעטים לאחריה, היה ביתנו מלא מהומה כבית־נתיבות.

מותה של אמא היתה בשבילי מכה שלא יכולתי להירפא ממנה. ימים ולילות לא חדלתי מלבכות. באי ביתנו היו אומרים שעלולה אני להתעוור, חס ושלום, מרוב בכי. זלדה בס וחוה גורזיק היו באות לעזור לי ולהדריכני, כיצד לנהוג במעשי הבית, ואני עדיין ילדה רכה בשנים, עושות היו בבית את הכול, חופפות את ראשי הילדים הקטנים, מנקות ומסדרות. גם גולדה־לאה, דודתי, היתה עוזרת — „לקחת חלה", להתקין את הטשאָלנט וכדומה. היא היתה מעמידה אותי על ספסל, למען אגיע לסיר שעל הכיריים והיתה מלמדת אותי כיצד מורידין את הקצף מן המרק. אבא סבר, בכל־זאת, שיש חשש לכשרות מן הבישול שלי. הוא היה חרד מאוד והיה שואל תמיד אם הכול בסדר. ואני מבשלת הייתי ובוכה, בוכה ללא חָשָׂך.

פעמים רבות ידעתי תקלות בתלמודי זה. קרה וסיר החלב הרותח התהפך מעל החצובה ונשפך עלי ואני נכוויתי קשה. פעם התהפכו הדגים והתלכלכו באפר, ואבא היה רואה בצערי ומנחמני ברוח טובה ואומר:

„בתי, אל תצטערי, אַ כפרה די פיש, אפשר לצאת ידי חובה גם בדג־מלוח".

הבית היה תמיד מלא אורחים שונים ואף־על־פי־כן שמרנו עליו מכל משמר והוא היה נקי ומסודר. אולם אנחנו עצמנו לא היינו מספיקות להשתלט על בית כביתנו לולא זיסל החרשת — כך נקראה בעיירה. חרשת ואלמנה היתה זיסל ולה שני בנים ובת. אחד הבנים משתתף היה דוקא בתזמורת של העיירה, כמתופף בתוף. אכן, היה בזה מעין משקל־שכנגד — כנגד ליקוי שמיעתה של אמו. זיסל היתה ממלאה עבודות מסוימות בלבד. ביום ב׳, למשל, היתה באה לאפות לחם — עבודותיה היו הגדולות בעיקר וכן עבודות שמחייבות איזו התמחות מיוחדת. מלבבת היתה לביבות, מכשירה את הבשר. סורגת ומטליאה ואף תופרת. לפי ניד־השפתים היתה

מבינה מה אנחנו מבקשים ממנה. זיסל היתה ממעריצותיה הגדולות של אמא, ומפעם לפעם היתה בוכה עליה גם היא.

ברוב הבתים, כל מה שהוכן והוכשר בעוד־מועד לפסח, היה עומד בעינו ומחכה לחג. לא כן אצלנו, שאי־אפשר היה לשמור עת רבה על הדברים, בשל מחסני התבואה ובשל החנות שהיתה קשורה לבית. ההכנות לחג נעשו איפוא מאוחר ובחפזון, דבר שהזכיר במקצת את הסיפור על יציאת מצרים. אנו הבנות חוששות היינו תמיד שלא נספיק.

„הנה אצל זלדה כבר מכבסים את הווילונות ואצל פלוני כבר הגיעו בהכנות עד כאן ועד כאן!״ — כך טוענות היינו מתוך חרדה. ואבא היה מנחם אותנו ואומר:

„פתיות שכמותכן, מה הפחד? ניקח כמה עוזרות ונעבוד במרץ. נעשה את הדבר בקבלנות ותראו, כי נשב אל הסדר יחד עם כל בית ישראל; אל הסדר הכול יושבים באותה שעה, אין מקדימים ואין מאחרים״.

כמה ימים לפני החג היינו נחלצים, איפוא, כולנו כאיש אחד ועובדים במשנה מרץ, ומספיקים. ואָמנם היו בעירנו בתים, שמתוך חרדה לכשרות הפסח, לא סמכו על ההכנות שכבר נעשו מזמן, והיו שבים לנקות ולטהר פעם שניה. אבא היה עובד בכל המרץ והלהט, שוטף היה את הכלים, מכין שתי חביות מים לכל החג, את המים מסַנן היה בעד אריג מיוחד, אולם הוא גופו — ליתר זהירות — לא היה שותה מהם, רק בחלב הסתפק בפסח, לא תה היה שותה ולא סוכר היה טועם. אם אזלו המים בפסח, לא היה שואב מן הבאר שבקרבת הבית, שהיתה פתוחה וסכנה היתה כי הגויים החמיצוה, משום כך היה אבא הולך ל„גרלניה״, ששם היתה באר סגורה — באר שמימיה נשאבים במשאבה ועל־כן אי־אפשר היה להטיל בה חמץ, והיה שואב מים משם. מתוך חשש שמא יידבק בכלים משהו מן האוכל שעלול להחמיץ, היה הוא רוחץ בעצמו את הכלים ואינו סומך עלינו, אפילו את החזרת היה מרסק בעצמו, ומתוך חדוָה גדולה.

בני נוער מכל הגילים, לפי גילם של בני ביתנו הרבים, היו תמיד ממלאים את ביתנו. אך לא הם בלבד, גם כפריים, שהיו מובילים בחורף „וֹזקה״ וסרים למחסני התבואה שלנו בשל דא־והא, גם הם היו מתיישבים במטבח הגדול על הטפצ'ן וחָשים את עצמם בנוח.

חברינו היו מתפלמסים לא פעם בקולי־קולות, מתרתחים בוויכוחיהם ופעמים היה אבא מתרגז עליהם ומשמיע דברי כיבושין כנגדם, אולם מיד היה מתחרט ובבקשו לרצות אותי, היה מוצא דרך של פיוסין:

„אָ, פאַני מלמד״, היה פונה אל אחד מחברינו, „אולי רוצה כבודו סיגרה טובה?״ פעמים היה מישהו מפטיר:

„יהודי מוזר הוא זליג צ'רניאק. מרשה הוא שביתו תהי אכסניה לכול, הרי אין לו בית משלו״.

חלוצים נודדים למשל, שהיו מזדמנים באקראי לעיירה, ביתנו היה פתוח לפניהם, וחלוץ עני מן העיירה שצריך היה לעלות, עורכים היינו לו מסיבה. למסיבות מעין אלו שומרים היינו מצרכים שנשארו מן המזנון של הנשפים שלנו, אולם לא די היה בכך והיינו מוסיפים, אני וגם אחרים, מצרכים רבים מן הבית.

כך היה ביתנו בימות חול וכך בימות חג. היו מידידינו, הקרובים מבין הנוער, שסיימו מהר בחג הפסח את הסדר בביתם ובאו אל הסדר שלנו. עם שפוך חמתך, כשפתחנו את הדלת לכניסתו של אליהו הנביא היתה לא פעם נכנסת חבורה שלמה — את אליהו הנביא רק ראינו בעיני רוחנו, אולם את החבריה רואים היינו בעיני בשר ממש. עם סיום הסדר היה אבא אוהב לספר סיפורים חסידיים, דברים מפי אומרם, שנתארעו לפני ימים רבים־רבים. גם יעקב אייזנברג שהיה אוהב חסידות נהג לבוא אלינו לסיום הסדר, עד מאוחר בלילה היה יושב אצלנו. עוֹלָה עתה בזכרוני „די גלעזערנע קוואַרט" — נַטלה של זכוכית, — שאבא, בשבתו אל ה„הסב בעט", היה נוטל בה את ידיו.

סנדר אחי היה אז באמריקה ואבא היה נזכר פתאום ונאנח:

„אָי, סנדרקה, איפה עכשיו סנדרקה, מי יודע אם יושב הוא באמריקה ליד שולחן ערוך, מי יודע?"

בין הבאים לביתנו, בימות חג ובימות חול, היה גם חיים־מאיר וליכובר. בחור בעל נפש יקרה. עליז היה הבחור ויודע לבדח את הבריות, הוא היה אחד השחקנים בלהקה הדרמתית שלנו. בית הוריו היה אחד הבתים הקטנים, אולם בהיות עליו רוח ההיתול היה אומר: „מה יש לדבר? אין להשוות את ביתכם לביתנו, הבית שלנו יפה יותר לאין־ערוך!" משבא לעיירה אדם מן החוץ היה חיים־מאיר אומר:

„הנה אוכיח לכם שאני יודע מה שמו של האורח". פותח היה לקרוא בשמות שונים, כך סתם, — משה, אהרן, יוסף, פינחס, שלמה — עד שהיה מזכיר, במקרה, את שמו של האיש והלה היה כמובן נפנה לשמיעת שמו, וחיים־מאיר היה מכריז כמנצח:

„הנה רואים אתם כי ניחשתי, קוראים לו כך וכך".

עסקי הציבור, בהם נשא הרבה נתן אחי, מתבטא גם במקרה הבא: הקן של „השומר־הצעיר" לא היה לגאֵלי במקום, המרצים והמדריכים שהיו מגיעים אלינו מבחוץ, פעולתם היתה לרוב במחתרת, המשטרה היתה חושדת, כי נוער זה נתפס לקומוניזם. ומעשה בשליח אחד שהגיע לעירנו והדבר נודע למשטרה, מיד נערך חיפוש ורבים מאתנו נאסרו, אולם המשטרה שרויה היתה במבוכה כלשהי — „בתיה צ׳רניאק" — אמרו הם — „איננה יכולה להיות קומוניסטית, הלא מוצאה מבית בורגני כמעט". ולא יכלו ליישב את הסתירה. „אותך אני משחרר", אמר מפקד המשטרה לבתיה, „אבל את כל השאר אני עוצר ורק אם יבוא אחיך וימליץ עליהם אשחרר אותם".

פנים רבים היו לענין זה, ששמו לגאליזציה של הקן וחשדות המשטרה, והדבר מצא את ביטויו באינצידנטים רבים. מעשה שהיה, והגשנו בקשה לנשף־ריקודים, שתכליתו הכנסה למען צרכי הציבור, הכינונו, על־כן, מזנון והגרלות ואת כל אלה אמרנו לשלב בתכנית. שני לילות לפני מועד הנשף, שצריך היה להיערך ב„קינא" הפולני, עמדו כבר בלהט ההכנות — הבית שלנו כמוהו כיריד — אפינו ובישלנו והשגנו מנורות־לוכסים. 350 פתקים־של־פיס הכינונו באותו זמן, רקמנו מפיות מיוחדות והכול בהתלהבות ובעסק גדול. לאחר שהעברנו את כל הכבודה הזאת לאולם וכבר העלינו אור גדול בלוכסים, הלכנו, הפעילים, הביתה, כדי להתקין אף את עצמנו לנשף — להתלבש ולהתקדש. אך בשובנו לאולם, חשכו עינינו. משטרה. והשוטרים מטפלים בכל המצרכים והאביזרים שהבאנו, צוררים את הכול בשקים גדולים. הרשיון, לפי דבריהם, ניתן רק לריקודים ואילו המצרכים המצויים כאן מעידים, כי כּוַנתנו „לסַחֵר מֶכר". הייתי כל־כך נרגשת, עד כי פרצתי בבכי גדול, אולם הדמעות לא עזרו — את כל המצרכים, פרי עמלנו, העבירו למשטרה.

ברי היה לנו כי מעשה־הלשנה בכך. תחילה מדוכאים היינו מאוד, אולם לאחר מכן, כמו רוח חדשה עברה אותנו. פתאום נתעוררנו ונתעודדנו, ואף נתלכדנו ביתר־שאת על־ידי הצרה אשר באתנו — על אַפּם וחמתם, אמרנו, על אפם, נערוך את הנשף ללא המצרכים, וגל של התלהבות עברנו והתחלנו בתכנית — הריקודים נלהבים היו ונמשכו עד אור הבוקר ממש. וההכנסה רבה היתה מאוד...

בביתנו היו אוכלים כמה מנערי הישיבה שבאו לעיירה מן החוץ. כך היה בחייה של אמא, אולם לאחר מותה, כשעול הבית הוטל במידה מסוימת עלי, חושש היה אבא שמא יכביד הדבר מאוד, והוא ביקש לבטל את המסורת הזאת, אך אני התנגדתי לדעתו ותבעתי במפגיע, כי נערים יוסיפו לאכול אצלנו. וחיים פינצ'וק, מאחר שהתלהב מאוד מהתנהגותי זאת, ביקש לעשות לי נחת־רוח ואמר: „אם כך הדבר, הריני מתחייב לשלם כל חודש למען הקרן הקיימת לישראל". — התחייב ואף קיים את ההתחייבות. זוכרת אני כי בתיה, בהיותה ילדה קטנה, היה לה מעין תחביב משלה — ואף התחביב ציבורי היה — לשמח חתן וכלה — רוקדת היתה לפניהם אַ „פריילּיכס" בזריזות ובגמישות, קהל המהותנים היה נהנה והיא קנתה לה שם „כרקדנית־של־מצוָה".

את בתיה לא רצו מתחילה לקבל כחברה ב„השומר־הצעיר". הלא מבית אדוק היא והדבר עלול, חס ושלום, לפגוע ביסודות של התנועה וברוחה. — זו היתה דעה אחת, דעת השוללים. כנגד זה היו גם מחייבים וטעמם עמם — כיון שבית הצ'רניאקים מקובל בעיירה, עשוי הדבר למשוך ילדים נוספים לתנועה, כלומר: קבלתה של בתיה ל„השומר־הצעיר" עתידה לעשות לו נפשות — ודעה זו הכריעה את הכף.

אני גופי לא השתייכתי לשום תנועה, אך מסייעת הייתי כמיטב יכלתי גם ל„החלוץ" וגם ל„השומר־הצעיר". שוים היו בעיני.

יום אחד החמן ברל פרימר מסארנה, כי יבוא לנאום ולחזק את הקן המקומי של „השומר־הצעיר". בהופעתו הוא דיבר בפאַתוס רב, להבות חצב, עד כי הקירות רעדו ממש. עברו שוטרים בקרבת מקום ושמעו, כי מישהו נושא מדברות בלהט כזה, ונכנסו לראותו. האסיפה היתה, כמובן, בלתי־לגאלית וברל נאסר, לא עליכם, והובל למשטרה. לא עמדו לו שום מעשי שתדלנות מצדנו, נימוק אחד ו„חותך" היה בפי השוטרים: מי שמדבר בפאַתוס כזה, אינו אלא קומוניסט. ידענו כי ברל הוא בן־טובים ומוסר־כליותינו גדול היה. אם אי־אפשר לשחרר אותו מיד, יש לפחות להקל עליו את שהותו במאסר, וכאן נכנסתי גם אני בעבי הקורה. המשטרה שכנה בבית לרנר ואני וחברותי היינו מכינות בבית קקאו עם גלוסקאות וביצה, שמות כל זה על טס, מכסות את המזון במפיה נאה ומשגרות את המטעמים לאסיר שלנו. יום אחד בישלתי אפילוּ מרק־עוף ושלחתי אליו, משל כי המאסר הוא מעין מחלה מסוכנת, בה מתייסר הוא, ועל־כן יש, בראש וראשונה, להקפיד כי מזונותיו יהיו ראויים לשמם.

ענין זה של דאגה לזולת היתה תכונה של עירנו ואף של ביתנו בכלל זה. אם מישהו מהקונים לא בא למשל, ביום מסוים לחנות לקנות, שמים היו לב לעובדה זו, ומתחילים לגלות סימני דאגה.

„א," היו פתאום מתעוררים מטרדות הפדיון והמכירה, „הן פלוני לא בא היום לחנות, הרי לפי החשבון צריך היה לבוא, אולי אין לו כסף ולא ניחא לו לקחת בהקפה. יענקל, קח מזה ומזה, צרור חבילה ושלח אליו".

או שהיו מתעוררים ואומרים:

„השעה כבר מאוחרת וגם פלוני לא בא עדיין, אין הדבר פשוט, אולי קרה משהו."

אולם לפעמים היו אנשים גם נכוים בביתנו, אבא ידע לא־פעם להוכיח בשבט פיו. פסח בריל, ידוע היה כחפשי בדעותיו ואף הוא היה מבאי ביתנו. פסח ידע שאבא אינו מרוצה מהתנהגותו והוא ביקש להערים ולהפיס את דעתו באורח כלשהו.

„ר' זליג", היה פונה אל אבא, „אולי יתכבד בסיגריה טובה?"

יום אחד קידמהו אבא בחומרה גלויה:

„אתה מעז לבוא אל ביתי?.. אתה, שהגויים סיפרו עליך, כי היית בכפר ואכלת קבל־עם מאכלי טריפה?.."

„אדון צ'רניאק", היה פסח מתגונן, „זאת היא סתם לזות־שפתים שלהם, כלום מאמין, אדוני, שאני אעשה דבר כזה? אָמנם אכלתי בכפר, אולם רק חֲלבה אכלתי, ותו לא!"

אבא היה מאושר מן ההכחשה של פסח ואמר:

„אני הבינותי וחשתי, שזה לא יכול להיות, הבן הבינותי, שאתה לא תאכל טריפה".

אנחנו, הבנות, היינו האחראיות לניהול משק הבית. יעקב, האח הצעיר, היה יוצא עם העגלות למסעות ארוכים. לילה שלם היה נוסע. ליל חורף, ואנו חרדות היינו לו ומכינות למענו את הכול לפני יציאתו — את הכפפות ואת הפרוָה ואת הסֶנדוויצ׳ים, לדרך, מחסני תבואות, ובמוצאי־יום־ראשון היו מטעינים את העגלות, כעשר במספר — שיירה ממש, ויעקב היה יוצא עם המטען הזה לסארנה ואף למקר מות אחרים. אבא היה תמיד מזהירו, כי בדרכו לשוב הביתה יביא בחשבון את כניסת השבת, שלא ישוב, חס ושלום, לאחר ברכת הנרות.

„אין אני חושד, כי מזלזל אתה בשבת, אבל פעמים, מעשה־שטן, מתארכת הנסיעה על־כרחך, לפיכך ראוי להקדים ולצאת".

אם קרה ויעקב אֵחר לשוב בערב שבת, היתה הדריכות בבית רבה ואנחנו, הבנות, טרחנו להעליב את הדבר, — להגיש ליעקב את בגדי השבת, שאבא לא יבחין באיחור. במקרה מעין זה, יש שלא הספקנו לגהץ את הטעון גיהוץ ויעקב היה מדבר על לבנו ואומר:

„גם אם המכנסים לא יהיו מגוהצים עד תום, לא ירדפו אחרי ברחובות. רק אם בעל־חוב אהיה, רק אז ירדפו אחרי. אין אסון, על־כן, אם הקמט במכנסים אינו עד תכלית הדיוק".

יעקב היה דמות מיוחדת. בחג־המולד שלהם, כשהנוצרים היו באים לכנסיה, היו רבים מן הכפריים סרים לביתנו, לפני לכתם לכנסיה; כינן שהיו בינינו לביניהם קשרי מסחר, היו יושבים אצלנו כבתוך שלהם ומחכים לצלצול הפעמונים. יעקב היה יושב אותה שעה ועורך השבונות של החנות, אולם בו־בזמן היה גם מקשיב לשיחם־ושיגם — פרטי פרטים. הם היו מדברים על שדות ויערות, על פרוֹת וגידולי־שדה והוא היה מוסר אחר־כך מתוך קנאה את תוכן שיחותיהם:

„לו אנחנו, היהודים, יכולנו להיות אנשי־טבע כמוהם, איזו טבעיות בשיחם, ללא התחכמויות יתירות!"

יעקב לא למד הרבה, אולם כשרונותיו ותפיסתו היו בלתי־רגילים. חריף וחכם־לב היה. ידע רוסית ופולנית. הבריוֹת היו אומרים, „כי הוא המוח של העיירה". זוכרת אני, כי נוסדה בעיירה איזו „ספולקה" והשותפים נסתבכו ביניהם והדברים הגיעו לסכסוכים קשים. יעקב היה אז נער בן 14, והוא נכנס כמתווך והביא אותם לעמק השוה. בכל מעשיו היתה תמיד מידה של רצינות ושיקול־דעת.

פסח, אחינו, גישתו לחיים שונה היתה לחלוטין. הוא תפסם מתוך קלות וללא חשבונות מרובים. תמיד שמח וטוב לב. בחברתו היו צוחקים ונהנים משנינותו, מבדיחותיו ומכשרון־השחקנים, בו ניחן. נפל מישהו למשכב — פסח היה מן המבקרים הראשונים, — מקדים לבוא ומאחר לצאת. הוא יצא לשרת בצבא הפולני וסבור היה, כי גם כאן תעמוד לו הקלילות ומעשי־השובבות, והוא שבע תלאות רבות בשל כך, ולעתים קרובות אף נחבש בבית־האסורים שלהם. פסח אהב מאוד שירה ובעיקר

פרקי־חזנות ויותר מכל אלה אהב לשמוע בעל תפילה שמתפלל ברגש. מדי פעם היה עוזב את בית־הכנסת של חסידי סטולין, שם היינו מתפללים, והיה הולך לבית־הכנסת של חסידי טריסק, כדי לשמוע את תפילתו של השוחט בן־ציון מילשטיין. תפילתו של בן־ציון היתה בשבילו חויה עמוקה. להקת־חוץ שבאה לעיירה וחסר לה שחקן, היתה מזמינה לעתים קרובות את פסח. והוא היה עושה את משחקו שלא על מנת לקבל פרס, אדרבא, נכון היה תמיד לתמוך ולסייע בלהקות אלו, שברגיל עניות היו, ואפילו מצרכים היה מספק להן.

בעיירה נחשבנו כעשירים, ואף־על־פי־כן משכו לנו הקומוניסטים מבני־העיירה את חַסדם. משהו, שאפשר להגדירו — לפנים משורת הדין, וכך היו אומרים:

„כשיבוא יום־המשפט לבורגנים, לא נעמיד את הצ׳רניאקים לדין".

אחד מבין הקומוניסטים היה אומר בנעימה של בדיחות הדעת:

„העובדה שלמשפחת צ׳רניאק יש בית יפה, אינה מצערת אותי, שכן לאחר המהפכה נפקיע את הבית והוא יעבור לרשותנו, אולם העובדה, שמזונותיהם משופרים — מצערת אותי מאוד־מאוד, שהרי את כל המטעמים שאָכלו במשך השנים, שוב לא נוכל להפקיע".

נחרת בזכרוני יום השריפה הגדולה. הדבר היה בל״ג בעומר שחל בשבת. בתיה השכימה לקום באותו יום, מיהרה להתחמק מן הבית ויצאה עם חברותיה ליער, כדי להשתתף במפקד, אשר ייערך מטעם הקן. מתוך חפזונה, שאבא לא ירגיש בצאתה, שכחה את האוכל, אשר הכינותי בשבילה מבעוד יום. משהבחנתי בכך, נטלתי את האוכל ויצאתי אף אני בהיחבא ליער, מתוך כונה לראות גם במסדר, אשר ייערך, ובהרמת הדגל. בדרך פגשתי את אמה של חיה׳לה ואת אמו של שוורצברג וגם הן נתלוו אלי. באנו אל ירכתי היער, ואמרנו להתקרב אל מקום הריכוז, רק משיתחיל המסדר ממש. אולם לתמהוננו נוכחנו לדעת, כי שוררת איזו דומיה מסביב. ניגשנו למקום המיועד לחגיגה ולא מצאנו נפש חיה. על האדמה מושלכים היו דברי אוכל רבים ורושם המראה היה, כלאחר מנוסה מבוהלת. יצאנו מן היער וראינו מצד העיירה עשן גדול מתאבך. תחילה סבורות היינו, כי הכפריים שורפים את שיירי השדות ומכשירים אותם לזריעת כוסמת, עד שפגשנו בלכתנו את אחד הקולוניסטים הצ׳כים, שהיו בסביבתנו והלה אמר לנו:

„כלום אין אתן יודעות שהעיירה בוערת ?"

כיון שיצאתי בהסתר מן הבית, החלו בני הבית לחפש אחרי. פשטה שמועה כי נשארתי באחד החדרים, או באחד הבנינים, נלכדתי במלכודת־האש ונשרפתי. והנה הגעתי... משראוני רצו בחפזון להודיע לאבא. הוא היה נרגש מאוד ועמד ולחש לעצמו:

„ברוך השם, אַז זי לעבט, מער דאַרף איך קיין זאַך נישט, ברוך השם!"

משפרצה הדליקה היתה רבקה אחותי בהכשרה של „החלוץ" בניסבייז׳. רבקה היתה מספרת כיצד נודע לה דבר השריפה. היה יום קיץ לאחר העבודה, היא ישבה על המרפסת של דירת ההכשרה ונחה. והנה עבר אחד החברים ובידו עתון, נטלה ממנו את העתון והחלה לקרוא בו והנה ידיעה קצרה — העיירה ולאדימרץ נשרפה כליל.

„שוב לא יכולתי להישאר במקום", מספרת רבקה, „ועוד באותו יום ניתנה לי רשות לנסוע הביתה לזמן־מה. נסעתי הרבה הרבה שעות ברכבת. הזמן נמשך בעיני כנצח־נצחים. בשעה 2 לאחר חצות הגעתי לעיירה ולא הכרתי את המקום. שטח ריק, רק שרידי תנורים וארובותיהם. את מקום ביתנו הכרתי לפי ערימה של חישוקי חביות. כן, פה היה הבית שלנו, מילמלתי לעצמי. ודמעות עמדו בעיני"...

וכך היתה ניצבת לבדה בחצות הלילה על תילי ביתנו.

רבקה הגיעה למקום בו התגוררנו — מגורי־עראי. היה זה בירכתי העיר, בבנין ללא חלונות וללא דלתות, עם שלוש מיטות מתקפלות. — זאת היתה דירתנו ומערכת רהיטינו. מכל הרכוש שלנו נשארה רק מיטתו של יעקב ובה ישן היה אבא. רבקה נשארה אתנו כשבועיים ושוב חזרה להכשרה. אבא היה פוקד יום־יום את מגרש ביתנו השרוף. מחפש בין הערימות והאפר ומוצא כל פעם שריד נוסף — כלי־נחושת, מיחם ישן וכו׳ את כל אלה היה מביא לדירתנו. משל, כי היו אלה שרידי חיים שנחרבו ויש לשמור עליהם. כל הממצאים האלה היה אוגר על עליית־הגג של דירתנו החדשה. בעלת הדירה, רוחה לא היתה נוחה מכך. התקרה תתמוטט — היתה טוענת. אבא ידע סבל רב והיה אומר:

„ילדים, שוב אי־אפשר כך, חייב אני לעמוד ברשות עצמי, אנו מוכרחים לבנות את ביתנו מחדש".

כשאמא מתה היה אבא בן ארבעים וארבע. בשום פנים לא רצה לשאת אשה שניה. זכרונה של אמא, היה אומר הוא היסוד של הבית והקשר בין בני הבית. אם ישא אשה יתערער היסוד הזה. לא נהג לנסוע לרבי, כדרכם של רוב החסידים, וכל זה שלא להשאיר את הבית ללא ראש המשפחה ביום השבת. היתה בו דוגמא של אדם השומר על טהרת המשפחה ועל קדושתה מתוך אהבה. הרבי, רוחו לא היתה נוחה, שאין אבא מבקר אצלו, אולם הוא השלים עם הדבר, בדעתו כי רק מתוך כוונות טהורות נמנע הוא מביקורים: אולם משבא הרבי לעיירה היה אבא משתתף שיתוף מלא בשירה ובשמחה ובכל התכונה שכרוכה היתה בביקור.

בבית שלנו היו החסידים מתאספים וחוזרים על הניגונים החסידיים — כך לפני שהרבי הגיע, מתוך הכנות לקבלת־פניו, וכך לאחר שעזב את העיירה — מתוך עוצם החויה שהשאיר ומתוך רצון לשמור ולטפח את זכרונה.

במקום שראה צורך בכך היה אבא תקיף בדעתו; לא פעם ראיתיו מדבר כיבושין, אפילו עם הפקידים הפולנים המכובדים ביותר. מסתפק היה במועט ואומר:

„אין אדם חי על מנת לאכול אלא אוכל כדי לחיות."

היו ימים שמצבנו היה משופר מאוד, והכפריים באי־ביתנו היו מגדירים את הדבר בדרך משלהם:

„עשרם של הצ'רניאקים יכול לבוא להם אפילו מן השקים הריקים ולא־כל־שכן מן השקים המלאים!"

הקשר אל ביתנו היה מצד רבים, אפילו בימים רגילים, ויתירה מזו כשהיתה איזו סיבה מיוחדת לבוא אל ביתנו. כשנתן אחי היה חוזר מן הקייטנה בצ'יכוצ'ינק התמלא מיד הבית — סקרנים למכביר, שבאו לדעת מה נשמע בעולם ונתן היה מפליא לספר ממה שראה ושמע. גם מוכי־הגורל חָשו כי בביתנו תושט להם יד. זוכרת אני למשל, את וולף שואב־המים, כיצד מהלך היה בלילה ושר בשאתו את דליי המים. גם בלילות החורף, כאשר הבאר היתה מכוסה הרבה קרח והגישה אליו היתה בחזקת סכנה, היה מהלך ושר. פעם בהגיעו אלינו שמעתיו אומר:

„אייך בין איך גרייט אָפצוטראָגן וואַסער, אפילו פאַר די פראָצענט!"

היתה זאת אמירה משובשת וחסרת־שחר, שאיש לא הבין את הגיונה, אבל מקורה היה מתוך איזו אהדה לביתנו, שהוא ביקש להביעה באורח כלשהו.

היה אצלנו בחצר עובד אחד, בנם־של־גויים, מארקו שמו. מסור היה לבית בלב ונפש. הגויים היו מתלוצצים על חשבונו ואומרים, כי מן הסתם מאוהב הוא באחת מבנות צ'רניאק. לאמיתו של דבר אהב מארקו את הבית שלנו כשלמות אחת. לחתונתה של אחותו הזמין מאַרקו גם אותנו, הצעירים. אפינו „טורט" יהודי, והבאנוהו מתנה לחתונה, והוא מאושר היה עד אין קץ.

הנה העליתי בקוים מעטים תכונות של בית אחד — והוא ביתנו בולאדימרץ, תכונות תרומיות אלו היו אָפייניות להרבה־הרבה בתים. בכל נפשו ביקש אבא לשמור על שלמות הבית, אך הצירוף שלו החל אט־אט מתערער. הדבר בא עם עלייתנו ארצה. הנה, מצטיירת מוחשית לנגדי המסיבה לעלייתי והנה עולים אלי דבריו של נתן, שאמרם מתוך התרגשות ודמעות.

„הדם איננו מים — אמר נתן, — ולפיכך כל־כך קשה להיפרד מאחות."

ואני, באותה מסיבה, והרבה ימים אחריה, כמו שבו אלי אותם ימי הילדות, לאחר שנתייתמתי מאמי — שוב בוכה הייתי ימים ולילות בשל ייסורי הפרידה. אבא לינָה אותי עד תחנת־הרכבת. לא דיברנו כל מאום בדרך, מתוך שתיקה כבדה הלכנו, אולם המועקה היתה גדולה. היו אשר אמרו, כי מעשה לא טוב עושה אני בהשאירי את אבא לבד, ודבר זה העמיק את צערי עוד יותר. הן כל ימיו ביקש לשמור על שלמותו של הבית, ואנו, לא כגמולו שילמנו לו.

לא היתה לי דומיה, לא בעת הנסיעה ואף לא בהגיעי לארץ. אפילו לאחר שנים, בהתגוררי בגדרה, היתה מציפה אותי התרגשות עד דמעות, כל פעם שהייתי נזכרת

בכך. יש שהייתי מקשיבה אל קול היונים אשר בשובך־החצר, אל קול היונים ההוגות — והייתי אומרת בלבי, הנה גם הן בוכות עמי ולמעני...

זוכרת אני כי זלדה בס כתבה אלי, לאחר עלותי ארצה, כי אבא, אשר שתק כל הדרך בלוותו אותי, היה נרגש ומדוכא בשובו הביתה. והיא נשארה ללון בביתנו, מתוך חרדה לו. באותו מכתב הוסיפה וכתבה, כי אבא לא נרדם כל אותו לילה — עומד היה ומסתכל בחלון, כצופה אל משהו במרחקים וכי היא שמעה אותו מלחש אל עצמו.

„ווער וועט מיר אָפּגעבן מיינע טעכטער, מיינע טייערע טעכטער?"

מי ישיב לי את בנותי, את בנותי היקרות מי ישיב לי — כך היה מלחש אל עצמו, בהביטו אל חלון הלילה האפל.

גדול היה צערו של אבא ורבה היתה בדידותו. ומשעברו שנתיים לשבתי בארץ, ביקש הוא כי אבוא, לכל־הפחות, לביקור קצר לולאדימרץ. הוא עצמו לא נהג לכתוב מכתבים ורק אחי כתבו אלי בשמו...

הגעתי לארץ סמוך למאורעות שהחלו בתרצ"ו ונמשכו כמה שנים. הנסיעה ממקום למקום היתה בחזקת סכנה. וכל אחד נהג לשבת במקום־מגוריו ולא להיטלטל בדרכים, אך מצב זה, דוקא, נתן בידי נימוק כלפי אבא להסביר לו, משום־מה אין אני יכולה לעת־עתה לבקר בולאדימרץ.

„תאר לך אבא", כתבתי אליו „כי אפילו את ירושלים, עיר קדשנו וכיסופינו, לא ראיתי עדיין וכיצד אוכל לצאת את הארץ לפני שראיתי את ירושלים?"

סבורה הייתי כי אבא מתוך אהבתו העמוקה לירושלים יבין לרוחי והנימוק יתקבל על לבו...

וכך עד שפרצה מלחמת־העולם השניה ובאו ימי־השואה האיומים ויד הכליון היתה בכול...

ח ס י ה ט י ש ל ר ־ ר ז נ י ק

אלומה אחת

באלומה אחת כורכת אני זכרונות שונים ויקרים לי מעיר מולדתי. זכרונות מקן בית״ר, בו מצאתי יניקה רוחנית ורעיונית בימי נעורי; זכרונות ממעשי החסד בהם הצטיינה עירנו ואחרון־אחרון — שורות מעטות על תפארת השבת בבית אבי — שלושה עמרים — שהם אלומה אחת ואשר מקרקע אחת עלו שבליהם.

קן בית״ר

קטנה היתה עיירתנו ולא הצטיינה במקומות בידור, ואף לא במוסדות חינוכיים ראויים לשמם. מוסד רוחני ראוי להיזכר היתה הספריה העירונית, שנרכשה בזכות מאמציהם הגדולים של השחקנים החובבים, שהיו מציגים מחזות מדי פעם בפעם, וחלק ניכר מההכנסות היה קודש לרכישת ספרים בשביל הספריה.

ללא רשת חשמל וללא כבישים היתה עירנו, רק משני צדי הרחוב הראשי היו מדרכות מלוחות של עץ, אשר יד הזמן פגעה בהם ושיבשה אותם עד היותם לא־פעם, מכשול לעוברים בחשכת הליל. אף־על־פי־כן היה למדרכות שלנו חלק נכבד בבילוי הזמן אצל הנוער. הנוער מוציא היה חלק ממרצו בטיולים לאורך המדרכות שתהילתן היתה על־יד בתי־היראה של הגויים מצפון, ומכאן נמשכו דרומה — עד לחורש שנקרא „סוצ׳ה וואלד״. בטיולים אלה הייתי שומע ויכוחים ודיונים בכל מיני שאלות העומדות ברומו של העולם ובעיקר שאלות הנוגעות לחיי עמנו וארצנו. בייחוד רבו הוויכוחים האלה משנוסדו אירגוני הנוער בעיירה. שלושה היו אירגונים אלה: „השומר הצעיר״, „החלוץ״ ובית״ר. ומכינן שהשתייכתי לבית״ר אשתדל לייחד בו כמה דברים — ככל שנשתמרו בזכרוני.

רעיון בית״ר החל לכבוש בשנות העשרים חוגי נוער נרחבים בפולניה והכה שרשים בכל רחבי המדינה, וגם בעיירתנו נוסד קן בית״ר. המייסד היה מאיר בריל. כל הקן מנה אז... חבר אחד בלבד, הרי הוא מאיר המייסד. אך בעל מרץ היה הבחור הצעיר ולא אמר נואש. הוא התקשר עם נציבות בית״ר בוורשה וניהל את הקורס־פונדנציה בשם קן בית״ר בולאדימרץ ואף ביקש מהם שישלחו מַרצה מהמרכז. הנציבות שלחה את הד״ר ליפמן לתהות על קנקנו של הקן הצעיר. תחנת־הרכבת הקרובה ביותר נמצאה במרחק של שמונה־עשר ק״מ, ועל הנוסעים היה להמשיך את נסיעתם בעגלה. בדרך ביקש הד״ר ליפמן מהעגלון שיסיעו למועדון בית״ר. העגלון

משך בכתפיו ואמר, שאין הוא מכיר מועדון כזה בולאדימרץ. רק לאחר שנשאל אם מכיר הוא את מאיר בריל היתה תשובתו חיובית. עתה ביקש האורח מאת העגלון שיסיעו לביתו של מאיר. כשהגיע הד״ר ליפמן לעיירה, כבר חיכה לו הח׳ מאיר, ולתמהונו הרב של האורח נודע לו, כי אותו מאיר הוא המפקדה והקן גם יחד. אך לא אדם כד״ר ליפמן יפול ברוחו בפני זוטות כאלה. במשנה מרץ ניגש, בעזרתו של מאיר, לארגון הקן בעיירה. עיירתנו שהיתה מרוחקה ממרכזים רוחניים ותושביה השתוקקו תמיד לשינוי האוירה החד־גונית, עתה, משבא נואם לעיירה, התנפלו על המציאה כמוצאי שלל רב. המונים נהרו להרצאה שאורגנה באותו ערב. התוצאות לא איחרו, אמנם, לבוא. ככה קם והיה קן בית״ר בעירנו.

תחילה נמנו עם הקן רק בני נוער בוגר והעבודה התנהלה בעצלתיים. אבל אחרי זמן קצר הצטרף גם נוער מגיל עשר ומעלה והתסיסה בקרב השורות רבתה והקן שיגשג. לא יצאו ימים מרובים והקן התבסס ונתייחד לו מקום נכבד בין שאר תנועות הנוער בעיירה, עד כי מתנגדיו החריפים ביותר נוכחו לדעת, כי הסתדרות בית״ר עובדה קיימת היא בעיירה וגורם חשוב בכל ענפי הפעולה הציונית. מעתה התחילו הכל לנהוג בה כובד ראש ולקשור אתה קשרים רוחניים ומעשיים. הקן שיגר באי־כוח לכל הוועדות הציוניות שבעיירה, אשר מילאו בנאמנות את שליחויותיהם. אם נתקלו חברינו בקשיים כספיים בפעולתם ובהתחייבויותיהם כלפי הקרנות הציוניות, לא נרתעו מפני כל מלאכה ולו הקשה ביותר. לוקחים היו גרזנים ומשורים ויוצאים כשכירי־יום לחצרותיהם של בעלי־הבתים לנסר ולחטוב עצים, ובתמורה שקיבלו פרעו את חובותיהם. גם עבודה תרבותית רחבה התנהלה בקן — כל ליל שישי היה קודש לוויכוחים חפשיים. לפעמים השתתפו גם באי־כוח של ארגוני נוער מתנגדים לנו ואז היו הוויכוחים „חמים״ ביותר.

במשך הזמן התחילו החברים להתכונן לעליה. אחדים יצאו להכשרה ואחדים עלו לארץ בדרכים אחרות, אך רובם נשארו בעיירה ונרצחו בידי הנאצים ימח שמם.

בסיימי את הרשימה רואה אני חובה להזכיר את חברי המפקדה המקומית של הקן שהקדישו את רוב זמנם ומרצם למען הרעיון הלאומי שלנו. מאיר בריל, כשם שהיה הבית״רי הראשון בעיירה, כן היה גם הראשון שיצא להכשרה ואף העולה הראשון. אליעזר שוסטק, כעת חבר הכנסת מטעם תנועת החרות, יהודה בס, מנשה רזניק, ראובן רזניק, שרה דיק, ואני — כותבת השורות האלה. ואחרון אחרון חביב — אהרן מילשטין, בן השוחט של חסידי טריסק, שנהרג ע״י הנאצים. צעיר ומוכשר היה אהרה׳לה, חביב על כולנו. כבנו של שוחט התחנך הוא על ברכי התורה וספרותנו המקורית. אהבתו לעם ולמולדת עצורה היתה כאש בקרבו.

במקום זה רואה אני צורך להעלות את זכרו של אחי יעקב. בלב רוטט ודואב אעלה את זכרו של אחי היקר, אשר ניספה בידי הנאצים. ברוך כשרונות היה יעקב ובעל דמיון עשיר. לאחר שגמר גמנסיה עברית בוילנא, נסע לצרפת להשתלם. הוא

נכנס לאוניברסיטה בפקולטה לפילוסופיה, למד שם שנתיים ומחוסר אמצעים נאלץ היה להפסיק את לימודיו ולחזור הביתה, ופה התחיל לעסוק בהוראה. הוא היה אהוב ונערץ על כל מי שבא אתו במגע. היה גם מחונן בכשרון סופר ומַרצה, הופיע מדי פעם בהרצאות פומביות מטעם התנועה הרביזיוניסטית בעיירתנו, שאליהן היו נוהרים רבים; אף המתנגדים החריפים ביותר היו מקשיבים בהערצה לדבריו. בעל נפש טהורה היה אחי, ויהיו דברי המעטים ציון לנפשו.

אנשי־חסד

עיירתנו קטנה היתה ודלה באמצעיה. אמידיה היו כמה עשרות חנונים וסוחרים קטנים, אולם תורמיה ונדבניה רבים היו, אף כי רבים היו גם נצרכיה. כאן מטושטשים היו הגבולות, כי לפעמים הנדבן עצמו נצרך גדול היה. תפקיד לא מבוטל היה ממלא גם מוסד הצדקה „סומך־נופלים". המוסד הזה הוקם ע"י נשים עסקניות שבראשן עמדו הגב' בילה קושניר ופרדיל קאנוניץ'. כל בעל יכולת ובעל רצון טוב התחייב לתרום בקביעות תרומה שבועית לטובת המוסד, ומדי שבוע היה מתנדב זוג צעירות לגבות את התרומות. וכינן שגם אני הייתי בין המתנדבות, ניתן לי להכיר את אָפיים של התורמים שלנו, שרובם היו מקבלים אותנו בסבר פנים יפות וברצון היו פורעים את התחייבויותיהם, בין אלה יש לציין בראש וראשונה את הגב' חיה אייזנברג, בתו של הנדבן הידוע בעיירתנו רבי חוניו, שהיתה מגישה את הכסף בפנים קורנים מרוב שמחה ובחביבות היתה אומרת:

„אַ שיינעם דאַנק קינדערלעך, איהר טוט אַ גרויסע מצוָה" (תודה רבה לכן בנותי, מצוה גדולה אתן מקיימות).

גיטל רזניק, אשתו של דודי, רבי יעקב השוחט, ידה היתה תמיד פתוחה לכל מבקש תמיכה, ואף את הקופסה הכחולה של ק.ק.ל. זכרה לטובה בין שאר קופסאות הצדקה; כאן יש לציין את משה שוורצברג ואשתו הינדה שוורצברג ז"ל, שתמיד נענו באהבה וברצון לכל הפונים אליהם בבקשת עזרה. ראויה גם להיזכר אחותי ריקה. לב חם ורגיש היה לאחותי, ותמיד שמחה לעזור לזולתה. זוכרת אני, כיצד הצילה משפחה אחת מחרפת רעב. יום אחד באה אלינו אשה והתאוננה בפני אחותי — אמי ז"ל כבר לא היתה בחיים — כי נשבר מטה־לחמה, מאחר שההורים הפסיקו לשלוח את ילדיהם לחדר של בעלה המלמד. היתה בינינו קרבת משפחה כלשהי ולפיכך מצאה לנכון לגלות לאחותי את סודה המר. אחותי לא העמיקה חקר ונתנה מיד לאשה מה שהיה ביכלתה לתת. אחר־כך יצאה אל בין השכנות וכל אחת התחייבה לתת בכל יום ששי ככר־לחם או חלה. אני, שהייתי הצעירה בבית, נפל בחלקי לאסוף את ככרות הלחם ואת החלות ולהביאן לביתה של המשפחה הנצרכת. את השליחות הזאת השתדלתי למלאות בנאמנות, עד שעזבתי את הבית ועליתי ארצה.

אכן, הרבה יהודים טובים וחביבים היו בעיירתנו ואינם עוד, וחבל על דאבדין ואינם משתכחין.

שבת בבית אבא

בשעה שנפרדתי מעיר מולדתי ומבני משפחתי היקרים והאהובים ועליתי לארץ־ישראל, לא פיללתי כי תהי זו פרידה לנצח ושוב לא אוסיף לראותם. משפחה גדולה היינו ומתי־מעט נשארנו. הכל הושמד ונעלם, נשארו רק זכרונות וגעגועים והזכרונות — מה יקרים ומה קרובים ללב.

אנשים עמלים וטרודים היו אבותינו. כל ימות השבוע עברו עליהם בדאגות הפרנסה למשפחותיהם המטופלות בבנים, אך יום השבת היה בשבילם יום הצלה ופדות. עם כניסת השבת באה גם מנוחת הגוף והנפש. יחד עם בגדי החול המרופטים, כמו הוסרו מעליהם כל הדאגות היום־יומיות. בגדי השבת המסרתיים השרו עליהם רוח של קדושה. הסדר והנקיון, נרות השבת הדולקים, וריחם של מאכלי השבת המיוחדים, כל אלה הביאו עמם איזו תפארת חדשה. הם פתחו את הלב להודיה חרישית לריבון העולם. עם הרגשה זו יצאו עתה לבוא אל בית־הכנסת לקבל את פני שבת מלכתא.

בכליון עינים הייתי מחכה לשובו של אבי ז״ל מבית־הכנסת. בליל השבת אהבתי מאוד להימצא בקרבתו, להסתכל בעיניו השלוות והמחייכות. עצבותו ורוגזו סרו כליל, ובדיחות־הדעת השתלטה עליו. בהרחבה היה מטייל לו בחדר אנה ואנה ומקבל בברכת־שלום את מלאכי השרת. מה אהבתי את זמירותיו ופירושיו התלמודיים על השבת, בזמן הסעודה. אולם כל זה היה מעט מן המעט לעומת אותה שבת שהרבי היה מבקר בעיירתנו. עולה בזכרוני שבת אחת כשהרבי מסטיפאן התאכסן בביתנו. הבית לבש אז צורה חדשה לגמרי. החגיגיות שרויה היתה בכל פינה ופינה. כל הבית אמר כבוד. פני אמי ז״ל קרנו מרוב אושר, שבחלקה נפל הכבוד לאָרח בביתה אורח כל־כך נכבד וקדוש. ומחשש שמא לא תצליח להכין מאכלים שינעמו לחכו של הרבי, שכרה לה טבחית מומחית. ביום חמישי בבוקר התחילו כבר במלאכתן.

ביום ששי יצאו עגלות ובהן הרבה חסידים אל מחוץ לעיר לקבל את פני האורח, ובחזרם נהפך ביתנו לכוורת ממש.

אחרי קבלת השבת אָכלו החסידים את סעודתם בחפזון ובאו לביתנו להמשיך ליד שולחן הרבי. דודי, רבי יעקב השוחט הי״ד, שקולו ערב היה, תפש את מקומו בראש השולחן, לימין הרבי, והנעים בזמירותיו וכל החסידים סייעו לו והחזיקו אחריו. והנה התחיל סדר חטיפת השיריים: כשהגישו לרבי את צלחת התבשילים השלך הס מסביב. בקוצר־רוח חיכו החסידים שהרבי יקח לו כזית מהתבשיל. משעשה הרבי כך היו הכול מתנפלים על הצלחת וחוטפים את השיריים.

השמחה בבית היתה הולכת וגוברת, הרעש מגיע עד לב השמים, וכאילו מאליהן נשתלבו הידים: ידי השוחט והסנדלר, הגבאי והשמש, עד מהרה נוצר מעגל מסביב לרבי, והכל יצאו בריקודים, שנמשכו עד חצות.

אך לשיא של התרוממות הרוח היו מגיעים במוצאי שבת בשעת מלווה־מלכה, שנמשכה עד אור הבוקר. ויהי כי טוב לבם ביי״ש (יין בפולניה היה יקר המציאות) יצא החסיד מנדל־ישראל־יוסיל׳ס, שהיה בעל חוש הומור והביא לבית את העז ונכנס אתה בתוך מעגל הרוקדים ושיתף גם אותה בריקוד. כמובן שלא בבעיטה אחת כיבדה אותו העז, אך הוא קיבל את היסורים באהבה, כי הרי במחיצת הרבי התרחשו כל הדברים האלה.

עם משה־יודל ואלדמן ומשפחתו ביום עליתם לארץ־ישראל, במרכז שלמה ה„כליזמר"

מסיבת־פרידה לפסיל קאנוניץ עם צאתה לארגנטינה

לאחר הדליקה הגדולה בשנת 1934

העיירה בבנינה לאחר הדליקה

קבוצת בני־נוער בפארק

יום־פרח לטובת הקרן־הקיימת־לישראל

קבוצת חברים מ„החלוץ"

בסניף „החלוץ"

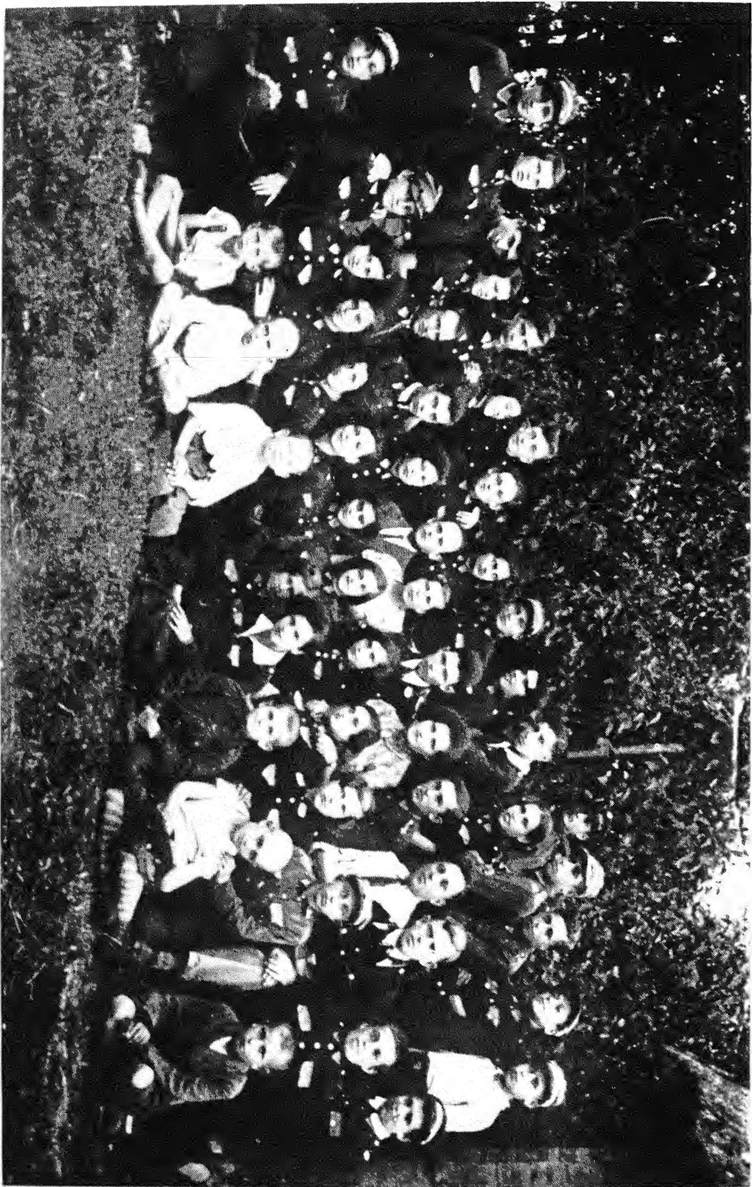
קן „השומר־הצעיר"

עם פנינה צ׳רניאק ביום עלייתה לארץ־ישראל

גדוד הבוגרים של „השומר־הצעיר"

קן בית"ר

עם מאיר בריל ביום עלייתו לארץ־ישראל

קבוצה מקן „השומר־הצעיר"

קבוצת בנות מ„השומר־הצעיר"

קן בית"ר

סניף „החלוץ" בעיירה

מסיבה לכבוד הגב׳ פאני בוריס (מלמד) משיקגו ארה״ב, בעת ביקורה בולאדימירץ

קבוצת ילדות בביה״ס העממי

חיים שוורצברג

במעגלי תנועה ונוער

הדבר היה בשנים 1926—1927. התנועה הציונית בפולין נסתעפה ושלחה את שרשיה בכל עיר ועיירה. בכל מקום, כמעט, נוסדו בימים ההם קני בית"ר, קני „השומר־הצעיר" ו„החלוץ". המועדונים של הסתדרויות אלו משכו את רובו של הנוער. גם על ולאדימרץ עברו גלים אלה של גאות והתלהבות.

לראשונה נוסדו „החלוץ" ו„השומר־הצעיר", לאחר מכן — בית"ר. הראשון שיסד הסתדרות זאת היה מר מאיר בריל, אליו הצטרפו מיד עשרות צעירים שהבולטים בהם היו: אליעזר שוסטאק, כעת חבר הכנסת, שרה דיק, חסיה רזניק, ראובן רזניק, יודקה בס ועוד.

אולם שכבה צעירה של ילדים לא היתה עדיין בבית"ר, הואיל ו„החלוץ" וביחוד „השומר־הצעיר" הקדימוהו ומשכו לשורותיהם את כל הנוער הזה. ההשתייכות של הנוער להסתדרות זו או אחרת, לא היתה בימים ההם מתוך שכנוע פוליטי או מניעים רעיוניים מגובשים, אלא מתוך הצורך למצוא מקום לפורקן המרץ המצטבר, מקום לבילויים ולעודף הזמן הפנוי. הדבר העיקרי והחשוב — שהכל שאפו לו — עליה לארץ ובנייתה.

הייתי נער כבן שמונה שנים ומצאתי את עצמי בין הנוער של „השומר־הצעיר". ראש קבוצתי היתה אז ברכה בוראק, שלאחר מכן עברה למפלגה הקומוניסטית. עתה נמצאת היא בפולניה. בקבוצה שלנו היו כמה עשרות בני נוער. זכורני כיצד היינו משננים מתוך פנקס קטן את „עשרת הדברות", של „השומר": „השומר דובר אמת", „השומר אוהב הטבע", „השומר עוזר לחברו" וכו'... בכל שבת וחג וכן בימות החול היינו יוצאים ליערות ולשדות — „לבארג וואלד", ול„סוצ'ה וואלד" ולפארק ומבלים שם את זמננו במשחקים ובשיחות. אזכרה כיצד היינו עונדים את העניבות הירוקות העשויות מבד שנקנה, בבית המסחר לאריגים של מנדל בורקו. בקפדנות היינו מקפלים את העניבה בצורת משולש, עונדים ומשחילים אותה בטבעת־מתכת שקישטה אותה בחזית.

ביום בהיר אחד, הדבר היה בשבת אחר הצהרים, סמוך לפארק העירוני, כולנו ישבנו בעיגול מסביב למדריכה שניהלה את הפעולה, וכרגיל נמצאו תמיד ילדים, שלא יכלו להקשיב בשקט, אלא עשו מעשי־קונדס — דקירות בקש יבש באוזנו של ילד אחר או מעשים דומים. אני הייתי אחד מהם שלא טמנו את ידיהם בצלחת. בכלל,

יצאו לי מוניטין של שובב גדול. הוזהרתי כפי הנראה, על־ידי המדריכה פעמים מספר, ולבסוף סולקתי מהקבוצה, אני וחברי, יהושע קנטור. ראיתי בכך פגיעה בכבודי ובדרכנו מן השדה לעיירה אמרתי ליהושע חברי:

„בוא, ניכנס לבית״ר״.

בעת ההיא כבר שמענו על קני בית״ר, שנוסדו בעיירות הסמוכות. שמענו שבבית״ר מלמדים להשתמש בנשק, ובעתיד נגרש את הערבים מארץ־ישראל. דבר זה קסם לנו מאוד — בעיקר לנערים. עוד באותו ערב פנינו לחברי בית״ר המבוגרים והצענו את עצמנו כגרעין של בית״ר הצעיר בולאדימרץ. קיבלונו, כמובן, בזרועות פתוחות, הורו לנו מה לעשות והזמינונו למועדון שלהם שהיה אז בביתו של יעקב קמין.

ניגשנו מיד לפעולה. לא קל היה לשכנע חברים וחברות שהיו ב„השומר־הצעיר״ לנטוש את הסתדרותם ולעבור לבית״ר. הרי כאן כבר היו להם תלבושות ועניבות. עוררנו את מצפונם והתחלנו להלהיב את דמיונם בסיפורים על כלי־נשק, בהם נלמד להשתמש ; בסיפורים על המלחמה שנערוך בערבים, עד אשר נגרשם מן הארץ. במרוצת הזמן פעל הדבר את פעולתו ולשורותינו הצטרפו עשרות ילדים וילדות, מהם שעזבו את „השומר־הצעיר״ ומהם רבים, שעדיין לא היו בשום הסתדרות. זכורני כיצד היינו מתווכחים לאחר מכן עם ילדי „השומר־הצעיר״ בענין ארץ־ישראל והערבים. הם טענו שיש לחנך את הערבים עד שיבינו, שהארץ שייכת ליהודים וישלימו עם עלייתם ארצה. ואילו אנחנו טענו : מאחר שהערבים פותחים מדי פעם בהתנפלויות דמים על היהודים יש לסלקם או להשקיטם בכוח־הזרוע.

הדבר היה בשנות המאורעות של 1929 וכמובן שלטענתנו היו תומכים רבים והדבר השפיע על נפשות הילדים, אשר השימוש בכוח נגד הערבים הפראים קסם להם יותר מאשר להרביץ בהם תורה והשכלה. דבר זה נתן את אותותיו ומספר הילדים בשורות בית״ר גדל והלך, עד שמנינו הגיע לזה של „השומר־הצעיר״, לפחות. פולמוס זה היה מתנהל בראש חוצות ובין משחק אחד של מחניים למשנהו, ליד המגרש של בית־הקברות הנוצרי הישן. כמובן, שלא פעם נסתיימו ויכוחים אלה בקטטה — מכות ושריטות.

אמצעי שכנוע נוסף בו נקטנו כלפי ילדים יריבים או ילדים שעדיין לא השתייכו לשום תנועה היו ההמנונים. היינו מכנסים ילדים לתוך המועדון שלנו ושרים בפניהם את המנוני בית״ר : „בשוב ד׳ את שיבת ציון״, לפני התחלת הפעולה, ו„מדן ועד באר־שבע״ בסוף כל פעולה. כך משתדלים היינו להוכיח להם, כי ההמנונים שלנו יפים יותר ותכנם חשוב יותר מהמנון „השומר־הצעיר״ : „תחזקנה ידי כל אחינו״. ולא פעם פעל הדבר לטובתנו.

במרוצת השנים התגבש הנוער בתוך ההסתדרויות השונות. הוא כבר מנה בימים ההם כמה מאות ילדים וילדות. גם אנו חברי בית״ר תפרנו לנו תלבושת שנראתה לנו יפה ביותר, עם הקצוות הכחולים ועם הכפתורים הלבנים העשויים

מתכת. בכל כפתור טבועה היתה מנורה שהבריקה על הרקע החום של הבד. בכל הזדמנות לובשים היינו את התלבושת הבית״רית ומתגנדרים בה. כל תנועת־נוער ניהלה את פעולותיה בפני עצמה; אף־כי הפעילות התנועתית היתה אסורה מטעם בית־הספר הפולני, היה הנוער שלנו פעיל עד מאוד ומגלה מסירות בלתי־רגילה. לא פעם היינו קופצים מהמועדון דרך החלון או דרך הדלת האחורית כשמישהו הזהיר, כי מנהל בית־הספר או אחד המורים מתקרב ובא. זכור לי, כי כל ענין ההסתדרויות בעיירה היה בלתי־ליגאלי. תמיד היו מדברים על ליגליזאציה של הקן — כך ב„השומר־הצעיר״ וכך בבית״ר. תמיד הובטח לנו על־ידי המבוגרים, כי הלגליזאציה של התנועה הוא ענין של ימים ספורים וכי פלוני כבר נסע לעיר המחוז, סארנה, או רובנה, להביא את הרשיון. בתחום זה היה מצבנו בבית״ר טוב יותר ממצבם של החברים ב„השומר־הצעיר״, כי אותם רדף השלטון הפולני יותר מאשר אותנו. כבר אז הם ידעו שבהסתדרות זו קנו להם שביתה רעיונות, שאינם רחוקים מקומוניזם, דבר שהיה שנוא ביותר על הפולנים של אז.

מועדון בית״ר עבר מדי פעם מדירה לדירה. בשנים לפני השריפה הגדולה היה המועדון בביתה של שרה דיק ולאחר־מכן בביתם של ברכה ואברהם פיין. עתה כבר היינו נערים ונערות כבני 14—15. הקן גדל וכבר נוסף לו גדוד שמנה כ־60—70 ילדים בני 10 לערך. כמדריכי הגדוד מינו את אברהם פישביין ז״ל ואת כותב הטורים האלה. מדי שבת היינו מתכנסים במועדון והייתי קורא בפניהם מיצירותיהם של סופרים עבריים. השתדלנו להשליט את השפה העברית ולעשותה שפה מדוברת, לפחות במועדון. הדבר לא היה קל, הואיל ומרביתם לא ידעו עברית אלא במידה מועטת בלבד. רק מתי מספר, שידם השיגה, למדו עברית אצל מורים פרטיים, כינן שבית ספר עברי לא היה קיים בולאדימרץ.

התארגנו קבוצות שלמדו אצל מורים, כגון ליפמן וולוק, שהגיע כמהגר מבסרביה ויסד בית־ספר עברי, אצל שליטא, רודיה מוצ׳ניק, שלמה בוקסר, משה אפלבוים, ובלבן, שהגיע מהחוץ לכמה עונות לימוד. לימודים אלה היו כמובן מחוץ ללימודי החובה של בית־הספר הממלכתי הפולני. במקרים רבים נוסף על כל אלה גם לימוד תורני אצל רבי. היו, איפוא, ילדים שלמדו בשלושה מקומות: הורי למשל, עמדו על כך, שמלבד לימודי בבית־הספר הפולני אלמד גם עברית וידיעות כלליות בעברית, כגון היסטוריה עברית וכללית, תנ״ך, פיסיקה וכימיה, חשבון ועוד. כן ראו צורך שאלמד אצל רב גמרא, לבל אהיה „גוי גמור״. הייתי מתחיל איפוא, בבית־הספר בשעה 8 בבוקר ושוהה בו עד שעה אחת או שתים אחר־הצהרים. מבית־הספר הייתי שב הביתה לארוחת־הצהרים, ולאחר־מכן — למורה העברי, כשלוש פעמים בשבוע, למשך 3—4 שעות כל פעם. ובערב — אל הרב נחום ללימוד בבא־קמא. אולם במועדון השתדלנו בכל כוחנו להשליט את העברית כשפה המדוברת. מדי פעם יוצאים היינו ליערות לניהול פעולות תרבותיות ומשחקים, בעיקר בשבתות.

באותן שנים כבר נוצרו בין החברה זוגות של נאהבים ועל רקע זה פרצו לא

פעם מריבות וויכוחים. הנה כי כן, לא נשאר לנו זמן רב במשך היום והערב להשתעמם בו. נוסף על כל אלה עסקנו בענינים אחרים, כגון ספורט — בעיקר כדורגל והחלקה על הקרח. עד היום נוהגים בני עירי בארץ להזכיר לי, כיצד הייתי מסתייע בימות־החורף בכלבי הגדול, בספורט ההחלקה. לרגלי שם הייתי מחליקים, וכשאני מחזיק בשו׳שרת־הברזל הארוכה הקשורה לצואר כלבי הדוהר נגרר הייתי לאָרכם של רחובות העיירה, שאדמתם קפואה ומכוסה שלג.

בביתנו מפולגים היינו בדעותינו ובהשקפות־עולמנו: אחי, שמשון ווליג לא הלכו בעקבותי ולא עזבו את „השומר־הצעיר״, הם היו ונשארו נאמנים לצור מחצבתם, ואילו אחי הבכור, יהודה, היה בלתי־מפלגתי, אם־כי ציוני נלהב כמונו. כמובן, שגם בביתנו כבבתים יהודיים רבים בפולניה נתגלעו ויכוחים בינמשפחתיים סוערים.

בעת ההיא כשהייתי כבר נער בן 14—16 היו דעותי הפולטיות בשלות והיתה לי עמדה משלי. לא אחת, בעת ארוחה משותפת מסביב לשולחן המשפחתי, היינו נסערים בפולמוס פוליטי וציוני. כל מאורע בארץ־ישראל היה מעורר מיד הדים בתפוצות ונותן את אותותיו בנו, בנוער הציוני התוסס של העיירות הקטנות. נקל לתאר את הוויכוחים הסוערים שפרצו שם עקב רצח ארלוזורוב בארץ. כמה התווכחנו עם הנוער של „השומר־הצעיר״ ו„החלוץ״, בהיותנו בטוחים בצדקת טענותינו, כי לא סטבסקי ורוזנבלט הם האשמים. בימי המשפט, כאשר נידון סטבסקי לראשונה למוות, כמה פגע הדבר בנפשותינו הצעירות? זכורני, כי בהתקבל הידיעה על פסק־הדין הזלתי דמעות לרוב על גורל האיש.

ובפרשה אחרת —

כשבית״ר פולין הגיש פטיציה לממשלת בריטניה בדבר מתן רשות כניסה ליהדות פולין לארץ־ישראל, כמה עמלנו אנו, בני הנוער הבית״רי, בכתיבת פטיציה זו, ובהחתמת התושבים עליה. אני זוכר, כי התוכן נכתב בשפה האנגלית, שהיתה זרה לנו בהחלט, ובכל זאת יושבים היינו ומעתיקים אותה על גליונות נייר לרוב, על־מנת להחתים עליה את התושבים. זכור לי שמטה־הפטיציה הזאת היה בבית יעקב השוחט (יענקל דער שוחט), בנותיו, חסיה, צפורה (פייגל׳ה) וחיינקה היו מושיטות לנו את מלוא עזרתן ומשתתפות אף הן בכתיבה, במשך שעות רצופות.

בפורים היינו מתחפשים קבוצות־קבוצות, חוזרים על הפתחים בשירה וריקודים ומאספים תרומות לטובת בית״ר. בחורף היינו יוצאים קבוצות נערים לחצרות הבתים וחוטבים עצים תמורת שכר זעום שהיה קודש לבית״ר. ביקורים הדדיים של קני בית״ר בעיירות סמוכות היו נערכים מדי פעם. ברגל היינו עושים את הדרך שבין ולאדימרץ לרפאלובקה, כדי לבקר בקן של בית״ר. פעמים היינו נוסעים לשם בעגלות רתומות לסוסים, מבלים שם שעות מספר וחוזרים עייפים אך שבעי־רצון. כן היינו עורכים טיולים לחוָה החקלאית שהיתה שייכת למשפחת קנטור, שאחדים מבני ביתם

היו חברים בבית״ר, שם היינו מצטלמים, מבלים את היום ולפנות־ערב חוזרים לעיירה.

בצורה זו התנהלו לאטם החיים בעיירתנו, עד לאותו יום־שבת, ל״ג בעומר, חמישה בחודש מאי 1934, בו פרצה הדליקה הגדולה שאכלה את רוב בתי העיירה ובכלל זה גם את ביתנו.

אותה שבת אביבית, נהרו רוב תושבי העיירה, לרבות חברי תנועות הנוער למיניהם, ליערות הסמוכים לבלות בחיק הטבע את יום־המנוחה. בשבתנו בצוותא נראו פתאום מרחוק, מצד העיירה, ענני עשן סמיכים. מיד הבינונו, כי דליקה נפלה. בעניני דליקות היו תושבי ולאדימרץ בקיאים, מפעם לפעם היו פורצות שריפות בעיירה, לרוב היו דליקות אלה מאותרות ולא גרמו נזקים רבים, לא כן דליקה זו. באותו יום קמה רוח חזקה שנשבה במהירות רבה, הסכנה ריחפה באויר, כל אחד הרגיש בה. בין הנוכחים קמה בהלה וכולם החלו לרוץ אל עבר העיירה מרחק של 3 ק״מ. אנו, בני הנוער, עוד הספקנו להגיע ולראות את הבתים שהאש רק אחזה בהם, אולם הקשישים יותר, שרבים מהם היו עמנו אף הם ביער, לא זכו גם לכך.

הגעתי לביתנו כשהאש כבר אחזה בחלק גדול ממנו. לא הספקתי אפילו לשחרר את כלבי האהוב, שהיה קשור בשרשרת ברזל למלונתו.

השריפה רוששה רבים מבני העיירה. תוך שעות ספורות איבדו תושבים רבים את כל רכושם ונשארו בחוסר כל, בעיקר אלה שרכושם לא היה מבוטח. אולם אסון זה הפך לאחר מכן להיות עוגן הצלה לכמה מהמשפחות הנפגעות ובהן גם משפחתנו.

כשהתאוששנו מהאסון וראשי המשפחה החלו לחשוב על הקמת הבית מחדש, עלתה המחשבה שאין כדאי לשוב ולהתחיל מחדש בין הגויים העוינים, בארץ שהשלטון מתנכל לאזרחיו היהודים בצורות שונות — בהטלת מיסים בעלי שמות שונים ומשונים, בעריכת דוח״ים על חוסר נקיון כביכול וכו׳. באותם ימים גמלה ההחלטה לעלות לארץ־ישראל. ואמנם אמי (אבי נפטר ממחלה עוד בשנת 1931 ונקבר בבית העלמין בווארשה) ושלושת אחי בסיועו הפעיל של גיסי, שמשון רוזנפלד, שהתגורר עם אחותי גיטל ועם בתם ברפאלובקה הסמוכה, הגשנו בקשה לעליה ארצה ומקץ מחצית השנה, בקירוב קיבלנו את ההיתר. אחותי גיטל, בעלה שמשון ובתם היחידה חיילה ז״ל, שאף הם חשבו לעלות אחרינו, לא הספיקו לעשות זאת ונשארו שם. תשמשנה שורות אלה מצבה לזכרם היקר.

לפני עלייתי, ערך לי קן בית״ר בולאדימרץ מסיבת־פרידה, אליה הוזמנו גם בני משפחתי. במסיבה איחלו לי כולם הצלחה ורבים מהם קינאו בי ודאי, כשם שקינאו בכל אחד שעלה ארצה באותם הימים, אם־כי טרם הרגישו בשואה המתקרבת.

היו אלה ימי דצמבר הקרים של שנת 1934. משפחת לייקה בריל עם שתי בנותיה, פייגל וחנה, זכתה אף היא באותם הימים לרשיון עליה, בהשתדלות בניה מאיר ויוסף, שעלו ארצה קודם לכן. יחד אתם עשינו את דרכנו לארץ — ברכבת ואף באניה, עד אשר הגענו אל מחוז חפצנו — אל ארץ כיסופינו.

שרה פרוסט (דיק)

המקור הרוחני

מבית

את אבי ז״ל אינני זוכרת, כמעט, רכה לימים הייתי כשהוא מת. אולם אמי כמו חיה ניצבת לפני. ותמיד מהרהרת אני בה. היא היתה סמל של אשה טהורת לב. אין אני זוכרת אותה חובקת ידיה, תמיד מלאת עבודה היתה.

את חייה הקשים, חיי אלמנות, נשאה בשקט מופלא. צנועה ויראת־שמים וקוראת מפעם לפעם בספר התנ״ך. ספר ה„צאינה וראינה״ לא מש מנגד עיניה, היתה מתעמקת ומגלה בו מעינות־של־ברכה לחינוך הדור ולמוסר־לבו. „כיצד להקנות ערכי יהדות אלה לילדים ?״, היתה חוזרת ושואלת.

תמיד בקראי את השיר של ח. נ. ביאליק „אמי זכרונה לברכה״ עולה לנגד עיני דמותה האצילה. שחיי הנפש והרוח הם עיקר בשבילה וחיי החומר — דברים תפלים. הלא זה הרעיון הבא לביטוי באותו שיר, וכמו מאליהן עולות בלבי השורות הנפלאות שלו:

אִמִּי, זִכְרוֹנָהּ לִבְרָכָה, הָיְתָה צַדֶּקֶת גְּמוּרָה
וּבְאַלְמְנוּתָהּ עֲנִיָּה מְרוּדָה.
וַיְהִי עֶרֶב שַׁבָּת, הַחַמָּה בְּרֹאשׁ הָאִילָנוֹת —
וּבְבֵיתָהּ, לֹא נֵר וְלֹא סְעֻדָּה.

בָּדְקָה וּמָצְאָה עוֹד, מַעֲשֵׂה נִסִּים, שְׁתֵּי פְּרוּטוֹת —
„הֲלָחֶם, אִם נֵרוֹת?״ — פָּסְחָה,
רָצָה וַתָּשָׁב, וּבְיָדָהּ הַצְּנוּעָה מִשְׂאַת הַקֹּדֶשׁ:
שְׁנֵי נֵרוֹת הַבְּרָכָה.

— — — — — — —

כִּמְעַט פָּקְחָה אִמִּי עֵינֶיהָ הָעֲשֵׁשׁוֹת וַאֵרָא:
אוֹר שִׁבְעַת הַיָּמִים שָׁם יָהֵל,
כִּי נָשְׁקָה הַשְּׁכִינָה עֲלֵיהֶן — תַּעֲמֹד זְכוּת הַצַּדֶּקֶת
לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל.

רק משורר כביאליק יכול היה למצוא ביטוי עמוק כל־כך ונאמן כל־כך לדמות אמו, שדומה היתה, ודאי, להרבה אמהות צדיקות וטהורות.

אך אין כוחי כוח של משורר כדי לדלות הרבה־הרבה פניני־נפש מתפארת זו של אֵם יהודיה ולהעלותם כנכס רוחני.

אשה ישרה היתה וברת־לב. אף פעם לא ראיתיה בסוד נשים דברניות והולכות־רכיל; מעולם לא קינאה באחרים ולא התאוננה על מצבה הקשה — באהבה ובשקט נשאה את סבלותיה.

אך לא רק במסתרים, היא גם ידעה להסביר את התנהגותה מתוך רצון להקנות את ערכיה לזולתה. לא פעם הייתי שומעת את דברי פירושה על הפסוק „מאין יבוא עזרי?"

„הרי כתוב, מ א י ן, ואמנם, אם זוכים, הרי הישועה יכולה לבוא מ א י ן, משום דבר, מלא־כלום, לכאורה. על כל פנים, לא מאמצעים חמריים".

ברוח זו חינכה אותנו — להסתפק במועט, במה שיש, וללא שנאה וקנאה במישהו.

בהיותי ילדה קטנה הייתי באה ומספרת, מתוך צער רב, לאמא כי ראיתי אצל חברותי שמלות יפות, גרבים יפים וכדומה; קובלת הייתי כי אני לא זכיתי לכגון אלה. אמא היתה מביטה ביגון, שיש בו מן התבונה העליונה, והיתה אומרת לי בשקט:

„בתי, האם כבר ראית, כי נערה מחברותיך תלבש שני זוגות גרבים בבת אחת, או שתי שמלות זו על גבי זו? והרי זוג אחד יש גם לך. אין להתאונן, איפוא בתי."

אף פעם לא הרימה את קולה, בשובה ונחת היתה מדברת ומסבירה. צרור מכתבים נשארו לי ממנה ואני, מדי פעם בפעם שבה אליהם כאל מעין, מדפדפת בהם ותוהה על כל התפארת והחסד הגלומים בהם. הם גם יספרו לי על כל הענות והצער ועל אורות התקוה, תקוה לעלות לארץ־ישראל, ארץ כיסופיה, להיות יחד אתי ולזכות, כי גם שאר ילדיה יבואו לכאן.

כמה ימים לפני היום המר — יום הטבח — כבר ידעה כי אין לנו מנוס מידיהם של התליינים. והיא דיברה על לב אַחַי, כי יעשו את הכול ויברחו, לבל תהי אהבתם ודאגתם אליה מכשול להצלתם. ואמנם הצליחו שני אחי לברוח ולהסתתר, האח השלישי מגויס היה בצבא האדום.

בודדה הלכה באותו יום בדרכה האחרונה, דרך הכליון ואני בטוחה כי לבה נתון היה באותה שעה לא לעצמה אלא לילדיה השוחרים להם מפלט והצלה ואלי, בתה הנמצאת אי־רחוק בחוף מבטחים ולבה תפילה, כי אלוהים יהיה בעזרנו.

שרשים והסתעפויות

לא פעם אשאל את עצמי, מה היה המקור הרוחני שלנו, בני העיירה? לאחר השורות המעטות, אשר כתבתי על אמי ז"ל, הרי מיותר להוסיף להתחקות על שורשי חיינו ומערכי־נפשנו. הנה זה המקור! כאמי שלי היו בעיירה עוד רבות, ומכאן האקלים הרוחני. אולם בימינו הצמיחו שרשים אלה, ניצנים חדשים והסתע־

פויות חדשות, והתנועה הציונית היתה אחת מאלה — הסתדרויות־נוער, ספריה, בית־ספר, להקה דרמתית, פעולות למען הקרנות הציוניות וכדומה.

אותו להט, מסירות־נפש ותום לבב בהם עשו בתחומי־הדת בעבר, החלו עתה לגלות בתחומים החדשים — את הקופסה הכחולה, מצאת בכל בית, כמעט. כל מה שהתרחש בארץ עורר הדים ובני הדים אצלנו. ליין הישן מצאנו קנקנים חדשים: הנה למשל, לפני חג־הפסח — כמו בעבר מייסדים היו גם עתה, בעלי־בתים מסוימים, מאפיות לעת־מצוא — מפעלים זמניים לאפיית המצות. היינו מתנדבות, חברות התנועה לגלגל יום־יום את המצות — עבודה קשה שנעשתה בידים. ימים שלמים היינו עומדות ומגלגלות. רגלינו היו כואבות וידינו היו מתנפחות, אך לבנו עלץ וגאה — שהרי למען הקרן־הקיימת לישראל עשינו מה שעשינו.

מה רבה היתה התכונה — הסתדרויות שונות, ויכוחים סוערים, — והכול לשם שמים, כלומר: כדי להוכיח כי התנועה אליה אתה שייך, היא הנעלה ביותר ודרכה הדרך הנכונה. שייכת הייתי לתנועת הבית״ר. מה רבות החויות השמורות עמי ומה רבים הזכרונות — הנה אזכור את בואו של המרצה הראשון הד״ר ליפמן. עד היום אזכור את הרצאתו המזהירה, את קריאות־הבינים ותשובותיו הקולעות למתנגדינו. ואין אני צריכה לומר, מה גדולה היתה התרגשותם והתלהבותם של אלה שלבם נמשך אחרי תנועת הבית״ר. מכאן ליוינו את ליפמן לעיירה הסמוכה ברז׳ניץ, מעתה החלה פרשה של ביקורים הדדיים בינינו ובין עיירות הסביבה, קשרינו נעשו הדוקים יותר, משל, כי אין אנחנו בני ישובים שונים — תנועת הבית״ר עשתה אותנו חטיבה אחת.

והנה עולה לנגדי דמותו של חברינו היקר, אהרן מילשטיין, הוא היה מפקד הקן המקומי. רוב זמנו קודש היה למען התנועה, אך לא זכה להגשים את חלומו ולעלות ארצה.

אנשים מפוארים ומפעלים מפוארים ובהם ראויה להיזכר הספריה שלנו. זמן רב פעילה הייתי בספריה ולמענה — אם להביא בחשבון את האוכלוסיה של עירנו, שלא היתה מרובה ביותר, הרי הספריה, באורח יחסי, היתה גדולה מאוד וראויה לציון מיוחד. היו בה ספרים רבים בעברית, יידיש ורוסית.

רבים ושונים היו המקורות לרכישת ספרים, ובכל אלה השקיעו חברינו עמל רב. הצגות שהכנסותיהן היו קודש לספריה, התחפשויות בפורים והופעה כליצנים המחזרים על הפתחים, מעלים בכל בית קטעים מתכניתם ומקבלים תשלום כספי כתמורה, שגם הוא קודש לספריה. בתחום זה הפליא לעשות פסח צ׳רניאק שהיה קומיקן מחונן. הנה כן, כל האמצעים כשרים היו, כדי לרכוש ספר ועוד ספר. אחרי סגירת בית־הספר, היתה אולי הספריה המקור העיקרי ממנו שאבנו תורה ודעת. הדברים, כמובן, אמורים באלה שנשארו בעיירה ולא יצאוה. אולם יש לציין כי רבים מבני העיירה היו נוסעים לערים אחרות לקנות תורה. לא אחטא לאמת אם אומר כי הנוער שלנו לא פיגר כלל, בהשוָאה אל בני נוער ממקומות אחרים. הקנאָה

לדעת גדולה היתה, ומה שנמנע מהם לרכוש בצינורות־ציבוריים מקובלים, כגון בית־ספר, רוכשים היו בכוחות עצמם, לא אַפריז אם אומר כי היו ממיתים את עצמם באהלה של תורה.

בשעה שהיו מבקרים אצלנו בני נוער מערים גדולות, ניתן לנו לראות בעליל, כי אין אנחנו נמושות, לא פחותי־ערך; אדרבא, ראינו כי עולים אנחנו עליהם. הנכסים שלנו, מבוססים יותר ועמוקים יותר. הם, בני העיר הגדולה, ראו ודאי יותר סרטים מאתנו, ואף הצגות תיאטרון. אולם אותם ציינה השטחיות, וקלות־הדעת שהן סימנים מובהקים לאלה שהכול ניתן להם בקלות. ואילו את חברינו ציינו תמיד כובד־ראש ורצינות, וצמאון בלתי־רגיל ללמוד וללמוד. הלימוד היה באורח אוטו־דידקטי בדרך־כלל, אולם גם הרצאות ומשפטים ספרותיים שהיינו מארגנים סייעו הרבה להעמקתו ולהרחבתו.

במשך הזמן התחלפו הרבה ספרנים וכל אחד השקיע ממיטב כוחו ויכלתו בספריה. במקום זה רוצה אני להזכיר במיוחד את יוסףביידר ומרים קומיסר הי״ד, שהיו פעילים בה שנים רבות והרבו לעשות למען שכלולה והרחבתה. הספריה אָבדה, יחד עם מייסדיה ומטפחיה, אולם אלה ששרדו, זוכרים את מקורה הברוך, מקור נאמן לבני הנעורים שלנו — צמאי־הדעת.

וואָלקאָוויסקער. אידישער
ביאליסטאָק
וואָלקאָוויסקע שאָסיי קלויז
מאַרץ. 27. 1924 יאָהר.

תעודה

דיא פערוואלטונג פון וואָלקאָוויסקער אידישער
ביאליסטאק גיט דיזען צייגניס דעם אקטיווען מעמבער פון
פערוואלטונג ה' זאב ליבעס אין טאג פון זיין א [illegible]
ארגאניזאציע. און בריכט איהם איבער [illegible] דעם
פאר זיין פיעל [illegible] און גרויס טעטיגקייט לטובת דער
ביאליסטאק.

אלס אנדענק ווערט איהם איבערגעגעבען [illegible]
[illegible] אנדענקס - [illegible] פון דער ביאליסטאק.

מיט פערערונג [illegible]

דיא פערוואלטונג

ס. שוואַרץ
[illegible]
ד. ריזין.
ה. [illegible]

אלחנן בורקו

היה היתה עיירה

(זכרונות על „השומר־הצעיר")

היה היתה עיירה קטנה בפולין ושמה ולאדימרץ. כך אפשר להתחיל את סיפור הדברים. כך אפשר להתחיל את סיפורה של כל עיירה — היה היתה... חיו בה כמה אלפים יהודים, שהתפרנסו ממסחר עם איכרי הסביבה. בימי „השוק" היו באים האיכרים העירה למכור את תוצרתם, ולקנות את תצרכתם. חלק מהחנונים היו נודדים לימי „שוק" לעיירות הסמוכות, אלה היוו את חלק הארי של העיירה — אצים־רצים היו בני עירנו, טרודים מבוקר עד ערב לדאגת פרנסה — ובנפשם הביאו את לחמם.

גם בעלי־מלאכה היו, אשר חיו מיגיע כפיים. — סנדלרים, חייטים, נגרים, נפחים. אלו המלאכות השכיחות בעירנו. וגם „כלי קודש" לא חסרו. — בתי־כנסת, חסידים, מתנגדים, גבאים. כל בית־כנסת וחסידיו שלו.

העיירה היתה מחולקת לשנים, בחלקה הגדול — הדרומי התגוררו הסוחרים, החנונים, והמשמשים בקודש. רוב בתי־הכנסת היו מרוכזים בחלק זה. בחלק הקטן — הצפוני, גרו בעלי־המלאכה וכאן גם עמד בית־הכנסת שלהם, שנתקרא „שניידער־שול" — בית הכנסת לחייטים.

כחיץ בין שני חלקי העיר, היו שני בתי היראה הנוצריים עם המגרשים הנרחבים והגנים הגדולים אשר מסביבם.

יש שפרצו מלחמות בין ילדי העיר משני חלקיה. בית־ספר עברי לא היה. הילדים למדו ב„חדר" או אצל מורה פרטי. חלק למד, בעיקר הבנות, בבית־הספר העממי הפולני. מעטים נדדו למרחקים ללמוד ב„ישיבה". אבות העיר לא הצליחו לסיים את בניית בית־הספר. עמד שלד גדול מעץ אשר היה מיועד לבית־ספר. שנים עמד השלד עד שיד הזמן החלה לתת בו את סימניה.

שתי להקות חובבים היו בעיירה, אחת להקת המנגנים שהיתה מנגנת בחתונות וההכנסות היו קודש להקמת בית־הספר. להקה שניה — להקת השחקנים, שהיו מעלים כל מיני מחזות באולם „מכבי־אש" וההכנסות היו קודש להשלמת בית־הספר. ובית־הספר לא קם.

רוב הנוער צמא דעת היה ולא ניתן בידיו להמשיך בלימודים, מהם שהלכו ללמוד מלאכה, ומהם שפנו למסחר — לחנות וכדומה. היתה תנועה ציונית. קופסת הקרן הקיימת היתה בכל בית. יהודים התפללו לשיבת־ציון וחיכו לגאולה. בבית־הכנסת של חסידי סטולין, בשמחת־תורה, היו שרים את „התקוה" בהתלהבות, ביזמתו של נתן צ׳רניאק.

שנים־שנים חיו ככה יהודי ולאדימרץ עם הטרדות ועם השמחות, והנוער התהלך בעולם צר, שאין לו סיכויים ועתיד.

קם „השומר־הצעיר", והנוער התלכד מסביבו, התארגן, הוקסם על־ידי התלבושת השומרית, השירה העברית. השפה העברית חרגה מדפי הספר ויצאה לרחוב, הוצקו דפוסי ארגון — רוח נעורים נשבה מסביב. נפלו מחיצות. „בנים טובים" התהלכו עם בני פועלים. שירה עברית בקעה מאולמי הקינים, המעגל הצר פורק; כמיהה וכיסופים לציון לבשו עוד וגידים.

קם „החלוץ". הראשונים יצאו להכשרה על מנת להתכונן לעליה. קם גם „החלוץ הצעיר", קם גם הבית"ר, אבל רוב הנוער היה מאורגן בתנועת „השומר־הצעיר".

לא בשויון נפש קיבלו אזרחי העיר את עובדת קיומו של „השומר־הצעיר". היו לו מתנגדים רבים. ההורים לא רצו להיפרד מילדיהם. לא היו רגילים שבניהם ימרו את פיהם, ולא ילכו בדרכיהם. ואנחנו הלא חרתנו על דגלנו: סיסמאות חדשות, לא שיערון אבותינו. מלחמה היתה נטושה בין הורים וילדים. היו הורים קנאים שלחמו בילדיהם.

זכורני יום חורף — שלג כיסה את האדמה והאולם היה צר מהכיל את כל השומרים. יצאנו, גדוד שומרים, היערה. חריקת השלג מתחת לרגלים, פנים לוהטים ומשולהבים, וכך הגענו היערה. ביער השתוללנו, גילגלנו כדורי שלג, רקדנו, חבקנו זרועות עולם. — קבוצה שומרית בחיק הטבע. והנה השגחנו מרחוק, מישהו מתקרב אלינו, הופיע אחד ההורים. והוא יהודי בעל בעמיו, עיניו היו אש וזעם, בכוח הוא לקח את בתו. מקרה זה ודומים לו עוד הגבירו את הלהט והליכוד בקן השמרי.

גם המשטרה רדפה אותנו, נאלצים היינו לנדוד מאולם לאולם, מבית אל בית. היא היתה מחרימה את המכתבים והחוזרים שקיבלנו מההנהגה הראשית.

מקלט היינו מוצאים בביתה של הינדה מאוזירו. בית צר זה היה משמש לנו מקום מפגש חם למסיבות וקומזיצים. בימי צרה ושמחה אצל אמא הינדה היינו מוצאים בית.

בקיץ היינו חפשיים מעין המשטרה. את פעולתנו היינו עושים ביערות ובשדות. זכורני ל"ג בעומר, כל הקן יצא ליער. ובאותו יום נפלה דליקה בעיר שנתקראה הדליקה הגדולה וכמעט כל העיירה נשרפה. לא היה לנו לאן לחזור, הבתים היו שרופים. רבים מן הבוגרים יצאו להכשרה על מנת להתכונן לעליה.

בפולין של סקלדקובסקי השתוללה האנטישמיות. העולם סער. הרגשנו שהאדמה נשמטת מתחת לרגלינו. גם ההורים כבר השלימו עם „תעלולי" הבנים. רבים חיפשו דרכים לעליה ושערי הארץ היו סגורים על מנעול ובריח. חלק קטן הצליח לפרוץ ולעלות. רוב החלוצים והשומרים נשארו, ביניהם ברכה זמדווייס ושפרה ליזרוב שהיו יחד אתנו בהכשרה ולא זכו לעלות.

היה היתה עיירה ואיננה עוד. והלב בכה יבכה.

חיה פינהויז

זכות ראשונים

עמדה לה זכות ראשונים להסתדרות „השומר־הצעיר" בולאדימרץ. ראשונה היתה לתנועות החלוציות ותנועות הנוער בכלל. בבוקר לא עבות עמדו להם נערים ונערות בני 13—14 תוהים ומחפשים מוצא למרצם התוסס.

בלי לבוא בדברים ביניהם, התלקטו הבנות לחוד והבנים לחוד וסיסמתם: הבה ונתארגן, הבה ניצור משהו בעל ערך, בלי דעת ברור במה רוצים הם בדיוק. היתה זאת התעוררות ספונטנית מכאן ומכאן. נערים ונערות בגיל ההתבגרות, בגיל החיפושים וההתלבטויות וכמיהה בלבם למשהו, שלא היה מוגדר כל־צרכו.

קן „השומר־הצעיר"

קלטנו דבר־מה על תנועה צופית הנקראת „השומר־הצעיר", ובאחת השבתות נקראה אסיפת היסוד. את ההסברה על מַהות התנועה הטלנו על אחד הסטודנטים הבוגרים שלמד בוילנה. מאמינים היינו, כי לו נהירים ודאי הדברים.

היה זה משה רוזנברג, עליו הוטל התפקיד. זכורני, כי נפלה בעולמנו הסיסמה „נשמה בריאה בגוף בריא". זו היתה בעצם כל ידיעתו על התנועה, מכאן ואילך התחילו הקשרים הפורמאליים עם הנהגת התנועה. חוזרים ראשונים והתארגנות ראשונה; מתקבל עתון התנועה ואנו רחוקים מלהבינו. קבוצות־קבוצות היינו מתאַספים לפענח בצוותא את הכתוב ובעצם ללמוד, עקב בצד אגודל, את דבר התנועה. וכך, קו לקו בנינו לנו, בכוחות עצמנו, את השקפת עולמנו — אט־אט התבהרו אפקינו.

והרי קוריוז הזכור לי עד עתה: מייסדו בפועל של קן „השומר הצעיר" בולא־דימרץ, מאיר בריל, התכוון למעשה ל„השומר השחר" היא הסתדרות בית"ר, אשר נתחלפה לו ב„השומר־הצעיר", לכשעמד באחד הימים על טעותו, רצה לתקנה. ברם, הדרך אל „השומר־הצעיר" כבר נהירה היתה לרבים מבינינו, ולא ניתנה לו האפשרות לשנות את הדבר. בהמשך הזמן סייעו בוגרי הקן לייסד את הסתדרות „החלוץ", אשר אירגנה גם נוער צעיר ב„החלוץ הצעיר".

זכות ראשונים, איפוא, ל„השומר־הצעיר". מיטב הנוער התחיל להתלקט סביבנו והחיים בקן תוססים היו — פעולה צופית ותרבותית, טיולים אל מחוץ לעיר, חיים בחיק הטבע, טיולי־לילה ומושבות למיניהן, מעגלי הורה ושירה בוקעת מבין כתלי הקן. נשפיות. וחגי ישראל מקבלים משמעות חדשה. חנוכה, ול"ג בעומר — שני חגים אלה היו גורפים אתם לא רק את חברי הקן, לא רק את הזאטוטים — הורים ואחים בוגרים, נסחפו גם הם עמנו וחגיגות ל"ג בעומר שהיו נערכות בחורשת ההר, היו כוח משיכה לכל הגילים. הכל נגרפו ונהרו אל עבר היער.

בערבי החורף התארגנו חוגים לעברית, היו צעירים בינינו שלא הספיקו לטעום טעם בית־ספר עברי ושפת הוראתם היתה פולנית, בשביל אלה גייסנו את רודיה מוצ'ניק והיא, תמורת סכום כמעט סמלי, היתה מלמדת אותם עברית. יש לציין שהעבודה בקן היתה על טהרת העברית. המדריכים מבינינו, שפתם המדוברת בקן וברחוב היתה עברית בלבד. מאבק־תמיד היה לנו על עצם קיומנו, מבחינת הלגלי־זאציה במשטר הפולני דאז.

חוסים היינו בצילה של „טאָז", בשמה נערכו הפעולות, נשלחו דו"חים חדשיים ושנתיים על מפעלי קיץ וחורף והמנצח על הדיווח, יוסף סמולר, התמחה בכך. מלשינים למיניהם חתרו תחתינו והמשטרה היתה בעוכרינו. לא פעם נקלעו חברינו לאיזה מאסר קצר. ברם, כל זה לא מנע אותנו מלפתח חיי תנועה תוססים. מרבית פעולותינו נערכו מחוץ לעיר. הן כה מעטה ידיעתנו ועלינו להדריך צעירים מאתנו ועל־כן כפול ומכופל היה המאמץ. לומדים היינו ולומדים, ואט־אט יצרנו לנו השקפת־עולם, דבר שלא ניתן לנו בקלות.

לא חסר גם הצד המגוחך בפעולתנו, המעלה כיום בת־צחוק על שפתותינו — אך כמה להט נעורים בעצם המעשה! למשל, אסיפה של קבוצת בנות, האין בכך כדי לגרות את הסקרנות של הצד השני? מַהם הנושאים בהם עוסקות הבנות וכיצד? ובכן בהתגנב, מתחת לספסל מצותת מאן־דהו מחברינו. ובגמר השיחה כשהוא מתגלה לעינינו, הרי שאלתנו הראשונה היא:

„הוי, אתה! וכיצד נהגת בשעה שהושר ההמנון? הרי לא יכולת לעמוד דום?"

תקופה־תקופה ובעיותיה וחומר־הקריאה המאַפיין אותה. ויכוחים ובירורים. שאלת האשה, והטרגדיה הביולוגית של האשה. שאלת החברה ופעילותה, שלל בעיות, אותן יש לברר, עמן יש להיאבק, כי רבו מספּור. והחויות רבות מאוד. לילה אפל, בפינת רחוב מתקיימת אסיפת קבוצה — ההמנון מושר ברטט, כמעט ללא קול. כמה אמונה ולהט נעורים!

חורף, בקרו של יום שבת; מעטה לבן על פני העיירה, הכל רדום ורק הד צעדי השומרים נישא מסביב — אנו בדרך לבית־הקברות הנוצרי, חילוץ עצמות קל, תרגילי־סדר, שירה ושוב קולחת שיחת הקבוצה. —

קיץ, ליל שבת, — מקום הריכוז עלית־הגג של בית פינצ'וק. שינה קלה ועם

שחר זינוק לעבר החורשות, לבילוי יום תמים בחיק הטבע, משחקים ושיחות מאלפות ולעת ערב בחזרנו הביתה השמים מתקדרים וגשם עז ניתך. אנו חוזרים רטובים עד עור עצמותינו, אך נוצרים אנחנו בחובנו חויות לרוב.

ומעל לכל „מרד הבן". מרד בכל שגרה וחיי גולה. והעובדה שכיום מתרכזים כאן, בארצנו, מספר לא מבוטל של יוצאי ולאדימרץ, הרי חלק רב יש בכך לחזון נעורים זה.

שלמה רזניק

דפים לפליטה

הנה מונחים הם לפני דפים מצהיבים וישנים, דפים לפליטה, מתוך אגרות שנכתבו בימים הרחוקים, בהיות עירנו ישוב יהודי חי ותוסס. הנה הוצאתי אותם מן הגניזה, שרידים יקרים מימי נעורינו, להחיות על פיהם זכרונות, אשר הוסחו מן הדעת בהמולת העתים. רק בגווילי הנייר המוצנעים הוסיפו הם לחיות באורך־רוח מופלא, מתוך איזה מאבק סמוי ועקשני עם ידו של הזמן.

בטרם אקרא בהם, כבר אשמע את דברם. מדובבים הם אלי בכתמי הצוהב אשר פשו בהם, מלחשים הם חרש. כל פרט ופרט יקר ומעורר ענין. הרי זו איגרתו של רעי הטוב, יוסף סמולאר, חברי לתנועה. ממשש אני בדפים, משל רוצה הייתי לחוש גם באצבעותי את הויית הימים ההם, את ממשותם. אותיות רוהטות וחופזות — בהן העטה חברי את רעיוניו בלבוש של מלים ומשפטים. רוהטות המלים וחופזות — הן יש לספר על הרבה־הרבה ענינים — אסיפת מנהלים ואסיפת חניכים, מסיבות של „עונג שבת", שחברי הקן עורכים בכל ליל שבת; דין־וחשבון מפעולות חברינו למען הקק"ל, ובצד אלה ציון של נחת־רוח וגאוָה על קן „השומר־הצעיר" שהוא הולך ראשון בעיירה, בין אוספי התרומות למיניהם. הנה יספר על עתון־קיר ועל האולם של הקן שאלחנן הצליח לקשטו, על חברים היוצאים להכשרה ועל חברים שקיבלו אישור לעליה, על נשף חנוכה אשר ייערך בשותפות עם „החלוץ", נשף שכבר הוכנה בשבילו תכנית עשירה ומגוונת. וכאן יסטה חברי מן הדין־וחשבון ויפנה אלי בבקשה, כי אשלח אליו כמה צילומים מארץ־ישראל, לאותו נשף, והצילומים ישולבו, ודאי, בצורה נאה בין מוצגי התערוכה שהם מכינים. ובסוף המכתב שוב בקשה — כי אשלח להם רשימות לעתון מפרי עטי. הוא מבטיח כי הם „יכתיבו את החומר באופן מיוחד" ושומע אתה מאותה הבטחה „להכתיב באופן מיוחד" את האהבה לארץ, את רטט האמונה ואת להט העשיה.

שנים רבות מוטל היה המכתב בגניזתו, סמוי מעין־רואים, עד אשר פקדתי אותו, יחד עם מכתבים אחרים. אין בו שום דבר על חייו הפרטיים של חברי. הכול מתרחש וחָג במעגלה של התנועה. מהרהר אני באותה הניָה של פעילות ורעננות־נעורים של שכחה עצמית ש„השומר־הצעיר" גיבש. והנה דף אחר ובו כתוב על העתון של „השומר־הצעיר", שמקבלים מווארשה וחברי הקן משננים אותו, ממש

על־פה, ולומדים על־פיו את השפה העברית, כי הרי בית־ספר עברי איננו בעיירה.

והנה שריד אחר, לא מכתב, כי־אם חוזר, אשר אני עצמי ערכתי אותו במלאות חמש שנים לייסוד הקן. גם בו כבר היתה יד הזמן. רבות כאן המחיקות וקמטי הקיפולים, אין־זאת כי טיוטה לפני, נוסח ראשון של החוזר, אותו הוצאנו בשביל ההורים. „חמש שנים קיים קן ,השומר־הצעיר' בעירנו הנידחת בלי עזרה, בלי בית־ספר עברי," כך פותח החוזר, שהוצא להורים, לקרובים ולידידים, „יחידי עמד בעיירתנו ובעקשנות מילא את תפקידו הכפול ללמד עברית (תפקידו של בית־ספר) ולחנך. כמאה ילדים שמקבלים בו חינוך לאומי, הכירו את עמם ואת ההיסטוריה שלו..." מכאן מובן מדוע גדולה כל־כך התשוקה לראות את הארץ ולחיות בה. „אנו נוטעים בלבם הרך של הילדים את האהבה לעבודת הכפים החלוצית בארץ־ישראל העובדת. מי היה מחנך את הילדים האלה לולא אנחנו? כלום בית־הספר הפולני היה מחנכם לכך?"

„האם רק לשם ריקוד ושירה מתאספים אנחנו?" נשאלת השאלה באותו חוזר. והנה התשובה: „אמנם כן, אנו שרים ורוקדים ומלאי חיים אנחנו, כי ברצוננו לפשוט את מלבושינו הגלותיים וללבוש בגדים ארץ־ישראליים." ולהלן כעין הוראה, „כי את עשרת חברינו שיצאו להכשרה ואת העומדים לצאת, את כולם־כולם, צריכה ללוות ברכת ההורים והקרובים והידידים", ובצד הדברים האלה כבר מסופר על אם אחת הנפרדת מבתה בעינים זולגות דמעות ומאחלת לה, כי תצליח בדרכה.

„הדרך היא קשה ומלאת מכשולים", מסיים החוזר, „ואנו מאמינים, שנדע להתגבר עליהם ולהגיע למטרה. תנו, איפוא, גם אתם הורים, קרובים וידידים את ידכם למעשינו, ויהי חלקכם עמנו."

הניה של פעילות ציונית ושל אמוני תום־לב, ורגע עוצם אני את עיני ועולות גם תמונות, שהן מעבר לדפים אלה, אבל יש להם שורש משותף עמם — שרשה של ההניה הציונית והאהבה אליה. תמונות ילדות מימות החגים בבית־הכנסת ובבית, מן התפילות והברכות שבהן מצאה אהבה זו את כוחה הראשון. והנה אותה תהלוכה קדומה־קדומה, ביום הצהרת בלפור, ואני עדיין ילד קטן כבן שבע — — — ברחבת בתי־הכנסת התקהל ציבור גדול ועצום. דגלי תכלת לבן מתבדרים ברוח. נשמעים נאומים נלהבים ובעיקר נחרת בזכרון אותו רוכב על סוס המחופש כתורכי, או שמא כערבי, אך הדיוק ההיסטורי אינו חשוב ברגע זה... זוכר אני היטב את שירת התקוה, כיצד שרנו אותה במעמד ההוא וכן את שירת השבועה ביידיש: „מיר שווערן". — נשבעים אנחנו לא לשכות אותך ארץ אבותינו וכיסופינו. ואני כל־כך משולהב הייתי באותה שירה, עד כי כפות ידי הקטנות נתהדקו לאגרופים מרוב התלהבות ודביקות.

ימים קדומים... ואחריהם ימי הינָסד „השומר־הצעיר" — באיזו התלהבות קיבלתי את הסיסמא הראשונה, עם הינָסד הקן, „דבר עברית!" ולא עברית סתם היתה זאת, אלא עברית בהברה הספרדית, מה גדול היה ערכם של השירים החדשים ושל ריקוד

ההורה, אשר ליכדו לחטיבה אחת ילדים מכל שכבות הציבור — בני עשירים ועניים, ללא הבדל.

מה כנה היתה הכמיהה בימים ההם לחיי עמל, לטוהר־מידות, לצנע, באיזה רטט יצאנו כחוטבי־עצים לחצרות הבתים השונים כדי לקיים את המצוה של כיבוש העבודה ולהתחרות בגויים חוטבי העצים מאז ומתמיד... והנה זכרונות מן הימים בהם הייתי מרַכזה ומנהלה של ספריית „תרבות"; באיזו מסירות הייתי עוסק בכריכת ספריה הישנים, שטעונים היו כריכה. בסוכה שבחצרנו, הסוכה שעמדה בין שני עצי השזיף, קבעתי את הכריכיה שלי. באיזה תום־לב מוסיף הייתי עוד כמה אניצי־פשתן לתפירת גבו של הספר ולחיזוקו. אניצי־פשתן ורצועות־בד ותוספת דבק למען יחזיקו הספרים מעמד ויהיו ראויים לתעודתם.

הניה ציונית זו והכמיהה לארץ־ישראל לא רק אותנו, בני הנוער ציינה — לפני עוד מכתב ישן, מכתבו של דודי היקר בן־ציון ז'וק, זכרונו לברכה, תעודה נוגעת עד הלב, ומלמדת מה עז היה החפץ לעלות לארץ־ישראל, לאו־דווקא בקרב בני הנעורים, כיצד מתדפק הוא, בעל משפחה ואב לילדים, על שערי הארץ הסגורים והשערים אינם נפתחים לפניו.

התאריך הוא מראשית שנת 1935 — גם מכתב זה היתה בו יד הזמן. אך זעקתו, כמו חזקה עכשיו יותר, לאחר שכותבו וכל בני משפחתו לא זכו לעלות וניספו בשואה... עתה אשמע מתוכו גם את זעקתם האילמת של אשתו היקרה טייבל וילדיהם הרכים רבקה ודבורה ומשה'לה...

בנימה של בדיחות־הדעת ורוח טובה מתנה הוא את צערו, שכן יהודי עממי היה דודי, עממי ובר־לבב:

„מדי פעם הוגה אני תכניות חדשות. היום מצאתי בעתון דרישת שלום מתכנית שהיא תכלית החידוש — סרטיפיקטים לרבנים. כלומר: מי שאישור בידיו, כי יש לו סמיכה לרבנות, סיכוי לו לעלות לארץ־ישראל ופירוש הדבר, כי ראשית עליו להמציא מכתב חתום על־ידי שלושה רבנים, כי אמנם יש לו סמיכה מעין זו, ולאחר מכן עליו לנסוע לווארשה, לעמוד בבחינה באגודת־הרבנים ולהשיב על שאלות אשר יישאל וכאן הוא מקבל את האישור המקווה, אשר על־פיו יעניק לו המשרד הארץ־ישראלי את הרשיון הנכסף. אך אין הענין הזה פשוט כלל וכלל... אני כמובן עושה את הכול... אפילו זקן כבר התחלתי לגדל...

„והנה גם תכנית אחרת כיצד להתחמק מכאן — לקבל דרישה מן הארץ בתור קצב. נו, דבר זה קל יותר. במשך שבוע ימים לומד הייתי את תורת הקצבות ויוצא כעולה כשר וישר לארץ־ישראל... אך מי זה ידרוש אותי מארץ־ישראל כקצב, זו השאלה. ואולי לעלות כתייר?"

„קראתי בעתון שתייר חייב להפקיד 60 פונטים כערבות. הוויזה תינתן לשלושה חדשים ואחר־כך אפשר לבקש הארכה לעוד שלושה חדשים וכשנמצאים כבר בין

אחינו בארץ־ישראל, תתגלינה ודאי אפשרויות להישאר לתמיד, אולם דבר זה יהיה תלוי באיזה נותן עבודה שיצטרך להבטיח כי לא אהיה מחוסר עבודה; ואולי יתגלו סיכויים לייסד איזה עסק, אם לא לבד הרי עם שותף כלשהו.

„אכן ישנן תכניות חשובות והעיקר שלא יקדימני „השלימזל" שלי, השלימזל המקטרג. אָ, לו נופל היה בידי הייתי מקפח את שוקיו כהלכה... יקירי, עמדו על המשמר ואל תחמיצו שום הזדמנות... שמעתי כי מאיר בריל עושה ממש נפלאות בתחום זה. לו ידעתם, יקירי, כמה קשה לי לשגות בכל התכניות הדמיוניות האלה, אך קשה פי כמה היא הישיבה כאן, כל חודש, כל שבוע כל יום וכל שעה..."

אכן, חלקם של רבים־רבים מתושבי עירנו היה עמנו, עם בני הנוער הכמהים לעלות ומכתב זה אינו אלא בבואָה למערכי לבם של רבים־רבים מתושבי עירנו, אשר כמהו ולא זכו...

השטן המקטרג לא נפל בידיו של דודי היקר ואף לא בידיהם של יהודים יקרים אחרים, הוא לא הוכה שוק על ירך, להיפך... הוא הלך וגבר מיום ליום וצילו כיסה את עין הארץ ו ה ו א אשר הכה, אשר הרג ולא חָמַל...

יוסף בריל

מעט מהרבה

את הדם השפוך, שהיה לאחר־מכן למבול־דמים, ידעה משפחתנו כבר בימי השלום. דם זה נתלה פתאום כענן אדום, מבשר רעות, בשמי ילדותנו התמימים. הדבר היה בשנת 1922. מסתבר, איפוא, כי חיינו בין רוצחים גם בעתות השלום, ומכאן יובן שהצורר הנאצי מצא בארצות כיבושיו משרתים נאמנים — אנשי־חמס למכביר.

ילדות שנתקדרה

ילד הייתי אז, והימים ימי אביב, ימים שהכול מתעורר לתחיה ומתמלא תקוות נעימות. היה זה ביום ה׳ בשבוע. אבא יצא לפני כמה ימים לסביבות דומברוביצה, לרגל עסקיו, כסוחר־בקר, ועמו הדוד של אמי. והנה הגיעתנו ידיעה מוזרה, בערבו של אותו יום, — אבא חלה בדרך ומצבו קשה מאוד. הידיעה היתה אפופה מסתורין וסוד. את הבשורה הביא אליהו מאוסטרוביץ, שנתקרא, אליהו דער אָסטראָביצער, והוא קיבל אותה ממנהל בית־הדואר. אמא חָשה, כי אסון נתרחש, אולם דבר לאשורו עדיין לא ידענו.

יצאנו כל המשפחה מיד לדרך, ואף אני, הילד הקטן, עם היוצאים. כל הלילה נסענו בעגלה, עד שהגענו לדומברוביצה. כאן התגוררו הוריה של אמי — סבי וסבתי, וכאן נודעה לנו האמת האיומה — אבא ודודי נרצחו ביער.

באותו יום התקיימה גם הלויה. זוכר אני, כי מכוסים היו בשקים וקברום בבגדיהם שהיו ספוגים דם. הלויה היתה גדולה ורבת־משתתפים וכל העיר קודרת היתה מן האסון. כאן נודעו לנו פרטים על מעשה־הרצח: הדבר היה ביער שליד הכפר סלישץ, ארבעה גויים השתתפו ברצח, בקרדומות התנפלו עליהם. אבא נרצח במקום ודודי נפצע קשה ועלה בידו להימלט מידיהם ולהגיע לכפר סלישץ, מרחק של שלושה קילומטרים. הוא רץ פצוע, עד אשר הגיע לביתו של יהודי אחד שהתגורר בכפר. שבע שעות הוא הוסיף לחיות לאחר מכן, עד שהוציא את נשמתו. הוא התענה עינויים רבים, ואגב מאבקו עם מר המוות אמר:

„ברל היה צדיק גדול ממני, על־כן הוא מת מיד ועלי נגזר למות ביסורים גדולים".

הוא הספיק לספר מי היו הגויים — הרוצחים. אך שום צעד משפטי לא נקטו כלפיהם.

חזרנו הביתה לולאדימרץ — משפחה שכולה, וסבא, משה־אהרן, אבי אבא, אמר: „מעתה, לעת זקנה, גורלי להיות לא רק סבא אלא גם אבא".

ואמנם מילא סבי את התפקיד הזה בכל נפשו ומאודו ואנחנו היינו כבניו ממש. ועל ילדותינו שנתקדרה הרבה הוא להאציל מאורו ומטובו.

היתה בולאדימרץ „חברה תהילים", שהיו משכימים כל שבת והולכים לבית־הכנסת, לומר תהילים. בחורף היה סבי עוטף אותי בפרוָה שלו, מצמידני אל לבו ונושא אותי לבית־הכנסת, למען אזכה בקדיש שלאחר אמירת התהילים.

הוא היה קטן קומה וזקנו לבן מאוד. באותם ימים כבר היה זקן מופלג, כבן שמונים בוודאי. את התפקיד אשר נטל עליו השתדל למלא כמיטב יכולתו. אחד הדברים הנפלאים שנשארו לי למזכרת הם סיפוריו שנהג לספר לנו.

על־אף זקנותו המופלגת היה לו גם עיסוק כלשהו, הוא היה מקבל מיוצר־קדרות סירים למכירה, סירי חרס. אולם המכירה לגויים לא היתה תמורת כסף, כי אם תמורת גרעיני שיפון או חיטה. זוכר אני, כי הגוי היה ממלא שני סירים עם חיטה והסיר השלישי המלא גרעינים היה מקבל חינם אין כסף — זאת היתה בערך שיטת המיקח־והממכר שלו. מן הסתם היו לשיטה זו חוקים משלה, אך את פרטי־הפרטים אינני זוכר כיום. אנחנו, הילדים, היינו מסייעים בידיו. את הסירים היה מחזיק בעליית־הגג ואנו עזרנו לו פעמים רבות להעלותם אל העליה. כל שטחה משובץ היה סירים כאלה והיתה בכך גם תועלת נוספת — בשעה שירדו גשמים. כיון שהגג של ביתו דלף במקצת, היו המים נקוים בתוך הסירים ולא חדרו לבית.

סבי התפלל בבית־הכנסת של חסידי־סטיפאן, ולאחר־מכן עבר להתפלל בבית־הכנסת הגדול. ביום השבת היו כל הנכדים חייבים להתייצב לפניו למען יראה וייוכח כי מצויים הם כולם בבית־הכנסת. תחילה באים היינו ל„מפקד" זה ברצון, אך במשך הזמן נעשינו חָפשים יותר והדבר הסב לנו מורת־רוח מסוימת — אף־על־פי־כן משתדלים היינו לגמול לסבא חסד על כל הטוב שהשפיע עלינו.

סיפוריו של סבא

אמרתי כי סיפורים נפלאים היה מספר לנו ואף שברי לי כי לא אדע למסור אותם באותן לויות־החן שקולו המלחש היה מפיק, אנסה בכל זאת להעלותם בזה. והרי אחד מהם — הדבר קרה בימים הרחוקים כשהוא היה עדיין צעיר — כך סיפר הסבא בקולו השקט, אגב נענוע־ידים מיוחד שהיו ממַמשות, כביכול, את הדברים ומעצבות אותם — לילה אפל ואני עובר ליד בית־הקברות שהוא תמיד מקום

המעורר חרדות־לב ועוצר את הנשימה, והנה, לא פחות ולא יותר, רואה אני, כי מן האילנות של בית־העלמין יורדת להקה גדולה מאוד של יונים לבנות וכל הלהקה נערכת ומתייצבת על הדרך דוקא, עד כי אין אתה יכול לסור ימין ושמאל. מה לעשות? להמשיך ולנסוע על היונים אין הלב נותן, אולם לו גם נתנני לבי לעשות כן, לא הייתי מצליח בכך, כי גם הסוסים שלנו נתבהלו כנראה ונעמדו פתאום, כאילו נתאבנו במקום. יושב אני בעגלה, מסתכל ורואה בחוש, כי היונים אינן יונים רגילות. לא נשאר לי, איפוא, אלא להוציא איזה פסוק קדוש, שכוחו יפה תמיד בשעת אימים וסכנה, וראה פלא, — לאחר שהשמעתי את דברי־הפסוק התרוממו היונים, כל הלהקה כעוף אחד, פינו את הדרך ועלו שוב על האילנות, אשר מהם ירדו תחילה. עתה הבינותי, כי לא יונים ראיתי, אלא נשמות שנתגלגלו בדמות יונים וירדו בלילה, כדי להעמידנו בנסיון.

אולם לא רק על יונים לבנות, שיש בהן, בכל זאת, משהו מלבב — גם סיפורים ב„נישט גוטע”, כלומר: „לא טובים” הקרואים „ליצנים”, היה מפעיל את דמיוננו. וזכור לי עתה סיפור אחד מאותם סיפורים וגם הוא בעת נסיעה בדרך. בכלל היתה הדרך מועדת לפורענויות וסכנות רבות ארבו בה. ואמנם היה לו להלך־נפש זה על מה שיסמוך, והרצח של אבא ושל הדוד כמו אישר תמיד את האמיתות שבהנחה זאת. שומע הייתי על־כן את הדברים בחיל ורטט כאילו מחיי שלי לקוחים היו.

שוב נסיעה בדרך ארוכה ושוב לילה אפל. ובתוך הלילה הזה יהודי בודד על עגלתו, והיהודי איננו מישהו זר ורחוק אלא סבא, שוב מעשה שנתרחש בו. ואולי לא בסבא התרחש הדבר, אלא מקורותיו של פלוני־אלמוני הוא סיפרם, ורק לי נדמה, כי בו היה המעשה? אם כך ואם כך נתרחש הדבר בלילה ליד יער — ואל מה שנתרחש באותו לילה קשובים ודרוכים היינו — פתאום יצא אַיִל־מקפץ מבין העצים, עלה על העגלה והתיישב על ברכיו. ושוב כמו בכל המקרים, הסוס של העגלה, שתמיד מסמל הוא את הכוח והגבורה, עתה כמו אינו סוס, שכן ניטלו ממנו כוחו וגבורתו. מנסה הוא למשוך את העגלה — אך הבל וריק, העגלה איננה זזה. סבא, לבו דופק בקרבו ואימה גדולה משתלטת עליו. ובכל זאת נלחש איכשהו הפסוק הנפלא, או שמספיק היה צירוף־הפלאים „שמע ישראל”, ושוב בא הנס — ניתר האַיִל ממקום שבתו, מחא גף אל גף, הפליט קול צחוק ונעלם. סיפור קצר, אך יש איזה מוסר־השכל בצידו. את הדבר הזה אין צורך לפרש, הוא מסתבר מאליו. אפילו, אני, הנער הקטן מבינו, יש מי שמכוון את הדברים בעולם, שלולא כן, היו ה„נישט גוטע” משתלטים עליו. בכל גילויי־תבל יש תמיד רמז לשבט ולחסד — הכל לפי רצונו וכונתו של המכוון ומשום כך עלולות גם יונים צחורות להזיק ולא־כל־שכן אַיִל בעל קרנים, שמשמיע קול צחוק וטופח בטלפיו — אולם יש עין־חסדים צופה ועל־כן מסתיים הכל לטובה.

מעיָניו של סבא לא היו רק בדברים העומדים ברומו של עולם — והם מתחום המסתורין והפליאה, אלא גם בדברים שהם בתחום המַמשות היום־יומית.

עם יסוד תנועות־הנוער הציוניות בעיירה נסתעפה גם פעילות שכנגד, כלומר: פעילותם של האנטי־ציונים כגון הקומוניסטים. החוגים השמאליים יסדו ספריה נפרדת ביידיש. הספריה השתכנה בביתו של דוד־בר בליזניוק, יהודי גבוה וצנום וחדוד־זקן, יהודי דתי היה דוד־בר. ואשתו, בתו של הסב, כלומר: דודתי, הם הקצו פינה מביתם הקטן שהכיל רק חדר אחד, גם לספריה — ולא רק ספריה לחלוקת ספרים, אלא גם „כאולם־קריאה" שימשה הדירה הצרה והכל בשל בנם הבכור, שהיה קומוניסט אדוק.

דעתו של סבא לא היתה נוחה מן הספריה ומ„אולם־הקריאה" ובכלל מ„הביכלעך" ו„מהקניז'קעס" כלשונו, ועל אחת כמה וכמה שלא היה מרוצה מנכדו, שעוסק בעסקי קומוניסטים. על־כן קורא היה חמס ומזהיר:

„אני אומר לכם, כי עליכם לזרוק מן הבית את הספריה הזאת — כי מי שמתחיל בספרים כאלה סופו לסיים בכלא של רובנו".

לימים נערכו מאסרים בעיר — והבן הבכור של דוד־בר נאסר גם הוא ונידון ל־8 שנות מאסר. וסבא שנבואתו נתקיימה לא מצא לו מנוח — בוכה היה ובמר לבו היה משיח עם עצמו:

„הלא אמרתי לו, כי זה יהיה הסוף. מה היה איכפת לו אילו היה ציוניסט כשאר נכדי, אוי לי ואבוי שנבואתי נתקיימה".

יום תשעה באב — הצום והאבל ניכרים היטב בעיירה. עד לשעה 2 שלאחר הצהרים שובתת המלאכה בעיר ושובת המסחר, החנויות סגורות. לאחר הקינות בבית־הכנסת היו הכל הולכים לבית־הקברות להשתטח על קברותיהם של בני־המשפחה שמתו. בית־הקברות היה עתיק־יומין, כל מה שראינו בו לא רגיל היה. בית־הקברות מוקף היה בגדר של עץ ועלינו הילדים היה מטיל פחד. סבא הזהיר אותי תמיד כי אקפיד היטב־היטב ולא אדרוך חס ושלום על הקברים. בכל, כמו ראינו גלגולן של נשמות, כן השיחים ופירותיהם, שאסורים היו עלינו במגע ובאכילה, וכן האילנות הגבוהים והנישאים, שגם הם יצאו מכלל אילנות פשוטים ונראו בעינינו כנשמות שנתגלגלו להיות אילנות — הכל יצא כאן מידי פשוטו. אין־זאת, כי גם הלך־נפש זה מקורו היה בסיפוריו של סבא, שתמיד מתובלים היו בדברי פליאה ומסתורין. אולם באותו יום מצאו הילדים גם עיסוק משלהם, הדברים אמורים בילדים שאינם שקועים דווקא בחלומות ובהזיות, וחוש להם לדברים מעשיים. ובכן מצאו להם פרנסה — מביאים היו סיגריות לצמים — להשיב את רוחם ומקבלים לאחר־מכן את משכורתם.

סבא היה חבר בחברה־קדישא והוא קנה לו אחוזת־קבר בבית־הקברות — מקום

בו ינוח בשלום לאחר מאה ועשרים שנה... הדבר היה בשנת 1928. יום אחד בא מאן־דהו וסיפר לו, כי קברו את מישהו בחלקתו שלו. הדבר היה במוצאי־שבת, סבא נרגש היה מאוד מן הידיעה הזאת והוא קם ומיהר ללכת לבית־הקברות כדי לראות עין בעין אם אמת בשמועה. בדרך פגעה בו עגלת־חורף של גוי אחד, שעברה ברחוב והוא נפצע. הגוי העלה אותו על העגלה והביאו הביתה. סבא הרגיש ברע וחשש שקצו הגיע. הוא ביקש, כי ייכנסו יהודים לחדרו, שכן רוצה הוא לומר וידוי. מן המתכנסים באותו מעמד זוכר אני בעיקר את שכננו מאיר וינר והוא אשר שמר עליו וישב ליד מיטתו. פתאום עלה איזה סומק של רעננות בפניו של סבא והרגשתו הרעה חלפה. הוא הוסיף לחיות עד שנת 1931. בשנה זאת הוא הוציא את נשמתו. לפני מותו אמרה לנו סבתא: „היכנסו ילדים, וסבא יברך אתכם".

התאספנו כולנו והוא שם את ידיו על ראש כל ילד לברכו. בחייו נזהר הוא שלא יצלמו אותו, אולם לפני מותו צילם אותו, שלא בידיעתו, הצלם עקיבא רויך. עמדנו כולנו ליד מיטתו. פתאום אמרה הסבתא:

„קינדערלעך, ,דער בעל־דבר' קען נישט צוגיין צו אים. דעריבער פייניגט ער זיך אזוי. גייט אוועק פון אים, קינדערלעך".*

ובעמדי בפרשת ילדותי אי־אפשר לי שלא אעלה כאן את זכרה של דודתי היקרה, רחל, אמה של חיה׳לה, שהיתה לנו כאם נוספת. עמלה ומצניעה לכת ובת־צחוק של חסד על פניה. את חסדה משכה, לא רק לנו אלא לכל מי שזקוק היה לעזרה, אהבת הזולת היתה בה תכונה שהשפעתה רבה על כל מי שהכיר אותה, יהודים ושאינם יהודים.

מעשה שהיה, ואנחנו, חבורת צעירים, טיילנו ברחוב ושרנו. בין שאר המטיילים היתה גם חיה׳לה ואגב כך עברנו ליד המשטרה. הדבר הרגיז את השוטרים ואחד מהם יצא ואמר: „מזלכם כי בתה של רחל, אתכם שלולא כן הייתי אוסר את כולכם".

וזוכר אני בשעה שנאסר ברל פרימר שבא להרצות, כמה טרחה ויגעה ורצה אל יעקב אייזנברג להעמידו על המקרה... והכול בצניעות ובפשטות ובתום לב. — — —

בזכותן של תחושות

גם סבתא מופלגת היתה בשנים ואם כוחו של סבא היה בסיפורי מעשיות, הרי גם לסבתא היה איזה קסם משלה, אולם לא בסיפורים, כי אם בלחש. היו בעירנו כמה מלחשות וסבתא אחת מהן. היא ידעה ללחש על מכה, על כאב שיניִם, ובעיקר כנגד עין הרע. בלילה, כשכולנו שקועים היינו בשינה שמענו פתאום נקישות על החלון. לא גנבים ולא שודדים היו אלה, אלא נקישותיה של אשה, שאחד מילדיה לקה בגופו

* „ילדים, ,בעל־הדבר' איננו יכול לגשת אליו, לפיכך מתענה הוא כל־כך. צאו מעליו, ילדים".

והיא חוששת, כי סיבת הדבר — עין רעה. הסבתא היתה שואלת לשם הנפגע וכינן שהעירו אותה משנתה היתה מתחילה לפהק, כך אני מפרש עתה את הדבר. אולם לסבתא היה לכך פירוש משלה. לפי פירושה, לא השינה שהופרעה היתה סיבה לכך. כינן שפקד אותה הפיהוק סימן חותך בידה, כי עין רעה שלטה בילד. ועתה, משקבעה את „הסיבה" היתה פותחת בדברי לחש ובסיימה את לחישותיה היתה אומרת לאם הילד, כי תשוב הביתה וכי היא מקוָה, כי השוכן במרומים ישלח רפואה שלמה לילד. וכשם שהפגיעה הגיעה כן תמהר ותחלוף. בשעות הבוקר המוקדמות, יש אשר האשה היתה באה לביתנו ופיה הודיות כים:

„גאָלדעניו, יקירה, לא אשכחך לעולם. מלאך־מושיע היית לילדי. ברוכה תהי גאָלדעניו, וברוך יהי שמך, כי את ילדי הצלת".

ובכן, לא בסמי־מרפא כי אם בלחשי־פה וברחשי־לב היתה סבתא מושיטה את עזרתה. לשם מה, איפוא, רופאים בצחור החלוקים, ולשם מה רפואות בבקבוקים?

בתבונת־כפים מופלאה פעל בעירנו ניסל, המומחה־לנקעים — ללא גבס וללא תחבושות. ואם כוחה של סבתא היה בלחש שלחשה הרי כוחו של ניסל ברחשי אצבעותיו... ילד שרגלו נקעה ויצאה מבית־אחיזתה, דיו לניסל שמישש וגישש במקום הנקע וכבר העצם חזרה לשקע. וזוכר אני מעשה שהיה בי.

יום אחד שיחקתי בכדור־רגל ועשיתי תנועה שלא כהלכתה ורגלי נקעה. הלכתי הביתה הלוך וצלוע והנה בא לקראתי ניסל המומחה. ומשראני בהליכתי המדדה, הבין את פשר הדבר, לא הסתפק בהבנה גרידא אלא טרח לשאול אותי מה נתארע:

„מה קרה לך ר' תכשיט?" — כך נוהג היה לכנות כל נער.

עניתי לו מה שעניתי ומיד השכיבני כל המדרכה. כיוון את אצבעותיו, נתן סיבוב לכאן וסיבוב לשם וראה פלא — הנקע חלף־עבר ושוב שלם הייתי ברגלי כאילו דבר לא קרה.

שכרו של ניסל לא היה לפי רצינותה של הפגיעה, אלא לפי מצבו המעמדי של הנפגע. אולם לרוב היה מסתפק בקופסת סיגריות. ממני למשל, לא נטל אלא 10 סיגריות בלבד. סיפרו, כי פעם נפלה אשה לבאר וראשה נסתבב ונתעקם וגם במקרה זה הצליח ניסל להחזיר את ראשה לקדמותו.

בכלל גדול היה בימים ההם כוחו של הלך־נפש וגדולה היתה זכותן של תחושות מיוחדות. זוכר אני, למשל, מעשה שאירע בי אצל החייט ר' ישעיהו סמולא. אנחנו קשורים היינו בעניני חייטות אל ר' ישעיהו דוקא ולכל חג פסח היתה אמא מביאה אליו אריג שיתקין לי חליפה לכבוד החג. באחד הימים, לאחר שהאריג כבר נמסר מזמן לחייט, באתי ליטול מידה לשם תפירת החליפה. ומה גדלה תמיהתי בשעה שר' ישעיהו קידמני בבת־צחוקו הטובה ואמר:

„בני, אין צורך במידה, חליפתך כבר מוכנה".

„כיצד מוכנה", — שאלתי בתמיהה — „הרי לא לקחת מידה ואיך ידעת כיצד להתאים"?

„פשוט מאוד", ענה ישעיהו, „פשוט, בתכלית הפשטות. כינן שישנה בידי מידה מן השנה שעברה — ומאחר שישנה לי טביעת־עין ואני יודע באיזה שיעור גדלת במשך השנה, הוספתי שמץ לכאן ושמץ לשם, בשיעור שגדלת בדיוק, וכך תפרתי את החליפה".

חרד הייתי מאוד לגורל חליפתי — אולם חרדתי זו חלפה לאחר שלבשתיה — עתה נוכחתי לדעת, כי אמנם טביעת־עין לר' ישעיהו, שכן עשויה היתה החליפה בתכלית הדיוק.

לפני יום הכיפורים היו סבתא ועמה עוד נשים מכינות נרות שענָה ליום־הכיפורים. שני נרות גדולים נהגה להכין — אחד העמידה בבית למען האנשים החיים ואחד בבית־הכנסת לזכר הנפטרים. את הפתילה של הנר שוזרים היו מחוטים דקים ורבים ודממה עמוקה היתה שוררת בבית בעת שזירתם. דממה המלוּנה באנחות שאינן יכולות להיכבש. כל חוט מוקדש היה לאחת הנשמות של המשפחה, נשים רבות היו מתאַספות לבית סבתא, אחת מהן היתה קוראת לאחר מכן בתחינה, ובכיות היו עולות מכל העברים.

חליפה היתה רק פרט אחד מן ההכנות לחג, והחגים שונים היו, כל חג והתכונה לקראתו. אהבתי מאוד את התכונה לחג הפסח. כבר ממחרת חג הפורים הוחל בעירנו בהכנות אלו. מאפיות מיוחדות היו נפתחות בבתים פרטיים, ובבתים אלה התחילו להכשיר את התנורים לאפיית המצות ולהתקין את כל האביזרים הדרושים. תכונה היתה אצל ר' יהושע ז'וק, שנתקרא יהושע מרים־דבורה'ס. הוא היה בעל טחנה לגריסים ולקראת הפסח הוא היה מכשיר את הטחנה לשם טחינת חיטה למצה שמורה. כמה עמל היה משקיע, הוא ושני בניו, סנדר וזליג, שהטחנה תהיה כשרה למהדרין, שלא יימצא בה, חס ושלום, פגם כלשהו, בשעה שהרב יחד עם זקני העיר יבואו לבדוק אותה לפני התחלת הטחינה.

הטחנה היתה בחצר ביתו של ר' יהושע ושני סוסים היו מהלכים הלוך ושוב ומניעים את הגלגל הגדול. בימים ההם היה זה המנוע העיקרי להפעלת אבני־הריחיים. זקני העיר היו באים כל אחד עם שקית החיטה שלו אל ביתו של ר' יהושע וכאן היה כל אחד מחכה באורך־רוח, עד אשר יגיע התור לטחון את חיטתו.

ואל תדמו, כי סתם כך מחכים היו. החלו אבני־הריחיים לטחון את החיטים של אחד החסידים, מיד החזיק גם החסיד אחרי האבנים והיה פותח בניגון חסידי, וכמובן, כי שאר החסידים היו מחזיקים אחריו. עולים בזכרוני כמה מזקני העיר שהייתי פוגש בטחנה זו בבואי עם סבי לעזור לו לטחון את החיטה. ר' זליג צ'רניאק, ר' מאיר וינר, ר' חיים פינצ'וק ועוד. בגמר הטחינה היו שופכים את הקמח לשקית לבנה ואת השקית היו עוטפים בסדין לבן ועתה מוכן היה הקמח למעשה האפיה.

כמה וכמה משפחות היו פותחות בביתן מאפיות למצות. רבים מתושבי העיר היו משתתפים כעובדים במאפיות אלו. העבודות שונות היו.

תכונה מיוחדת לאפיה היתה בביתו של ר' אברהם יעקב אוללר, שנתקרא דער סטאַראָסטאַ. כל השנה ציפה אברהם־יעקב ליום זה. גאה היה מאוד על מפעלו ולאלה שבאו לאפות אצלו את המצות היה אומר:

„תנור כמו אצל אברהם־יעקב לא תמצאו בכל העיר, כי תנור למצות צריכים לדעת להכין..."

במיוחד היה קושר כתרים למי שהכניס את המצות לתנור ואשר נתקרא אצלנו בשם, „שיבער", היה זה דוד־בר בליזניוק. בסגולה חשובה נתברך דוד־בר, רזה היה מאוד וחום התנור לא השפיע עליו.

כשהגיע התור לאפיית מצת המצוָה בערב פסח — היתה זו מלאכתם של הגברים בלבד. האפיה היתה מלוָוה באמירת הלל והגברים היו ממלאים עתה את כל העבודות במאפיה, לרבות לישת הבצק וגלגולו לעוגות־מצות.

אכסניות

היינו עדיין נערים ממש, וכבר חייבים היינו לדאוג לעצמנו ולשאת בעול הפרנסה. משלח־ידינו היה קניה ומכירה. נוסעים היינו ומביאים סחורות לעיר דומברוביץ ובחזרה היינו מביאים טבק ונפט ושמן. המרחק היה כ־40 קילומטר. כ־10 שעות היינו עושים בדרך זו. עיקר הנסיעה היתה בלילות ודבר זה תוכנן מראש, למען נוכל במשך היום לערוך את הקניות.

אכסניה אחת בחזרנו מדומברוביץ היתה בכפר קרוצמקה. לכאן היינו מגיעים בשעה 2 אחרי חצות. נקישה קלה בחלון ור' הרשיל היה יורד ממשכבו, פותח בקורת־רוח מרובה את דלת ביתו וב„ברוך הבא" רם ולבבי היה מקבל את פנינו. שבוע־שבוע הייתי עושה בדרך ובכל פעם נופש הייתי כאן עם אנשים אחרים, שהיו נוסעים אתי. רוחו של ר' הרשיל היתה טובה עליו תמיד. באמצע הלילה היה טורח ומכין לנו כוס חמין. ודואג לכל מחסורנו.

ועוד אכסניה היתה בכפר ניבֶצֶק. בעל האכסניה היה ר' יודל מניבצק. המנוחה בביתו היתה ללא כל תשלום. ר' יודל ראה במתן אכסון זה, דבר מצוָה ושכרו היה לא כסף, רק שכר מצוָה. באחד הערבים הגעתי בשעה 10 לכפר, ובחוץ היה גשם וקור — הזקנה שבבית, כינן שראתה אותי, הביעה דאגה רבה וזירזה אותי, כי אעלה על התנור הגדול ואתחמם. על תנורים אלה נוהגים היו להחזיק סירי־חרס עם חלב, כדי שיחמיץ בחום. ומעשה שהיה בי גופי — בשכבי פעם על התנור הזה שקוע בשינה עמוקה מרוב עיפות, עשיתי תנועה כלשהי ופגעתי בכמה מן הסירים. הסירים התהפכו והחלב נשפך עלי. ירדתי מן התנור כולי לבן כאילו סיידו אותי בסיד. אולם ר' יודל שהיה יהודי בעל לב זהב החל לנחמני ולעודדני.

„אל דאגה יקירי, ביתי תמיד פתוח לאורחים וה' יחזיר לי חלב כפליים בזכות הכנסת־האורחים".

יצחק דקלבוים

ווען איך דערמאָן זיך...

אלה אזכרה ואהמיה — דאָס האַרץ צוגייט פון ווייטאָג ווען איך דערמאָן זיך אין אונזער קליין אָרעם שטעטעלע וולאַדימערעץ; די קרעמער, די בעלי־מלאכות, אַלע זענען זיי געווען מבוקר ועד ערב פאַריאָגט און פאַרהאָרעוועט, זוכענדיק דאָס שטיקל ברויט, יעדן טאָג גאַנץ פרי־באַגינען, ווען אין דרויסן איז נאָך געווען פינסטער, האָט מען שוין געזען ווי יידן גייען פון אַלע עקן שטאָט צום דאַוונען, מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם, אין די פיר שולן, וועלכע זענען געשטאַנען כמעט איינס נעבן אַנדערן אין צענטער פון שטעטל.

די גרויסע פענסטער פון די שולן האָבן אַרויסגעזעצט די ליכט, וואָס האָט באַשיינט די פינסטערניש אַרום. אין דער טריסקער, קהלישער אין סטעפאַנער שול דאַוונט מען מעלות השחר. די מאַנאַטאַנע טענער פון וואָכעדיקן־דאַוונען, לאָזן זיך הערן ווייט אַרום, אַן אויסנאַם איז די סטאָלינער שול, אין וועלכער די סטאָלינער חסידים פלעגן דאַוונען ערשט אַרום 9 — האַלב 10, די פרימאָרגן שעה׳ן ווערן פערבראַכט דורך זיי אין הכנות צום דאַוונען — ערשט׳נס דאַרף מען גיין אין וואַסער, נאָכער זיך צונויפקומען אין שול. ווער עס האָט זיך געזעצט ביי אַ בלאַט גמרא, ווער עס האָט אַריין געקוקט אין רבינ׳ס ספר, אָדער אין תהילים, תיקון חצות. ערשט שפעטער, ווען קרעמער זענען שוין אַרומגעלאָפן זוכן גמילות־חסדימלעך, אויף צו צאָלן די וועקסעלעך פאַר די אָרימע ביסל סחורה, די בעלי־מלאכות האָבן שוין געאַרבעט אין פולן ברען, האָבן זיך געלאָזט הערן פון סטאָלינער שול, די הילכיקע קולות מיטן ספעציעלן ניגון און נוסח פון די סטאָלינער: „ברוך שאמר והיה העולם!" „יחיד חי העולמים".

נאָכן דאַוונען פלעגט מען זיך צוזעצן פאַרמאַטערטע פון אויסשרייען די תהילות ותשבחות, און זיך אַראָפרעדן פון האַרצן און מיט גרויס באַדויערן — געוואַלד מיר זענען דאָך גאָרנישט ווערט, עפעס אונזער דאַוונען הייסט אויך געדאַוונט? און אָט גייט אַוועק אַ סעריע מעשיות פון די אַמאָליקע סטאָלינער חסידים, אָ, אָט דאָס זענען געווען עובדים, אָט זיי האָבן געדאַוונט, זיי זענען געווען חסידים, אָבער מיר זענען גאָרנישט שבגאָרנישט.

יעדן מושצ"ק איז דער עולם זיך צוזאַמענגעקומען אויף מלוה־מלכה. על פי רוב פלעגט דער סטאָלינער שוחט צוגרייטן פיש, פאַרקילטע פיש, און נאָך מאכלים,

און ווען נישט האָט זיך יעדער מיטגעבראַכט אַ כזית, אַבי צו וואַשן זיך, אַ פינגערהוט בראַנפן האָט אויך נישט געפעלט. דער עיקר איז געווען די דביקותדיקע סטאָלינער ניגונים און בין ניגון לניגון פלעגן דערציילט ווערן מעשיות פון בעל־שם הקדוש, פון די סטאָלינער רביים, א. א. וו. גאָר אָפט פלעגן זיך אַריינכאַפּן צו די סטאָלינער אייניקע פון די שטעטלדיקע בחורים, די פלעגן מיטברענגען פאַרשיידענע מוזיק אינסטרומענטן, און אַזוי אַרום האָבן זיך שטענדיק די מלוה מלכה׳ס פאַרצויגן ביז סאַמע פאַרטאָג, זומער ווי ווינטער, און אָט אַזוי פלעגן זיי פאַרברענגען צוזאַמען מיט אהבה און דביקות אין פארשיידענע יומא־דפגרא׳ס. אָדער אַ יומא דהילולא פון קאַרלינער סטאָלינער רביים. גדולה לגימה שמקרבת את הלבבות. מיר דוכט זיך אַז ווער ס׳האָט נישט געזעען דאָס זיצן צוזאַמען פון די יידן, ביים טיש, האָט קיינמאָל אין זיין לעבן נישט געזעען קיין אמת׳דיקע מסיבת רעים.

און דאָ דערמאָנט זיך מיר די ערליכע געשטאַלט פון ר׳ יצחק לעווין ז״ל, וועלכער איז נישט געווען קיין סטאָלינער חסיד, ער פלעגט דאַווענען אין קהלישער שול, אָבער ער פלעגט זיך אָפט אַריינכאַפּן צו די סטאָלינער חסידים, ער איז געווען שטענדיק געקליידעט שבת׳דיק, ווי חדר יינגלעך פלעגן זאָגן. געטראָגן אַ קורצן פראַק מיט קיילעכדיקע פאָלעס, פון וועלכן ס׳פלעגט אַרויס שטאַרצען „אַ גבירישער בויך״. אָבער ווער האָט זיך עס געקענט ריכטן אַז דעם גאַנצן בויך שאַפט גאָר אַ ריזיקער טלית־קטן וועלכער איז געווען איינגעלייגט אין עטלעכע טיילן אַרום דעם גוף. זיינע שטענדיק שמייכלדיקע אויגן האָבן אַרויסגעשטראַלט מיט חכמה און פיקחות, שטענדיק זיך געוויצלט און דערציילט חכמה׳לעך, אָבער פון יעדן וויץ און חכמה׳לע האָט אַרויסגעשפּרודלט אַ טיפער חסידישער מוסר־השכל; אויסגע־לאַכט די וועלט מיט אירע נאַרישקייטן. כ׳ווייס נישט צו ווער אין שטעטל האָט געוווסט אַז דער יצחק מיט זיין גאַנצן מאָדערנעם הולך, פון אַ רייכן וואַלד סוחר איז אַ שומר תורה ומצוות. אַ זהיר בקלה כבחמורה. דורכגעדרונגען מיט חסידות נוסח קאָצק.

זייענדיק נאָך אַ חדר יינגל בין איך בייגעווען ווען אונדזערע חסידים זענען זיך צוזאַמענגעקומען אין אַ מיטן פּראָסטן מיטוואָך אויף אַ יאָרצייט, ס׳איז געווען אַ זומערדיקער נאָכמיטאָג, זיצט זיך דער עולם ביים טיש און שמועסט וועגן די גדלות פון בעל־ההילולא, און פון צייט צו צייט צעטראָגט זיך אַ דביקותדיקער ניגון; על הכל יתגדל ויתקדש שמו של מלך מלכי המלכים בעולמות שברא כרצונו וכרצון יראיו. א. א. וו... און אָט עפנט זיך די טיר אין שול, און עס קומט אַריין ר׳ יצחק און שטרעקט אויס אַ האַנט.

„וואָס איז דאָס עפּעס? אין מיטן דערינען? משוגעים, בטלנים, וואָס איז שבת? יום־טוב, ערשט איז אַ צייט אויף אַזעלכע זאַכן?״

ער דערנענטערט זיך צום טיש, דער גאַנצער עולם קוקט אים אָן שמייכלענדיק, לאָזנדיק אים אויס ענדיקן זיין גאַנצן מאָנאָלאָג.

„וואַש זיך, יצחק, וואַש זיך!"

„וואָס וואַשן ווען וואַשן צו וואָס, וואָס האָט איר דען דאָ, אַ ביסל באָרשט, קרופּניק, אַ שטיקל הערינג?"

„ס'איז אַ יום הילולא", רופט זיך איינער אָן.

„וואָס פאַר אַ הילולא אויף אייער קאָפּ, הילולא איז דאָך גאָר דער טייטש אַ חתונה".

ער וואַשט זיך און זעצט זיך צום טיש, דער עולם שטעלט אויס מויל און אויערן אין זיין ריכטונג, און אָט אַזוי שמועסנדיק, דערציילט ער פון אלעזר ביאַליסטאָקער, ווי ער האָט געטראָפן אין איינעם פון די ימים נוראים אַ ייד וואָס האַלט דעם מחזור אין וויינט.

„וואָס וויינט איר אַזוי, רב ייד?"

„וואָס הייסט, אדם יסודו מעפר וסופו לעפר, ווי אַזוי זאָל מען נישט וויינען?"

ר' אלעזר זאָגט דאַן צום יידן:

„מילא, ווען דער מענש זאָל זיין באַשאַפן פון גאָלד, וואָלט איר אפשר געהאַט רעכט, אָבער אַז יסודו מעפר, און דערווייל לערנט מען אַ ביסל, און מ'דאַוונט אַ ביסל, טאָ וואָס איז דאָ צו וויינען?"

יצחק דקלבוים

אלה אזכרה...

אלה אזכרה ואהמיה — לבי ימוג בקרבי בהעלותי את זכר עירי הקטנה — את תושביה — חנונים ובעלי־מלאכה, רובם. טרודים ומרודים מבוקר עד ערב, בשחרם אוכל־נפש לביתם. יום־יום לפני עלות השחר, בחוץ שולטת עדיין חשכה, תוכל לראות יהודים המשכימים לעבודת־הבורא, תיק הטלית והתפילין מתחת לבית־שחיים והם ממהרים לבתי־הכנסת להתפלל.

מתוך החלונות הגדולים של בתי־הכנסת בוקע האור הבהיר ונשפך על פני הרחוב האפל. בבית־הכנסת של חסידי טריסק ושל חסידי סטיפאן וכן בבית־הכנסת של הקהל מתחילים בתפילה מעלות השחר כמעט. הניגון כאן חד־גוני והוא מהלך סביב־סביב. לא־כן חסידי סטולין, שהם מאחרים בתפילתם, בשעה 9 ואף לאחר מכן. בשעות הבוקר המוקדמות עושים הם הכנות לתפילתם — ראשית הטבילה, אחר־כך יתכנסו בבית־הכנסת ואף אז לא יתחילו מיד בתפילתם — אחד יתעמק זמן־מה בדף גמרא, שני — בספר מספרי הרבי, ואחד יבקש לרוות את לבו בכמה פרקי תהילים. ורק לאחר מכן — בשעה שרוב חנונים כבר חופזים לשלם את דמי השטרות בעד סחורתם המעטה והדלה, ובעלי־המלאכה כבר נתונים בלהט עבודתם, רק אז פורצים פתאום קולותיהם הצלולים של חסידי סטולין, בניגון המיוחד ובנוסחם המיוחד: „ברוך שאמר והיה העולם"... „יחיד חי העולמים..."

לאחר התפילה מסיבים היו אל השולחנות, לאים כלשהו מן ההכנות של הבוקר, ומן התפילה הנמרצת והיו מתחילים להשיח את מרי לבם. בצער גדול היו משיחים:

„וי, וי לנו, הרי בעצם אין אנחנו שוים מאומה, כלום תפילה זו שלנו, תפילה היא?"

ועתה מתחילה שרשרת של סיפורים מחסידי סטולין דאז, בימים עברו.

„ההם היו עובדי־הבורא ממש, הם ידעו להתפלל ולשפוך את לבם, לאלה נאה היה השם חסידים, ואילו אנחנו ריקים שבריקים ותו לא!"

בכל מוצאי שבת־קודש, היה הקהל מתכנס למלווה־מלכה. לרוב היה השו"ב של הסטולינאים מכין דגים, דגים קפואים וקרושים ומיני מאכלים אחרים. ואם לא הכין, היה כל אחד מהחסידים מביא מביתו שלו, משהו „כזית", רק לשם נטילת ידים, ולשם מצוות ברכה. גם טיפה של יי"ש לא היתה חסרה במסיבות אלו. עיקרה של המסיבה היתה הדביקות שבהשמעת הניגונים החסידיים, ובין ניגון לניגון הועלו סיפורים של הבעל־שם הקדוש, וסיפורים על הרביים.

פתאום היו נקלעים לכאן גם כמה מבחורי העיירה ועמם כלי־נגינה שונים. הנה־כי כן, נמשכו מסיבות אלו, של מלווה־מלכה, עד אור הבוקר ממש, כן בקיץ וכן בחורף. וכך היו מזדמנים יחד בימים של פגרא שונים או בימי ההילולא — באהבה ובדביקות. „גדולה לגימה שמקרבת את הלבבות", ולי נדמה, כי מי שלא ראה שִׂבְחָם של יהודים אלה יחדיו, ליד השולחן, לא ראה מימיו מסיבת־רעים אמתית.

הנה עולה לנגדי דמותו המאירה של ר' יצחק לוין ז"ל, שלא היה, אמנם, מחסידי סטולין והיה מתפלל בבית־הכנסת של הקהל, אולם מדי פעם בפעם היה בא למסיבותיהם של חסידי סטולין. תמיד מהדר בלבושו „ומלובש היה בבגדי שבת", כלשונם של נערי החדר, — מעיל קצר, ששוליו מעוגלים ומבעדם היתה מזדקרת „כרס של נגידים" אולם מי יכול היה לשער כי כרס זו אינה אלא טלית־קטן ענקי, שהיה עטוף ומעוטף על גופו כמה פעמים. עיניו המאירות הפיקו חכמה ודעת. תמיד מתלוצץ היה ומספר מילי דבדיחותא. אולם ביסודה של כל הלצה חבוי היה איזו מוסר־השכל עמוק. תמיד היה שם לאַל, ומבטל את הבלי העולם ותענוגותיו. אין אני יודע, אם גלוי היה למי שהוא בעיירה, כי ר' יצחק זה עם כל המודרניות שבו, הילוך מודרני של סוחר יערות, היה בעצם שומר מצוות נאמן, זהיר בקלה כבחמורה, וכולו רווי וגדוש הסידות, נוסח קוצק.

עדיין מתלמידי החדר הייתי. באותו זמן ניתן לי פעם להשתתף במסיבה של חסידים, שנתכנסה ביום ד' של חול. יום של „יארצייט" בודאי, יום של קיץ אחרי־הצהרים. יושבים יהודים ליד השולחן ומשיחים בגדולתו של בעל־ההילולא, ומפעם לפעם נישא ניגון ערב. „על הכול יתגדל ויתקדש שמו של מלך מלכי המלכים בעולמות שברא, כרצונו וכרצון יראיו..." וכן הלאה... והנה נפתחת הדלת ור' יצחק נכנס, הרים את ידו ושאל:

„מה יש, מה זה פתאום? משוגעים ובטלנים שכמותכם, מה לכם היום? יום־שבת או יום־טוב? כלום שעה זו נאה לענינים כאלה?"

הוא מתקרב לשולחן והקהל מקדם אותו בעינים מחייכות, מניחים לו לסיים את דרשתו.

„נטול ידיך ר' יצחק, קח מים ורחץ!"

„מה יש כאן, לשם מה נטילת־ידים, דוקא עכשיו? כלום יש לכם כאן קצת חמיצה, לשובב את הלב, כלום „קרופניק", או חתיכת דג מלוח?"

„יום־הילולא, היום!" משיב לו מישהו.

„איזו הילולא על ראשיכם? הן הפירוש של המלה הילולא, הוא חתונה!"

אך הנה נוטל הוא ידיו ויושב אל השולחן והקהל כבר דרוך כולו, פותח פה, כורה אחן, וזוקף עינים, ואגב שיחה מספר ר' יצחק משמו של אלעזר ביאליסטוקר. כיצד ראה באחד מן הימים הנוראים יהודי שמחזיק מחזור בידיו ושופך דמעות כמים.

„מדוע זה תבכה כל־כך ר' יהודי?"

„מה השאלה שאתה שואל? הן כתוב כאן בפירוש ,אדם יסודו מעפר וסופו לעפר' וכיצד זה לא אבכה?"

ור' אלעזר משהה מבטו הטוב והנבון ביהודי ואומר לו:

„מילא, אילו נאמר כי האדם, יסודו מזהב וסופו לעפר, היה אולי טעם לצערך. אולם מכינן שהאדם יסודו מעפר, מה ההפסד כאן? והרי יש לזכור כי אדם שבא לעולם בינתיים לומד הוא קצת בחייו, מתפלל קצת ומקיים גם מצוות אחרות והרי זו זכיה גדולה ומה יש כאן לבכות?"

עָלָה הַכּוֹרֵת

עָלָה הַכּוֹרֵת עָלַיִךְ, קְהִלַּת־אֲבוֹתֵינוּ הַיְקָרָה – כָּל זַעֲקוֹתַיִךְ אֲשֶׁר נָפְלוּ עַל לִבּוֹת עֲרֵלִים, כָּל דִּמְעוֹתַיִךְ, גַּם אֵלֶּה, אֲשֶׁר לֹא נִצְרְרוּ בִּמְגִלַּת־הַמְּשׁוֹאָה הַזֹּאת, אֶת כֻּלָּן שָׁמוֹעַ נִשְׁמַע, בַּעֲלוֹתָן בְּשַׁעֲרֵי־דָמַיִךְ.

כָּל זַעַם הָאֵין־אוֹנִים וְכָל חֵרוּק־הַשֵּׁן שׁוֹחֲרֵי הַנָּקָם, אֲשֶׁר הָיוּ לְמַעֲשַׁקּוֹת; כָּל קִלְלוֹתַיִךְ, גַּם הַחֲרִישׁוֹת וְהַסְּמוּיוֹת מֵאֹזֶן אָדָם, כָּל פְּחָדַיִךְ זוֹרְקֵי הַשֵּׂיבָה בִּילָדַיִךְ, עִם כָּל קְרִיאוֹתַיִךְ הָאַחֲרוֹנוֹת, קְרִיאוֹת "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל" שֶׁל קְדוֹשַׁיִךְ, אֶל כֻּלָּן פָּתוּחַ לִבֵּנוּ. אוֹת וּמוֹפֵת יִהְיוּ לְטֹהַר נַפְשֵׁךְ וּמַזְכֶּרֶת דֵּרָאוֹן וְעָווֹן לְצוֹרְרֵי עַמֵּנוּ, עַד סוֹף כָּל הַדּוֹרוֹת.

יצחק בראש

בימים ההם

שלהי יוני 1941. כבר שבוע ימים שמתלקחת והולכת האש הנאצית בשטחי פולין לשעבר. — ועתה מגיעה היא למערב אוקראינה ורוסיה הלבנה. אוירונים נאציים טסים ללא חשש, טוס ושוב וזורעים כליון ומוות. ההרעשות מתקרבות, קולן כבר נשמע מרחוק. מעל עיירות וערים הרוסות, מעל גופותיהם של ההרוגים צועד המוות ומתקרב אלינו.

לילה. — עלטה עטפה את העיירה. אך מרחוק רואה אתה את פאתי השמים מוּארים באש גדולה. זוהי דלקתם של ערים וכפרים. נכסי דורות כלים שם בעשן.

אני החלטתי לעזוב את ולאדימרץ ולצאת לדרך. תרמיל־הגב כבר אָרוז. מחר השכם עוזב אני את העיר.

אימה מהלכת בעיירה. יודעי־דבר מספרים, כי אי־שם כבר מציבים עמודי תליה... הגויים משחיזים את גרזיניהם וחרמשיהם. מנסה אני לקחת דברים עם בעל דירתי...

„לייזר, אולי ניסע ביחד? קח את בת־שבע ואת הילד ונברח. כאן ישחוט אותנו הגרמני. הוא יאשים אותנו, כי עשינו יד אחת עם הקומוניסטים. בוא נברח ונציל את חיינו".

לייזר התמתח על פני הדרגש הצר שהיה מרופד בשעונית ירוקה והשיב לי לאמור:

„אם נגזר עלי למות, רוצה אני למות כאן, על הדרגש הזה. לשם מה אטלטל את עצמותי לקצוי תבל? כדי לצבות ברעב ולמות שם? אני לא אזוז ממקומי".

למחרת־היום — בבוקר השכם של ה־29 ביוני הלכתי לבית־משרדי. בחצר הבית נחפר בור עמוק ובו הטילו הפקידים את כל המסמכים והתעודות שחייבים היו להשמידם. לאחר מכן הציתו את הערימה. עשן כבד התאבך, עלה מן הבור והתפשט על סביבי.

משנסתיימה המלאכה, אמרתי לעגלון, כי יכין עגלה וסוסים ויתן מקום לעוד אנשים, אשר יבקשו לעזוב את העיירה. אני עצמי הלכתי הביתה, כדי להיפרד מלייזר וממשפחתו, לפני אשר אעזוב את העיירה לתמיד.

יום קיץ נאה. בתי־האבן האדומים משני עברי הרחוב הראשי טובלים בקרני השמש, שמשות החלונות מאדימות באור, כאילו אש הוצתה בהן. על המדרכות

שלפני הבתים ניצבים יהודים קודרים, שחוחים ונבוכים. רבים מבני־הנוער, עמוסים צרורות על שכמיהם, כבר יוצאים מן העיירה ופניהם אל עבר אנטונובקה—סארנה.

לפני ביתם — של יקירי עירנו — משפחת צ׳רניאק עומד חוג אנשים.

„מה לעשות?״ — שואלים הם זה את זה.

„אני את מבטחי אשים באלוהים״, אומר צ׳רניאק האָב. „כאשר ירצה אלהים כן יקום וכן יהיה. אם ה׳ לא ישמור עיר — שוא שקד שומר״ — מוסיף הוא פסוק לחזק את דעתו.

יהודי שני מוסיף באנחה ואומר:

„באו מים עד נפש. עד נפש הגיעו המים ומאין יבוא עזרנו? — עננה כבדה מכסה את שמינו״.

„יהודים מצווים להיות בעלי־בטחון״, נכנס בדבריהם יהודי שלישי. — „אם יצא דיננו לחיות ניחָלץ גם מהיטלר, ימח־שמו. ואם נגזר חלילה, כי ניספה, מה בצע, כי ננוס למצוא מפלט. מוטב לי, כי אמות כאן בולאדימרץ, ואשכב עם אבותי באותו בית־קברות״.

אני ממשיך את דרכי ורואה מסביב את פניהם הנבוכים של יהודי עירנו. רוצה אני, כי ייחָרתו בזכרוני. מי יודע אם אזכה לשוב ולראותם... מי יודע אם אשוב להתהלך על אדמה זאת?

בדרכי נזדמנתי ברבה של עירנו — ברב שלמה יעקב שליטא.

„אל אן אתה נחפז?״ שואלני הרב, ועיניו נבונות־בהירות כתמיד. מגבעתו השחורה והרכה שמוטה כלשהו על מצחו הגבוה ובפיו נתונה סיגרה.

„החלטתי לעקור מכאן, רבי, הסוס והעגלה כבר רתומים, יש ביכולתי לקחת עמי עוד יהודים״.

הוא בחן אותי במבטו החד, משך מן הסיגריה ופלט את טבעות עשנה.

„עצתי, כי לא תנוס — אמר הוא בשקט — אל מי ואל אן תנוס? אל הקומר־ניסטים? הן הכרת כבר אותם ואת טובם. הישאר כאן. במי פגעת כאן ולמי הרעות? אני יודע את הגרמנים ממלחמת־העולם הראשונה, כלום חָמסו ורצחו אז? אולי בזמן הראשון יתהוללו קצת, אולם רצח המוני, בכך אינני מאמין. הישאר כאן. אלוהים לא יטשנו״. — מסיים הוא את דבריו.

„לא רבי, אסור לי להישאר כאן״, משיב אני ואומר. „בימי הסובייטים היתה לי משרה רמה. וַדאי יחשדו בי, כי הייתי קומוניסט — והדבר עלול להיות לי לרועץ. הרבה שנים פעלנו יחד בעסקי ציבור. הערכתי תמיד את עצותיו הנבונות וכמעט תמיד נהגתי על־פיהן. אולם הפעם יסלח לי כבוד הרב, כי לא אוכל לשמוע בקולו. אני מוכרח לברוח מכאן. סבור אני, כי כל מי שכוחו עמו לְמַלט את נפשו, חייב לעשות כן. בעבור הסערה נשוב לכאן״.

„ומה נשמע אצלכם, בביתכם שברפאלובקה?״ מוסיף הוא ושואלני. „האם נוסע אתה לשם תחילה?״

„לא, אין אני נוסע לרפאלובקה — שמועות מהלכות, כי ביערות כבר משוטטות כנופיות של אוקראינים ונסיעה ביער כרוכה בסכנת־נפשות. אני משאיר רק מכתב למען יימסר להורי שם. פני מועדות לסארנה ומשם לקייב. בידי אישור מיוחד מטעם משרד־הכספים של הרפובליקה האוקראינית".

„אם כך החלטתך, אברכך, כי תסע לשלום ואלוהים יעזרך בכל אשר תפנה". — הוא הושיט אלי את ידו הרכה והענוגה. ברעדה לחצתי אותה ודמעות עלו בעיני.

„ואתם הנשארים כאן — ישמרכם אלוהים" — אמרתי בקול חנוק.

הנה נכנס אני לדירתי. מתוך חדר־האורחים מגיע אלי בכי תמרורים. אני פותח את הדלת ורואה את לייזר בשכבו על הדרגש כמקודם ובת־שבע אשתו יושבת ליד מַקלט הרדיו מקשיבה לחדשות וממררת בבכי.

„אני אקח את ילדי ואברח מכאן. אני יודעת, כי את כולנו ישחטו כאן".

„לייזר! צא וחשוב מה שאתה עושה לנו... שעת־כושר בידיך... בוא ונברח מכאן... הלא האדמה בוערת מתחת לרגלינו".

אולם לייזר איננו נע ואיננו זע.

והם נשארו בעיירה לנצח... שוב לא ראיתי אותם... גם את בני משפחתי — הורי, אחי ואחיותי לא שבתי לראות... יחד עם כל יהודי ולאדימרץ, הובלו הם במחצית חודש אלול לשחיטה. בקצה היער, ליד הבורות הפתוחים נורו הם למוות.

איש מהם לא נותר בחיים. את ההריסות שבעיירה פינו. את הבתים תיקנו. אולם היהודים, יושבי הבתים האלה שוב אינם. — לא עוד את פניהם האצילות של אבותינו מצאתי בעיירה... את המרצחים מהלכים ראיתי ברחובותיה של ולאדימרץ — הקהילה הקדושה. פרצופים מגושמים רצחניים וקהים.

יהודיה של ולאדימירץ ניספו ואינם.

אולם בזכרוני חיים הם כולם. רואה אני אותם כאז והם מטיילים ברחובותיה, עומדים על ספי חנויותיהם, עובדים בבתי־המלאכה שלהם. מתפללים בבתי־הכנסת ועוסקים בצרכי הציבור. רואה אני את האמהות שלנו מברכות על הנרות בערבי־השבתות. חתנים וכלות בלכתם לחופה.

כמו חיים עומדים אתם לנגד עיני, אחי, בני עירי, עירי היקרה ולאדימרץ.

ברוך סמולא

אשא קינה

אשא קינה עליכם, אנשי־עם עמלים, ברי־לב ונקשי־יד. הנה אתם עוברים לפני ואני רואה אתכם כמו אז, אך רק בעיני רוחי אראה אתכם. כי הונף הגרזן עליכם והכריתכם, לבי יחלום את נדיבותכם, צער־חייכם ותפארתכם. יחלום ויקונן כאחד...

אנשי־עם ועמל

איתנה כאלון רב־פארות היתה משפחת בריל. הרחק־הרחק עד אל מעבר לימים הגיעו שלוחותיה; את כל בעלי־המקצוע יכולת למצוא במשפחה זו, אך המלאכה השכיחה ביותר היתה מלאכת־הבנאות.

דורות רבים עסקו במלאכה זו וביצעו עבודות בניה בכפרים ובערים. את הגרזן, כלי־עבודתם, אשר קיבלו מאת אבותיהם מוסרים היו כמורשה לבניהם, אחריהם...

גם ברדת השואה על עם ישראל, נכון היה תפקיד לגרזן של משפחת בריל — ואייזיק בנם נטלו אמנם, ותחבו בחגורתו וברח עם משפחתו ליער. את מעשי־הנקם הראשונים באנשי־הדמים של גרמניה ביצע בגרזן אשר בידו. וכך עלה בידו לרכוש נשק ואוכל־נפש, למחיתו ומחית משפחתו. אולם מרצחים אוקראינים חיפשו ומצאו את „קנם" ובשובו יום אחד מן היער אל מאורתו — מצא את בני משפחתו נרצחים.

ימים רבים נדד אייזיק בדד ביער. היער מוכר היה לו היטב — כי בו עשה את רוב ימיו, יחד עם אביו, אחיו ובני־דודיו. חוילות־פאר הן בנה מקורות ארניו בשביל בעלי־האחוזות.

קשים היו ימיהם של בעלי־המלאכה היהודים. עם בוא האביב, עמוסים שקים גדולים ובתוכם כלי־עבודתם, עוברים היו בכל ישובי פולסיה למצוא עבודה. רק ליום השבת היו שבים לביתם.

הקיץ עובר מהר ואדם צריך להתפרנס כל ימות־השנה — עובדים היו, איפוא, מאופל עד אופל.

אולם החיה הנאצית לא נשאה פנים לשום יהודי...

ולא החיה הנאצית בלבד... גם מחנה הפרטיזאנים על שמו של „פיודורוב" איננו מזדרז לקבלו לשורותיו, שכן נודע להם, כי מזרע היהודים הבחור ולשם מה להם יהודי בשורותיהם?

ומשנתקבל סוף־סוף כפרטיזאן, היו מטילים עליו את המשימות הקשות ביותר.

רוחו הסוערת לא ידעה מנוחה. צמאונו לנקם לא ידע הפוגה... ואכן, רכבות רבות, ובהן משלוח־צבא, הוריד הוא מן הפסים והשמיד.

בעת מצוד גרמני פגעה בו יד־דמים של פרטיזאן ורצחה אותו. וכך באה לקצה עלילת־החיים והגבורה של בן־עירנו היקר, אייזיק בריל.

אביו של אייזיק, אברהם־אהרן, היה איש מוכשר מאוד, את הכל ידעו ידיו המבורכות — מלאכת נגרים ומלאכת בנאים — מלאכת חבתנים ופחָחים. לקראת הפסח אופה היה מצות ובשעת הצורך חוקק היה באבן.

היתה זאת פליאה ממש, כיצד אברהם־אהרן זה — שכל השכלתו לא היתה אלא מה שרכש בחדר — ידע בדייקנות כזאת לחקוק את האותיות והציורים על פני המצבות.

אריות שזנבותיהם נישאים, אילנות בעצם פריחתם — מהם ניתק פתאום זלזל סמלי — אות לחיים שנקטפו באיבם...

עד לימי שיבתו ממש והוא כבר מהלך שחוח ועיף, לא הרפה בכל זאת מן הגרזן שבידו. בת־הצחוק הנדיבה, על פניו המאירים, וחוש ההומור שלו — לא משו עד בוא החורבן הגדול.

עיניו ראו כיצד גזעו נשבר בסערה. אותו גזע איתן, אשר נופו הסתעף משגשג ופורח.

ואין מי, אשר יקים מצבה לזכרו.

המלאכה הנפוצה ביותר בעירנו היתה מלאכת החייטות. כמו כל בעלי המקצוע כן גם כאן — היו חייטים טובים יותר וטובים פחות. מהם שעשו את מלאכתם בכפרים ונמצאו הרבה בדרכים ומהם שעשו את מלאכתם בבית. עם אלה האחרונים נמנו בני משפחת סמוליאר. בזכות מומחיותם במעשי התפירה רכשו להם עמדה של חשיבות בתחום זה.

גצ'יה הסנדלר מדושן־עונג היה מן הנחת אשר הסבו לו הילדים. ביום ששי, לקראת ברכת הנרות, היה גצ'יה מתלבש בבגדי השבת, מסרק את זקנו הלבן והיפה ובמעט חִפזה היה הולך אל בית־הכנסת להתפלל. גצ'יה כבר זקן, אך דומה הוא לאילן, אשר גדל כל ימיו לחוף נהר. מי הנהר ליחכו אט־אט את העפר שלרגליו. נתרופף, איפוא, גזעו וכל רוח מצויה מסכנת אותו. אף־על־פי־כן יהלך עדיין בבטחה.

לנחת רב זכה גצ'יה — נכדים ונינים — עד אין ספור. כל חדרי לבו מלאים שמחה. תמיד ירחשו שפתיו תפילת־הודיה לאלהים על חסדיו, אשר עשה עמו ועם משפחתו. דאגת הפרנסה אין בכוחה להאפיל על אָשרו זה.

גצ'יה נזדעזע בשעה שמעל לולאדימרץ הופיע אוירון ועליו צלבים שחורים. העינים אשר הבהבו תמיד כבו פתאום, האילן כרע ונפל...

מבין משפחת הנפחים היו לייבל וישניא וגרשון קאזאק החזקים ביותר. מראָם האתלטי, ידיהם השריריות הטילו אימה. גויים שבעיירה היו שואלים בתמיהה:
„מניין ליהודים גיבורים, אשר כאלה?"

פעמים ניסו האמיצים שבין הכפריים להתמודד עמם בהיאָבקות. אך דיה היתה לחיצת היד הראשונה והכפרי כבר היה מתמוטט אַפּים ארצה; עוד לחיצה אחת והללו כבר היו מתחננים, כי יעשו עמם חסד וירפו מהם.

לא קלים היו חייהם של הנפחים — במשך השנים נתרבו בעלי המקצוע, בכל כפר כמעט מוצא היית נפח יהודי.

היו ימים שהעבודה לא היתה מצויה והנפחים היו נשארים באפס מעשה. אולם בעונת העבודה מורחים היו מעלות השחר ועד שקיעת החמה.

כקולותיהם של התרנגולים בדמדומי בוקר, כן מדברים היו זה אל זה, ממפחה למפחה, צלילי הפטישים שהיו מתמלטים מן הסדן. השכם־השכם בבוקר — העיירה עדיין שקועה בשינה, וכבר מהלכת היתה בה תפילת השחר של הפטישים...

ככה היו הם ימים רבים — פירזלו עגלות, חישלו גרזנים וחרמשים, משורים וסכינים השחיזו.

לייבל שתקן היה מטיבו — וכך היה מושך בעול הפרנסה של משפחתו — תמיד בשקט. עמוק בלבו נשא לייבל מאווים למחר טוב יותר — ומפקידה לפקידה היה אור־התקוָה מדליק את עיניו — נדלק לרגע ועומם עד מהרה.

בשעה שלייבל היה מהרהר בגיסו ברל, היה דמיונו גואה ללא הרף. עוזרו במפחה, פנחס גרושקו, היה מספר לו, לעתים, נפלאות, מרוסיה — כיצד הפועל חי בה באושר ובשמחה. לייבל מקשיב היה לדבריו ללא הגבה כלשהי — מקשיב ומחריש.

בשנת 1939, בשעה שהסובייטים נכנסו לעיירה, נדלקו עיניו של לייבל, פניו השחומים הוארו פתאום — הנה נתגשמה שאיפתו.

אולם שמחתו לא אָרכה זמן רב. תוחלתו לחיי אושר נכזבה עד מהרה. לבו נתמלא כאב רב בשמעו את ילדיו מבקשים לחם להשקיט רעבונם, ופרוסת־לחם קשה היה להשיג ולוּ בעד כסף.

לייבל עומד שעות מרובות „בתור", הוא ובני משפחתו — ולא תמיד יזכה לקבל את מנתו. כל האוכלוסיה ניצבת כך „בתור" — ימים על ימים עושים התושבים ב„תורים" אלה. ימים של סיוט ואכזבה — נמשכים והולכים.

גיסו של לייבל, ברל מוטשניק, היה אחד מפעילי הבולשביקים, בולאדימרץ. בשנת 1918 בעת נסיגת הבולשביקים מולאדימרץ עזב גם ברל את עיר מולדתו והלך לרוסיה, יחד עמו הלכו אז קאנוניץ, שריימאן, גרושקו ואחרים...

והנה, לאחר שנים רבות, שב ברל לולאדימרץ. כל חבריו משכבר, כל השכנים והידידים אָצים עתה אליו וממטירים עליו שאלות. אך הוא, ברל, הבחור התוסס

והסוער משכבר הימים, יושב ליד השולחן ומחריש, אין הוא מספר דבר. ורק בלחישה ובסודי־סודות יגלה, כי כל אלה מבני העיירה אשר יצאו עמו לרוסיה אינם עוד בחיים, ואין ברל יודע אפילו היכן קברם מצוי. דמעות עלו בעיניו של ברל וירדו על לחייו המקומטים... לייבל נזדעזע, את שפתיו נשך ולבו נתאבן מכאב. אסור לדבר על כך הזהיר אותו ברל...

מנדל לייפר היה נגר אמן. גם בקיץ וגם בחורף היתה נגרייתו עובדת במלוא הקיטור.

ציבור של נגרים ממש יצא מבית־מלאכתו ונפוצו בכל העולם. אצלו היו עובדים לפי שיעור הנפט שבמנורה. את הנפט בעששית, היו ממלאים פעמיים, ובשעה שהנפט היה מסתיים היו הפועלים מפסיקים את עבודתם, והכול, כמובן, לפי הוראות בעל־הבית.

מנדל זכה לכבוד הגדול לעבוד בשביל הפריצים, — מורה היה לעוזריו הליכות־עולם, כיצד לנשק את ידיה של הפריצטה בבואם לבית. באימה כלשהי היה מדבר עם נותני־עבודה אלה, בעמדו דום ובהחזיקו את כובעו מתחת לבית־השחי. אולם בכל „הצלחותיו" אלו לא שונים היו חייו מחיי שאר הנגרים וגם אצלו לא היתה הפרנסה מרובה. כל מבוקשו היה להקים בית־נאה — אוכל חָסך מפיו, את הוצאותיו הרגילות צימצם והקים אמנם בית לתפארת — קינָה, כי יבואו ימים טובים מאלה...

הבית עומד על תילו, אולם מנדל איננו עוד... אי־שם מחוץ לעיירה, מצא את מותו — הוא ובני משפחתו ובני עירו...

בשובי ראיתי את הנגריה שלו — דומיית מוות עמדה בה, חרש־חרש בכו הקירות על גורלו...

משה ויניצר — או משה „קאפילושניק" כפי שרגילים היו לקרוא לו בעיירה. מעולם לא נפרד ממגבעתו...

יהודים היו תמהים עליו ואף מלגלגים כלשהו: כלום אין זה מוזר שאדם יתהלך במגבעת ביום־חול רגיל? אך משה לא שם לבו לדברי הביקורת — אדרבא, — גאה היה על המגבעת שלו. — ידעו להם יהודי ולאדימרץ, כי מעיר גדולה אני — כי מרובנה מוצאי. חייבים הם לרחוש כבוד למגבעת.

משה היה המומחה במקצועו, מקצוע הסנדלרות, לא היה אשר ישווה לו. בכל זאת לא היתה בכך סגולה לפרנסה. כל ימיו התגורר בדירתו של מאיר־וולף, ב„חדר־האורחים" שלו. מערכת הרהיטים — לא היו אלא שתי מיטות־עץ אורן ועריסה שהיתה קשורה בחבלים לתקרת החדר. העריסה מאוכלסת היתה תמיד. משגדל התינוק היו ההורים מעבירים אותו למיטתם הם. הילדים גדלו בבית זה כפטריות לאחר גשם — וראו פלא, ילדים שמנמנים וגרעיניים כמלפפונים רעננים...

בשביל משה ובלומה היה היום הקשה ביותר היום החמישי — יום זה קיצר את

שנותיהם. — לעת ערב, במוצאי היום החמישי היתה בלומה חוזרת הביתה מן החנות והסל בידה. כשראוה הילדים היו מתחילים למחוא כפיים בשמחה. בלומה היתה מכבדת את כל אחד מהם בסוכריה. הילדים חָסו על הסוכריה ונזהרו מלשים אותה בפה. הם היו מלקקים אותה בלבד, בתאוותנות רבה.

עם דמדומי השחר, ביום שישי, כבר לא ישנו הילדים. שוכבים היו במיטות ומקשיבים לרחש אשר במטבח. כאילו היה בכוחו של הרחש להשקיט את רעבונם. לא פעם היתה בלומה צועקת עליהם, על תאבתנותם הרבה ואת צעקותיה היתה מסיימת באנחה שהיתה שוברת את לבה...

השעה מוקדמת כל־כך והם כבר ירדו ממיטותיהם ונכנסו למטבח; לכל אחד נותנת היא לביבה ביד. הלביבה חמה מאוד והם מעבירים אותה מיד ליד ויוצאים מן המטבח. גם בלומה מתירה לעצמה לקחת מחצית הלביבה ולטעום — — הילדים נמצאים כבר שוב במיטותיהם... חבית המים העומדת בפרוזדור מחכה בסבלנות לבלומה — במים אלה שוטפת היא את הרצפה ביום השישי. לאחר מכן זורה היא חול צהוב על הרצפה והבית כבר ייראה חגיגי והוא מוכן לשבת.

הילדים כבר רחוצים והם מחכים לאבא, כי ישוב מבית־הכנסת. לסעודת ערב זו, הן מחכים הם כל השבוע...

הנה נכנס משה. „שבת שלום" רחב משתפך בחדר. עתה המגבעת שלו, דבר בעתו ממש. על השולחן עומדים הנרות. אימת היום החמישי חָלפה ואיננה.

משה משמיע את הקידוש. בלומה מגישה את האוכל לשולחן... הילדים אוכלים לא רק בפיהם אלא גם בעיניהם את מאכלי השבת. בלומה רואה את כל זה והיא בולעת את מעט האוכל יחד עם דמעותיה.

כתרנגולת שכנפיה שמוטות והיא יושבת ומנמנמת, כן נראה היה ביתו של לייב הסנדלר — דרי הבית נתרבו משנה לשנה. גג הקש גדול היה והבית קטן. נדמה היה, כי הגג מכריע את קירותיו לארץ. הקירות מתעקמים היו זעיר פה כלפי פנים וזעיר שם כלפי חוץ מרוב מאמץ. בתוך הבית שולט היה בעיקר התנור הגדול. מתחת לתנור היה כוך מיוחד לתרנגולות...

אל מול התנור ישב לייב הסנדלר ועבד במחותו מדי פעם טיפות זיעה מפניו הכחושים. מתחת לכובעו מציצות היו עינים גדולות ועיפות, אשר סיפרו על המאבק הגדול בו נתון ר' לייב במלחמת קיומו.

מאחורי התנור עמדו כמה מיטות — — חלונות הבית נמוכים היו וקרובים לקרקע ועל־כן נשברים היו לעתים קרובות שמשותיהם... מגינו של הבית היה התנור הגדול — בפני קור של ימות הגשמים ושל ימות השלגים...

כל חייו נשא וולף שואב־המים, את הדליים המלאים. מעולם לא התאונן על מר־גורלו — ביום־שמש וביום־סער, באור ובחושך — ככל שמזג־האויר קשה

ומשובש היה יותר, כן נסערה גם רוחו בקרבו וניגוניו קורעי־הלב נעשו נמרצים ומזעזעים יותר.

צעדו כבד, כשם שכבדים היו חייו. מגפיו מלאי המים כמו נאנחים היו בלכתו בחורף, יש אשר רגליו יקפאו במגפיו, אך לא הוא, וולף, ישים את לבו לזוטות מעין אלו.

ביום ו׳ היה וולף הולך ככל היהודים לבית־המרחץ, כך היה בימים הטובים ההם, אך גם אז היו צוררי ישראל מתנכלים — הנה באים שוטרים ועמם מפקדם על דרכו, ולועגים לו... וולף אינו נרתע. ניגש הוא אל המפקד, בידו הכבדה כופף את ראשו לארץ וחולק לו כמה ספיחות־אגרוף נכבדות ואומר: „הנה תדע לך, להבא, כיצד ללעוג לוולף היהודי.

מוכה־גורל הוא וולף, אך יהודי הוא בכל לבו, ביום השבת יֵלך לבית־הכנסת, בקול חזק וערב מחזיק הוא אחרי החזן, ומאַשר את תפילתו באמירת אָמן, ביום הכיפורים צם הוא עם כולם...

אל הנאצים ואל הגיטו, עם סייגיו ותחומיו, התייחס וולף בבוז. לא הכיר בהם.

מי זה יכול להכריח אותו, מי? מי רשאי להורות לו היכן ללכת? והיכן לא ללכת? העולם שייך לו. הרי כאן נולד, אדמה זאת שלו היא.

וולף יצא מן הגיטו, בגררו את אבריו המורעבים, כבר ימים רבים שוולף לא אכל לשבעה. לנגד עיניו מרצדים עיגולי־אור וגונים. לבו יוצא לימים משכבר. היכן הימים ההם שנשים טובות היו קוראות לו שייכנס לאכול משהו, ביום של שבת.

הוא מושיט את לשונו ומעבירה על שפתיו היבשות, כאילו ביקש לנשק בשפתיו את חלום זכרונותיו. חיוך לאה מאיר פניו. ופתאום קולו של נאצי, והקול מנתק את חלומו המאושר.

„מה הוא רוצה ממני, המרצח?״

אך המרצח כבר עומד נכחו. מתייצב הוא מולו פנים אל פנים...

כל שאט־נפשו, מתעורר פתאום בוולף והוא מתיז את רוקו אל פניו של הנאצי, ממש...

הגרמני נבוך ונבהל רגע אחד... וולף אינו מסתפק ופונה כה וכה למצוא אבן... בְּאבן ביד תהי נקמתו ממשית יותר... הנאצי מתאושש חיש־מהר, מושיט את אקדחו ורוצח את וולף ביריה. נשפך הדם, דמו של וולף שואב־המים. עיניו עדיין פקוחות ואגרופיו קפוצים. ובעיירה שקט... הכול בוכה במסתרים, ללא קול...

על חורבותיך, עירי

לאחר השמדת עירנו — נסעתי לולאדימרץ. היה הדבר בסתיו של שנת 1947. לא יכולתי להאמין, כי ולאדימרץ היהודית, ולאדימרץ התוססת ומלאת החיים — איננה קיימת עוד. אולם לאסוננו הגדול היתה זאת אמת לאמיתה.

עברתי על פני העיירה — מבית לבית הלכתי ומרחוב לרחוב. אף דלת לא נפתחה לפני ואף חלון לא נפתח. — לו סימן של חיים, לו צל של חיים — ולשוא.

נכנסתי לכמה בתים של האוקראינים — רוצחי אבותינו — הם קיבלו את בואי בפחד גלוי — בכל אחד מבתים אלה ראו עיני — את הרכוש היהודי. הם טרחו להסביר לי כיצד הגיעו לבתיהם רהיטים של יהודים, כלי־מיטה וחפצים אחרים.

— את כל אלה קנינו בכסף מלא — ניסו להוכיח לי.

לשוני נאלמה, לבי נתאבן ולא יכולתי לומר דבר. יצאתי מן הבתים ושירכתי את רגלי הכושלות על פני עירי המתה.

הנה נעצר אני ליד הבית של משפחת צ׳רניאק — תוסס ומלא חיים היה בית זה תמיד. ואילו עכשיו — דממת מוות. כחמש שנים כבר עברו מאז הרצח, והזוָעה כמו זה עתה נולדה. שמשות מנופצות, חורי חלונות סתומים בשקי־קש.

לא עוד האחים המחוננים פסח ויעקב, לא עוד נתקה היקר, שהיה חלש בגופו אבל חזק ברוחו. כל השנים לא חדל מלעורר ומקרוא לבני העיירה. קולו היה כל־כך צלול וחודר. לא עוד חברו שלמה גולדברג, אשר בקולו העמוק היה חוזר ומספר לנו, כי גם אנו היהודים, ככל עמי העולם, היתה לנו מדינה משלנו. 2000 שנה — כך היה חוזר ומזכיר לנו — נמצאים אנחנו בגולה — גם הוא נפל בנופלים ולא זכה לראות את בוא עצמאותנו הלאומית.

דמעות חונקות את גרוני, לבי נקרע בקרבי. שחוח ונדכא הולך אני הלאה, הנה כאן התגוררה משפחת ז׳וק. בעיני רוחי רואה אני את התמונה הנוראה עליה כבר שמעתי מפי עדי ראיה — כיצד הוציאו הרוצחים בכוח את דבורה הבת מבין זרועות הוריה והתעללו בה. הנה כאן התגוררה משפחת שפין. שנים רבות תפרו בני המשפחה כובעים ומכרום לגויים. כובעים של קיץ וכובעים של חורף — כובעי פרוָה מרופדים בקטיפה ובשעוָנית. הגויים מדדו את הכובעים והסתכלו ברוב נחת. טפחו על שכמם טפיחות־ידידות כאות לשביעות־רצון ואלה עצמם שפכו אחר־כך את דמם.

לא עוד הנוער התוסס שלנו — לא אות חיים וזכר. לא עוד אחיותינו היפות — בנות ולאדימרץ הנפלאות — אשר אבות ואימהות תלו בהן כל־כך הרבה תקוות...

היום הוא יום ראשון בשבוע. השמים קודרי־עבים, הגשם מצליף בחלונות. נשען אני אל החלון ומהרהר — בעיני רוחי רואה אני את העיירה החיה. הנה חתונות עולות לנגד עיני, הורים מוליכים את בנותיהם ובניהם לחופה... עודי שקוע בהרהורי ופתאום — קול מצילה מפעמון הכנסיה שלהם...

הנה רואה אני את האוקראינים שופכי דמינו — אך לא בעיני־רוחי אראם, כי אם בעיני ממש. הנה הולכים הם ביום שבתם מחנות־מחנות מלובשים בבגדי חג, אך הבגדים אשר עליהם אינם שלהם — בגדי אבותינו הם. חָש אני, כי הקרקע מתחת לרגלי מתערערת. אין אני יכול להישאר במקומי. יוצא אני החוצה. בעינים רצחניות מביטים בי העוברים והשבים. מביטים ומסתלקים מן המקום.

יום לפני השמדת קהילתנו, נזדמנו יחד על בקבוק יי"ש המנהל של בית־הספר האוקראיני — שיפרקוויץ'; המורה לזמרה — גריצקי, הרופא אוסטפנקא ומזכיר הגמינה — קוטיסקו וכל אלה חתמו על התעודה — כי הם כבאי־כוח התושבים מבקשים את השמדתה של הקהילה היהודית.

מבקש אני לבוא לקבר קדושינו. אוקראיני ישיש אחד מובילני אל המקום.

„הנה כאן המקום, אומר לי הישיש, והסימן, כי הבור השלישי איננו מלא. בשעתו הוקמה כאן גדר והיא נהרסה".

ניצב אני ומסתכל בבורות — אחריתה של קהילה יהודית מפוארת. הנה כאן על הדרך לכפר ז'ולקין, היינו הולכים לפני חג השבועות להביא ירק לחג. כאן היו בני העיירה יוצאים לטייל — כאן היו יהודים עוברים יומם ולילה... ועתה חרדת מוות מסביב...

דורות רבים ישבו יהודים בולאדימרץ — דורות רבים בנו הם את חייהם כאן — אוכל חסכו מפיהם ושינה מנעו מעיניהם וכך במסירות־נפש ובעמל רב בנו את חייהם —

עת רבה ניצבתי שחוח על קבר יקירינו — קבר ללא מצבת.

יעקב מודריק

דור אחרון

דור אחרון ליישוב היהודי בולאדימרץ היה דורנו. כל אחד מאתנו שמע אם מעט ואם הרבה על הניתה של עירנו בימים משכבר. אולם אנו יכולים רק לזכור את ימי ילדותנו, ילדות שגם ימי־שלומה עמדו בסימן של צרות מתרגשות. ילדים היינו בפרוץ המלחמה, בני שלוש־עשרה — ארבע־עשרה כשהחלו ימי־החירום, בהם כבר נעקרנו מקרקע גידולנו ונתונים היינו ביד הרצח והאימים.

כל־כך מעטים היו ימי השלוה והנחת אשר ידענו, עד כי המעט הזה הופך להיות בתודעתנו מעין חוף־פלאים, עליו מבקש הלב להתרפק ואליו להימשך.

בשעה שאני מעלה בעיני־רוחי את העיירה, אין אני זוכר, כי יהיה בה פער־מעמדי — עשירים מופלגים כנגד עניים מרודים ומושפלים. בכל זאת יש להודות, כי עשוי היה הציבור רבדים או שכבות ונטוש היה בוודאי, גם איזה מאבק חשאי בין שכבות אלה. אולי יותר בתחום הקנאה והתהיה: מדוע זה איתרע מזלי מפלוני ומאלמוני? אולם בין הילדים, לא היתה כל חלוקה, נדמה לי שהכל שוים היו. גם הורים שמצבם החמרי קשה היה, עושים היו מאמצים, כדי לתת לבניהם חינוך ראוי לשמו. בימינו היתה בעיית החינוך קשה מאוד, שכן מצווים היו ההורים להקנות לנו דעת בכמה שטחים והלימוד מפוצל היה מבחינת הזמן והמקצועות גם יחד: לומדים היינו עברית מודרנית ולימודי יהדות, יידיש ופולנית. וכל אלה אצל מורים שונים ולא במרוכז.

ילד שמלאו לו חמש שנים היו מוסרים אותו לחדר, שם למד עד גיל עשר וחדר זה היה בעצם המַעין הראשון ממנו שאבנו את ידיעותינו. אנסה בכמה קוים לתאר את החדר בו למדתי — הרי זה חדרו של דוד־בר בליזניוק. בן ארבע וחצי הייתי כשמסרוני לחדר זה, בו הייתי שוהה יום־יום 8 שעות. כאן למדתי לקרוא, לברך ברכות שונות ולהתפלל. גם חומש עם רש״י למדתי כאן. ואף־על־פי ששיטת הלימודים היתה פרימיטיבית, העניק לי החדר הרבה מאוד — ידיעות רבות בספר התנ״ך, ואהבה רבה לארץ־ישראל, ארץ האבות, ולירושלים עיר קדשנו.

הנה עולה בזכרוני תמונה מימי החדר. ילד הייתי, ודאי בן שש, ולמדנו בחומש על המשכן. יום אחד משיצא רבנו דוד־בר לשוק כדי לקנות משהו והוא השאיר אותנו, כי נלמד את הפרשה „ויקהל״ בעצמנו, קם אחד הילדים ואמר:

„חברה בואו ונבנה את המשכן!״

ההצעה קסמה לנו מאוד־מאוד וכולנו יצאנו אל הגינה של דוד־בר, שליד הבית והתחלנו במלאכה. תמונה זו חיה לנגד עיני כאילו רק היום נתרחש הדבר. מנשה וידלגוז רץ הביתה והביא סדינים ואנחנו תקענו כלונסאות באדמה, עליהם פרשנו את הסדינים ששימשו יריעות למשכן, כמו שכתוב בספר שמות.

הילדים הגדולים שבינינו נטלו לעצמם את תואר הכוהנים, הילדים הבינונים היו הלויים והקטנים — היו „עמך" — כלומר: הישראלים. נמצא בינינו אחד נבון־כפיים שמילא את מקומו של בצלאל בן חור ואחד שמילא את מקומו של אהליאב בן אחיסמך וכך הקימונו משכן.

אמנם, יש להודות, כי לאחר מכן נענשנו לא מעט בעד מעשי הבטלה האלה, אולם עובדה היא, שלא הסתפקנו במה שכתוב בחומש ורצינו לראות את הדברים עין־בעין. הנה כך שואפים היינו לממש את הלימוד המופשט. ואף שהלימוד פרימי־טיבי היה, בכל זאת נספג היטב־היטב בדמנו. ייתכן וייתכן, כי דוקא משום שתנאי הלימוד דלים היו, בא דמיוננו והשלים את החסר.

משמלאו לי שבע שנים הועברתי לבית־הספר הפולני. בית־ספר זה היה בעירנו המוסד החינוכי הרשמי והממלכתי. כאן למדו ילדי יהודים, ילדי פולנים ואוקראינים בכפיפה אחת. לאחר החדר ושיטותיו הישנות היה זה מוסד מודרני ממש. המורים פולנים היו והלימוד — בשפה הפולנית. הכל היה מאורגן, בכל שלטו סדר ומשמעת. בשנה הראשונה ללימודינו קשתה עלינו ההסתגלות לתנאים ולסדרים החדשים. בכל זאת הצלחנו להחזיק מעמד. בכיתה הראשונה, בה התחלנו ללמוד, נתקבלנו קבוצה של נערים יהודים שהיינו קשורים זה אל זה כמו אחים ממש. גילויי המסירות בינינו היו בלתי־רגילים. היתה זו סגולה שתנאי המקום חייבוה והצמיחוה. ילדי הפולנים והאוקראינים, אתם למדנו יחד, אילצונו, שלא מרצונם, כי אנו, סיעת הילדים היהודים, נהדק את הקשרים בינינו. ניתנה האמת להיאָמר — לא רצינו כלל וכלל להיבדל משאר תלמידי בית־הספר, רצינו להיחשב בבית־הספר כתלמידים רגילים, אולם ילדי הגויים היו לנו למכשול בתחום זה. בעצם נבע היחס כלפינו, היהודים, ממַשהו עקרוני ומגמתי והדבר אף מצא את ביטויו בשיטת הלימוד — המגמה היתה להציגנו כיהודים ולא לתת לנו להסתיר את הדבר.

כל בוקר, למשל, מיד עם בואנו לבית־הספר מוכרחים היו התלמידים לעמוד לתפילת־הבוקר. אנחנו, ילדי היהודים היינו עומדים בנפרד ומקשיבים לתפילה שלהם. ואוי ואבוי היה לאחד מאתנו, אם לא הבליג בעת תפילתם והוציא הגה קל. פעמים רבות הכשילונו ילדי הגויים במתכוון, כדי שלא נוכל לעמוד בשקט וכדי שנימצא בעקיפין מפריעים לתפילתם.

זוכר אני כיצד הכשילנו במזיד ה„שגץ" מוּחָא, הוא הטיל בעת התפילה פיסת נייר מכודרת כלפי מנשה וידלגוז. מנשה שאלו פתאום „מה אתה עושה ?!" ודי היה בכך. מיד הזמינוהו אל מנהל בית־הספר והיכוהו מכות רבות. כמו־כן קראו להוריו וגם הם קיבלו מנה של תוֹכחה, מנה אחת אפים.

עד לכיתה הרביעית לימדה אותנו המורה מאלינובסקה, אוקראינית ממוצאה. יחסה אלינו לא היה רע דוקא, אולם לאחר־מכן התברר, כי היא היתה אחת מאלה, אשר נתנו את ידם לטבח היהודים. ויחד עמה השתתף במעשה־הדמים גם מורנו לשירה, גריצקי. מי יכול היה להעלות על הדעת, כי אלה, אשר היו מחנכינו הרוחניים יהיו גם שופכי דמינו?

בכיתה הרביעית נתרבו המורים וכולם כאחד היו שונאי־ישראל. דבר זה אילץ אותנו, חבורת הילדים, להתאחד ביתר־שאת ולהוות קיר־מגן בפני השנאה המפעפעת. במה יכלה להתבטא התנגדותנו זו? שאלנו את עצמנו. ראשית כל, עלינו להיות התלמידים המצטיינים ביותר. וכך היה, את כל מרצנו וכוחנו השקענו בלימודים, עוזרים היינו זה לזה, שלא יימצא חס־ושלום מפגר בשורותינו. אולם לא רק בתחומים הרוחניים — גם בתחומים הארציים והיום־יומיים היינו מאוחדים ומאורגנים נגד השקצים. לא עבר שבוע ללא קרב בינינו ולבין ילדי הגויים. כשהיינו יוצאים מבית־הספר ומגיעים לבית הלבנים של שפין (שפינס מויער) היו השקצים מתנפלים עלינו ומתחילים להרביץ. לא היינו נרתעים וגילינו תמיד כוח־עמידה ואומץ־לב. ידענו להשיב מלחמה ולעמוד בכבוד הראוי לשמו. לא פעם יצאנו מתגרה כזאת פצועים וזבי־דם, אך הקרבנות מבין השקצים רבים היו יותר מאשר אצלנו. התגרות בינינו היו מתלקחות ונעשו נמרצות כל־כך, שלא פעם היתה המשטרה מתערבת, כדי להפריד בין הניצים.

בתחום זה הצטיינו בעיקר שנים מחברינו, — לייבל שפין ובנימין שרפשטיין (שניהם נשארו בחיים, לייבל נמצא בברית־המועצות ובנימין היה בישראל והיגר לארצות־הברית).

בכתבי שורות אלו עולים לנגד עיני בני חבורתנו, רבים מהם ניספו על ידי המרצחים הנאצים. זכורים לי בשעה זו יענקלה מילשטיין, מנשה וידלגוז, לייבל וידלגוז, מוטלה בס, ראובן סוסל, אייזיק שוארצבלט, שבע שפין, אסנת פינצ׳וק, ינטה׳לה בורקו, לאה ליפשיץ, מוטל רוזנברג, פרויקה פישביין, בתיה גרמרניק, רחל אייזנברג, ליפשה צ׳רניאק, רחלה ביידר, חנה שליטא, דבורה ז׳וק, חיה כגן, לייבל קנטור, רוזה גוז, הרשל גוז, הרשל קמין, פנינה קמין, מוטל בריל, וגיטהלה צ׳סס.

בדרך כלל, לא היו בבית־ספר זה מורים יהודים, פרט לאחד, המורה ללימוד הדת, פנחס שליטא ז״ל. שיעוריו היו בעיקר בספר־הספרים והוא, אשר נטע בנו בשיעוריו אלה אהבה עזה לארץ־ישראל...

בבית־הספר הפולני היינו לומדים עד שעה אחת אחרי־הצהריים. אולם ילדי ישראל היינו, ולא הסתפקנו בפולנית, חייבים היינו ללמוד גם עברית. ואף־על־פי שהורינו חסרי־אמצעים היו והעול המשפחתי גדול היה, היו הם בכל זאת שולחים אותנו למורים פרטיים, כדי שנשלים את ידיעותינו. ממשיכים היינו, איפוא, ללמוד משעה 3 — עד שעה 6 בלימודים עבריים. מורנו היה ליפמן וולוק. הוא היה יהודי נאה

ומורה טוב — לומדים היינו תנ"ך, דקדוק וספרות. קנינו אצלו הרבה דעת. כל שלוש השעות מדברים היינו עברית. ליפמן היה ציוני חם, ובעת שיעוריו מתבל היה את הסבריו בסיפורים מארץ־ישראל החדשה ומן הישוב הנבנה. הוא נטע בנו אהבה רבה לתקומת ישראל בארצו.

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה היגר ליפמן עם משפחתו לרומניה ואין אני יודע מה עלה בגורלו.

ולאדימרץ ספוגה היתה אהבה לעם ישראל ואמונה בעתידו. ואנחנו נתבשמנו מאוירה זו והיא היתה לנו סם־חיים ואויר־נשימה. בשעה 6 בערב לא נסתיים לימודנו, משעה 7 — 9 מוסיפים היינו ללמוד, אם באחד החדרים ואם בתלמוד־תורה, מוסד זה נמצא בבית־הכנסת של חסידי סטיפאן. בהעלותי עתה בזכרוני את סדר לימודינו באותם ימים ואת שעות לימודינו, תמה אני מאוד, מאין שאַבנו כל־כך הרבה מרץ וכוחות ויכולנו לעמוד בכל אלה. שעות רבות כל־כך נתונים היינו בעול הלימודים ובכל זאת מצאנו פנאי למשחקים שונים — בחורף על מחליקים ומגררות ובקיץ בכדור־רגל ובמחניים.

לא רק הלך־רוח ואוירה ציונית, אלה גם הסתדרויות ואירגונים שונים — „השומר־הצעיר", „החלוץ", בית"ר — אולם בתחום זה לא היה הציבור מאוחד כל־כך כמונו הילדים בבית־הספר הפולני. רוב החברים שלנו מאורגנים היו בבית"ר, אולם גם ב„השומר־הצעיר" וב„החלוץ" רבים היו החברים. הפעילות פוריה היתה בכל התחומים — פעילות תרבותית וגופנית לקראת חיי־עמל בארץ האבות.

בחנוכה היינו מתאספים ועורכים מסיבות ומשיחים על החשמונאים. בפורים — נסבו השיחות על ארצות פיזורנו ועל חוסר־הישע בהם נתונים אנחנו. עורכים היינו הצגות ואת הכסף תרמנו לקרן־הקיימת. אולם הנאה מכל החגים היה ל"ג בעומר. הכל היו יוצאים באותו יום בדגלי תכלת־לבן, בשירה היינו עוברים את העיירה ופני הכל מועדות אל חורשת־ההר. כאן היינו עורכים מדורות גדולות ובשירה ור־קודים היינו מבלים את היום ומסיחים את הדעת מן הגלות וצרותיה.

כל עוד חובשי בית־הספר היינו הלך הכל למישרין, בדרך כלל. הטרדות החלו לפקוד אותנו מיום שסיימנו את חוק לימודינו בבית־הספר. „מה יהיה להבא?" שאלה זו שואל היה כל אחד.

לא לכל אחד מאתנו ניתן להמשיך את לימודיו בבית־ספר תיכון; לא לכל אחד היו האמצעים לכך. בולאדימרץ לא היה בית־ספר תיכון, ולא בית־ספר מקצועי. רוב הילדים נשארו ליד הוריהם, מהם שנרתמו יחד עמם בעול הפרנסה, ומהם שהלכו ללמוד מקצוע אצל בעלי־המלאכה מתושבי העיירה, חלק הלך לעיירה אחרת ללמוד בישיבה. אני וחברי יענקלה מילשטיין, מנשה ווידלגוז ואייזיק רוזנבלט נסענו בשנת 1938 ללמוד בישיבה שבסטולין. את כל אחד מחברי שיצאו לסטולין לינה מישהו מבני משפחותיהם. הם נסעו כמה ימים לפני.

באותו זמן עמד דודי, ברל, לעלות לארץ־ישראל. הוסכם, איפוא, כי כברת דרך ניסע יחד והוא ילווני אגב כך עד הורין ומשם אמשיך לבדי את דרכי עד סטולין. זוכר אני, כי הדבר היה לאחר חג הסוכות. בחוץ טורדים היו גשמי הסתיו, בשעה שיצאנו, אני ודודי ברל מולאדימרץ — הוא לארץ־ישראל ואני לסטולין, לישיבה. היתה זאת נסיעתי הראשונה ברכבת ופעם ראשונה, שיצאתי אל מחוץ לולאדימרץ. בן שלוש־עשרה וחצי הייתי בימים ההם.

הנה כבר הגיעה הרכבת לתחנת הורין, כאן השתהתה רגע קל בלבד. לא היתה לי אפילו שהות להיפרד כראוי מדודי. בעיני שנינו עמדו דמעות. בחטיפה נשקנו זה לזה, בחטיפה ובחִפזה, כי בכל הרף־עין יכלה הרכבת לזוז. קפצתי מהר בעד הפתח וכבר הייתי מחוץ לקרון. הרכבת הפליגה ונעלמה בחשיכה ואני נשארתי יחידי בתחנת הורין. מסביב לילה אֳפל וסגרירי. ניצבתי כך רגעים מעטים ולא ידעתי אנה אני בא. פתאום הבהב מרחוק איזה אור קלוש. היה זה אור מן הבית הקטן ששימש תחנה. בבואי לבית ראיתי כי רק גויים נמצאים בו. נטלתי את תרמילי וישבתי לי על אחד הספסלים וחיכיתי כי יאיר היום. בבוקר הגיע למקום עגלון יהודי ואתו נסעתי עד לסטולין. שם פגשתי את חברי. הם כבר שכרו חדר, בו התאכסנו כולנו יחד.

עד־מהרה התאקלמנו במקום. תחילה קשה היתה לנו אכילת „הימים", אולם לאט־לאט הסתגלנו. הישיבה היתה מודרנית ומתקדמת באורח יחסי. לא נצטווינו, למשל, לגדל פיאות, וללבוש בגדים מיוחדים. שעות הלימודים היו מ־7—1 ומ־5—9 בערב. בזמננו הפנוי עוסקים היינו בהשתלמות עצמית. לומדים מתמטיקה ושאר מקצועות. לאחר כמה חדשים התחלתי להשתכר. נעשיתי מורה־בית לילדים שלמדו בבית־הספר הפולני. הלימוד בישיבה העניק לנו ידיעות הרבה בתחומי היהדות, והעמקנו על־ידי כך את ידיעותינו בעברית. לחג הפסח הגעתי הביתה וזכיתי לקבלת־פנים לבבית ונאה. הפגישה עם חברי היתה רבת ענין. כמה מחברנו קינאו בנו, לא בשל לימודנו בישיבה, אלא בשל צאתנו לעולם הגדול. משנסתיים החג שוב נסענו לסטולין. למדנו כל הקיץ עד חודש אלול, מתוך רצון להמשיך גם בשנה הבאה. אולם רצוננו זה כבר לא נתממש.

באחד בספטמבר פרצה מלחמת־העולם השניה.

כבר ביום 28 לחודש אוגוסט נראו בעירנו הכרוזים על הגיוס לצבא הפולני. החרדה הקיפה את הכל. לאחר כמה ימים החלו להגיע לעירנו פליטים. המשפחה הראשונה היתה של רחל גלרשטיין מבריסק. הם התאכסנו אצל אייזנברג. תושבי ולאדימרץ היו נבוכים ולא ידעו מה לעשות. אני וחברי היינו נועדים יחדיו יום־יום ומדברים על המלחמה. הנה כבר נראו החיילים ששבו מן החזית. ידענו, כי ימיה של פולין העצמאית ספורים.

בעשרה בספטמבר עברה דרך ולאדימרץ שיירה ארוכה של מכוניות ויודעי־דבר

אמרו, כי במכוניות אלו נמלטו ראשי הממשלה הפולנית. למחרת ראינו את אנשי המשטרה הפולנית ואת ה„אוסיאדניקים" יחד עם הוויט יאַבייץ, העושים את הכנותיהם האחרונות, כדי לעזוב את ולאדימרץ.

בו־ביום נתבשרנו, כי הצבא האדום מתקרב אלינו לשחררנו. בולאדימרץ לא חָסרו קומוניסטים אוקראינים ואף לא קומוניסטים יהודים. מלבד אלה שנמצאו בעיירה ממש חזרו אליה הרבה קומוניסטים שחבושים היו בבתי־כלא שונים במרכזה של פולין.

עם עזוב המשטרה הפולנית את העיירה נזדרזו הקומוניסטים ואירגנו משטרה עממית. לשרוולים ענדו הם סרטים אדומים וכך התכוננו לקדם את פני הצבא האדום, הבא לשחררנו. ליד ה„גראַלניה" הוקם „שער נצחון" מקושט בדגלים אדומים, בכרוזים ובססמאות. ליד שער זה עמדו כל אוהדי הסובייטים וציפו לבואם. מצפים ומצפים שעות ארוכות ולשוא — אין קול, ואין קשב ואין... צבא אדום.

עבר יום ויומַים והבריות כבר גילו סימני עצבנות. בכל פעם היו הקומוניסטים מנחמים את הציבור:

„הנה־הנה הם באים!"

רבים מקרב התושבים מיהרו לצאת מבתיהם לקבלת־הפנים — אולם לשוא. ביום השלישי בא שליח מיוחד והודיע:

„הצבא האדום מתקרב ובא!"

רבים יצאו בדגלים אדומים, דרוכים ומוכנים. עומדים הם ומחכים ופניהם צופים מזרחה. אכן, לא לשוא היתה הציפיה, הנה שומעים את קול שעטת הסוסים, והנה רואים הכל רוכבים־פרשים מתקרבים. פרשים ממש. מרחוק מטושטש המראה, אך עוד מעט והם יגיעו ואז נראֶם עין בעין... אולם אוי ואבוי — שוב התל בנו המקרה — ובמקום הצבא הסובייטי נתגלתה לעינינו מחלקת פרשים מן הצבא הפולני — שרידי גדודים מוכים ואובדי־דרך, שהגיעו לכאן בטעות. תחילה נראו הם נבוכים ואזלי־יד, אולם בראותם את התכונה הרבה שהיהודים מגלים לקראת הסובייטים, שבו אליהם כוחותיהם ואומץ־לבם והם התחילו להכות את כל הנמצאים במקום. הכל התחילו לברוח. ההמולה והבהלה גדולות היו, אולם קרבנות לא נפלו בהתנגשות זאת. רק את „שער הנצחון" שברו בחמתם ואת הדגלים האדומים הורידו וקרעום. בלילה חזרו הקומוניסטים המקומיים והקימו את השער מחדש. השיגו דגלים אחרים ושוב החלה הציפיה לצבא האדום. החרדה מפני מצב־בינים ללא שלטון גדולה היתה.

סוף־סוף הגיעו הסובייטים. היה זה ביום־הכיפורים. בחוצות הועמדו שולחנות ערוכים. רבים יצאו לראות את הבאים. הפחד נפוג והשמחה מסביב היתה רבה. ליצנים שבנו הפטירו, שכל הענין היה נאה יותר אילו התרחש בשמחת־תורה ולא ביום־הכיפורים.

אנחנו, בני ולאדימרץ, לא ראינו עדיין צבא מעין זה. הטאנקים המעטים גדולים

היו מאוד ובשבילנו נערים בני 14—15 היה בכל הענין חידוש גדול. אולם יחד עם החידוש נחלנו גם אכזבה. לא תיארנו לעצמנו, כי צבא יכול להיראות כך. ידועים היו לנו החיילים הפולנים המקושטים ברוב פאר והדר — תאוָה לעינים. וכאן נתגלה צבא בתלבושת פשוטה, בכובעים גבוהים, והכל מגושם וחסר־מידה. לא יכולנו לתאר לעצמנו, כי הללו אנשי־צבא הם. אָמנם, היו אתם כמה טאנקים, אך רובם רכובים היו על סוסים קטנים ומלובשים היו בסגינים ישנים. היה בנו ערבוב של רגשות. היינו קצת מיואשים, אך גם עליזים ושמחים, שכן הרשו לנו החיילים לעלות על הטאנקים, לרכוב על סוסיהם. נו, ומה דרוש עוד לילדים. שמחה זו בת־חלוף היתה ולא אָרכה זמן רב. החיל עזב עד מהרה את ולאדימרץ ונשאר כאן חלק ממנו, שהתגורר בבתי הפארק. כמו־כן נשארו כמה קצינים. ככל שהתרגלנו אליהם נעשה לבנו גס בהם והעזנו לגלות מומים בכמה מן הקצינים. זוכר אני, כי אחד מהם היה אומר על כל מלה „וואַט איממנו" „והביטוי הזה דבק בו עד מהרה ככינוי שלו.

הסובייטים התחילו מיד, בסיוע הקומוניסטים המקומיים, להקים סדר חדש. ראשית כל התחילו לחפש בולאדימרץ קפיטאליסטים. יהודים רבים היו קרבנות לחיפושים אלה, תחילה היו עוד החנויות פתוחות, אולם „החברים" החלו לבקר בחנויות ולקנות מכל אשר ישר בעינם, בכספם, כלומר: ברובלים שערכם היה נמוך מאוד. מקץ ימים מעטים נסגרו כל החנויות. העיירה נראתה כמתה. כל אחד חי מן המלאי שהכין בעוד־מועד. אלה שלא היו להם מצרכים מן המוכן מצבם היה בכל רע, והוא החמיר והלך, עד שהרוסים החליטו לבנות שדה־תעופה בולאדימרץ. את שדה־התעופה הכינו על האדמות של בעלי־האחוזה. השדה היה זרוע תפוחי־אדמה וצו ניתן לאוכלוסיה לצאת ולאסוף את תפוחי־האדמה, תנאי השכר בעד העבודה — כל אחד קיבל חמישית מן התפוחים שיאסוף. החורף כבר התקרב ומשפחות רבות יצאו לעבודה, כדי להחיות בשכר־העבודה את נפשן. גם אני ואמי הלכנו לעבודת האסיף ובתפוחים שקיבלנו פירנסנו את עצמנו זמן רב. אחרים הלכו לעבודת־הדיש — דישת שיפון באמברי האחוזה. בין אלה היה גם חברי ראובן סוסל ז"ל. זוכר אני, כי ידיו נקפאו בעת עבודה זו.

בחורף שנת 1940 נפתח בולאדימרץ בית־הספר מטעם השלטונות הסובייטיים ושוב הפכנו להיות חובשי ספסל הלימודים. במקביל לבית־הספר האוקראיני נפתח בית־ספר יהודי. המנהל היה יצחק פינצ'וק. כל חברי הלכו ללמוד, זו הפעם הראשונה, בבית־ספר יהודי רשמי. אני לא למדתי הרבה בבית־ספר זה, שכן אמי יצאה לסארנה לעבוד במעון־ילדים כטבחית ואף אני עזבתי את ולאדימרץ ועברתי לגור בסארנה. כאן סיימתי בשנת 1941 בית ספר תיכון אוקראיני.

הנה כך יצאתי מולאדימרץ ולא ידעתי, כי זאת תהי פרידה איומה כל־כך. ביום העשרים ושנים לחודש יוני שנת 1941 פלשו הרוצחים הנאציים לרוסיה ולמחרת כבר הפציצו אוירוניהם את סארנה. הבהלה היתה גדולה, אנשים רצו והתרוצצו בלי

דעת אל און. ביום 27.6 נפרדתי מאמי ומאחי ויצאתי אל תחנת־הרכבת, כדי לנסוע לקייב. סבורים היינו, כי המלחמה לא תארך אלא 2—3 חדשים. כמובן שלא אבוא לתאר את כל תלאותי בעת המלחמה. בחודש ספטמבר, בהיותי בלנינגרד גויסתי לצבא האדום. נלחמתי במרצחים הנאציים בכל החזיתות כמעט.

בשנת 1944, בחודש ינואר, נתונה היתה החטיבה בה שירתי במאבק מר על כיבוש הערים מוזיר וקלינקאביץ משם יצאנו בהתקפה, דרך לוניניץ אל עבר סארנה. בחודש פברואר אותה שנה, כבר היינו בכפר ציפצוויץ הסמוך לסארנה. משם הגענו עד לכפר לורץ, הנמצא במרחק 4 קילומטרים ממנה. עתה מצווים היינו לפתוח בהסתערות על כיבוש סארנה. בינתיים קיבלנו חופשה לשלושה ימים וחיכינו לתגבורות.

היה זה בליל חורף. גשם ושלג לא חדלו מרדת, והפכו על־פני האדמה לקרח. קור ורטיבות שימשו ביחד. לובשים היינו פרוות קצרות שנתקשו עלינו כמו פחים מחמת הקור. משנודע לי, כי תהי כאן חניה לשלושה ימים, פניתי אל מפקדי וביקשתיו, כי ירשני לנסוע לולאדימרץ, עיר מולדתי. הרשיון ניתן וכך לבדי, רכוב על סוס בחשכת הליל, יצאתי אל העיירה, בה קשורים היו מיטב זכרונות ילדותי. הוגד לי כי השלטון בולאדימרץ הוא בידי הפרטיזאנים. בהגיעי לאנטר־נובקה, לתחנת־הרכבת, מצאתי שם יהודי מזאלוצק, שהיה פרטיזאן. שאלתיו מה ידוע לו על ולאדימרץ. דברים ברורים לא היו עמו, הוא רק ייעץ לי לא לנסוע לשם בלילה. נכנסנו לאחד הבתים, בו נמצאו פרטיזאנים וגוי אחד מהורודץ. כאן נודעה לי כל האמת האיומה — האמת על סופה של הקהילה הקדושה ולאדימרץ. הם אמרו לי, כי אין לי מה לנסוע לשם, שכן ידוע להם, כי לפני יומיים עדיין לא היה בולאדימרץ כל שלטון. אך אני לא יכולתי להבליג על רגשותי וכבר בשעה 6 בבוקר יצאתי בלווית הגוי מהורודץ, לבוא אל עיר מולדתי. באמצע הדרך נתעכב הגוי משום־מה, אולם אני חסר סבלנות הייתי וכולי דרוך לפגישה האיומה. לא המתנתי לו והמשכתי את דרכי לבדי. בשעה 8 הגעתי לולאדימרץ.

את השעה הזאת לא אשכח כל ימי חיי. את העיירה כמעט לא הכרתי. ריקה היתה מאדם. שמתי את פני אל עבר הבית בו גרנו — ביתה של פסיה־רבקה. את הבית לא מצאתי. עתה התחלתי ללכת אל עבר ביתה של חנה אייזנברג. דלתות הבית חסומות היו בקרשים מסומרים. הסתובבתי כך כשעה, נפש חיה לא ראיתי, פרט לכלבים שהיו משוטטים אי־פה ושם. מפעם לפעם ראיתי פרצופים של גויים, שהיו מציצים מבין חרכי החלונות. עודי תועה ברגלים כושלות ובעינים דומעות, נזדמן לי אחד מילדי הגויים ושאלתיו על זאכארקה סוסלאוו.

עד היום אין אני יודע מדוע שאלתי רק עליו, אולם הילד הובילני אל ביתו.

המתנתי זמן רב עד שפתח את השער ונתנני לבוא לחצר. הוא לא הכירני, אולם אני הכרתיו מיד. התחלתי להסביר לו מי אני והזכרתי לו כי למדתי יחד עם בתו טניה. עכשיו יצאה לחצר טניה עצמה והורשיתי לבוא לבית. הוזמנתי לאכול ולשתות, אך לבי לא היה נתון למאכלים. התחלתי לשאול ולחקור פרטי־פרטים ממה שנתרחש כאן. הוא סיפר לי כיצד נערכה השחיטה בעירנו. הוא גם סיפר לי, כי פלוני אמר לו, שכמה מיהודי ולאדימרץ נראו משוטטים ביערות, אך אין הוא יודע אל נכון היכן מצויים הם. הוא הובילני אל הדרך שליד יער ז׳ולקין ואמר לי, כי הנה כאן המקום... שעה ארוכה עמדתי רכון על הקבר הגדול בו טמונים כל יקירי, רעי וידידי וקרובי משפחתי.

ניצבתי ליד המקום ובכיתי כילד חסר־אונים. שוב הפעם יצאתי ושירכתי רגלי ברחובות עירי היקרה, שעתה הפכה להיות בית־קברות גדול. כשחזרתי אל מחנה־הצבא שאלני מפקד הגדוד:

„מה זה מיהרת כל־כך לשוב ?

סיפרתי לו מכל אשר עבר עלי ביום זה.

ושוב הפעם ביקרתי בולאדימרץ — היה זה בשנת 1948 לאחר שחרורי מן הצבא. אמי רצתה לקבל את חפציה על־ידי בית המשפט, חפצים שנשארו בעיירה.

באנו לעיירה ביום א׳ בשבוע. כל הגויים מלובשים היו בבגדי יהודים, אמא זכרה אפילו למי שייכים היו רבים מן הבגדים. מי יוכל לתאר כמה נתחמץ לבנו למראה הזה. בימים אלה כבר התגוררו בולאדימרץ שתי משפחות יהודיות: חיה־לאה בתו של שמואל פרומעס וקומיסאר מדובוליה. נכנסנו לחיה־לאה ויחד הלכנו אל בית־הקברות הישן ואחר־כך אל שדה־ההרג. באותו זמן היו עוד סימנים ברורים, כי מקום זה בור־קבר היה.

בפעם השלישית הייתי בולאדימרץ בשנת 1956, לפני צאתי לפולין, נסענו עתה להיפרד מקדושי עירנו. לתדהמתנו הרבה לא מצאנו כמעט זכר לקבר שבמקום.

בית־הקברות הישן של ולאדימרץ הרוס היה לחלוטין. הוגד לנו, כי מתכוונים לבנות במקום זה מנסריה גדולה. קבר קדושינו ליד יער ז׳ולקין נמחה כלא היה — על חלק אחד מן השדה נסלל כביש וחלקו השני נחרש ע״י הקולחוז.

דוממים עמדנו והסתכלנו מבעד לדמעות על־פני השדה — רצוצים ומחרישים עמדנו....

יעקב מודריק

דער לעצטער דור

אונדזער דור איז געווען דער לעצטער פון יידישן יישוב אין וולאדימערעץ. יעדער איינער פון אונדז האָט געהערט, מער אָדער ווייניק, וועגן דעם יידישן וועזן פּוֹא אונדזער שטעטעלע אין די אַמאָליקע יאָרן. אָבער מיר, קענען נאָר געדענקען אונדזערע קינדער יאָרן, אַ קינדהייט וועלכע איז שוין געשטאַנען, אויך אין די שלום יאָרן, אין שאָטן פון דראָענדיקע אומגליקן. ווען די מלחמה איז אויס־געבראָכן, עס האָבן זיך אָנגעהויבן די שווידערלעכע טעג, זענען מיר נאָך געווען קינדער, צוועלף־דרייצן־יאָריקע.

גאָר ווייניק זענען געווען די רואיקע יאָרן וואָס מיר האָבן געוווּסט, זייער ווינציקייט מאָלט זיך אויס אין אונדזער גייסט ווי אַ וווּנדערליכער ברעג, צו אים ווילסטו זיך צוטוליען.

איך געדענק נישט, כמעט, אַז אין אונדזער שטעטל זאָל זיין אַ קלאַסן־אונטער־שייד — גרויסע גבירים אַנטקעגן נידערגעשלאָגענע אָרעמעלייט. אָבער מען מוז אָנערקענען, אַז די יידישע באַפעלקערונג איז צעטיילט געווען שיכטן־שיכטן, און אַ שטילער־געראַנגל איז געווים פאָרגעקומען צווישן זיי. איבערהויפּט אויפן געביט פון דער מחשבה: פאַרוואָס איז דעם און יענעם באַשערט און מיר ניט?

צווישן די קינדער, דאַקעגן, איז נישט געווען קיין אונטערשייד. מיר דוכט זיך אַז אַלע זענען געווען גלייך. אַפילו אָרעמע עלטערן האָבן זיך אָנגעשטרענגט, און געגעבן זייערע קינדער אַ געהעריקע בילדונג. אין אונדזער צייט איז די פראַגע פון בילדונג געווען אַ שווערע. אונדזערע עלטערן זענען פאַרפּליכטעט געווען צוגעבן אונדז פאַרשידנאַרטיקע בילדונג. אונדזער לערע איז צעבראָקלט געווען מבחינת די צייט אויף די פאַרשיידענע לימודים. מיר האָבן געלערנט עברית, לימודי יהדות, יידיש און פויליש און דאָס אַלץ ביי פאַרשיידענע לערערס.

ווען אַ יינגעלע איז אַלט געוואָרן פינף יאָר, פלעגט מען אים אָפּגעבן אין חדר. דאָרט האָט ער געלערנט ביז ער איז אַלט געוואָרן 10—11 יאָר. דער חדר איז, אייגענטלעך, געווען דער ערשטער קוואַל פון וואַנען מיר האָבן געשעפּט אונדזער בילדונג. איך וועל פּרוּוון מיט אייניקע שטריכן צו שילדערן דעם חדר ווו איך האָב געלערנט — דאָס הייסט דעם חדר פון ר׳ דוד־בר בליזניוק. 4 און אַ האַלב יאָר בין איך אַלט געווען ווען מען האָט מיר אָפּגעגעבן אין חדר, ווו איך פלעג זיך פאַרהאַלטן טאָג־טעגלעך גאַנצע אַכט שעה. דאָ האָב איך געלערנט לייענען, חומש

און רש״י, מאַכן פאַרשיידענע ברכות און דאַוונען. נישט געקוקט אויף דעם וואָס דער סיסטעם פון דעם לערנען איז געווען אַ פּרימיטיווער, האָט מיר דער חדר זייער אַ סך באַשענקט — פיל ידיעות האָב איך דעראָבערט דורך אונדזער הייליקן תנ״ך, און טיפע ליבשאַפט צו ארץ־ישראל, דאָס לאַנד פון אונדזערע אבות, און צו אונדזער הייליקער שטאָט ירושלים.

אָט שיינט אויף אין מיין זכרון אַ בילד פון מיינע חדר־טעג. איך בין דעמאָלט אַלט געווען, נישט מער ווי זעקס יאָר. מיר האָבן געלערנט אין חומש וועגן דעם משכן. מאַכט זיך אַ טאָג ווען אונדזער רבי איז אַרויס אין מאַרק עפּעס איינצוקויפן, און ער האָט אונדז, יינגעלעך, איבערגעלאָזן אַליין אין חדר, באַפעלנדיק אַז מיר זאָלן אליין לערנען די סדרה „ויקהל״. ווען נאָר דער רבי איז אַוועק, האָט זיך אויפגעשטעלט איינער פון די יינגעלעך און האָט געזאָגט: „חברה, איר ווייסט וואָס? קומט, מיר וועלן אויסבויען אַ משכן!״

דער פאָרשלאָג האָט אונדז זייער באַצויבערט, און אַלע ווי איינער זענען מיר אַרויס אין גערטנדל וואָס נעבן שטוב, און מיר האָבן אָנגעהויבן די מלאכה. דאָס בילד שטייט פאַר מיינע אויגן לעבעדיק און קלאָר, פּונקט ווי נאָר היינט וואָלט דאָס געשען.

איך געדענק, אַז מנשה ווידלגוז איז גיך געלאָפן אַהיים און האָט געבראַכט ליילעכער, און מיר האָבן שוין אַריינגעקלאַפּט שטאַנגען אין דעם באָדן, אויף זיי האָבן מיר אָנגעצויגן די ליילעכער וועלכע זענען געווען אין אונדזערע אויגן ווי די יריעות פון משכן, אַזוי ווי עס איז געשריבן אין ספר שמות.

די דערוואַקסענע יינגלעך פון חדר האָבן גענומען אויף זיך דעם טיטל פון כוהנים; די מיטעלע יינגלעך זענען געווען די לויים, און די גאָר קליינע זענען געווען די ישראלים. איינער צווישן אונדז וואָס האָט געהאַט „גאָלדענע הענט״, איז טיטולירט געוואָרן אַלס בצלאל בן חור און אַ צווייטער יינגל — אַלס אהליאב בן אחיסמך — און אַזוי האָבן מיר אויפגעשטעלט דעם משכן.

דעם אמת מוז מען זאָגן — אַז פאַר דעם שפּיל זענען מיר גוט באַשטראָפט געוואָרן, ווען אונדזער רבי איז צוריקגעקומען אין חדר. אָבער דער פאַקט בלייבט אַ פאַקט — מיר האָבן זיך נישט געקענט באַנוגענען, נאָר מיט דעם וואָס עס שטייט געשריבן אין חומש, און אונדזער נייגעריקייט איז גרויס געווען אַלץ צו זעען אין דער ווירקליכקייט ממש...

אָט אַזוי האָבן מיר שטענדיק געשטרעבט צו רעאַליזירן דעם אַבסטראַקטן לערנען. און טראָץ דעם וואָס דער סיסטעם איז געווען פּרימיטיוו, האָט זיך די לערע איינגעזאַפּט אין אונדזער בלוט. און אפשר דווקא צוליב דעם וואָס די באַדינגונגען פון אונדזער לערנען זענען געווען פשוטע, פלעגט זיך אויפוועקן

אונדזער פֿאַנטאַזיע און פֿלעגט דערגענצן דאָס וואָס עס האָט אונדז געפֿעלט אין דער ווירקליכקייט.

ווען איך בין אַלט געוואָרן 7 יאָר האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין דער פּוילישע שולע, וואָס איז געווען אין אונדזער שטעטל דער אָפּיציעלער מלוכישער בילדונגס־אַנשטאַלט. יידישע קינדער, פּוילישע און אוקראַאינישע, האָבן דאָ געלערנט אַלע צוזאַמען. דער סיסטעם איז געווען אַ מאָדערנער, די לערערס זענען געווען פּאָלאַקן און די שפּראַך — פּויליש. אַלץ איז דאָ געווען אָרגאַניזירט, אין אַלץ האָט געהערשט אָרדנונג און דיסציפּלין. דעם ערשטן יאָר איז אונדז געווען שווער צופּאַסן זיך צו די נייע באַדינגונגען, פֿון דעסטוועגן זענען מיר געבליבן אין דער שולע. אין דער ערשטער כיתה זענען מיר געווען אַ גרופּע יידישע יינגלעך, צוגעבונדן איינער צום צווייטן ווי ברידער, די פֿריינדשאַפֿט און מסירות צווישן אונדז זענען געווען אויסערגעוויינטליכע — דאָס איז געווען אַן אייגנשאַפֿט וואָס איז אַרויסגעוואַקסן פֿון די נייע באַדינגונגען. די פּוילישע אוקראַאינישע קינדער דורך זייער שנאה האָבן אונדז געצוווּנגען מיר זאָלן זיך אַזוי פֿאַראייניקן. בעצם האָבן מיר כלל נישט געוואָלט זיך אָפּשיידן פֿון אַלע אַנדערע תּלמידים, מיר האָבן געוואָלט זיין געוויינטלעכע תּלמידים, אָבער די גויישע קינדער האָבן אונדז געשטערט אין דעם. עס מוז אָבער באַטאָנט ווערן אַז די פֿיינטלעכע באַציאונג צו אונדז האָט נישט געשטאַמט נאָר פֿון די גויישע קינדער, — פֿון עפּעס פּרינציפּיעל און טענדענציעז האָט געשפּראָצט די שנאה צו אונדז: אַלץ איז געווען קעגן אונדז — אַלע האָבן געשטרעבט צו באַווייזן אַז מיר זענען יידן, און נישט לאָזן אונדז דאָס צו פֿאַר־באַהאַלטן.

יעדן פֿרימאָרגן, צום ביישפּיל, קומענדיק אין שולע זענען מיר געצוווּנגען געוואָרן צו שטיין בעת זייער פֿרימאָרגן־תּפילה, מיר פֿלעגן שטיין אָן אַ זייט און פֿלעגן מוזן צוהערן זיך ווי זיי מאָדלען זיך, און אָך און ווי איז געווען דעם וועלכער האָט זיך נישט איינגעהאַלטן אין דער צייט פֿון זייער מאָדליטווע און האָט עפּעס אַ מורמל געטאָן. גאַנץ אָפֿט פֿלעגן אונדז די גויישע קינדער ספּעציעל מכשיל זיין — מיר זאָלן נישט שטיין בלייבן שטיל ביי זייער תּפילה, כדי מיר זאָלן אַזוי אַרום שטערן.

איך געדענק ווי מיר זענען אַמאָל נכשל געוואָרן דורך דעם שגץ מוכאַ. אין דער צייט פֿון זייער מאָדליטווע האָט ער אַ וואָרף געטאָן אַ שטיקל פּאַפּיר אויף מנשה ווידלגוז. „וואָס טוסטו?” האָט אים מנשה ספּאָנטאַניש אַ פֿרעג געטאָן. מער האָט מען נישט באַדאַרפֿט. גלייך איז ער איינגעלאַדן געוואָרן צום פֿאַרוואַל־טער פֿון שולע און ער איז זייער געשלאָגן געוואָרן, אַלס צוגאָב זענען איינגעלאַדן געוואָרן זיינע עלטערן און האָבן באַקומען די געהעריקע פּאָרציע.

ביז די פֿערטע כיתה האָט אונדז געלערנט די לערערין מאַלינובסקה אַ אוקראַאי־נערין פֿון אָפּשטאַם. איר באַציאונג צו אונדז איז נישט געווען קיין שלעכטע. אָבער

שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז אויך זי איז געווען צווישן די וועלכע האָבן געהאַט אַ האַנט אין דער יידישער שחיטה. אויך דער מוזיק־לערער גריצ׳קי האָט אָנטייל גענומען אין די בלוטיקע מעשים קעגן יידן. ווער האָט זיך געקאָנט פאָרשטעלן אַז אונדזערע גייסטיקע לערערס וועלן זיין אונדזערע בלוט־פאַרגיסערס?

אין פערטן קלאַס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל פון די לערערס, און זיי אַלע זענען געווען אַנטיסעמיטן. דאָס האָט אונדז געצוווּנגען אַז מיר, יידישע קינדער, זאָלן זיך נאָך שטאַרקער פּאַראייניקן, כדי צו קענען שטעלן אַ ווידערשטאַנד. אָבער אין וואָס האָט זיך געקענט אויסדריקן אונדזער ווידערשטאַנד? — ערשטנס, מוזן מיר זיין די בעסטע תלמידים, און אַזוי איז טאַקע געווען. די גאַנצע ענערגיע און קראַפט האָבן מיר אַריינגעלייגט אין אונדזערע לימודים. מיר פלעגן העלפן איינער דעם צווייטן, עס זאָל הס ושלום נישט זיין צווישן אונדז איין הינטערשטעליקער. אויך אין טאָג־טעגליכע באַדערפנישן זענען מיר געווען אָרגאַניזירט און פּאַראייניקט קעגן די שקצים. עס פלעגט נישט דורכגיין אַ וואָך אָן אַ מלחמה צווישן אונדז און די גוישע קינדער. ווען מיר פלעגן אַרויסגיין פון שולע און צוקומען ביז צו שפּינס מויער, און די שקצים פלעגן אונדז באַפאַלן און אָנהויבן צו שלאָגן, פלעגן מיר זיך נישט אָפּשרעקן פאַר זיי און אַרויסווייזן דרייסטקייט. נישט איינמאָל זענען מיר אַרויס פון אַזאַ שלאַכט פאַרוואונדעט און צעבלוטיקט, אָבער די קרבנות צווישן די שקצים זענען געווען גרעסערע ווי ביי אונדז. צוזאַמענשטויסן צווישן אונדז פלעגן זיך אָפט מאָל אַזוי שטאַרק צופלאַקערן, ביז די פּאָליציי האָט זיך געמוזט אַריינמישן כדי צושיידן צווישן די שלעגער.

אויף דעם געביט האָבן זיך אויסגעצייכנט צוויי פון אונדזערע חברים: לייבל שפּין וועלכן מיר האָבן גערופן לייבל דער מזיק, און בנימין שרפשטיין.ביידע זענען געבליבן לעבן — לייבל געפינט זיך אין ראַטן־פאַרבאַנד און בנימין איז געווען אין ישראל און האָט עמיגרירט נאָך אַמעריקע.

אין דער פּוילישער שולע איז געווען בלויז איין יידישער לערער פאַר רעליגיע־לימודים. ר׳ פנחס שליטא ז״ל. זיינע לעקציעס זענען געווען איבערהויפּט אין תנ״ך, און ער האָט אין אונדז אַריינגעפלאַנצט אַ טיפע ליבע צו ארץ־ישראל.

אין דער פּוילישער שולע פלעגן מיר לערנען ביז איינס נאָך מיטאָג. אָבער מיר זענען דאָך געווען יידישע קינדער און מיט פּויליש אַליין האָבן מיר זיך נישט געקענט באַנוגענען, — זענען מיר אַלזאָ געצוווּנגען געווען צו לערנען עברית ביי פּריוואַטע לערערס, כדי צו דערגענצן אונדזערע ידיעות. פון 3 אַ זייגער נאָך מיטאָג ביז 6 אין אָוונט פלעגן מיר ווייטער לערנען. מיין לערער איז געווען ליפּמאַן וואָלק אַ שיינער ייד און אַ גוטער לערער. ביי אים האָבן מיר געלערנט תנ״ך, דקדוק, און העברעאישע ליטעראַטור. אין משך פון די דריי שעה האָבן מיר גערעדט צווישן זיך בלויז עברית, ליפּמאַן איז געווען אַ וואַרעמער און געטרייער ציוניסט, ער פלעגט

זיינע אויפקלערונגען באַפאַרבן און באַצירן מיט פאַרשידענע איינצלהייטן פון דעם נייעם יידישן לעבן אין ארץ־ישראל, און אַזוי אַרום האָט ער איינגעפלאַנצט אין אונדז אַ שטאַרקע ליבע צו דער יידישער אויפלעבונג אין ארץ־ישראל. ווען די צווייטע וועלט־קריג האָט אויסגעבראָכן האָט ליפּמאַן מיט זיין משפחה אַוועקגע־וואַנדערט אין רומעניע, און וואָס איז געווען זייער גורל — ווייס איך נישט.

וולאַדימערעץ איז געווען אָנגעזאַפּט מיט ליבשאַפט צו יידישקייט און מיט גלויבן אין יידישן צוקונפט, און אין אונדז קינדער האָט זיך געאָטעמט אָט דער גייסט. 6 אַזייגער אין אָוונט האָט זיך אונדזער לערע נישט געענדיקט — פון 7 ביז 9 האָבן מיר ווייטער געלערנט ווער אין אַ חדר, און ווער אין תלמוד־תורה, וועלכע האָט זיך געפונען אין שול פון די סטעפּאַנער חסידים. ווען איך דערמאָן זיך אין דעם סדר פון אונדזער לערנען, און אין די פיל שעהן פון אונדזער לערנען, קען איך נאָר באַוווּנדערן פון וואַנען האָבן מיר גענומען אַזוי פיל ענערגיע און כוחות, און ווי אַזוי האָבן מיר געקענט דאָס אַלץ באַוויזן? אַזוי פיל שעהן זענען מיר פאַראַכט געווען אין אונדזערע לימודים, פונדעסטוועגן האָבן מיר געפונען פרייע צייט פאַר פאַרשיידענע שפּילערייען — ווינטער אויף קאָנקעס, און שליטלעך, און זומער אין פוטבאָל און מחניים.

נישט נאָר אַ יידישע אַטמאָספער אויך אַ שטימונג פאַר פאַרשידענע ציוניסטישע אַרבעט, אויך אָרגאַניזאַציעס, — „השומר־הצעיר", „החלוץ", בית״ר — אָבער אין דעם געביט איז שוין דער ציבור נישט געווען גאָר שטאַרק פאַראייניקט ווי מיר יידישע קינדער אין דער פוילישע פאָלקס־שולע. די מערהייט פון אונדז זענען געווען אָרגאַניזירט אין בית״ר. אָבער אויך אין „החלוץ" און אין „השומר־הצעיר" זענען פיל געווען...

חנוכה פלעגן מיר זיך צונויפקלייבן, צוגרייטן באַנקעטן, און דערציילן וועגן די חשמונאים. פורים פלעגן אונדזערע געשפרעכן אַרומנעמען די לאַגע פון יידן אין גלות, זייער נידערגעשלאָגנקייט און אומבאַהאָלפנקייט. מיר פלעגן איינאַר־דענען פאַרשיידענע פאַרשטעלונגען, און אונדזערע הכנסות פלעגן מיר שפּענדן פאַר קרן־הקיימת לישראל. אָבער דער שענסטער טאָג פון אונדזערע ימים־טובים איז געווען ל״ג־בעומר. אַלע פלעגן אַרויסגיין אין גאַס פאַרפּוצט מיט בלוי־ווייסע פענער; זינגענדיק פלעגן מיר דורכגיין אונדזער שטעטל, און אַלץ האָט זיך געצויגן צום באַרג־וואַלד. דאָ פלעגן מיר פאַנאַנדערלייגן גרויסע פלאַקערן און אין געזאַנג און טענצערייַ פלעגן מיר דאָ פאַרברענגען דעם גאַנצן טאָג, פאַרגעסנדיק דעם גלות מיט זיינע צרות.

כל זמן מיר זענען געווען שילער, איז אונדז נישט שלעכט געגאַנגען; די צרות האָבן זיך אָנגעהויבן ווען מיר האָבן געענדיקט די שולע. „וואָס וועט ווייטער

זיין ז״ — האָט יעדער איינער פון אונדז געפרעגט, נישט יעדער איינער פון אונדז האָט געקענט פאָרזעצן זיינע לימודים אין אַ מיטלשול. נישט קיין גימנאַסיע און נישט קיין פאַך־שולע זענען אין וולאדימערעץ געווען, דער גרעסטער טייל פון די קינדער זענען פאַרבליבן נעבן זייערע עלטערן. אַ טייל פון זיי האָבן זיך איינגעשפאַנט צו שלעפן דעם פרנסה־וואָגן, אַ טייל איז אַוועק צו לערנען אַ פאַך ביי די היגע בעלי־מלאכות און אַ טייל האָט אַוועקגעוואַנדערט אין אַנדערע שטעטלעך צו לערנען אין אַ ישיבה. איך און מיינע חברים יענק׳לה מילשטיין, מנשה ווידלגוּת און אייזיק רוזנבלאַט זענען אַוועקגעפאָרן אין יאָר 1938 אין סטאָלין צו לערנען אין דער דאָרטיקער ישיבה. מיינע חברים זענען אָפּגעפאָרן עטלעכע טעג פאַר מיר. יעדן איינעם פון זיי האָט באַגלייט עמעצער פון זייער משפחה.

אין יענע טעג האָט געדאַרפט מיין פעטער ברל עולה זיין קיין ארץ־ישראל, אַזוי אַרום איז איינגעשטימט געוואָרן צווישן אונדז, אַז ביז הורין וועל איך פאָרן צוזאַמען מיט מיין פעטער און פון דאָרטן וועל איך פאָרזעצן מיין וועג אַליין, ביז סטאָלין. איך געדענק, ווי היינט, אַז דאָס איז געווען נאָך סוכות. אין דרויסן האָבן שוין געגאָסן די האַרבסט־רעגנס — אין אַזאַ וועטער זענען מיר ביידע אַרויס אין דער ווייטער וועלט — מיין פעטער נאָך ארץ־ישראל און איך — נאָך סטאָלין. דאָס איז געווען מיין ערשטע נסיעה אין אַ צוג, און דאָס ערשטע מאָל וואָס איך האָב פאַרלאָזן וולאַדימערעץ — איך בין דאַן אַלט געווען נישט מער ווי 13 און אַ האַלב יאָר.

אָט איז שוין אָנגעקומען דער באַן צו דער סטאַנציע הורין. דאָ האָט ער זיך אָפּגעהאַלטן נישט מער ווי צוויי מינוט. איך האָב אפילו קיין צייט נישט געהאַט צו געזעגענען זיך ווי מען באַדאַרף מיט מיין פעטער. אין אונדזערע אויגן זענען געשטאַנען טרערן. אין איילעניש האָבן מיר זיך צעקושט. גיך־גיך, ווייל אין איין אויגנבליק האָט דער באַן געקענט אַוועקפליען. געשווינד האָב איך אַ שפרונג געטאָן דורכן טיר, און איך בין שוין געווען אין דרויסן. דער צוג איז גיך אַוועקגעפלויגן און פאַרשוווּנדן אין דער נאַכט, און איך בין געבליבן איינער אַליין אויף דער סטאַנציע הורין. אַ נאַכט, מיט אַ רעגנדיקע־פינצטערניש. אייניקע מינוטן בין איך אַזוי געשטאַנען און נישט געוווּסט ווּהין זיך צו ווענדן. פלוצלונג האָט אַטלי געטאָן פון דער ווייטן, אַ שוואַכע ליכט. די ליכט איז געקומען פון דעם קליינעם הייזל וואָס האָט געדינט אַלס סטאַנציע. איך בין אריין אין הייזל און געזען אַז נאָר גויים געפינען זיך אין אים. איך האָב אַוועקגעלייגט מיין פעקל אויף דער האָלצערנער באַנק, און איך האָב זיך געזעצט וואַרטן אויף באַגינען. גאַנץ פרי איז אָנגעקומען אַ יידישער בעל־עגלה און מיט אים בין איך געפאָרן ביז סטאָלין. דאָרט האָב איך באַגעגנט מיינע חברים וועלכע האָבן שוין געדונגען אַ צימער און מיר האָבן געוווינט צוזאַמען.

גיך האָבן מיר זיך אַקלימאַטיזירט אין סטאָלין. פון אָנהויב איז אונדז שווער

געווען גיין עסן „טעג", אָבער ביסלעכווייז האָבן מיר זיך צוגעוווינט אויך צו דעם. די ישיבה ווו מיר האָבן געלערנט איז געווען פאַרהעלטניסמעסיק מאָדערנע און פּראָגרעסיוו. מען האָט אונדז נישט געצוווּנגען צו פאַרלאָזן פּיאות, אָדער אָנטאָן ספּעציעלע בגדים. מיר האָבן געלערנט פון 7 אין דערפרי ביז 1 נאָך מיטאָג, און פון 5 ביז 9 אין אָוונט. אין אונדזערע פרייע שעהן האָבן מיר זיך פאַרנומען מיט זעלבסט־בילדונג, צום ביישפּיל, מאַטימאַטיק, און אַנדערע לימודים. נאָך אייניקע מאָנאַטן האָב איך שוין אָנגעהויבן צופאַרדינען — געבנדיק לעקציעס אַפּאָר קינדער, וועלכע האָבן געלערנט אין פּוילישער פאָלקס־שולע. דאָס לערנען אין ישיבה האָט פאַרטיפט אונדזערע ידיעות אויפן געביט פון יידישקייט און אויך אונדזערע ידיעות אין עברית זענען פאַרברייטערט געוואָרן. אויף פסח בין איך געפאָרן אַ היים, אין וולאָדימערעץ און איך האָב זוכה געווען צו אַ האַרצלעכן קבלת־פּנים. דאָס באַגעגעניש מיט מיינע חברים פון שטעטל איז געווען פול מיט אינטערעס. אייניקע פון זיי האָבן אונדז מקנא געווען, נישט צוליב אונדזער לערנען אין ישיבה, נאָר צוליב אונדזער אַרויספאָרן אויף דער ברייטער וועלט. דער יום־טוב איז פאַרביי־געגאַנגען און מיר זענען צוריקגעפאָרן קיין סטאָלין.

מיר האָבן געלערנט אַ גאַנצן זומער ביז חודש אלול, מיטן ווילן פאַרצוזעצן די לימודים דעם קומענדיקן ווינטער, אָבער אונדזער ווילן איז צום באַדויערן נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן.

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־קריג.

שוין דעם 28־טן אויגוסט האָבן זיך באַוויזן אין וולאָדימערעץ אויפרופן וועגן דער מאָביליזאַציע צום פּוילישן מיליטער. די שרעק האָט אַרומגענומען אַלעמען. נאָך אייניקע טעג האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען אין אונדזער שטעטל פּליטים. די ערשטע משפּחה איז געווען רחל גלרשטיין פון בריסק. זיי האָבן זיך איינגע־קוואַרטירט ביי אייזנבערגן. דאָס יידישע שטעטל איז צושראָקן געווען, קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס צו טאָן, איך מיט מיינע חברים פלעגן זיך צוזאַמענטרעפן יעדן טאָג, כמעט, און מיר פלעגן ריידן וועגן דער מלחמה. אָט האָבן זיך שוין באַוויזן די זעלנער וועלכע האָבן זיך צוריקגעצויגן פון פראָנט. מיר האָבן שוין געוווּסט, אַז די טעג פון דער זעלבסטשטענדיקער פּוילן זענען געציילטע.

דעם 10־טן סעפּטעמבער איז דורכגעפאָרן דורך וולאָדימערעץ אַ לאַנגער קאַראַוואַן פון מאַשינען, און עס האָבן זיך שוין געפונען ידענים וואָס האָבן דער־ציילט, אַז אין דעם קאַראַוואַן האָט זיך געפונען די פּוילישע רעגירונג וועלכע איז אָפּגעטראָטן אין דער ריכטונג צו רומעניע. אויף מאָרגן האָבן מיר געזען די פּוילישע פּאָליציי, די אוסיאַדניקעס, און דעם וואָיט יאַווויעץ וועלכע גרייטן זיך צו פאַרלאָזן וולאָדימערעץ. אין דעם זעלבן טאָג איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז די רויטע אַרמיי דער־נעענטערט זיך צו אונדז. אין וולאָדימערעץ האָבן נישט געפעלט קיין קאָמוניסטן —

אוקראינישע און יידישע. עס זענען איצט אָנגעקומען אַ סך פון די וועלכן זענען אַרעסטירט געווען אין פאַרשיידענע תפיסות און האָבן זיך איצט באַפרייט.

די פוילישע פּאָליציי האָט נאָר פאַרלאָזן דאָס שטעטל, האָבן גלייך די היגע קאָמוניסטן אָרגאַניזירט אַ פאָלקס־פּאָליציי, מיט רויטע לענטעס אויף די אַרבל, און אַזוי האָבן זיי זיך געגרייט מקבל־פּנים זיין די רויטע אַרמיי וועלכע קומט אונדז בעפרייען. נעבן דער „גראַלניע" איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער „טריאומף־טויער", פאַרפּוצט מיט רויטע פענער, מיט אויפרופן און לאָזונגען. ביי דעם טויער זענען געשטאַנען אַלע סאָוויעטישע סימפּאַטיקער און האָבן געוואַרט אויף זייער אָנקומען. שעהן לאַנג האָט מען געוואַרט און אומזיסט — קיין סימן פון אַ רויטן אַרמייער. אַזוי זענען פאַריבער צוויי טעג, און דער קהל איז שוין געוואָרן אומגעדולדיק, אָבער די קאָמוניסטן פלעגן יעדעסמאָל דערמוטיקן דעם קהל:

„באַלד, באַלד וועלן זיי אָנקומען!"

אַ סך פון די איינוווינער פלעגן אַרויסגיין פון די הייזער, כדי אויפצונעמען זיי — און אומזיסט. אויפן דריטן טאָג איז אָנגעקומען אַ ספּעציעלער שליח און האָט אָנגעזאָגט:

„די רויטע אַרמייער קומען אָן!"

פיל זענען אַרויס מיט רויטע פענער, מען איז געשטאַנען געשפּאַנט און מיטן קוק צו מזרח זייט. און איצט איז שוין נישט אומזיסט געווען דער וואַרטן. אָט הערט מען שוין דאָס טופּעניש פון אַ פערדישן געלויף. און באַלד דערזעט זיך טאַקע פון דערווייטן אַ גרופּע רייטער, — אמתדיקע רייטער... פון דער ווייטן איז דאָס בילד נישט אינגאַנצן קלאָר, אָבער באַלד וועלן זיי זיך דערנעענטערן און מיר וועלן זיי זען פּאַקטיש.

אָבער ווי און ווינד... ווידעראַמאָל האָט דער צופאַל מיט אונדז שפּאָס געמאַכט און אַנשטאָט אַ גרופּע רויטע אַרמייער האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר אונדז אַ אָפּטיילונג פון פוילישע קאַוואַלעריסטן — רעשטלעך פון זייער צעשלאָגענער אַרמיי, פאַרבלאָנדזשעטע, וועלכע זענען אַהער אָנגעקומען דורך אַ טעות. אין אָנפאַנג האָבן זיי אויסגעזען זייער נעבעכדיק, נאָר ווען זיי זענען אַ ביסל צו זיך געקומען און האָבן דערזען אין וואָס דאָ האַנדלט זיך — יידן וואָס פרייען זיך מיטן אָנקום פון די סאָוויעטן — האָט זיך גאַנץ גיך אומגעקערט צו זיי זייער דרייסטקייט און זיי האָבן אָנגעהויבן צו שלאָגן אויף רעכטס און אויף לינקס. אַלע האָבן אָנגעהויבן צו אַנטלויפן. דער טומל און געפּילדער זענען גרויס געווען, אָבער קיין קרבנות זענען נישט געפאַלן. עס איז נאָר אויסגעגאַנגען צום טריומף־טויער וועלכן די קאַוואַלעריסטן האָבן צעבראָכן, און צו די רויטע פענער וועלכע זיי האָבן צעריסן. ביינאַכט האָבן די היגע קאָמוניסטן ווידער אויפגעשטעלט דעם טריומף־טויער, האָבן אויפגעהאָנגען אַנדערע רויטע־פענער און ווידער אָנגעהויבן וואַרטן אויף דעם אָנקום פון דער רויטער אַרמיי. די שרעק פאַר אַ צווישנצייט, אָן אַ מאַכט, איז גרויס געווען.

סוף־סוף זענען אָנגעקומען די סאָוויעטן, יום־כיפור איז דאָס געווען. אין די גאַסן זענען אויסגעשטעלט געוואָרן געגרייטע טישן, און אַ סך זענען אַרויס אָנקוקן די ניי געקומענע, די שרעק איז פאַרביי, און די פרייד איז געווען גרויס, ליצנים אין שטעטל האָבן געזאָגט אַז דאָס האָט געפּאַסט מער פאַר שמחת־תורה ווי פאַר יום־כיפור.

מיר וולאַדימערעצער איינוווינער האָבן נאָך נישט געזען אַזאַ מין מיליטער. די טאַנקן וואָס זיי האָבן געבראַכט זענען געווען זייער גרויס, און פאַר אונדז 14 און 15־יאָריקע יינגלעך איז דאָס געווען אַ גרויסער חידוש. אָבער צוזאַמען מיט דעם האָבן מיר זיך זייער אַנטוישט. מיר האָבן זיך נישט געקענט פאָרשטעלן אַז מיליטער קען אַזוי אויסזען. מיר האָבן געדענקט די פּוילישע זעלנער וועלכע זענען געווען אויסגעפּוצט אין פּראַכט און גלאַנץ — אַ פאַרגעניגן אָנצוקוקן. און דאָ האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר אונדז אַ מיליטער וואָס זיין אַנטועכץ איז זייער איינפאַך. די היטלען הויכע און אַלץ איז מגושמדיק און אומגעלומפּערט. מיר האָבן זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז דאָס איז מיליטער. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן געטראָגן אויף זיך אַלטע שינעלן. עס האָבן זיך געראַנגלט אין אונדז געמישטע געפילן, אַ ביסל אַנטוישט און גלייכצייטיק זייער צופרידן. די זעלנער האָבן אונדז דערלויבט זעצן זיך אין די טאַנקן און אויף זייערע פערד. נו, דאַרפן דען קינדער מער? אָבער די פרייד איז נאָר אַ צייטווייליקע געווען. די זעלנער זענען אַוועק פון וולאַדימערעץ און איבערגעלאָזט נאָר אַ קליינע אָפּטיילונג וועלכע האָט זיך איינגעקוואַרטירט אין דעם היגן פּאַרק. וואָס מער מיר האָבן זיך צוגעוווינט צו די סאָוויעטישע זעלנער, אַלץ מער האָבן מיר אָנגעהויבן זיי גרינגשעצן, און געפינען פעלערן, אַפילו ביי אייניקע פון זייערע אָפיצירן. איך געדענק אַז איינער פון זיי האָט געהאַט אַ געוווינהייט אויף יעדן וואָרט אַ זאָג צו טאָן „וואָט איממענו" און דער אויסדרוק האָט זיך שוין צוגעקלעפּט צו אים ווי אַ צונאָמען.

גאָר גיך האָבן די סאָוויעטן, מיט דער הילף פון די היגע קאָמוניסטן, אָנגעהויבן צו זוכן קאַפּיטאַליסטן אין וולאַדימערעץ, און פיל יידן זענען געווען די קרבנות, פון אָנהויב זענען די קראָמען נאָך אָפן געווען, אָבער די „חברים" האָבן אָנגעהויבן צו קויפן אַלץ וואָס עס איז זיי געפעלן געוואָרן און צו צאָלן מיט זייערע באַנקנאָטן, קיין רוסיש געלט איז נאָך נישט געווען און קיינער האָט נאָך נישט געוווּסט וואָס פאַר אַ ווערט וועט האָבן זייער געלט. גאָר גיך זענען די קראָמען פאַרמאַכט געוואָרן, און דאָס שטעטל האָט באַקומען עפּעס אַ מאָדנעם אויסזען. יעדער איינער האָט געלעבט פון דעם רעזערוו וואָס ער האָט צוגעגרייט. די וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין זאַפּאַס האָבן טאַקע געליטן, די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער, ביז די סאָוויעטן האָבן באַשלאָסן אויפצובויען אַ פליפעלד אין וולאדימערעץ. דאָס פלי־פעלד איז איינגעאָרדנט געוואָרן אויף די פעלדער פון דעם היגן פּאַלוואַרק. דאָס

פעלד איז געווען פאַרזייט מיט קאַרטאָפל. גאָר גיך איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל צו דער וולאַדימערעצער באַפעלקערונג אויסצוגראָבן די קאַרטאָפל, און אָפּרייניקן דעם באָדן. דער לוין פאַר דער אַרבעט איז געווען אַ פיפנטל פון די קאַרטאָפל וואָס יעדער איינער האָט באַוויזן אויסצוגראָבן. דער האַרבסט איז געשטאַנען אויף דער וועלט, און פיל־פיל משפחות זענען אַרויס אין פעלד גראָבן קאַרטאָפל, און אַזוי אַרום געפינען דערנערונג פאַר זיך. אויך איך און מיין מוטער זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט — און פאַר דעם געהאַלט וואָס מיר האָבן באַקומען האָבן מיר זיך געשפּייזט אַ לאַנגע צייט. אַנדערע זענען געגאַנגען אויף דרעש־אַרבעט אין די שייערן פון פאָלוואַרק. צווישן די איז געווען מיין חבר ראובן סוסעל ז״ל. איך געדענק, אַז זיינע הענט זענען אָפּגעפראָרן געוואָרן, אַרבעטנדיק אין די קאַלטע ווינטער־טעג, און ער האָט זייער שטאַרק געליטן.

אַ יידישע שולע האָט זיך געגרינדעט אין וולאַדימערעץ, אָבער איך האָב אין דער שולע נישט געלערנט, מיין מוטער איז אָפּגעפאָרן נאָך סאַרנע צן אַרבעטן אַלס קעכין אין אַ קינדער־היים, און צוזאַמען מיט איר האָב איך פאַרלאָזן וולאַדימערעץ. אין סאַרנע האָב איך געענדיגט אין 1941. אַ אוקראַינישע מיטלשולע.

אָט אַזוי האָב איך פאַרלאָזן וולאַדימערעץ נישט וויסנדיק אַז מיין געזעגענונג פון איר וועט זיין אַזאַ שרעקלעכע. אין דעם 22־טן יוני 1941 האָבן זיך אַריינגעריסן די דייטשישע רוצחים אין רוסלאַנד, און אויפמאָרגן איז שוין סאַרנע באָמבאַדירט געוואָרן. די בהלה איז געווען גרויס, מענטשן האָבן נישט געוווּסט וווהין צו לויפן. אין 27־סטן יוני האָב איך זיך געזעגנט מיט מיין מוטער און ברודער, און זיך געלאָזן גיין צו דער באַן־סטאַנציע, כדי צופאָרן נאָך קיעוו. מיר האָבן דאַן געגלויבט אַז די מלחמה וועט נישט דויערן אַ לאַנגע צייט, נישט מער ווי 2—3 מאָנאַט. זעלבסטפאַרשטענדלעך אַז איך וועל נישט פּרווון שילדערן אַלץ וואָס איך בין אויסגעשטאַנען אין די מלחמה־יאָרן. אין חודש סעפּטעמבער, האָב איך זיך געפונען אין לענינגראַד, און דאָרט בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי. איך האָב געקעמפט קעגן די נאַצישע מערדער אויף אַלע פראָנטן, כמעט.

אין יאַנואַר 1944 האָט זיך געפונען מיין בריגאַדע אין אַ ביטערן געראַנגל, כדי צו באַפרייען די שטעט מוזיר און קלינקאָוויץ׳, פון דאָרט זענען מיר ארויס אויף אַן אַטאַקע אין דער ריכטונג פון סאַרנע. אין אָנהויב פעברואר האָבן מיר זיך געפונען אין דאָרף ציפּצ׳עוויץ׳, נעבן סאַרנע, פון דאָרט זענען מיר אַריבער אין דאָרף לורעץ וועלכער געפינט זיך 4 קילאָמעטער פון איר. איצט האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל אַרויסצוגיין מיט אַן אָנגריף און באַפרייען די שטאָט. צווישנצייט האָבן מיר באַקומען אורלויב אויף 3 טעג, און מיר האָבן געוואַרט אויף אַ פאַרשטאַרקונג.

דאָס איז געווען אין אַ ווינטערדיקע נאַכט, עס האָט געשנייט און גערעגנט אָן

אויפהער. קעלט און פייכטקייט האָבן געהערשט צוזאַמען. די קורצע פעלצלעך וואָס מיר האָבן געטראָגן אויף זיך זענען פאַרפראָרן געוואָרן אויף אונדז, און האַרט געוואָרן ווי שטיקער בלעך. ווען איך האָב זיך דערוווּסט אַז מיר באַקומען אורלויב אויף 3 טעג, האָב איך זיך געווענדעט צו מיין קאָמאַנדיר, און געבעטן ביי אים אַ דערלויבעניש צופאָרן אין וולאַדימערעץ מיין געבורטס־שטאָט. די דערלויבעניש איז מיר געגעבן געוואָרן, און איינער־אליין, רייטנדיק אויף מיין פערד, בין איך אַרויסגעפאָרן אין דער פינצטערניש צו באַזוכן מיין געבורטס שטעטעלע, מיט איר זענען פאַרבונדן די שענסטע זכרונות פון מיין קינדהייט. איך בין אינפאָרמירט געוואָרן אַז אין וולאַדימערעץ איז די מאַכט אין די הענט פון די פאַרטיזאַנער. אָנקומענדיק אין אַנטאָנאָווקע, אויף דער סטאַנציע, האָב איך געטראָפן אַ ייד פון ז׳אַלוצק, אַ פאַרטיזאַן. איך האָב אים געפרעגט וואָס האָט ער געהערט וועגן וולאַדימערעץ, קיין דייטלעכס האָב איך פון אים נישט באַקומען, ער האָט מיר נאָר געראַטן נישט פאָרן אַהין ביינאַכט. איך בין אַריין אין אַ שטוב ווו עס האָבן זיך געפונען פאַרטיזאַנער און אַ גוי פון האָראָדעץ. דאָ איז מיר באַוווּסט געוואָרן דער שרעקליכער אמת — דער אמת וועגן דעם ביטערן סוף פון דער הייליקער קהילה וולאַדימערעץ. זיי האָבן מיר געזאָגט אַז איך האָב נישט וואָס צופאָרן אַהין, אויף וויפל זיי איז באַוווּסט, איז מיט 2 טעג פריער נאָך קיין מאַכט נישט געווען אין וולאַדימערעץ. אָבער איך האָב שוין בשום־אופן נישט געקאָנט באַהערשן זיך. 6 אַ זייגער באַגינען בין איך אַרויסגעפאָרן צוזאַמען מיטן גוי פון האָראָדעץ, צו באַזוכן מיין ליבע וולאדימערעץ. אין מיטן וועג האָט זיך דער גוי צוליב־עפּעס פאַרהאַלטן, אָבער איך בין שוין זייער אומגעדולדיק געווען, אינגאַנצן געשפּאַנט צו דער שערקלעכער באַגעגעניש. איך האָב אויף מיין באַגלייטער נישט געוואַרט, און איך האָב פאָרגעזעצט מיין וועג איינער־אַליין, 8 אַ זייגער אין דער פרי בין איך אָנגעקומען אין וולאַדימערעץ.

די דאָזיקע שעה וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. מיין שטעטעלע האָב איך כמעט נישט דערקענט. פּוסט און ליידיק איז זי געווען. איך האָב זיך אָוועקגעלאָזן אין דער ריכטונג פון דער דירה ווו מיר האָבן געוווינט, די הויז פון פסיה־רבקה. די שטוב האָב איך נישט געפונען, האָב איך אָנגעהויבן זוכן די שטוב פון חוה אייזנבערג. די טירן און פענצטער פאַרהאַקט און פאַרקלאַפּט מיט ברעטער. אַזוי בין איך ארומגעגאַנגען אַ שעה צייט און קיין לעבעדיקן נפש נישט געפונען, בלויז אָפּגעלאָזענע הינט האָבן זיך אַרומגעשלעפּט דאָ און דאָרט. פון צייט צו צייט האָבן אַרויסגעקוקט דורך די פענצטער פון די הייזער פנימער פון גויים.

מיט טרערן אין די אויגן און מיט שטרויכלדיקע פיס בין איך אַרומגעגאַנגען ביז עס איז אָנגעקומען איינער פון די גוייִשע קינדער, און איך האָב אים געפרעגט אויב ער קען מיר זאָגן ווו עס געפינט זיך זאַכאַרקע סוסלאָוו.

ביז היינט הויב איך נישט אָן צו פאַרשטיין פאַרוואָס האָב איך דווקא אויף אים געפּרעגט. דער שגצל האָט מיר געפירט צו זיין הויז. איך האָב געוואַרט אַ לענגערע צייט, ביז ער האָט געעפנט דעם טויער. ער האָט מיר נישט דערקענט, אָבער איך האָב אים גוט דערקענט. איך האָב אים אָנגעהויבן צו דערקלערן ווער איך בין, איך האָב אים דערמאָנט, אַז איך האָב געלערנט צוזאַמען מיט זיין טאָכטער טאַניע. דערהערנדיק דאָס איז טאַניע אַליין אַרויס צו מיר, מען האָט מיר איינגעלאַדן אַריינצוגיין אין שטוב, און מען האָט מיר מכבד געווען מיט אַ פרישטיק, פאַרשטענדלעך אַז איך האָב פון דעם עסן נישט פאַרזוכט. אַנטקעגן דעם האָב איך אָנגעהויבן אויספרעגן זיי, פון אַלץ וואָס דאָ איז פאָרגעקומען. זיי האָבן מיר אַלץ דערציילט. צוזאמען מיט דעם האָט ער מיר דערציילט אין נאָמען פון זיינעם אַ באַקאַנטן, אַז אייניקע יידן זענען געבליבן לעבן, און מען האָט זיי געזעען אין די אַרומיקע וועלדער, אָבער גענוי ווו זיי געפינען זיך ווייס ער נישט. ער האָט מיר געפירט מיט דעם וועג צום ז׳ולקינער וואלד. און האָט מיר געזאָגט. אָט דאָ איז דאָס אָרט. לאַנג־גאַנג בין איך געשטאַנען ביי אונדזער גרויסן קבר, — דער קבר פון מיינע טייערע — חברים, פריינד און משפחה קרובים.

איך בין געשטאַנען און האָב געוויינט ווי אַ קליין קינד...

ווידער אַמאָל בין איך אַרומגעגאנגען מיט געשטרויכלטע פיס איבער די גאַסן פון מיין ליבע שטעטעלע, וועלכע איז פאַר מיר איצט געוואָרן אַ גרויסער בית־עולם. ווען איך בין צוריקגעקומען צו מיין מיליטערישן־לאַגער, האָט מיר אַ פרעג געטאָן דער קאָמאַנדיר:

„וואָס ביסטו אַזוי גיך צוריקגעקומען?"

איך האָב אים דערציילט פון אַלץ וואָס איך האָב דורכגעמאַכט אין דעם טאָג.

אַ צווייטן מאָל האָב איך באַזוכט אין וולאדימערעץ אין 1948, נאָך מיין באַפרייען זיך פון מיליטער. מיין מוטער האָט געוואָלט צוריקבאַקומען דורכן געריכט פאַרשיידענע זאַכן פון איר פאַרמעגן וואָס זענען פאַרבליבן אין שטעטל.

דאָס איז געווען אַ זונטאָג־טאָג ווען מיר זענען געקומען אין שטעטל, אַלע גויים זענען פאַרפּוצט געווען אין יידישע מלבושים. די מאַמע האָט אפילו געקאָנט דערקענען צו ועמען זיי האָבן אַמאָל געהערט. אין יענער צייט האָבן שוין געוווינט אין וולאדימערעץ צוויי יידישע משפחות. חיה־לאה, די טאָכטער פון שמואל פּרומעס, און קאָמיסאַר פון דאָוואָליע. מיר זענען אַריין צו חיה־לאהן און צוזאַמען זענען מיר געגאַנגען אויפן אַלטן בית־עולם, און נאָכדעם צו דעם פעלד־קבר וואָס נעבן ז׳ולקין, אין יענע טעג זענען נאָך געווען דייטלעכע סימנים פון פעלד־קבר.

דעם דריטן מאָל בין איך געווען אין וולאַדימערעץ אין יאָר 1956, איידער איך בין אָפּגעפאָרן נאָך פּוילין. איצט זענען מיר אַהער געקומען, כדי צו געזעגענען זיך פון אונדזער אומפאַרגעסענע קדושים, צו אונדזער שוידערלעכער איבערראַשונג

האָבן מיר דאָ כמעט קיין זכר נישט געפונען פון דער פעלד־קבר, דער אַלטער בית־עולם פון וולאדימערעץ איז זייער שטאַרק רואינירט געווען, מען האָט אונדז געזאָגט אַז מען גייט דאָ בויען אַ טאַרטאַק. אויף איין טייל פון דעם פעלד ווו אונדזערע קדושים זענען אומגעקומען איז אויסגעברוקירט געוואָרן אַ שאָסיי, דער אַנדער טייל איז פאַראַקערט געוואָרן דורך דעם קאָלחאָז.

שטילשווייגנדיקע און מיט צעבראָכענע הערצער זענען מיר געשטאַנען און געקוקט מיט טרערנדיקע אויגן אויף דעם אָרט ווו אונדזערע טייערסטע זענען שרעקלעך אומגעקומען...

יעקב דיק

בין המצָרים

צביונה של ולאדימרץ, העיירה היהודית על כל חן־סגולותיה, כאשר ידענוה — הניתה רבת־האנפין — אם הניה דתית חסידית ואם הניה של עממיות חולונית — תנועות הנוער והמפלגות — כל אלה באו בין־המצרים בשנת 1939, עם כניסתם של הסובייטים לעיירה.

נסתתמו המקורות

חיי הפרקמטיה שלה, מקורות כלכלתה, שגם הם היו ביטוי לצביונה — כל אלה נשתנו בתכלית. החנויות נתרוקנו, המסחר נפסק. יהודים שעדיין עסקו בעניני מרכולת ידעו היטב, כי סכנה רבה בכך, וכי מחר־מחרתים ייסתם גם מקור זה. תו של אַכזבה וחרדה, טבוע היה בפניהם של רוב התושבים. כל עמל השנים כמו נעקר מן השורש. רק חלק קטן מבין התושבים מצא אחיזה כלשהי גם במצב זה — היו אלה תושבי העיירה המעטים שקיבלו משרות ממשלתיות. אולם השכר של פקידי הממשלה זעום היה ביותר, ללא אפשרות של קיום.

כל בית, שהשלטון ראה אותו נאה כי ישמש לו משרד או מוסד כלשהו, היו מפקיעים ללא חשבונות רבים. בעל־הבית היה מקבל צו־פינוי ואת הפקודה חייב היה למלא תוך עשרים וארבע שעות, ללא התחשבות כלשהי בגודל המשפחה. כך היה, למשל, גורלן של משפחת צ׳רניאק, משפחת ביידר ועוד.

השלטון הממשי היה בידי אנשי־המקום, המקורבים למשטר החדש, בידי אלה שראו את עצמם בעבר כמקופחים. הללו החלו עתה לערוך חשבונות שונים ששרשיהם נעוצים היו בימים עברו. נוצרה, איפוא, שכבה של מקופחים חדשים ועלתה התמרמרות חדשה — פרי המשטר הסובייטי. רבים, שהיו בעלי־נכסים ירדו מנכסיהם ונתדלדלו, רבים עזבו את ולאדימרץ ונדדו למקומות אחרים. אולם היו שכבות שהמשטר החדש כמו הפיח בהם רוח חיים והללו קיבלוהו בברכה. כך נמשך הדבר עד יום פלישתה של גרמניה.

בימי נסיגה

עם פרוץ מלחמת גרמניה רוסיה חשת מיד את המבוכה שנשתלטה בקרב השלטון החדש. בר־ביום הוכרז גיוס כללי לצבא, אולם הכול נעשה בלי סדר. כל הפעולות מבולבלות ומעורבבות היו. לא הכול התייצבו במשרדי־הגיוס והוריהם של אלה

שהתייצבו ונתגייסו שרויים היו בצער רב, שכן נוכחו לדעת, כי אפשר היה ללא־קושי להתחמק מן הגיוס.

זוכר אני היטב, כי ר׳ שלמה יעקב, אביו של ר׳ משה שליטא, היה מזכיר אגב דמעות את מעשה־האיולת שנעשה על־ידי משפחתו, אשר הסכימה, כי משה בנו, ילך לצבא. ר׳ שלמה יעקב לא היה באותו זמן בולאדימרץ והוא בטוח היה, כי אילו נוכח היה במקום לא היה בנו יוצא לצבא. חרדתו לגורלו של משה נתגברה, מאחר שנודע מפי אוקראינים שברחו משורות הצבא האדום, כי כל שיירת המגויסים שהוסעו בקרונות רכבת, הופצצה על־ידי הגרמנים ורבים מהנוסעים קיפחו את חייהם.

אני הייתי מבאי ביתם של בני משפחה זו ועד הייתי בכל פעם לדמעות־הצער בהן מתנים היו את הגורל המר שפקד את בנם היקר ואותם. אני שוקד הייתי לנחם אותם:

כל עוד לא נסתיימה המלחמה ואין הידיעות ברורות אלא מפי השמועה בלבד, אין להתאבל, כיון שבימי־חירום אי־אפשר לדעת את האמת לאמיתה. אין זה איפוא מן הנמנע כי משה ניצל והרעה לא פקדה אותו.

שבת אחת

מאז הכרזת המלחמה ועד נסיגתם של הרוסים מולאדימרץ עברו ימים אחדים. זכור לי היטב יום־הפינוי. היה זה באחת השבתות בחודש תמוז. והוא יום־השנה והזכרון לאבי — עמד יום קיץ יפה ובהיר בעולם ואני הלכתי באותה שבת לבית־הכנסת של הקהל ועליתי לתורה. הגבאי היה מוטל בורקו, ואני נתכבדתי במפטיר.

הרוהות כבר היו נבוכות והדעות היו מחולקות. היו כאלה שראו את נסיגת הצבא האדום מתוך אימה, שכן רב היה הפחד מפני הגרמנים. כנגד אלה היו יהודים שסבלו מאוד בימי הרוסים והם טעמו עכשיו בנסיגתם, טעם של נקמה כלשהי.

„שילכו להם, מוכי־הכינים הללו, שילכו לכל הרוחות. עוד לא כלו כל הקיצין". — כך הפטיר מישהו בחמת־רוחו.

היו כאלה שזכרו את הגרמנים ממלחמת־העולם הראשונה וזכרונות אלה כמו עודדום והשקיטו את רוחם. אני גופי היתה לי משרה כלשהי אצל הרוסים וראיתי את המצב בחרדה גדולה. ההרגשה הכללית היתה של דכאון, אף אלה שהשמיעו דברים בוטים כלפי הרוסים ידעו גם הם, כי דבריהם אינם אלא מן השפה ולחוץ וגם בלבותיהם קינן הפחד מפני יום המחר.

יצאנו מבית־הכנסת. ליד בית־היראה של הנוצרים נתקהלו רבים מתושבי העיירה — יהודים ונוצרים והסתכלו במחנה־הצבא שנתרכז באותו מקום לפני עזיבתו את העיירה. גם אנו היוצאים מבית־הכנסת לא מיהרנו לשוב הביתה, אלא עמדנו והבטנו בחיילים.

„יהודים, אתם חייבים לעזוב את העיירה, ולברוח מכאן. הצטרפו אלינו. אסור לכם להישאר כאן" — אמר מישהו מבין אנשי־הצבא.

אולם רק מעטים נצטרפו אל הנסוגים, רק מעטים עזבו את העיירה. כל אותו יום המשיכו שיירות של אנשי־צבא לעבור את העיירה ולנוע מזרחה, ולפנות ערב עברוה הקבוצות האחרונות. בעיירה נשתררה איזו דממה מעיקה, מעין שקט בטרם סערה.

לאחר הצהרים ניגשתי אל חנה אפלבוים, שהיתה חברתי הטובה ואשר חלמנו לבוא בברית־הנישואין. יצאתי עם חנה לרחוב, וכאן ראינו את שני האחים קוט עמוסים חבילות ומתכוננים לעזוב את העיירה. שניהם נצטרפו אל אנשי הצבא האדום ללכת מזרחה. האחים קוט היו אמנם קומוניסטים מסורים ונאמנים, אולם עתה נראו שניהם רצוצים ומדוכאים והיה מַשהו מזעזע במראה פניהם...

עם רדת היום הלכתי להתפלל מנחה ומעריב — הבטחתי לפני־כן לחנה, כי לאחר התפילה אסור לשעה קלה הביתה ואחר־כך אשוב אליה.

באתי הביתה, כדי לראות את אמא שהיתה לבדה, אחי חיים כבר שירת בצבא האדם ואחי אליעזר למד ברוסיה. אמא היתה שרויה בצער ובדאָגה רבה לשני בניה וגם לי. ראיתי, איפוא, צורך להימצא בקרבתה. בבואי הביתה שמעתי פתאום קולות של התפוצצות. מיהרתי לצאת אל המעקה, כדי להיוָדע מה התרחש. ראיתי אנשים בורחים מבוהלים מבתיהם אל עבר הגנים והשדות. נכנסתי הביתה וסיפרתי את הדבר לאמא ויחד יצאנו אל הגן למצוא בו מסתור ושכבנו כל הלילה בתוך הערוגות. מרחוק הגיעונו צעקות של פורעים שהחלו להשתלט על העיירה. אל מקום מחבואנו החלו לבוא קרובי־משפחה — דודים ובני־דודים ממשפחת ביידר וממשפחת מוטל דיק. יחד שכבנו כל הלילה בין צמחי הגינה. עם אור הבוקר עזבְנו את הגינה והתחלנו לשוב בחמיקה כל אחד לביתו.

קרבנות ראשונים

ברחובות נתגלה מראה שלאחר פרעות. כרים וכסתות קרועים, רהיטים שבורים ונוצות מתעופפות. מוטל בורקו, שרק אתמול ראיתיו במלאו את תפקיד הגבאי של בית־הכנסת, ואשר כיבדני בעליה לתורה ובמפטיר, מוטל היה עכשיו הרוג ברחוב. מזועזע הייתי ממראה עיני. נודע, כי סירב לעזוב את הבית והפורעים רצחוהו נפש. בביתנו לא נגעו לרעה ולא לקחו שום דבר. והנה הגיעתני הידיעה המחרידה, כי מן ההתפוצצות נפצעו בנימין בס ושמואליק שוסטאק. כל יום ראשון עבר מתוך חרדה. עם בוא הערב נתגברה האימה. שוב ברחו הכל מן הבתים והסתתרו בכל מיני מקומות. הלילה שבין יום א׳ ליום ב׳ קשה היה מן הלילה הקודם. הפרעות נתעצמו. באותו לילה נרצחו שני יהודים נוספים. ברל דער גונטיר ושלמה הגיבן.

ביום ב׳ נודע לנו, כי מאַרגן הפרעות הוא הכומר האוקראיני, כי הרוח החיה

בכל מעשי הארגון הוא בנו של הכומר מן הכפר אוסטרוביץ. ההוראה של המאַרגנים היתה לקחת את הרכוש של היהודים, אך לא את הנפש. אבל אם מישהו יגלה התנגדות כלשהי, יש לרצחו.

ביום ב׳ נתכנסו כמה וכמה יהודים בביתה של חנה אפלבוים והוחלט לשגר משלחת של נבחרים אל הכומר האוקראיני ולבקשו, כי ישתדל לרסן את המתפרעים. בראש המשלחת עמדו יעקב אייזנברג, נתן צ׳רניאק ובן־ציון ז׳וק. בשובם סיפרו שהכומר הבטיחם, כי להבא ישתדלו לא לפגוע באנשים ולא לשפוך דם. בין השאר הם סיפרו, כי בן הכומר מאוסטרוביץ נקט לשון של „איש־מדע" ואמר להם כהאי לשנא:

„ההיסטוריה מלמדת אותנו, כי כל פעם שהיהודים צוחקים ושמחים — בוכים הנוצרים ולהיפך — כל פעם שהנוצרים שמחים בוכים היהודים, על־כן מוטב שאנחנו נשמח ואתם תבכו".

בכל זאת הבטיחו, כי ישתדלו לא לפגוע ביהודים ורק רכושם יטלו. הם הוסיפו והסבירו, כי על היהודים להבין שנטילת רכושם — אין בה כל פסול, כיון שרכושם הוא בעצם של הנוצרים, אשר הם, היהודים, מצצו כעלוקות. לפיכך הציעו, כי בבוא הנוצרים לבתי היהודים, עליהם מיד לעזוב את בתיהם ולתת לבאים לעשות כבתוך שלהם.

בלילות של יום ב׳ ויום ג׳ נשנה השוד כמו בלילות הקודמים וביום ד׳ נערך השוד לאור היום. אַספסוף של כפריים הגיע מכל הכפרים שבסביבה. כל יהודי שתפסו ברחוב היו מפשיטים ממנו את בגדיו. כך אירע, למשל, למיכאל פרידמן שהציגוהו ערום בראש חוצות. אולם מאותו יום ניכר היה, כי מארגני הפרעות החלו לרסן את ההמון המשוסה. מאָז שככו הפרעות וכך נמשך הדבר עד כניסת הגרמנים לעיירה.

עם כניסת הגרמנים

כניסת הגרמנים לולאדימרץ לא היתה בתהלוכה צבאית וברוב פאר. במתי־מעט הגיעו לעיירה — כ־40 גרמנים בסך־הכל. מהם אנשי הס.ס. וחלק מהם מאנשי החטיבות המשקיות, שתפקידם היה — האירגון המשקי בארצות הכיבוש. אנשי הס.ס. השתכנו בביתו של גרושקו ואנשי המנהל המשקי בביתו של ביידר. ביום בואם קראו מיד את נציגי הציבור היהודי ודרשו שיגישו להם רשימת־נבחרים, אשר יהוו את המועצה היהודית ואשר יהיו אחראים כלפי השלטונות בכל הנוגע למילוי הפקודות השונות. כיושב־ראש המועצה נבחר יעקב אייזנברג, כחברי המועצה האחים נתן ויעקב צ׳רניאק ובן־ציון ז׳וק. המועצה השתכנה בבית סנדר אפלבוים ושם היא ערכה את ישיבותיה.

הדבר הראשון שהשלטונות דרשו היה רישום מדויק של האוכלוסיה היהודית.

כל יהודי חייב היה לשאת עליו מגן־דויד שהוחלף לאחר מכן לטלאי צהוב — טלאי על החזה וטלאי על הגב, למען ניכרים יהיו מפנים ומאחור. נתארגנה משטרה יהודית. כל שוטר עונד היה סרט על שרוולו המסומן „ביודן פוליציי״. עתה, משהותקנו הכלים האירגוניים החלו הגזירות. כל יהודי הכפרים, אשר היו שייכים מבחינה אדמיניסטרטיבית לולאדימרץ נעקרו ממקומותיהם והועברו לעירנו.

גזירה שיצאה היו מכריזים עליה ביום חמישי כלומר: לקראת השבת. גם בימי המצוקה הוכיחה ולאדימרץ, כי האחוה והעזרה ההדדית, תכונות שעירנו נתפרסמה בהן בימי שלום, כוחן יפה היה גם עתה. הנה יצאה גזירה, כי כל יהודי צריך לספק 4 גראמים זהב לקופת הגרמנים. אלה שלא יכלו לתת נסתייעו על־ידי האמידים יותר שנתנו למעלה ממה שהוטל עליהם. וכן בשעה שיצאה התביעה לספק פרוות לשלטונות.

גם כלפי היהודים שעקרו ממקומותיהם בכפרים היה בעיירה יחס נאה. הצפיפות בדירות רבתה עכשיו, אולם הכול השתדלו לשאת את המצוקה מתוך יחס של הבנה ולעזור איש לרעהו ככל האפשר. בדרך כלל נשארו היהודים לגור בדירותיהם. אולם היציאה לרחוב אסורה היתה. היינו, על־כן, יוצאים תמיד בדלת האחורית וכך נתקיים הקשר בין בית לבית.

כל האינונטר החי, כגון סוסים פרות, עופות, הוחרם על־ידי הגרמנים. כל יהודי העיירה, פרט לאנשי המועצה ולמשטרה נצטוו להתייצב בוקר־בוקר ליד משרדי המועצה לשם מילוי עבודות שונות, כגון ניקוי הרחובות, נסירת עצים וכן עבודות מחוץ לעיר — במנסריה וליד „הקולייקה״ — עבודות כפיה וללא תמורה כלשהי.

אני ופסח צ׳רניאק עובדים היינו בבתי הגרמנים. מסיקים היינו את תנוריהם, חוטבים עצים ושומרים על הנקיון בחצרות. בשעה 1 אחרי הצהרים מסיימים היינו, כרגיל, את עבודתנו וחוזרים הביתה. המזון היה בעיירה רע בדרך כלל, אולם העזרה ההדדית סייעה לא מעט. האוכל היה 200 גראם לחם לנפש ליום. פעם אחת בחודש היו מקבלים חצי בקבוק שמן, אולם מרעב לא מתו. אמא זרעה בגינה שלנו תירס ותפוחי־אדמה והיה שפע של יבול. אמא היתה מתחלקת עם השכנים ותמיד היתה מוסיפה ואומרת:

„כל אימת שיהיה לנו נאכל כולנו יחד, ולמה שיהיה אחר־כך אל נדאג, נשים את מבטחנו באלוהים״.

משפחתנו היתה עכשיו גדולה יותר, שכן בסוף חודש אב חזר הביתה אחי אליעזר. אליעזר נולד בשנת 1923 בחנוכה. כבן שמונה־עשרה היה עכשיו. בימי השלום הוא למד בישיבה של סטולין ועם הכיבוש הסובייטי הוא חזר לעיירה ולאחר מכן הוא נסע לסארנה ללמוד מקצוע חדש — להיות נהג של רכבת. בסארנה הוא שהה עד בריחת הרוסים. עם צאת הרוסים הוא נצטרף עליהם והלך אתם מזרחה. אולם לאחר שעברו כברת דרך וההפצצות של הגרמנים נתרבו — נתפזרו הכל לעברים. הוא סיפר, כי נתפס בעיר קוסטופול על־ידי הגרמנים ועונה קשה, אך

הצליח להתחמק מידיהם ולהגיע ברגל לולאדימרץ. בבואו קשה היה להכירו, — צלם בלהה. הצלחנו מיד להכניסו ברשימת התושבים והוא קיבל עבודה על־ידי הגרמנים.

במקום שהיתה האחוזה הפולנית שנתקראה ה„פארק", נתרכזו עכשיו מחסני תבואה של הגרמנים, תבואות שהכפריים היו מביאים כמס לשלטונות. הוא עבד במחסנים אלה — תפקידו היה לקבל אצל הכפריים את מכסת תבואתם. בשובו הביתה היה מביא עמו גרעינים, שהיה ממלא בכיסיו וגם דבר זה היה מקור לא־מבוטל לקיומנו באותם ימים.

מן המיצר

המצב השתנה בשעה שבאה דרישה מצד הגרמנים לשלוח 25 איש להעמסת קרונות רכבת באנטונובקה. החשש שמא ישלחו האנשים לא לאנטונובקה אלא למקום אחר החל לכרסם בלבבות. נתגלעו ויכוחים והדברים הגיעו לכלל מריבות וצעקות. כל אחד ביקש להתחמק מעבודה זו. זוכר אני, כי נזדמנתי באותה שעה לבית הועד. הצעקות היו נוראות. פגשתי את יעקב אייזנברג וראיתי כי פניו קודרים ומצב־רוחו קשה. לא היתה כל אפשרות לדחות את תביעת הגרמנים. 25 עובדים חייבים היו לצאת למועד הקבוע והנה נתקל ביצוע הדבר בקשיים גדולים. הוא שאלני באותה פגישה, מה תהי דעתי אם יכניסו אותי לרשימה זו של היוצאים לאנטונובקה. אמרתי לו, כי אם יכניסוני, אסע וכך היה. צורפתי איפוא, לרשימת היוצאים.

החשש, כי נישלח אי־שם לא נתאַמת. הובאנו, איפוא, לתחנת אנטונובקה קבוצה של 25 איש. תנאי המקום ויחס הממונים עלינו היו קשים מאוד. הכניסו אותנו לאיזה בנין רעוע שנאה לו השם חורבה. היו שם עוד פועלים וכולנו ישנו בצפיפות על הרצפה הקרה. העבודה היתה העמסת עצים בקרונות. עובדים היינו מ־6 בבוקר עד 6 בערב. בבוקר נתנו לנו 200 גראם לחם וכוס תה. בצהרים קיבלנו צלחת מרק שקשה היה לעמוד על טיבו ובערב — שוב כוס תה. העבודה היתה מפרכת, אולם שמחים היינו, כי נתבדו ההששות ואנו נמצאים קרוב לבית. שבועיים ימים עבדתי כאן. לאחר מכן הוחלפנו בעובדים אחרים.

התהלתי לעבוד במַנסריה שליד ה„קולייקה". יום־יום היינו חוזרים הביתה. העבודה היתה קשה והמשטר היה קפדני, אולם כאן עבדו אנשים בריאים ומוכשרים לעבודה, אנשים שיכלו לעמוד בכך.

עמדו כבר ימות החורף. היה זה בחודש דצמבר, ושוב באה הגזירה, כי נספק לגרמנים מצרכים שונים. עתה היו הדרישות גדולות יותר והאפשרויות של האוכלוסיה היהודית, שכבר נתדלדלה במשך הזמן, היו מוגבלות מאוד. הרוח הטובה ששררה

בחדשים הראשונים נתערערה מחמת התנאים הקשים. רשימת המצרכים שהוטלו על האוכלוסיה היהודית כללה בדים לחליפות, תכשיטים, תלבושות־חורף בכמות גדולה — כגון פרוות־כבשים, מַצעים וסדינים — כל זה בשביל הצבא; נוסף על כך 5 גראמים זהב לנפש וכן 100 רובל בכסף רוסי. תביעות אלו לא היה ביכלתה של האוכלוסיה היהודית לספקן. שכן חלק מן היהודים מדולדל היה לחלוטין והלק אחר שעוד היו אמצעים כלשהם בידיו לא רצה עתה להוציא את כל רכושו. שוב הייתי עֵד לצעקות במשרדי המועצה. יום ולילה ישבו חברי המועצה וטיכסו עצות, צירפו רשימות ושידלו אנשים שיתנו למעלה מיכולתם. ידוע לי, כי רבים מן האוכלוסיה הפולנית שחומרת המצב נודעה להם הביאו לחברי המועצה תרומות בסודיות גמורה ובסכנת נפשות, כדי לסייע ליהודים בעת צרתם. ראש וראשון למעשה חסד זה היה הכומר הפולני. הוא שימש מופת לצאן־מרעיתו וממנו ראו ועשו רבים מהם. וכך ניתן ליהודים להתגבר איך שהוא על הגזירה החדשה.

מצב האַספקה, כאשר ציינתי, היה קשה מאוד. אלה שהשיגו משהו מהכפריים האוקראינים, לאחר שסיכנו עצמם, צפויים היו לסכנות חדשות, כיוָן שהגרמנים היו עורכים מדי פעם חיפושים בבתים. נאלצים היינו להחביא את המזונות במקומות־סתר מיוחדים.

על רקע זה של קשרים עם האוכלוסיה הלא־יהודית, כדי להשיג מזונות היו גם מקרי רצח. ומעשה ביהודי אחד מכפר דיבוליה, בנו של אשר־אהרן, שניסה להחליף קצת שמרים בלחם ונתפס בכך. — עינו אותו עינויים קשים עד שהוציא את נשמתו. חברי המועצה היהודית פנו אל השלטונות וביקשו שתינתן להם גופתו, כדי להביאה לקבורה, אולם כל המאמצים לא עזרו וגופתו לא נמסרה.

היציאה מחוץ לעיר היתה אסורה. השמירה היתה בידי המשטרה היהודית. המועצה היתה מקבלת מפעם לפעם רשיון מיוחד, כדי לצאת לסארנה, בעניניה היא. לרוב היה נוסע לשם יעקב אייזנברג. כך נמשך הדבר עד חודש אב. באחד הימים של חודש זה, בשובי מן העבודה במַנסריה סיפרו לי, כי נערכה בעיר תהלוכה של המיליציה האוקראינית, אשר השמיעה שירי נאצה כלפי היהודים.

על סף הכליון

יום ראשון לשבוע, לא יצאתי באותו יום לעבודה, באתי למשרד המועצה. הדכאון ניכר היה בפני כולם. הוגד כי אוקראיני אחד, סיפר על בורות שחופרים בדרך לכפר ז'ולקין. יעקב אייזנברג הלך לגסטאפו לברר את הדבר, אבל הוגד לו, כי אלו שמועות־שוא ותו לא.

למחרת, משיצאנו לעבודה, נוכחנו לדעת כי השמירה עלינו הוגברה. שוטרים אוקראינים המתינו לנו ליד בית־החרושת לספירט והובילונו עד למקום. בחזרנו בערב מן העבודה שוב ליוָה אותנו משמר שוטרים עד לעיר. אחד מאתנו שמע

באותו יום שיחה בין שוטרים אוקראינים. שוטר סיפר לרעהו, כי מתכוונים לחסל את כל „הבטלנים" מבין היהודים, שאינם כשרים לעבודה וכי ישאירו בחיים רק את בעלי המקצוע. בעיר התהלכו האנשים כצללים. הוגד, כי ולאדימרץ מוקפת משמרות של אנשי־משטרה. באותו יום נהרג לייזר ז'וק (הקצב). יעקב אייזנברג שצריך היה לנסוע מטעם המועצה לסארנה לא ניתן לו לצאת מן העיירה.

ביום הרביעי, משחזרתי מן העבודה, אמרה לי אמא, כי אליעזר הודיע על־ידי מישהו, כי הוא לא ישוב מן העבודה. אני הלכתי אל אפלבוים ונוכחתי לדעת, כי חברי המועצה שרויים במצב־רוח של דכאון גמור. מנו את הכסף שנמצא בקופת המועצה וחילקו אותו בין כל אלה שהיו נוכחים. יום לפני זה סיפר לי אליעזר, כי הוא ועוד כמה חברים פנו לחברי המועצה והציעו להבעיר באש את כל העיירה, כדי ליצור מצב של בהלה, דבר אשר יעורר את האנשים לברוח מן העיירה, אולם חברי המועצה לא ראו את ההצעה כמתקבלת על הדעת. לאחר שהדבר נדחה החליטו אליעזר וחבריו לברוח מן העיירה. וכך אמנם היה. הם יצאו חבורה של 13 בחורים ובחורה אחת — רחל מטיקוביץ, כדי לברוח ולהסתתר ביערות.

גם בערב שלמחרת הלכתי למשרד המועצה. אמרתי לאמא, כי אפשר ולא אשוב הביתה ואשאר ללון אצל אפלבוים. במשרד היו הרבה אנשים וכולם מדוכאים מאוד. אנשי הוועד ניסו להרגיע את הרוחות ולהוכיח את הבאים, כי אסור להיתפס ליאוש. נכנסתי לחדרה של חנה ויחד הלכנו אל משפחת אייזנברג. שם נמצאו באותו ערב משפחת צ'רניאק, משפחת אפלבוים, משפחת ז'וק, פרל ווייסבלט עם בעלה, מיכאל פרידמן ועוד. הכל ישבו קודרי יאוש ובראשים מורדים. עתה היתה כבר וַדאות, כי עומדים לחסל את היהודים שאינם פרודוקטיביים. בשעה מאוחרת של הלילה באו כמה אוקראינים וקראו ליעקב אייזנברג החוצה. הוא נטל את מעילו ומקלו ויצא אליהם. לאחר שעה קלה הוא חזר וסיפר, כי הם הציעו לו מקום־מבטחים עד אשר יעבור הזעם. הוא יצא אליהם עוד הפעם להשיב להם את תשובתו. לא אָרכה השעה והוא נכנס נבוך ונרגש. השליך את המעיל ואת המקל ואמר:

„לי אסור למצוא מקלט. גורלם של הכל יהיה גורלי. אני לא אבדל מיהודי ולאדימרץ".

לברוח!

ביום חמישי בבוקר נפרדתי מכל בני המשפחה. חנה דיברה על לבי, כי אשתדל לעשות הכל למען אוכל לברוח ולא לשוב לעיירה. השעה היתה מוקדמת והנה ראיתי התקהלות ליד בית־המרקחת שעמד בשכנות עם ביתנו. נתברר, כי הרוקח, אשתו ובתם איבדו את עצמם לדעת — משפחה זו לא היתה מתושבי ולאדימרץ הותיקים אלא פליטים שהשתקעו בעירנו בימי הכיבוש הרוסי.

לא היתה לי שהות להסתכל כאן הרבה, מיהרתי להיכנס הביתה, לפני שאצא

לעבודה. נפרדתי מאמא ואמרתי לה, כי אשתדל להתחמק מן המקום בשעות העבודה, ולא הצלחתי. זוכר אני, כי בעת העבודה קלטתי שיחה בין שני גרמנים ששמרו עלינו ועמדו לא רחוק ממני. האחד שאל מדוע זה הגבירו כל־כך את השמירה? והגרמני השני השיב לו בקריצת עין ובהגעת כף־יד מאוקדחת (בצורת אקדח) אל הראש. כלומר: מתכוונים לחסל את היהודים.

בשובנו הביתה שאל איציק הבנאי את אחד השוטרים, מה ידוע לו על העומד להתרחש והלה השיב לו, כי ישאירו בחיים את כל היהודים החיוניים. את אלה שאינם חיוניים יוציאו להורג.

אמא סיפרה לי בבואי הביתה, כי נודע לה שאליעזר יצא מן העיר בשלום. באותו לילה ישבנו בצוותא בביתנו כמה משפחות. קרוב משפחתי ישראל ואשתו בתיה ובתם הקטנה, לייבל ואחותו ובעלה — יעקב פרצ׳יק, משפחת מוטל דיק — ברוך פלדמן וגיסו, ועוד. הייתי עייף מן הלילה הקודם ובשכבי בבגדי לישון נרדמתי מיד. בשעה שלוש שלאחר חצות העירתני אמי ואמרה לי, כי ישנה אפשרות לצאת מן העיירה. היא שידלה אותי בדברים ואמרה, כי היא בטוחה שתעמוד לי זכותו של אבא ז״ל ואנצל. היא נתנה לי כמה קלחי תירס — צידה לדרך, העתירה עלי נשיקות ויצאתי.

היינו קבוצה של 10 אנשים. ישראל ואשתו בתיה ובתם חיה, לייבל דיק, הינדה ובעלה, יעקב ובתם שולמית, ברוך פלדמן, גיסו יעקב ואני. לייבל היה המארגן של היציאה. הוא אשר נתן את הכסף לאחד השוטרים ונדבר עמו להעבירנו אל מחוץ לעיר. ושם לעזוב אותנו לנפשנו. אך השוטר לא הסתפק בכסף שנטל הוא ביקש גם לקחת את הנפש. הוא הכין כמה שוטרים שארבו לנו במקום מסוים והתכוונו לחסלנו. הגענו עד אחרי בית־החולים. לייבל הלך הראשון ואני הלכתי אחרון, ליד השוטר. פתאום יצא שוטר אחד ממחבואו והתקיף את לייבל. לייבל החל להיאבק עמו. עוד הספקתי לראות כיצד השוטר דוקר אותו בפגיון ושמעתי את קול צעקתו של לייבל. ברוך החל לצעוק אלי: „יעקב לברוח מיד!״ הלמתי מהלומת־פתאום חזקה בפניו של השוטר שהלך לידי. הלה התבלבל ואני התחלתי לברוח. ברוך פלדמן רץ לפני ואני רצתי אחריו. רצנו ימינה. שמענו יריות אחרינו. פתאום הרגשתי כאילו משהו שרט במגפי. „אולי נפצעתי״ אמרתי לברוך והוא השיב לי אגב ריצה:

„אל תדבר על כך, רוץ כל עוד כוח עמך ואל תוסיף לדבר!״

וכך הגענו ליער ונכנסנו למקום של ביצה.

לאחר מכן נודע לנו, כי כל ההולכים עמנו נהרגו ואילו בתיה הצליחה להימלט ולהגיע ליער. כשבועיים הסתובבה ביער וחיפשה אותי, עד שנתפסה ונרצחה ע״י הגרמנים.

שבילי נוד

ממה שנתרחש בולאדימרץ לא ידענו באותו יום. מרחוק אמנם הגיעו יריות, אולם את פשרן ממש לא ידענו. באנו לכלל דעה, כי אין לשוב לעיירה. ברוך הציע, כי נהיה כל הזמן יחדיו ולא ניפרד. החלטנו ללכת לכפר זלניצה, בו התגורר בעבר סבי, וכך עשינו. כל הלילה הלכנו והלכנו. היינו רעבים וקטפנו את השבלים משדות התבואה בהם עברנו ובזה החיינו את נפשנו. הגענו לאחד היישובים, לאיכר שקיבל אותנו יפה. אמנם לביתו לא הכניסנו, אך הרשה לנו לעלות על עליית־הגג שם החזיק את השחת. בעליית־גג זו שכבנו יומיים. על העיירה לא ידענו דבר ואף האיכר לא ידע.

לכאן היה האיכר מביא לנו אוכל, עד שהודיע לנו, כי אנו חייבים לעזוב את המקום. יצאנו לפנות בוקר והלכנו בכיוון לזלניצה. את הכפר הכרתי מאותם הימים שהייתי בא לבקר בבית סבא. ניגשתי לבית הראשון. ביתו של יוסיפ, כפרי פולני, שהיה בשעתו מוכתר הכפר. הקשתי קלילות בחלון והוא התעורר. ניגש לחלון הסתכל ומיד הכירני והובילני לרפת, בין ציבורי עצים ושחת. בדרך כלל אפשר היה לסמוך עליו, אך נבהל היה מאוד ודיבר מתוך פחד על הסכנה הגדולה שהוא מסתכן. כאן נודע לנו על גורל קהילת ולאדימרץ ועל כליונה. הייתי המום ונדכא מכל אשר שמעתי. לפנות ערב הביא האיכר דייסת כוסמת בסיר וכף עץ, לא אמר דבר רק העמיד את הסיר והלך. חשנו בכל מעשיו את חרדתו הגדולה ואת הטורח הגדול שאנו גורמים לו.

ביום השלישי לשבתנו, בא אלי יוסיפ ואמר:

„אני מחזיק אותך מתוך רצון טוב להושיט לך עזרה, אבל מאז באת — חיי אינם חיים..."

החלטתי לעזוב את המקום. הוא סיפר לי, כי מצא את אליעזר ביער וקבע עמו מקום בו יחכה לי. הוא נתן לי כיכר לחם, צידה לדרך, והסביר לי היכן יהיה מקום הפגישה. היה זה במרחק של 3 קילומטרים מן הכפר. בשעה 9 או 10 בלילה ירדתי ממקום מחבואי ויצאתי לדרך מתוך חשש כבד שמא טומנים לי מלכודת. הלכתי איפוא, מתוך זהירות. ובבואי למקום המיועד השגחתי בשתי צלליות מרחוק. בזהירות התקרבתי ונוכחתי, כי אכן אליעזר נמצא שם. השני היה אשר גוז, נכדו של מנחם גוז. לבושו של אליעזר היה דל מאוד והקור בלילות כבר היה חזק. הוא סיפר לי מכל אשר עבר עליו במשך הימים. אמרתי לו, כי החלטתי שוב לא ללכת לבתי האיכרים, לאחר ימי החרדה שידעתי אצל יוסיפ.

למחרת החליט אליעזר, כי הוא עם אשר יצאו שניהם לולאדימרץ, ייכנסו בחשאי לתוך העיירה ויגשו לבית וימצאו קצת בגדים ממה שנשאר בוודאי. תחילה נתקבלה התכנית על דעתי, אולם לאחר שיצאו, ראיתי את המעשה כמשגה איום וכנסיון מסוכן ועברו עלי ימים של מבוכה ושל התייסרות. לא מצאתי מנוח לעצמי

ואמרתי בלבי, אם יקרה להם משהו, אאבד את עצמי לדעת, שכן אשמתי היא, כי הנחתי להם ללכת.

אולם הם חזרו בשלום והצליחו אָמנם להביא עמם קצת בגדים. הסתובבנו ביער עד ראש־השנה. ועתה החלטנו ללכת לטיקוביץ אל רחל. אליעזר ידע את הכפר בו צריכה רחל להימצא. דפקנו באחד הבתים אולם ההצלחה לא האירה לנו פנים. יצא לקראתנו גוי מזוקן, טיפוס של קאצאפ. הסתכל והפטיר:

„ז׳ידי?!" ומיד פנה ונטל גרזן הניפו ואמר:

„אם לא תסתלקו מיד, אהרוג אתכם במקום".

הסתלקנו מן המקום. לאחר חיפושים מרובים הצלחנו למצוא את בית האיכר בו הסתתרה רחל. כאן מצאנו גם את אחיה של רחל, יעקב־בר. היינו יחדיו כל היום. האיכר סיפר לנו, כי בסביבה משוטטים כמה יהודים והוא ערך תכנית למעננו — הוא יוליכנו העמק ביער, אל מקום הביצות וכיוָן שהגרמנים אינם באים כמעט לכאן נקים באותו מקום מבנה כלשהו ושם נסתתר, וכך אמנם היה. החורף היה קל באורח יחסי. שהינו שם כשלושה חדשים. בלילות היינו יוצאים לשחר לנו אוכל, וכך עד שהפרטיזאנים החלו לשלוט במקום ומצבנו נשתפר. משהגיע הצבא האדום גוייסנו כחיילים והשתתפנו בקרבות, בהם נהרג אליעזר, גם חיים אחי נפל כלוחם בשורות הצבא האדום.

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים.

שלמה אפלבוים

אותי ואת בני

אין לתאר את האימה שירדה על עיירתנו ולאדימרץ לפני ההשמדה. הובלנו כל העדה היהודית אל מגרש־האיסוף. כל אחד הרגיש את צל המות הנפרש עלינו. ומסביבנו זאבי־אדם גרמנים ואוקראינים הצמאים לדמינו. רק אותי ואת בני הצילה יד הגורל מכל בני משפחתי.

מנוסתי

ראיתי, כי רבים מתחילים לרוץ ולברוח, התחלתי גם אני לרוץ בלי דעת לאן. רצתי עם הדרך המובילה לדולגובולה, ליד בית־העלמין היהודי, והאש נפתחה מכל הצדדים. פחד גדול תקפני, חיפשתי פינה להסתתר בה, עברתי את בית־הקברות דרך הגדר, והנה לקראתי כפרי מכיר.

„אַל תלך לכפר, שם לא תמצא מנוֹס," אמר לי האיכר, „לך לחושות אוסטרוביץ שם תמצא מחבוא".

שמעתי לעצתו ופניתי אל חושות אוסטרוביץ. שירכתי דרכי עד שהגעתי לבית איכר, מַכָּר משכבר הימים, „טוקר" שמו. ידעתי, כי איכר זה לא יבגוד בי ולא יסגירני לידי הרוצחים. הייתי רטוב מזיעה, רגלי כושלות היו מאוד. האיכר הביט בי נדהם ונבוך ואמר:

„יעזרך אלוהים, אם יכולת להימלט מאֵש כזאת. אולם ראה מכירי — לוּ באת לכאן בחושך, ברצון הייתי מסתיר אותך בביתי ימים מספר, אולם כעת, לאור היום, אפשר, כי מישהו מהשכנים ראך וימסור על זה לשלטונות, ישרפו אותי ואותך חיים. לכן שמע לעצתי, אתן לך צידה לדרך ואובילך דרך היער לחושות ז'ולקין. לך בעקבותי".

הוא נתן לי תרמיל ושם בו לחם וגבינה ודרך השבילים הצרים של היער הוביל אותי לפני בית־הקברות של הכפר ז'ולקין, הוא סיפר לי, כי בכפר מסתתרת בתו של לייבטשיק מיהודי הכפר, והבטיח לי כי ישתדל למסור לה עלי. וכך נפרד ממני והלך.

הלילה החשיך, נשארתי בודד בין סבכי השיחים בקצוי היער. אולי אזכה לסימן־חיים מבתו של לייבטשיק שהיתה תופרת בכפר. בציפיה זו עברו עלי כארבע שעות ומסביב אין נפש חיה.

מרחוק הגיעני קול שירתן של איכרות הכפר ודכאון גדול נשתלט עלי. מה זה היה לי לנוס ולהציל את עצמי מקבר־האחים, יחידי בלי משפחתי ועתה להתחנן על עורי, נתון לחסדי גויים, טוב מותי מחיי. והנה עלתה מחשבה במוחי, — הן רק קילומטרים מעטים מפרידים בין מקום מחבואי והעיירה, אחזור לולאדימרץ ואסגיר את עצמי לידי הרוצחים, וקץ יבוא לבדידות ולפחד. קמתי ושירכתי את דרכי לשוב לעיירה, אולם רגלי כשלו ובחשכה הכבדה לא ראיתי דרך, נזכרתי בדברי השמועה, כי יהודי שנמלט הגרמנים שורפים אותו חיים, לאחר שהם גוזרים את בשרו גזרים־גזרים... וכך שקעתי בשינה. כאשר התעוררתי ראיתי שביב אור מתנוצץ בכפר.

אור זה כמו עורר בי ניצוץ של תקוה, אולי ירחם ה' ואמצא עוד יהודים. נזכרתי, כי ליד המקום, בו אני יושב, נמצא ביתו של איכר שעבד פעם אצלי ביער, אשר קנינו על־יד וידימיר, דז'גאליוק הזקן.* גיששתי את הדרך וכך הגעתי עד לביתו.

הזקן, איכר כבן שבעים ומעלה, כבר קם משנתו ופגשני על־יד הדלת. הוא נפתע לראותני, אולם לאחר שביקשתי מקום־מקלט אמר:

„הנך אורחי ומקבל אני אותך כקבל אב את בנו. אולם אני כבר זקנתי ובני המכלכל את שיבתי הוא עתה בעל המשק. אראה לך מקום בגורן, למעלה בחציר תשכב ותסתתר, אולם ראה, בקשתיך אם תיתפס חלילה, הגד להם, כי בעצמך עלית, כי בלי רשותי מצאת כאן מקום־מחסה".

הזקן הראה לי את המקום, שכבתי בחציר הרך ושקעתי בשינה עמוקה. כשנתעוררתי לפני הצהרים מצאתי על־ידי לחם, גבינה וירקות, שהזקן העלה אלי.

יומיים עברו עלי במחבוא־הגורן וביום השלישי עלה בנו של דז'גאליוק להוריד חציר, כדי להובילו לשלטונות בעיר. משראני מסתתר בפינה, הוא לא אמר דבר, רק הטיל עלי בקלשון ערמה של חציר ויצא לדרכו העירה.

בערב עלה אלי, קרא לי בלחש ואמר:

„הכרתיך שלמה, יודע אני כי אדם ישר אתה. הכרתי את משפחתך. למה עלית, איפוא, בלי רשותי למחציר, היודע אתה, כי אם יתפסוך ישרפו אותנו יחד עמך. אם אתכם העניש ה', מה אנחנו אשמים, היכן כאן היושר?"

התחלתי לגמגם ואמרתי, כי אמנם נכונים דבריו, רק ההכרח הורני לעשות כן ואם למורת־רוחו הדבר, מוכן אני מיד לרדת וללכת לדרכי. בראותו את מבוכתי, אמר לי: כי מחר יגיד לאביו הזקן שיביא אותי ליער, כדי למצוא שם מחבוא.

בבוקר השכם, בא הזקן הביא לי מזון והוליכני בשביל צר עד ליער הנקרא „יוקמַן" והנמצא בין פארוֹסלֶס — לווידימיר, לא רחוק מן הכפר ז'ולקין. המקום בו מצאתי מחבוא היה במורד, מאחורי עצי אלון גבוהים. הזקן הבטיח לבקרני ולהביא

* סנדר אפלבוים, בנו של שלמה אפלבוים ז"ל, מעיר, כי הנוצרי איבאן שמאי מחסידי אומות העולם, סיכן את עצמו לעזור לאביו ומופלא שהדבר לא נזכר ברשימה זאת.

לי אוכל למקום. בקשתיו, שאם במקרה ימצא יהודי מכיר מעיירתנו יודיע לו על הימצאי במקום זה.

פגישה ביער

נשארתי בודד בין העצים עד לאחר הצהרים. הרהורים קודרים הציקו לי מאוד. שוב מלאתי חרטה על מנוסתי; חיפשתי נוחם לנפשי, רציתי להתפלל. טלית ותפילין היו אתי בתרמיל שהצלתים במנוסתי, אולם סידור לא היה לי ואחרי „קריאת שמע" נפלה עלי עיפות גדולה. לנגד עיני ריחפו פסוקים ממגילת איכה: „השביעני מרורים, הרוַני לענה, ישב בדד וידום כי נטל עליו, יתן בעפר פיהו אולי יש תקוָה".

עודי יושב שקוע בפחד ובמחשבות, תמונות זוָעה עוברות לנגד עיני. דמויות הקדושים — אחי ואחיותי וכל העדה היהודית, המפרפרים בידי התליינים הנוראים, ולפתע, הדבר היה בשעה 4 אחרי הצהרים, מופיעה איזו דמות, מתקרבת והולכת. אני משתטח על הקרקע ומסתכל בהיחבא אל המתגנב אלי בלאט. נדמה לי, כי לא ילוד־אשה הולך כאן, אלא שלדו של אדם. כשניגש אלי הכרתי לפי בגדיו, כי יהודי הוא, אולם לא יכולתי עדיין לדעת מיהו. פניו חיורים כפני מת, בגדיו קרועים ומלוכלכים, וקולו כעולה מעמק־הרפאים, האם לא תכירני, אמר אלי, אני גרשון טייטלבוים, קרובך מרפאלובקה. הוא סיפר לי, כי נמלט מהטבח ליד הבורות והסתתר יומיים בבור שופכין, אחרי זה עבר בזחילה דרך שבילי החושות של אוסוביק. מכל מכיריו האיכרים לא רצה אף אחד לתת לו מקום ללון, הוא התפרנס מפירורים שקיבל ביער מידי רועים, ומירקות שמצא בגינות והוא חושב ללכת לכפר מולדתו צ׳יפצ׳ביץ, שם יש לו מכירים בין האיכרים שיתנו לו מחסה. בסביבה הזאת הוא אובד עצות. הרבה דמעות שפכתי בשמעי דבריו ובראותי כיצד היה האיש הצעיר, האילן הזקוף לצל ולשלד עצמות. הוצאתי את האוכל שהיה עמי בתרמילי וביקשתיו שיחַיה את נפשו, ניחמתיו, ואמרתי לו, כי בסביבה הזאת יש לי הרבה מכירים בין איכרי הסביבה, מהשנים הטובות שהייתי כאן סוחר־יערות, ובאשר אמצא מחסה ימצא גם הוא, וטובים השנים מן האחד. הוא בלע מהאוכל שנתתי לו ואמר, כי שמע שליד וידימיר מסתתרים כמה יהודים מולאדימרץ, וכי כדאי שנלך לכיוון ההוא. עוד לא הספקתי לענות לו והנה הופיע שומר־יער אוקראיני עם רובה והתחיל להרעים עלינו בקול:

„למה אתם משוטטים כאן ביער יהודים, נבזים, בואו אתי אל הז׳נדארמריה הגרמנית!"

התחלנו להתחַנן לפניו ולבקשו שלא יצעק, לבסוף מסרתי לו את מעילי וגרשון — את מגפיו, והתחלנו לרוץ בשארית כוחנו, אל כל אשר נשאו אותנו רגלינו, בלי דעת לאן, עד שהגענו למסילת־הברזל הצרה, במקום שהיא עוברת מוידמיר לאנטונובקה.

שכבנו במקום־סתר, שעין אדם לא תראנו וחכינו עד 11 בלילה. בשעה זו אין פועלי המסילה נמצאים במקום.

גרשון היה עתה יחף, ומדוכא מאוד. פתאום החל למשש בבגדו והוציא שתי גלולות מקופסית של נייר. שאלתיו לפשר הגלולות והוא אמר לי, כי הרופא שהתגורר בביתו, נתן לו שתי גלולות של רעל כדי לשים קץ לחייו בזמן הצורך. כעת כבר נמאס לו הכל, הוא יבלע את הגלולות וחסל.

דיברתי על לבו ואמרתי לו, שהנה אנחנו קרובים לווידימיר, שם יש פולנים ידידים ומכירים טובים, הם יתנו לנו מחסה, יש גם תקוה, שנמצא שם כמה מיהודי עיירתנו. לאחר שעה 11 בלילה קמנו לחפש את הדרך. הסביבה היתה מוכרה לי היטב, קרוב ל־8 שנים עשיתי כאן לפני המלחמה בעבודות יער ובמסחר עצים.

נכנסנו לרודניצקי, פולני מכיר שלי, שהיה מנהל תחנת־הרכבת במקום. הוא קיבלנו בסבר פנים יפות, נתן לנו לאכול ואחר־כך אמר לי:

„שמע ידידי, במקום זה מבקרת לעתים קרובות המשטרה הגרמנית מאנטונובקה ומולאדימרץ, ידוע לי וגם ראיתי, שעברו כאן מנדל בורקו, שניאור ניסמן, ודוד רוזנפלד, יהודי עיירתך; כנראה שיש להם מחבוא בסביבה זו, אולם אין אני יודע לאן נעלמו".

ביקשתיו כי ייעץ לי אל אָן ללכת והוא השיב, כי אין לנו ברירה אלא ללכת עם היערות. אולי יזדמן לנו אחד מיהודי העיירה ונמצא איזה מחסה.

בלי להשתהות הרבה נכנסנו ליער המוביל לפרורבה, אולם מהרהר הייתי בלבי, כי יש לעבור למושב הפולני הנ"ל הנמצא כ־5—6 קילומטרים, מצד ולאדימרץ.

„נלך יחד, אומר אני לגרשון. בעת צרה כזו טוב שנהיה יחד".

אולם גרשון התחיל לדבר על לבי כי אלך אתו לציפצביץ', כפר מולדתו, האיכרים מכירים אותו מילדותו ושם נמצא מקלט בטוח. סיפרתי לו את המשל של הדגים ואמרתי לו כי הדבר דומה לדגים המבקשים לצאת מהים ליבשה. ומה במקום ובסביבה המוכרה לי כל־כך, כמו וידימיר אני מתיירא, על אחת כמה בציפצביץ' שאין אף אחד מכיר אותי.

„מי יודע, אם לא אפול עליך למעמסה, אמרתי לו, בגללי אולי יגרשו גם אותך".

על כך ענה לי גרשון, שגם הוא חושש, כי בגללו גם לי לא יתנו מקום בין המכירים שלי. החלטנו להיפרד זה מזה. נפלנו אחד בזרועות רעהו ובדמעות צורבות נפרדנו. גרשון הלך בדרכו לציפצביץ' ואני עשיתי את דרכי לווידימיר. השעה היתה 1.30 אחר חצות. ע"י הק"מ ה־13, דפקתי אט־אט בדלת של אחד ממכירי, ולדיסלאב פירון, אשתו ובתו סטיפא פתחו את הדלת ומשראוני נבהלו מאוד והחלו לצעוק אלי:

„מה זה, האומנם קמת מעולם המתים להפחיד את החיים?"

סיפרתי להן חרש והרגעתי אותן, כי מפלט אני מבקש. אשתו של פירון אמרה לי בלחש.

„ברח לך מהר מכאן, ישן היום אצלנו פולני, בן־בליעל אחד, העובד אצל הגרמנים, הוא יכול חלילה למסור אותך לידי הגרמנים".

בלי להוציא הגה מפי חָזרתי על עקבותי ורצתי לפלקו אולינייצ׳יק, שביתו נמצא במרחק לא רב מביתו של פירון.

ילדי חי

אולינייצ׳יק קבלני בסבר פנים יפות. השעה כבר היתה 2 אחרי חצות, הוא מזג לי כוס חלב והציע לי ללכת אל הגורן ולנוח על החציר. הוא סיפר לי, כי על החציר ישנה משפחה מולאדימרץ העוברת מכאן למקום אחר. אבל יחד עם זה עורר אותי להרהר, אם כדאי להסתתר בבית הנמצא רבע קילומטר ממסילת הרכבת.

נכנסתי הגורנה ומצאתי שם את ראובן בריל עם אשתו וילדיו. ראובן ברח עם משפחתו לפני יום־הטבח, והוא מתכונן מחר השכם לצאת „להוטה סופאצ׳וב"; כפי ששמע ישנם באותו מקום פרטיזאנים ושם הוא מקווה למצוא מחסה עם משפחתו. נמלכתי בדעתי אם לבקש ממנו רשות להילָוות אליו. בן 50 הייתי. חששתי מאוד פן אהיה לו למעמסה, אולם הוא בעצמו התחיל לדבר על לבי, כי אלָווה אליו ואל משפחתו וכי יש לנוח שעה ואחר־כך לצאת לדרך. החלפנו בגדינו בבגדי איכרים. במקום נעלים שמנו אנפילאות ברגלינו ומקטורנים מבד עבה. כולנו כבר היינו נכונים לצאת.

לפתע נכנס בריצה אולינייצ׳יק, קרא לי ואמר:

„בכלל שכחתי לספר לך, כי בנך, עבר על יד ביתי באחד הימים; לבי נשבר בקרבי לראותו פצוע ברגלו; הוא ביקש ממני מחסה, אולם בערב זה היו בביתי פועלי המסילה, ועמם גרמנים ואוקראינים, ולכן שמתי לחם וגבינה בתרמילו והוריתי לו כי ילך לווידמיר".

בשמעי דבר זה החזקתי בידי אולינייצ׳יק וכמעט שהתעלפתי. אמרתי לראובן בריל, שמוכן היה לצאת לדרך וחיכה לי:

„יקירי, לכו לשלום! אני נשאר כאן. עלי למצוא את ילדי".

ראובן הזהיר אותי, כי המקום מסוכן, וכי עלי להישמר. הוא נפרד ממני מהר ויצא עם משפחתו לדרך. ניגשתי מיד לפליקס והפצרתי בו שידריכני בעצתו, באיזו דרך אוכל לחפש את בני. הוא יעצני ללכת לווידמיר ושם לחפשו. וידמיר הוא מושב פולני שבתיו מפוזרים לאורך מסילת־הרכבת הצרה. אחיו של פליקס — מיכאל, גר במרחק לא רב מכאן, — „תגש אליו ותשאל אצלו", אמר לי פליקס. — נפרדתי ממנו. השעה היתה 4 לפנות בוקר. לאחר רגעים מעטים של ריצה הגעתי לביתו של

מיכאל אוליניצ׳יק. הערתיו משנתו. סיפרתי לו שאני בא כעת מבית אחיו ושאלתיו אולי ראה את בני.

„ודאי שראיתי אותו, אמר, הוא עבר כאן והלך בדרך לפרורבה. נתתי לו לחם וחלב. הוא צולע ברגלו.״

אני מחפש את בני

יצאתי מיד לפרורבה. מיכאל הזהירני לפני צאתי, שלא ללכת בדרך המלך, כי אם בשבילי־סתר, כי במקום מסתובבים שוטרים אוקראינים. עברתי במשעולים צדדיים. פעמים רבות עשיתי את דרכי בזחילה. עם בוקר נכנסתי לביתו של רודניצקי, בלב דופק נכנסתי. לא ידעתי אם זה בני הגדול או בני הקטן. שאלתי את רודניצקי אם ראה את בני והוא סיפר לי, כי ראה את לבנסקי הצעיר שיצא עם רובה וגרש את הנער.

„אני לא יכולתי לתת מחסה לנער, כיון שאני בריב עם כמה מאיכרי המושב ומפחד אני שמא ילשינו עלי״.

רודניצקי נראה, נרגש, ומעוצבן. הוא ביקשני לעלות מהר על הגג ולהסתתר, כי זה כמה ימים נערכים כאן חיפושים בכל בוקר, אחרי יהודים שנעלמו.

„הנה, הנה, — הוא מראה לי על גורן העומדת באמצע הדרך״ — רד מהר לשם כי בביתי וגם על הגג מסוכן״.

בראותי את פניו הנבהלים, עזבתי מהר את ביתו והתחמקתי, דרך גינות הבתים, לגורן שנמצאה בדרך המובילה לולאדימרץ. רק נכנסתי לגורן נתגלתה לי מבעד לסדקיו קבוצה של 6 שוטרים אוקראינים, שנמצאו בקרבת הגורן. הסתתרתי באחת הפינות ובעד לחרכים ראיתי, כי ראשי הקבוצה הם שני הרוצחים האוקראינים קפיטולה וקוזריץ׳. קפיטולה הצביע בידו על כמה בתים שיש לערוך בהם חיפוש — אגב כך היה מסלסל את שפמו הארוך וצועק לאנשיו:

„תחניקו את הפולנים עם היהודים ותשרפום יחד, אם תמצאו מהם מסתתרים״.

הנה הם מתקרבים לגורן בו אני נמצא, צמרמורת עברה בכל גופי ונזכרתי במה שסיפרו לי על המעשה שעשו עם אשר־אהרן מכפר דולגובולה, שגזרו ממנו גזרי־גזרים.

מכורבל שכבתי בפינה, רועד כולי. והנה רואה אני, כי הם עוברים ליד המקום וחוזרים על עקבותיהם. נס קרה לי, שנכנסתי לגורן זו, שמפולשת ושבורה היתה, ומשום כך ודאי לא שיערו, כי בה דוקא מסתתר יהודי.

בשעה 11 בערב נכנס אלי רודניצקי ואמר לי ללכת עמו לערימת חציר שנמצאת בדרך ליער של דובובקה. הוא הציע לי לשכב שם עד שיסתיימו החיפושים. שמעתי בקולו והודיתי לו מאוד והוא הבטיחני להודיעני על גמר החיפושים. לקחתי עמי את האוכל שהביא לי, התעמקתי בתוך ערימת החציר והוא כיסני היטב. לילה ויום

שכבתי בערימה זו. בלילה השני בא רודניצקי ואמר לי, כי נערכו בכל הסביבה חיפושים אחרי יהודים שנמלטו. המחפשים עברו על כל בתי הפולנים בפרורבה. בחיפושים השתתפו גם גויים מדובובקה. עכשיו יש לנצל את מצב ההפוגה וללכת לווידמיר, אולם יש להיזהר, כי בדרך משוטט לפעמים משמר גרמני. נפרדתי מרודניצקי והתחלתי לגשש בחשכת הליל את הדרך לווידמיר. לא רחוק מן הקילומטר השביעי על־יד המסילה, נדמה היה לי כי רואה אני צללי אנשים מתקרבים. התחלתי לזחול ועברתי דרך משעולים וגינות, עד שהגעתי לביתו של מכירי הטוב, משכבר, הפולני יאסקו בורז'ינסקי. יאסקו היה מבאי־ביתנו לפני המלחמה. אוהב הלצה היה בעל הומור ובעל רוח טובה. כאשר הערתי אותו משנתו הסתכל בי ואמר:

„אתה נראה מחופש כמו בפורים, אבל בגוי שכמוך יכירו מיד את היהודי".

שאלתיו אם ראה את בני, והוא סיפר לי כי אמנם היה אצלו וביקש מחסה, אולם למזלו הרע נמצא לא רחוק מן הבית משמר גרמני מפלוגת „טאט" ועל־כן לא יכול היה לאַשפז את הנער הפצוע. הוא הראה לי משעול־סמוי בו המשיך בדרכו.

אשתו של יאסקו קמה בינתיים משנתה ושמעה את שיחתנו. היא פקדה מיד על בעלה כי ילבש את הפרוָה שלו ויעזור לי לחפש בווידימיר את הילד.

„לך מבית לבית ואל תחזור עד שתמצא את ילדו..."

יאסקו השמן והגבוה, שהיה רשלן מטבעו, חטף את מעילו, הליט את פניו בסודר חם והוריד על ראשו את הכומתה ויצאנו יחד לחפש את בני. שלוש שעות חיפשנו. עברנו מבית לבית, בכל המושב וידימיר, אשר בתיו מרוחקים ומפוזרים היו. לבסוף הציע יאסקו כי נלך לאחים דז'רצינסקי, כחצי קילומטר מווידימיר, בדרך לאנטונובקה.

בשנת 1936 קניתי מאחד האחים האלה חלקת יער. נכנסנו לביתו של האח האחד, קיטן — איננו, לבית פליקס — איננו, בבית פלוריאן — איננו.

„ישנו עוד אח אחד, הצעיר בין הדז'רצינסקים ושמו סטניסלאַב. הוא גיסו של כומר הכפר — אמר לי יאסקו — כאן המקור האחרון של וידימיר. אם לא נמצא אותו במקום זה סימן, כי הוא עבר את וידימיר."

היה כבר קרוב לשעה 4 לפנות בוקר. חלון הבית היה פתוח. לבי פעם בי וכולי רעדתי למחשבה, שמא אשמע גם כאן את התשובה כי הילד איננו. דפקנו בלאט בדלת והגברת דז'רצ'ינסקי, אשתו של סטניסלאב, יצאה לקראתנו. בירכתיה לשלום ושאל־תיה, אם לא ראו את בני עובר ליד ביתם.

„בנך נמצא בביתי".

לשמע דבריה אלה כמעט שהתעלפתי.

יאסקו נפרד מאתנו, נרגש משמחה, והלך לדרכו. האשה ניגשה אלי, אחזה בידי ואמרה בלחש:

„האין במקום איש מלבדך?"

„אין איש אתי" — אמרתי.

„ובכן בוא ואראך".

היא הוציאה אותי לאורה והסתכלה בזהירות מסביב. סגרה בלאט את השער מאחורינו. אט־אט הורידה מכסה עשוי קרשים מעל איבוס הבקר שליד הקיר ולפני עיני נתגלתה ערימה מוצעת במזרן קש ועליו פרוש סדין לבן ובערימה שוכב בני היקר סנדרקה. אני מסתכל — בני שוכב בעינים פקוחות למחצה נים ולא נים.

„שקט, שקט, — אומרת הגב׳ דז׳רצינסקי — נעמוד מהצד ונסתכל בו. אל נעיר אותו".

והנה פקח סנדרקה עיניו וכשראני עומד על ידו אמר בקול שקט:

„האם אתה זה אבא? איך באת לכאן, אבא? ודמעות נצנצו בעיניו.

מעיין הדמעות שלנו נפתח, רצינו לדבר ולספר, אולם הדמעות שמו מחנק לגרוננו ושוב לא יכולנו להוציא הגה.

„הירגע — אמרה אלי הגויה — בנך יחלים בעוד ימים מספר, הפצע הוא קל, הכדור עבר בבשר הרגל".

האשה האצילה

„מלאך מן השמים את", — אמרתי לאשה האצילה הזאת אשר טיפלה בבני כאם.

„אין אני מלאך, אמרה לי, עשיתי רק את חובתי האנושית. רק את חובתי האנושית ולא יותר. אין אתה צריך להודות לי על מעשי, יש רק להיזהר מאוד, כי במקום ובסביבה רוחשים ואורבים חיות־הטרף".

היא סידרה לי מקום־מחבוא בגורן, בין הפשתן והשעורה, ובלבי עלה זיק של תקוה ונחמה.

למחרת, כאשר נרגענו מפגישתנו הראשונה, סיפר לי סנדרקה על מנוסתו ממגרש האיסוף. אמו, שרה, דחפתו ואמרה לו, „ברח בני, ברח, בר מזל הנך, אולי יעזור לך ה׳ ותנצל. האש נפתחה מכל הצדדים. הוא ראה מחזות־אימים. גופות של בני־אדם הרוגים והוא רץ לשדות. הוא זחל כמעט על ארבע, דרך פרורבה לווידימיר. בדרך לקח ממנו נער רועה את מעילו והוא הגיע כמעט ערום ויחף עד לביתם של הדז׳רצינסקים. כוחותיו כבר אפסו וכאן אספה אותו האשה האצילה, ריפאה את פצעו וטיפלה בו כאם...

עשרה ימים נחנו בבית משפחת דז׳רצינסקי, סנדרקה החלים לגמרי, אין לתאר את היחס האצילי של האשה הפולניה הזאת אלינו. אולם המקום נעשה מסוכן מיום ליום. האוקראינים הלאומנים ששנאו מאוד את הפולנים, היו באים כל יום למקום לערוך חיפושים בכפר, בטענות, כי הפולנים מחביאים בבתיהם יהודים. כמה משומרי היערות הביאו את השמועה לשלטונות, כי ראו יהודים משוטטים ביערות הסביבה, והפחד במקום היה ללא נשוא. התחלנו לערוך תכנית של בריחה והחלטנו ללכת להוטה של סופאצ׳וב, גם שם היו לי איכרים מכירים, אתם באתי בעסקי יערות.

לפנות ערב סיירה הגב׳ דז׳רצינסקי את הסביבה ונדברנו, כי אם תתגלה תקלה

כלשהי בדרך תאותת לנו על־ידי נפנוף במטפחת. רק עברנו כברת־דרך מביתה והנה נראה באופק עדר עם רועה אוקראיני. השגחנו מיד בנפנוף המטפחת, התחלנו לרוץ והתחבאנו בערימת חציר שמצאנו באמצע הדרך. נשארנו ללון במקום זה. ־מחרת בבוקר השכם, הגיע בעל החציר ובראותו אותנו מתחבאים הרים קול צעקה ורצה להוביל אותנו לשלטונות הכפר. אני, מרוב פחד ובהלה, נשארתי עומד ומתחנן, אולם בני סנדרקה משך אותי וקרא:

„אבא, נברח מהר!"

הוא התחיל לרוץ, אני נמשכתי אחריו. היתה סכנה להמשיך את הדרך לאור היום. עלינו למחציר של אחת הגרנות עד שיחשיך. גמרנו־אומר להתגנב בלילה ולעבור בדרך ולאדימרץ ליישוב הנקרא — „סופּאַצאָוועך הוטע". היה זה מעשה נועז ומסוכן מאוד, כיון שבעיירה חנתה הז'נדארמריה הגרמנית והאוקראינית. אולם גם להישאר עד הבוקר במקום זה היה מסוכן, כי הציד על היהודים בווידמיר התגבר. בסופו של דבר החלטנו ללכת בעקיפי־עקיפין לכפר פולובלי. אומץ־לבו של בני אשר התחיל לרוץ לפני עורר גם בי את הכוח לעשות את הדרך הזאת. הנתיבה לעיירה שלנו, שתמיד עוררה רגשות שמחה הטילה כעת פחד גדול. לפני שהגענו לשביל העובר את בית־העלמין היהודי התחיל לבי פועם וראשי הסתחרר והלך. לא יכולתי לראות דבר בחשיכה, כל רשרוש הרעיד את בשרי. אולם ילדי הטוב אימצני בדבריו:

„הנה עוד מעט ונעבור בעקיפין את העיירה ונעלה לדרך פולובלי".

בהתאמצות בלתי־רגילה עשינו מרחק של 20 קילומטר והגענו עד לביתו של טוקאצ'וק, איכר ממכירינו הטובים. השעה היתה 11 בלילה. האיכר פקח את עיניו לרווחה והתחיל להצטלב:

„אלוהים אדירים, אמר, הלוא עברתם פשוט את לוע הארי, הלוא כל הכנופיה הגרמנית והאוקראינית נמצאת כעת בעיירה, והמשמרות שלהם משוטטים על־פני הדרכים. בואו מהר הביתה, תנוחו, אתן לכם צידה לדרך. אל תלכו לכפר אלא לחורשה אשר על־יד הכפר".

עייפים ויגעים ישבנו לנוח. הוא הביא לנו חלב ולחם. סעדנו את לבנו, שכבנו על הקש שהביא לנו מהגורן וביקשנוהו שיעיר אותנו לאחר שעתיים, כדי לצאת בעוד חושך לכפר פולובלי.

אחד מחסידי אומות־העולם

לאחר שהאיכר העיר אותנו משנתנו והצטיידנו במזון, שמנו פנינו לפולובלי. מכפר פולובלי הלכנו לכפר זיליניצי, שם מצאנו לאחר חיפושים והתרוצצויות את יעקב דיק ואת אחיו, וכן את בנו של מנחם הקצב. שמחנו מאוד שנזדמנו עם יהודים.

הם הסתתרו בכפר, כל אחד אצל איכר ידיד. יעקב דיק, אמר לנו כי נלך אתם ונמצא מחבוא בבית האיכר מכירם, אולם כאשר ניגשנו למקום הבינונו, כי הדבר לא ייתכן. סיפרנו ליעקב, כי אנו הולכים בדרך ל„הוטה" וכפי שנודע לנו לא היו שם עדיין יהודים מפליטי עירנו. עתה נזכרתי כי באחת החושות, לא רחוק מכפר דולגובולה, נמצא איכר שהוא מכרי הטוב, שמו של האיכר ברטורה. הוא ישב בחושת „רובאן" ולא קל היה למצוא את הדרך אליו. כאשר הגענו לביתו קיבלנו בסבר פנים יפות ואמר:

„אתם אורחים יקרים אצלי, אם ישראל נמצא בצרה כזו, רוצה אף אני להיות בצרתו ולהשתתף ביסוריו".

הוא היה כבן 37, איכר יפה־תואר ובעל אמונה דתית עמוקה. הוא ידע לצטט ברוסית פרקים שלמים מהתנ"ך.

„בואו, אמר אלינו, תנוחו בגרני על המחציר, אצלי מסתתרות 2 נערות יהודיות מדולגובולה. אוכל יספיק לכולכם."

הוא היה מהאיכרים העשירים.

„אמנם ידוע לי, הוסיף ברטודה, כי מסתובבים כאן כל מיני בריות, שהן פריצי־חיות בדמות אנשים והסכנה רבה מאוד, אולם אני החלטתי להציל את מי שניתן להציל".

הוא התחיל לנחם אותי בדברים חמים ולהשמיע פסוקים מדברי הנחמה של ישעיהו, כי עוד נזכה לראות את בנין ירושלים. מלים חמות כאלו מפי אוקראיני היו דבר נדיר וכמעט לא־מתקבל על הדעת בזמן נורא כזה. ואמנם הוקל ללבי בשמעי את דבריו. אולם הבנתי כי סכנה צפויה לנו כאן.

הגיע ערב ראש־השנה. לא היה לי סידור להתפלל בו. ושופך הייתי לפני הבורא תפילות שזכורות היו על־פי, והנה ברטודה עלה אלינו לחציר, שבו הסתתרנו, הביא לנו אוכל והתחיל אף הוא לשפוך את לבו על הזמן הנורא שאנו חיים בו ועל הימים שיבואו לעולם לאחר השואה. שוב השמיע פרקים ופסוקים מן התנ"ך. כך היה פוקד אותנו מפעם לפעם וכך עברו עלינו עשרת ימי התשובה בבית ברטודה האיכר — אחד מחסידי אומות העולם שסיכן את נפשו להציל נפשות מישראל.

בערב יום־הכיפורים הביא אחד האיכרים מהכפר גרעיני שיפון לברטודה כדי לטחון אותם לקמח, שכן בעל טחנת־קמח היה האיש. הוא ביקשו כי ירשה לו ללון בביתו. ברטודה בפחדו שמא ירצה האיכר לשכב בחציר, הציע לו מיטה בביתו, אולם האיכר הצעיר עלה בלילה למחציר, כי השינה בחציר נעמה לו ודאי יותר. בעלותו ראה את כולנו, בנסותנו להסתתר. עם שחר, כאשר קם האיכר והכיר אותנו, ראיתי שלא תהי זו מהחכמה להתעלם ממנו. ניגשתי אליו. היה זה איכר שהכרתיו היטב. הוא הבין את אשר ברצוני להגיד לו. הוא הקדימני ואמר:

„למזלכם, אני אחד הידידים הטובים של ברטודה, אולם האם תמיד אפשר

לסמוך על נסים? אתם יכולים לגרום שהאיכר בעל הנפש היקרה וכל משפחתו יעברו יחד אתכם מהעולם".

לאחר יום־הכפורים ניגשתי לברטודה הודיתי לו על כל הטוב והחסד שעשה אתנו ובקשתיו שיתן לי מכתב־המלצה לאחד ממכיריו בטיקוביץ'. הוא התחיל להפציר בנו שנישאר, הוא ניסה להרגיענו, כי אין סכנה בביתו, אולם אני אמרתי לו, כי שוב אין אנו יכולים להישאר כאן ולסכן את כל משפחתו, עלינו, איפוא מיד ללכת. עליתי למחציר ובקשתי את שתי הבנות מדולגובולה שתלכנה אתנו. הסברתי להן, כי יחסו הטוב של ברטודה ידוע בכפר ויכולים עוד להלשין עליו. אולם הנערות סירבו ללכת ואמרו, כי ברטודה הוא כאָב להן וכי אין בכוחָן לחפש מקלט אחר. ראיתי שכל דברי הם לשוא, ועם אור השחר ירדתי ויצאנו לדרך — לליפנה. ברטודה לינָה אותנו, בברכה שנזכה להגיע לימות־המשיח ולראות את ירושלים עיר הקודש בנויה. הוא נתן לנו מזון לדרך וכך נפרד מאתנו. בליפנה הסתתרנו יומים אצל אחד האיכרים ממכירנו. משם עשינו דרכנו לסופאצ'וב. לאחר זמן, כאשר ישבנו בהוטה של סופאצ'וב שמענו על סופו המר של האיכר היקר ברטודה. שני גויים מדולגובולה — מארקו סאזאן וקלים צ'אַצ'קו, עקבו אחריו ונודע להם כי נערות מסתתרות בביתו, בזמן האחרון הסתתרו אצלו גם שני בחורים יהודים. נערך חיפוש בביתו על־ידי המשטרה הגרמנית.

שאלוהו, אם נמצאים בביתו יהודים מסתתרים. הוא ענה בשלילה. אולם לאחר חיפוש מצאו את ארבעת המסתתרים. ירו בהם מיד, ואחר־כך ניגשו לברטודה ושאלוהו משום־מה עשה את הדבר הזה. ברטודה עמד בגבורה ובקדושה בחקירה זו. הוא ענה לגרמנים:

„אתם יכולים לקחת את גופי, אולם את נפשי לא תקחו!"

הם ירו בו ושרפוהו. כך הומת על קידוש־השם האיכר הקדוש ברטודה. יהי זכרו ברוך!

בסוכות אשר ביער

בימים שלאחר מכן מצאנו כמה יהודים מולאדימרץ יושבים בסוכות ביער. כל אחד מהם הקים סוכה לפי יכולתו — לרוב מענפי העצים. הפולנים מן הסביבה עזרו להם לבנות את הסוכות הללו, והיו מודיעים אם נערך מצוד או חיפוש על־ידי הגרמנים או האוקראינים. הפרטיזאנקה כבר התחילה לפעול, והמצב השתנה קצת לטובה. בין השרידים מצאנו כאן את יעקב בס ומיכל ויסמאן מרפאלובקה. יעקב בס הזמין אותנו לסוכתו, אולם הוא לא היה בעל הסוכה, אותה בנה מיכל ויסמאן. מיכל היה הולך לבתי־האיכרים בסביבה כחובש ורופא. זמן־מה נשארנו במקום זה. מפעם לפעם נערכו מצודים בסביבה והפולנים היו מודיעים לנו על כך בעוד־מועד.

במצוד כזה נפלו בידי הגרמנים 6 יהודים מסביבתנו, שנתפסו בסוכתם. הם

הובלו עירומים על־ידי הגרמנים והאוקראינים, שבראשם עמד גוי מסביבתנו בשם קלים צ׳אצ׳קו. נזכר אני בליל־מצוד מעין זה, ליל סערה. אחר חצות העירו אותנו מהשינה, התנעולת שלי נקרעה, רגלי נפוחות היו מאוד, ולא יכולתי לשימה על רגלי, נאלצים היינו למהר ולברוח מן המקום. כולם כבר התפזרו ביערות ואני לא יכולתי לרוץ אחריהם. בני סנדר עומד ומחכה לי. מרחוק כבר שומעים אנחנו את קול הציידים הגרמנים. אני רץ בכל כוחותי, אולם רגלי כושלות ואני נופל, לעתים קרובות. סנדרקה מרים אותי בכל פעם, הסערה והשלג מסנורים את העינים. העמקנו ביער. אמנם את קול המרצחים כבר לא שמענו, אולם דרכנו אבדה ולא ידענו אנה נבוא. רגלי היחפות קופאות מקור. אין נפש חיה מסביב. הרבה זמן שוטטנו כך עד להתעלפות והנה מצאנו את עצמנו שוב על־יד הסוכות כשהן ריקות מנפש אדם. המרצחים הגרמנים עברו מכאן הלאה.

צנחנו על אצטבאות הסוכה הריקה ושקענו בשינה. עם אור השחר מצאונו הפולנים מהסביבה נבהלים מאוד, הם סיפרו כי החיפושים נערכו בכל הסביבה. כמה פולנים הוכו באכזריות רבה, ונערכו חיפושים מדוקדקים בבתים. שאלנו אותם לאן פנו היהודים שהתגוררו בסוכות והוגד לנו, כי הבריחה היתה למולצ׳יץ.

הכפר מולצ׳יץ היה ידוע מאז ומתמיד לשמצה, כפר של פורעים ורוצחים. עוד לפני המלחמה נרצחו יהודים בכפר הזה. אולם עתה נשתנו תושביו לטובה. ידענו, כי הפרטיזאנקה פועלת בכפר ובסביבה וישנם הרבה איכרים המגישים את עזרתם לשרידינו, בכל זאת פחדנו מאוד שמא תארע לנו תקלה בדרך.

כשני קילומטרים לפני הכפר ראינו ילדים משחקים ליד בית איכר. נכנסנו לבית. היה זה ביתו של הרופא קריבוביץ שפעל בפרטיזאנקה והיו לו קשרים עם הפרטיזאנים. הוא סיפר לנו על הציד והחיפוש שערכו כאן הגרמנים והאוקראינים הלאומנים שנתקראו „בולבובצי״. נודע לנו שהיהודים שעזבו את סוכותיהם בסופא־צ׳וב עברו במקום אחד את הנהר סטיר ושמו פניהם לוויַרוּשצ׳י קונוֹן. אולם כדי להגיע לשם חייבים היו לעבור מקום אחד בנהר, שהמים טרם קפאו, מקום ביצות שהמעבר בו קשה היה מאוד. קריבוביץ הוביל אותנו לאחד האיכרים שקיבל על עצמו להעבירנו דרך הנהר. הוא הלך לפנינו ואני החזקתי בחגורתו. נכנסנו למים הקרים עד לצוָאר. הלכנו בשבילים צרים והוא הראה לנו הדרך לקונוֹן. לאחר הליכה של עשרים קילומטר בערך הגענו, עייפים, רצוצים ורטובים לביתו של קונוֹן. הוא ציוָה מיד להביא לנו בגדים אחרים, את כל בגדינו החלפנו — מהכתונת אשר לעורנו ועד לכובע שעל ראשנו. הרגשנו כאילו נולדנו מחדש, מצאנו שם גם את פניה מרפאלובקה, שהיתה אצל ורויושה ארכיף. שוב מצאנו קשר עם היהודים השרידים מעיירתנו ומהסביבה. ורויושה ארכיף היה איכר דתי מסוגו של ברטודה. גם הוא היה משמיע פסוקים מספר־הספרים ובכל מאודו ביקש להושיט לנו את עזרתו. וכך ניתן לנו להחליף־כוח במקום הזה.

והנה שוב בהלה. ה„בולבובצים״ באים. אימתם של אלה גדולה היתה על

הסביבה. הם לחמו נגד הפרטיזאנקה ובעיקר מחפשים היו את שרידי היהודים והפולנים.

התפזרנו שוב ביערות ובחושות ונדדנו בדרכים־לא־דרכים למקומות שבהם היתה יד הפרטיזאנים על העליונה. לילה אחד בעברנו בדרך למוזריץ׳ מצאנו ביער אשה עם תינוק על זרועותיה. זו היתה רבקה, אשתו של רוזמאן, אחותו של בריל שוורצבלט. כאשר הגענו לחוָה הראשונה ונכנסנו לבית איכר, נכמרו רחמיו של האיכר על האשה עם התינוק והרשה לה להישאר ללון ולנו הוא אמר:

„לכו חַפשו לכם מקום אחר״.

הסתובבנו בלילה רעבים ורועדים מקור, עד שמצאנו סוכה ריקה. שכבנו על האדמה הקרה התכסינו בקש שמצאנו בסוכה ועם שחר שוב יצאנו לחפש לנו מסתור.

חזרנו בדרך המובילה למולצ׳יץ וכאן מצאנו באחת החושות מקלט. אשתו של האיכר קיבלה אותנו יפה וסידרה לנו מקום בביתה לכל חָדשי החורף, עד לפני פסח. בני סנדרקה היה עובד אצלם בשדה ובבית. גם אני עזרתי להם בכל עבודות הבית וכך עברה עלינו תקופה של מנוחה, לאחר נדודינו הקשים.

בהתחלת האביב של 1943, שמענו על הנצחונות הגדולים של הרוסים בסטלינ־גראד. לסביבתנו הגיעו מחנות גדולים של פרטיזאנים עם תותחים, וכלי־נשק אחרים. ותקוָה התחילה להבהב, כי עוד מעט יבוא סוף לנדודים ולעינויים.

תפילה בציבור

שוב התאספנו, שרידי היהודים, בטיקוביץ, מצאנו שם את יעקב־בר ורחל מטיקוביץ. שוב הקימונו סוכות והיינו מביאים לנו אוכל מאיכרי הסביבה.

על־יד מחנה הפרטיזאנים של שיטוב התאספנו כל שרידי היערות והסביבה. שם היינו יחד עם פליטי עירנו ראובן בריל, מנדל בורקו וגיסו ברזניק וכן כמה יהודים מדומברוביץ. נודדים היינו בעקבותיהם של הפרטיזאנים, ממקום למקום. כך הגענו לסיצ׳ין, שם היתה חוָה פולנית גדולה של האציל צ׳רטוריסקי ובהּ בריכות דגים. אכלנו דגים במקום לחם.

ערב ראש השנה תש״ד. התאספנו ביער שרידי ערים ועיירות — היו בינינו יהודים מסטיפן, סארנה, ולאדימרץ, דומברוביץ, זלוציק, רפאלובקה, דובאָ ועוד. — היה זה באחד מיערות פינסק, יער ניגובשץ, התקנו מקומות־ישיבה מן העצים וכאן ערכנו תפילה בציבור. תפילה זו ביער, לא תישכח מלבי לעולם. רק שני סידורי־תפילה היו לנו. החזן היה יצחק פייגלשטיין או כפי שנקרא אצלנו איציק מדובאָ. הוא התפלל בקול רם, בנוסח חסידי סטולין, הד תפילתנו נישא הרחק בין העצים ומכל קצוי היער התאספו ובאו גברים ונשים, אפילו הפליטים הפולנים שהיו אתנו באו גם הם לשמוע אל תפילתנו. קולות הבכי קרעו את השחקים.

אחרי התפילה נשא יצחק מדובאָ נאום קורע־לב.

„עומדים אנו על קבר האחים הגדול. אל לנו להישאר בארץ הדמים. חייבים אנו כיהודי ספרד להתחייב בשבועה כי לא נישאר בארץ חורבן עמנו, אלא לשים פנינו לארצנו הקדושה...״

מחלה ותלאות

חג הסוכות של אותה שנה. ושוב אנו יושבים בסוכות אולם על־יד מחנות פרטיזאנים, פלוגת „קושצ׳יושקה״ שמפקדה היה היהודי פניסביץ׳, יהודי מתבולל שגילה מורת־רוח כלפי שרידי היהודים שהתאספו במקום זה. כאן נמצאה גם פלוגת „ואנדה ואסילבסקה״. רבים מהפליטים היהודים הועסקו במלאכות שונות על־ידי הפרטיזאנקה. הגרמנים כבר נוחלים מפלות, אולם לעתים תכופות עורכים הם במקומות הללו התקפות־אויר חזקות. בשעות ההתקפה היינו מתפזרים ביער ומסתתרים מתחת לעצים ולשיחים. נזכר אני בהתקפה אוירית כזו ליד דולסק. נמלטנו מן הסוכות עירומים בקור הסתיו. סנדרקה לקה במחלת טיפוס קשה. שוכב היה בסוכה על מצע של קש וחומו גבוה. לא רופא ולא חובש במקום, לא תרופות ולא מזון מתאים להחיות את נפשו. מתדפק הייתי על פתחי האיכרים לבקש קצת חלב בשבילו. מצבו הורע מיום ליום. יום לפני משבר המחלה, שרוי היה בחוסר הכרה כמעט. כל הלילה ישבתי ליד מיטתו ושפכתי דמעות. למחרת הוקל לו קצת, החום ירד ולאט־לאט החלים. בעזרתו של יהודי אחד מֶסרניק, השגתי אצל האיכרים חלב ובשר עוף להבריאו לאחר מחלתו הקשה. יום אחד נודע לנו, כי קרובנו, איסר אפלבוים, נמצא באחד המחנות של הפרטיזאנים, ליד יאנובה, כמנהל המשק של המחנה. התנעולת שלרגלינו היתה קרועה לגמרי; הגשמים חזקים היו והביצות בסביבות פינסק גדולות מאוד, החלטנו, איפוא, ללכת למחנהו של איסר ולבקש מגפים.

בדורוז׳ין, הכרנו את מנהל טחנת־הקמח, יהודי בשם פומרנץ, שהיה ממונה גם על המשק במחנה הפרטיזאנים. רצינו להצטייד ברשיון, כדי ללכת למחנהו של אפלבוים. קבלת הרשיון כרוכה היתה בקשיים. יצאנו לדרך בלי רשיון.

בעברנו ביער ראינו, כי דוהר לקראתנו פרש, קצין פרטיזאני צעיר. בהשגיחו בנו קפץ מיד מסוסו שלף אקדוחו וכיוונו אלי.

„מי אתם ומאין אתם באים?״ צעק בקול.

התחלתי להסביר לו, כי אנו מאיזור רובנה וכי הולכים אנו לראות את קרובנו ליד יאנובה. הוא התחיל לחפש בתרמילי, הוציא את הטלית והתפילין ואת הסידור שהשגתי בזמן האחרון. בסידור היה דף כתוב, באידיש.

„*מה כתוב בדף הזה?*״ התחיל לצעוק.

רציתי להסביר לו, אולם הוא הפסיקני בהטיחו: „אתם מרגלים, למה אתם משוטטים בדרכים?״ התחלתי להתחנן ולהסביר לו, שיש לנו מכיר מנהל הטחנה

בשם פומרנץ ואנחנו הולכים לראות את קרובנו במחנה. הסברתי לו, כי יכול הוא לשאול „בסובדיט" ולהיוכח כי כנים דברינו.

„טוב, לכו לכם, אינני חושש כי תברחו. אלך ואשאל, אך אם יסתבר כי משהו לא נכון בסיפורכם אשיגכם ואירה בכם מיד.

הוא עזבנו ולא שב לרדוף אחרינו ואנחנו הגענו למחנה של איסר אפלבוים.

איסר שמח לבואנו. הוא אמר, כי ביכולתו לספק את כל צרכינו. הוא הציע לנו להישאר אתו ועזר לנו כמיטב יכלתו. אולם מגפים לא היתה לו אפשרות להשיג. לא הספקנו לנוח מתלאות הדרך והנה התקפת־אויר גרמנית. התפזרנו ביער, וכאשר נגמרה ההתקפה, אמר לנו איסר, כי מקום זה מסוכן. פה היו נערכות התקפות לעתים קרובות, כיוָן שקרובים היינו לתעלת דניפר־בוג, קרבה של שלושה קילומטרים בלבד. הוא יעצנו לחזור לדורוזין. שמענו לעצתו וחזרנו.

רק הגענו לדולסק ושוב התקפה חזקה. ושוב בריחה מבוהלת ובקשת מחסה ביערות. רגלי כבר כשלו ולא היה בי כוח לגרור אותן. ואנו חייבים היינו לעבור מהר בביצה גדולה מאוד. סנדרקה עמד וחיכה לי. הפרטיזאנים החלו לצעוק כי אנו משבשים את המעבר, סנדרקה התחיל לבכות מרוב התרגשות, בכל כוחו עזר לי להתקדם. בקושי וביסורים עברנו במקום והגענו ליער בו הסתתרנו עד שההתקפה שככה.

התקפות אלו היו הולכות ונשנות לעתים תכופות. זמן רב נמשך מצב זה. יום אחד שמענו את הבשורה, כי הרוסים שיחררו את פינסק וכן כל איזור רובנה.

שרידים מוכים ומדולדלים יצאנו לחזור כל אחד לעיירתו. ארבעה מעיר ואחד ממשפחה — רצוצים ועייפים, עצמות יבשות נשארנו מכל יהודי והלין. עברנו את פרקאלי ומצאנו צבא סובייטי. בדרך ראינו את האוירונים הגרמנים שהופלו על־ידי הרוסים, ראינו את השבויים הגרמניים שהובלו לרוסיה וחשנו משהו מרגש הנקמה במרצחי עמנו.

עם השחרור

קודרים ושחוחים חזרנו לולאדימרץ, העיירה, שבה נולדנו, גודלנו, חונכנו, בה ראו חיים דורות של יהודים.

עיירתנו נהפכה בשבילנו בית־קברות גדול. לא היה בה סימן של הרס, כל הבתים ברחובות ובסמטאות נשארו כאשר היו לפני החורבן, אולם המוות שלט בכל.

היה זה אביב. הבריאה מסביב התעוררה לחיים ובלבנו שואה. חָזרנו ביום ששי. ביום זה היו נרות השבת נדלקים בכל בית — וכעת אימה־חשכה מסביב. לא יכולתי לעבור ליד ביתנו. אשתי היקרה, בני יעקב, בתי אסתרקה, אחי, אחיותי, סנדר, גדליהו, יהודה נחמה, חנה ושרה, — כל החיים הרעננים והצעירים האלה עמדו לנגד עיני — החיים אשר נכרתו.

ראיתי מרחוק את בית דודי, ר׳ משה אייזנברג, שאף אחד לא נשאר ממשפחתם. זכרתי את ר׳ משה היהודי התלמיד־חכם ממוטילי, שלא פסק פומיה מגירסא; את בניו יעקב וזאב אייזנברג ואת בנותיו. זכרתי את ערבי השבתות בהם היה מנעים בסיפוריו מפרשת השבוע, מהתלמוד ומהזוהר.

בכל מקום שעברתי היו תמונות שונות עולות לנגדי. תמונות של ולאדימרץ היהודית — ולאדימרץ החיה, רבת החסד והתפארת.

„ריבונו של עולם — בכה לבי בקרבי — מדוע הגיענו כל זה? מדוע פקדה אותנו השואה הזאת?"

אל כל אשר פנינו ראינו רק נכרים וזרים. כל הבתים נתמלאו צבא רוסי. מצאנו מקום בבית, שנקרא פעם בית יהושע מרים דבורה'ס. כל יום ששהינו במקום כשנה ארך לנו.

האדמה בערה מתחת לרגלינו. רצינו למהר ככל האפשר ולברוח, אולם נאלצים היינו לחיות בבית־העלמין ששמו ולאדימרץ, כ־4 חדשים, עד שיכולנו לצאת ממנו. הרוסים דיברו על לבנו כי נישאר בעיירה, כי נשוב ונבנה כאן את חיינו החדשים...

קיבלתי משרה בעיריה ויום־יום שמענו נאומים על המשטר החדש, איבן שמאי, אחד האיכרים, ידיד־אמת, היה בא לבקרנו. אתו הלכתי לראות את קבר קדושינו. על פני השטח עוד היו מפוזרות עצמות יקירינו. הבאנו אותן לקבורה, גדרנו את המקום. זה החסד האחרון שעשיתי עם המתים, לפני אשר עזבתי את עיירתנו לנצח..

ליד קבר הקדושים

קבר הקדושים

ספרי־תורה מולאדימרץ והסביבה מובאים לקבורה ברובנה

ליד בורות־ההרג

זלדה בס ובנה נתן ומכתבם האחרון

טהיערע ליבע

מיר זענען שטאַרק מיט אויפגעהייבענע קעף אַלע אָפּנונגען גיין ניט פאַרלאָרען מיר האָפען ביז דער לעצטער מינוט אויף ג׳ איך קוש אייך מיינע טהיערע זייט שטאַרק ווי עס מאַכט זיך ג׳ זאָל אייך עלפען, זעלדה, אייער געטרייע — ווי עס זאָל ניט זיין. זעלדע.

איך גריס דיר טאַטע. דוד רבקה, פניה מי גערייען שטאָלץ. זייט געזונט נתן

יקירי אהובי,

אנחנו חזקים, ראשינו מורמים כל תקוותינו לא אבדו עדיין. אנחנו מייחלים לאלהים עד לרגע האחרון. אני מנשקת אתכם, יקירי. היו חזקים בכל אשר יבוא יעזרכם אלהים. זלדה.

המסורה לכם איך שלא יהיה, זלדה.

דרישת־שלום לכם אבא. דוד רבקה פניה. אנחנו חזקים היו שלום. נתן

יעקב־בר זלצמן, פארטיזאן מצטיין, שנפל בקרב עם הגרמנים

סנדר אפלבוים

שנים ממשפחה

היה זה חודש אוקטובר 1941 כאשר יצאנו, כל בני המשפחה מעיר־מגורינו רפאלובקה ועברנו לולאדימרץ. חמש נפשות מנתה משפחתנו: אמא, אבא, אחי יעקב, אחותי הקטנה אסתר׳קה ואני. ולאדימרץ היתה עיר־מולדתו של אבא. בה רבים היו קרובי משפחתנו. סבורים היינו, איפוא, כי במקום זה יקל עלינו לעבור את ימי־הרעה. הסביבה של ולאדימרץ ידועה היתה היטב לאבי ורבים מבין הכפריים נמנו עם מכריו הטובים. משלח־ידו של אבא, בעתות השלום, היה עסקי יערות, מכאן ההיכרות שלו עם דרי הכפרים, מהם ידידיו ומעריציו ממש. כל אלה עוררונו לקום יום אחד, לעקור מרפאלובקה ולנדוד לולאדימרץ.

בעיר־מולדתו של אבא

אני גופי הכרתי היטב את העיירה הזאת. בימי החופש רגיל הייתי לבוא ולהתארח אצל קרובי, דרי המקום. חיבבתי מאוד את הרוח הטובה שעיירה זו נתברכה בה. אולם עכשיו, בהגיענו לכאן היו פני הדברים אחרים לגמרי. לא עבר זמן רב וכל יהודי העיירה נצטוו על הגבלות, בכל הנוגע לצאתם ולבואם — פירוש הדבר גיטו. אָמנם המקום לא הוקף בחוטי־תיל, אך היציאה ללא רשות וכן חציית הרחוב אסורים היו. ברחובות, בו הוקם הגיטו, התגוררו גם היהודים אשר הובאו מכפרי הסביבה והצפיפות היתה רבה.

בידי הגרמנים היתה רשימה מדויקת של יושבי הגיטו ולפי הרשימה הזאת היו בודקים אם הכול נמצאים במקום... כל אחד מאתנו היה מסומן בשני טלאים צהובים — טלאי על הגב וטלאי על החזה, למען יכירונו היטב ולא יטעו בנו, חס ושלום. מפה לאוזן היו מוסרים זה לזה על הדברים האיומים המתרחשים — אנשים נשלחים אי־שם למקומות־עבודה, כביכול, ואינם חוזרים... נבחרה מועצה יהודית שחבריה היו, יעקב אייזנברג, נתן צ׳רניאק, יעקב צ׳רניאק, בן־ציון ז׳וק ועוד.

מצבם של חברי המועצה היה קשה מאוד. אלה היו דמויות אהובות ומוכרות בעיירה ורצונם לעשות לטובת הציבור לא נשא עכשיו פרי. מפעם לפעם באו הגרמנים אל המועצה בתביעות, כי יספקו להם סכומי זהב גדולים, דברי הלבשה שונים וכו׳. רוח של דכאון ואזלת־יד נשתלטו מסביב. אולם בולאדימרץ, שהיתה מפורסמת במוסדות הצדקה שלה, ביחסי־הריעות, שבין כל התושבים, הוסיפה מסורת זו של יחסים טובים לשמור על גחלתה. לפיכך היה בה המצב טוב יותר מאשר במקומות אחרים.

אנשי־מופת

משפחתנו התגוררה עתה בביתו של יוסף־חיים לוסטרניק — בית שהיתה בו בעבר אכסניה. בדירה זו הוקצה לנו חדר אחד ובו הצטופפו חמש הנפשות של משפחתנו. אני התיידדתי באותם הימים עם הילדים של משה'ל האופה. בחדר שני של דירתנו התגוררה משפחה שבאה כאן מן הכפר חינוצ'י. אבי משפחה זאת קרוי היה על שם המקום, ממנו הוא בא: „חוניה דער חינוצ'ר". היו אלה אנשים פשוטים, אך נדיבים ותמימי־לב. כמשפחה אחת היינו, זכור לי, כי חוניה זה הצליח להביא לגיטו, בבואו מן הכפר, כמה שקי קמח, והם היו מתחלקים אתנו שווה בשווה בפת־בגַם. גם בימים אלה פעל ועד־נשים ואחת מחברות הוועד היתה קרובתנו חנה אייזנברג. מפעם לפעם היינו מקבלים תמיכה מן הוועד וגם אנו היינו מתחלקים עם משפחתו של חוניה. בין אמי לבין אשתו של חוניה שררו יחסי ידידות והבנה והדבר הזה הקל על חיינו ועורר רוח־טובה של מסירות נפש. אמי היתה ממקצועה עושה מחוכים וזמן מסוים המשיכה גם כאן במלאכתה זו, בשביל נשי הגויים. הללו הבריחו לגיטו זרעי תפוחי־אדמה כשכר לעבודתה. לא רחוק מן הבית סידרנו גינה קטנה, וזרענו בה תפוחי־אדמה. זוכר אני, כי יום אחד בא יוסף סליבקין ואמר לאמא, כי נדמה לו שגונבים את התפוחים מן הגינה ואמא אמרה לו:

„שיגנבו להם, בטוחה אני, כי אנשים שבעים אינם גונבים תפוחי־אדמה. ודאי רעבים הם כמונו".

משפחתו של חוניה הצטיינה ברוח של אופטימיות ובכוחם היה להשרות רוח זו גם על זולתם. מעולם לא נתפסו ליאוש. כבר היו שמועות ודאיות על רציחות שנערכו במקומות שונים בסביבה, וכשהדכאון השתלט על רובנו, היה חוניה מתריס כנגד בעלי המרה השחורה ואומר:

„יהודים, אבל תבינו דבר אחד, אסור ללכת בראש מורד. יש לחַפש דרך, אסור להתייאש!".

הוא היה מעלה מדי פעם תכניות של בריחה מהגיטו. לפי דבריו רבים היו בכפר־מגוריו ובכפרי־הסביבה ידידיו הגויים והוא האמין בכל לב, כי הללו עתידים לעזור לו בעתות־המצוקה. בתכניותיו אלו לא הביא בחשבון רק את משפחתו אלא גם אותנו. בכלל היה לבם של בני משפחה זו נתון תמיד לזולתם. כחמישה־ששה חדשים גרנו אתם במחיצה אחת ואין אני זוכר שתיפול קטטה בין בני המשפחה. והרי יש לזכור שהיו אלה ימי־חירום וזוָעות. עד היום רואה אני בהם אנשי מופת הממלאים את הלב הרגשה נאצלָה.

אולם גם ההנָיה הכללית של ולאדימרץ הוסיפה לתרום לעידודנו. אנשים השתדלו לשמור על רוח איתנה, ככל האפשר.

הייתי אז נער כבן שלוש־עשרה ונכללתי עם רבים אחרים שיצאו לאסיף תפוחי־אדמה. זוכר אני, כי בזמן האסיף היו במקום שתי נערות ששמותיהן נשתכחו ממני,

והן היו שרות ומדקלמות בעת ההפסקות ולפעמים מתבדחות על חשבון נותני־העבודה שלנו.

בולאדימרץ נשמרה גם עתה העממיות שבה ועוד מוסיפים היו להשמיע כאן דברי בדיחותא מפעם לפעם.

היו לי כמה חברים ששמותיהם נשתכחו ממני. אחד מהם היה בנו של בן־ציון ז׳וק. זוכר אני שהיינו לפעמים מתכנסים ביחד, בביתו של משה׳ל האופה ומתכננים תכניות של בריחה, בעד החלון של בית זה אפשר היה לראות את מרחבי השדות והיער, את הפארק ואת שדות האָחוּ הנרחבים. כל אלה עוררו בנו תקוות, כי ישנם עוד מרחבי־מחיה בעולמנו ויש מקומות להסתתר בהם ואף להתנגד לצוררי עמנו. שמועות כבר היו מהלכות על לוחמים מופלאים המסתתרים אי־שם במעבי היערות ונוקמים בגרמנים.

בדרך כלל לא היו הרבה גרמנים בגיטו. בעיקר שלטו כאן האוקראינים. ולעומת יישובים אחרים היה המצב בולאדימרץ נוח יותר, באורח יחסי. עובדה זאת ניתנת להסבר על ידי כך, שמפקד המשטרה של הגיטו, אנדריי מוּחָא, היה ידידו הטוב של יעקב אייזנברג. אנדריי מוּחָא השתדל תמיד לרסן את השוטרים האוקראינים, ככל האפשר ולא פעם הצליח בכך. זכור מקרה מאותם ימים המעיד על יחסו של גוי זה ליהודים.

מאחד הכפרים שבקרבת ולאדימרץ, בו התגוררו כמה משפחות של יהודים. הגיעו יום אחד שמועות, כי אוקראינים מתנפלים על היהודים, שודדים ורוצחים. משנמסר הדבר לאנדריי מוּחָא, יצא עם קבוצת שוטרים לאותו מקום והצליח לתפוס את השודדים ואף להחזיר את הרכוש ליהודים. דברים אלה שמענו מפי יהודי שבא מאותו כפר ואשר הועבר לאחר מכן לגיטו ולאדימרץ.

אולם יחסו המיוחד של מפקד המשטרה יכול היה להקל רק במידת־מה, אך לא לשנות את הדברים מעיקרם, כיוָן שמטרתם של הגרמנים היתה ביעור היהודים והשמדתם ויום זה לא איחר לבוא. תכניתם־השטנית של הגרמנים היתה מחושבת היטב ולפיה פעלו בכל מקום וכן בולאדימרץ.

יום־ההשמדה מתקרב

זמן־מה לפני יום־הטבח, ואין אני זוכר בדיוק אם שבוע ימים או שבועים, נצטווּ כל יושבי הגיטו להתכנס ליד הבריכה, שמאחורי הגמינה, לשם מיפקד כללי. לפי דבריהם של הגרמנים היתה מטרת המפקד להיוָדע אם לא ברחו יהודים מן הגיטו. כל יושבי הגיטו הופיעו באותו מפקד ולאחר הבדיקות חָזרנו כולנו לדירותינו. ושוב נמשכו החיים כרגיל, על תלָאותיהם ופחדיהם.

אני הייתי יוצא לעבוד בשדה, אבא היה עובד בהעמסת עצים ברכבת. אחי

יעקב עבד במועצה היהודית. כבר עמדנו בחודש אלול ושמועות רעות החלו להלך בעיירה. הכול חשו, כי משהו עתיד להתחולל. גויים היו מספרים, כי הגיעה לסביבה תגבורת של אנשי משטרה. בשורות־איוב על קהילות יהודיות שנתחסלו ותושביהן נרצחו, הטילו אימה ומבוכה. היו משפחות שהחלו להכין לעצמן מחבואים שונים במרתפים ובעליות־גג. כמה קבוצות של יהודים שעבדו מחוץ לולאדימרץ לא חזרו לגיטו, ועקבותיהם לא נודעו.

היה זה ביום ד׳ או ביום ה׳ בשבוע. באותו יום נתרבו מאוד שמועות־הזוָעה. הכול ידעו, כי ביום ו׳ צריך להיערך מפקד־תושבים ומשום־מה הטיל המפקד הזה איזה פחד מיוחד, ידע הלב מה שהוא מנבא.

טרחנו, איפוא, להימצא יחד עם קרובי משפחתנו. באותו יום סופר בעיירה שבאו הרבה שוטרים עם קצין־משטרה מאַנטוֹנוֹבקה. מישהו מסר, כי חופרים בורות מאחורי העיירה. באותו יום באתי ליודנראט לראות את יעקב אחי, ונשארה חרותה בזכרוני התמונה. שרייבר — שהיה המזכיר של היודנראט יצא מתוך הבנין ופנה אל האנשים שנתאספו במקום ואמר:

„יהודים, לא נותר לנו דבר לעשות, אלא להרעיל את עצמנו!"

באתי הביתה וסיפרתי את הדברים לאמא, אולם הוספתי, כי אין אני מאמין, כי אמנם כלוֹ כל הקיצין. לפי דעתי ייערך מפקד ונשוב הביתה כמו בעבר, אולם במשפחתנו כבר רבתה החרדה. נפרדנו באותו יום ממשפחת חוניה, שגם הם היו עתה מדוכאים ואובדי־עצות והלכנו לעת־ערב לביתו של יעקב אייזנברג.

באותו ערב עֵדים היינו למקרה בלתי־רגיל ובעל משמעות מיוחדת. לביתו של יעקב אייזנברג באה משלחת של אוקראינים, ודאי ביוזמתו של אנדריי מוּחָא, ואמרה ליעקב, כי מוכנים הם להציל אותו וכמה מקרובי משפחתו. יעקב עצמו רוָק היה, אולם הוא השיב את פניהם ריקם ואמר, כי גורל כל העדה היהודית יהיה גם גורלו. הוא לא יחיש לעצמו מפלט, ואותם יפקיר. כדי שהמקרה הזה לא יעורר בהלה בין בני המשפחה, השתדל יעקב להרגיע את הרוחות. אולם הכול כבר שרויים היו בפחד רב. כל הלילה לא עצמנו עין.

התנהגות נאצלה זו, של יעקב אייזנברג העסיקה אותי הרבה מאוד בנדודי ביערות, בשעה שנתון הייתי להרהורי־לב על המושג קידוש־השם. על מעמד זה, שהייתי עֵד לו, נוספו אחר־כך דברים שהיו מספרים עליהם ביער, כיצד הלך יעקב ראשון לבורות, כיצד תלה את מקלו על אחד העצים ונשא ברגע האחרון את מבטו על העדה הנידונה למוות וירד לבור. מה יכול היה להוכיח מבטו זה באותה שעה? האם ביקש לומר, כי תמיד היה אתם, כי תמיד פעל לא לטובת עצמו, כי־אם לטובתם? כי גם עתה, מכל האפשרויות שהיו בידיו הוא בחר רק באפשרות האחת להיות עם כל העדה? — אלה היו הרהורים שבאו לאחר מכן, אולם עתה נתונים היינו בתוך־תוכה של הזוָעה ולא במעגלי־הגות.

צוָאתה של אמי

האיר הבוקר של יום ו׳ בשבוע, יום ט״ו באלול, שנת תש״ב. מרחוק נשמעו יריות שנתפרשו לנו כיריות אל אנשים בורחים. הגיעונו קריאות של שוטרים, שהיו עוברים מבית לבית ומוציאים את האנשים למקום הכינוס. לפנות בוקר עברנו לביתו של דודנו סנדר אפלבוים, שהיה בשכנות עם ביתו של יעקב אייזנברג. הנה הגיעו גם לכאן השוטרים והחלו להאיץ בנו, כי נצא.

תחילה השתהינו קצת ולא נחפזנו, אולם הם פתחו בגידופים ובאיומים. יצאנו החוצה. היה בוקר נאה ושמשי. אני הלכתי ליד אמי, ואחותי אסתר׳קה הלכה עם אבא. מסביב נראו משפחות־משפחות ההולכות יחדיו אל מקום המפקד. כפופי ראש הלכו האנשים והלומי־פחד. אין־זאת, כי רובם הרגישו את השואה המתקרבת. ראיתי משפחות הולכות ובוכות ומתנשקות נשיקות של פרידה. כנגד זה זוכר אני, כי שמואל אלימלך ו„הלמד וָוניק״ יצאו עטופים בטליתותיהם והיו מהלכים זקופי קומה ומעודדים את רוחות האנשים שלא יאבדו את הבטחון בבורא. עד היום יפליאוני כוחות־הנפש העצומים שיהודים אלה גילו בשעות־המוראים האלה.

„ואם אמנם נגזר עלינו למות, נמות כיהודים כשרים, בקריאת ,שמע ישראל׳ ובאמירת וידוי״.

אני שרוי הייתי בפחד גדול וזוכר אני כי שאלתי את אמי:

„אמא, האומנם לא נשוב כבר הביתה?״

„אינני מאמינה, כי נחזור, סנדרקה. זכור בני, עליך לעשות את הכול כדי לברוח. עליך להישאר בחיים, אל תתחשב בשום דבר. אתה צעיר וזריז. תרוץ בכל הכוחות, אם תהי רק אפשרות, עליך להישאר בחיים, בני, זכור כי זאת היא צוָאָתי: עליך להישאר בחיים!״

דבריה נאמרו באיזה כוח פנימי בלתי־רגיל ונשמעו לי כעין השבעה של קדושה, שעלי לקיימה בכל כוחי ואסור לי להפר אותה.

לבי כמו הפסיק מלדפוק ואני שאלתיה באפס־נשימה:

„ומה יהיה אתך אמא, ומה יהיה עם אבא ועם אסתר׳קה, איך אני יכול לעזוב אתכם?״

„אל תחשוב עלינו, אמרה בתוקף, אתה שומע, אסור לך לחשוב עלינו, עליך לרוץ הראשון, אם רק תהיה אפשרות ואנחנו כבר נרוץ אחריך.״

ושוב הלכנו מחשים אל מקום הגזירה ופתאום שמעתי שוב את קולה של אמא. קול של כאב נעכר ושל חשבון־נפש, באמרה לאבא:

„קוינו להוביל את ילדינו לחופה ואויה לנו, כי למקום אחר אנחנו מובילים אותם, למקום אחר״.

הגענו לרחבת־השוק, מקום־שם עתיד היה להיערך המפקד; יעקב אחי לא היה אתנו, הוא נמצא בין עובדי היודנראט. היו דוחק וצפיפות איומה; אנחנו השתדלנו

לעמוד במקום שאין בו צפיפות, מתוך כַוָנה שאם יצטרכו לברוח יקל עלינו יותר...

פתאום נשמעה יריה בקרבת מקום ומישהו צעק בקול רם ומזעזע „יהודים הצילו את עצמכם!" („יידן ראטעוועט זיך!").

כמו זרם חשמל הכתה הקריאה הזאת ומיד שמעתי את קולה של אמא וראיתי את עיניה שגם הן כמו צועקות אלי:

„סנדרקה, מה אתה עומד? ברח מהר!"

בריחתי

התחלתי לרוץ אל עבר ה„פופלאב" (האחו) הפתוח. תחילה הפניתי את ראשי וראיתי שגם אמא רצה אחרי, ראיתי מרחוק, כי הקהל הגדול משתטח ארצה, כי רבים הבורחים מכל הצדדים, שמעתי את היריות המתגברות. עוד פעם הסבתי את ראשי. כבר ראיתי פצועים בשדה ואולי הרוגים? היו כאלה שכבר עברוני במרוצתם. אני הוספתי לרוץ בכל כוחותי ופתאום השתי, כאילו אבן פגעה ברגלי. תחילה לא שמתי לב לדבר, אולם משהרגשתי כי חולשה תוקפת אותי, נגעתי בידי במקום הפגיעה וראיתי כי כף ידי אדומה. הבינותי כי נפצעתי. עתה שמעתי קולו של שוטר אשר רץ אחרי וקרא:

„סטוי, סטוי!" (עמוד, עמוד!).

אימצתי את כל כוחותי והוספתי לרוץ, אולם הרגל הפצועה כבר נתרופפה. השוטר הוסיף לרדוף אחרי. הגעתי לגדר של אחת הבקתות הבודדות. אין אני יודע מניין נתגלו בי כוחות רבים כל־כך, אולם הצלחתי לקפוץ מעל לגדר ועד שהשוטר הספיק להגיע למקום ולעבור את הגדר, כבר נכנסתי בדיר של חזירים שהיה בחצר והתחפרתי היטב בתוך שכבה של זבל. כיסיתי את כולי עד בלתי־הכר. אנשי הבקתה ראו אותי בהיכנסי לדיר, אך הם לא מסרו, כנראה, דבר לשוטר. לא אָרכו הרגעים ושמעתי, כי אנשים מהלכים בדיר, מחַטטים ומחפשים. וכבר אמרתי בלבי, הנה נתגליתי והגיע קצי, אולם להפתעתי הרבה לא הבחינו בי, כי נמצא אני סמוך להם והם התרחקו מן המקום, לאחר מכן שמעתי אחד מהם קורא:

„אל חצר זו התחמק ז'ידוק אחד, והוא מסתתר ודאי באחד המקומות".

שמעתי כי הגיעה קבוצת שוטרים והחלה לערוך חיפושים וכתוצאה מכך נמצאו באחת הרפתות כמה בחורים ובחורות יהודיים. אל מקום מחבואי הגיעני קולה של נערה אחת מתחננת ומפצירה:

„הלא היינו שכנים, וחיינו תמיד בשלום, למה תעשה לי כך? האין רחמים בלבך!?"

„תשתקי, ז'ידובקה ארורה, היתה התשובה. היום הגיע סופכם!"

לאחר מכן נשמעו יריות בקרבת מקום ואחריהן אנחות ההולכות וגוועות.

הוספתי לשכב במקומי שעה ארוכה, עד שהכל מסביב השתתק ובטוח הייתי, כי

השוטרים הלכו מכאן. עתה התחלתי לתת את דעתי על עצמי. הורדתי מעלי את מכסה הזבל. וראיתי, כי הדם מן הפצע מוסיף לפעפע. הייתי בטוח כי השוטרים ישובו וימצאוני. מחשבותי היו נתונות לאבא, לאמא, לאחי ולאחותי. לא היה לי כל ספק, כי הם נרצחו, ושעה ארוכה נתמלאתי אדישות לגורלי: „לא איכפת לי אם גם ימצאוני, איזה ערך יש לחיי, לאחר שיקירי אבדו לי?" אלה היו ההרהורים אשר פקדוני.

כשהיום פנה לערוב קמתי ממקום מרבצי והצצתי החוצה. מבעד לסדק ראיתי, כי השוטרים אוספים את ההרוגים והפצועים מן השטח ומעמיסים אותם בעגלות. הורדתי את החולצה שלי וכרכתי אותה כתחבושת על הפצע ושבתי להתכסות בזבל. עם רדת החשיכה נשתנה הלך־מחשבותי. זכרתי שוב את דבריה של אמא ונתעורר בי איזה רצון לחיות. ידעתי, כי אסור לי להישאר כאן. עלי להגיע בכל מחיר ליער. יצאתי אט־אט מן הדיר והתחלתי להתקדם, אגב צליעה אל עֵבר היער.

ראיתי על־פני השדה צללי אנשים העוברים בחמיקה אין־זאת כי גם הם ממהרים להגיע אל היער. לא הכרתים, אך ידעתי, כי אלה הם יהודים המחפשים מסתור כמוני. ביקשתים, כי יקחוני אתם, אך כל אחד נתון היה לסכנת חייו ולא שם אלי לב. ידעתי, כי אסור לי להשתהות כאן, וכי אסור לי, במצב זה, לסמוך על העזרה שתושט לי. עלי לאַמץ את כל כוחותי ולעזור לעצמי. הדם כבר הרטיב גם את התחבושת. מצאתי איזה מקל בשדה ובהישעני עליו הייתי מדדה אט־אט. כבר היה חושך מסביב. מדי פעם היה חומק־ועובר לידי איזה צל נחפז. עד ליער לא היה המרחק רב, כמה מאות מטרים, אולם דרך זו נראתה לי עכשיו ארוכה מאוד.

פצוע ובודד

בכיסי הייתי נושא עמי תמיד סידור־תפילות קטנטן. משהגעתי ליער היה מעשי הראשון לעמוד ליד אחד העצים ולומר „קדיש". בטוח הייתי כי יקירי אבדו.

תחילה הייתי לבדי בתוך היער, הסתתרתי מכל נפש חיה. מתכנס הייתי בתוך סבכי השיחים ושוֹכן בתוכם כחיה נבהלה. מפעם לפעם הייתי יוצא מתוך הסבך, אוסף גרגרי־יער ומפרנס בהם את עצמי. הדם הפסיק בינתים לנזול, אולם הפצע פתוח היה וכאבי היו חזקים. ידעתי, כי בקרבת מקום גרים ידידיו של אבא והחלטתי יום אחד לגשת לשם, אולם חששתי מאוד. הלילות היו כבר קרים ומחשבות של סיוּט היו מענות אותי. שלוש פעמים ביום הייתי אומר קדיש וקורא הרבה פרקי תהלים. משמעתי כי אנשים עוברים בקרבת המקום הייתי מתכנס עמוק־עמוק בתוך הסבך, שלא ירגישו בי, חס ושלום.

יום אחד גמרתי־אומר לגשת לידידיו של אבא, אולי בכל־זאת יאיר לי המזל את פניו. היה זה כפר הנמצא כעשרה קילומטרים מולאדימרץ. כשהגעתי לביתו של הגוי, הוא קיבלני במורת־רוח גלויה. המראה שלי עורר ודאי אימה, אולם לאחר שאמרתי

לו בן מי אני, נתן לי כיכר־לחם, צידה לדרכי, והזהיר אותי, לבל אוסיף לבוא למקום זה. מישהו מבני המשפחה החל לצעוק וציוָה עלי להסתלק מהר. חזרתי למאורתי אשר ביער.

יום אחד שמעתי קולות דוברים יידיש. יצאתי ופגשתי קבוצת יהודים מולאדימרץ בלכתם לשוב לעיירה. הם הציעו לי, כי גם אני אצטרף לחבורתם, כיוָן שאין כל סיכוי להישאר בחיים ביער. הם סיפרו לי על תלאותיהם ביער, שקשים היו מנשוא. על־כן החליטו להסגיר את עצמם לידי הגרמנים. הם היו מיואשים מאוד. ניתנה האמת להיאמר, כי גם בי דבק מיאושם. אך לא נעניתי להם ונשארתי ביער.

אם אין אני טועה היה זה למחרת יום־הפגישה עם חבורת היהודים הזאת. הדבר אירע בשעות הבוקר. פתאום הבחינו בי שני רועים אוקראינים, שקצים כבני שבע־עשרה. ניסיתי להסתתר בסבך, אך לא היתה כבר שום תועלת בכך. הם ניגשו אלי וצעקו:

„מה אתה עושה כאן יהודי ?"

אמצעי הגנה יחיד היה בידי — לעורר רחמים בלבם.

„ברחתי מן הגרמנים", אמרתי, „ואני פצוע קשה ברגלי".

„שוב לא תצטרך לברוח מפניהם, כי הגיע סופך", אמר אחד מהם והוציא סכין.

באותו זמן היו הגויים מקבלים תשלום של סוכר או מלח בעד כל יהודי שתפסו והביאו לגרמנים. ידעתי על כך, ובכל זאת לא אבד לבי והוספתי לדבר אל מצפונם.

„איזה תועלת תהי לכם אם תביאו אותי לגרמנים. היתה לי משפחה גדולה ונשארתי יחידי מכל בני משפחתי".

„תמיד רימיתם אותנו והגרמנים צודקים, שהם מחסלים אתכם".

הוויכוח הזה על צדק ועַוְלָה, רמאות ויושר היה מן הסתם לטובתי, כי בדברי־פולמוס אלה יכלה להיות ידי על העליונה. את דברי אמרתי אמנם כאדם נכנע וחסר־ישע, אך להגיון שבדברי היה איזה תוקף והוא, כנראה, נטל מהם לרגע את תאוות הרצח.

„בבקשה, אמרתי, יכולים אתם לשאול בכל הסביבה הזאת. את אבי הכירו כאן היטב. בבקשה, תשאלו נא על אפלבוים. לא יימצא איש מבין מכיריו, אשר יאמר עליו דבר רע. רבים היו הכפריים, אשר אהבו אותו והיו ידידיו בנפש. אתם יכולים גם לקחת ממני את הכול את המעיל וכל מה שיש אתי"...

הרגשתי שאין להם מה להשיב, כדי לסתור את דברי. רגע הם עמדו כמהססים, אולם מיד הורידו ממני את המעיל, אך כנגד זה השאירו לי מן האוכל שהיה אתם — לחם ומשהו נוסף ללחם והסתלקו אל כיוון העדר שלהם.

ידעתי כי אסור עלי להישאר כאן וחייב אני להסתלק מן המקום. עברתי מרחק של כמה קילומטרים עמוק ביער. מצאתי חלקה סמיכה מאוד ונכנסתי בה. שלוש פעמים ביום הוספתי לומר קדיש, וכן הוספתי להתפרנס בגרגרי היער שהייתי אוסף.

יחיד התהלכתי ביער. לא התרחצתי כל הזמן, והפצע נזדהם מאוד ותקפוני כאבים חזקים.

למות עם אחותי

החלטתי להיכנס לאחד הבתים של הכפר וידמיר — אל בית בו התגורר כפרי, ידידו של אבא. שמו של הכפרי היה יאַשקו. ואָמנם הצלחתי הפעם — הכפרי קיבל אותי באהבה גלויה. נתן לי מסתור בתוך הגורן שלו, הביא לי אוכל למקום מחבואי. כמו־כן הביאו לי מים חמים. רחצתי את גופי ואת הפצע. גם בשורה טובה נתבשרתי. הם סיפרו כי לא רחוק מן הכפר הזה נמצאת אחותי אצל אחד הגויים.

באותו ערב תקפוני כאבים נוראים ברגל ואת רצוני העז ללכת לראות את אחותי לא יכולתי בשום פנים למַמש. החלטתי לדחות את הדבר למחרת. אולם בשעות האור של היום לא יכולתי ללכת לאותו מקום. בקוצר־רוח חיכיתי לשעות החשכה, כדי לצאת ולפגוש את אסתר׳קה אחותי. כאבי הרגל חזקים היו, ולפני שפנה היום כבר יצאתי לדרך והגעתי לביתו של הגוי. כאן נתבשרתי בשורה, אשר זיעזעה ושברה אותי. הוגד לי, כי לפני שעה קלה היו במקום שוטרים אוקראינים ולקחו אתם את אסתר׳קה. רגש של דיכאון איום ושל אשמה כבדה ירדו עלי.

אילו הלכתי אתמול לראותה... היו וַדאי הדברים משתלשלים אחרת... אילו הלכתי אתמול... לבי נתחמץ מכובד האשמה. כל טעם החיים ניטל ממני ורק רצון אחד מילא אותי. למות יחד עם אסתר׳קה. החלטתי לרוץ מהר, להשיג את השוטרים ולהסגיר את עצמי. הצער והיאוש עוררו בי כוחות־גוף, אשר לא ידעתים כל הזמן. כל כאבי כמו נגוזו. כל הפחדים ותחושת־הזהירות כמו ניטלו לחלוטין. רץ הייתי בגלוי. בדרך נתקל הייתי בעוברים ושבים ושואל אותם, אם ראו שוטרים עוברים בעגלה ומובילים נערה יהודית קטנה כבת שתים־עשרה.

„רק לפני שעה קלה ראינו עגלה עם שוטרים ועם ילדה קטנה, נוסעים לכיוון ולאדימרץ, רק לפני רגעים לא רבים" — כך היו משיבים לי האנשים ומסתכלים בי בתמהון. ואני המשכתי לרוץ... רץ הייתי ובוכה...

בזכותם של אנשי־לבב

בדרכי זו פגשתי פתאום בגוי אחד, שהכיר אותי ואת בני משפחתנו. הוא עצר אותי והסתכל בי בהשתומממות רבה ושאלני מה קרה ולאן אני ממהר כל־כך. סיפרתי לו בנשימה חטופה, מה שקרה לאחותי. אמרתי לו, כי עכשיו אין שום טעם לחיי, כי רק דבר אחד אני רוצה — למות אתה יחד.

הגוי התרגש כנראה מדברי. הוא תפס אותי בידי והתחיל לצעוק:

„מה אתך? אתה השתגעת? אסור לך לעשות את זאת... אסור לך... אני לא אתן לך לזוז מכאן... אסור לך לעשות את הדבר הזה".

התחלתי בכל כוחותי להרביץ בו ולמשוך את ידי ממנו. אולם הוא הוסיף להחזיק אותי בכוח. ובד־בבד הוסיף לדבר אלי ברוך וברחמים... הוא שידלני להרפות מן הרעיון הזה.

הרגשתי, כי הכוחות שנתעוררו בי עוזבים אותי ולאט־לאט אני נכנע לו.

„שום זכר לא יישאר מן המשפחה שלכם", הוסיף הגוי לשכנע אותי. „אני הכרתי את אביך. אתה צריך לעשות את הכול כדי להישאר בחיים".

הגוי הזה היה פולני. הוא סיפר לי, כי ישנם הרבה יהודים המסתתרים בסביבה. הוא גם סיפר לי על העינויים הגדולים שמענים את היהודים הנתפסים, למען יגלו היכן מסתתרים יהודים אחרים.

גם דבר העינויים כמו הרתיע אותי מן הרצון להסגיר את עצמי. הוא ייעץ לי, כי בינתים אשאר ביער, כי לא אשוב לכפר. קבענו מקום מסוים ביער והוא היה מביא לי מדי פעם אוכל לשם.

כמה ימים לא הביא לי אוכל והרעב הציק לי מאוד. יצאתי מן היער והגעתי לגן־ירקות אחד. נכנסתי לתוכו ואכלתי עגבניות, אך לא יכולתי לשוב ליער. כאבי הרגל שוב התגברו. נשארתי בתוך הגן כשאני מוטל באחת התעלות נטול־אונים. לפנות בוקר מצאה אותי כפריה אחת. היא ניגשה אלי ואמרה:

„אני הרי מכירה אותך, אתה הבן של שלמה ושרה. היא סיפרה לי כי באחד הימים עשתה אצל אמא מחוך. היא הציעה לי, כי אלך אתה והבטיחה לתת לי מחבוא טוב. היא היתה מן הכפר וידימיר. סיפרתי לה, כי אני פצוע והיא אמרה לי, כי תעשה כל מה שביכלתה, כדי לרפא את הפצע, וכי תחזיק אותי כל כמה שתוכל.

הלכתי אתה. היא הובילה אותי לגורן, הביאה למקום אוכל מכל טוב — דבש וחמאה וחלב. למחרת היום הביאה עמה כל מיני משחות, ניקתה את הפצע חבשה את הרגל בתחבושת נקיה. עודדה את רוחי, ניחמה אותי ואמרה:

„אתה תהיה אצלי כמו בן, כמו בן תהיה אצלי".

בבית זה שהיתי כמה ימים. בוקר אחד בהתעוררי משנתי בגורן ובפקחי את עיני ראיתי כי אבא נמצא לידי. הוא עמד ובכה מרוב התרגשות.

נשארנו שניים ממשפחתנו.

צוויי פון אַ משפחה

(פראגמענטן)

אַ קורצע צייט פאַר אונדזער פאַרניכטונגס־טאָג, איך געדענק נישט גענוי, אויב אַ וואָך אָדער מער, איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע איינוואוינער פון געטאָ דאַרפן זיך צונויפזאַמלען נעבן דער סאַז׳לקע, וואָס הינטער דער גמינע, צו אַן אלגעמיינעם קאָנטראָל. לויט דער דערקלערונג פון די דייטשן, איז דער ציל פון דעם צוזאַמענקום, איבערצייגן זיך אויב יידן זענען נישט אַנטלאָפן פון געטאָ. אַלע איינוואוינער פון געטאָ האָבן זיך געמעלדעט אין יענעם טאָג, און נאָך דעם ווי מיר זענען קאָנטראָלירט געוואָרן, האָבן מיר זיך אומגעקערט, יעדער איינער צו זיין היים. דאָס לעבן אין געטאָ האָט זיך ווידער געצויגן ווי געוויינטלעך — מיט פיין און שרעק.

איך בין געשיקט געוואָרן אין יענעם טאָג צו פעלד־אַרבעט, מיין פאָטער — צו לאָדן קלעצער אויף וואַגאָנען; מיין ברודער יעקב האָט געאַרבעט אַלס באַהעל־פער, אין יודנראַט. מיר זענען שוין געשטאַנען אין חודש אלול ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפרייטן שרעקלעכע ידיעות פון פאַרניכטונג. אַלע האָבן געפילט אַז היינט־מאָרגן וועט אויך דאָ עפּעס געשען. גויים האָבן דערציילט, אַז די נאָענטע סביבה פון וולאַדימערעץ האָט באַקומען אַ פּאָליציי־פאַרשטאַרקונג. איוב׳ס־בשורות פון יידישע קהילות וואָס זענען שוין פאַרניכטעט געוואָרן, וועגן פאַרשיידענע יידישע אויסראָטונגען, האָבן אַרויפגעוואָרפן שרעק און צעטומלעניש. אַ סך משפחות האָבן אָנגעהויבן צוגרייטן פאַרשיידענע באַהאַלטענישן, פאַרמאַסקירטע בונקערס, אויף בוידעמער און אין קעלערס. אייניקע גרופּעס יידן וועלכע האָבן געאַרבעט אויסער וולאַדימערעץ, האָבן זיך נישט אומגעקערט אין געטאָ, און זייערע שפּורן זענען פאַרלאָרן געגאַנגען.

אויב איך האָב נישט קיין טעות איז דאָס געווען מיטוואָך. אין דעם טאָג האָבן זיך פאַרשטאַרקט די שוידער־ידיעות. אַלע האָבן שוין געוווּסט אַז דעם נאָענטן פרייטאָג וועט מען אונדז ווידער רופן צו אַ קאָנטראָל־צוזאַמענקום. יעצט האָט די ידיעה אָנגעוואָרפן אַ ספּעציעלן פחד. אונדזערע הערצער האָבן פאָראויסגעזאָגט עפּעס שוידערליכס און נישט אומזיסט איז געווען זייער נבואה. מיר האָבן זיך שוין באַמיט צוגעפינען זיך צוזאַמען מיט אונדזערע קרובים. מען האָט אין יענעם טאָג דערציילט, אַז הינטערן שטאָט גראָבט מען גרויסע גריבער; אַז פון אַנטאָנאָווקע זענען געקומען אַ סך פּאָליציי לייט, מיט אַן אָפיציר. אין יענעם טאָג בין איך

געגאַנגען אין יודנראַט זעען מיין ברודער, יעקב, און אין מיין זכרון איז איינגעקריצט געבליבן דאָס בילד: שרייבער, דער סעקרעטאַר פון יודנראַט, איז אַרויס אין דרויסן און האָט זיך געווענדעט צו די פאַרזאַמלטע:

„יידן", האָט ער געזאָגט פאַרצווייפלט, „עס איז אונדז געבליבן נאָר איין זאַך צו טאָן, — פאַרסמען זיך, און נישט מער!"

איך בין געקומען אַ היים נידערגעשלאָגן און פאַרצווייפלט און דערציילט מיין מוטער וואָס איך האָב געזען און געהערט. אָבער איך האָב צוגעגעבן, אַז איך גלויב נישט אַז די וועלט גייט שוין אונטער. לויט מיין מיינונג, האָב איך געזאָגט, וועט פאַרקומען אַ ציילונג פון די איינוווינער ווי שטענדיק. אָבער די שרעק אין שטוב איז גרויס געווען. מיר האָבן זיך געזעגנט מיט חוני'ס פאַמיליע, און אָוונט צייט זענען מיר געגאַנגען צו אונדזער קרוב, יעקב אייזנבערג כדי צו זיין מיט אים צוזאַמען.

יענעם אָוונט זענען מיר געווען לעבעדיקע־עדות פון אַן אויסערגעוויינטלעכן פאַל וואָס זיין באַדייטונג איז באַזונדער טיף.

צו יעקב אייזנבערג איז געקומען יענעם אָוונט אַ משלחת פון אוקראַינער, געוויס מיט דער איניציאַטיוו פון אַנדריי מוכאַ, און האָבן אים פאַרגעלייגט צו ראַטעווען זיך און איינציקע פון זיין פאַמיליע, אייזענבערג איז נאָך געווען אַ בחור. ער האָט נישט אָנגענומען זייער פאָרשלאָג און האָט זיי געענטפערט אַז זיין גורל וועט זיין ווי דער גורל פון אַלע יידן. ער וועט אַלזאָ, נישט זוכן קיין רעטונג פאַר זיך אַליין. כדי דער ענין זאָל נישט אָנוואַרפן אַ באַזונדערן שרעק, האָט יעקב זיך באַמיט צו באַרואיקן די מענטשן. אָבער אַלע זענען שוין סיי ווי סיי, געווען פאַרזונקען אין אַ טיפן שרעק, קיין אויג האָט מען נישט צוגעמאַכט יענע נאַכט.

פרייטאג באַגינען, ט"ו אין אלול, תש"ב. פון דערווייטן הערן זיך שיסערייען, וועלכע מיר טייטשן אויס אַז מען שיסט אויף מענטשן וועלכע פרווון אַנטלויפן. אָט הערן זיך שוין די געשרייען פון די פאָליציי־לייט, וועלכע גייען פון שטוב צו שטוב, און טרייבן אַרויס די יידן, צום זאַמלונג־פּלאַץ. אינדערפרי האָבן מיר זיך איבער־געקליבן צו אונדזער פעטער סנדר אפלבוים וועלכער האָט געוווינט אין שכנות מיט יעקב אייזנבערג. אָט זענען שוין אויך אַהער געקומען פאָליציי לייט און האָבן אָנגעהויבן אונטעריאָגן אונדז, מיר זאָלן אַרויסגיין פון שטוב וואָס גיכער. ווען מיר האָבן זיך אַ ביסל אָפּגעהאַלטן האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן אויף אונדז קללות און דראָאונגען. מיר זענען אַרויס אין גאַס. עס איז געווען אַ העלער און זוניקער פרימאָרגן, איך בין געגאַנגען נעבן דער מאַמען, און מיין שוועסטער, אסתר'קה, איז געגאַנגען נעבן דעם טאַטן, פון אַלע זייטן האָבן מיר געזען משפחות וועלכע גייען צוזאַמען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, צעשוידערטע פון שרעק, איך האָב געזען פאַמיליעס וועלכע זענען געגאַנגען און געוויינט, פאַמיליעס וועלכע האָבן זיך געקושט די לעצטע געזעגענונגס־קוש, דאַקעגן געדענק איך אַז שמואל־אלימלך,

און דער „למדוואניק" זענען געגאַנגען איינגעהילט אין זייערע טליתים מיט אויפגע־הויבענע קעפּ, און האָבן געמוטיקט דעם עולם אַז מען זאָל נישט פאַרלירן דעם בטחון אין ריבונו־של־עולם... ביז היינטיקן טאָג באַוואונדער איך דעם טיפן לעבנס־קראַפט וואָס די יידן האָבן באַוויזן אין די שרעקלעכע שעה׳ן.

„און אויב עס איז טאַקע נגזר געוואָרן אַז מיר דאַרפן שטאַרבן, זאָלן מיר שטאַרבן ווי כשר׳ע יידן מיט אַ „שמע ישראל" און מיט ווידוי זאָגן".

איך בין געגאַנגען ווי געפּלעפּט, איך געדענק אַז איך האָב געפרעגט דער מאמען:

„איז דאָס טאַקע ריכטיג, אַז מיר וועלן זיך נישט אומקערן אַ היים?"

„איך גלויב נישט אַז מיר וועלן זיך אומקערן", האָט מיין מוטער מיר געענט־פערט, „אָבער געדענק מיין קינד, דו מוזט טאָן אַלץ כדי צו אַנטלויפן. דו מוזט בלייבן לעבן, מיין קינד. רעכן זיך נישט מיט קיין זאַך. דו ביזט דאָך יונג און פלינק. אויב עס וועט זיך נאָר באַווייזן עפּעס אַ מעגלעכקייט, לויף דאַן מיט אַלע כוחות, געדענק מיין קינד אַז דאָס איז מיין צוואה: דו מוזט בלייבן לעבן".

אירע ווערטער זענען געזאָגט געוואָרן מיט עפּעס אַן אינערליכן און אויסער־געוויינטליכן כוח. עס האָט זיך געהערט פון זיי ווי עפּעס אַ באַשווערונג, וואָס איך מוז מקיים זיין מיט מיין גאנצן וועזן. מיין האַרץ האָט כמעט אויפגעהערט צו קלאַפּן און איך האָב איר געפרעגט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם:

„און וואָס וועט זיין מיט דיר, מאַמע, און וואָס וועט זיין מיטן טאַטן, און מיט אסתר׳קען?"

„טראַכט נישט וועגן אונדז, האָט זי מיר געענטפערט, דו טאָרסט נישט טראַכטן וועגן אונדז, דו דאַרפסט נאָר לויפן דער ערשטער אויב עס וועט זיך נאָר באַווייזן עפּעס אַ מעגלעכקייט, מיר וועלן שוין לויפן נאָך דיר". ווידער זענען מיר געגאַנגען שטילשווייגנדיק. פּלוצלונג האָב איך דערהערט דעם קול פון מיין מוטער, אַ קול פון ווייטאָג און חשבון־הנפש. ווען זי האָט גערעדט ווי צו זיך אַליין און צום טאַטן:

„מיר האָבן געהאָפט, צו פירן אונדזערע קינדער צו דער חופּה, אָך און וויי איז צו אונדז... וווהין מיר פירן אונדזערע קינדער".

אָט זענען מיר שוין געקומען צום זאַמל־פּלאַץ, ווו עס דאַרף פאַרקומען די ציילונג־קאָנטראָל. יענקה׳לה, מיין ברודער, איז נישט געווען מיט אונדז. ער איז געשטאַנען צווישן די וואָס האָבן געאַרבעט אין יודנראַט. עס איז געווען אַ שרעק־לעכע ענגשאַפט. מיר האָבן זיך באַמיט, מיט אַלע כוחות, צו שטיין נישט אינמיטן, נאָר אַביסל אָן אַ זייט, מיט דער כונה אויב מען וועט דאַרפן אַנטלויפן זאָל אונדז זיין לייכטער.

פּלוצלונג האָט זיך דערהערט אַ שאָס, איבערן קאָפּ ממש. און אַ הויכער און שרעקלעכער אויסגעשריי: „יידן ראַטעוועט זיך!" ווי אַן עלעקטרישער שטראָם,

האָט אַ קלאַפּ געטאָן דער קול און גלייך האָב איך געהערט דעם געשריי פון מיין מוטער, איך האָב געזעען אירע אויגן וואָס אויך זיי האָבן געשריען צו מיר:

„וואָס שטייסטו, סנדר׳קה, לויף אַוועק פון דאַנען!"

איך האָב אָנגעהויבן לויפן אין דער ריכטונג פון דעם אָפענעם פּאָפּלאַוו. פון אָנפאַנג האָב איך אַ קוק געטאָן הינטער זיך און האָב באַמערקט אַז אויך מיין מוטער לויפט נאָך מיר.

כ׳האָב געזעען אַז דער גאַנצער עולם פאַלט אויף דער ערד, די שיסערייען זענען שטאַרקער געוואָרן. נאָך אַמאָל האָב איך לויפנדיק אַ קוק געטאָן אויפן פעלד און געזעען פאַרוווּנדעטע און אפשר דערמאָרדעטע. איך בין נאָך אַלץ געלאָפן מיט אַלע כוחות. פּלוצלונג האָב איך דערשפּירט ווי אַ שטיין וואָלט מיר געטראָפן אין פוס. איך האָב קיין אַכט נישט געלייגט אויף דעם, אָבער ווען איך האָב דער־שפּירט, אַז עפּעס אַ שוואַכקייט נעמט מיר ארום, און עפּעס אַ וואַרעמע פייכטקייט אויף מיין פוס, האָב איך צוגעלייגט מיין האַנט צו יענעם אָרט ווו עס האָט מיר פריער ווי אַ קלאַפּ געטאָן, איך האָב באַמערקט אַז מיין האַנט איז בלוטיק־רויט. יעצט האָב איך פאַרשטאַנען, אַז איך בין פאַרוווּנדעט געוואָרן. פון דערוווייטנס איז צו מיר דערגאַנגען אַ געשריי פון אַ פּאָליציאַנט וועלכער איז געלאָפן נאָך מיר:

„סטאָי, סטאָי!" (בלייב שטיין!)

מיט אַלע כוחות בין איך געלאָפן ווייטער און ווייטער. איך בין דערלאָפן צו אַ פּלויט פון אַ הייזל. ביז היינטיקן טאָג ווייס איך נישט פון וואַנען האָבן זיך ביי מיר גענומען כוחות איבערצושפּרינגען דעם פּלויט. איידער מיין נאָכיאָגער האָט דערגרייכט אַהער בין איך שוין אַריינגעלאָפן אין אַ חזירים־שטאַל וואָס איז געשטאַ־נען אין הויף און האָב זיך בליץ־שנעל איינגעגראָבן אין אַ שיכט פון מיסט. די איינוווינער פון דער הייזקע האָבן מיר געזעען אַריינלויפנדיק אין שטאַל, אָבער ווי עס ווייזט אויס האָבן זיי קיין זאַך נישט דערציילט. אין עטלעכע מינוט אַרום האָב איך שוין געהערט ווי מענטשן גייען אַרום אין שטאַל. ווי מען זוכט און מען גראַבלט. אָט־אָט געפינען זיי מיר און עס קומט אָן מיין סוף, האָב איך געטראַכט. זיי האָבן אָבער קיין זאַך נישט באַמערקט. אַביסל שפּעטער האָב איך געהערט ווי איינער זאָגט:

„ערגעץ דאָ אין הויף האָט ער זיך פאַרשטעקט!"

אַ גרופּע פּאָליציאַנטן זענען ווידער געקומען און האָבן אָנגעהויבן זוכן. אין איינע פון די געביידעס האָבן זיי געפונען דערוווייל פאַרבאַהאַלטענע יידן. פון מיין נאָרע האָב איך געהערט ווי אַ מיידל וויינט און בעט זיך:

„מיר זענען דאָך שכנים געווען. מיר האָבן דאָך שטענדיק געלעבט בשלום, פאַרוואָס קומט דאָס מיר אַזוי. דען האָסטו נישט קיין רחמנות אין דיין האַרצן?"

איך האָב געהערט קללות און געשרייען. און אין אַ פּאָר מינוט אַרום, האָט מען

אויסגעשאָסן און גוססדיקע קרעכצן האָבן זיך געהערט. אַ לאַנגע צייט בין איך נאָך געלעגן איינגעגראָבן אין די מיסט, ביז אַלץ אַרום איז שטיל געוואָרן. יעצט בין איך זיכער געווען אַז די פּאָליציי־לייט זענען אַוועק פון דאַנען. איך בין אַרויס פון די מיסט און האָב באַמערקט, אַז מיין וווּנד טוט נאָך בלוטיקן. מיינע געדאַנקען זענען געווען וועגן מיין פאָטער און מוטער, וועגן מיין שוועסטער און ברודער, איך בין זיכער געווען אַז זיי זענען אומגעקומען. איך בין גלייכגילטיק געוואָרן צו מיין גורל.

„וואָס אַרט מיר אז איך וועל געכאַפּט ווערן דורך זיי. וואָס פאַר אַ ווערדע האָט בכלל מיין לעבן נאָך דעם ווי איך האָב פאַרלאָרן מיינע טייערע?״

ווען דער אָוונט האָט זיך אַנגערוקט בין איך אַרויס פון מיין נאָרע און אַ קוק געטאָן אין דרויסן. פון דערווייטן האָב איך געזעען ווי מען נעמט צוזאַמען קערפּערס פון די פעלדער און מען לאָדט זיי אויף וועגענער. איך האָב אויסגעטאָן מיין בלוזקע און פאַרבאַנדאַזשירט מיט איר מיין פוס. ווידער בין איך אַריינגעקראָכן אין די מיסט, און בין דאָ געלעגן ביז די נאַכט איז טאַקע אַנגעפאַלן. יעצט האָב איך זיך דערמאָנט וואָס די מאַמע האָט מיר געזאָגט, און עס האָט זיך אויפגעוועקט אין מיר אַ שטאַרקער לוסט צום לעבן. דאָ טאָר איך נישט בלייבן, איך מוז דערגריין צום וואַלד. לאַנגזאַם בין איך אַרויס פון שטאַל, און הינקענדיק האָב איך אַנגעהויבן צו דערנעענטערן זיך צום וואַלד.

שאָטנס, ווי זיי וואָלטן זיך דורכגעשמולגט דורך די פעלדער — דאָס זענען געווען יידן לויפנדע זיך ראַטעווען, אַזוי ווי איך. איך האָב געוווּסט, אַז יעדער איינער איז יעצט פאַרטאָן מיט זיין אייגענעם אומגליק, אַז איך טאָר זיך נישט פאַרלאָזן אויף וועמען עס איז. איך מוז אַנווענדן אַלע כוחות און העלפן זיך זעלבסט. איך האָב געפונען אַ שטעקל און אַנשפּאַרנדיק זיך אויף אים, האָב איך זיך געשלעפּט ביז איך בין דערגאַנגען צום וואַלד. אין טאַש ביי מיר האָב איך געהאַט אַ קליינעם סידור׳ל. ווי איך בין נאָר אַריין אין וואַלד, האָב איך זיך אַוועק גע־שטעלט נעבן אַ בוים און געזאָגט „קדיש״. איך בין זיכער געווען אַז מיינע טייערע זענען אומגעקומען.

איינער אַליין בין איך געווען אין וואַלד, איך פלעג זיך באַהאַלטן אין די געדיכטעניש פון די קוסטעס ווי אַ דערשראָקענע חיה. פון צייט צו צייט פלעג איך אַרויסגיין קלייבן יאַגדעס און דערנערן זיך מיט זיי. מיין וווּנד האָט דערוויל אויפגעהערט צו בלוטיקן, אָבער אָפּן איז זי געבליבן און די ווייטאָקן זענען גרויס געווען. נישט ווייט פון דעם אָרט האָבן געוווינט קריסטן, מיין פאָטערס גוטע־פריינט. איין טאָג האָב איך שוין באַשטימט גיין צו זיי, איך האָב זיך אָבער געשראָקן. נעכט קאָשמאַרעדיקע און קאַלטע האָבן מיר געפּייניקט. דריי מאָל אין טאָג פלעג איך זאָגן „קדיש״ און אַ סך קאַפּיטלעך תהלים. ווען איך פלעג הערן

טריט אָדער קולות פון מענטשן, פלעג איך זיך אַריינרוקן טיף אין די קוסטעס מען זאָל מיר חס ושלום נישט באַמערקן.

סוף־סוף האָב איך באַשלאָסן גיין צו מיין פאָטערס גוטע פריינט. איך בין דערגאַנגען צו דער הייזקע פון גוי, אָבער מען האָט מיר נישט געוואָלט אויפנעמען. ווען איך האָב זיי אינפאָרמירט ווער איך בין האָט דער גוי מיר געגעבן אַ לעבל ברויט און האָט מיר פאַרזאָגט איך זאָל מער נישט קומען צו אים. איינער פון זיין משפחה האָט אָנגעהויבן שרייען איך זאָל זיך גלייך אָפּטראָגן פון דאַנען. דערשלאָגן האָב איך זיך אומגעקערט אין מיין וואַלד־נאָרע.

איינמאָל האָב איך דערהערט אַ געשפּרעך אויף יידיש. אַרויסגייענדיק פון די קוסטעס האָב איך באַגעגנט עטלעכע וולאַדימערעצער יידן וועלכע האָבן באַשטימט אומקערן זיך אין שטעטל. פאַרצווייפלטע און נידערגעשלאָגענע האָבן זיי געזאָגט צו מיר, אַז עס איז נישטאָ קיין אויסזיכט צו בלייבן אין וואַלד. זיי האָבן מיר דערציילט פון זייערע יסורים און האָבן פאָרגעלייגט איך זאָל גיין מיט זיי. איך מוז זאָגן אַז זייער יאוש האָט אָנגעשטעקט אויך מיר. פונדעסטוועגן האָב איך זייער פאָרשלאָג נישט אָנגענומען און בין געבליבן אין וואַלד.

אויב איך האָב קיין טעות נישט איז דאָס געשען אויף מאָרגן, נאָך מיין באַגעגעניש מיט די וולאַדימערעצער יידן, אין פריען באַגינען האָבן מיר פלוצלונג באַמערקט צוויי אוקראַינישע פאַסטעכער, זעכצן־זיבעצן יאָריקע שקצים. איך האָב זיך געפּרוווט באַהאַלטן אין די קוסטעס, אָבער אָן ערפאָלג. זיי האָבן געשריען צו מיר:

„וואָס טוסטו דאָ ז׳יד ?"

מיין איינציקער שוץ איז געווען אויפוועקן אין זיי אַ ביסל רחמנות. איך האָב זיי דערציילט אַז איך בין אַנטלאָפן פון די דייטשן, און אַז איך בין שווער פאַרוווּנדעט. זיי האָבן מיר געענטפערט אַז יעצט וועל איך שוין מער נישט דאַרפן אַנטלויפן פון די דייטשן ווייל מיין סוף קומט אָן. און רעדנדיק אַזוי האָט איינער פון זיי אַרויסגעצויגן אַ מעסער.

אין יענע טעג פלעגט אַ גוי באַקומען אַ באַלוינונג פון זאַלץ אָדער צוקער פאַר יעדן ייד וואָס ער האָט געכאַפּט און געבראַכט צו די דייטשן. איך האָב געוווּסט פון דעם. פונדעסטוועגן האָב איך זיך נישט פאַרלאָרן און האָב געפּרוווט רעדן צו זייער געוויסן.

„וואָס פאַר אַ נוץ וועט איר האָבן אויב איר וועט מיר איבערגעבן צו די דייטשן, מיין משפחה איז אַ מאָל אַ גרויסע געווען און יעצט בין איך איבערגעבליבן איינער אליין".

„איר זענט שטענדיק שווינדלער געווען. גאַנץ ריכטיק טוען די דייטשן וואָס זיי ראָטן אייך אויס".

די דיסקוסיע וועגן גערעכטיקייט און פֿאַרברעכן איז אפשר געווען אַ רעטונג פֿאַר מיר, ווייל אין אַ ויכוח בין איך געווויס שטאַרקער געווען פֿון זיי. איך האָב טאַקע גערעדט ווי אַ דערשלאָגענער־אונטערטעניק און דערשראָקן, אָבער די לאָגיק פֿון מיינע ווערטער האָט געהאַט עפּעס אַ ווירקונג. איך האָב באַמערקט אַז זייער בלוט־דאָרשט איז שוואַכער געוואָרן.

„ביטע, האָב איך געזאָגט, איר קענט טאַקע פֿרעגן אין דעם גאַנצן אומגעגנט. מיין פֿאָטער האָבן אַלע דאָרפֿישע איינוווינער געקענט. פּרוּווט טאַקע פֿרעגן אויף אָפּלבוימען. עס וועט זיך נישט געפֿינען אַפילו איינער פֿון זיי וואָס וועט אויף אים זאָגן אַ שלעכטן וואָרט. אַ סך פֿון די דאָרפֿישע האָבן אים ממש ליב געהאַט און זענען געווען זיינע בעסטע פֿריינט. איר קענט נעמען אַלץ פֿון מיר, דעם רעקל און אַלץ וואָס איך פֿאַרמאָג".

איך האָב באַמערקט אַז זיי שטייען אין עפּעס אַ פֿאַרלעגנהייט און האָבן מיר נישט וואָס צו ענטפֿערן. אַ פּאָר מינוט האָבן זיי זיך געוואַקלט, אָבער גאַנץ גיך האָבן זיי דעצידירט און אַראָפּגעצויגן פֿון מיר מיין רעקל. דאַקעגן האָבן זיי מיר איבערגעלאָזט פֿון זייער עסנוואַרג — ברויט און עפּעס צום ברויט, און האָבן זיך גיך אָפּגעטראָגן צו זייער סטאַדע.

איך טאָר דאָ מער נישט בלייבן, האָב איך געזאָגט צו זיך, איך מוז זיך דער־ווייטערן פֿון דעם פּלאַץ. איך בין אַריין טיפֿער אין וואַלד, עטלעכע קילאָמעטער ווייטער. אין אַ כמיז׳ניק ווו די בוימער זענען זייער געדיכט געווען, האָב איך זיך באַזעצט. ווי פֿריער האָב איך „קדיש" געזאָגט דריי מאָל אין טאָג, געגנערט זיך מיט יאַגדעס. מיין ווונד איז זייער שמוציק געוואָרן און די ווייטאָקן — שטאַרקער און שטאַרקער. איך האָב באַשלאָסן אַריינגיין אין איינע פֿון די דאָרף־הייזער. ווידמיר, האָט געהייסן דער דאָרף. איך בין אַריין צו אַ גוי וואָס האָט זיך גערופֿן יאַשקאָ, מיין טאַטנס אַ גוטער פֿריינט. דאָס מאָל האָט מיר טאַקע געגאָלטן. דער גוי האָט מיר אויפֿגענומען מיט אַן אָפֿענער ליבשאַפֿט, האָט מיר געגעבן אַ באַהעלטעניש, אין זיין שייער, האָט מיר געבראַכט עסנוואַרג, וואַרעמע וואַסער צו וואַשן זיך און צו רייניקן מיין ווונד. אויך אַ גוטע בשורה האָט ער מיר אָנגעזאָגט — ער האָט מיר דערציילט אַז מיין שוועסטער האָט זיך געראַטעוועט און געפֿינט זיך נישט ווייט פֿון דאַנען, ביי איינעם פֿון די קריסטן. איך בין געווען זייער איבעראַשט, אָבער גראָד אין יענעם אָוונט האָבן מיר אָנגעכאַפּט שטאַרקע שמערצן, און טראָץ מיין ווילן צום לויפֿן יעצט און זען אסתר׳קען, האָב איך בשום אופֿן נישט געקענט פֿאַרווירקלעכן מיין באַגער, איך האָב, אַלזאָ, באַשלאָסן אָפּלייגן דאָס אויף מאָרגן. דעם קומענדיקן טאָג אין די שעה׳ן פֿון טאָג־ליכט האָב איך ווידער נישט געקענט גיין אַהין. אומגעדולדיק האָב איך געוואַרט עס זאָל שוין קומען נאָך־מיטאָג־צייט. די ווייטאָקן זענען אויך היינט שטאַרק געווען. אין די לעצטע נאָכמיטאָג שעה׳ן בין איך אַרויס אין וועג און בין דערגאַנגען צום קריסט, אָבער דאָ בין איך כמעט

אינגאַנצן צובראָכן געוואָרן. דאָ האָב איך זיך דערוווּסט אַז מיט אַ קורצע צייט צוריק זענען געקומען אוקראַינישע פּאָליציאַנטן און האָבן צוגענומען אסתר׳קען. אַ געפיל פון אונטערגאַנג, פון אַ פינצטערע שולד האָט מיר אַרומגענומען.

ווען איך קום אַהער נעכטן, וואָלט אפשר אַלץ גאַנץ אַנדערש פאָרגעקומען. מיין האַרץ איז צעריסן געוואָרן, דער גאַנצער טעם פון לעבן און גראַנגל איז אָפּגענומען געוואָרן, איין איינציקער ווילן האָט מיר באַהערשט, שטאַרבן צוזאַמען מיט מיין שוועסטער. איך האָב באַשלאָסן צו לויפן גיך און דעריאָגן די פּאָליציי־לייט און איבערגעבן זיך אין זייערע הענט.

דער אומגליק, וואָס האָט מיר געטראָפן, האָט אויפגעוועקט אין מיר ריזיקע כוחות וועלכע איך האָב נישט געוווּסט ביז דאַן. אַלע שרעק און געפילן פון פאָרזיכטיקייט זענען אינגאַנצן פאַרשווּנדן, איך בין געלאָפן אָפן אין דרויסן, האָב אָנגעטראָפן דורכגייער און געפרעגט אויב זיי האָבן געזעען פּאָליציי־לייט אין אַ וואָגן וועלכע פירן אַ יידיש מיידעלע.

„מיט אַ קורצע צייט צוריק האָבן מיר טאַקע געזעען פּאָליציי וועלכע האָבן געפירט אַ יידיש מיידעלע אין וולאַדימערעץ”, האָבן מיר געענטפערט פאַרביי־גייער און מיר אָנגעקוקט מיט פאַרווּנדערונג.

לויפנדיק אַזוי האָב איך פּלוצלונג באַגעגנט אַ קריסט וואָס האָט מיר זייער גוט געקענט און אונדזער משפחה. ער האָט מיר אָפּגעהאַלטן און האָט זיך איינגעקוקט מיט שטוינונג און האָט געפרעגט וואָס איז דאָ געשען, און וווּהין לויף איך אַזוי? איך האָב אים מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם דערציילט וואָס עס האָט פּאַסירט, איך האָב אים געזאָגט אַז מיין לעבן האָט שוין יעצט קיין ווערדע נישט. איין זאַך וויל איך נאָר — שטאַרבן צוזאַמען מיט מיין שוועסטער.

דער קריסט האָט זיך וויזט אויס זייער אויפגעטרייסלט פון מיין דערציילונג. ער האָט מיר אַ כאַפּ געטאָן פאַר מיין האַנט און האָט אָנגעהויבן שרייען:

„דו ביזט משוגע געוואָרן, וואָס איז מיט דיר, וואָס גייסטו טאָן? איך וועל דיר נישט לאָזן רירן זיך פון דאַנען”...

מיט אַלע כוחות האָב איך אָנגעהויבן שלאָגן אים מיט מיין פרייער האַנט, כדי אָפּרייסן זיך פון אים, אָבער ער האָט מיר פעסט געהאַלטן, און האָט נישט אויפ־געהערט צו רעדן צו מיר מיט צערטלעכקייט און רחמנות; רעדן און דערקלערן, אַז איך מוז זיך באַפרייען פון דעם שרעקלעכן געדאַנק וואָס האָט מיר באַהערשט. איך האָב געפילט אַז די כוחות וועלכע האָבן זיך אויפגעוועקט אין מיר גייען אויס ביסלעכווייז און איך גיב זיך אונטער.

„עס וועט דאָך קיין שפּור נישט בלייבן פון אייער פאַמיליע”. האָט דער קריסט ווייטער גערעדט, כדי איבערצייגן מיר, „איך האָב געקענט דיין טאַטן, איך וועל דיר נישט לאָזן פאַרווירקלעכן דיין געדאַנק, דו מוזט בלייבן לעבן”.

דער קריסט, פון אָפּשטאַם, אַ פּאָליאַק, האָט מיר דערציילט אַז פיל יידן פאַר־

באַהאַלטן זיך אין די וועלדער, דאַקעגן האָט ער מיר אויך דערציילט, אַז די געכאַפּטע יידן שטייען אויס אַ סך עינויים ווען מען צווינגט זיי צו אַנטדעקן די באַהעלטעניש פון אַנדערע יידן, ער האָט מיר פאַרגעלייגט איך זאָל זיך נישט אומקערן אין דאָרף, נאָר בלייבן אין וואַלד. ער וועט שטיין מיט מיר אין אַ קאָנ־טאַקט, ער וועט מיר ברענגען עסנוואַרג. מיר האָבן באַשטימט אַ פּלאַץ אין וואַלד, און ער פלעגט מיר ברענגען אהין פון צייט צו צייט עסנוואַרג. איינִיקע טעג איז ער נישט געקומען אין וואַלד. דער הונגער האָט מיר געפּייניקט, בין איך אַרויס פון וואַלד און בין דערגאַנגען צו עפּעס אַ גאָרטן, איך בין אַריין אינעווייניק, אָפּגעריסן פּאָמידאָרן, און געשטילט דעם הונגער. אומקערן זיך אין וואַלד האָב איך קיין כוח נישט געהאַט, די שמערצן פון מיין וווּנד האָבן זיך ווידער פאַרשטאַרקט, איך בין געבליבן אין גאָרטן, ליגנדיק כמעט אַ פאַרחלשטער. פרימאָרגן צייט האָט מיר געפונען דאָ אַ קריסטין, זי איז צוגעגאַנגען צו מיר, האָט זיך איינגעקוקט און געזאָגט:

„איך קען דיר זייער גוט, דו ביזט דאָך שלמה'ס און שרה'ס אַ זון, איך האָב געקענט זייער גוט דיינע עלטערן".

זי האָט מיר פאַרגעלייגט, איך זאָל גיין מיט איר, זי האָט צוגעזאָגט פאַרבאַ־האַלטן מיר, איך האָב איר דערציילט אַז איך בין פאַרוווּנדעט. איר ענטפער איז געווען אַז זי וועט טאָן אַלץ אויסצוהיילן מיין וווּנד, אויף וויפל זי וועט נאָר קענען וועט זי מיר האַלטן ביי זיך.

זי האָט מיר אַריינגעפירט אין אַ שייער, האָט געבראַכט עסנוואַרג פון אלדעס־גוטס: האָניק, פוטער און מילך. נאָכהער האָט זי געבראַכט פאַרשיידענע מאַשצ'ן, האָט צאַרט און מוטערלעך אויסגערייניקט מיין וווּנד, פאַרבאַנדאַזשירט אים מיט אַ ריינעם באַנדאַזש, און די גאַנצע צייט האָט זי נישט אויפגעהערט צו טרייסטן און מוטיקן מיר.

„דו וועסט זיין ביי מיר ווי אַ זון, ווי אַן אייגענער זון וועסטו זיין".

איינִיקע טעג האָב איך זיך פאַרהאַלטן אין דעם אָרט, איין פרימאָרגן ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף, און האָב אויפגעעפנט מיינע אויגן האָב איך דערזעען אַז מיין פאָטער שטייט נעבן מיר; ער איז געשטאַנען און געוויינט פון איבעראַשונג...

צוויי פון אַ משפחה זענען מיר געבליבן.

אליהו קוץ

סיוט־קודר

כמו סיוט־קודר פוקדים אותי הימים ההם, שהחלו עם ימי הרצח לפני שהגרמנים נכנסו לאזורינו, בשעה שנתונים היינו בידיהם הטמאות של כנופיות האוקראינים, ועד לימי־הדמים שלאחר־מכן.

באותו יום בו נסוגו הסובייטים, נתקיימה בביתו של הגלח האוקראיני סוחז׳אניט, ימח שמו, האסיפה של כל בני־הבליעל צוררי היהודים, בה החלו להתרקם מזימות הדמים נגדנו. סוחז׳אניט, יחד עם בנו של הגלח מאוסטרוביץ, צ׳פרקביץ׳, שהיה מורה בבית־הספר העממי, יצאו לטבורה של העיר וערכו עצרת־עם, בה השתתפו אלפי גויים שואפי־דמים, וקראום לעשות נקמות ביהודים, מיד החלו הרציחות והפרעות. בראש הפעולות האלו עמדו, נוסף על הגלח והמורה צ׳פרקביץ׳, גם המורה האוקראיני, גריצקי, הפלדשר אוסטאפנקו וכן השכן שלי, הנקניקן קאַלישה והמוכתר קלים צאצ׳קו מן הכפר פולובלה.

זוכר אני את ימי השוד והפרעות שבאו לאחר מכן, את נהירתם של הגויים מן הכפרים הקרובים והרחוקים, ברכב וברגל, את עיניהם המזרות רציחה ותאוַת שלל. רבים מן היהודים לא לנו בבתיהם, הפקירו את הכל וברחו כדי להציל את חייהם. הבתים רוקנו על־ידי הפורעים וכל הביזה הוטענה בעגלות והועברה לבתיהם של הגויים.

כך נמשך הדבר עד שנכנסו הגרמנים. מעתה החלו גזירות רשמיות ומאורגנות — תחילה נצטווינו לענוד סרט עם מגן־דוד, כדי להבדילנו משאר התושבים ואחר־כך — טלאי צהוב — על החזה ועל הגב, ומאוחר מזה החלה פרשה של מסים וארנוניות, בזהב ובכסף, בבגדים ובנעלים. — אימה־חשכה ירדה על העיירה. האמידים חייבים היו לשלם גם בשביל העניים שידם לא השיגה לתת את חלקם. הבתים נתרוקנו ולא נשאר בהם, לא טבעת לא צמיד ולא סיכה — כל התכשיטים המשפחתיים היו לדמי־מסים, כדי למלא את המכסה המוטלת. גם את המעט שעוד נשאר ברשותנו נאלצים היינו למסור לגויים בעד מצרכי מזון... לא יצאו ימים רבים וגזירת־מסים שניה התרגשה עלינו — והמועצה היהודית אחראית שהכל ישולם ויסולק, שאם לא כן יוצאו הם להורג. וכשפרעו גם את החוב הזה נתמלאו המאמינים שבנו בטחון, כי סוף־סוף יתבהרו שמינו הקודרים, אך הגזירות באו זו בעקבות זו — האחת לאספקת פרוות והאחת לאספקת כסיות־צמר, נעלים וכדומה. ולא רק גזירות רשמיות היו בעוכרינו — אם ביקש, למשל, אחד הגרמנים איזה רהיט מרהיטי ביתך,

היה נכנס ונוטל, מעמיס על העגלה ומוביל אל אשר ירצה. יום אחד יצאה פקודה לגייס אנשים מגיל 15 ומעלה לעבודה בגשר שבאנטונובקה. לכל ימי השבוע היו שולחים את האנשים לשם. בכל פעם, משׁשבו הפועלים מעבודת הגשר חסרו כמה יהודים, שכן אם נתאווה הגרמני לשעשוע־דמים, היה יורה במי שנפשו חשקה ומטיל את הנרצח לנהר, וכך קיפחו רבים את חייהם.

את בתי היקרה חנה'לה, שהיתה בת 15, שלחתי לשבועיים לעבודת הגשר ועד שהיא חזרה כלו עיני מחרדת־הציפיה, כך קדר עלינו החורף של שנת תש"ב עד בוא הפסח. לאחר הפסח באה הפקודה כי כל היהודים יתכנסו בגיטו, אליו הועברו גם כל יהודי הסביבה.

עתה באו ימי מצוקה, רעב ומחלות, עירום וחוסר־כל היו מנת־חלקנו.

במקום זה רואה אני צורך לייחד כמה דברים על הרופא ואשתו שהתגוררו בעירנו בשנות השואה ואף ניספו בה, אין אני זוכר את שמותיהם, אך יודע אני כי הגיעו לעירנו ב־1940 בימי שלטון הסובייטים. מוצאם היה מסביבות לובלין. לא יצאו ימים רבים ורופא זה נתמנה להיות מנהלו של בית־החולים העירוני.

היה זה איש נדיב, בעל לב יהודי חם. יודע אני כי בבקרו את אחד מחוליו ובראותו כי הבית שרוי בדחקות, מוחל היה על שכרו ולא הסכים לקבל תשלום בשום פנים. אהוב היה על כולם ויחד עם זאת היה גם רופא מומחה. עם כניסת הגרמנים נשאר הוא על כנו והמשיך לנהל את בית־החולים.

זכורה לי עובדה מתקופת הגיטו. ביקשתי לבקר אצל כמה כפריים מכרי, כדי להשיג על־ידיהם מעט מזון, מעשה מעין זה כרוך היה בפסק־דין של מוות, והנה עלתה תחבולה בלבי. — הלכתי למועצה היהודית והוצאתי תעודה כי חולה אני וזקוק לביקור בבית־החולים. להגיע לבית־החולים אפשרי כמובן, בדרכים שונות. לא הלכתי על־כן בדרך המקובלת אלא אל עבר ה"לינקס", עם הרחוב המוביל לכפר דולגובוליה, עברתי על יד בית־הקברות שלנו והגעתי אל הנוצרים שבכפר, ורק אחר־כך ביקרתי גם בבית־החולים, כאן פגשתי עוד יהודי, את ישראל דיק, גם הוא בא אל הרופא, לשם ריפוי. אני טענתי כי מיחושים לי ביד וישראל טען כי מיחושים לו ברגל. הדבר היה זמן לא רב לפני יום־ההכחדה. הרופא היה באותו יום נרגז מאוד, והוא אמר אלי ואל ישראל: באיזה הבלים ראשכם נתון עדיין — טיפול ביד או ברגל — הרי מתקרב היום שאת ראשינו יסירו, כלום אינכם חלים ומרגישים כי יום הטבח שלנו מתקרב ?.. במה אתם שקועים ?..

ביום הרצח הניחו לרופא ולאשתו והרשו לו להמשיך במקצועו בבית־החולים. אצל הרופא נמצאה הילדה של מילקה בס, כיון שלא היו להם ילדים, אימצוה כבת לאחר שהוריה מסרוה לידיהם. שכן היתה איזו תקוה, כי הרופא ומשפחתו יישארו בחיים, מאחר שהגרמנים זקוקים לו. אכן, ביום הרצח הכללי לא נגעו בהם לרעה. אולם 5 ימים לאחר מכן התהפכה החרב גם על ראשיהם. היה זה ביום ג', י"ט באלול

— באותו יום נתקבלה הוראה מיוחדת ממפקד האיזור, כי יש להשמיד את כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל — הרופא ואשתו ועמם ילדתו של מילקה בס, הובלו באותו יום אל בורות־ההרג ונרצחו אף הם.

כל פרק זמן ניתן צו להתייצב לשם מפקד. ישישים וגם טף נאלצו לבוא אל מגרש־האיסוף בעיירה לשם עריכת המפקד, שלא יחסר חס ושלום ולוּ איש אחד. בפעם הראשונה נבהלו הכל וחששו כי לא ישובו מן המפקד הזה, אולם במפקד הראשון לא אונה לנו דבר והכל חזרו ממנו בשלום וכך התרגלנו למפקדים הבאים, עד אשר בא המפקד האחרון, ממנו לא חזרו עוד.

יום אחד, היה זה בבוקר, יצאתי עם קפלן, בשל איזו פקודה שניתנה, כדי לאסוף מכנסיים בשביל הגרמנים ובדרך נודע לנו, כי חופרים בורות־קבר בשביל היהודים. כל גופי החל לרעוד מפחד הידיעה וגליון הנייר שהחזקתי נפל מידי. הרבה־הרבה גויים מן הכפרים דלוגובולה וז'ולקין גויסו באותו זמן לחפירת הבורות. היה זה ביום ג' בשבוע, והעיירה הוקפה משמר. אנשים ביקשו לברוח אל אשר ישאום עיניהם. בלילה הראשון כבר נפלו קרבנות מבין אלה שניסו להימלט. — בילה, בתם של מאיר ליפיכעס, היא, בעלה וילדה נפלו בשדה באותו לילה, גם לייזר הקצב עם ילדיו נהרגו במסיבות דומות. כן נפלו ליד המאריאק ישראל דיק עם אחיו, נשותיהם וילדיהם. הם שילמו לשוטר אוקראיני והלה הבטיח להצילם — את כספם אמנם נטל ואחר־כך הפילם בפח. כך נמשך הדבר עד יום ו'.

ביום זה בא הצו להתאסף כרגיל לשם מפקד, בכיכר־האיסוף. היו יהודים שהכינו להם מחבואים בעוד־מועד והם הסתתרו בהם באותו יום, אולם רוב יהודי הגיטו גורשו מבתיהם — זקן וטף והובלו לכיכר־האיסוף. אני הספקתי לבנות לי בונקר קטן ברפת שלי, שיכול היה להכיל רק שני אנשים. את אשתי וילדי הסתרתי בבונקר שהיה בעליית הגג של ר' שלמה קוטין, שם נמצאו 23 נפשות, — יוסף בורקו ומשפחתו, גיסו של הרב וגיסתו ר־4 נפשות ממשפחתי. הבונקרים שלנו היו מנותקים זה מזה, ללא קשר הדדי.

עבר יום ההשמדה ואתא לילה, הגרמנים והשוטרים ערכו עתה נשף־הילולים לאחר מעשי־הרצח. קולותיהם השיכורים וזעקות־הפרא שלהם הילכו סביב־סביב. אנחנו ישבנו במחבואינו מוכי פלצות ואילו אצל הרוצחים, ימח שמם וזכרם — ששון ושמחה. ביום הבא החלו הגרמנים לחפש אחרי בונקרים ומחבואים, שכן לפי חשבונם חסרו מאות יהודים. באותו יום, כלומר: ביום השבת, שמעתי בעד החרכים של הבונקר שלי, כי במחבוא של ר' שלמה קוטין, שכני, מצאו 23 יהודים. עתה ידעתי, כי אשתי ושלושת ילדי נתפסו בידיהם. בר־ביום מצאו הגרמנים למעלה מ־300 יהודים מתחבאים, הובילום לבורות ורצחום. אני ובני ליובה, שהיינו מוסתרים בבונקר שלי, עבר עלינו לילה שני לאחר הטבח. הגיע יום א'. הכפריים וגויי העיירה

יצאו עתה ופשטו על־פני הבתים ועליות־הגג, כדי לחפש „ירושה" המגיעה להם. הם חיטטו ובלשו בכל מקום ומקום, עד אשר גילו אותי ואת ליובה בני.

התחננתי בפניהם, כי לא יסגירונו לגרמנים ומסרתי להם את דברי הערך שהיו ברשותי, אך הכל היה לחינם. לאחר שהכפריים הסתלקו הגיעו מיד למקום שוטרים אוקראינים ועמם גרמני אחד, הם הרסו את הבונקר ואותנו הובילו אל חדר־המאסר של הגמינה, שם מכונסים היו כ־160 יהודים ובהם ר' שלמה שליטא רב העיר עם אשתו; שמואל המלאך עם אשתו, בן־ציון ז'וק עם אשתו, טייבל ושתי בנותיהם ובנם. שאלתי את בן־ציון ז'וק כיצד הוא ניצל עד היום, שכן ראיתי בעד החרכים של המחבוא שלי, כי כבר הובילו אותו יום לפני זה. הוא אמר לי, כי תפסו אותם לאחר רצח ה־300 והגרמנים לא רצו להפריע לעצמם את יום א' וכך נצטרך להתענות עוד לילה אחד. — אמר בן־ציון.

את הבכיות והזעקות בחדר הצר אשמע עד עתה. היה זה יום חם מאוד והצמא עינה את כולנו. פניתי אל המפקד האוקראיני, מבעד לסורגי הברזל של החלון — שאלתיו אם יכול הוא לעשות עמנו חסד אחרון, ולפתוח את הדלת רק לכמה רגעים, למען נוכל לרוות רק קצת את צמאוננו. בקרבת מקום היתה באר. כל יוצא ולאדימרץ זוכר ודאי היטב את הבאר של הגמינה. המפקד שהיה יליד ולאדימרץ, ולשעבר ידיד שלי, שאלני מיד, היכן הסתרתי את דברי הערך. שלחתי אותו אל מקום הבונקר שלי, והוא פקד בינתים לפתוח את הדלת לכמה רגעים. מלווים שוטרים, הובילו אותנו אל הבאר להצטייד במים ולשתות במקום. גם אני ניצלתי את שעת הכושר ויחד עם בני ליובה הלכנו לבאר לשתות ומיד חזרנו לחדר־המאסר שדלתו נשארה פתוחה. אולם מיד, לפני שהדלת ננעלה, יצאתי שוב הפעם ונכנסתי לבית־השימוש, שהיה בחצר, לשם צרכי. על המשמר עמד כאן שוטר אוקראיני ולאחר שנכנסתי לבית־השימוש באה גם אישה שהביאה את ילדה הקטן לעשות את צרכיו — האישה והילד יצאו מהר והשוטר שכח בודאי, כי נשאר כאן עוד יהודי שנכנס קודם־לכן. לא העליתי בדעתי כי עתיד אני להינצל, ורק החלטתי להישאר כאן, שלא להתענות בחדר־המאסר. אולם הם לא באו לחפש אחרי ובשעת כושר התחמקתי מן המקום וברחתי ליערות ועברתי שבעים ושבעה מדורי גיהינום. בכל אשר באני אחר־כך לא הרפתה ממני אף לרגע אחד המחשבה כי נקמות עלינו לעשות בשופכי דמינו...

בשנת 1944 בשובי לולאדימרץ התחלתי לעבוד בנ.ק.וו.ד. ועשיתי נקמות בהרבה גויים־רוצחים. הראשון בו נקמתי היה השכן שלי קאלישה, שהיה בשעתו נקניקן. מיד עם בואי אל העיר, הלכתי לראות את ביתי, אך הבית כבר היה הרוס. בבואי ראיתי את קאלישה, שכני, עומד ליד ביתו. כמו אש נתלקחה בי חמתי בראותי אותו, ניגשתי אליו, תפסתיו והיכיתי אותו עת רבה עד שכולו שתת דם, הלכתי לנ.ק.וו.ד. וערכתי תזכיר מכל מעלליו המחרידים, מיד באו ואסרו אותו והטילוהו

לתוך המרתף של ביתו. את ביתו רוקנו וכל משפחתו שלחו לארץ־גזירה — לסיביר. לאחר חדשיים בערך נערך משפטו ברובנו וכעדים הופיעו שולמית ניסמן וראובן בריל, והוא נידון למוות. השני היה קלים צ׳אצקו, מוכתר מן הכפר פולובלה, שהיה עוקב אחרי היהודים המסתתרים ביערות ומסגירם לידי הגרמנים. קלים זה הגיע יום אחד להוטה של סופאצ׳וב, מצא את הפולנים שעמדו עמנו בקשרים והכה אותם מכות־רצח. הוא הכריח אותם ללכת ולגלות את מקומות המסתור של היהודים. כך נתגלה בונקר אחד ביער ובו שמונה נפשות מיהודי רפאלובקה — ארבע נשים וארבעה גברים. ארבעה מהם הומתו במקום והנותרים הוסגרו לידי הגרמנים והם עונו עינויים אכזריים עד שהוציאו את נשמותיהם.

אני ועוד שני יהודים מזוינים מנ.ק.וו.ד. הלכנו לכפר פולובלה ושם תפסנו את הרוצח. גם בו כלינו את חמתנו ולפני שמסרנוהו לשלטונות הכינו אותו מכות רבות, גם פסק דינו היה מוות. העדים במשפטו היו שלמה אפלבוים ופולני אחד מסופאצ׳וב. לאחר מכן עשינו נקמות בחוליגן טיכאן ובכמה וכמה רוצחים אחרים.

היו גם גויים נדיבי לב, שסייעו בידי היהודים וכאן ייזכר בעיקר הקסיונדז׳ מולאדימרץ — אחד מחסידי אומות העולם. כבר מימי נעוריו אהוב היה הקסיונדז׳ וחָרוּת בלבו של כל יהודי — יחסו ליהודים היה ברחמים ובחסד. אם נתרגשה צרה עלינו מטעם הממשלה הפולנית, היה הדבר הראשון למהר אליו והוא תמיד עמד בפרץ והושיט את עזרתו. אני עצמי נעזרתי בו לא פעם. מעשה שהיה בשנת 1918, בהיכנס הפולנים הראשונים, לאחר נסיגת הבולשביקים — נאסרו אז, ע״י הזאנדר־מריה הפולנית, הרבה יהודים ואף אני בתוכם. אותי האשימו, כי העברתי זהב מן הפולנים לבולשביקים, כך הלשינו עלי הגויים. הוכיתי על־ידיהם בקתות האקדחים עד זוב דם. לא היה בי כבר כוח לנשום ופסק־דינם היה להוציאני להורג. אמי, טולה, מיהרה אז אל הקסיונדז׳, והוא הלך מיד עם אמי אל הז׳אנדרמריה והוציאני מידיהם. ספק מת ספק חי הביאני הביתה. היה זה ביום ששי לעת ברכת הנרות.

בהיותי ביער, לאחר בריחתי מידי הצוררים הנאצים, נפגשתי עם הפולני שאדורסקי והוא סיפר לי כי הקסיונדז׳ נוהג להטיף בכל יום א׳ בפני צאן מרעיתו בכנסיה ומורה לכל הפולנים, כי בפגשם יהודי, עליהם לקבלו בידידות ובאהבה, להאכילו ולהשקותו ולומר לו כי בפינסק ובאזורה חיים הרבה יהודים וכי בכפר סופאצ׳וב נמצאים יהודים. על־פי הוראות אלו ששמעתי מפי הפולני יצאתי גם אני לדרך עם עוד יהודי אחד וכך נשארתי בחיים...

יוסף לשץ'

נער הייתי

בירכתי העיירה

ברחוב צדדי, עמד ביתנו, בירכתי העיירה, לא רחוק ממנו השתרע „הפופלאב"– האחו הגדול — שנמשך עד ליער, אשר האפיל בקצהו. נמוך וישן היה ביתנו, חלק מן הגג עשוי היה רעפי־עץ וחלקו — קש, אולם שני חלקיו, כאחד, כבר העלו איזוב וירוקה. החלונות קטנים היו והגג נמוך־נמוך, רק הושט את ידך ונגעת בו.

היינו משפחה עניה, מבין העניות והמרודות ביותר, ולא פעם צפויים היינו לחסדי הבריות. ביתנו מורכב היה משתי דירות. כל דירה בת חדר אחד. בין שתי הדירות חצץ פרוזדור ובו מרתף גדול להחזקת תפוחי־אדמה ושאר מצרכים שטעונים צינון ושימור כלשהו. בפרוזדור מחזיקים היינו עצי־הסקה לחימום הבית בימות החורף, ולשם בישול בכל ימות השנה. גזרי העצים ערוכים היו זה על גבי זה מקרקע הפרוזדור ועד למרומי הקיר. בחצר היה לנו דיר לפרה.

בחדר שמשמאל לפרוזדור היתה דירתנו, בה התגוררנו חמש נפשות — אמא, אבא ושלושה בנים. אני הייתי קטן האחים. שמו של אבא זאב. שמה של אמא גיטל, אחי הגדול שמו היה בצלאל ואחי הבינוני יעקב. בשנת 1940 נוספה למשפחתנו גם אחות — שמה היה יהודית.

בחדר מצד ימין התגוררו סבא וסבתא. „משה דער שוסטער" — משה הסנדלר — כך קרוי היה סבי בעיירה. בראשית שנת 1939 נפטר סבי בהיותו בן 75. וכך שמור הוא בזכרוני: קומתו כפופה במקצת, וזקנו ארוך ולבן. מתפלל היה בבית־הכנסת של חסידי טריסק. לאחר מותו התגוררה הסבתא לבדה בחדר.

מערכת הרהיטים בתוך הבית דלה היתה ביותר — בפינה אחת עמדו שתי מיטות, בפינה אחרת ספה שנתקראה אצלנו „טפצ'ן", באמצע החדר עמד שולחן רעוע וליד הקיר קמטר להחזקת כלי־לבן שונים ומלבושים סתם. מלבד מערכת רהיטים זו, תפס התנור חלק גדול מן החדר. לתנור היתה גם קומה עילית „על תנור" וקומה תחתית „תחתנור", ה„תחתנור" היה מעין כוך לתרנגולות והקומה העילית של התנור שימשה גם מקום להתחמם בימות החורף.

אצל הסבתא היתה מערכת רהיטים דומה, בחדרה שלטו סדר ונקיון. בענינים אלה מקפידה היתה מאוד. המיטות עשויות היו למשעי והכרים נתונים היו זה על גבי זה כעין מגדל שתחתיתו כר גדול ורחב עד שהיה מסתיים בהדרגה בכרית קטנה.

בחדרה של הסבתא היה גם ראי לא גדול ולידו עציץ עם פרחים מלאכותיים שצבעיהם כבר דהו מן האבק ומנוקדים היו על־ידי הזבובים. אולם על אדן החלונות עמדו עציצים ובהם פרחים חיים. הרצפה עשויה היתה מקרשים של עץ, ואותה היו מרבצים חול צהוב ולכבוד חג השבועות היינו מכסים אותם בירק שהבאנו מן ה„פופלאב" — ירק לשבועות. מים היינו מביאים מה„קריניצה" — כלומר: מן המעין. בהיותי ילד בן 10 כבר הייתי הולך ל„קריניצה" להביא מים בדלי.

אחד המקורות לקיום משפחתנו היתה הפרה שברפת. מקרה היה ופרתנו שבקה חיים בשל מחלה כלשהי והבית קודר ואָבל היה. הפרה היתה כעין חלק מן המשפחה. כל בוקר היינו משכימים להוציאה אל העדר היוצא לרעות וכל ערב היינו עומדים וממתינים לשובה מן המרעה. פעם בשנה היה הרועה מביא עגל קטן, פרי בטנה של פרתנו, ואז היתה השמחה גדולה מאוד. גם לסבתא היתה פרה והיא נהגה למכור את תוצרתה — גבינה ושמנת וחלב־חמוץ. את מעשה־החלב היתה הסבתא מחזיקה בכדי־חרס למיניהם. המרתף היה ה„מקרר" שלה באותם ימים, ואילו אנחנו השתמשנו בחלב ובתוצרת החלב לצרכי הבית בלבד. הכנסה נוספת היתה לנו מן הזבל שהיינו מקבלים תמורתו חלקת־שדה לזריעת תפוחי־אדמה. לאחר אָבדן הפרה טרחנו טרחות מרובות, עד שרכשנו פרה אחרת.

אבא ירש מאביו את מלאכת הסנדלרות והתפָרות. מתקופת ילדותי זכור לי אבי כשהוא יושב בבית אל שולחנו הקטן ומתקן נעלים. אך לרוב אזכרהו לוקה בכל מיני חלָאים — פעם מחלת־עינים ופעם חבורות משונות על הצוָאר. שבועות רבים היה מאושפז בבתי־חולים שונים ברובנה ובלוצק. במצב זה נתון היה ביתנו למחסור תמידי.

הרעב והקור היו אורחים רגילים בביתנו ומוסדות הצדקה שבעיירה היו מטפלים בנו. פעם, בליל חורף ניטלה פתאום הכרתו של אבא, עינו האחת התנפחה מאוד ובבית דיברו על איזו מחלה ששמה דלקת קרום־המוח. באה עגלת־חורף ליד הבית, ושכנים התרוצצו בפנים של דאָגה. באותו לילה הסיעו את אבא ללוצק. מקרה זה נחרת בזכרוני לא בפרטי־פרטיו אלא בקויו הכלליים ובצללי החרדה אשר עטו את הבית. אמא נסעה עם אבא ואנחנו הילדים נשארנו לבד. והסבתא היתה נכנסת לדירתנו ומביאה לנו אוכל, אולם לא די היה בכך. נאלצנו למכור את הפרה, כדי לממן את החזקתו של אבא בבית־החולים.

שמורה בזכרוני חרדתו של יום שישי אחד, לפני שהלכו לבית־הכנסת. נודע לנו כי קוראים לטלפון את אָשר, שהיה ידידו הטוב של אבא, והיה בנו חשש, כי הדבר קשור במחלָתו של אבא. אולי כבר נפטר, ואין רוצים להודיע לנו על־כך? אימה אפלה ירדה על הבית, מישהו רץ לאָשר להיוָדע ולא מצאָהו בבית. הדודה רבקה, אחותו של אבא, הגיעה לביתנו והיתה מתהלכת בבית ומלחשת לעצמה אגב דמעות: „ריבונו של עולם, אל־נא תפר את השבת שלך ואל תהפוך אותו לתשעה־באב!"

והנה הגיע אָשר וסיפר שאמא מודיעה, כי מצבו של אבא מניח את הדעת. הוא יצא בשלום מניתוח אחד, אולם יש צורך בניתוח שני, קל מן הראשון... הנה־כי כן נקלעו ימי ילדותנו בין מחלות ומצוקות, אולם מעתה שב אבא לאיתנו.

אחי יעקב למד בישיבות — בסארנה ובלונינץ והצטיין בלימודיו. ההורים תלו בו תקוות. אחי הגדול למד חייטות ואף שמוכשר היה ובעל תפיסה, ביזבז, כמנהג הימים ההם, שנים רבות כשוליא־של־חייטים, עד שניתן לו לגשת למלאכת התפירה ממש. מביני־דבר היו אומרים, כי עתיד הוא להיות חייט מעולה. אחי כבר עמד לקנות מכונת־תפירה ולהתחיל כחייט עצמאי, אולם ענין המכונה נתקל משום־מה בקשיים מרובים והוא החליט לנטוש את מלאכת החייטות ולפנות למקצוע חדש — אפיה. הוא נתקבל אצל „אֶלקה די פיאקארניצ׳קה״ (אֶלקה הנחתומית) ואף כאן הצטיין במלאכתו ומקץ מחצית השנה החל לעבוד כמומחה וכבר היו לו עוזרים שהוא ממונה עליהם...

ימים של רוָחה

דברים אלה שאני מספר עליהם התרחשו סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה. עם כניסת הסובייטים לעירנו נשבר מטה־לחמם של יהודים רבים, בעיקר מבין המשפחות האמידות. ואילו במצבנו חָל שיפור. כנגד המצוקות והעוני שהיינו מלומדים בהם בימים עברו, ראינו עתה רוָחה יחסית. אבא משופע היה בעבודה, מצב בריאותו הוטב מאוד. בצלאל נתמנה עתה כאופה ראשי ועליו היה לסַפק לחם לצבא שחנה בקרבת מקום. משכורתו היתה טובה מאוד ולא חסרנו דבר. יעקב המשיך ללמוד בלונינץ גם בימי הסובייטים.

באותם הימים נוסד בית־ספר בשפת־יידיש, מטעם הממשלה. מנהלו של בית־הספר היה יצחק פינצ׳וק. המורה שלי היתה צ׳רנה, אחותו של יצחק. עם כניסת הסובייטים היתה התעוררות גדולה בעיירה. על כל פנים בינינו הילדים. בימי הפולנים, למשל, היתה מכונית מזדמנת לולאדימרץ לעתים רחוקות ואילו עתה היו המכוניות דבר של יום־יום. אנחנו, הקטנים, היינו רצים אחריהן, נתלים לפעמים וזוכים לכבררת־דרך של נסיעה. בית־הספר שלנו עמד לא הרחק משדה־תעופה שהסובייטים התקינו. זכינו, איפוא, לא רק למכוניות, אלא גם לאוירונים. שדה־התעופה היה סמוך לבית־הקברות הפולני.

יום אחד ישבנו בשיעור לטבע, ופתאום ראינו מבעד לחלון, כי שני אוירונים חָגים ומנמיכים, כמתכוננים לנחות בשדה־התעופה. התרגשות בלתי־רגילה נשתלטה על ילדי הכיתה והכל קפצו מבעד לחלונות הפתוחים ורצו לראות את האוירונים בנחיתתם. קהל גדול של ילדים הגיע לשדה־התעופה. מתוך האוירונים יצאו הטייסים בכובעיהם ובמשקפיהם המיוחדים. תיקים ארוכים למַפות היו מיטלטלים על שוקיהם.

„נו, ילדים, רוצים אתם להיות טייסים?״

וכל קהל הזאטוטים ענה פה אחד:

„כן!"

ככה עמדנו שעה קלה וחזרנו לכיתה.

תחילה רגזה המורה, אולם משנוכחה לדעת, כי מכל הכיתות התפרצו הילדים, מצאה בכך חצי נחמה והשלימה עם המעשה. ואנו יצאנו מכל הענין בנזיפה פושרת למדי.

בולאדימרץ נמצאו בעיקר אנשי־צבא מחיל־ההנדסה, שתפקידם היה התקנת שדות־תעופה סלילת כבישים וכדומה.

ביתנו היה בית מסורתי, ואבא הוסיף לקיים את מצוות הדת גם בימי הסובייטים. הרבה נתענו הורינו כשהכריחו אותנו ללכת לבית־הספר בימי השבת וגם לכתוב בשבת.

כבר עמדנו לפני החופש הגדול ויצאנו אל הפארק, חבורת ילדים עם המאַמן שלנו — צעיר רוסי ספורטאי, בעל קומה בינונית, וחסון גו; חזהו היה ענוד אותות הצטיינות — מדליות ספורט וסמלי הקומסומול. מקום זה שקרוי היה בעירנו פארק, לא ביקרתי בו בימי הפולנים אף פעם, ואילו כעת היה רשות־הרבים. כאן היו הרוסים עורכים את הצגותיהם השונות, וכאן היו משמיעים נאומיהם. באמצע הפארק התנוסס ארמון נאה — בניין בעל שלוש קומות, עשוי לבנים וגג־פחים. המראה מסביב היה נהדר — גבעות וגאיות ומשטחי־דשא וערוגות־פרחים ועצים עתיקי יומין. היה זה גן לשעשועים בעיקר — גם בחורף וגם בקיץ. עתה התאמנו בתרגילי ריצה, לאחר התרגילים ישב אתנו המאמן לשם שיחת־סיכום וקביעת האימון הבא.

עודנו יושבים ומשוחחים עבר מישהו ואמר כי נתקבלה ידיעה על פלישת הגרמנים לרוסיה. היינו ילדים ועדיין לא ידענו להעריך את החדשה הזאת בכל משמעותה, אבל ראינו, כי פניו של המדריך קדרו. הוא לא סיים את השיחה ורק נעמד רגעים תפוס מחשבות — ואמר לנו ללכת הביתה.

משׁשבתי העירה מן הפארק, כבר מורגשת היתה החרדה ורושם החדשות. אנשים עמדו ודיברו על הגיוס שיתחיל. לא ארך הזמן והחדשה הזאת החלה לתת את אותותיה מסביב. הגיוס לצבא החל. בחורים צעירים נלקחו. הורים בכו והתאבלו. מיד הורגש מחסור במצרכים חיוניים כגון קמח ועוד.

לאחר יום־יומיים כבר נראו הגייסות הנסוגים. שמועות התהלכו, כי האוקראינים תושבי הסביבה, שעָינו את המשטר הסובייטי היו מתריסים כנגד החיילים הנסוגים:

„קרועים ובלויים שכמותכם, א ת ם רוצים להילחם עם הגרמנים, אתם?"

בעיירה מהלכות היו שמועות, כי רבים מן החיילים הסובייטיים, בעיקר אוקראינים מאנשי הסביבה, מסַלקים את כלי־נשקם, מחליפים את המדים בבגדים של אזרחים ועורקים משורות הצבא. הגויים היו אוספים את הנשק ומסתירים אותו לעת־מצוא.

בעיירה רבה היתה החרדה. היו מבין הצעירים שברחו עם הצבא הנסוג מזרחה. אחי יעקב חזר בימים אלה הביתה מלונינייץ. בצלאל המשיך לעבוד במאפיה ולאבא עוד היתה עבודה בסנדלרות.

ללא שלטון

העיירה נשארה ללא שלטון. גויים מולאדימרץ ובעיקר מכפרי הסביבה החלו לשוטט על פני הדירות השונות לשדוד ולאיים.

„הגרמנים יבואו ואז יראו לכם, יהודים ארורים!"

היו לנו הרבה ידידים מבין הגויים. ומהם שהיו באים לביתנו. גם הסבתא היו לה עסקי מסחר כלשהם עם הגויים — קונה היתה בקבוק וודקה ומוכרת וכדומה. אלינו היו באים הכפריים בעניני סנדלרות. גוי שחיכה לגמר תפירת מגפיו היה נשאר לפעמים ללון בבית. משכבו על הרצפה הניח את דעתו, ולא ראה בכך פגם. כאן מכינים היו־תה ומתקינים גם את סעודתם. אולם רבים מבין אלה היו מתנכרים עתה.

פחד גדול השתרר בכל הבתים וכן בביתנו. הדודה רבקה עם ארבע בנותיה ושני בניה באו לישון אלינו, שהרי לנו היה קשר טוב יותר עם הגויים. חשבו, איפוא, כי בביתנו ימצאו מגן ומחסה. לילה אחד, היה זה ליל ירח בהיר, אחד הלילות של מחצית החודש, שעה או שעתים לפני חצות; כל באי הבית ישבו דרוכים. והנה נשמעו פתאום דפיקות בדלת. רועדים היינו מפחד ושינינו נוקשות זו לזו.

„לפתוח את הדלת!" — נשמעו צעקות חוזרות ונשנות.

מישהו מבני הבית ניגש ופתח את דלת־הכניסה לפרוזדור.

בפתח נראו ארבעה גויים, אחד מהם היה ממכרינו, בנו של מאטוויי, צעיר יפה וחסון, הריהו ה„שגץ" שהייתי מלמדו לדבר יידיש, ואשר התגורר מול בית־החרושת לספירט. הוא נשאר עומד ליד הדלת והשלושה נכנסו ופנו, כל אחד למקום אחר, לחפש. בנו של מאטוויי היה כנראה מדריך הקבוצה. לגוי שהחל לחפש בחדר שלנו אמר בנו של מאטוויי, שכאן אין מה לקחת והפנה את כולם לחדרה של סבתא. כל ארבעתם חמושים היו רובים ופגיונות. הם פתחו את המרתף של סבתא והוציאו ממחבואיו כל מיני דברים. בין השאר כמה בקבוקי יין־שרף. — סחורתה של סבתא. אחי הגדול העז לומר להם מלת־תוכחה ואחד הגויים הכה אותו על פניו. נוכחותו של הגוי מכירנו, השפיעה ודאי על שותפיו ונטלה קצת מאכזריותם. הם יצאו וכולנו נשארנו ישובים חרדים ודרוכים עד לבוקר.

ימי מעבר אלה, בעיירה, ללא שלטון, נמשכו עד כניסת הגרמנים. בימים אלה יוצאים היינו לרחוב מתוך פחד. שמועות הילכו על מקרי רצח בסביבה. יום אחד הודיעונו, כי שמואל החרש (דער טויבער) נרצח על־ידי שודדים. הוא היה יהודי זקן. סיפרו, כי התחיל להטיף מוסר לשודדים בבואם לביתו והם רצחוהו. אותי, כילד, משכו הסכנות, ביקשתי לראותן פנים אל פנים, רצתי על־כן לעבר ביתו

להינכח אם נכונה השמועה ואמנם ראיתיו מוטל, רווי דמים וללא רוח חיים. באותו זמן נרצח ע"י גויים שודדים גם ברל דער גונצ'ר ואף אותו ראיתי מוטל ליד ביתו. כמו־כן נרצח „לייבל, דער בלעכער" (הפחח). אותו מצאו על הפופלאב. את הילדים של ברל הכרתי היטב ועל־כן הרהבתי עוז להיכנס לביתם לאחר שהעבירו את הגויה מן הרחוב אל תוך הבית.

הגרמנים הגיעו

באחד הימים נודע, כי הגרמנים כבר נמצאים בעיירה. אני ראיתים לראשונה בעברי ברחוב. כ־20 חיילים היו. גבוהי־קומה ועמם האופנועים שלהם. היה זה בקרבת בנין המשטרה — ביתו של צבי לרנר. ליד הבית הזה היתה רחבה גדולה, וכאן הם עמדו יחד עם כמה וכמה אוקראינים, שטופים באיזה צחוק קולני. אני הסתכלתי בהם מרחוק. באותה שעה עבר בקרבתם יהודי זקן, בלכתו מבית־הכנסת, אין אני יודע את שמו של אותו יהודי. גרמני רמז לאחד האוקראינים בתנועת שתי אצבעות, כתנועת מספריים, סימן לגזיזה, ומיד הלך הלה והביא מספריים, תפסו את היהודי וגזזו את זקנו ושוב געו בצחוק רם.

כל פעם הייתי מתחמק מן הבית לראות מה מתרחש. השלטון ניתן בידי השוטרים האוקראינים, שהיו מהלכים בעיירה במדים שצבעם כחול־כהה. בעיירה מדברים היו בפחד על הגרמני השמן שהתגורר בביתו שלביידר, וכינויו היה „התליין" — כל אחד מאתנו כבר קיבל את הטלאי הצהוב.

בביתנו הורגשה יותר ויותר המצוקה. אולם מצבם של בעלי־המלאכה, ואנו בכלל אלה טוב היה ממצבם של סתם יהודים. אבא המשיך לעבוד בשביל אי־אלה גויים שהיו משלמים לו במצרכי־מזון, בעיקר בתפוחי־אדמה. היו מבין הגויים שאבא עבד בשבילם, אך הם התחמקו מתשלום. הגרמנים כבר הטילו קונטריבוציות כספיות על כל העיירה וכל אחד נתחייב לתת את חלקו בתשלומים אלה. במחסור שכבר שלט מצאנו סעד כלשהו בפרתנו, שסיפקה לנו קצת חלב. תפוחי־אדמה מבושלים עם חלב או חלב־חמוץ היו בימים ההם מאכל־מלכים ממש. והנה יצאה גזירה: כל היהודים חייבים למסור את בהמותיהם לשלטונות — סוסים פרות, עזים וכיוצא באלה.

עמדנו כל בני המשפחה וליווינו בדמעות את „טרולקה" היקרה, כך היה שמה של פרתנו, שהוצאה מהרפת והובלה על־ידי אבא לרחוב. הרחובות מלאים היו יהודים מובילי פרות וסוסים, געיית הפרות נישאה כקינת־פרידה. כל עדר הבהמות הובל להורודיץ ושם נמסרו לגרמנים.

רעב כבד

הרעב נתן את סימניו בבתים רבים. פעמים היינו נפגשים ילדי הבתים הקרובים ומטכסים עצות, כיצד לשבור את רעבוננו. מישהו סיפר על ילד שנעשה רועה אצל

אחד האיכרים ומשכורתו אוכל. זוכר אני, כי ראיתי את הדבר הזה כהישג גדול מאוד. גם אני נתמלאיתי שאיפה להישג מעין זה.

יום אחד החלטתי לעשות משהו למען הבית. היה זה לפני חג כלשהו. אני ואחי יעקב חָמַקנו מן העיירה. עברנו דרך שדות והגענו לדיבובקה־קאנוניץ. שני כפרים בהם התגוררו גויים מבאי־ביתנו. מהם שחייבים היו לנו בעד עבודה שאבא עשה למענם. בצאתנו התחַפשנו כלשהו, ושיווינו לעצמנו מראה של לא־יהודים, ככל שניתן לנו לעשות כך. את הטלאי הורדנו. הלכנו יחפים, בדומה לילדיהם של כפריים. אל ביתו של הגוי לא נכנסנו בעד המבוא הראשי דרך הרחוב, כי־אם דרך השדות הגענו לבית. כניסתנו היתה תמיד מתוך זהירות רבה. הצלחנו באותו יום לאסוף כשני פודים תפוחי־אדמה, שמנו את אוצרנו זה בשקים שלקחנו אתנו מן הבית ועם חשכה חזרנו לעיירה. הליכה זו נערכה בשעה שהשמירה בסביבה לא היתה עדיין חזקה, אולם לימים נתגברה השמירה וסכנת היציאה מן העיירה גדולה היתה מאוד. אך בד־בבד גם נתגברה המצוקה.

שוב יצאתי לאחד הכפרים. הדבר היה בימי הקיץ ובלכתי מחוץ לעיירה היו כבר גידולי השדה גבוהים מאוד. הגוי אליו מועדות היו פני התגורר בחוטור, מרחק של שני קילומטרים מן העיירה.

שעת בוקר מוקדמת ופני מכוונות אל עבר ה„ציגלניה" (מקום משרפות הלבנים). בעל החוטור היה גוי עשיר ולו הרבה שדות ונכסים. ביקשתי ממנו שיעסיק אותי בעבודה כלשהי, תמורת האוכל שאקבל. הוא הסכים שאעבוד אצלו כרועה. כל בוקר הייתי משכים לקום והולך אל החוטור למלאכת הרעיה ובערב הייתי חוזר הביתה. הדרך כרוכה היתה בסכנות ואף־על־פי־כן המשכתי כשבועיים ימים במלאכה זאת. את הדרך עושה הייתי לרוב בריצה. הייתי נער כבן 12 והאמנתי, כי ברוצי ממהר אני לחלוף על־פני הסכנה. פעמים הייתי נתקל בילדי גויים שהיו מיידים בי אבנים.

יום אחד הזהירני הגוי שלא אוסיף לבוא אל ביתו. לאחר־מכן עבדתי זמן־מה ליד הקולייקה באסיף תפוחי־אדמה. אחי הגדול עבד באנטונובקה, ליד הגשר ויום אחד הוא שב מן העבודה מוכה ופצוע וגופו נפוח.

נחל לא היה בולאדימרץ, אולם לא חסרו בה מים. בחצרנו, למשל, וכן בסביבה שלנו הקרובה ל„פופלאב", משהיו חופרים בעומק של מטר וחצי או בעומק של שני מטרים היתה הקרקע מבעבעת מים. מאחר שנתכונן הגיטו בעיירה היה בית־המרחץ מחוץ לאיזור המגורים של היהודים. החסידים מבין תושבי העיירה נשארו, איפוא, ללא בית־מרחץ וללא מקוה והם חיפשו אפשרות להתקין להם מקוה מים. בשכנות לביתנו התגורר בנו של שמואל אלימלך — יעקב שלַיְפק. הוא היה בעל משפחה גדולה ומטופלת בילדים. יעקב עזב משום־מה את דירתו והתגורר עם משפחתו בדירת חמותו, שהיתה בשכנותם. דירתו נשארה איפוא, ריקה. יעקב שהיה מחסידי קרלין הסכים מן הסתם, כי בדירתו יתקינו מקוה. זוכר אני, כי החסידים היו באים

למקום זה וחופרים בחשאי. בתוך הבור שנחפר הם התקינו קירות של עצים, כשם שמתקינים בבארות ואף מדרגות התקינו, כדי לרדת למטה. מאחר שהמים במקומות אלה נובעים בעומק לא רב, נתמלא עד מהרה המתקן במים. החסידים היו באים לכאן לטבול את עצמם לפני התפילה. זוכר אני במעומעם, כי פתיחת המקוה היה מלווה בטקס כלשהו, לשם הכשרתה, אך הדברים לא נשתמרו בי בבהירות.

זמן לא רב לאחר שהגרמנים נכנסו לולאדימרץ נתמוטט בחדרנו התנור הגדול, כלומר: קרקעית התנור שקעה ונשתבשה ושוב אי־אפשר היה להעלות בו אש ולבשל. משפחתנו עברה לגור בחדרה של הסבתא, והדירה שלנו נשארה ריקה. מאחר שהגרמנים הפכו את בתי־הכנסת שלנו למחסני־תבואה והם הוצאו מאיזור המגורים של היהודים, חיפשו היהודים דירות ריקות לעשותן מקום תפילה. גם דירתנו הפכה להיות מקום־תפילה. לא ברור לי אם אבא הציע את הדבר או שבאו אליו בהצעה והוא ניאות לכך, אך זוכר אני, כי החדר נוקה וסודר והובא ארון־קודש עם ספרי־תורה וכן שולחן וכמה ספסלים וכאן היו באים להתפלל עד יום החיסול. זכור לי, כי פעם אף נערך קידוש לבר־מצוָה של ילד אחד. התפילות היו נערכות מתוך בכיה והשתפכות־הנפש. לעתים היו עורכים תפילות מיוחדות לשלום הציבור.

יום ההרג

כבר עמדנו בחודש אלול, אחי הוסיף לעבוד באנטונובקה. לא עקבתי בימים ההם אחרי התפתחות המאורעות. זכרונם מלווה בי באיזו מועקה וחרדה. נפגש הייתי עם הילדים של ישעיהו החייט ועם עוד ילדים וזוכר אני שהיינו מדברים על השמועות שהגיעונו מפי הגויים, כי ליד ה„סמַלאַרניה" החלו לחפור בורות גדולים. היהודים ובכללם אחי שעבדו באנטוֹנוֹבקה הוחזרו לעיירה. והיו מקרים שאנשים ניסו לברוח מן העיירה. הוגד, כי ייערך איזה מפקד של תושבים, כשם שכבר נערך כמה פעמים. שמועות היו מהלכות על יהודים מתושבי ולאדימרץ ששילמו כסף לגויים, לבעבור יוציאום מחוץ לעיירה ויסתירום והם לקחו מהם את הכסף ורצחום נפש. נשאר בזכרוני איזה מעשה באשה אחת שבנה ביקש לצאת את העיירה והוא נרצח ליד הפארק. סיפרו כי האשה רצה דרך האחו אל עבר הפארק, כדי למצוא את בנה, וכשהיא מצאתהו והתכופפה עליו לבכותו ניגש שוטר אוקראיני ורצח גם אותה. את היום החמישי, יום שלפני החיסול זוכר אני כיום של חרדות, אמא בכתה הרבה ואף הסבתא שפכה דמעות. במנין שבביתנו התפללו כשארון־הקודש פתוח היה. ידענו כי ביום המחרת יתקיים המפקד והחרדה, שעורר יום זה, גדולה היתה. בבוקר השכם, נשמעו ברחוב צעקות השוטרים שזירזו את היהודים לצאת מבתיהם וללכת למפקד. מבעד לחלון ראינו משפחות הולכות אל מקום האיסוף. באותו בוקר באו אלינו הדודה רבקה ומשפחתה. לביתנו עדיין לא הגיעו השוטרים. בעד החלון ראיתי כיצד

מוציאים לרחוב את משפחת יעקב שליפק — משפחה גדולה ובה גם תינוקת בת 8 ימים. הנה הגיעו כמה שוטרים גם אל ביתנו והחלו לצעוק:

„לקחת אוכל ליום אחד ולצאת. מיד לצאת!"

לפני שעזבנו את הבית אמר אבא, שכל אחד מאתנו יקח עמו סידור וגם את התפילין. אני כבר התחלתי להניח תפילין. יהודית היתה תינוקת כבת חצי שנה ואמא נשאה אותה בזרועותיה. הגרמנים הכריזו, כי יוצאים רק למפקד, אולם חרדה מילאה את הלבבות, כי אין זה מפקד רגיל וכי מַשהו איום צפוי לנו.

יצאנו מן הבית והתנשקנו זה עם זה. כל משפחתנו הלכה ביחד. על אף החרדה דימדמה איזו תקוָה קלושה: „אולי בכל זאת מפקד?" כשעברנו ליד טחנת־הקמח ראינו יהודי נרצח מוטל בחוץ. מישהו אמר, כי זה יהודי מאַנטונובקה. רבים הלכו ובכו. אני עצמי לא הוצאתי אף דמעה. חשתי את כל האימה שמסביב, אך לבכות לא יכולתי. לבי היה משום־מה מאובן.

הנה הגענו למגרש־המפקד, ליד הבריכה שמאחורי הגמינה. עמדתי ליד אמא שהחזיקה את יהודית. קרובים היינו לגרמנים עורכי המפקד — ראש המפקדים היה הגרמני השמן, הלה שנתקרא „תליין". לידיו עמדו עוד שני גרמנים ובקרבתם הרבה שוטרים. נשמעה איזו פקודה, כי בעלי המקצוע יצאו מתוך הקהל ויעמדו בנפרד. ופתאום החל כל הקהל להידחף. כאילו ביקשו כל הנאספים לצאת מתוך הקהל ולהימנות עם הכשרים לעבודה. החלו דחיפות והתרוצצויות. ראיתי פתאום כי המפקד הגרמני הוריד מעל כתפו את רובהו, כיוונו כלפי הקהל והחל לירות. רבים נפלו לארץ ומתוך הקהל נשמע קול זועק:

„יהודים הצילו את עצמכם וברחו, שמע ישראל!"

היה זה קולו של ירחמיאל הנפח — יהודי גברתן שהכרתיו היטב, כיוָן שבבית־הכנסת היה יושב ליד אבא. קולו היה בדרך כלל חזק ורם ועתה נוספה עליו מכוחה של הסַכנה והחרדה. כל הקהל כמו נזדעזע מן הקריאה ורבים החלו לרוץ ולברוח. אני נדחפתי על־ידי הקהל ונותקתי מן המשפחה. הייתי צעיר וקל־רגלים והתחלתי לרוץ. מתוך איזה יצר־חיים רצתי אל מאחורי הגמינה. היה שם מעבר קטן, בין שני בתים. אולם המעבר חסום היה בגדר נמוכה. בקפיצה עברתי את הגדר והגעתי לחצר של הקוזאק — גוי ששימש בעיירה כ„פלדשר". זוכר אני, כי בחצר ישבו כמה גויות שפרצופיהן הביעו תמהון. כשראוני קמו מעל השרפרפים, כאילו מתוך איזה פחד, ונכנסו הביתה. אני לא נתעכבתי ולו לשהות־של־מה־בכך. כל אשר ראיתי נחרת בי אגב ריצה. חָלפתי את החצר, ועתה חייב הייתי לחצות את הדרך.

רגע קטן נעצרתי. כאן ארבה לי סכנה גדולה — שוטרים ניצבים על הדרך. אָמנם לא בקרבת המקום, אותו צריך הייתי לחצות — פה־ושם נראו אנשים בורחים והשוטרים יורים אחריהם. אחד מהם השגיח בי וירה לעברי. היתה שם באר משולבת בתוך גדר. כלומר: הגדר נמשכה משני עברי הבאר. חציתי מהר את הרחוב ובמקום לעלות על הגדר עליתי על קורות הבאר שהיו נמוכות מן הגדר ועברתי אל הצד

השני. המשכתי לרוץ. הייתי בתוך שדה של תפוחי־אדמה ושדה־כוסמת שעדיין לא נקצרה. כבר התרחקתי במקצת ממקום הסכנה, אבל לא יצאתי ממנה.

בשדה ראיתי את אָשר קמין ואת „זליג דער אנדרויער" עם בתו חיה'לה, בת השמונה וכן את שניאור פינצ'וק. הם רצו משמאלו של השדה ואני מימינו. הכדורים שרקו מעלינו. נעצרתי רגע קט וחָלצתי את הנעלים והמשכתי לרוץ יחף. היו אתי רבע לחם, התפילין והסידור. הגעתי ליער ונכנסתי בו עמוק־עמוק וכאן נפגשתי עם שניאור פינצ'וק ועם זליג ובתו הקטנה וכן עם ישראל, בנו של שלמה התפר. הוספנו להעמיק ביער. היינו עיפים מאוד ובאחד המקומות החלטנו לעשות חניה כלשהי. נצטרפו אלינו עוד כמה אנשים ששמותיהם נשכחו ממני. ישבנו נבוכים לבלי דעת מה התרחש עמנו. כאילו בתוך חלום־אימים מצויים היינו. היה מישהו שסבר, כי כל אשר קרה היום הוא רק זעם חולף ומחר־מחרתים נוכל לשוב לבתינו. כך ישבנו עד מאוחר בלילה. מצאנו עץ עבות־צמרת ושכבנו מתחתיו, בתוך שלכת של עלים רבים. הלילה היה קריר מאוד שכבנו צפופים זה אל זה. אחד מאתנו התכסה בטלית שהיתה עמו. נמצאנו ביער שליד הכפר ז'ולקין.

ביערות־סתר

עם בוקר הציע זליג כי נעמיק יותר ויותר בתוך היער. הוא אמר, כי לפנות־ערב מתכוון הוא ללכת אל אחד הגויים, ממכיריו, כדי לקבל דבר־אוכל ולעמוד על המצב. העמקנו יותר ויותר ביער. מצאנו שיירים של גרגרים שחורים וגרגרים אדומים ואכלנו מהם. זליג היה יהודי כבן חמישים. לפנות ערב הוא לקח את ילדתו בזרועותיו ויצא אל מכיריו בכפר. חיכינו לו עד מאוחר בלילה והוא לא חָזר. חרדים היינו לגורלם. למחרת בבוקר הוא חזר, והביא עמו מעט אוכל וכן את סיפור חורבנה של ולאדימרץ. הגוי סיפר לו, כי כל יהודי העיירה נרצחו. כי רבים היהודים אשר לא יצאו למפקד ואשר ברחו, אולם הגרמנים עורכים חיפושים מדוקדקים וכל יהודי אשר ימצאו מענים הם ורוצחים.

היתה זאת בשורת הכליון הראשונה על עיר־מולדתנו ולאדימרץ. עתה ידענו, כי כל ההרהורים על „הזעם החולף" — הרהורי־שוא הם. זליג הביא עמו לחם, תפוחי־אדמה וכמה בקבוקי מים.

היינו אמנם יחדיו, אבל כל אחד טיכס עצות וערך תכניות. כל מי שהיה עמו סיכוי של מה־בכך נאחז בו בחשבונותיו לעתיד. לי לא היו שום תכניות. בעיקר השליכו האנשים את יהבם על גויים מכירים, בהם האמינו למצוא משען. נודדים היינו בתוך היער ועוברים ממקום אל מקום. נדידה זו היתה מעין תכסיס במלחמת־קיומנו. חָששנו להישאר במקום אחד שלא ניתפס על־ידי הגרמנים או על־ידי עושי־דברם.

מקץ ימים מספר נתפרדה החבילה. לפני כן קבענו בצוותא, על דעת כל החבורה, מקום־של־פגישה בתוך היער. היתה זאת חלקה של איזוב — מעַין מַערָה.

אזכור, כי ביום־הכיפורים היינו יחדיו. יום לפני כן, כלומר: בערב יום הכיפורים, ערכנו סעודה שלפני הצום, שעיקרה היו תפוחי־אדמה. לפנות ערב קיימנו מעין תפילה בציבור. שמואליק, שהיתה לו סמיכה לרבנות, והוא מן הפליטים שהתגוררו בעיירה, וזליג מאנדרויה היו שליחי הציבור והם התפללו בשברון־לב ובקול בוכים. למחרת הוספנו לשוטט ביער ואף כי היו עמנו תפוחי־אדמה לא אכלנו דבר וקיימנו כולנו את מצוַת הצום, פרט לבתו של זליג. באחד המקומות השגחנו מרחוק ברועים, הסתתרנו מפניהם ועם חשכה הגענו למקום כלשהו וערכנו חניה וכן את הסעודה שלאחר הצום.

אני וישראליק, בנו של שלמה התפר, נשארנו יחדיו ביער. הסתיו כבר החל לתת את סימניו, הסתיו של פולין עם גשמיו הטורדים — רוחות וגשמים ואנחנו נודדים היינו ממקום למקום, נזונים משיירי הגרגרים שמצאנו. ישראליק מלובש היה היטב והיו עמו כמה אלפי רובלים. לכסף לא היה עתה כל ערך, אבל לבגדים שלבש היה ערך כלשהו. בגדי שלי קלים היו — מכנסים וחולצה. אולם הקור שלט גם בישראליק וגם בי באותה מידה והרטיבות שלטה בו אולי יותר מאשר בי. גם בגדיו שלו רטובים היו לפני ולפנים. מצאנו ביער עץ ענק שנעקר ודאי על־ידי סופה. שוכבים היינו מתחת לגזעו, סמוך למערכת שרשיו, אך היה בו מחסה למראית־עין בלבד. אולם גם ממקום זה חייבים היינו לברוח, והמעשה שהיה כך היה:

יום אחד בהימצאנו בקרבת האילן שלנו, יצא פתאום מבין הסבכים היערן המתקרא בלשון המקום „לֶשניק", כיוון כלפינו את רובהו ופקד עלינו להיעצר.

„אתם תלכו אתי לעיר, אל הגרמנים ולא תוסיפו לשוטט על־פני היער" — אלו היו דבריו של השומר. דבריו נאמרו וַדאי, כדי להפחידנו, אולם אני התחלתי מיד לתכנן תכניות של בריחה. הרצון לחיים לא עזבני כל הזמן. היערן צִוָּה על ישראליק להתפשט לגמרי, לחלוץ את הנעלים, לפשוט את המעיל והחליפה. ממני לא היה לו מה לקחת. הוא שאל אותי מה מחזיק אני בכיס. היה עמי הסידור והתפילין ואותם לא לקח, כמובן.

„תסתלקו מכאן מהר, פקד עלינו — זכרו, אם אמצא אתכם שוב פעם במקום הזה, אהרוג אתכם ללא אזהרה כלשהי".

התחלנו להתרחק בחִפזה מן המקום, אולם בכל פעם היינו מְפנים את ראשינו כלפי אחור, מתוך פחד שמא מתכוון הוא לירות בנו.

הוספנו להעמיק ביער. לפנות ערב החלטנו לצאת אל אחד הכפרים כדי להשיג בגדים. לא רחוק מן היער התגוררה משפחה כפרית עניה. ראינו, כי ליד הבית עומד גוי וחוטב עצים. לא יצאנו אליו בגלוי ונקטנו תכסיס — רצינו שתחילה ירגיש בנו. ואמנם הצלחנו להסב את תשומת־לבו כלפינו. ביקשנו לדעת מה תהי תגובתו. הוא החל להסתכל לצדדין, כדי להבחין בנו. הוא סקר ובדק את הסביבה מתוך היסוס והשד ומשראה אותנו התחיל לחקור אותנו מרחוק:

„מי אתם? מי אתם, יהודים?"

שאלנו אותו מרחוק, אם יש לו איזה בגד ישן, שכן נשארנו ערומים כמעט.

„תמהרו ותסתלקו מכאן!" צעק האיכר מתוך התרגשות ופחד, „אין אני רוצה לראות אתכם כאן. את כל היהודים מן העיירה רצחו. תסתלקו מהר מכאן, שאם לא כן אקרא לאנשים מן הכפר והם יחזירו אתכם העירה".

התחלנו לרוץ חזרה ליער. לאחר שעברנו מרחק רב נשתהה ישראליק והחל לטעון אלי:

„יוסל, אני אומר לך, כי עלינו לשוב העירה. נשוב ונסתתר אצל אחד הגויים המכרים בתוך העיירה".

ישראליק היה מדוכא מכל אשר באָהו בימים האחרונים. רוחו רפתה מאוד. כל בטחונו נתערער.

אמרתי לו, כי אין כל תכלית בהליכה העירה. הצבעתי על הסכנות האורבות בעיר. אמרתי לו, כי אני בשום פנים לא אחזור. הסברתי לו, כי אין להסיק מסקנות מן הכשלונות, אשר נחלנו ביממה האחרונה. אמרתי לו, כי לדעתי עלינו לשנות את התכסיס שלנו. להלן לא נוסיף לבקש מן הגויים אלא נתגנב בחשאי ונוריד כמה בגדים מן הכביסה התלויה בחצר וכך נפתור את בעייתנו. לשוב העירה לא נאַח־ אף פעם. כל עוד בידינו אפשרות להיות רחוקים מן העיירה חייבים אנחנו לנַצלה.

באותו ערב יצאנו לאחד הבתים וראינו אמנם כביסה תלויה בחבלים. הורדנו חולצות ומכנסים. לבשנו את המלבושים וחזרנו ליער. אולם ישראליק לא שינה את טעמו. בוכה היה בכי קורע לב:

„יוסף, אין לנו מה לעשות כאן, בוא ונשוב לעיירה. שם נמצא מחסה ונעבור את ימי הרעה". טענות אלו חוזרות ונישנות היו יום־יום.

באותם הימים שוב נזדמנו ביער עם זליג והילדה. הוא סיפר לנו, כי פגש את כל אלה שהיו אתנו יחד. זליג הציע, כי נבנה יחד איזה ז׳מלאנקה ביער. אל חבורתנו נסתפחו כמה יהודים שלפני כן לא היו אתנו: בנימין מז׳ולקין ואשתו, ועוד יהודי אחד מז׳ולקין ועמו שתי אחיותיו.

ישראליק לא הרפה מן הרעיון לשוב העירה ויום אחד הפיק אמנם את זממו. שניאור פינצ׳וק יצא עמו ללוותו. לאחר זמן־מה תפסו את ישראליק והרגוהו. גם שניאור נתפס ונרצח.

החורף מתקרב

היינו תשע נפשות ביחד והתחלנו להקים את הז׳מלאנקה. הסתיו חלף והחורף מישמש לבוא. בשעות הבוקר היתה אדמת היער מכוסה שכבת כפור. גם שלג החל לרדת. עבדנו הרבה והקמנו סוף־סוף את המאורה שלנו שנתקראה ז׳מלאנקה.

לרוב האנשים היו מכירים מבין האיכרים והיו יוצאים כל לילה ומביאים דברי־אוכל — תפוחי־אדמה, בעיקר.

אני אימצתי לי שיטה משלי. לאחר קבלת־הפנים לה זכינו על־ידי הגוי חוטב־העצים, החלטתי לא לחזור על פתחי הנדיבים, אלא ליטול מן הגויים כחפצי. יוצא הייתי בלילות אל השדות של הגויים. מוצא את הבורות בהם היו מטמינים לעונת החורף תפוחי־אדמה, גזר וסלק, חופר הייתי ליד הבורות ומוציא מן המטמון ונושאו ליער. כל לילה הייתי פוקד בור אחר. אין־זאת, כי הגויים חָשו בדבר והם שמו לי מארב.

לילה אחד משנגשתי אל הבור, שמעתי פתע קול־צעקה. דמות־אדם הופיעה בקרבת מקום — גוי שחרמש בידו. השלכתי לארץ את כל מטעני ומיהרתי לברוח. הוא החל לרדוף אחרי. והנה נראה גם גוי שני ברוצו אל מולי. רודפי היו איפוא, מפנים ומאחור. נמצאתי בסכנה גדולה, אולם עד מהרה שיניתי את כיוון ריצתי, חָמקתי מהם והגעתי ליער. הם הוסיפו לרדוף אחרי כברת־דרך, אך ליער ממש לא העזו להיכנס. מאחר שלא הצליחו לתפסני, כילו בי את חמתם בקללות ובחרפות בלבד:

„יהודי ארור, יהודי ארור!"

היהודי שבא אלינו עם שתי אחיותיו, שמו היה פייבוש. אני התהלכתי יחף ויום אחד הביא לי פייבוש זוג „לאַפּצ׳ות" — תנעולת העשויה ממַטליות וסיבי־עץ, שהיתה מקובלת אצל האיכרים. בימים היינו עורכים מדורה ביער בקרבת הז׳מלאנקה, חפרנו גם באר למים וכן היינו עורכים מדורה גם בתוך הז׳מלאנקה. כך המשכנו כחודש ימים ומעלה. היהודים יוצאי הכפר ז׳ולקין היו מלמדים אותנו להבחין בין גוי לגוי — איזה מהם נדיב־לב שאפשר לסמוך עליו ואיזה מהם אכזר שאין לבוא במחיצתו.

בכפר זה התגוררו הרבה באפטיסטים שהיו מגלים, בדרך־כלל, יחס של נדיבות. נוהג הייתי לצאת לכפר השכם בבוקר, אוסף הייתי מצרכי־מזון ושב ליער. בוקר אחד בשובי מן הכפר היתה הפשרת שלג והלאפצות שלי נרטבו מאוד. הרטיבות חדרה לרגלי. ישבתי ליד המדורה שבחוץ וייבשתי את המטליות אשר לרגלי והנה נשמעה פתאום יריה, שבאה מקרבת מקום. הבינותי, כי מתקיפים אותנו. קפצתי מהר ממקומי אל עבר הז׳מלאנקה וצעקתי אל תוך הפתח:

„יורים עלינו, ברחו מהר!"

כל דרי הז׳מלאנקה כבר שמעו את היריה לפני שהודעתי להם, אולם משהבהלתי אותם לברוח, החלו הכל להידחק. אני רצתי ראשון וכל השאר אחרי.

מבין העצים הגיח שוטר אחד ותפס אותי בידי. אם אינני טועה היה זה ראש המשטרה מזאלוצ׳ק — יאיאצ׳ניק. עמו היו עוד שלושה שוטרים אשר נתפזרו לתפוס את השאר. ואחד מהם גם ירה יריה אחת אחרי הבורחים. לא ידעתי, כיצד

נתגלה בי הכוח להוציא את ידי מתוך ידו. לאחר מכן סופר לנו ע"י הגויים, כי השוטרים ידעו על הימצאנו ביער, אך דימו משום־מה כי יש לנו נשק ולא העזו להתקרב אלינו. בסיפור זה מצאתי כעין הסבר להצלחת התחמקותי, בשמוע השוטר קול יריה, דימה ודאי, כי אנשינו יורים ומתוך פחד של רגע הרפה כלשהו מידי ואני ודאי ניצלתי את האפשרות שנתגלתה ונשתחררתי. המשכתי לרוץ והוא הוסיף לרדוף אחרי מרחק־מה ולירות. רצתי יחף, כיון שאת הלאפצ'ות השארתי ליד המדורה. בין העצים לא היה ליריות ערך רב; לאחר כמה רגעים ראיתי בקרבתי את שתי האחיות של פייבוש ואת הילדה של זליג. העמקנו ביער, אולם הוספנו לעקוב מתוך המעמקים אחרי השוטרים ופעולתם. ראיתי כי שוטר אחד מחזיק את שמואליק. גם זליג ואשתו של בנימין מז'ולקין נתפסו. הרחקנו ללכת מן המקום הזה. קרעתי את החולצה ועטפתי בקרעים את רגלי. העלינו מדורה והתחממנו. בערב חזרנו למקום הז'מלאנקה. היא היתה שרופה. תפוחי־האדמה שהיו בתוכה נאפו באש, במצאנו אותם סעדנו בהם את לבנו. חזרנו אל המקום ממנו באנו, בדרך עברנו ליד הבאר שחפרנו ומצאנו את שמואליק הרוג. מוטל היה על שפת הבאר, ראשו על־פי הבאר וגופו מחוצה לה. נשאנו את גופתו מרחק מה מן המקום, חפרנו חפירה כלשהי באדמת היער והבאנו אותו לקבורה. הוספנו לנדוד. לאחר כמה ימים נודע לנו, כי את זליג סליבקין ואת אשתו של בנימין הביאו השוטרים לולאדימרץ ורצחום.

מכל דרי הז'מלאנקה נותרו פייבוש, בעלה של צ'רנה פינצ'וק, פייבוש מז'ולקין ואחיותיו, בנימין ואני וכן בתו הקטנה של זליג. היינו, איפוא, ארבעה גברים שתי בנות וילדה בת שמונה שנים. תחילה בכתה הילדה וקראה כל הזמן: אבא, אבא! אולם אחר־כך, כמו הסכינה עם המצב, שוב לא שמענוה בוכה.

מורה־הדרך היה עתה פייבוש מז'ולקין שהכיר היטב את הסביבה והיו לו ידידים בין הכפריים. הוא הוציאנו מן היער והביא אותנו למבנה עשוי תלתן, מעין ערימה לייבושו. עלינו על הערימה ושהינו בה שתי יממות. המקום נמצא כ־5—6 קילומטרים מולאדימרץ. כל הזמן מהרהרים היינו במה שקרה, ככל שיכולנו דאגנו לילדתו של זליג, אולם אפשרויותינו מצומצמות היו. אני גופי סבלתי קשות מן הקור, שכבר נשתלט. רגלי קפאו, שהרי בלי נעלים הייתי ורק קרעי החולצה שימשו לי כחותלות. משפשף הייתי את כפות רגלי, אך התועלת בכך היתה מעטה.

לאחר שכבר שהינו במקום יותר מיממה חיוה פייבוש מז'ולקין את דעתו שלא נוכל להחזיק כאן מעמד, וכי עלינו לעזוב את המקום בטרם יגלונו הגויים. פייבוש היה יהודי כפרי, חזק ורחב גרם, וגם דיבורו באוקראינית דומה היה לדיבורם של גויים ממש. הוא החליט לרדת מן התלתן ולגשת לכפר, כדי להשיג מעט אוכל. הוא חזר בלילה והביא עמו לחם. חילקנו בינינו את האוכל שווה בשווה. מכאן הביא לנו פייבוש לראשונה את הידיעות בדבר הירצחו של זליג ואשת בנימין. בשעה 4 לפנות בוקר, חשכה שלטה עדיין בכל, ירדנו מן הערימה ופנינו ליער.

נשארתי לבדי

ברדתי, כמעט שלא חשתי את רגלי, כמו משותקות היו. הליכתי היתה איטית מאוד ולא יכולתי להחזיק אחרי השאר. כאילו לא ברגלי שלי מהלך הייתי. לאחר כברת־דרך לא ארוכה תקפו אותי כאבים נוראים. ידעתי שאנשי הקבוצה יתרחקו ממני, ובשום פנים לא אוכל להשיגם. אור הבוקר החל להפציע. הייתי לא רחוק מבתי הכפר. מאחד החלונות ביצבץ אור. החלטתי לסור לבית זה, אף כי אור הבוקר כבר נתגבר.

קרבתי ופתחתי את הדלת. בבית ישבה גויה וטוותה חוטים. משראתה אותי החלה להצטלב וללחוש דברי־תפילה:

„בוז׳ינקו, בוז׳ינקו (אֵלִי, אֵלִי). מה שעשו מכם. איך שאתה נראה! איך זה אתה מסתובב כאן. הרי הגרמנים יתפסו אותך?"

חשבתי שהיא רוצה שאעזוב את הבית וכבר ביקשתי לצאת, אך היא אמרה לי:

„הישאר, הישאר לאן תלך?"

הגוי, בעל־הבית יצא החוצה ולא אמר דבר. אני ישבתי בפינה שליד הדלת. בבית היה חם מאוד ובחום נתגברו הכאבים. התחלתי להוריד את הסמרטוטים מעל רגלי וראיתי שכפות רגלי שחורות ומלאות שלפוחיות. הגויה ניגשה אלי הסתכלה ודמעות זלגו מעיניה:

„איך תוכל ללכת במצב שכזה?"

היא הלכה והביאה איזה שומן של אוַזים, מרחה בו את רגלי, חָבשה אותן בתחבושת ונתנה לי „לאַפּצות". קצת תפוחי־אדמה אפויים וקצת תפוחי־אדמה חיים שׂמה בכיסי. מהלך הייתי על עקבות הרגלים, שכן הדריכה על האצבעות גרמה לי כאבים נוראים.

החום שבבית מילאני שיכרון ולא רציתי לעזבו. כמו רפיון ירד עלי. אולם מתוך מבטי עיניה של הגויה למדתי, כי אין לי כל תקוָה שאוכל להישאר בבית ועלי לעזבו. היא סיפרה לי קצת מאימי החיפושים שעורכים כאן, כדי להוכיח לי מה רבה הסכנה.

פתאום ראיתי שהיא מסתכלת בחלון מתוך פחד גדול ומיד קראה ואמרה:

„איש מסוכן מאוד מתקרב לחצר, איש מסוכן מאוד. עליך לברוח או להסתתר".

לא ידעתי מה לעשות. לא היה כל הגיון לצאת החוצה, שכן בצאתי הייתי נתקל בו. הצטמצמתי בתוך הפינה, בה ישבתי, מתוך הרגשה, כי הכל אבוד. פתאום נפתחה הדלת וגוי אחד נכנס הביתה, מתוך חפזון רב, בחפזונו נתרחק מן הדלת אל פנים הבית ולא ראני יושב בפינה. אך אני ראיתיו היטב, אותו ואת הסכין הנתון בנרתיק של עור, קשור למתניו. כהרף־עין ראיתיו וכהרף־עין קמתי ופתחתי את הדלת והָמקתי החוצה. בחוץ ירד שלג סמיך. פתאום נשכחו כל כאבי וכוחות שאין לשערם נתגלו בי. התחלתי לרוץ אל כיוון היער.

אין־זאת כי גם הוא הרגיש בצאתי. בהיותי לא רחוק מן הבית ראיתי, כי הגוי רודף אחרי, סכינו ביד והוא רץ וצועק:

„עצרו אותו. זה יהודי, עצרו אותו!"

אין אני יודע מניין נתגלו בי כוחות, אולם ריצתי גברה והלכה וגם המרחק בינינו גדל. בחוץ לא נראתה כל נפש חיה. הגעתי ליער ואף הוא הגיע אחרי. גם בתוך היער הוסיף לרדוף כברת־דרך, עד שראיתיו נעצר ומהסס. כמה רגעים ניצב תוהה, עד שחזר על עקבותיו. אני הוספתי להתרחק בתוך מעבה היער.

לאחר מכן הוגד לי, כי זהו גוי מן הכפר דולגובולה, שהיה תופס יהודים מסתתרים ומסגיר אותם לגרמנים, לשם קבלת תשלום.

הגעתי ביער אל מקום כלשהו. אך לא אל אותו מקום, שם נדברתי להיפגש עם אנשי חבורתי. ישבתי מתנשם בכבדות, בלי דעת מה לעשות. חשתי, כי רצון החיים, שנדלק ועורר בי כוחות מופלאים לברוח, עומם והולך, כוחותי כמו אָזלו. ישבתי על גזעו של עץ ולא ידעתי מה לעשות ואנה אבוא. אפילו לבכות לא יכולתי.

באותה סביבה היה כפר פולני. רווחו שמועות, כי הפולנים טובים מן האוקראינים, כינן שהם סבלו מן הגרמנים וגם מן האוקראינים, ודבר זה עשה אותם ואת היהודים אחים לצרה... בשבתי מיואש ואובד דרך, נזכרתי באותו כפר והחלטתי לשים אליו את פעמי. אולם את הדרך לא ידעתי. זכור היה לי, כי הכפר נמצא מצדו השני של היער והדרך אליו רחוקה. ראיתי את הדבר כמטרה לעת־מצוא. לפי שעה התחלתי להעמיק ביער. באתי למקום בו מרובה היה האיזוב. התחפרתי בתוכו. בכיסי היו מעט תפוחי־אדמה אפויים. החורף לא היה עוד בעיצומו. רועים היו באים לכאן למצוא אוכל לצאנם. פחדתי מאוד מפניהם. בימים הייתי טורח להסתתר היטב ורק בלילות נהגתי לצאת ממחבואי. אורב הייתי ממחבואי לרועים וסוקר את צאתם ובואם. חיכיתי לשעת־כושר — כאשר יימצא בקרבתי רועה אחד, או־אז אוכל לצאת ולקחת דברים עמו. בוקר אחד ראיתי כי שעת־הכושר הגיעה — רק רועה אחד, נער כבן 14 נמצא בקרבתי. הוא ישב על גודם של עץ ואָכל. ניגשתי אליו. מלוכלך הייתי ושערי מדובלל ופרוע. כ־6 שבועות נמצאתי יחידי ביער. חזותי הטילה בו פחד גדול. ביקש לקום ולברוח אך אבריו כמו שותקו פתאום ולא יכול היה לזוז. אמרתי לו:

„אַל תברח ואַל תפחד, אני לא אעשה לך כל רעה. אני רעב מאוד. אולי יש עמך משהו להשיב את נפשי. אולי פרוסת לחם?"

הוא הוציא מצקלונו קצת ממזונו ונתנו לי. משנרגע, ביקש לדעת מי אני. אמרתי לו, כי יהודי אני. הוא סיפר לי על היהודים שהגרמנים תפסום, לא השתהיתי לידו הרבה. ידעתי, כי מסוכן הדבר ושבתי למעמקי היער. כך נמשך הדבר כשבועיים ימים. בתוך האיזוב הסבוך לא שלט בי הקור. אדרבא, אד חם שמור היה בתוכו. אין־זאת, כי האֵד השפיע לרעה על מצב רגלי. חשתי, כי לא רק העור, אלא גם הבשר

משחיר והולך, מרקיב והולך. אני עתיד לגווע כאן ולהירקב — אמרתי בלבי. החלטתי לצאת מן המקום וללכת למושבה הפולנית פרוסלה.

אנשי־חסד

אחד הרועים אמר לי, כי המרחק למושבה זו הוא כ־5 קילומטרים. הדרך עברה באמצע היער. את 5 הקילומטרים עשיתי במשך יום תמים. הולך הייתי אט־אט ובזהירות. לפנות־ערב נתגלו בתי המושבה. 12 בתים היו במקום. הוגד לי בשעתו, כי בבית, אשר בקצה המושבה מתגורר פולני אחד המטה חסד ליהודים, ושמו גומולקה. תחילה פחדתי לגשת אל הבית ולהודיע על עצמי. בסופו של דבר הרהבתי־עוז. ניגשתי לדלת ודפקתי אט־אט. שמעתי קול תשובה, הורשיתי להיכנס. משראתני בעלת־הבית, תפסתני בידי ומשכה אותי אל מאחורי התנור.

„אוי ואבוי לי", אמרה הגויה, „יש לי צרות משלי, בעלי איננו בבית. הגרמנים מחפשים אחריו".

הזמינה אותי לשבת ומיהרה להגיש לי אוכל. ביקשתיה כי תכין לי תחבושת. מחפזונה ומפחדה למדתי, כי אסור לי להישאר כאן וכבר ביקשתי לצאת מן הבית.

„אל תמהר — אמרה האשה — אם כבר באת לכאן תוכל להישאר ללון". גילתה השתתפות כנה בצערי והעתירה עלי דברי תנחומים. הביאה לי מטליות שונות ומריחות למיניהן — רפואות ביתיות בוודאי. מרחה בהן את פצעי וחבשה אותם בתחבושות. לאחר־מכן אמרה לי לעלות על התנור, כדי להתחמם. היא ישבה בקרבתי והשיחה את מר לבה — חושדים בבעלה, כי יש לו קשר עם הפרטיזאנים. כל הלילה לא עצמתי עין. כאבי היו גדולים, אך כבשתי את אנחותי וטרחתי לשכב בשקט.

לפנות בוקר, החשיכה עדיין מעובה היתה, באה האשה ודיברה אלי כמו מצטדקת. היא ביקשה לשכנעני, כי כוונותיה טובות, אבל אין היא יכולה להוסיף ולאַכסן אותי. כיוָן שעוקבים אחרי בעלה, עלולים לבוא לכאן כל רגע ואם ימצאוני בביתה אחת דתה — להישרף יחד עמי. לפיכך מבקשת היא כי אעזוב את הבית בעוד־מועד. היא הציעה לי ללכת למושבה הפולנית קרושבה, שם מתגורר לפי דבריה פולני אחד שיש לו קשר עם יהודים. והוא יעזור לי, ללא ספק, להגיע אל המקומות שם נמצאים היהודים. היא נתנה כמה וכמה סימנים, כיצד להכיר את הבית, אך הזהירה אותי, לבוא לאותו מקום בצנעא ולבלתי שאול בדרך למקום מגוריו של הפולני.

יצאתי מן הבית. בחוץ עוד שררה חשיכה, אולם את פני לא שמתי לאותו כפר. מצאתי מתקן לייבוש מספוא, אצל אחד האיכרים, והסתתרתי בתוכו. מפעם לפעם היה בא בעל־הבית לקחת תלתן ובנס לא נפגעתי בקלשון שהיה תוחב לתוך המערם.

בערב יצאתי מערימת השחת לתהות על הסביבה ולא ידעתי אנה אבוא. הסתובבתי בחוץ אובד־עצות, וחזרתי אל הערימה. מצב זה חזר ונשנה כמה פעמים. עד שערב אחד שמתי לדרך פעמי — כהוראת הפולניה.

באתי לכפר בשעות הערב המאוחרות. מצאתי את הבית לפי הסימנים שנתנה בו הפולניה. עמדתי והמתנתי ליד הבית. נלחם הייתי בדעתי אם להיכנס או לא. וכל זה מתוך חשש שמא טעיתי בכל־זאת. עודני עומד ומהסס הגיע גוי אחד, היה זה הפולני, בעל־הבית, והוא שאלני:

„מה אתה עושה כאן, האין אתה מילדי היהודים?"

סיפרתי לו, כי שמעתי, שבכפר זה ידוע היכן נמצאים היהודים המסתתרים ביער ובאתי למצוא קשר אליהם. הוא הכניסני לביתו והחל לחקרני מניין נודע לי הדבר. לא גיליתי לו מי סיפר לי על כך ורק אמרתי שהייתי בפורוסלה.

בסופו של דבר, אמר לי, כי אמנם ידוע לו מקומם של היהודים, אך אין הוא רשאי לגלותו, שכן היהודים עצמם השביעוהו ממש לבל יגלה את הדבר ולו ליהודי לאהרונה הוסיף ואמר, כיון שעודני נער ישתדל שאגיע איך שהוא למקומותיהם.

נשארתי בביתו של הגוי לילה ויום. בלילה השני בא אלי ואמר:

„אני ארתום את סוסי לעגלת־החורף ואת העגלה אמלא שחת. אתה תסתתר בתוך השחת וכך אעביר אותך למושבה פולנית אחרת, — לכפרי אחד המתגורר בפתח היער, בו נמצאים היהודים. אותו כפרי, יכול אתה לסמוך עליו, הוא כבר ינחה אותך ויראך את הדרך בה תלך. וכך אמנם היה. כארבעה קילומטרים נסענו מן הכפר, עד שהגענו לאותו בית על סף היער. לא רחוק מן הבית הורידני מן העגלה ואמר:

„בבית נמצאות הרבה בנות, אל תתבייש ואל תפחד. אזור כגבר חלציך והיכנס פנימה, שם כבר יורוך מה לעשות".

הכפרי חזר כלעומת שבא ואני ניגשתי לבית ודפקתי על הדלת.

הדלת נפתחה ויצא אלי הגוי בעל־הבית — ושוב אותן השאלות כתמיד, מאין אני ומי שלחני. כמעט בחומרה נשאלו השאלות. בסופו של דבר הוכנסתי הביתה. ניתן לי לאכול ולשתות. ואף במצב רגלי התעניינו. נשארתי כל הלילה באותו בית ובבוקר השכם, עם חשיכה, הוציאני הכפרי מן הבית והובילני כ־200 מטרים בתוך היער. הזהירות הפכה אצלי טבע שני. אף כי ידעתי שכפרי זה מיטיבי הוא, בכל זאת טרחתי ללכת במרחק־מה ממנו, וכל הזמן הסתכלתי בידיו, אם אגלה איזו מזימה כלפי, תהי לי השהות להתחמק ולברוח.

„אתה רואה סימנים של עקבות בשלג?" שאלני, „לך על־פי סימנים אלה והגעת למקום כלשהו. אי־שם תגלה מדור שנחפר באדמה ובו תמצא את אלה אשר תבקש".

מצאתי יהודים

כשעה וחצי הלכתי ביער והתחקיתי על העקבות, עד שהגעתי למקום אחד וראיתי לנגדי כעין תלולית מורמת מכוסה שלג. מתוך התלולית הזדקר גזר של עץ חשוף וללא מעטה שלג. הסתכלתי היטב בגזר־העץ והבחנתי, כי זו ארובה. הבינותי,

כי כאן הז׳מלאנקה. עתה התחלתי לחפש את הפתח, כדי להיכנס פנימה. לא ארכו הרגעים ומצאתיו. פתחתי את הדלת וחום כבד הכה על פני. המדור היה ריק מאדם. לפי החפצים השונים אשר בז׳מלאנקה הבינותי, כי יהודים מתגוררים פה. סידור קרוע מונח היה באחת הפינות. מצאתי תפוחי־אדמה מבושלים, פרוסת־לחם וכן תנור ובו גחלים לוחשות. כל הסימנים האלה העידו כי האנשים המתגוררים כאן יצאו לפני שעה קלה. סגרתי את הדלת מבפנים ושכבתי לנוח. מחשבות רבות העיקו עלי: אולי היו כאן גרמנים והוציאו את היהודים המסתתרים. לפנות ערב שמעתי, כי אנשים מתקרבים ומדברים בלחש. פתאום נפתחה הדלת ומישהו נשתהה ליד הפתח ושאל:

„אימעצער איז דאָרטן דאָ?" (היש שם מישהו בפנים?)

„אל תפחדו", עניתי, „אני יהודי!"

בבת אחת נכנסו פנימה כ־13—14 איש.

„היית כאן כל היום?" שאל מישהו.

סיפרתי להם על בואי לכאן. נתברר לי, כי הגרמנים ערכו מצוד בסביבה, אבל לכאן לא הגיעו. בז׳מלאנקה זאת התגוררו פייבוש בעלה של צ׳רנה פינצ׳וק, איש ולאדימרץ. השאר היו יהודים כפריים מזאלוצ׳ק, קנדל, נוח קנטור, עם אחיו לייזר־וולוול ועם שלוש אחיותיו, זיסקינד וכן 4 פולנים, שהגרמנים חיפשו אחריהם.

פייבוש סיפר לי כי הקבוצה שלנו נתפרדה. הוא שם את פניו למושבות הפולניות ואילו שאר אנשי הקבוצה, נתפזרו במקומות שונים. עם בואם של בעלי הז׳מלאנקה ניטש ויכוח. אין כאן מקום טען חלק מדרי הז׳מלאנקה. אולם לימיני עמדו נוח קנטור, וכן הפולנים.

„לאן ילך? עודנו ילד, יישאר כאן!" טענו הללו וטענתם נתקבלה סוף־סוף.

בז׳מלאנקה זאת היו שני רובים. תת־מקלע רוסי, תחמושת ורימונים. היה זה נשקם של הפולנים.

הבשר מרגלי החל לנשור מחמת רקבון, עד כי העצמות נראו מבחוץ. מרגלי נודף היה סירחון. מסתייע הייתי בכל מיני תרופות־אליל. — בעיקר מריחות.

אם נתבשרנו, כי מצוד ממשמש ובא היו הכול בורחים, ואילו אני מזדחל הייתי כעין רמש ומגיע לאיזה מקום שאינו רחוק מן הז׳מלאנקה ומסתתר.

כמה קילומטרים ממקום מסתורנו זה נמצא גשר גדול מאוד על מסילת־הברזל — קובל—סראנה. הגשר נטוי היה על־פני גיא גדול. המקום מרוחק היה כ־15 קילומטרים מולאדימרץ. גשר זה נשמר ע"י הגרמנים בקפדנות.

לילה אחד הגיעו אלינו ארבעה גברים חבושי כומתות וחמושי רובים רוסיים. הם הובאו על־ידי פולני אחד שהיה מקשר. מטרת בואם — הכרת השטח וסיורו לפני מעשה חבלה בגשר. הם השתהו אצלנו זמן־מה. דיבורם היה אמנם ברוסית, אבל נדמה היה לי, כי גם יהודי מצוי ביניהם. הם אמרו לנו, כי לאחר פיצוץ הגשר, יובילונו אל מקום בטוח יותר, אל סביבות פינסק — שם השלטון בידי הפרטיזאנים.

מפעם לפעם היו יוצאים לסיוריהם בסביבה ולאחר כמה ימים היו חוזרים. בלכתם מאתנו נצטרפו אליהם חמישה אנשים מדרי הז'מלאנקה שלנו, בין אלה היה גם לייזר קנטור.

לימים הוטב מצב רגלי. כל מחשבותי נתונות היו להשגת נשק ולהצטרף לפרטיזאנים.

נהניתי בז'מלאנקה מיחס של רחמים, וגם מצד הפולנים. הם היו דואגים לי ומהנים אותי באוכל שהיו מביאים מסיוריהם. היו מרשים לי לטפל בנשק ואף לפרקו ולהרכיבו לימדוני. ואני — שהיתה לי משיכה לכלים אלה, מצאתי בכך ענין רב. סופם של פולנים אלה, שהם נתפסו, לאחר הלשנה, ונתלו.

באותם הימים היה מעשה מחריד במושבה הפולנית פרוסלה. למושבה זו הגיעו יום אחד הרבה פרטיזאנים. הללו היו לאומנים אוקראיניים, אך הם התחפשו כפרטי־זאנים סובייטיים. באותה מושבה עבדו בהסתר שני יהודים. האחד שמו היה פייבוש קרוק, סנדלר ממקצועו, ויהודי שני, שמו היה וולוול, שעבד כחייט. שניהם ישבו במרתף בבית אחד הפולנים ועשו בו את מלאכתם. בהגיע פלוגת הפרטיזאנים למושבה היתה התעוררות של שמחה והגוי מיטיבם ירד אליהם ואמר להם:

„נו, חביבי, הגיעה שעתנו, עכשיו רשאים אתם לצאת מן המרתף ולראות אור־עולם וליהנות מן הצבא שלנו, אשר יעשה נקמות באויבינו".

אולם אשתו של הגוי שהיתה הססנית יותר אמרה, כי כדאי בכל־זאת להמתין קמעא ולא למהר לצאת. תחילה ניוכח לדעת, מי הם ממש וכיצד הם מתנהגים. דברי הכפריה נתקבלו על דעתם, ושני היהודים נשארו במרתף. בכפר היתה הרגשת חג. הפרטיזאנים שוכנו בכל בית, הזמינו ארוחות דשנות, וביקשו שיכינו להם גם ארוחות־מנחה. כל היום ניגנו ושרו והתנהגו כרוסים ממש. לפנות ערב שבו הפרטיזאנים ואמרו שאין שעתם פנויה למאכלים, עליהם לעזוב את המקום, אולם כדי שתושבי המושבה לא יראו לאיזה כיוון הם הולכים, נצטוו הכול לקשור את עיניהם. כך עשו בכל בית.

שני היהודים ישבו כל הזמן במרתף ולא יצאוהו. פתאום נשמעו קולות חבטה ונפילה ולאחר מכן נשתררה דממה. לא ארכה השעה והם נוכחו לדעת, כי משהו מזרזף לתוך המרתף ועד מהרה נתברר להם, כי נוזל אדום מטפטף. הם ישבו נפחדים ולא ידעו מה התרחש כאן. הנוזל היה דם ממש. לבם אמר להם כי משהו התרחש כאן ועליהם להמתין איפוא ולא לצאת מן המרתף. לאחר זמן, משהם ניסו להרים את מכסה המרתף לא יכלו לעשות זאת, משהו כבד הוטל על המכסה והפריע בעדם. משיצאו סוף־סוף מן המרתף נדהמו לראות, כי כל בני הבית מוטלים ערופי ראשים. שני היהודים יצאו בהיחבא מתוך הבית והתחמקו אל היער. נבהלים הגיעו שניהם אלינו וסיפרו על הדבר, אולם לא ידעו אם רק בביתם התרחש כך או גם בבתים אחרים.

למחרת הגיעה אלינו הידיעה מן המושבה השכנה, כי כל תושבי פרוסלה הפולנים, מטף ועד זקן נרצחו באורח זה. גם גומולקה מיטיבי, אשתו וילדיהם היו בין הנרצחים.

עוד מקרה אחד — הדבר כבר היה בימי האביב החמים. באו אלינו ליער כ־5 פרטיזאנים. קיבלנו אותם בידידות והם ישבו אתנו מחוץ לז׳מלאנקה, והרבו לספר מן הני הפרטיזאנים ומפעולותיהם השונות. שתינו בצמא את דבריהם, באותה שעה התקרב למקומנו פולני אחד, שהיו לו קשרים אתנו. הוא הבחין מרחוק רק בפרטיזאנים, אך לא בנו, וסבור היה משום־מה, כי הללו אוקראינים לאומנים. דמיונו עורר בו את ההשערה, כי כל יושבי הז׳מלאנקה נרצחו על־ידיהם ועתה זוממים הם, ודאי, להתנפל על המושבה הפולנית. הפולני החל לרוץ מן היער אל עבר המושבה, כדי להודיע על הדבר בעוד־מועד. בעת מירוצו פגש אותו אחד מאנשינו ובשמעו את סיפורו הרגיעו בקושי, והעמידו על טעותו.

עם פרטיזאנים

היו אלה ימי דמים, שהחיים והמוות היו בידי המקרה העיוור... מחלת רגלי נסתיימה בכך שקיפחתי אצבע ומחצית האצבע. אך הרגלים התרפאו בסופו של דבר. מהלך הייתי הרבה עם הפארטיזאנים שנמצאו בסביבה והיו מבקרים אצלנו. הרביתי לסייר בסביבה. עשיתי את הדבר מתוך התלהבות של נער בעל מרץ, שלשד חייו לא יבש בו, על־אף כל האימים. הרצון להילחם בגרמנים משמידי עמנו ומשפחתי, היה מפעם אותי ללא הרף. בימים ההם היתה צפויה סכנה גדולה למושבה זאלאווישץ. לילה־לילה היו מתנפלים על הפולנים ורוצחים בהם. זוכר אני, כי לילה אחד החלטנו לצאת מן הז׳מלאנקה, שהמחנק בה היה לבלתי־נשוא, ולישון בשדה, על מספוא רענן ומריח, שרק זה נקצר. כ־5 אנשים היינו. בחצות הלילה שמענו פתאום יריות והתפוצצויות ואש גדולה ראינו עולה מן המושבה זאלאווישץ. התחלנו לרוץ חזרה ליער. שמענו כי רודפים אחרינו ויורים עלינו. אמנם העמקנו ביער, אולם היריות לא פסקו ושבתנו כאן כרוכה היתה מעכשיו בסכנות רבות. החלטנו לעזוב את המקום ולנדוד אל עבר ריכוזי הפרטיזאנים. שני לילות ויום הלכנו, אגב חניות, ועברנו מרחק של 40 קילומטרים, בערך. וכך הגענו לכפר מולצ׳יץ. בעבר היו תושביו רוצחים מובהקים, אולם עכשיו הושיטו עזרתם לנו ושחרו טובתנו.

כאן פגשתי יהודים מולאדימרץ. את סנדר אפלבוים ואת אביו, את אשר קמין, את אשר גוז ואת אליעזר. פגישתי עם אשר קמין היתה נוגעת ללב. אשר היה מבית טוב ואמיד. התלאות ביער שברו אותו כליל, הוא ישב וסיפר לי מתוך בכי על כל מה שעבר עליו. שאל אותי אם פגשתי מישהו ממשפחתו. רצוץ ושבור היה וכל הזמן לא חדל מדבר במה שקרה לנו.

רק יום אחד היינו יחד ודרכינו נפרדו. המשכתי ללכת עם אנשי קבוצתי

הגעתי אל סביבת מלינוק. כאן התארגנה חטיבת פרטיזאנים חדשה. במקום זה נזדמנתי עם ירוחם, בנו של ישראל־יוסל. גם הוא שבור היה מאוד ובעת הפגישה בכה הרבה. בגדיו בלואים היו. פשטתי את מעילי ונתתי לו. עמו נפגשתי גם לאחר־מכן כמה פעמים.

החטיבה שנתארגנה נקראה על שמה של ואנדה ואסילבסקה. נתקבלו בה רק לוחמים עם נשק. מפקדה של החטיבה, שמו היה בוגולק, הוא בחר בי, כי אהיה שומר סוסיו והנער־השליח שלו. בימים ההם היה זה מינוי של כבוד ורב־סיכויים. אין־זאת כי מצאתי חן בעיניו. בתפקיד זה עשיתי חדשים אחדים. הייתי מלובש היטב, בפרוָה נאה ובמגפים טובים. כבן־בית הייתי אצלו ואצל משפחתו, ילד־השעשועים שלהם. אולם הדבר הזה היה לי לזרא. המרירות שבלבי חיפשה לה אפיק אחר. עלו בי הרהורים להשיג כלי־נשק ולברוח מכאן אל גדוד פרטיזאנים אחר. אך מפאת גילי הצעיר, ספק היה אם יקבלוני כלוחם ממש.

מגיפת הטיפוס פשטה מסביב והפילה חללים רבים. גם אני לקיתי במחלה זו. העבירו אותי לאחד הכפרים והשאירוני שם, שבועות הייתי שוכב על הרצפה וניזון מתפוחי־אדמה, עד שהחלמתי.

בוגולק נרצח על־ידי אנשי שמידט — אנשי הארמיה קריובה — החטיבה נתפרקה. אני הצלחתי באותם ימים לקנות במשיכה רובה צרפתי ו־15 כדורים ולהסתיר את כל אלה מתחת לערימת־קש. משהתחילו לחפש את הרובה נפל החשד עלי. הוכיתי מכות רבות. הצלחתי בכל־זאת להתחמק מן המקום, ואף ליטול עמי את הנשק. הצטרפתי לשיירה של פרטיזאנים שפניה מועדות היו אל עבר החזית הרוסית, בואך סארנה. רבים מבין הרוסים והאוקראינים ערקו מפלוגות הפרטיזאנים ושבו לבתיהם. לנו, היהודים, לא היה, כמובן, לאן לברוח. עזה היתה החלטתי להגיע לסארנה ולהתנדב לצבא. בן 15½ הייתי בימים ההם. רק מחשבה אחת מילאה את נפשי לנקום ולנקום!

התייצבתי במפקדה הרוסית וביקשתי שיגייסוני. הם הסתכלו בי בבת־צחוק של ביטול והשיבו:

„עליך לנסוע מכאן וללמוד בבית־ספר, ולא להילחם. עודך ילד".

מחיר נוסף

בסופו של דבר הועברתי עם עוד מגוייסים רבים לחַרקוב, לחָדשי אימון. קיבלתי מדים והייתי חייל ממש. כ־5 חדשים התאמנתי. המלחמה נמשכה עדיין. חששתי שהמלחמה תסתיים בינתיים ואני לא אספיק לנקום את נקמתי. הגשתי כמה בקשות שישלחוני לחזית ובכל פעם דחו את בקשתי ותמיד באותו נימוק, כי עדיין צעיר אני. לא אָרכו הימים ושלחוני לקורס של קשרים. חודש ימים שהיתי בקורס

ולמדתי את תורת קשר־השדה. שוב הגשתי בקשה שישלחוני לחזית. הפעם נעניתי בחיוב. הבטיחו לצרפני בקרוב אל אחת החטיבות. וכך היה...

בהרבה קרבות השתתפתי, עד שהגענו לגרמניה ונלחמנו על אדמתה ממש. באפריל שנת 1945 ניטש קרב גדול לחיסול שרידי הצבא הגרמני, שגילו במלחמתם עקשנות רבה. היה זה קרב מר ונפצעתי בידי הימנית. כתוצאה מפציעה זו מוכרחים היו לקטוע חלק מידי. היה זה מחיר נוסף על כל אשר שילמתי ועל כל אשר אבד לי במלחמה זו, ורק ההרגשה, כי אָמנם נלחמתי ונקמתי, רק היא יכולה במידת מה להמתיק את הדין הכבד.

מרדכי סליבקין

כעיר מולדת

כזכרה של עיר מולדת אעלה את ולאדימרץ היקרה, אף־כי היינו תושבי הכפר אנדרויה הסמוך לולאדימרץ. כ־7 קילומטרים היה המרחק בין שני ישובים אלה. הרבה מימי ילדותי עשיתי בולאדימרץ, למדתי בחדריה השונים וקשור הייתי אליה בעבותות אהבה. בתקופת הכיבוש הסובייטי למדתי בבית־הספר העממי היהודי. דודי יעקב סליבקין היה מתושבי ולאדימרץ ובני משפחותינו היו עורכים ביקורים הדדיים אלה אצל אלה. היינו, איפוא, מעורבים עם יהודי העיירה כתושביה ממש.

אנדרויה היה כפר גדול והוא גופו שימש מרכז לכפרים קטנים ממנו. כגון הכפרים פיצינקי, וורוניקי, אוז'ירו ועוד. ליהודי אנדרויה היה בית־כנסת משלהם ותושבי הכפרים הקטנים היו לפעמים באים לכאן בימי חג ומועד להתפלל בציבור. חדר לא היה בכפר מולדתי, את הילדים היו בדרך כלל שולחים לקנות תורה אל מחוץ למקום. אולם יש שאחד מבעלי־הבתים היה מביא לביתו מורה לילדיו והמורה היה סמוך אל שולחנו, שוהה אצלו תקופה מסוימת ומרביץ תורה לבניו.

משפחתנו באנדרויה היתה מסועפת מאוד. מ־12 המשפחות היהודיות תושבי אנדרויה חמש מהן היו קרובים שלנו. נוסף על עסקי פרקמטיה ומרכולת, שלכל אחד מיהודי המקום היתה יד בהם, החזיקה כל משפחה גם כמה פרות, ניהלה משק לא גדול, כגון גן ירק, גן עצי פרי ועוד. היו אלה משפחות מבוססות ואמידות ומטופלות בילדים. בביתנו למשל, היו שמונה נפשות וכן בבית דודי משה סליבקין ויצחק סליבקין. כאן התגוררו הדודה נחמה, אשתו של מרדכי וויסמן, משפחת חיים־מאיר סליבקין ומשפחת שלמה ווייסמן. היה זה ציבור מלוכד של אנשים שרשיים, בריאים בגופם ובנפשם. בין הבנים היו כאלה שהצטיינו בגבורתם והיו מפורסמים אפילו בין הגויים. בעיקר נתפרסמו בעוז־רוחם בני־דודי, לייבל ופנחס.

עם צאת הרוסים ממקומותינו ראו דודני אלה את הנולד והכינו בחשאי כלי־נשק לשעת צרה. את הנשק — 2 רובים פולניים ואקדח וכן תחמושת קיבלו משני חיילים יהודים שחזרו מן הצבא הפולני שכבר התפורר. בדרך־כלל לא גילו תושבי אנדרויה האוקראינים יחס רע כלפי היהודים.

נחרת בזכרוני מקרה אחד של התנכלות ליהודי המקום. הדבר קרה עם צאת הרוסים ממקומותינו ולא על־ידי גויים תושבי המקום, אלא על־ידי גויים שבאו ממקומות אחרים, אולם המזימה סוכלה בעוד־מועד. כל הסיפור הזה נשמע כמעשה

מחור במקצת — אך מעשה שהיה, שיש גם בו כדי לסמל את קשרי האחוה בין כפרינו לבין ולאדימרץ, כיון שההצלה באותה תלאה מתרגשת באה מולאדימרץ היהודי־ת דוקא.

באחד הימים הגיעה לכפר פיצ׳ינקי כנופיה של פורעים ודרשו מיהודי המקום זהב ותכשיטים. בדרך כלל החביאו היהודים את רכושם בימים ההם ומסרוהו לשמירה לידי הגויים. בהגיעם לפיצ׳ינקי אמרו להם הגויים יושבי המקום, כי מעט היהודים הגרים בכפרם הנם תושבים מדולדלים מאוד ואין מה ליטול מהם. הם ייעצו להם, כי יפנו לאנדרויה, בה נמצאים יהודים עשירים ממש. הכנופיה עזבה, איפוא, את פיצ׳ינקי ופנתה לאַנדרויה. לשם הסוָאה הופיעו הללו במדי המשטרה האוקר־אינית, ובאורח זה קיוו לבצע את מלאכתם ביתר קלות.

בבואם לאנדרויה נפוצו הגויים המחופשים בבתי היהודים השונים — שנים־שנים בכל בית. הם הגיעו לעיירה בשעה 2—3 אחרי הצהריים, והיה זה מבצע מוזר מאוד. מה היתה תכניתם המדויקת קשה לדעת, אולם הם לא התחילו לשדוד מיד, אלא ישבו בבתים ולא נתנו לאף אחד לצאת. אפשר כי חיכו לחשיכה ואפשר, כי תכנית אחרת היתה לנגד עיניהם. יהודי אַנדרויה ראו את הבאים כאנשי־משטרה ולא חָשדו בהם. אולם לאשתו של משה אוסטר נודע, באורח כלשהו, כי הבאים מגיעים לכאן מן הכפר פיצ׳ינקי וכי לא שוטרים הם אלה אלא פורעים ואנשי־חָמס. היא התחמקה מן הכפר והחלה לרוץ ברגל לולאדימרץ, כדי להודיע שם על המצב ולהזעיק עזרה. בהגיעה לולאדימרץ פנתה מיד ליעקב אייזנברג ועוררה בהלה גדולה. יעקב התקשר מיד עם ראש המשטרה האוקראינית, אנדרי מוחָא, שהיו ביניהם קשרי ידידות, והודיעו על מה שעומד להתרחש באנדרויה. הלה גייס קבוצה גדולה של שוטרים והם יצאו לאנדרויה, כדי לעמוד מקרוב על המצב.

זוכר אני, כי היה זה יום קיץ נאה ואני התכוננתי ללכת עם עוד כמה נערים לפארק של הפריץ לשם בילוי זמן במשחקים. החיים בכפר עדיין התנהלו כסדרם. אולם משראינו, כי הגיעו שוטרים לכפר והם התחילו להתפזר על־פני בתי היהודים החלטנו להפסיק ממשחקינו וכל אחד פנה לשוב לביתו, כדי לראותם מקרוב.

הגעתי עד לבית וזמן־מה עמדתי בחוץ חוכך בדעתי אם להיכנס לבית או לא והנה ראַני אחד מן השוטרים המחופשים ושאל אותי:

„אתה יהודי?"

וכשעניתי לו שאני מבני הבית הזה צִוָה עלי להִיכנס מיד הביתה ולא להסתובב בחוץ. היה זה גוי גבוה חמוש רובה ופגיון וכמובן שיראתי לסרב לו.

בהיכנסי, ראיתי שהכול שרויים באיזו מתיחות — הגויים עדיין לא עשו שום דבר רע רק אָסרו על בני הבית לצאת, כאילו מצור שמו על המשפחות היהודיות. משנכנסתי שאלני אבא:

„בשביל מה באת עכשיו? בלום לא יכולת להישאֵר מחוץ לבית?"

ישבנו כך זמן־מה. והיה זה מצב מוזר, שאין אתָה יודע מה טומן הוא בחֻובו. שנ־

ה„שוטרים" ישבו ושוחחו ביניהם בחשאי. פתאום נראו מבעד לחלון, שלושה אנשים במדים מתקרבים לבית. היו אלה שוטריו של אנדריי מוחא, שגם הם הגיעו בקבוצה גדולה ופשטו על פני הבתים. הבאים צעקו כלפי היושבים בבית:

„הו; חברה בואו הנה!"

כשהאחד מן השנים יצא החוצה התנפלו עליו השוטרים הבאים ופירקו אותו מנשקו והשלישי ניצב מוכן ורובהו מכוון כלפי החלון אל עבר הגוי שנשאר בבית. לא ארכו הרגעים והם גברו גם על „השוטר" השני... סופר אחר־כך, כי אחד מן השוטרים שישבו בביתו של יצחק סליבקין הסתגר בחדר ולא רצה לצאת, עד אשר איימו עליו ביריות והוציאוהו. את כל הנתפסים ריכזו ליד פרשת הדרכים, מקום שם עמד הצלב. הם ביקשו מן השוטרים שיסלקו את היהודים שבאו להסתכל במראה.

עתה יצאנו גם אנחנו מן הבית להיוָדע על אשר אירע. סופרו כל מיני סיפורים — הוגד, למשל, כי בבית וייסמן ישב אחד והשחיז כל הזמן את הפגיון, אין־זאת לשם הטלת אימים. לייבל בן־דודי, סיפר למשל, כי רצה כל הזמן לחמוק מן החדר כדי להוציא את האקדח ממחבואו, אך הם שמרו בשבע עינים ולא נתנו לצאת.

תגרת־ידם של הגרמנים, בדומה למקומות ישוב אחרים, לא הורגשה כמעט בכפרנו. הגרמנים הגיעו לכפר כ־8 ימים לאחר מעשה זה. רק גרמנים בודדים הגיעו, והם רכובי אופנועים. עם היהודים לא היה להם מגע מיוחד. הם רק קראו לכמה גויים מתושבי הכפר וקבעו את האחד מהם להיות ראש הכפר. לאחר מכן סרו לכמה מבתי היהודים הסתכלו פה ושם ועזבו את הכפר, לבלתי געת באיש. אף־על־פי־כן דרוכים היינו כל הזמן.

זכור לי, כי יום אחד — הדבר כבר היה בחורף, שמענו פתאום טרטור מכוניות בכפר. הבינונו, כי גרמנים באים. כל היהודים החלו להסתתר ולברוח. גם אני ברחתי והסתתרתי אצל הגוי הסנדלר שביתו עמד קרוב ליער. פחדנו היה שמא יגייסונו לעבודה וישלחונו לגרמניה. גם מסים מיוחדים לא הוטלו עלינו, אולם משתתפים היינו במסים שהוטלו על ולאדימרץ.

יום אחד הגיעו אלינו אנשי משטרה יהודים מולאדימרץ, כדי לתבוע מאתנו את חלקנו במס שהוטל על ולאדימרץ — הפעם היה זה היטל של פרוות ואנחנו נתנו שתי פרוות. פעם שניה — תבעו מאתנו נעלים ואנחנו נתנו חֳמרי־הנעלה. לימים השתתפנו גם בקונטריבוציית הזהב. באותו זמן היו מספרים אצלנו בשבחו של הכומר הפולני מולאדימרץ. לפי סיפורים אלה הביא הכומר ליעקב אייזנברג את שעון הזהב שלו עם שרשרת הזהב וביקש שיקבלו גם את חלקו, לאות של סולידאריות עם הציבור היהודי הסובל.

מקץ עשרה חדשים, בערך, היה זה בחודש אפריל 1942, באה הידיעה, כי יעבירו את כל יהודי הכפרים לולאדימרץ ובכלל זה גם אותנו. הידיעה נתקבלה ע"י ראש

הכפר פיליפ באזאקא, שיחסו אל היהודים היה נאה מאוד. בעיקר נתגלו חסדיו, לאחר השחיטה, בהושיטו עזרה רבה ליהודים המתחבאים.

היה זה אחד מימי האביב הראשונים, כאשר פיליפ הודיע, כי מעבירים את כולנו לגיטו ולאדימרץ. הידיעה עוררה חרדה גדולה. קשורים היינו לכפר מולדתנו, בו ראינו ימים של שלוָה ורנחה. כל אחד החל לארוז את חפציו, והשתדל לקחת את מרבית הדברים. אולם האפשרויות מוגבלות היו. יצאנו מאנדרויה ללא ליווי של גרמנים או שוטרים. אין־זאת, כי לא חָששו שמא נברח לאיזה מקום. ידוע ידעו היטב שאין לנו מנוס. לרשות משפחתנו, למשל, הועמדו שלוש עגלות. העמסנו עליהן דברי אוכל ואפילו רהיטים. יצאנו בשעה 9 בקירוב. הדרך עברה ללא אירועים מיוחדים. כל משפחתנו שוכנה בדירתו של שמואל רוזנברג.

בולאדימרץ לא היה גיטו במשמעות המקובלת של המושג. לא היינו מוקפים בגדרות־תיל. מה שציין כלפי חוץ את חיי הגיטו היה הטלאי הצהוב והאיסור לחצות את הרחוב והפקעת בתי־הכנסת להיותם מחסני תבואה. בהשוָאה למקומות אחרים היה כאן הסבל פחות. רבים ראו בכך את פרי הקשרים שהיו ליעקב אייזנברג עם מפקד המשטרה ועם גויים אחרים.

רבים גויסו לעבודה. גם אני, שהייתי אז נער כבן 13½, חייב הייתי ללכת לעבודה. כל יום קם הייתי בשעה 6 והולך לבית־הוועד לראות אם סודרתי בעבודה. בבית הוועד תלויה היתה רשימה ובה פירוט שמותיהם של היוצאים לעבוד. לרוב היינו מקבלים את הידיעה בדבר היציאה על־ידי אנשי המשטרה.

תחילה עובד הייתי בניקוי הרחובות — הוצאת עשבים מעל השבילים. כל אחד היה מקבל קטע מסוים וחייב היה לנקותו. בעבודות אלו הועסקו בעיקר נערים. לאחר־מכן עבדתי זמן־מה במחסני התבואה שבבית־הכנסת. הגרמנים היו מקבלים מס תבואות מהכפריים, גרעיני שיפון ושעורה בעיקר. את התבואה ריכזו בבתי־הכנסת. הגרעינים היו שפוכים על הרצפה וכדי לאַוררם, לבל ישלוט בהם העובש, צריך היה להפכם מפעם לפעם. היינו עושים את הדבר באֵתים של עץ. גם כאן עבדנו ללא השגחה כמעט, השמירה, במידה ששמרו עלינו, היתה מטעם היודנראט. על עבודה זו רבים היו הקופצים והיה טעם בדבר — העובדים בבית־הכנסת היו מצליחים להסתיר בבגדיהם מעט גרעינים ולהביאם טרף לבני ביתם. היינו יוצאים לעבוד נעולי מגפים ודבר זה איפשר להסתיר הרבה גרעינים. את המכנסים היינו תוקעים לתוך המגפים ועל־ידי כך נתרחב בית־הקיבול להטמנת הגרעינים.

הרעב בגיטו נתן את אותותיו ואז הוקם מטבח ציבורי. המטבח היה בביתו של יעקב סליבקין, מול היודנראט. באותו בנין היה גם בית־כנסת זמני. המטבח היה מסַפק רק ארוחות־צהרים. בעיקר מרקים. יום־יום היו מחלקים בו כמאה מנות בערך. חנָה אייזנברג עמדה בראש המטבח, דבר זה היה פרי יזמתו הברוכה של יעקב

אייזנברג. עד כמה שזכור לי, מדברים היו באותו זמן על איזה קשר שהיה עם בעליה של טחנת־קמח אחת, שהיו מספקים קמח למטבח.

משפחתנו לא נזדקקה למטבח. היו לנו קשרים עם אנדרוויה, בעיקר עם ידידינו דניס רוסין, תושב הכפר, שהיה מביא לולאדימרץ מפעם לפעם מצרכי מזון. דניס היה בא לרחוב הראשי, נעצר רגע קל ליד הפשפש של החצר, סוקר כה וכה את הרחוב, ובראותו, כי השעה יפה היה נכנס מהר פנימה, משאיר את המצרכים שהביא ומיד יוצא. פעמים, כאשר השמירה היתה מוגברת ברחוב, היה הולך דרך רחוב צדדי ויוצא מבעד לפשפש. ליהודים אסורה היתה ההליכה ברחוב הראשי ולא זו בלבד — גם להביט בעד החלון הפונה אל הרחוב, אסור היה, לפיכך נצטווינו להדביק על השמשות נייר עד גובה האשנב העליון. רק האשנב נשאר גלוי וללא כיסוי, לשם תאורה.

מצב משפחתנו השתפר בשעה שאחותי, טייבל, יצאה לכפר לעבוד כתופרת. יציאה זו היתה חוקית ונעשתה על־פי הסכם בין היודנראט והגרמנים. גם דבר זה פתח אפשרויות להבריח אוכל לגיטו בדרכים שונות.

הגרמנים בולאדימרץ היו מעטים, שלטה כאן בעיקר המשטרה האוקראינית. לפני שעה 6 אסור היה לצאת מן הבית ומעשה במרדכי ויסמן מאנדרוויה שיצא פעם שלא בעתו, הוא נתפס והובל למשטרה והוכה באכזריות רבה.

המצב הלך והחמיר. הגיעונו שמועות מרחוק על מעשי־רצח המוניים. אולם בולאדימרץ נמשכו עדיין החיים, בנוסח היהודי למרות ההגבלות. המתפללים היו מתכנסים בבתים פרטיים במקום בתי־הכנסת. מנינים אלה מלאים היו מתפללים והתפילה היתה מתוך שברון־לב. בבית־התפילה שהוקם אצל יעקב סליבקין היו מתפללים הרבנים, והיה שם בחור צעיר אחד שהיה יד ימינו של הרב, שם משפחתו היה כץ. היה לו קול יפה ובשבתות היה מלמד בפני ציבור גדול פרקי־אבות. מספיק היה להסביר רק 3—4 פסוקים — ההסבר היה בניגון ערב ובמשלים שונים, הכל היו מוקסמים מתלמודו ומצאו בו נחמה פורתא ושכחת הפורענות. בשעה שהיהודים היו מתכנסים לתפילה בציבור, או ללימוד, היו גם מדברים על המצב, נחרתה בזכרוני מימרא אחת ששמעתיה בבית־הכנסת. הדברים אמורים היו בלשון סגי־נהור „עס זיינען אריינגעפאלן 9 פליגן אין צ׳ייניק״ כלומר: תשעה זבובים נפלו לקומקום״ ופירוש הדבר היה, כי תשעה אוירונים גרמנים הופלו אי־שם.

פרטיזאנים של ממש לא היו עדיין באותה תקופה, אבל השם פרטיזאנים כבר מהלך היה בין הבריות ובשם זה היו נאחזים כבאיזו תקנה, כי סוף־סוף ניחלץ מצפורניהם של הַיֶקים.

אבא עבד באותם הימים בהעמסת עצים ליד ה„קולייקה״ של ולאדימרץ והוא סיפר, כי יום אחד בא כפרי צעיר שדיבר רוסית עם העובדים ואמר:

„אני יודע כי אסור לי לדבר אתכם, עלולים לראות אותי כאן, אולם דעו לכם, כי אנחנו נחזור".

הגוי היה לבוש מעיל ארוך והם השגיחו שמתחת למעילו נושא הוא נשק. האיש יצא אליהם מבין עצי היער וכשסיים את דבריו שב ליער ונעלם. כאחד פלאי ראו אותו. גם פעם שניה הופיע האיש, עתה היו דבריו מפורשים יותר — הוא דיבר על הצורך להתארגן ולהתקומם. נתגלעו חילוקי דעות בין היהודים, מהם שאמרו כי נעשתה שטות שנכנסו בשיחה עמו ושהקשיבו לדבריו— אולי זה סוכן משל הגרמנים, המעמיד פנים, אך היו יהודים שראו בו כעין ציר שלוח מטעם הפרטיזאנים. היו גם גילויים אחרים — ילידי המצוקה וימי הפורענות — בולאדימרץ התהלך בימים ההם יהודי אחד כבן חמישים, שהגיע לכאן מן הכפר בורובאיה, „יצחק דער באָראָבאיער" היה שמו. יהודי זה עשה את רוב זמנו בצום ובתפילה. הוא האמין כי היסורים המתרגשים עלינו אינם אלא יסורי הגאולה. כל התלאות לא היו לדידו אלא פעמי המשיח. זוכר אני, כי פעם ראיתיו בעמדו עם קבוצת אנשים והוא מטיף את אמריו כאחד חוזה קדמון: עלינו לגלות גאוָה וקורת־רוח. אני רואה בעיני רוחי, כי מתוך היסורים בוא תבוא הגאולה. אולם כדי לזרז אותה עלינו לצום להתפלל.

מתבל היה את דבריו בפסוקים מהתנ"ך ומהתלמוד, כדי להוכיח את אמיתותם. עד כמה שזכור לי לא היה כלפיו יחס של זלזול. היהודי הרצוץ והנדכא צמא היה לקרן־אור כלשהי והיה מוצא, איפוא, נחמה גם בדברים הרחוקים מן המציאות. מלבד זאת לא היו דבריו מעורבבים ופסוקיו היו תמיד סדורים בפיו ומובאים במקומם ובהגיונם. ולפיכך מעורר היה בלב שומעיו רגשי אמונה.

כחודש ימים לפני חיסולה של ולאדימרץ היהודית עברו עלינו ימי פחד גדולים. שני חיילים גרמנים, מאלה ששירתו בולאדימרץ, נהרגו ביריות בין הכפרים פיצ'ינקי ואנדרויה ונשקם נשדד. היהודים הסתגרו מיד בבתיהם ודרוכים היו אל אשר עלול להתרחש. הרבה גרמנים הובאו מרפאלובקה ומסארנה לפעולות תגמול, אולם ולאדימרץ יצאה בשלום מענין זה. הגרמנים עשו רק נקמות בתושבי הכפרים הקרובים, שרפו בתים ורצחו. בחזור הצבא ממסע־העונשין הזה, עבר את ולאדימרץ, אך איש לא נפגע על־ידיהם ושוב נכנסו החיים למסלולם הרגיל.

כשתי יממות נתונים היינו באימת־מוות לרגל הענין הזה. באותו זמן לא ידוע היה מי התנקש בחיי הגרמנים. אולם בחשאי היו מחפשים סימוכין בין המאורע הזה לבין הסיפורים על פרטיזאנים ועל אותו פלאי שיצא מן היער ודיבר עם העובדים.

לימים, בהיותנו ביערות, לאחר החיסול, רווחו שמועות, כי הלויטנאנט שיטוב אֲליושׁו, היה בין יוזמי הפעולה הזאת. אליושו היה שבוי רוסי, שברח מידי הגרמנים ומצא לו מקלט אצל אחד הכפריים שבסביבה, כעובד חקלאי. באותם ימים פתח

הצבא הגרמני במצודים על עריקים אלה, רבים מהם השיגו נשק והחלו לערוך גיחות־חשאי על גרמנים בודדים, שנקלעו להם במארבם.

לא עזרו נבואותיו וכוונותיו הטובות של „יצחק דער באראבאיער" ולא זיקי־התקוה שעוררו אותם לוחמים פלאיים, אשר שוטטו ביערות — עניבת החנק נתהדקה והלכה. הגרמנים אמנם השתדלו, עד לרגע האחרון, לאַחז את עיני הבריות ולהסוות את מזימותיהם, כדי להקל על עצמם את מלאכת־הדמים. בולאדימרץ עברה רוח של התעוררות ואי־שקט כמה ימים לפני החיסול, בעיקר אמורים הדברים בקבוצת צעירים, אשר עבדו בקולחוז הרוסי, שהגרמנים השאירוהו, כדי להפיק ממנו תוצרת חקלאית. בשעתו גייסו הגרמנים בחורים חזקים ומוכשרים לעבודה והיו מעסיקים אותם בקולחוז זה, שנמצא באחוזה של הפריץ. מקבוצה זו זכורים לי האחים סוסל, פנחס שליפאק, פנחס סליבקין בנו של משה, פנחס סליבקין, בנו של יצחק, לייבל סליבקין, רחל מטיקוביץ, טייבל סליבקין, אליעזר דיק, הרשיל קאמין, אשר גוז — כל אלה בחורים חזקים, שהיו יוצאים לעבודה כל בוקר וללא שמירה, מצוידים בתעודת־יציאה מיוחדת והיו חוזרים הביתה לפנות ערב. בשעה 4—5. אנשי הקבוצה הזאת היוו כעין חטיבה לעצמה הצופנת עמה איזה סוד משלה. כך היה היחס אליה בעיירה. היתה איזו הרגשה שאין הם משלימים עם המצב ומטכסים עצות לקדם את פני הרעה במעשים. ידוע לי, כי יום אחד בא בן־דודי פנחס, בנו של משה סליבקין, אל הוריו ואמר להם במפורש, שהוא מתכוון לברוח מן העיירה ולצאת ליערות. זוכר אני, כי ההורים קיבלו את הידיעה ברוח נכאה מאוד.

„על מי תעזוב אותנו, פנחס? על מי תעזוב אותנו?" השיבו לו בדמעות והוא כמו נרתע מן התכנית.

אולם עתה, ארבעה או חמישה ימים לפני כליונה של העיירה כשהגיעה השמועה, כי חופרים בקרבת מקום בורות גדולים, כבר היתה החלטתם של אנשי הקבוצה סופית — לא להיות מובלים למוות. בקבוצה זו נתרקמה גם התכנית, שלא נתמַמשה אמנם, — להדליק את העיירה מכל קצותיה ולעורר בה בהלה, לפני שהגרמנים יאַרגנו את תהלוכת המוות. על־ידי כך ביקשו הם להבהיל את היהודים מן העיירה אל היערות, וכן להוכיח מעשה של התנגדות.

זוכר אני, כי כמה ימים לפני יום־החיסול בא אלינו לייבל סליבקין ואמר במפורש, כי ייתכן הדבר שחברי הקבוצה יצאו לעבודה לא ישובו הביתה. הוא סיפר להוריו, כי עליו להישאר בעיירה לשם סידורים כלשהם, שלא ידענו מהם. לפי דבריו לא יוכל להיות כל הזמן ליד הבית יחד עם ההורים, אולם הוא הורה לנו לא להתרחק מן הבית, כדי שיוכל בשעת־הכושר להיות לידינו. מה היו תפקידיו של לייבל ותכניותיו, כלום היה בהם ממש, — דבר זה אינו מעלה עכשיו ואינו מוריד. החשוב הוא, כי היו בחורי הקבוצה הזאת מטכסי עצות ושוחרי מעשים, בשעה שהאימה ואזלת־היד שלטו מסביב.

את הידיעה על חפירת הבורות שמעתי לראשונה בזמן התפילה, מאז כמו תדהמה ירדה על העיירה. מה שנשאר בזכרוני הריהי כעין התרוצצות של אנשים שנלכדו במלכודת־של־אש ועיניהם קרועות לראות מאין יבוא עָזרם. השמועה פשטה חיש־מהר בגיטו ומכל בית כבר עלו קולות תאניה ובכי ואמירת תהילים. ואזכור גם אחד שהאמין בנס, הריהו „יצחק דער באַראַבאַיער" שהיה רץ בין הבתים וקורא:

„יידן שרעקט זיך נישט, עס וועט בטל ווערן די גזירה" (אל תיראו יהודים, הגזירה תתבטל).

הגיטו חי במתיחות של ימי חירום ודמים. בלילות היו נסיונות של בריחה. באותו זמן נהרג ביריות לייזר הקצב. מסָביב לעיירה כבר נערכו מארבים. יום או יומַים לפני ההשמדה יצאה חבורת הצעירים לעבודה ובערב לא חזרו לגיטו. לייבל לא יצא אתם. הוא היה משוטט בין הבתים כאילו התכונן לדבר מה.

באותו שבוע הגיעו לגיטו ולאדימרץ ארבעה בחורים ניצולי ההשמדה — במקומות מגוריהם. שנים מהם ברחו מגיטו לוצק בעת פעולת החיסול ואחד מעיירה שליד לוצק. וכן נער אחד כבן 14, שברח מגיטו דומברוביץ בעת החיסול.

הגרמנים ידעו על דבר הנער הזה ולא נגעו בו לרעה. הם הניחו לו להסתובב בגיטו ולאדימרץ, ודאי מתוך כַנָנה, כי בבוא היום יומת עם כל השאר. על מציאותם של שלושת האחרים לא ידעו הגרמנים. אני ראיתי את הבחורים במטבח הציבורי. הגדול שבהם כבן 20, ורישומו, כי היה בחור נועז מאוד. שני האחרים נראו חלשים וצעירים ממנו. הם סיפרו על חיסול גיטו לוצק, ועל רצח היהודים. ואף שסיפורם הגיע אלינו בימי הבשורה על חפירת הבורות, נמצאו יהודים שהיו מקשים ושואלים:

„אולי בכל־זאת התנהגו יהודי עירכם שלא כשורה והפעולה באה כתגמול ?"

רק זמן קצר, כיומיים בערך, ישבו הבחורים בולאדימרץ והגרמנים לא ידעו עליהם, עד שגילו אותם. את הגדול שבהם היכו מכות־רצח עד שהוציא את נשמתו, את שני חבריו המיתו ביריות.

ביום ה' בשבוע הודיעו הגרמנים, כי למחרת ייערך מפקד האוכלוסיה. מפקדים כאלה נערכו כבר בעבר, אולם עתה היה כל אחד מוצא קשר בין המפקד לבין השמועה על חפירת הבורות. בלילה שבין יום ה' ליום ו' לא ישן אף אחד. הכל ישבו וחיכו. פרקי תהלים וקולות בכי חרישים הלכו בעיירה, גם אני ער הייתי כל הלילה.

בבוקר של יום ו' — היה זה בשעה 7, רציתי לגשת לדודי יעקב סליבקין שגר בסמוך לדירתנו, במרחק של 50 מטרים בקירוב. כשיצאתי מן הבית פתוח היה הפשפש של החצר, הצופה פני הרחוב הראשי. באותו רגע עבר שוטר אוקראיני ועמו הנער מדומברוביץ. הנער ראני בעד הפשפש ואמר לשוטר:

„הנה, הנה כאן !"

השוטר השגיח בי, קרא אלי ואמר:

„תלך עם הנער הזה לבית־המשטרה ותחטבו שם עצים".

לא רציתי להתרחק מן הבית באותו בוקר, כמו־כן חששתי כי הורי לא ידעו היכן נעלמתי והתחלתי להתחנן ולהעלות תירוצים ואמתלאות, כדי להתחמק מן העבודה הזאת: אמרתי לו כי אבוא לאחר מכן, כי רק אלך להודיע להורים, כי לא אכלתי עדיין... הנימוקים לא עמדו לי, השוטר כיבדני במכה חזקה בפנים וצעק:

„אל תגלגל הרבה בלשונך ותלך מהר אל בית־המשטרה. אם לא אכלת, כבר יאכילו אותך אצלנו".

הלכתי עם הנער. כברת־דרך קצרה לינה אותנו השוטר, אחר עזבנו לנפשנו ולפני לכתו צינה עלינו עוד הפעם, כי נלך הַיָשָר לחצר המשטרה. משראיתי כי השוטר הסתלק נכנסה בי רוח־של־מרדות ואמרתי לעצמי, כי עלי לשוב הביתה ויהי מה, מבטי החלו לשוטט אנה ואנה לראות אם ישנה אפשרות להתחמק. העובדה, כי בבית לא ידעו היכן אני הטילה בי מבוכה ממש. חיפשתי איזו פרצה שאוכל לברוח בעדה, ולא מצאתי.

משהגעתי למקום הצטלבות הרחובות, פניתי לסמטה כדי לעקוף את שורת הבתים שלנו ולחזור אל ביתנו מאחור. השארתי את הנער מדומברוביץ לבדו והתחלתי לרוץ אל הסמטה. אולם פתאום הופיע שוטר אוקראיני והתחיל לצעוק ולקרוא אלי, כי אעמוד. וכבר כיוון את הרובה כלפי. ראיתי, כי אין תכלית בבריחה ונעצרתי. בינתים שמעתי, כי הנער מדומברוביץ מספר לשוטר, כי גויסתי לעבודה וברחתי. בגשתי לשוטר קיבלתי ממנו מכת אגרוף בכתף והוא צינה עלי ללכת מיד לעבודה. עתה לא היתה כבר כל אפשרות של בריחה וכך הגענו לחצר המשטרה. העובדה, כי הנער הצביע עלי בהיותי בחצר ולאחר־מכן אף סיפר לשוטר, כי ברחתי עוררה בי איבה כלפיו ולא יכולתי לראות את פניו. נכנסנו, איפוא, לחצר לבלי־דבר בינינו דבר.

החצר מלאה היתה עצים. הסתובבו בה הרבה שוטרים. ניתנו לנו משור ושני גרזנים והתחלנו בעבודה. עובדים היינו ומחרישים כל הזמן. תחילה ניסרנו ואחר־כך המשכנו בחטיבה. עובד הייתי ומהרהר כל הזמן בבני־הבית ובדאגתם לי. ידעתי כי עוד מעט ילכו הכול למפקד והורי לא ידעו היכן אני. עתה לא היו לי שוב תכניות של בריחה. כאן נתון הייתי כמו במלכודת. החצר מוקפת היתה גדר גבוהה ורק מעבר צר אחד הוביל לרחוב הראשי. עודנו עובדים, ניגש אלינו שוטר צעיר אחד ואמר לנו:

„תפסיקו לעבוד ולכו אל המגרש למקום המפקד."

מיהרתי לצאת מן החצר. אני הלכתי ר שון והנער מדומברוביץ — אחרי. הרחוב היה ריק. מגרש האיסוף היה בקרבת מ ום, כמאה מטרים מבית המשטרה.

בבואי למגרש מצאתי אנשים מעטים בל .ד. מכאן ראיתי את הרחוב שנתמלא

מרגע לרגע אנשים ההולכים ובאים אלינו. רבים מן הבאים היו עטופים בטליתות וכן בקיטלים לבנים כמו ביום־הכיפורים. הלכו משפחות־משפחות ביחד. רבים הלכו הלוך ובכה. אולם בכיה בחשאי. והנה ראיתי את משפחתי ובה גם טייבל אחותי, שהובאה יום לפני כן מן הכפר, בו עבדה. היינו עתה כולנו יחד. אמא והאחיות עמדו ובכו. מכל פינה שמעת קולות בכי. אנשים נצמדו זה לזה כמו ברגעי פרידה, היו מתחבקים ומתנשקים. הנה הגיע גם לייבל. הוא עמד לידי ואמר לי ולחיים אחיו, תהיו מוכנים. אם תתגלה אפשרות לבריחה אל תהססו ותרוצו. אם תהי הזדמנות לכך ראוי יהיה לברוח דרך הסמטה הזאת אל עבר השדות והיער.

בינתים הגיע למקום המאיור הגרמני — היה זה יֶקה גבוה מאוד ושמן. מפורסם היה באכזריותו. נוהג היה להרביץ באסירים עד שיבצבץ הדם מן הבשר. לידו עמדו באי־כוח הציבור היהודי — יעקב אייזנברג ונתן צ׳רניאק. המגרש התמלא אט־אט. פתאום הכריז הגרמני, כי כל אלה שהם בעלי מקצוע יסתדרו בצד האחד ואלה שאינם בעלי מקצוע ייערכו בצד השני. זוכר אני, כי אבא קרא לטייבל:

„מה את עומדת, לכי לשם. הרי את בעלת מקצוע!"

הכול ידעו מה פירוש הדבר להיות בין מחוסרי המקצוע וכל המגרש הפך בן רגע למערבולת. הכול התחילו להתרוצץ ולהידחק. נחשול האנשים נדחק פתאום אל עבר המאיור, הדבר מילא אותו חימה נוראה. הוא הוריד חיש מהר את הרובה ופתח ביריות אל עבר הקהל. בעת־ובעונה־אחת נשמעו עוד כמה יריות מחוץ למגרש. אנדרלמוסיה נשתלטה על המגרש, זעקות־שבר וקריאות שמע־ישראל ולחץ איום. בהישמע היריות זע כל הקהל כגל אחורה. בני משפחות רבות נותקו אלה מאלה. גם אני איבדתי במבוכה שנשתלטה את בני משפחתי. ראיתי, כי אנשים התחילו לרוץ לסמטה. אולם אל כיוון הסימטה רבה היתה הצפיפות. מסביב למגרש האיסוף היתה גדר. בקפיצה עברתי את הגדר והתחלתי לרוץ אל עבר השדות. הגעתי לבאר אחת וראיתי, כי מאחורי הבאר עומד שוטר. הכרתיו. שמו היה שאמא, — יצאו לו מוניטין של אדם טוב, שלא נגע ביהודי לרעה. הוא אמנם הושיט את רובהו אל מולי, אך אני המשכתי לרוץ לקראתו. כשהתקרבתי הוא הוריד את הרובה וביקש לתפוס אותי ביד, אך אני התחמקתי וברחתי והוא לא ירה אחרי. עד היום סבור אני, כי הוא ביקש רק להיראות כממלא את תפקידו באמונה, אך לא התכוון לתפוס אותי ממש. רצתי על־פני השדות אל עבר היער. עברתי את בית־הקברות היהודי. בהגיעי סמוך ליער שמעתי מרחוק כאילו קוראים בשמי. אבל הייתי נבוך ומבולבל ולא נעניתי לקול. לאחר מכן התברר לי, כי היו אלה אבא ושלוש אחיותי. הם ניסו לרוץ אלי, אך אני לא ראיתים, לא חשתי בהם והמשכתי לרוץ אל היער ולהעמיק בו ככל האפשר. ביער נזדמנתי עם דודתי ובתה והיינו עתה שלושתנו יחד.

אני הייתי עכשיו המדריך, החלטנו להגיע לאנדרויה, אולם כדי למצוא את הכיוון הנכון מוכרח הייתי למצוא איזו נקודת־אחיזה. ידעתי, כי לפי פסי־הרכבת

אוכל להתמצא בשטח. התחלנו לחפש את פסי־הרכבת. היתה כבר שעת אחרי הצהרים כשהגענו אל פסי הרכבת. לא התקרבנו אליהם ממש, אלא עמדנו במרחק לא גדול מהם.

„אם נלך בכיוון זה, אמרנו, נגיע לאנטונובקה ואם נלך בכיוון זה נגיע לולאדימרץ".

החישובים שלנו היו נכונים ולפנות־ערב הגענו קרוב לתחנת ולאדימרץ. עשינו עתה איגוף גדול בתוך היער, עברנו את הכביש המוביל לזובאקי ושוב קרובים היינו לפסי־הרכבת והמשכנו ללכת. היינו רעבים מאוד, אולם התקרבנו לאנדרויה. ניגשנו לאחד הכפריים שביתו עמד בקצה הכפר. הוא נתן לנו לחם, אולם לביתו לא נכנסנו. מצאנו לנו מחבוא בשדה של תפוחי־אדמה. בשדה זה שכבנו לילה ויום שלאחריו — כלומר: יום השבת. במשך כל היום שמענו, גויים מתלוצצים וצוחקים, בשדה קרוב, בעת הקציר. עולם כמנהגו.

במוצאי שבת החלטתי ללכת אל הגוי ידידנו, דניס רוסין. הדודה ובתה הלכו אל גוי אחר.

הלכתי אל ביתו סחור־סחור. בסמטה אחת באו לקראתי שני גויים. קפצתי מעל גדר, מאחוריו עמד עץ עבות. נצמדתי אל הגזע, הגויים הגיעו למקום בו עברתי את הגדר ונעצרו. מן הסתם נעצרו באקראי והמשיכו בשיחתם. אולם אני כלאתי את נשימתי. סבור הייתי, כי חשו בי. לא ארכו הרגעים והם הסתלקו מן המקום והמשיכו בדרכם. הגעתי לדניס. בביתו היה אור. החלטתי לא לגשת עכשיו לחלון מתוך חשש שבבית נמצאים אנשים זרים. נכנסתי לגינה של שכנו. בגינה הסתתרתי מאחורי עץ האגסים שהכרתיו היטב מימים עברו. משם הסתכלתי כל הזמן אל עבר ביתו של דניס. משכבה האור נשתהיתי עוד שעה קלה וניגשתי לחלון. בחצר של דניס היה כלב וחָששתי מאוד פן יפתח בנביחות ואף יתנפל עלי. היה זה מעשה נסים ממש שהכלב לא קידמני בנביחות. נקשתי קלילות בחלון. דניס ניגש והכירני. הוא לא דיבר מאומה רק רמז לי בידו, כי אגש לדלת.

הוא הכניסני פנימה, נתן לי לאכול ודיבר אלי בחשאי ובקול של רחמים. הסביר לי, כי להישאר אצלו סכנה רבה בכך, כיון שיש לו ריחיים שהחזקתם אסורה ואין זה מן הנמנע שיערכו אצלו חיפוש. עלי, איפוא, להימצא במקום בטוח יותר. אולם בלילות אוכל לבוא אליו, והוא תמיד יושיט לי את עזרתו. סיפרתי לו על הדודה ובתה, שהם מסתתרים אצל לוקוביץ, וכי שם מתכוון אני להיפגש אתן ולקבוע את המקום ביער בו נימצא. וכך היה.

מסתתרים היינו שלשתנו ביער ולוקוביץ ידע את המקום בו אנחנו נמצאים. חָששתי לשוטט בכפר, כדי לבוא לדניס. בלילות הייתי על־כן יוצא וחופר תפוחי־אדמה בשדה ודבר זה היה מזוננו העיקרי.

באחד הלילות ביקר אבא אצל דניס. הוא קיבלו בסבר פנים יפות, הכניסו לבית ונתן לו קודם־כל לאכול לשבעה. אחר־כך צרר לו כיכר לחם ודברי אוכל נוספים בצרור אחד. הציע לו כי יבוא בליל חמישי, והוא יכין בשבילו דברי אוכל לכמה ימים. הזהירו שלא יסתובב בלילה בכפר משום הסכנה. לאחר כל אלה אמר לו:

„עכשיו ניגש אל ביתו של לוקוביץ ושם יודיעוך היכן נמצא מרדכי בנך. ואגב כך סיפר לו על ביקורי אצלו לפני כמה לילות".

„מדוע לא סיפרת לי מיד, כי בני היה אצלך, איך זה יכולת להשהות את הידיעה הזאת עד עכשיו ולא לספר לי מיד?" שאל אבא מתוך התרגשות ותמיהה.

„במתכוון עשיתי כך" — השיב דניס — „אילו אמרתי לך מיד עם בואך, היית ודאי מתרגש ורץ אל לוקוביץ לפני שאכלת ולפני שנחת קצת. החלטתי, איפוא, להשהות את בשורתי עד שתאכל ותנוח קצת".

אבא הלך מיד אל לוקוביץ ושם נודע לו מקום־סתרנו ביער. עוד באותו לילה הגיע אבא ליער ועתה נודע לי מפיו על גורל אחיותי.

אבא ברח מן המגרש יחד עם שלוש מאחיותי, בהן אחותי רחל שהיתה בת 11. ביער נתפס אבא על־ידי גויים שהפשיטו את בגדיו, לשם התעללות והשאירוהו בבגדיו התחתונים בלבד.

בלילה של מוצאי־שבת עבר אבא עם שלוש אחיותי ליד המושבה הפולנית חורומצי והגיעו לא הרחק מבית בודד שעמד ביער. אחותי הצעירה רחל׳ה התחילה לבכות, היא היתה רעבה מאוד וביקשה מאבא שישיג בשבילה אוכל. אבא החליט להיכנס לבית הבודד ולבקש משהו. הוא נכנס לחצר ואחיותי נשארו בחוץ ליד השביל והיו ממתינות לשובו. יחד אתן היו עוד כמה בנות מולאדימרץ.

בחצר של אותו בית נתקל אבא בשני פולנים אחים. כשראה אחד האחים את הדמות המתקרבת בחשיכה, נתבהל במקצת ואמר לאחיו:

„הבט, ודאי איזה באנדיט מתקרב אלינו?"

„זה לא באנדיט, צחק האח השני, זה יהודי שהפשיטו מעליו את הבגדים והשאירוהו בתחתוניו".

כשאבא שמע את דבריהם, הבין מיד, כי סכנה להישאר כאן והוא התחיל לסגת מן החצר, כשפניו כלפי הפולנים והוא צועד אחורנית.

הבנות ששמעו את קול הדברים מתוך החצר, נבהלו מאוד וברחו מיד מן המקום והסתתרו בשדה של תפוחי־אדמה. אבא יצא ולא מצאן במקום והוא התחיל להתרוצץ אנה ואנה ולקרוא — רחל, גולדה. בינתים התרחק מהן ושוב לא מצאן. למחרת, ביום א׳, נתפסו כל הבנות והובאו לולאדימרץ ושם נרצחו.

לאחר כמה ימים של שיטוט ביער נפגשנו עם בן־דודי פנחס סליבקין, בנו של יצחק סליבקין, שהיה עם קבוצת הבחורים שעבדה באחוזה ואשר הצליחה לברוח

מולאדימרץ לפני יום־ההשמדה. פנחס סיפר כי באחד הלילות נתקלו הם ביער בשלושה גויים מזוינים. אחד הגויים הוריד את הרובה וכיוונו אל עבר חברי הקבוצה. אולם הבחורים שלנו נמצאו קרובים אליהם יותר מדי ולא היתה לגויים אפשרות של תמרון. פנחס בנו של משה תפס את הרובה של הגוי והוציאו מידיו. הגויים האחרים נבהלו והשתטחו על הקרקע. גם הבחורים עשו כן. הגויים המזויינים החלו לירות ופנחס השיב רק יריה אחת שכן חבל היה לו על הכדורים המעטים, והוא רמז לבחורים להסתלק מן המקום. פנחס השיג אקדח אצל פולני אחד ששמו היה בולס זאוודסקי וכן תחמושת לרובה.

לאחר זמן־מה נתפרדה חבורה זו. פנחס, בן משה ופנחס בן יצחק נשארו ביחד ואילו אברהם סוסל והשאר פרשו מהם. קבוצה זו של אברהם סוסל שגתה באחד הימים משגה חמור מאוד, שהביא לכליונם. באחד הלילות הם יצאו לכפר שהיה סמוך למקום מסתרם ביער ונטלו מתושביו אוכל בכוח־הזרוע. המעשה הזה הקים נגדם את כל אנשי הכפר והללו החליטו לנקום בהם. הכפריים החלו לעקוב אחריהם עד שמצאום לילה אחד כשהם ישנים ורצחום. גם פנחס בן משה נתפס על ידי ארבעה גויים. הוא גילה התנגדות נמרצת אך הם גברו עליו וכפתוהו וכך הובל הוא לולאדימרץ, מקום־שם מצא את מותו. רק פנחס בן יצחק נשאר בחיים. חיים סליבקין הנמצא עתה בארצות־הברית, סיפר לנו בהיותנו ביער, על אחיו לייבל שנשאר בולאדימרץ מטעם החבורה ובשליחותה. לפי דבריו ברח גם לייבל ממגרש־האיסוף והוא ראהו מוטל הרוג בשדה — כדור המרצחים השיגהו בעת מנוסתו.

כל אשר עבר עלי ועל אבי ביערות הריהו סיפור־תלאות ארוך מאוד ואילו ביקשתי לספר את הכל לא הייתי מספיק.

יעקב בס

שכול ונדודים

רפאלובקה הסמוכה לולאדימרץ

הקורא ברשימות השונות של הספר נתקל פעמים רבות בשם רפאלובקה — העיירה הסמוכה לולאדימרץ, ויש צליל של חיבה בהיגויו של השם. כך נוהגים אנחנו לקרוא את הצעירים מאתנו. ואמנם צעירה היתה רפאלובקה מולאדימרץ — אפשר שלא אוכל להוכיח את הדבר בכוחם של מסמכים וראיות, אך אם ישנם כוח וסמכות להרגשה, הרי חש היה כל אחד, כי רפאלובקה צעירה היתה מולאדימרץ ולפיכך אף חדישה במקצת ממנה. קשר וזיקת־גומלין היו בין שתי העיירות בעניני פרקמטיא ובעניני משפחה — בנים ובנות משתי העיירות נישאו אלה לאלה וכך נסתעפו המשפחות ושרשים נשתלחו לכאן ולכאן.

אברהמ׳ל, הכליזמר המפורסם, ולהקתו היו מוזמנים לחתונות בולאדימרץ, והלהקה הדרמתית של ולאדימרץ היתה עורכת ביקורים ברפאלובקה ומעלה כאן את מחזותיה. בני נוער משתי העיירות ערכו טיולי־גומלין אלה אצל אלה. והעיקר — שתי העיירות השתייכו לקהילה אחת, — שנתקראה קהילת ולאדימרץ. ורב הקהילה המשותפת היה הרב שלמה שליטא ז״ל.

לפני הרבה שנים, בהיותי נער ובנסעי לראשונה עם משפחתי לולאדימרץ, הגעתי אף אני קודם לכן לרפאלובקה ומכאן בעגלה של אייזיק ויאָצ׳ור נסענו למחוז־חפצנו, לולאדימרץ. וכן מקץ שנים — ב־1928 בחפשי לי מקום פרנסה בטוח יותר עזבנו, אני ורעייתי וילדי את ולאדימרץ והשתקענו ברפאלובקה וכאן פתחנו בית־מרקחת ובנינו את ביתנו החדש.

בעצם לא היתה רפאלובקה עיירה אחת, אלא שתי עיירות שהמרחק ביניהן כ־12 קילומטרים. הקרובה משתיהן לולאדימרץ נקראה „רפאלובקה החדשה" או „התחנה" והרחוקה יותר, נתקראה „רפאלובקה הישנה". רפאלובקה החדשה נוסדה בראשית המאה הנוכחית. משהועברה כאן מסילת־הברזל והוקם בית־הנתיבות, החל המקום למשוך אליו מתיישבים רבים, שמצאוהו נאה לעסקי מסחר. עד מהרה התפתח היישוב, והוא גדל והלך. ראשונים שבאו למקום זה, בתחילת המאה הנוכחית ותקעו בו יתד היו משפחת בולבה ומשפחת קויפמן.

הנה אראה בעיני זכרונותי את תחנת־הרכבת היפה הבנויה מלבנים אדומות ואת התכונה הרבה שמסביבה — רכבות באות ויוצאות — עומסות עצים למכביר

והנה הירידים הגדולים שהיו מתקיימים בכל יום חמישי בשבוע. החנויות כאן גדולות היו ומכירתן בסיטונות ליישובי הסביבה — עמם נמנתה גם ולאדימרץ. הנה חנותו הגדולה של מיניוק רוזנפלד — מחסן מכולת. בין לקוחותיו היו גם פסח ויעקב צ׳רניאק, שנהגו לבוא לכאן בעגלות רתומות לסוסים ולקנות סחורתם. מחסני עצים ועסקי יערות — סוחרים ואנשי־מעשה מאחינו בני ישראל ואנשי־עבודה במשור ובגרזן מבין הכפריים, שאינם בני־ברית. מסחר־בקר מסועף ומפותח. הנה חנותו של פרנקל—בית־ממכר אריגים ומלבושים; והנה חנות הנעלים של ברזניאק פוגאץ. הללו קונים היו את סחורותיהם בלודז׳ ובוארשה, ולפיכך היו המחירים כאן נמוכים יותר. מחסני־מלח ותבואות של שמש׳ל רוזנפלד שבני משפחת שוורצברג בולאדימרץ היו קרוביהם.

הקשר עם העולם היה כאן הדוק יותר בזכות הרכבת ודבר זה רישומו ניכר בלבוש ובהליכות התושבים. בית־ספר של תרבות היה במקום וכאן כיהנו כמורים — גם מיוצאי ולאדימרץ — המורה שליטא והמורה רודיה מוצ׳ניק, הקרובה למשפחת גרמרניק. בית־כנסת חדש ויפה בן קומתיים שרוב מתפלליו מחסידי סטיפאן; סביבה משופעת ביערות אורן ולבנים. מזרחה יצאה דרך לולאדימרץ ומערבה — לרפאלובקה הישנה. סמוך לרפאלובקה הישנה, בבואך מן התחנה, התנשא הר שנקרא הר־הקוזאק. בעלותך על ראשו נתגלתה לפניך פתאום ראפלובקה הישנה.

נופה של רפאלובקה הישנה שונה היה מזה של החדשה. — ממערבה של העיירה מבהיק היה במימיו הרבים נהר הסטיר — נהר שבמקומות מסוימים הגיע רחבו ל־100 מטר ואף יותר מזה. וכשם שמסילת־הברזל ותחנת־הרכבת הטביעו את חותמן על רפאלובקה החדשה, כן ניכר היה רישומו של הסטיר — על רפאלובקה הישנה. על הסטיר מהלכות היו ספינות־קיטור וסירות ורפסודות. היה זה נתיב־מים לעסקי המסחר בין פינסק ולוצק והישובים שנמצאו לחוף הנהר בין שתי ערים אלו. סחורות ונוסעים מועברים היו בכלי־שיט שונים עם מורד הנהר ועם מעלה הנהר. אם נפלה פתאום צפירה ממושכת בתוך שקטה של העיירה וידעת, כי ספינת־נוסעים הגיעה.

כאן, על חוף הנהר היתה גם תחנת־קמח גדולה שהופעלה על־ידי מפל־מים. כרי־אחו ירוקים ונרחבים נתמשכו משני עברי הנהר — מכאן ומכאן והרחק בירכתיהם נסתמן האופק בכתמים כחלחלים־כהים. — יערות האורן העבותים.

הסטיר היה מקור פרנסה לדייגים, שרובם נוצרים היו, אך גם ליהודים — שהיו קונים מהם את הדגים ושולחים אותם למרחקים, היתה טובת־הנאה ממנו. הנהר היה מקום־משיכה לנוער — לרחצה, לטיולים ולהפלגות על־פני סירות בימות הקיץ.

כ־85 משפחות יהודיות התגוררו בעיירה. שני בתי־כנסת היו בה ואחד מהם של חסידי סטיפאן, שעמד לחוף הנהר ממש. כמו־כן היה בית־כנסת של חסידי ליבישייאר. אני מתפלל הייתי בבית־הכנסת של חסידי סטיפאן.

רפאלובקה הישנה כולאדימרץ — ראשיתה בעבר הרחוק והדבר ניכר גם בבתי־הכנסת שישנים היו. מבין השיפוצים השונים ניראו בהם שרידי הבניה הראשונה, מדורות עברו. בית־ספר עברי לא היה כאן. מורים פרטיים היו מוצאים בעיירה מקור־פרנסה ומהם יוצאי ולאדימרץ — כגון ליטמן וולוק, זאב בוראק, יצחק פינצ׳וק, פלדמן, ומשה אפלבוים.

ירידים של קבע לא היו פה בכל שבוע, רק בימי־חגא מיוחדים של הגויים, נתכנסו פה לימי שוק. לירידים היו מגיעים מכל הסביבה ואף מולאדימרץ. זוכר אני בעיקר את נטע ואברשה ויינר שהיו באים בעגלות, את דוד רוזנפלד שהיה מביא נעלים ומוצרי־עור למכירה.

צביון זה של חיי־העיירה נמשך, אגב תמורות קלות שנים רבות, הנייה, ששרשים לה בקרקע המקום. וכך עד בוא הסובייטים בשנת 1939, — העיירה פשטה עתה צורה של מסורת ועדיין לא לבשה צורה חדשה. ההניה היהודית מתמול־שלשום החלה להיעקר משרשיה והנפש נתמלאה חרדות ליום המחרת.

בטרם סופה

פליטים רבים שבאו משטחי פולין הכבושים על־ידי הנאצים, נמצאו ברפאלובקה. רובם מרי־נפש. קשה היה להם להתאַקלם בהניה של המשטר הסובייטי, היו בהם אשר התחרטו על ברחם מפולין מזרחה. עתה סבורים היו, כי הפחד מפני הגרמנים מופרז היה. סייעו להרגשה זו המכתבים והגלויות, שהיו מגיעים משטחי פולין הכבושה, — מכתבים מבני־משפחה שאושרו על־ידי היודנראטים ממקומות הישלחם. קוראים היינו במכתבים אלה דברים מלאי אופטימיות, כי המצב בפולין שפיר ואין חסר שם דבר, כי יחסם של הכובשים הגרמנים לויאלי ונוח. הכול עובדים ומרוצים ורק הגעגועים לבני המשפחה שברחו מקלקלים את השורה. אני גופי קראתי כמה מכתבים כאלה שנתקבלו על־ידי פליטים שגרו בשכנותנו. עתה מובן לנו, כי היה זה אחד מתכסיסי־המרמה של הגרמנים, שהכריחו את היהודים לכתוב כך. אולם באותם ימים היה הדבר בעינינו כחידה: כלום באה תמורה ביחסם של הגרמנים ליהודים ?..

עברו כמה חדשים ואי־אלה מן הפליטים הסתגלו, בכל זאת, לאקלים־החיים החדש — הסתדרו במקומות עבודה שונים, אולם חליפת־המכתבים בין פולין לרוסיה לא נתרופפה אלא נתגברה והלכה. נשים, שנשארו בפולין, היו מבקשות את בעליהן, כי ישובו הביתה, שכן הילדים מתגעגעים, כביכול מאוד.

באותו זמן יצאה גם קריאה מטעם השלטונות הסובייטיים, אל כל אלה שיש ברצונם לנסוע לרוסיה, לשם עבודה, כי הם יורשו לעשות כן, אולם נתגלו גם אפשרויות לשוב לפולין. שתי דרכים בעת־ובעונה־אחת וקשה היתה הבחירה. רבים

מאלה שקשורים היו למשפחותיהם החליטו לשוב לפולין. אחרים, שהפחד מפני הגרמנים חזק היה בלבם, מצאו אחיזה בשטחי רוסיה.

גם החוזה הרוסי־גרמני היה בעינינו היהודים כחידה. הן ידענו, מה רב ההבדל בין שני המשטרים הללו ושתי ההשקפות — הנאצית והסובייטית. אנשי השלטון הסובייטיים עשו כמיטב יכלתם להסביר את הדבר — היו בהם שנתנו נימוק לכך בסלידתם של הסובייטים ממלחמה, שעתידה להביא שואה; לפי דבריהם עושה החוזה סייג למלחמה, ועוצר בעדה. היו מבין הסובייטים שהסבירו את הדבר כאמצעי להאריך את ימי השלום למען יוכלו להתבסס יותר ולבנות יותר ועל־ידי כך להתחזק. אלה היו הסבריהם של הרוסים, אבל מה היו תכניותיהם הקרובות של הגרמנים את זאת לא ידענו בעת ההיא, עד שהגיע היום והן נתבהרו לנו ללא הסברים מיוחדים. עתה הבינונו כי היתה זו הפוגה כביכול בטרם סופה.

היה בוקר של יום קיץ בהיר. התעוררנו פתאום לקול רעש איום של להקות אוירונים הטסים ועוברים בשמי העיירה ופניהם מזרחה. השעה היתה 4, עם עלות השחר, נבהלים יצאנו אל המעקה של הבית ומכאן ראינום. ואמנם לא שוא היה רגש הפחד אשר תקפנו. בשעות הבוקר של אותו יום כבר הודיע הרדיו, כי מטוסים גרמניים פלשו לשטחי רוסיה והפציצו ערים גדולות, כגון קייב, מינסק ועוד. כמו־כן הודיעו, כי בלילה שבין ה־21 ל־22 ביוני חצו חטיבות של הצבא הגרמני את הבוג והכריזו בכך מלחמה על רוסיה.

עד מהרה עדים היינו לנסיגת־הבהלה של הצבא הרוסי הניגף. שרידי הצבא שעברו את העיירה הציעו לנו לנוס יחד אתם, אולם רק מעטים נענו להם. אין־זאת כי גם בכך היתה ידם של המכתבים, אשר נתקבלו בשעתו משטחי רוסיה, על מצבם הקשה של הפליטים. זוכר אני, כי בני נתן ז"ל ביקש גם הוא בעת נסיגה זו להימלט לרוסיה, אולם אנחנו התנגדנו לכך ונימקנו את התנגדותנו בצורך להיות יחד ולא להיפרד וכן בתלאות, אשר הפליטים ברוסיה מתנסים בהן.

נקמות־ביהודים

נתהוָה מצב מוזר. הגרמנים כבר פלשו לערי הסביבה הגדולות, ואילו העיירות הקטנות כגון רפאלובקה, ולאדימרץ ודומיהן נשארו ללא שלטון. האוקראינים שונאי־ישראל מאז ומתמיד, מצאו שעת־כושר להכריז על שלטון משלהם, שמטרתו הרא־שונה — לעשות נקמות ושפטים ביהודים. באותו זמן תועים היו בשביליה הנידחים של ווהלין מחלקות של הצבא הסובייטי שנותקו מחטיבותיהן. הללו הותקפו על־ידי האוקראינים ונשקם נשדד. אזורנו כבר נכבש על־ידי הגרמנים, אולם במעבי־היערות המשיכו לעבוד המחלקות־המשקיות של הרוסים ובהן הרבה יהודים כמומחים בעבודות יער. אלה הותקפו על־ידי כנופיות האוקראינים והוכו באכזריות. בסכנת־

נפשות הצליחו יהודי העיירה להעביר חלק מהם מן היערות ולאשפזם בבית־החולים שברפאלובקה.

היה זה יום ששי בשבוע. באותו בוקר הלכתי אל המורה העירוני מיקולסקי, שגם אשתו היתה שנים רבות מורה בעיירה, וביקשתי לשתפם בדאגה ובחרדה שנשתלטה על הציבור היהודי עם המצב החדש. לא הספקתי להשתהות שם הרבה, ופתאום הגיעוני מטחי־יריות מעבר העיירה. יצאתי מיד מביתם והתחלתי לרוץ אל דירתי ומשפחתי. מצאתי את כולם מכונסים בקרן־זוית, שרויים בפחד גדול. עודנו חרדים מקולות הירי והנפץ, שמענו פתאום חבטות חזקות בדלת. עד מהרה נפרצה הדלת ולבית נכנסו כפריים מזוינים, אשר נתפזרו מיד בכל החדרים והחלו לערוך חיפוש. בהם היו כמה וכמה ממכרי, שלא פעם הושטתי להם את עזרתי. הללו אָמנם לא הרגישו את עצמם בנוח, אולם היה בהם אחד שלא היסס כלל וניגש אלי ותפסני ביד. משראה על אצבעי את טבעת־הקידושין, טבעת הזהב, החל למשוך אותה בחזקה ומוכן היה לשבור את אצבעי. התחלתי לצעוק מעצמת הכאב, ובאותו רגע נזדרזה אשתי והגישה להם את הטבעת שלה ומתוך תחנונים ביקשה אותם שיקחו את הכל ורק את נפשנו ישאירו לנו לשלל. אכן, לקחו הם מכל אשר מצא חן בעיניהם ואגב־כך איימו עלינו והזכירו לנו, כי ראוי לנו לדעת שהשנים הטובות שלנו נסתיימו ומעתה ניתבע לשלם בעד כל הזמנים.

אין־זאת, כי שאר המכרים שלנו מבין הפורעים, אשר בימי השלום הושטתי להם עזרה בימי מצוקה וחולי, נכמרו בהם רגשותיהם בראותם אותנו עכשיו באָזלתנו ושברוננו. נתעורר בהם מן־הסתם איזה רגש של חרטה והם הורו למתפר־עים לעזוב את הבית. עלינו ציוו לסגור היטב את הדלתות ולא לתת לאף אחד להיכנס. בה־בעת חמקו הם כמתגנבים, אולם משללם לא הרפו. הודינו לאלוהים גם על החסד הזה, אשר גילו כלפינו. סגרנו את הדלתות והתריסים ומבעד לסדקים מציצים היינו החוצה. באותה שעה הגיעונו קולות בכי וזעקה של נשים וילדים, מעורבים עם יריות של רובים, וצריחות־פרא של חומסים. ראינו עגלות רבות של כפריים והן מלאות רכוש יהודי — כלי־מיטה למיניהם, יוצאות את העיירה, וברחובות — כלי בית שבורים ונוצות המתעופפות מסביב.

לאחר שהכפריים ריוו את צמאון־הדמים הראשון ויצאו מן העיירה נשתרר בחוץ שקט. פתחתי אט־אט את הדלת ויצאתי מתוך זהירות אל הרחוב לראות את אשר עוללו. תחילה נכנסתי לשכננו רוזנפלד ותמונה איומה נתגלתה לעיני. כל רהיטי הבית מנותצים ומעורבבים עם כלי־הבית האחרים, ערמה אחת — תל של שברים ונפצים. בין אלה ישבו בני משפחת רוזנפלד חיורים ובוכים חרש. — דיבורם כמו ניטל, ללא יכולת להוציא הגה מפיהם.

הבינותי כי אותו גורל פקד ודאי את שאר הישובים, אולם לא היתה כל אפשרות לבוא אתם בקשר. דאגתי מאוד לגורלם של יהודי ולאדימרץ, בה גרים היו בני משפחתי, קרובי וידידי. נגוזו הימים הטובים בהם אפשר היה לעשות את הדרך

בין רפאלובקה לולאדימרץ — כמסע־טיול נעים. עתה לא היתה לי כל אפשרות להגיע לולאדימרץ, המוות ארב ליהודי גם בשבתו ספון בביתו, לא־כל־שכן בצאתו לדרך. שכרתי, איפוא, גוי מכר אחד, מסרתי לידיו מכתב ושלחתיו לולאדימרץ להיוָדע על המצב במקום.

רבים מבין תושבי רפאלובקה בטוחים היו, כי לאחר מעשי־השוד מיום ו׳ יאמרו החמסנים די, ומעתה ישרור שקט. אך שוא היתה תוחלתם. יום אחד ישבתי עם יונה רוזנפלד אצל הרב מלוֹמַז׳, שליד בריסק, חותנו של הרב מרפאלובקה, פסמניק, אשר ברח מן הגרמנים בימי כיבוש פולין ונשאר אצלנו, מצאנו ריפאות למדוינו ונחמה פורתא לפגעינו בישיבה זו אצל הרב. שומעים היינו את משא־מוסרו וניחומיו — פיו היה מפיק דברי חכמה והגות. סוקר היה בדבריו את תולדות עמנו מאז ועד עתה — ומוכיח לנו, כי כל אשר עובר עלינו אינו אלא חוליה בשרשרת של סבל. והנה באמצע השיחה הגיעתנו זעקת־שבר איומה. בצאתנו החוצה ראינו חבורה גדולה של יהודים רצים נבהלים ואגב ריצה מודיעים בנשימה רהוטה, כי כנופיה גדולה של פורעים עוברת את הנהר סטיר ומתקרבת לעיירה. אני ויונה רוזנפלד רק הספקנו להיכנס לבתינו ולהזעיק את בני משפחותינו. נסחפנו גם אנו עם כל הרצים. בתוך המבוכה הכללית איבדתי את בני משפחתי ורק בני נתן ז״ל נשאר לידי וכן יונה ובתו הקטנה פייגה׳לה.

בהביטנו לאחור, ראינו כי על ההר של העיירה עומדים הרבה גויים מזוינים בכלי־נשק למיניהם. עדר גדול של סוסים נקרה לנו בדרכנו, עדר שגויים מכירים הובילו מן המרעה. ביקשתי מן הרועה כי יושיט לנו את עזרתו באורח כלשהו והוא ניאות לנו. — תחילה התערבנו בתוך העדר ולאחר־מכן הורה לנו הרועה לרוץ אל עבר היער. הפורעים לא יכלו לירות עלינו מחשש פגיעה בסוסים. כמו־כן לא היתה להם וַדאות, כי אכן יהודים אנחנו. מאחר שהתרחקנו מן העדר, אמר הרועה לפורעים, כי אנו נוצרים מתושבי המקום שהלכו להזעיק את עדריהם מן המרעה, משום כך לא רדפו אחרינו הפורעים. הגענו בינתיים ליער, היום כבר נטה לערוב ועד מהרה ירדה החשכה. מרחוק ראינו בקתה מוארת והתקרבנו אליה. הכלבים הנובחים הזעיקו את בעל הבקתה. הוא יצא לקראתנו וקיבלנו בסבר פנים יפות. הציע לנו להיכנס לתוך הרפת, כדי להתחבא בה במשך הלילה, לביתו פחדנו להיכנס, שלא לעורר את הדעת של בריות חשודות. ישבנו צפופים בפינה שברפת. פייג׳לה, בתו הקטנה של רוזנפלד, מיצתה בדבריה את כל אימת המצב.

„הלואי והייתי באמת אַ פייגה׳לה, (כלומר, צפור־כנף), הלואי ויכולתי לעוף מן האנשים הרעים האלה ?״

כך ישבה וטענה.

לשמע דבריה נשבר בנו לבנו, לב הורים שאינם יכולים להגן על ילדיהם.

שוב הגיעונו נביחות כלבים ובהציצנו בעד החרכים של הרפת ראינו עשן

מתאבך ולהבות־אש עולות מעבר רפאלובקה עירנו. לבנו אבד בקרבנו. מה גורל משפחותינו, שאלנו את עצמנו, בלי דעת להשיב על שאלה איומה זו.

עם אור הבוקר החלטנו לנסות את מזלנו ולשוב העירה. הוגד לנו, כי הפורעים עזבוה לאחר שפרעו די־שבעם. בלבבות רועדים הלכנו. מצאנו את בני משפחותינו וכולם שלמים. התרגשותנו היתה גדולה ועתה נשבענו אלה לאלה להיות בעתיד יחדיו ולא לעזוב איש את רעהו.

באותו יום הגיעתנו תשובה מולאדימרץ. הדברים קצרים היו. נודע לי, כי ימי פרעות פקדו גם את ולאדימרץ. הפורעים היו הגויים יושבי המקום ויושבי הסביבה הקרובה, וכי אחי הבכור נפצע קשה והוא שוכב בבית־החולים. היינו מודאגים מאוד. רצינו לדעת דברים מפורטים יותר ממה שהתרחש, אולם גם כאן מוכרחים היינו להשלים עם המצב.

עברו עלינו ימים של אימה ולילות של נדודי שינה. תמיד עמדנו על המשמר, כדי לקדם את פני הרעה. את הילדים שלחנו מן הבית ואיכסנו אותם אצל גויים מכרים, אולם אני ואשתי, זלדה, החלטנו להישאר במקום ולא לעזוב את הבית.

חותנתי גולדה־לאה ז״ל רצתה כל הזמן להיות עמנו. זלדה כיבדה מאוד את אמה ושמרה עליה מכל משמר. לפיכך עזבה בשעתו את ולאדימרץ ויצאה אתנו לרפאלובקה. אולם עתה, משנתהפכו הזמנים, והסכנות ארבו ואיימו, אמרה לנו:

„ילדי, אני כבר זקנתי וכל משאלות־לבי, כי רק לכם ייטב, וכי תצליחו לעבור את ימי הרעה. רצוני שלי הוא, כי תביאוני לולאדימרץ, בה נמצאים כל בני משפחתי; בהגיע שעתי רוצה אני להיקבר בבית־הקברות של ולאדימרץ, עיר מולדתי, שם מצאו את מנוחתם קרובי וידידי. עשו, איפוא, עמי את החסד הזה והעבירוני לולאדימרץ״ — כך היתה משמיעה את בקשתה מפעם לפעם.

אנו מילאנו את מבוקשה, אולם רק לאחר זמן. בינתים היא נשארה אתנו ועמדה בכל הנסיונות המרים בהם עמדנו אנחנו.

למעלה משלושה שבועות שרויה היתה רפאלובקה באימת הפרעות ושפיכות־הדמים. מופקרים היינו ומושפלים. יורקים היו בפנינו; ואפילו לעבודות־כפיה למש־קיהם לקחו אותנו. האוקראינים סיפרו על מקרי־התעללות שרתמו יהודי למחרשה וציוו עליו למשוך אותה במקום סוס. היו להם תכניות שונות כיצד לחסלנו, עוד לפני שהגרמנים הגיעו לעיירה.

משלחת

החלטנו, מנין יהודים, לפנות לחשובים שבין הנוצרים, לאנשי־המעלה שבהם, ולבקש מידם מידה של רחמים. ידידי יונה רוזנפלד ואני, פנינו אל ראש הכנסיה הנוצרית וכן לאוקראינים אחרים שידענו, כי הם בעלי השפעה. שפכנו לפניהם את

מרי־שיחנו, אף כי ידענו שהאינטליגנציה האוקראינית היא־היא המכוונת את הפורעים במעשיהם אלה, אולם לא היתה לנו ברירה. שמא נמסור את המפתחות בידי הגנב עצמו ואז יתעורר בו מצפון כלשהו, אמרנו בלבנו. ביקשנום, איפוא, שהם ישפיעו על הציבור האוקראיני, כי יחדל ממעשי־הדמים כלפינו. הם שמעו לדברינו והיו אמנם תמימי־דעים עמנו והבטיחו לעשות לשם השקטת הרוחות והשלטת סדר. אף־כי ידענו שהשולטים האמתיים, הגרמנים, עתידים לבוא בימים הקרובים וכל הישגנו עתיד להימחות, שמחים היינו, בכל־זאת, בהבטחתם של בעלי ההשפעה מקרב האוקראינים.

הגרמנים לא הזדרזו לבוא כלל וכלל. הם ישבו בתחנה של רפאלובקה שהיתה מרוחקת מן העיירה ואילו את רפאלובקה העיירה הפקירו בינתים למעשי הרצח של זולתם. גם אל השלטונות הגרמנים הלכנו לשפוך את לבבנו, שכן ידענו, כי מזימות רעות הולכות ונרקמות כלפינו מצד האוכלוסיה הכפרית שבאיזור.

לא דבר קל היה בימים ההם לעשות מרחק של 18 קילומטרים עד לתחנת־הרכבת, בשעה שהמוות אֹרב, אולם יצאנו לדרך. וליציאה זו היתה גם תכלית נוספת — להיפגש עם המשפחות היהודיות, שגרו בתחנה ולעמוד על מצבן. המשלחת שלנו מנתה תשעה אנשים: יונה רוזנפלד, יצחק שירמן, הרשל שירמן, יצחק קרייזר, בנימין רזניק, מנדל קושניר, נחמיה שוורצבלאט, אליעזר גולדברג ואני, כותב השורות האלה.

נחפזנו בלכתנו, אף כי תשושים היינו מן התלאות אשר באונו במשך השבועות. הלכנו בדרך היפה, אשר כל־כך מוכרת היתה לנו מימי השלום. אולם עכשיו לא שמנו את לבנו ליפיו של הנוף מסביב. שקועים היינו בתוך עולמנו שלנו, והוא עולם מתמוטט ללא הוד וללא תפארת. פתאום הגיענו קול־המולה של כלי־רכב, שנסעו באותו כיוון, בו הלכנו אנחנו. החשנו את צעדינו שלא להזדמן יחד עם האיכרים הנוסעים, אך כלום יכולנו להחישם עד כדי כך? מהר מאוד השיגונו הגויים ובעברם על פנינו שלפו אקדחים ופקדו עלינו לצעוק „יחי היטלר!" אגב כך שאלו אותנו לאן אנחנו הולכים. השיבותי להם כי נקראנו על־ידי המפקד הגרמני שנמצא בתחנה, לבוא אליו לשם איזה ענין. בשמעם את השם מפקד גרמני, טמנו הללו את כלי־נשקם, הסבו את סוסיהם לכיוון אחר והסתלקו. לאחר מכן נתחוור, כי היתה זו כנופיה של פולנים מן הקולוניות שבסביבה, אשר זממו לשדוד את יהודי התחנה. אולם הידיעה, כי שם ישנו מפקד גרמני עוררה אותם לבטל את תכניתם.

לאחר עמל הדרך ותלאותיה הגענו, השליחים, לתחנת רפאלובקה. דממת־מוות שררה בתחנה. זכרנו את המקום, בו שקקה בעבר פעילות יהודית, מקום שהתכונה בו היתה רבה ואנשי־מעשה ומסחר יהודים שלטו בו שלטון רב. עתה מצאנו רחובות ריקים, זגוגיות מנופצות וסתומות בסחבות, חלונות חסומים בקרשים. אפילו סימן לא נותר מבתי־המסחר והפירמות של היהודים. שוד וחמס היו מנת חלקם. אכן,

אותו גורל, אשר פקד אותנו פקד גם את דרי התחנה היהודים. כאן סיפרו לנו על הפרעות שערכו בהם, על בנו של סאניה מיניוק, אשר נפצע על־ידי הפורעים, אולם הרופא המקומי סירב להושיט לו עזרה והוא מת לאחר עינויים קשים. הרשל וסניה ברזניאק תמהו מאד על החלטתנו לבקש חסד אצל הגרמנים ומנעונו מעשות כן. החלטנו, על־כן להרכיב משלחת מבינינו, הבאים, ומבין יושבי המקום ולהגיש את עצומותינו לראשי האוכלוסיה האוקראינית — רופא האיזור פופוב, מיקולסקי, ומיקולייצ׳יק. בקשתנו היתה, כי ישפיעו על האוכלוסיה האוקראינית לחדול ממעשי השוד והרצח, ואף שידענו, כי אנו פונים אל אנטישמים מובהקים, אל אוקראינים צמאי־דם, לא היתה לנו בכל זאת דרך אחרת... ביקורנו אצלם היה קצר מאוד. הם לא רצו אפילו להקשיב לטענותינו ולבקשותינו, גם תשובתם היתה בתכלית הקיצור.

„אתם היהודים ראויים לכל אשר עוללים לכם. גמולכם הוא זה״.

בדאבון לב יצאנו מעל פניהם...

עתה הגיעונו ידיעות מן המתרחש בסביבה. בכל מקום חזרו אותם הדברים — שוד והרג. בין השאר נודע לנו על אשר קרה בעיירה הקטנה סֶרניק — מקום בו התעללו הגויים באופן מיוחד ביהודים, השליכו ילדים קטנים לתוך הבארות, שרפו ואָנסו. אולם דוקא בעיירה קטנה זו התעוררו צעירים מבין היהודים לנקום את הדם השפוך. נתארגנה קבוצה גדולה מבני הנוער והיא אשר עמדה במיצר והשיבה קרב: בנשק קר, כגון קרדומות, קלשונים ומוטות ברזל וכן במעט נשק חם, רובה או אקדח, שהיו מוסתרים עמם עד עת מצוא, הניסו בחורים אלה את הפורעים מתוך העיירה.

באותו זמן, בהיותנו מושפלים מבחינה נפשית, הרוסים מבחינה כלכלית, עינינו עששות ופנינו נטולי־דם — באותו זמן קיבלתי פתאום צו מאת הגרמנים להביא סדרים בבית־המרקחת שלי ולשקמו מחדש. — בית־מרקחת וגם מרפאה שקיימתי בימי שלום. הייתי איפוא היהודי שעבד אצל הגרמנים כרוקח. גם בתי־הכנסת נפתחו באותו זמן ויהודים החלו להיוָעד יחד בעת התפילה ואגב־כך יכול היה לשפוך איש בפני רעהו את מרי שיחו. בזכותו של מורה העיירה מישה קנצביץ, אשר השקיע את מיטב אונו ומרצו לעמוד בפרץ, הוקמה מיליציה בעיירה. נשתלט סדר כלשהו והחיים חזרו לתיקונם, אם אפשר להתבטא כך. למרות כל אלה ראינו בבוקר לא עבות אחד, כי לעיירה נכנסה שיירה גדולה של עגלות איכרים כולם מזוינים ברובים. הם נתקהלו במגרש שבין ביתי לבין ביתו של יונה רוזנפלד. תחילה חשבנו, כי אלה אנשי מיליציה שבאו ממקומות אחרים, אולם משהחלו להתפזר בעיירה ולהסתכל בעיני־חמדה רצחניות, כמנוסים ורגילים, בבתי היהודים, נתעורר בנו שוב הפחד מפני הבאות, שכן לא נועדו אלה תחילה עם המיליציה המקומית שהיתה אחראית כלפי השלטון הגרמני.

ראינו בחוש כי אין קשר בין אלה לבין אנשי המיליציה האחראים לסדר, ולא ידענו מה מתרחש כאן, וכיצד לפרש את הדבר. עד שהופיע מישה קנצביץ׳ ושוטריי

החלו להפריע את האורחים הלא־קרואים לשוטט כך בעיירה ואף לפרקם מנשקם. השאר בראותם, כי מגלים כלפיהם יד חזקה נמלטו על נפשם בהשאירם את העגלות והסוסים. לאחר מכן נתברר, כי אלה היו כפריים ממחוזות רחוקים יותר, שבאו ליהנות מן ההפקר. היו אלה מרצחים ידועים לשמצה גם בעתות שלום, הריהם תושבי הכפרים סארכוב וקאראסין.

אכן, גילוי ראוי לשבח מצד אנשי המיליציה המקומית, אולם השקט היה מאתנו והלאה. התקרבו ימי החגים. בראש־השנה התכנסה כל העדה היהודית לבית־הכנסת לשפוך את לבה ולהפיל תחנונים ודמעות לפני היושב בשחקים. והנה הובהלנו פתאום מזעקות שהגיעונו. עד מהרה נתמלא בית־הכנסת נשים וילדים מוכים ופצועים שנמלטו לכאן מכל פינות העיירה. נתברר, כי עברה בעיירה כנופיה של כפריים ואגב כך חמדו להם „שעשוע". הדבר עלה לנו בפצועים רבים. עתה שרויים היינו, בדאגה רבה, שאין שלטונה של המיליציה שלטון של ממש וכי אנחנו צפויים כל יום להפתעות־דמים.

בשורות־תדהמה וגזירות

אולם לשוא היינו מודאגים, כאילו שכח עלינו השלטון הגרמני. יום אחד קיבלנו הוראה לבוא ולהתייצב בפני הרשות שבתחנה של רפאלובקה לשם בחירת ועד יהודי, שיהא אחראי כלפי השלטונות. אף אחד לא רצה להיות שליחם של הגרמנים, לתפקיד זה, ובחירת הוועד נתקלה בסירובו של כל אחד. עד שנתקבלה הודעה ובה שלושה שמות שהשלטונות עצמם קבעו. הריהם, יעקב וייסמן, יעקב בס ויונה רוזנפלד. אולם בבואנו להתייצב בפני מוסדות השלטון הוצאתי אני מן הרשימה. שכן נתקבלו נימוקי, כי מהיותי עסוק בבית־המרקחת לא אוכל למלא גם את התפקיד הזה, ובמקומי נבחר יעקב רבין.

בערב יום־הכיפורים, לאחר שנתבשרנו, כי גרמנים מתקרבים לעיירה ופחד גדול נשתלט בבית־הכנסת — בא הצו, כי כל יהודי מגיל 9 ומעלה חייב לענוד מיד שני טלאים עגולים מצבע צהוב — הטלאי האחד על החזה והשני — על הגב. אי־מילוי הצו יגרום לעונש של 1000 רובל ועבודת־כפיה. לא נשאר לנו זמן להרהורים. כל הנשים עבדו יחד בחפשן בד צהוב. וכבר עמדו האוקראינים ברחובות ושמרו, כי כל היוצא לרחוב עטור יהיה באות־הקלון. הפגיעה הזאת מכוונת היתה ליום זה דוקא, ליום־הכיפורים, כדי להשפילנו ביתר־שאת.

הגזרות באו עתה דחופות זו אחר זו, האחת חמורה מחברתה. עבודות־כפיה ביערות ואצל האוקראינים. והבשורות מהחזיתות — „הזָקים הולכים מחיל אל חיל" גם הן נצטרפו לאותם דברים, שהיה בהם רק לדכא את רוחנו, ולהוכיח לנו, כי גורלנו נחתם.

והנה בשורה חדשה שבאה רק אלי, על־ידי גוי אחד ממכירי הטובים, והיא הכתה אותי בתדהמה.

כל יהודי רובנה הוצאו להורג.

לא יכולתי להאמין, כי אכן אמת בידיעה, כי אמנם הושמדו למעלה מ־30 אלף יהודי רובנה. את דבר הידיעה לא סיפרתי לאף אחד ואפילו מבני משפחתי העלמתיה. התקשרתי עם מכירי הנוצרים וביקשתים, כי יסעו לרובנה ויביאו לי דברים מפורטים. אולם הידיעות שקיבלתי היו איומות עוד יותר — לא רק ברובנה היה רצח־המוני כזה, אלא גם בערי הסביבה. עתה לא היו הדברים בגדר סוד, הכול כבר ידעו על כך.

יום אחד בחודש שבט של שנת תש״ב קיבלתי ידיעה מאחי ירחמיאל בולאדי־מרץ, כי אמא חולה מאוד והיא רוצה לראות אותי. יצאנו לדרך אני ואשתי ללא רשיון. גוי מכר הסיע אותנו בשבילים צדדיים, וכך הגענו לעיירה. משנכנסנו הביתה מצאנו שם את קרובתנו סימה לוין, אשתו של יצחק לוין. היא אמרה לנו שאמא חולה מאוד, אך היא במלוא הכרתה וביקשה לפני־כן שיבואו לומר אתה וידוי. נכנסנו לחדרה ובראותה אותנו התעודדה וניסתה להרגיע אותנו:

„אל תדאגו, ילדי״, אמרה בקולה החלוש, „גם אחרי וידוי אפשר עוד לחיות״. היא התעניינה לדעת על שלום הבית והילדים.

לפנות ערב הורע מצבה ובאה שעת הגסיסה. לא ארכו הרגעים והיא עצמה את עיניה לעולמים.

בבוקר התקיימה הלויה. היה יום חורף קר ושלגי. המלווים מעטים היו בשל ימי החירום, כמנין יהודים ולא יותר — זכורים לי, שלמה אפלבוים, חיים קנטור, צבי שוך, משפחת דיק, אחי ירחמיאל ובנימין ומשפחותיהם ויעקב אייזנברג. לאחר ההלויה ישבנו „שבעה״ לפי הדין, רק באורח סמלי, בשל ימי־החירום וחזרנו לרפא־לובקה...

עד עכשיו בא סבלנו מידי האוכלוסיה האוקראינית, מעתה ואילך החלה פעולתם של הגרמנים במישרין — ארנוניות והיטלים למיניהם. תחילה הטלת מס לכל גולגולת — 5 רובלים זהב. המס היה כבד מנשוא ונתקלנו בקשיים איומים לשם איסופו. בפגישה שנתקיימה בבית הרב פסמניק יחד עם חשובי העדה וחברי המועצה היהודית הוחלט להכריז ח ר ם על הציבור — על כל יהודי יהיה איפוא, להתוודות ולגלות את רכושו.

אל בית־הכנסת של חסידי סטיפאן, לחוף הנהר, הוזמנה כל האוכלוסיה היהודית. כאן עמדו ראשי הקהל על המצב וחומרתו. רבים ביקשו שלא להביא את העיירה בנסיון כזה של הטלת חרם, אולם לא היתה ברירה. בשקט שנשתלט הודלקו הנרות השחורים, ארון־הקודש נפתח והרב לבוש בקיטל הלבן ועטוף בטלית כשקולו רועד

מדמעות ועמו פורצים בבכי גדול כל הנאספים. עתה החלה עריכת הרשימה — פירוט רכושו של כל אחד.

לאחר מכן באו דרישות מצד הגרמנים לספק להם בדים, פרוות, כסיות־צמר, עורות להנעלה ועוד מצרכים שונים.

הקונטריבוציה השניה היתה שוב 5 רובלים זהב לגולגולת ו־7 גרם כסף וחוזר חלילה. ומעשה בכיתת חיילים גרמנים וקצין בראשה שבאו למועצה היהודית בתחנת רפאלובקה וגזרו על זליג לסניק שיתן להם מיד במקום קילוגראם קקאו, וכשהוא ביקש מהם שהות, עד אשר ישיג את המצרך שלף הקצין את אקדחו, הכה על פניו של זליג ושבר לו את מרבית שיניו. גם חברי המועצה האחרים הוכו עד זוב דם.

היינו תשושים ומדוכאים, מרוששים מכול־וכול, כצללים נראינו והנה גזירה חדשה — גזירת הגיטו.

ביקור בולאדימרץ

באחד במאי 1942 נתקבל הצו להקים את הגיטו, במשך שבועיים חייבים היו כל היהודים תושבי העיירה והכפרים שבסביבה להתרכז בגיטו, כדי לבדל אותם מן האוכלוסיה שאינה יהודית. עלו הצעות מטעם האיכרים, כי אני אשאר בבית־המרקחת ואמשיך לשרת את האוכלוסיה. אחד ממכירי, פראטוליוק, הטוחן, הסכים להסיע אותי לסארנה אל מושל האיזור ולבקש ממנו רשיון, כי אשאר בעיירה. נסענו בעגלה רתומה לסוס, שכן הנסיעה ברכבת אסורה היתה ליהודי. הוא עטפני בגלימת־איכרים שכיסתה על הטלאי הצהוב, שלא יוכר כי יהודי אני. היתה זו נסיעה מסוכנת, אולם הגוי גילה תחבולות ותושיה ונמנע מהיפגש עם גרמנים בדרך. כניסתי לסארנה הדהימתני. לא עוד העיר העליזה וטובת־המזג, כאשר ידעתיה מימים עברו. כבית־קברות נראתה עכשיו. נפגשתי באותו יום עם טאצ׳וויקוב הרופא מסארנה, אתו עבדתי בימי הסובייטים ועתה נתמנה מטעם הגרמנים כרופא־האיזור. הוא יעץ לי לא להתייצב בפני הקצין הגרמני, שונא היהודים, והבטיח לי, כי הוא עצמו יעשה את הדבר תחתי. כשנפגשתי עמו למועד אשר קבענו בינינו, כבר היה בידו האישור כתוב בגרמנית ובו אמור, כי ליהודי יעקב בס, הרוקח, ניתנת הרשות להישאר בעיירה רפאלובקה ולנהל את בית־המרקחת, אולם בני משפחתו חייבים להישאר בגיטו. הגוי מלווי שמח היה מן ההישג, שכן לא היו נוצרים בעיירה שידעו לנהל את בית־המרקחת, אולם רוחי שלי מדוכדכת היתה מאוד, כיצד זה אוכל להיפרד מבני משפחתי?

ביקשתי את הגוי מכירי, כי בדרכנו חזרה יובילני לולאדימרץ. רציתי לראות את מכירי וידידי, את בני משפחתי, וקרובי. בואי לולאדימרץ, לפתע־פתאום, הפתיעה מאוד את הכל. לבקשתי הכניס הגוי את העגלה לחצר של גיסי בן־ציון ז״ל והוא חיכה בסבלנות, עד שניתן לי להתראות עם כל קרובי משפחתי. הראיתי להם את

האישור שקיבלתי מסארנה וביקשתי לשמוע את חוות דעתם על כל הענין. גם בני משפחת צ׳רניאק היו במקום וגם יעקב אייזנברג נבון־הדעת וחכם־הלב, אשר היה ידידי וקרובי כאחד. שאלתי אותו היש בזה חשיבות להישאר יהודי אחד מחוץ לגיטו ולעבוד בבית־מרקחת? וכיצד זה אפשר, כי אפרד ממשפחתי? ובשעה שכולם כבר באו לכלל דעה, כי בימים כאלה אין טעם להיפרד מבני־המשפחה ולהשאירם לבד, התעורר פתאום יעקב צ׳רניאק הרציני ומיושב־הדעת ואמר:

„יקירי, כלום יודעים אתם את פירושה של החלטתכם ודעתכם? לא, אין אני תמים־דעים אתכם, כי יעקב צריך ללכת גם הוא לגיטו בשעה שניתנת לו אפשרות להיות מחוצה לו. בשעה זו כשמתכוננים לסגור את כל היהודים בגיטאות וישנה אפשרות לאחד מאתנו להיות מחוץ לגיטו, כלום יודעים אתם איזו משמעות ואיזה ערך יש לדבר הזה? אין הוא הולך להיטיב את מצבו ולא קל יהיה לו ביער זה של האוקראינים, שכולנו מכירים אותם היטב. אולם הוא יהיה חפשי וללא פיקוח של שומרים ואנו כולנו זקוקים לדבר זה. כי מי יודע מה ילד יום? אין להעריך את החשיבות שישנה ליהודי אחד שהוא מחוץ לגיטו.״

אני שמעתי את הדברים וכבר נבוך הייתי ולא ידעתי במה אבחר וכיצד אנהג. הכול שינו אט־אט את דעתם וקיבלו את דעתו של יעקב.

קשה היה לי להיפרד מיקירי אשר שוב לא זכיתי לראותם, היתה זאת כעין פרידה לעולמים. לחצנו זה את ידיו של זה ושפכנו דמעות רבות. כל אחד כמו הרגיש, מה שצפוי לנו, אולם אף אחד לא השמיע את הדברים בפירוש. היתה זאת פרידתי לעולם מולאדימרץ, בה עשיתי שנות חיים רבות.

יחיד נשארתי

יחידי נשארתי בביתי הגדול. כל האוכלוסיה וכן משפחתי רוכזו בגיטו. דכאון גדול נשתלט עלי ביום הראשון, אולם הרהרתי שמא תהי בכל זאת חשיבות למצבי זה. החלטתי להתגבר על רפיון־רוחי ולהתחיל בעבודה. בלילה גבר עלי הדכאון — יהודי אחד ויחיד, כל רחש הבהילני, כל צעד ברחוב איים עלי. טרף את דעתי קול שירתם של האוקראינים, שישבו עתה על הספסלים ליד בתיהם ושמחו על חורבננו.

הלכתי אל אחד הגויים, הסנדלר קאבילנסקי, והוא הציע לי לבוא אליו לילה־לילה לישון ולנות. אָמנם, אסור היה לי לסגור את בית־המרקחת ואף־על־פי־כן עשיתי כך. בשובי בבוקר מצאתי ליד הדלת תור גדול של מחכים לרפואות, כמו בימים כתיקונם. מפעם לפעם הייתי מקבל פתקאות מבני משפחתי ודבר זה הרגיעני במקצת. מכירים טובים שימשו כמקשרים בינינו. המצב בגיטו הלך והחמיר, המחסור במצרכי מזון גבר. אסור היה לגויים לבוא במגע עם יושבי הגיטו ואילו אני חפשי הייתי לצאת ולבוא. ניצלתי זכותי זאת והתחלתי לאגור מצרכי מזון רבים ובערב שבועות נטל גוי אחד את כל המאגר הזה והעבירו לגיטו. תחילה פחד הגוי להסתבך

בהרפתקה זו. אולם סכום הכסף אשר הובטח לו משך בכל זאת את לבו. כמו־כן, אמרתי לו, כי גם אני אסע עמו, והצלחתי לעורר בלבו אמון, כי יש לי כביכול, רשות לכך. נסענו בדרכים עקלקלות על־אף הבטחון שהוכחתי כלפיו.

כאן נפגשתי עם בני משפחתי, אשר התגוררו 30 נפשות — 6 משפחות בדירה אחת. את מצרכי המזון שהבאתי ידעה אשתי לחלק חלוקה צודקת בין כל הנצרכים. זמני מוגבל היה. בכל זאת השתדלתי להשתהות יותר ויותר. עתה באנו לכלל מסקנה כי שִׁבְתִּי בעיירה יש לה ערך גדול. כאן נפגשתי עם חברי המועצה והעלינו אפשרויות של עבודה מחוץ לגיטו. ביקרתי לשם כך אצל המורה מאלינובסקי שהורה פעם בולאדימרץ ועכשיו ממונה היה על עבודות־יער בסביבה והובטח לי על־ידיו לסדר יהודים בעבודה. היה בכך ערך גדול, להשתחרר לזמן־מה מגדרות הגיטו ולצאת לחפשי. רבים היו הקופצים על יציאה זו לעבודה.

גם בשבתנו בגיטו מתאַנים היו לנו הגרמנים והאוקראינים. כך נאסר באחד הימים משה בונדס והוא עונה באכזריות. בצאתו מן המאסר היה גוו שחור מן המכות שהוכה. רק לאחר ששיחדו את המשטרה האוקראינית הם הרפו לזמן־מה מנגישותיהם. יום אחד נתבענו לספק להם במשך שעתיים כמות גדולה של פלפל, קאפה וכדומה. כמה וכמה פעמים ערכו רשימה מדויקת מן האוכלוסיה בגיטו. רשימות אלה נשלחו לסארנה למשרדי הממשל האזורי.

והנה הגיע צו, שכל יושבי הגיטו חייבים להתייצב בכיכר־השוק לשם בדיקה, אם הרשימות מתאימות למספר התושבים הממשי. הכל צריכים להתייצב, לרבות חולים, ללא יוצא מן הכלל. המִפקד עבר בשלום. במפקד זה הוזכרו שמותיהם של אלה שהיו בעבודה וכן שמי ושם בני שלא היינו בגיטו באותה שעה.

רבים מיושבי הגיטו נשלחו לעבודות־כפיה ביערות ובמשקים השונים. כמו־כן נשלחו כ־60 יהודים, בהם הרבה נשים, כפועלים ליד הגשר שהוקם על הנהר סטיר. הגשר פוצץ בשעתו על־ידי הרוסים, עם נסיגתם, ועתה מקימים היו גשר חדש. על היוצאים לעבודה שמרה המשטרה היהודית, שהיתה אחראית כלפי השלטונות, כי כל היוצאים ישובו לגיטו. יציאה זו אל מחוץ לגיטו איפשרה להכניס קצת מצרכי מזון לגיטו, שהיה שרוי ברעב ממש. רק 100 גראם לחם היתה בגיטו המנה היומית לנפש. רבים היו, איפוא, נפוחי הרעב. היוצאים לעבודה נסתייעו בעיקר בהשגת המזון על־ידי הקולוניסטים הפולנים, שגם הם אחים לצרה היו וסבלו מיד הנוגש.

היו מקרים שפולני פגש ביהודי מכירו וביקש לדבר עמו וכשהדבר נתגלה לגרמנים הוכה הפולני מכות־אכזריות. על־ידי הפולנים היינו מקבלים גם ידיעות מן המצב בחזיתות. עתה כבר ידענו, כי הולכת ומתארגנת חזית שניה וכי בעולם מתגברות התקוות למיגור הצורר. חדשה מעין זאת היו מספרים ומדברים בה, בביתו של יחיאל ויינגרטן, בתוך הגיטו, שם היו מזדמנים להתפלל. והיתה זו קרן־אור חלושה על־פני שמינו הקודרים.

באחד הימים של חודש אב תש״ב באה לתחנה צ׳ארטאריסק, שישה קילומטרים מרפאלובקה החדשה, מחלקה של גרמנים, הוציאו את היהודים מבתיהם וריכזו אותם במקום אחד. גם 60 היהודים מרפאלובקה, שעבדו ליד הגשר, הובאו למקום הריכוז. כמה יהודים כגון מלכיאל שירמן ואחותו, שידעו מה שמחכה להם, ניסו להימלט בזמן ההעברה והטילו עצמם לנהר, כדי לעברו בשחיה. אולם הם נורו על־ידי האוקראינים ונרצחו. כל השאר הוכלאו בבית אחד. הכלואים ידעו את אשר מצפה להם, כינן שכבר ראו קודם־לכן את הבורות הגדולים שנחפרו בפקודת הגרמנים ליד היער. שוא היו הבכיות והתחנונים כלפי האוקראינים. אולם לא רק בכיות היו שם אלא גם גילויים של גבורה ועמידה של כבוד. כך מסופר למשל, על הישיש מרדכי רוטנברג, שנזדקף פתאום וממחבוא בגדיו מיהר להוציא צרור שטרות־כסף בדר־לארים וקרא:

„אתם הרוצחים הנתעבים, הן גם לרכושנו אתם צמאים ולא רק לדמינו, הנה הסתכלו וראו!״

ואגב כך קרע הוא קרעים־קרעים את שטרות הכסף.

כמו־כן גילתה אסתר רוזנפלד, בתו של יונה רוזנפלד עמידה למופת, היא קיללה את המרצחים קללות נמרצות וניבאה להם כי בוא יבוא סופם המר והשחור. על כל אלה סיפרו לנו, לאחר מכן, איכרים שהועסקו על־ידי הגרמנים ליד הקברות הכרויים והיו עדים לרצח.

ניסיתי להבריח את בתי

הידיעה על יהודי „התחנה״ הכתה אותנו בתדהמה. לא יכולתי להישאר עתה לבדי, לא מצאתי לי מקום. ביום שבת אחרי הצהרים החלטתי ללכת לגיטו לראות את בני משפחתי. בגיטו כבר ידעו על אשר התרחש ורבים ישבו וביכו את יקיריהם אשר אבדו יחד עם יהודי צ׳ארטאריסק. נשארתי ללון בגיטו.

למחרת ביום א׳ כאילו שום דבר לא נתרחש, שוב דרשו הגרמנים 60 יהודים אחרים לעבודת הגשר. עתה לא היו קופצים לצאת לעבודה. המועצה היהודית שלחה תזכיר לסארנה והסביבה על המצב האיום, אולם משם באה התשובה, כי רצח 60 העובדים מקורו באי־הבנה שנפלה והאחראים לכך יבואו על ענשם. אולם אתם מוכרהים לשלוח 60 עובדים אחרים. בין הנשלחים לגשר הדמים היה עתה גם בני נתן. לא יכולתי באותו יום לשוב לעבודה לבית־המרקחת, ונשארתי בגיטו, מצפה לשובו של בני. בערב עם שוב העובדים, ובהם גם בני, התחלנו להאמין, שמא כּנים דברי הגרמנים, שנפלה אי־הבנה. אולם ידענו, כי החרב מתהפכת עלינו.

החלטתי לעשות נסיון ולהבריח את בתי רבקה׳לה מן הגיטו. רציתי שהיא תהיה יחד אתי בבית־המרקחת. היא היתה עדיין ילדה קטנה. כ״כ אמרתי לקחת דברים עם המועצה בדבר רשיון להעביר אלי את כל משפחתי. יושבי הבית האחרים לא

גילו התנגדות ואף לא מבוכה לנסיוני זה. בבית בו התגוררו בגיטו היה גם בונקר והם האמינו, כי כאן בטחונם רב יותר מאשר בבית־המרקחת שלי. הבונקר היה מעין תא סמוי — שיכול היה להכיל כ־10 אנשים לכל היותר, ובבית היו כ־30 איש. הכניסה למחבוא היתה בעד הכוך שמתחת לתנור. טרחתי הרבה כדי להעביר את משפחתי לרפאלובקה ולא הצלחתי. החלטתי איפוא, לעשות את המעשה במחתרת — להוציא את בתי בסתר מתוך הגיטו. הלילה האחרון להיותי בגיטו עבר עלי בנדודי שינה. גם רבקה׳לה בתי לא עצמה עין. הפחד מפני הגיטו גדול היה בלבה. מאמינה היתה, כי במחיצתו של אבא הבטחון גדול יותר.

עם שחר השכמנו לצאת. אמא צררה לרבקה׳לה צרור קטן ובו כמה כותנות, שמלה ומטפחת ראש לבנה. הגענו עד למקום־היציאה, אולם השוטר היהודי ששמר על שער הגיטו לא הרשה בשום פנים, כי רבקה׳לה תצא ללא רשיון. לא עזרו הבקשות הבכיות והתחנונים של אשתי ובני. רבקה׳לה עמדה מן הצד והתייפחה אולם כל זה היה לשוא. לא יכולתי להשתהות במקום, מוכרח הייתי לשוב לבית־המרקחת. הבטחתי לה, כי לא אנוח ולא אשקוט וביום הראשון הבא אשוב לקחתה. נפרדתי מיקירי ורצתי מהר לרפאלובקה. ישבתי על המעקה של הבית וסיפרתי לבני שהיה עמי את רשמי מן הגיטו ומכל אשר ראיתי במשך היומיים ומנסיוני להוציא את רבקה׳לה. אולם נרעשתי פתאום מקריאתו של בני דוד:

„הנה רבקה׳לה באה, הבט שם, אל ההר!"

ואמנם, בהסבי את מבטי אל כיוון ההר, ראיתי את רבקה׳לה באה לקראתנו. קמנו מהר ורצנו לקראתה. חיוורת היתה ונושמת בכבדות. נלחצנו שלשתנו זה אל זה בהתרגשות ובבכי, הבאנו אותה הביתה וכאן נודעו לנו הפרטים ממה שהתרחש.

כשיצאתי מן הגיטו הלך עמי בני נתן ללוותני כברת דרך, שכן מותר היה לו לצאת מן הגיטו, כיון שעבד במועצה היהודית ומילא בה שליחויות שונות. שעה קלה הלכנו ודיברנו עד שהוא חזר. בשובו אל פתח הגיטו מצא את רבקה׳לה עודנה יושבת באחת הפינות שליד הגדר ומחכה. הוא רצה לקחתה הביתה לגיטו אולם היא סירבה.

„לא, לא, אלך לגיטו. הכול מפחיד אותי שם. אני רוצה להיות עם אבא".

אגב כך היא אמרה לנתן, כי נדמה לה שהשוטר השומר על השער נרדם והיא ביקשה אותו שיעזור לה לעבור את הגדר, וכך היה. חיש מהר עברה את הגדר ואחריה יצא גם נתן ולינה אותה כברת־דרך ושב לגיטו. 12 קילומטרים רצה רבקה׳לה דרך שדות ויערות, נישאת על־ידי כוח טמיר, עד שהגיעה לרפאלובקה. היינו, איפוא, שלשתנו מבין בני משפחתי מחוץ לגיטו...

ושוב הפעם, בשעה שעובדי החוץ חזרו לגיטו פניתי אל בעלי־ההשפעה שירשו לאשתי ולבני להצטרף אלינו וגם הפעם השיבו את פני ריקם, אולם בטוח הייתי כי בני ואשתי ינצלו את שעת־הכושר הראשונה ובעתות־סכנה יבואו אלינו. באותו

זמן נתרבו העובדים מחוץ לגיטו, שהיו שבים מקץ שבוע של ימי עבודה לגיטו, בהם 60 העובדים שנזכרו לעיל. הללו התאכסנו במשך השבוע ברפאלובקה הישנה וחלק מהם התגורר בביתי.

הפורענות מתקרבת

יום אחד, בא׳ בשבוע, שהוא יום של פגרא. היה זה ה־23 באוגוסט 1942, עמדתי בבית־המרקחת והכינותי רפואה בשביל המורה הפולנית, אשתו של קונצביץ׳. ראיתי פתאום מרכבה רתומה לשני סוסים יפים נעצרה ליד בית המועצה. ביתו של בינדס. מן המרכבה ירדו שני חיילים גרמנים. לבי התחיל לפעום בחזקה. עומד הייתי ועיני נתונות לאותו כיוון. לא אָרכה השעה והשנים פנו אל עבר בית־המרקחת. הם נכנסו פנימה ואני, שיתוק בא עלי מרוב פחד, לא יכולתי להוציא מפי הגה ועל שאלותיהם לא מצאתי כוח להשיב. רעיוני כמו התבלבלו, ידי לא נשמעו לי ועיני חשכו. הם עזבו את בית־המרקחת ולאחר שעה קלה יצאתי גם אני להיוָדע על מטרת בואם. שאלתי את אחד האוקראינים, בעלי ההשפעה, ולא קיבלתי תשובה, אולם באותו זמן הפיצו איכרים שמועה סודית, כי נתבקשו 80 איכרים לבוא עם אֵתים כדי לחפור בורות. היו מבין הגויים, שאמרו בפירוש: „אנחנו הולכים לחפור בורות בשביל הז׳ידים!״

ידענו כי סכנה מתקרבת ועלינו להיות עירנים. נתכנסנו יחד כל אלה שעבדו מחוץ לגיטו, כדי לטכס עצה. החלטנו, כי כל אחד יהיה ער גם בשעת עבודתו וישגיח בשבע עינים למתרחש מסביב.

בלילה שבין יום א׳ ליום ב׳ לא עצמתי עין, לא אני ולא ילדי ואף לא השכנים מבין עובדי־הכפיה שהתגוררו עמנו. בהם גם פניה, בתו של יונה רוזנפלד. כלום אין יושבי הגיטו יודעים על המתרחש? הכתה אותי השאלה הזאת ולא נתנה לי מנוח. הן הבטחתי למשפחתי, כי בעת סכנה אודיע להם ואזעיק אותם. וכיצד אגשים עכשיו את הבטחתי. הפכתי תכניות בלבי וטיכסתי עצות כיצד להגיע לגיטו, אך לא מצאתי כל אמצעי קשר. והנה כבר האיר השחר.

פתאום נכנס אלי איכר אחד ובראותו אותי ואת שכני קרא נרעש:

„מה אתם עומדים כאן, כלום אינכם יודעים, כי על יד הכפר סוכוואליה כבר חופרים את בורות־המוות, ברחו אל כל אשר ישאוכם עיניכם והצילו את עצמכם. כל רגע הוא יקר!״

הבינונו כי הסכנה בפתח. מיד בחרנו שני יהודים: את לייזר וואחא ואת פסח בינדס, שילכו בהיחבא ככל האפשר לגיטו ויודיעו שם על המצב. בני דוד לא רצה לצאת באותו יום לעבודה. באותו יום שלחתי על־ידי הטוחן, הלא הוא הנוצרי שעזר לי בשעתו להוציא את הרשיון לעבוד בבית־המרקחת, ועל־ידי מפקד־המשטרה, שנסעו לגיטו, שק קמח לבני משפחתי. והיתה בכך כוָנה להעמיד פנים שאין אנו

יודעים דבר ונוהגים כבימי־חירום רגילים. כמו־כן צירפתי מכתב ובו רמזתי להם על הסכנה המתקרבת ועל הצורך לגלות עירנות, כדי להינצל ולעבור אלינו. את המכתב מסרתי לטוחן וביקשתיו שיעשה כל שביכולתו ויושיט את עזרתו. בשעה 10 בבוקר יצאה העגלה לגיטו. חיכיתי לתשובה ובינתים התחלתי להגשים תכנית שערכתי בשעות הלילה:

בשנת 1934 כשהקמתי את הבית שלי ברפאלובקה, בניתי בו גם מדור מיוחד, תת־קרקעי, שאָרכו 13 מטר ולו כניסה סמויה. בימי־החירום שבאו עלינו טרחתי להכין את המקום הזה בעוד־מועד ובו אגרתי אוכל ומים.

חיכיתי לתשובה מן הגיטו ולא קיבלתי. מיהרתי לבית־הדואר, שם עבד אחד ממכירי והתקשרתי בטלפון עם „התחנה", עם ויסמן, ושאלתיו למצב. תשובתו היתה: „הצילו את עצמכם". יותר לא הספיק לומר לי, כי מיד נכנס השוטר האוקראיני והקשר נותק. אולם שלוש המלים שקיבלתי, דיות היו בשבילי, שבתי הביתה ופקדתי על כולם להיכנס למחבוא.

אני נשארתי בבית, כדי לסקור את המצב. צופה הייתי החוצה ומחכה לשוב העגלה מן הגיטו. והנה ראיתי, כי העגלה אמנם חוזרת וקצין המשטרה יורד ממנה ונכנס למשרדו. הספקתי עדיין לצאת מן הבית ולגשת אל הטוחן שלינה את העגלה והוא הודיעני, כי הגיטו כולו מוקף משמר של גרמנים והם לא הורשו להיכנס בו.

„תדע, איפוא, מה לעשות" — אמר לי הטוחן.

חזרתי הביתה, והנה נכנס בבהלה מוטל קאצאן, אחד מעובדי היער. הוא נשלח על־ידי שאר העובדים להיוָדע על המצב. דברים קצרים אמרתי לו:

„רוץ ליער והודע לכול שיצילו את עצמם, כי הפורענות מתקרבת!"

אני גופי סגרתי את בית־המרקחת ועל הדלת הדבקתי פתק כתוב ברוסית:

„נסעתי לסארנה להביא חמרי־רפואה ובית־המרקחת סגור יהיה ימים מספר".

את דלת המטבח השארתי פתוחה, שלא יתעורר חשד, כי הסתגרו כאן. נטלתי את הטלית והתפילין וירדתי למחבוא. יריית רובה נשמעה והבינונו, כי מכוונת היא ליהודים. לאחר רגעים מעטים הגיעונו חבטות וידענו, כי פורצים את דלת הבית ונכנסים פנימה. שמענו את צעדי הבאים מעלינו. לאחר־מכן שמענום יוצאים, סוגרים את הדלתות וחוסמים כל מבוא בפטישים ובמסמרות. לאחר־מכן נשמע דרדור עגלה שהתקרבה לבית. אנשים נכנסו והוציאו את כל מלאי האוכל שהכינונו, בשביל יושבי הגיטו. בערב, עם חשיכה שוב פקדו את הבית, וצעדים נישאו אלינו. לתדהמתנו הרבה נוכחנו, כי הצעדים יורדים גם למטה ומתקרבים למחבוא שלנו, מנסים להדליק קיסם כדי להאיר בו. אולם נס ודאי התרחש והקיסם כבה. נלחצנו זה אל זה מרוב פחד. כלאנו את נשימתנו, לבל נגלה את עצמנו. ושוב צעדים והלמות פטישים, חוסמים ביתר־שאת את החלונות והדלתות. עתה גם שמענו שיחת־דברים מעל המעקה של הבית, שם הוצב שומר מטעם המשטרה, לשמור על בית־המרקחת

לבל ישודד. כל הלילה ישבנו בדריכות רבה עד שהאיר היום. את קול השוטרים מעל המעקה שוב לא שמענו.

פניה הוציאה עתה חתיכת מצה מכיסה, לפי דבריה היה זה אפיקומן, אשר אביה נתן לה ואמר, כי מצה זו בכוחה לשמור עליה מכל רע. היא פרסה את המצה פרוסות־פרוסות וחילקה בינינו, כסגולה מפני אסונות העלולים לפקוד אותנו.

כצללי רפאים

לעת ערב, ברדת החשכה, לאחר ישיבה של 33 שעות בבונקר, החלטנו לעזוב את מחבואנו. ידענו, כי אסור לנו להשתהות כאן. אני הלכתי ראשון. פרצתי את אחד החלונות ויצאתי לגינה שלנו, וכמוני עשו כל השאר. נשארנו לשכב בערוגות, מוסתרים בתוך הצמחיה עד האחר בלילה. עתה נתחלקנו לחבורות־חבורות קטנות, אני וילדי וכן יעקב בריק היינו חבורה אחת. אָצנו להתרחק מן העיירה. הגענו אל חצרו של גוי מכיר, אולם להיכנס לביתו לא הרשה. רק הוציא לנו קצת אוכל — צידה לדרך. מכאן הגענו לבית אחר, לידו נעצרתי. בבית זה התגוררה מורה מבית־הספר, בו למדו ילדי יחד עם ילדיה. נעמדתי ליד קיר הבית ואני לבדי ניגשתי לחלון, דפקתי אט־אט וקראתי חרש:

„קובלסקי, הצילי אותנו!"

שמעתי רחש בבית ועד מהרה נפתחה הדלת וכולנו הורשינו לבוא פנימה. הילדים פינו את מיטותיהם בשבילנו ומרוב התרגשות והשתתפות בצערנו כיסו הם את פניהם בידיהם לבל יראונו באסוננו הגדול. כיוָן שהסכנה להישאר בבית היתה גדולה מאוד, הם כיוונו אותנו לרפת. הקש ברפת היה רב מאוד ואנו התחפרנו עמוק־עמוק בתוכו ומצאנו מחבוא.

כל הלילה לא עצמנו עין, שכבתי צמוד אל שני ילדי היקרים והרהורי נשאוני אל הגיטו. מה גורלה של אשתי ובני? שום הושטת עזרה לא באה בחשבון במצב זה. עם הנץ היום, ראיתי בעד החרכים של הרפת את קובלסקי הישישה, מהלכת בחצר, מפזרת אוכל לתרנגולות ומכינה אוכל לפרות. פתאום נפתחה דלת הרפת והישישה מיהרה לבוא פנימה, והכניסה סל מלא מזונות — ירקות, לחם וחלב. ברמז דיברה אלינו, בתנועות ידים חטופות — דבר אשר הדגיש מה רבה הסכנה במצב זה.

עמדנו מולה ועינינו זולגות דמעות. היא ניגשה אל ילדי ליטפה את ראשיהם ולחשה דברי עידוד. עתה מצאתי שעת־כושר ושאלתיה אם יודעת היא על מצב הגיטו. היא לא ידעה דבר, אולם הבטיחה, כי בשוב בנה, מן העיר תמסור לנו מכל אשר ייוָדע לה. אור־היום והדריכות שהסב התישו את כוחותינו, השכיבה בקש קשה היתה. חיכינו ללילה, בחשכה הרגשנו את עצמנו בטוחים יותר. יכולנו לצאת לרגע קט ממאורתנו, להזדקף ולנשום אויר־העולם.

בלילה נכנס אלינו בעל־הבית וסיפר, כי הגיטו עדיין קיים, אך הוא מוקף משמר

שוטרים וחיילים. כמה מיושבי הגיטו שניסו לברוח נורו. הוא הציע לנו לחפש מסתור בטוח יותר. הבטחתי לו לעזוב את המקום משתרד החשכה.

בחצות הלילה, בשעה שהכל מסביב שקוע היה בתרדמה יצאנו יחד עם יעקב בריק את הרפת. מגמת פנינו היה הכפר ואראש — מקום־שם נמצאו הרבה ממכירי וידידי.

באנו לכפר. הכלבים עֵרים היו, הם חשו בלכתנו והשמיעו קולות־נביחה נמרצים, אולם הצלחנו בכל־זאת להיכנס לכפר. ניגשתי אל ביתו של אחד ממכרי, דפקתי קלילות בחלון. שום תשובה לא באה. באותם ימים התהלכו בין האיכרים סיפורי־בדים, שיסודם באמונות תפלות, כי יהודים מתים קמים מקברותיהם ומהלכים בלילות. מי יודע אולי חשבונו צללי־רפאים מעולם־האמת. אולם לא היתה שהות בידינו לתהות על הענין הזה ולהתעמק בו. שומה היה עלינו למהר ולעשות משהו, לפני אשר יאיר היום. נכנסנו, איפוא, לחצרם ובאנו בעצמנו, ללא רשיון, לתוך האמבר ושכבנו לנוח. בבוקר משנכנסה הכפריה לתוך האמבר וראתה אותנו נבהלה מאוד והחלה להצטלב. היא זכרה היטב שאני הצלתי את חייה בשעתו, בהיותה חולה, היא הביאה לנו אוכל ואמרה שבעלה מבקש, כי בלילה נעזוב את המקום, כיוָן שמסוכן מאוד הדבר בשבילנו וגם בשבילם. כמו־כן אמרה לנו, כי אחד השכנים ראה אותנו בבואנו לכאן. אָמנם, שכן זה היה מכר טוב שלי ואף הוא בא לאַמבר והביא לנו דברי־אוכל. אולם סוד הגלוי לרבים איננו בגדר סוד. ידענו, כי אסור לנו להשתהות כאן והחלטנו לצאת בלילה הבא ולשוב לרפאלובקה.

הבשורה האיומה

בלילה יצאנו מהאמבר והגענו לביתו של מכיר אחר. הוא הוציא לנו לחם, וגילה רצון טוב לסייע בידנו, ובשמעו, כי מתכוננים אנחנו לשוב לרפאלובקה הניא אותנו מכך ועצתו היתה, כי נלך ליער, שם נוכל להסתתר. מכאן הלכנו לביתו של הטוחן פרוֹטוליוק ומצאנו אצלו מחסה. הוא הרשה לנו להיכנס לרפת ולהסתתר. הוא הבטיח להעבירנו בלילה השני לאַמבר הנמצא בקצה העיירה, לשם יביא לנו אוכל ויעמוד אתנו בקשר. ואמנם כאן היה המקום מסוכן. התנועה בחוץ היתה רבה, גויים מכירים היו עוברים ושבים. שלושה ימים שהינו ברפת זו. בלילה השלישי בא בעל־הבית והביא לנו את הבשורה האיומה, כי יושבי הגיטו של רפאלובקה נרצחו. היה זה ביום השבת, ט״ז באלול, תש״ב.

ההוראה המפורשת, כי אסור שיהודי יימצא במחוז סארנה, והסכנה שארבה לכל אלה שהחזיקו יהודים הטילה פחד בלב הגוי והוא הציע לנו למצוא מסתור ביער, מקום שם מתחבאים לפי דבריו הרבה יהודים ניצולים. לא היתה ברירה בידינו. שוב חיכינו לשעות הלילה. אולם באותו לילה נשתלט עלי רפיון־רוח — שרוי הייתי לאחר הבשורה האיומה על חיסול הגיטו באזלת־יד ואזלת רצון. חפץ החיים כמו ניטל

ממני. לא יכולתי להניע יד או רגל. הילדים ראוני במצבי זה והם שכבו לידי ובכו חרש ולחשו:

„אבא, למה אנחנו מחכים, ראה, השעה מתאחרת, מה קרה לך, אבא?"

פתאום כמו רוח חדשה עברתני, אני מוכרח לעשות משהו, לא למעני אלא למען ילדי היקרים שאני מבטחם האחד. הצצתי על שעון־היד שלי, חשתי איזו התעוררות גדולה לחיים ולמאבק.

„בואו ילדים, אמרתי, בואו ונלך".

באותו לילה הגענו אל חוף הנהר סטיר, במגמה לעבור אותו ולנדוד הרחק ממחוז סארנה, כך יעצני הטוחן. אולם בבואנו אל הנהר ראינו הרבה אורות מנצנצים על פניו — אורות שבאו מסירות הדייגים, אשר יצאו לדוג בלילה. גם המעברה שמורה היתה על־ידי שומרים. מעבר הנהר במקום זה היה, איפוא, בלתי־אפשרי. התחלנו לחפש מקום־מעבר בריחוק מכאן. ביקשנו לחצות את הנהר בשחיה, אך מקום בטוח לא מצאנו. ובינתים החלו השמים מאפירים והשחר הפציע לעלות. מיהרנו להסתלק מכאן ורצנו לכפר הקרוב באבקה. אולם כאן היו כבר כמה כפריים עֵרים, ובראותם אותנו התחילו לאיים עלינו והזהירונו לבל נעז להשתהות בכפרם. נבהלים היו בראותם כי יהודים משוטטים בכפרם וכדי להבהיל גם אותנו, סיפרו, כי אנשי־המשטרה נמצאים בכפר.

השם משטרה דיו היה לסמר את בשרנו ולעורר בנו כוחות סמויים, כדי לברוח מן המקום. התחלנו לרוץ ולהימלט על נפשנו. עברנו גדרות וגנים. רדופים מנביחת־הכלבים רצנו בלי דעת לאן, עד אשר הגענו ליער־ארנים, העמקנו בתוכו ומצאנו עץ עבות אחד ולרגליו ישבנו לנוח. במקום זה בו יכולנו לדבר באין מפריע נתעוררו דמעותיה של רבקה׳לה והיא התחילה לבכות.

„כיצד אוכל לחיות בלעדיכם אמי ואחי היקרים, כיצד אוכל לחיות בלעדיכם?"

ישבנו כולנו ובכינו זמן רב. שוב נשתלט עלי יאוש קודר. לא ראיתי כל דרך להצלה. מיצר הייתי שלא נטלתי עמי קצת רעל לשים קץ לחיי, שלא אצטרך לעמוד בנסיון כזה. אולם העיפות גדולה היתה עוד יותר מאשר הרהורי האכזבה. ריח היער החריף והעז השפעתו היתה חזקה. תשישותנו לא יכלה לעמוד בפני הריח המשכר ועד מהרה נרדמנו כולנו מתחת לעץ.

התעוררנו מהשינה. ושוב ידעתי כי עלי להיאבק ולהיאבק — עם הסכנות שמסביב ואף עם עצמי, שרפיון הרוח לא ישתלט עלי, חס־ושלום. שמש הסתיו הענוגה חיממה אותנו. קמנו והמשכנו ללכת. העמקנו ביער הלוך והעמק. שוטטנו על פני ביצות לבלי דעת לאן אנחנו הולכים. כאן נטלתי לי מקל עבה מענפי היער, ומקל זה היה בן־לויתי גם בימים הבאים. לאחר הליכה מרובה הגענו לקצהו של היער וראינו שדות ועשן כחול מיתמר. הבינונו, כי יישוב כאן. השדות מלאים היו מספוא קצור ומריח. ניסינו לגשת לאחת הבקתות ונבהלנו מפני זעמו של עדר כלבים, שהתחיל לנבוח ולהתפרץ כלפינו, ראינו כי אשה אחת משקיטה את הכלבים

ומסתכלת בנו. התחלנו להתקרב אליה. משהכירה אותנו פרצה בבכי גדול ולא יכלה להבליג. היא חיבקה את הילדים ונשקה להם והכניסה אותנו לביתה. היא החלה לטפל בילדים רחצה אותם ונתנה להם לאכול. היא גזרה את שערותיה של רבקה׳לה, שהיו מלוכלכות ומלאות כינים, ניחמה אותנו ועודדה את רוחנו לבל יאבד בנו רצון החיים. היא אמרה כי סוף השילם לבוא, כי הגרמנים ישלמו בעד כל הדם השפוך, אולם עלינו להתאזר־עוז ולעבור את ימי הרעה. הלילה התקרב והאיכר בעל־הבית אמר לנו, כי טובתנו דורשת, שלא נישאר בבית ונצא ללון באחו, מקום־שם מוטלות היו ערימות שחת טרי. הוא יצא ללוותנו והורה לנו את הדרך לכפר הסמוך, בו מצויים, לדעתו, יהודים אחדים.

לאיבה ולרחמים

נשארנו ללון בתוך ערמות השחת עד שהעירונו נביחות כלבים וקריאות תרנגולים. קמנו השכם ושמנו את פעמינו לכפר, כפי שהורה לנו האיכר. לא הלכנו בדרכים ראשיות כי־אם בנתיבות עקלקלות, בדרך־לא־דרך — על פני ביצות רבות, כדי להישמר מפני הפתעות. רבים מבין הגויים היו משוטטים בימים ההם בדרכים, חוטפים יהודים ומסגירים אותם, תמורת תשלום של הגרמנים.

עלוקות נדבקו לרגלינו היחפות ומצצו את מעט דמינו, אשר נותר עוד בנו. תלאות רבות ידענו בדרך זו וכך התקרבנו לכפר סופאצ׳וב. גם כאן פגשתי איכר ממכירי, שנרגש היה מאוד מן הפגישה עמי. תמיד התייחסתי ללקוחות שלי במאור־פנים ובדרך־ארץ. תמיד נכון הייתי להושיט עזרה ככל שהשיגה ידי. ועתה ראיתי את פרי יחסי זה, נרגשים עד דמעות הכניסונו לביתם, ייבשו את בגדינו, נתנו לנו תרמילים מלאי אוכל וסיפרו לנו, כי בפושצ׳ה של סופאצ׳וב נמצאים כמה יהודים. האיכר עצמו יצא ללוות אותנו והורה לנו את המקום שם מצויים היהודים.

הובאנו לאָחו גדול, כולו ביצות עמוקות. בקצה האָחו נמצאה חורשה עבותה. קשה היה לעבור את הביצות. לא פעם שקענו בהן ובסכנת־נפשות נחלצנו והמשכנו ללכת. אולם להגיע לחורשה לא יכולנו ונאלצנו לחזור על עקבינו. נכנסנו לאחד הגנים ושם ישבנו בתוך סבך הצמחיה. פתאום הופיע כפרי צעיר ובראותו אותנו החל לדבר אלינו דברי נחמה, לעודדנו ולהשתתף בצערנו. ביקשנו אותו כי ירשה לנו להסתתר זמן־מה במשקו. הוא הובילנו לביתו ואמו כיבדה אותנו בתפוחי־אדמה חמים ומלפפונים חמוצים. בשבתנו אל השולחן התאספו בבית רבים מצעירי הכפר. הם עמדו והסתכלו בנו בסקרנות. דבר זה הדריך מאוד את מנוחתנו. לא רצינו להישאר בבית וביקשנו את הכפרי הצעיר שירשה לנו להימצא ברפת. ושוב ערמות של קש והתחפרות בהן. עודנו שוכבים ומהרהרים בשקצים ומקשיבים לכל רחש מתוך חרדה, שמענו צעדים מתקרבים לרפת. הדלת נפתחה וכמה מן הצעירים נכנסו והתחילו לצעוק:

„יהודים ארורים צאו מכאן מיד!"

לא הועילו תחנונינו, הם הוציאונו ואמרו, כי ימסרונו לשלטונות. בדמעות ביקשנו מהם, כי יחוסו עלינו, כי יקחו מאתנו את בגדינו וכל אשר לנו, אך לא את חיינו. ואכן, הפשיטו אותנו והשאירונו בבגדים התחתונים בלבד. עתה הרשונו לחזור לרפת. כמעט ערומים שכבנו עד אשר האיר הבוקר. נכנסנו שוב לבית, כדי להתחמם קמעא. הכפריה ידעה מן הסתם מה שהתרחש ולא שאלה אותנו דבר. עזבנו את הבית והלכנו לקצה הכפר. כפריים מכרים ראונו ומתוך חמלה נתנו לנו בגדים ישנים ותנעולת הקרויה „לאפצ'ות". שוטטנו בסביבת הכפר ימים מספר, עד שמצאנו כמה יהודים ונצטרפנו לחבורתם.

מחפורת ביער

הסתיו כבר היה בעיצומו, גשמים טורדים ואף שלגים החלו לרדת. בלילות היה כפור מכסה את האדמה. כאן נפגשנו עם הסַפר יוסף זילברמן, אשר ברח מגיטו רפאלובקה הוא, אשתו וילדיו. היתה זו הצלתו השניה. תחילה ברח מפולין וחי כפליט ברפאלובקה ועתה התחמק מן הגיטו. הוא הציע, כי נמצא מקום מתאים ביער ונבנה בונקר, בו נשב ולא ניאלץ לבקש מחסה בחצרות האיכרים. נזכרנו, כי בקרבת מקום מתגורר יערן אחד, סניאָשקה שמו. הוא היה ידוע כאיש ישר ובעל השקפות מתקדמות. ביתו עמד באמצע היער, רחוק מן הכפר. הגענו לביתו. הוא קיבל אותנו בלבביות. הלך אתנו ליער והביאנו למשעול אחד המוביל להוטה של סופאצ'וב. עצתו היתה, כי נלך לסביבה ההיא ושם נקים את הקרקעון. הוא נתן לנו הרבה צידה וכך יצאנו לאותו כיוון. הגענו למושבה הפולנית. כאן מצאתי מכרים רבים בהם ה„פלדשר" איבאן קאראבאוויץ, שהיה איש אציל. הוא סיפר לנו, כי ביער רבים היהודים ניצולי רפאלובקה, שאנשי המושבה עוזרים להם. הוא הציע לנו לנוח זמן־מה בביתו בטרם נצא ליער. ושוב לינה ברפת. המקום היה נידח והדרכים אליו משובשות — דרכי־ביצה ורחוק מחיל־המצב הגרמני. למחרת היום הובילנו קאראבאוויץ ליער. ואמנם מצאנו שם הרבה יהודים מרפאלובקה וכן את יעקב בנו של זלמן דיק מולאדימרץ. קיבלונו בסבר פנים יפות וכיבדונו במאכל המקובל ביער: תפוחי־אדמה אפויים באש. הגיעה עוד חבורת יהודים, יעקב ויסמן עם שני ילדיו וגיסו יעקב סוסיל, בנו של יצחק סוסיל מולאדימרץ. הם הצליחו לברוח מן הגיטו ברגעים האחרונים ממש.

מצאנו מקום מתאים לבנין הקרקעון. חפרנו באדמה בעומק של מטר אחד — באורך של שלושה מטרים וברוחב של שלושה מטרים. לאחר שגמרנו להתקין את „נוֹרָה". החדש הגיעה אלינו פניה רוזנפלד ונצטרפה גם היא לחברתנו. היא דאגה למשק „הבית" ולנקיונו, כאם מסורה. אולם קשה היה לבער את הכינים, אשר שרצו מסביב ועל גופינו.

הפולנים היו מעודדים את רוחנו ומנחמים אותנו שלא ניפול ברוחנו. דבר זה היה לנו משען רב. אולם רועים התחקו על עקבותינו ואסור היה לנו להישאר כאן. התחלנו לנדוד ביער. פניה נפרדה מאתנו, לקחה את צרורה והלכה לכפר מולצ׳יץ. שם נתקבלה על־ידי איכרים אנשי־לבב.

שלג כבד החל לרדת ולכסות את הדרכים ואת עצי היער. הגענו למקום אחד בעבי היער, בו נמצאו הרבה קורות עצים — חמרי בנין מוכנים. בקרבת מקום היתה גם באר מים. וייסמן שהיה המומחה לעניני יער, מצא, כי המקום הזה מתאים לבניית קרקעון. הקולוניסטים הפולנים ציידו אותנו בכלי־עבודה, — משורים, גרזנים ואתים וכאן התחלנו לבנות. שלושה שבועות עבדנו בזיעת־אפנו, עד שחפרנו בור גדול בעומק של שלושה מטרים ובו בנינו תנור גדול, לפי דוגמא שראינו בקרקעונים אחרים. את המבנה הזה הסווינו היטב בעפר, ובענפים לבלתי־הכר.

פניה היתה דואגת לנו ומביאה מדי פעם דברי־אוכל מן הכפר. היא הזמינה אותי, כי אבוא פעם ואבקר במולצ׳יץ, שכּן רבים היו שם מכירי. ואָמנם עשיתי כהצעתה. אולם בבואי לכפר ובשבתי באחד הבתים נכנסה במרוצה ריבה כפרית אחת ובנשימה רהוטה הודיעה, כי משטרה הגיעה לכפר. חיש־מהר העבירוני אל המחבוא המסורתי שלנו — לשחת. אולם המקום לא היה כנראה בטוח די הצורך. פתאום שמעתי עגלה מתקרבת לרפת ובעל־הבית קורא לי לצאת. בחרדה יצאתי. ליד הרפת עמדו בעל־הבית ובנו, והם ציוו עלי לעלות על העגלה ולנסוע אתם. מטרתם היתה להערים על אנשי המשטרה ולהוציאני מן הכפר. הם כיסוני בשחת מלוא־העגלה. לא ראיתי דבר, רק שמעתי את שקשוק הגלגלים. זמן רב נסעתי עד שהרגשתי, כי מורידים את השחת, ושוב נתגלה העולם לפני: יער עבות מסביב שאין אני יודע מוצאו ומבואו. בן האיכר אמר לי:

„תישאר כאן עד הלילה וכאשר המנוּוָלים יצאו מן הכפר אבוא לקחתך. אתן לך סימן בשריקה. שב כאן באחד המקומות והסתתר היטב.״

נשארתי יחידי ביער. הדאגה לילדי, אשר נשארו בקרקעון גדולה היתה. זמן רב ישבתי לבדי, היום כבר התחיל לרדת והחשיכה מישמשה לבוא. היער נתמלא רחשי לילה... פתאום שמעתי קול שריקה. אכן, השריקה המוסכמת. לידי ראיתי את הכפרי הצעיר. הלכתי אחריו והוא הביאני שוב למולצ׳יץ. רבים מתושבי הכפר הזה היו באפטיסטים, שראו את עצמם קרובים מבחינה דתית ומוסרית ליהודים. קריאה בתנ״ך היתה אצלם אחת מיסודות הדת. מכאן הועברתי בסירה על־פני הסטיר, כדי להגיע ליער בו נמצאו ילדי. לאחר חיפושים, הליכה מרובה ותעיה הגעתי לדרך הרחבה. פחד גדול נפל עלי, שמא אתקל באנשי־משטרה או סתם מרצחים. ושוב תעיתי ותעיתי וללא תכלית. נזדמנתי לשדה שערמות שחת בתוכו, התחפרתי ושכבתי. שלג התחיל לרדת וחששתי שמא אתקרר ואחלה. מלובש הייתי בגדים קלים בלבד. בתוך השחת חם היה יותר מאשר בחוץ, אך לא די היה בו להגן על גופי מפני הקור.

לרגלי היו ערדלים אולם בלי סוליות כמעט, עטופים בבד עבה וקשורים בחבלים. שכבתי בשחת ושיני נקשו זו בזו ולא ידעתי אם מחמת הפחד מנקשות הן ואם מחמת הקור.

כך שכבתי כל הלילה ועם אור הבוקר ראיתי כי נמצא אני ליד המושבה הפולנית. מכאן קל היה לי למצוא את הדרך אל היער ואל הקרקעון. בבואי ליער מצאתי את ילדי שרויים בדאגה רבה. לאחר שסיפרתי להם את הקורות אותי אמרו הם בתוקף, כי שוב לא יתנו לי ללכת לבד...

כבר הגיעונו הידיעות על פרטיזאנים המשוטטים אי־שם ביערות. גם אלינו הגיעו צעירים והציעו, כי נתארגן בקבוצות לוחמות ונשיג נשק, כדי להילחם בצורר הגרמני. הצעה זו עוררה בנו בטחון־יתר, שכן אינה דומה הרגשתו של אדם מורדף לזו של לוחם. ואמנם כבר נתארגנו אי־פה ושם קבוצות כאלה ומעשה בקבוצה אחת, בפיקודו של יודל מסופאצ׳וב, שמנתה 10 לוחמים יהודים, להם נשק קר כגון גרזינים וסכינים ואף רובה אחד, מיושן אמנם. קבוצה זאת באה בלילה לכפר דולגובוליה, שידוע היה ככפר מרצחים ומשתפי־פעולה עם הגרמנים. הם דפקו על דלתו של אחד האיכרים הידועים לשמצה וכיוונו את הרובה כלפי החלון, אולם ברובה חל קלקול ולא ירה. בבית האיכר אמנם נשתלט פחד למראה הרובה המושט אך פחד נשתלט גם על הלוחמים, בחששם שמא נתגלה כשלונם. הם מיהרו להסתלק מן המקום. בימי התעוררות אלה נתארגנו 6 יהודים והחלטנו ללכת לכפר ואראש הסמוך לרפאלובקה וכן לרפאלובקה גופה כדי להצטייד במזון ובבגדים. הכפריים במקום הימצאנו היו כבר מדולדלים מביקורינו התכופים. חייבים היינו, איפוא, לתור אחרי מקומות חדשים.

הגענו לכפר ואף לרפאלובקה נכנסנו, אך גם דרך זו היתה גדושה תלאות וסכנות ובשובי ליער שוב החליטו ילדי, שלא יתנו לי לצאת בלעדיהם. גם אני ידעתי, כי היציאה לוואראש היתה מתוך קלות דעת וכפשע היה בינינו ובין האפשרות כי ניתפס בכף.

בכפר מולצ׳יץ

היה זה בוקרו של ה־31 בדצמבר 1942, היער נתמלא פתאום הדי יריות ממכונות־יריה ומרובים סתם. הכול עזבו את הקרקעונים והתחילו לרוץ ולהתרחק מן המקום. הדי היער הטעו אותנו ורבים לא ידעו אל נכון מאין באו היריות, שכן כל יריה מעוררת הד, שגם הוא דומה ליריה. כל אחד חטף קצת צידה בכיסיו — כמה תפוחי־אדמה — וברח אל כל אשר נשאוהו רגליו. לאחר שהיריות נדמו, יצאו שני בחורים מאתנו אל המושבה לראות מה התרחש. הם שבו וסיפרו כי ראו מרחוק במושבה הרבה גרמנים ואוקראינים ואף קוזאקים, אשר שירתו את הגרמנים. את

כל אלה הם ראו יוצאים מן המושבה ומתרחקים. לאחר זמן נודע לנו כי הגוי מדולגובוליה היה מורה־דרכם של הגרמנים. הם הפתיעו את היהודים שבאחד הקרקעונים וששה מהם נתפסו. את הנתפסים קשרו בחבלים לעגלות וכך סחבו אותם לולאדימרץ, מקום־שם נרצחו כולם. באותו מצוד חדרו הגרמנים ליער ושרפו את כל הסוכות הבנויות, אולם לרדוף אחרינו בתוך היער העמוק לא העזו מחשש כי פרטיזאנים מצויים בו.

שוב לא יכולנו להישאר כאן. מצווים היינו לעזוב את המקום וכך הגענו לכפר מולצ׳יץ. לפני היכנסנו לכפר ראינו ריבה כפרית עטופה במטפחת, באה לקראתנו. משהתקרבה הכרנוה. לא היתה זאת אלא פניה שלנו.

תושבי כפר מולצ׳יץ, שהיו אֶואנגליוניסטים, שמו להם למטרה קדושה לעזור ליהודים. לפיכך איכסנונו בבתים שונים וסיפקו לנו מצרכים, ככל שידם השיגה. פניה סייעה הרבה מאוד בסעד זה שהם הושיטו לנו. היא לקחה אליה את רבקה׳לה בתי, כדי שתישאר עמה. גם ילדים אחרים סידרה פניה במקומות שונים בכפר.

פניה מצאה לשון משותפת עם אנשי הכת הדתית שבמולצ׳יץ. מאחר שהיתה משכילה וידעה היטב את התנ״ך, שימשה להם עתה כמורה והיתה קוראה בפני הכפריים פרקים מתאימים מסבירה להם ענינים שונים הטעונים הסבר מיוחד. מצב זה של מורה ומדריכה טישטש את הגבולות, עד שהיתה משתתפת אפילו בפולחנים דתיים שונים. הם ראו בה כעין שליחה קדושה ושמרו עליה מכל משמר.

לא נשתהינו הרבה במולצ׳יץ ומכאן שוב — ליערות. עתה כיוונו אותנו האיכרים אל יער סבוך, אשר במעמקיו נמצאת בקתה עזובה ובה התגוררו כמה יהודים שהיו תושבי מולצ׳יץ בעבר. זמן רב הלכנו בבוץ ובשלג עד שהגענו אל נהר שהצטרכנו לעברו. מעברו השני ראינו את הבקתה שעשן תימר מארובתה. בעמדנו על חוף הנהר ובחשבנו כיצד לעבור אותו שמענו קול קורא מן החוף שמנגד:

„יהודים! מה אתם חוככים בדעתכם כל־כך, הפשילו את המכנסים ועברו!"

דוד, בני, שמר עלי שלא ארטב והוא הטעין אותי על כתפיו והעבירני את המים. כאן נמצאו יעקב מוריק ממולצ׳יץ ו„יואל דער מאַלצ׳יצער" עם ילדו. הם קיבלונו בסבר פנים וסיפרו לנו, כי המקום נידח ואין רואים פה נפש חיה, מלבד מיני חיילים בבגדים רוסיים הקרויים פרטיזאנים. הם באים לכאן מדי פעם, סרים לבקתה לנוח ומספרים על פעולותיהם נגד הגרמנים ונגד משתפי־הפעולה, מבין האוכלוסיה. הם סיפרו, כי הגרמנים נקטו באי־אלה מקומות יד חזקה כלפי האוכלוסיה האוקראינית בדרשם ממנה להסגיר את הפרטיזאנים. כתוצאה מכך נשרפו כפרים ויושביהם נרצחו. רבים מן הכפריים ברחו מרוב פחד ליערות ונצטרפו לפרטיזאנים.

ואמנם מאותו זמן בו הופיעו הפרטיזאנים נשתנה יחס הכפריים אלינו לטובה ומצבנו נשתפר הרבה.

יום אחד הלכתי עם דוד בני לכפר מולצ׳יץ לבקר את רבקה׳לה שעברה להתגורר אצל כפרי אחד, שהתנאים בביתו טובים היו יותר. במקום החדש זקוקים

היו לעבודתה של רבקה'לה כמשגיחה על תינוק בבית. נמצאה גם עבודה בשביל דוד באחד המשקים. היה זה אצל האיכר שהעבירני בשעתו ליער בעגלת שחת. יכולתי לסמוך על תושבי מולצ'יץ שילדי ימצאו אצלם מקלט נאות.

הייתי בא עכשיו תכופות למולצ'יץ. לא רק צרכי־האוכל משכוני עתה לכפר זה — אלא גם הרצון לראות את ילדי. בהיכנסי בעת ביקור לאחד הבתים, קיבלוני בסבר פנים יפות וסיפרו לי, כי בתם נפלה למשכב ואין הם יודעים כיצד לנהוג ולטפל בה. החלטתי לעשות משהו למענם. אמנם לא היו בידי שום רפואות, אולם יצאתי לכפר והתחלתי לפשפש בבתים שונים. מצאתי מַד־חום וגלולות שונות וכן כוסות־רוח. מצויד בכל אלה התחלתי לטפל בחולה, כפי שמצאתי לנכון. מעתה התחלתי כמעט לעסוק ברפואה. באמצעים פרימיטיביים הייתי מרפא צרעת וכל מרעין־בישין אחרים. האיכרים היו שבעי־רצון מן העזרה שהגשתי להם והם השיבו לי כגמולי — המזונות בתרמילים שלנו נתרבו והלכו.

פעמים הייתי רושם מתכונים (רצפטים) ושולחם ע"י שליח שיביאם מרפאלובקה. בעיקר מסתייע הייתי על־ידי היערן שהיו לו ענינים במחוז, הוא היה מביא לי רפואות רבות. בעת־ובעונה־אחת הסתייעו בו גם הפרטיזאנים, בהטילם עליו משימות־סיור ומודיעין. יערן זה גם שימש קשר בינינו לבין יהודים אחרים שהיו מזדמנים לו במקומות שונים.

פעם בבוא היערן לרפאלובקה אל הרוקח הפולני שהיה במקום, שאלו הלה אם נזדמן לו אי־שם לראות את יעקב בס, הרוקח היהודי מרפאלובקה, שכן יש עמו מכתב מאשתו ומבנו, שהיו אצלו ביום האחרון להשמדת הגיטו. מוכן היה למסור את המכתב לידים נאמנות, כדי שיגיע ליעקב בס. היערן מתוך זהירות, שלא יִוָדע כי יש לו קשרים עם יהודים, לא קיבל את המכתב, אולם הבטיח להתעניין ולהודיע לו בפעם השניה. בינתים נשתנה המצב — נחשול של אוקראינים לאומנים הציף את הסביבה וההליכה לרפאלובקה כבר היתה בלתי־אפשרית.

לימים נודע לי כי אשתי ובני ניסו ביום־ההשמדה לברוח מן הגיטו והם נתפסו והוחזרו, באותה שעה נכנסו הם אל הרוקח הפולני סנקֶביץ ובביתו העלו בחפזה את השורות המעטות, את המכתב מצאתי במקרה בשובי לרפאלובקה לאחר השחרור. המכתב שמור היה באחד הספרים, בבית־המרקחת הפולני.

אל שורות הלוחמים

הגיעונו ידיעות, כי קבוצות גדולות של אוקראינים, אשר לחמו נגד הפרטיזאנים האדומים נמצאים ביערות, הללו היו מתנכלים ליהודים — חוטפים והורגים. המצב החמיר מאוד וקשה היה מנשוא. הללו שנקראו „בולבובצס" היו באים לכפרים בלילות ומחפשים יהודים. נודע לנו, כי המפקדה שלהם נמצאת ברפאלובקה.

באותו זמן נתארגנה קבוצת בחורים יהודים שביקשו להצטרף לשורות הפרטי־זאנים, אולם הפרטיזאנים קיבלו רק לוחמים שנשק בידם. קבוצה זאת, בפיקודו של פסח בינדר, החליטו ללכת לרפאלובקה לפרוץ לבתים, בהם התגוררו גויים מחזיקי נשק, לשדוד אותם ואגב כך לעשות ככל האפשר נקמות במשתפי־הפעולה. בחורים אלה הצליחו לחדור לבתים מסוימים ברפאלובקה ובנשק קר ובחשאי עלה בידם לחסל כמה מבין צוררי היהודים.

בשובם מן הפעולה ובידם נשק מעט, שהם רכשו במבצע הנועז, נתבשרו, כי כוח רוסי גדול פרץ את החזית והגיע לכפר מולצ׳יץ. בבואנו באותם ימים למקום מצאנו הרבה חיילים רוסים, בהם מספר ניכר של יהודים. רב היה הנשק והתחמושת שבידם. הם קיבלונו באהדה וברוח טובה, אולם לצרפנו לשורותיהם סירבו, שלא נהיה למעמס עליהם. לא היה בידינו להשיג נשק וכתוצאה מכך נשתנה לאט־לאט היחס אלינו לרעה.

„אתם מנצלים את האוטוריטה שלנו, מסתובבים באפס־מעשה בכפרים ופושטים־יד. אתם רק יודעים להסתתר מאחורי גבנו״ — דברים אלה ובדומה לאלו שומעים היינו גם מפי הפרטיזאנים האדומים. קרחים היינו, איפוא, מכאן ומכאן.

לא רחוק מן הכפר מולצ׳יץ נתארגן גדוד פרטיזאנים. המפקד רוסי, שהיה שבוי בידי הגרמנים, ריכז עתה אוקראינים וכן יהודים, בהם יוסף מוריק, יודל רודי, לאה פינצ׳וק, לאה גולדמן, שרה דובלין. גם אני וכן ויסמן פנינו להתקבל לגדוד. בבואנו ובצפותנו להיכנס למפקד לקחנו דברים עם היהודים שבגדוד. שם מצאנו גם רבים מן השקצים של רפאלובקה, שידועים היו לשמצה כאנטישמים וכפורעים בעת נסיגת הסובייטים. כלום עתה יהיה עלינו להילחם יחד אתם? הלב סירב להשלים. נודע לנו, כי הרוח ביחידה אנטישמית. תחילה נהגו לקרוא ליהודים להצטרף לשורותיהם ומשהגיעו היו משיבים פניהם ריקם ושולחים אותם להשיג נשק.

ידיעות אלה הספקנו לקלוט בעמדנו בתור. והנה הגיע המפקד והזמין אותנו להתייצב בפניו. לא הספקנו להעלות את מבוקשנו ולומר את אשר בפינו, והוא כבר שלח לעברנו מבט של בוז והפטיר:

„פרטיזאנים אתם? בזויים אתם ולא פרטיזאנים. מדוע מסרתם את כל הזהב שלכם לגרמנים? הסתלקו מיד מכאן, שלא אראה את פניכם!״ צרח ועיניו נתמלאו דם־רציחה.

התחלנו להתחנן ולהסביר את מצבנו אצל הגרמנים, אך הוא תפס מיד את האוטומט וכיוונו כלפינו.

„מיד תסתלקו, שלא אוסיף לראותכם!״

בצאתנו שמענו את הכדורים השורקים מעל לראשנו... מיואשים חזרנו למקומ־תינו ולא ידענו היכן אנחנו באים. שוב החמיר מצבנו והתקוות המעטות, שהחלו להאיר לנו נתכסו עננים כבדים.

ושוב מעשה שנתארע ביום חורף, בשבתנו בבקתת איכרים נדיבי־לב. הגיעו

שני פרטיזאנים וביקשו מן האיכר שיאפה לחם בשבילם. בראותם אותנו שאלונו מי אנחנו וכשקיבלו את התשובה, יהודים, החל אחד מהם לצעוק:

„מרגלים אתם!" — והוא תפס את הרובה כיוונו כלפינו ופקד עלינו ללכת קדימה.

התחלנו להתחנן ולהסביר, כי נשארנו מתי־מעט מידי הגרמנים והוא צעק:

„חבל שנשארתם, מרגלים בזויים!"

עתה נתערב גם בעל־הבית והחל לבקש עלינו ועד שהוא, מדבר אתם חמקנו מן הבית והגענו לחורשה הקרובה.

באו ימי קור חזק, ובצאתנו שוב לכפר מצאנו את הבתים סגורים בפנינו. אף אחד לא רצה לתת לנו מחסה. מצאנו באותו לילה איזה מחסן רעוע אצל אחד האיכרים ובו עשינו את לילנו. הגיעה שעת בוקר, פתאום ראינו פרש על סוסו מתקרב לבית ובידו אוטומט. הוא ניגש למַחסן, סקר אותו וחש שישנם בו בני־אדם. הוא צעק מיד שנצא, שאם לא כן יורה הוא מיד.

יצאנו מן המחסן והוא פקד עלינו ללכת לפניו. בלכתנו סקר אותנו ושאל מי אנחנו. ענינו לו כי יהודים. כששמע את התשובה קרא בהתפעמות:

„אם יהודים אתם, אז למה אתם מתחבאים? מדוע לא אמרתם זאת מיד?"

רוַח לנו והתחלנו לתנות בפניו את כל מר־לבנו. הוא ניחם אותנו וסיפר כי קרובות לבוא לכאן חטיבות פרטיזאניות גדולות ובהן מאות יהודים. היתה זאת הבריגדה הידועה של הגנרל פיודורוב. רוח הדשה היתה עמנו. אולם עתה באו עלי פגעים אחרים:

בבואי לבקר את ילדי מצאתי את רבקה׳לה והיא חולה מאוד. חומה גבוה היה וגופה כוסה כתמים אדומים. ימים ולילות ישבתי ליד מיטתה. היתה זאת מחלת הטיפוס. לדוד לא נתתי לבוא אליה, שלא יידבק חס ושלום. גם פניה לא נחה ולא שקטה והגישה את עזרתה ככל אשר יכלה. היא מצאה בשבילה דירה מתאימה אצל אחד האיכרים. בעגלה רתומה לשני שוָרים העברנוה לאותו בית.

במשך ימי מחלתה של רבקה׳לה, נשתנו הענינים הכלליים לטובה — הפרטי־זאנים הרוסים השתלטו על אזורים נרחבים, אולם הכניסה לשורותיהם עדיין קשה היתה, לאלה שאין נשק בידם. באותם הימים הטיל המפקד שליחות של מבצע על כמה בחורים משלנו, כדי להעמידם בנסיון. הצו היה ללכת לרפאלובקה ולהצית את ערמות השחת, אשר הגרמנים הכינו לצרכי הצבא. הבחורים קיבלו את הצו ברוח נכונה, אף שידעו, כי רבות הסכנות באיזור, השמור מאוד על־ידי הגרמנים. הבחורים היו שמואל אפלבוים, זלמן שירמן, לייבל יחצון, יוסף זילברשטיין וכן צבי האופה. מצויידים בכמה רימוני יד ובנשק קר יצאו הם למשימתם. את דרכם עשו בלילות עד שהגיעו אל קרבת רפאלובקה. הם באו תחילה אל החורשה, מקום שם נרצחו כל

יושבי העיירה, למעלה מאלפיים נפש. עליה זאת לקברות יקירנו וההתייחדות עם זכר הקדושים עוררה אותם ביתר־שאת לבצע את משימתם.

הבחורים הגיעו בחשאי קרוב למקום, שם הצטרכו לבצע את פעולתם, והנה נפתחה עליהם אש גדולה מאוד והם נאלצו לסגת. אולם לבוא אל המפקד בידים ריקות לא יכלו. לכן החליטו לשלוח אש ב„זפתיה" הגדולה, בה ייצרו כל מיני חמרים ושרפים שנשלחו לגרמניה. הם ניגשו בחשאי למקום קשרו את השומר והטילו אש בכל קצות המפעל.

בשובם למפקדה לחץ המפקד את ידיהם ואיחל להם הצלחה בפעולותיהם הבאות וצירף אותם לשורות הפרטיזאנים. בחורים אלה יצרו מחלקה מיוחדת שבראשה עמד אייזיק פירד, בן ה־18.

אחד הלוחמים היהודים, אשר פעל רבות בשורות הפארטיזאנים היה הצעיר היהודי יעקב־בר זלצמן. בן ולאדימרץ. יעקב־בר נולד בולאדימרץ בשנת 1920, לימים עזבו הוריו את העיירה והתיישבו בכפר טיקוביץ. אולם בימי השואה, משהוקם הגיטו הועברה המשפחה הזאת, כשאר משפחות יהודיות, לולאדימרץ. ליעקב־בר וכן לאחותו רחל ניתן להתחמק מן הגיטו לפני יום־ההשמדה ולהגיע לכפר־מגוריהם טיקוביץ. כאן מצאו מחסה אצל גויים נדיבים. יעקב־בר שהכיר יפה את הסביבה הזאת מושיט היה את עזרתו הרבה ליהודים הנבוכים והתועים ביערות — שרידי העיירות ולאדימרץ, רפאלובקה, דומברוביץ ועוד. מספק היה להם צרכי אוכל ומלבושים.

בחודש מאי 1943 הצטרף יעקב־בר ליחידה הפרטיזאנית ששמה היה „מוות־לפאשיסטים" וכאן נתפרסם במעלליו הנועזים במאבק עם צוררינו. בסוף דצמבר 1943 נפל יעקב־בר בעת פעולה ליד הכפר אוסניצה...

גם פרטיזאנים התעללו ביהודים

רבקה׳לה הבריאה ואני נפלתי למשכב, פורונקלים גדולים כיסו את גופי וחומי גבוה היה. שוכב הייתי בבית האיכר אצלו מאושפזת היתה רבקה׳לה והכפריה היתה פותחת את פצעי במחט ושמה עליהם עלים של כרוב לרפואה. במסירות נפש טיפלו בי האיכרים שהיו בעצמם אנשים עניים. מחלתי זו הפריעה לנו להגשים את תכניתי להיכנס לאחד הגדודים הפרטיזאניים, שהיחס ליהודים היה בו טוב.

יום אחד, היה זה בשבת, אני וגם ויסמן ישבנו בביתו של איכר אחד — מסובים היינו לסעודה טובה שלא חָסרו בה אפילו כוסיות יי״ש — תוצרת עצמית, הגיעו פתאום גרמנים לכפר וכמעט שנפלנו בידיהם. מאז נשבענו להפסיק את השיטוט על פתחי האיכרים ולהשתדל להיכנס סוף־סוף לשורות הפרטיזאנים. אולם לא קל היה הדבר גם עתה. בכל הנוגע ליהודים היו המצב והתנאים משתנים חליפות באותם הימים.

סופר לנו, כי מצאו בנהר סטיר גוית אשה הצפה על פני־המים וכשבאה פניה לראות את הגויה נתברר, כי זו היא פייגלה גולדמן, אשר הפרטיזאנים הרגוה והטילוה לנהר. פניה הביאה אותה לקבורה ליד הכפר בישליאק. מוות מעין זה ובדומה לזה היה מנת גורלם של רבים מבין הלוחמים היהודים בשורות הפרטיזאנים. רבים ברחו משורותיהם וחיפשו מפלט אצל האיכרים — אלינו הגיעו לאה פינצ׳וק ושרה דובלין, אשר סיפרו פרטים מזעזעים על ארס האנטישמיות המחלחל בין הפר־טיזאנים האדומים. העברנו אותן לחבורה הפרטיזאנית שליד ההוטה של סופאצ׳וב, מקום בו רבים היו אנשי רפאלובקה ושם הן נשארו.

באחד הימים קיבלתי גם אני הזמנה לבוא לחבורה הפרטיזאנית שליד ההוטה, שם מצאתי את לאה פינצ׳וק שעדיין מזועזעת היתה ממה שקרה לה בחטיבה הקודמת. כאן הגשתי לה עזרה רפואית ועודדתי את רוחה.

המפקדים שבמפקדה עשו עלי רושם טוב. המפקד דיבר אתי בלבביות ואמר, כי תינתן לי כאן לעסוק בעזרה רפואית. את האינפורמציה על אישיותי הוא קיבל מפי ה„פלדשר" איבן קאראבאוויץ. לכאן יכולתי לקחת גם את ילדי.

בשמחה רבה שבתי לכפר והודעתי לילדים על המצב. אולם האיכרים, אצלם התגוררו ילדינו, היו להם תכניות משלהם. הם רצו, כי הילדים ישארו ברשותם ועל־ידי כך יהיו הם חברים בכת שלהם. נתהוה מצב עדין, אולם אני הודעתי להם, כי זאת היא פקודה הבאה מטעם מפקדת הפרטיזאנים ואין אפשרות לשנותה. מאין ברירה הסכימו לכך, ונפרדו מאתנו בלבביות. ניסיתי גם לדבר עם פניה שהיא תצטרף אלינו. היא בירכה אותנו לדרכנו החדשה, אולם היא עצמה לא מצאה אפשרות להצטרף לשורות הפרטיזאנים ונשארה בכפר. היא הבטיחה לנו לעמוד אתנו בקשר הדוק ככל שאפשר יהיה.

הגענו לפרטיזאנים ואני נכנסתי בעול העבודה הרפואית. רבקה׳לה עזרה על ידי. יוצא הייתי מפעם לפעם לכפרים, כדי למצוא מדיקמנטים שונים. בני סודר כמטפל בסוסיו של המפקד וכמשגיח עליהם. אולם דבר זה הטיל בו דכאון רב, הוא ביקש להיות לוחם ולא סַיָס.

בן 15 היה בני ויום אחד, כשאני לא הייתי במקום, הוא הלך והתייצב במפקדה והודיע, כי הוא קשיש יותר בשתי שנים. בשובי ממסעי מצאתיו חמוש רובה, כאחד הלוחמים. הדבר הפתיעני והוא הסביר לי, כי מסר במפקדה על גיל מבוגר יותר.

„לא יכולתי אחרת, אבא, לא יכולתי להסתובב באפס מעשה ולטפל בסוסים בשעה שישנה אפשרות של לחימה ממש".

השלמתי עם העובדה הקיימת.

החבורה שלנו מנתה למעלה ממאה איש ובתוכה הקבוצה היהודית בפיקודו של אייזיק פירד. על קבוצה זו הוטל לבצע חבלות בקטע ממסילת־הברזל בין מאניביץ לצארטריסק. בקטע זה הצטרכו הם לחבל ברכבות הגרמנים ולהשמידן.

קבוצה זאת הפליאה לעשות ולזכותה נרשמו רכבות מושמדות רבות. בימים ההם סבלו הגרמנים אבדות כבדות בחזיתות ואור התקוה החל להפציע על שמינו. נתחלפו התפקידים — עתה החלו כנופיות האוקראינים להסתתר ביערות והדבר הזה סיכן מאוד את שרידינו המעטים, שעדיין שוטטו ביערות אלה. כנופיות אלו התנפלו על כפרים, שרפו ושחטו. כן נשחטו 150 פולנים מבין הקולוניסטים על ידי הכנופיות האלה.

יחסי עם אנשי המפקדה בחטיבה שלנו היו נלבבים מאוד, מוזמן הייתי לארו־חותיהם ולא פעם מפליגים היינו בשיח על כל אשר עברנו.

סיפרתי להם על מה שידוע היה לי מן החטיבה של מפקד הפרטיזאנים פאטקא — על הרציחות ועל ההתעללות ביהודים. הדבר הדהים אותם והם החליטו לערוך חקירה ולהביא את האשמים למשפט. ואמנם המפקד קאנצא שלנו נכנס לעבי הענין ונתגלו האשמים אשר נענשו בכל חומר הדין.

יום אחד קיבלנו ידיעה, כי המון של אוקראינים מזויינים, בראשם כמרים נושאי צלבים יצאו בהפגנה. המארגן העיקרי של התהלוכה הוא בנו של הכומר שיפרקביץ. המפגינים נושאים כרוזים גדולים בהם כתוב: „מוות לפרטיזאנים, לפולנים וליהודים״.

משנודע למפקד שלנו, כי התהלוכה מתקדמת למושבה הפולנית נקט הוא בכל האמצעים כדי לעמוד נגדם. אולם הם הצליחו בחשיכה להגיע להוטה ולהצית אותה והיא עמדה בלהבות.

הוכרחנו לעזוב בשיירה גדולה את המקום. היתה זאת שיירה של מעט יהודים ושל הרבה פולנים עם נשיהם וטפם ומיטלטליהם, שעזבו את המקום מפחד הכנופיות האוקראיניות. בדרך נצטרפו אלינו יהודים שברחו ממחבואיהם בכפרים. הגענו לסביבת הכפר אָז׳ריץ. כאן היו ריכוזי פרטיזאנים גדולים ובהם הרבה יהודים.

יום אחד נצטווינו על ידי המפקד קאנצא לבער את קן הרוצחים ברפאלובקה. העיירה הוקפה מכל הצדדים ולאות של ראקיטה התחלנו להמטיר עליה אש קטלנית. קבוצה של יהודים נכנסה לביתו של הומיניוק לחפש את ראשי הכנופיות ושם במרתף מצאנו אמנם את הומניוק הזקן ואת נסטאַכוב, אשר נתנו את ידם לרצח יושבי הגיטו היהודים. עברנו בעיירה וערכנו חיפושים. מצאנו בביתי מחסן מזונות גדול, אולם נאסר עלינו לגעת בכל אלה, מחשש של הרעלה. המפקד שאלני אם אין אני מתנגד כי ביתי יועלה באש. אמרתי לו, כי כבר מזמן נשבעתי שרגלי לא תדרוך על האדמה הזאת. ראיתי במו עיני, כיצד עלה ביתי בלהבות והיה לתל של אפר ואודים.

עם הנצחון

עם פעולה זאת לא נסתיימו תלאותינו ומעללינו. עברנו בדרכי־אש־ודם. בין פצועים וחללים. ראינו נקמות רבות וזכרנו את חורבננו הגדול שאין לו נקם. החיה

הנאצית שפצועה היתה פצעי מוות, ביקשה עדיין בפרפוריה האחרונים לפגוע בנו, רק בנו. כפשע היה, כי שארית־הפליטה שלנו תפול טרף לתאוות הרצח שלה. עמדנו, איפוא, בנסיונות רבים עד שהגענו לפושצ'ות של פולסיה. עמדנו ביער זה במאבק נואש כמעט עם מגיפת הטיפוס אשר הפילה בנו חללים רבים ואני כמגיש עזרה רפואית ניתן לי לעמוד פנים אל פנים עם האויב הזה יום־יום ושעה־שעה. אולם עתה כבר ניתן לנו גם לשמוע את הבשורות המשמחות מהדובר הסובייטי ברדיו מוסקבה, אשר סיפר על הנצחונות הגדולים.

הגרמנים התבצרו היטב מפחד הפרטיזאנים אשר הכו בהם בעורף. ולאדימרץ הפכה בימים ההם מבצר גדול — כולה בונקרים וחפירות מחוזקים בקורות עץ והכל מפחד הפרטיזאנים — בבונקרים אלה נמצאו חילות המצב שלהם. מחסומי־ענק הוקמו בכל הדרכים המובילות לעיירה ואף־על־פי־כן ניתן לנו לתקוף אותם בולאדי־מרץ, להפתיעם ולזרוע בהם הרס. בפעולה זאת נתפס השֶף מהגסטאפו בהסתתרו באחת הרפתות.

והנה כבר הגיעה הידיעה, כי עלינו לעזוב את היערות, כי יום־הנצחון מתקרב. את החולים הבאנו לאחד משדות־התעופה והם הועברו לרוסיה. גם עתה ארב לנו המוות על כל צעד ושעל. אולם כבר סופר לנו, כי הצבא־האדום מתקרב אלינו. עתה הלכנו אנחנו בדרכים החפשיות והראשיות והכנופיות האוקראיניות והגרמניות החלו להסתתר ביערות — נתהפך הגלגל.

בכפר מולצ'יץ שהיה עֵד לצרותינו הרבות נפגשנו לראשונה עם הצבא האדום ממש. הם קיבלו אותנו בארוחה טובה ובכוסות יי"ש למכביר — היתה זאת רק שמחה חיצונית. רק עתה, עם הנצחון, משניטלה הסַכנה היום־יומית האורבת לחיינו, התחלנו לחוש ביתר שאת כמה מנוצחים אנחנו ומה איומות האבדות אשר ידענו.

מרדכי ויסמן

ברחתי מבורות ההרג

ככל יהודי הכפרים שבסביבה, הועברה גם משפחתנו מכפר מולדתנו אנדרויה לגיטו ולאדימרץ. אין־זאת, כי בגיטו זה היו התנאים נוחים כלשהו מאשר במקומות אחרים. היהודים נשארו לרוב, בבתי מגוריהם, אלא שהצפיפות גדלה עתה מאוד־מאוד. מאחר שנוספו על תושבי העיירה הוותיקים יהודים שבאו מן הכפרים שבסביבה וכן פליטים שנשתיירו בה מאז מנוסתם ממחוזי פולין, עם פרוץ המלחמה. אולם גם כאן כמו במקומות אחרים חמורים היו החוקים המכוונים כלפי היהודים: אסור היה ללכת במדרכה אלא באמצע הרחוב, אסור היה לצאת בדרך המבוא הראשי של הבית והתנועה היתה בעיקר בעד הפתח האחורי של החצר. יהודי שעבר עבירה מעין זו ונתפס, היו מטילים עליו קנס.

אני עצמי נתפסתי יום אחד בעבירה זו. יכולתי אָמנם למרק את עווֹני על־ידי שלמון כלשהו לשוטר האוקראיני, אולם משום־מה לא נסתייעתי בדרך זו והובלתי על־ידיו למשטרה. הוכיתי מכות אכזריות. במגלב של גומי הצליפוני, עד שהשחיר בשרי ושתת דם. לאחר מכן הוטלתי לצינוק, בו כלואים היו כמה פושעים אוקראינים, אשר הוסיפו להתעלל בי ולהכותני. אולם שיחק לי, בכל־זאת מזלי ויצאתי חי מן הגיהינום הזה.

משפחתנו התאכסנה בביתו של יעקב־בר בוראק, שהיה פחח ממקצועו. כ־12 איש היינו בבית זה. משפחתי מנתה 4 נפשות, אני, אשתי ושתי בנותי.

ללא אשליות

באחד הימים נפטר סבא שלי, ר׳ יואל חוברס, מכפר וורונקי. והוא בן 97 במותו. יהודי חסון היה כל ימיו, אך ימי שבתו בגיטו כמו שיברוהו. טהרת המת נתקיימה, כמובן, בבית והיתה התקהלות של יהודים, שבאו להלוָיתו, כדי לחלוק לו את הכבוד האחרון. הדבר משך את תשומת־לבם של שני גרמנים, הללו נכנסו לבית הסתכלו והפטירו:

„חבל, שרק יהודי אחד נסתלק, ולא יותר!"

לווינו את המת לבית־הקברות והקבורה נעשתה כדין, המלווים לא מעטים היו והוא זכה, איפוא, כי יבקשו מחילה ממנו, וכי ייאמר קדיש על קברו. אין פירוש הדבר שההיתר לערוך הלוָיה עורר בנו אַשליות, כי היחס אלינו עתיד להשתפר. כבר באותם הימים הגיעונו בשורות־אימים על חיסול קהילות יהודיות רבות. ידענו, כי גם תורנו יגיע ביום מן הימים. לי גופי ודאי היה, כי הגרמנים הם מרצחינו ולא

נתפסתי אף פעם לאשליה ולתקוה. ידעתי, כי גורלנו נחתם ולא פעם חשתי בקרבי איזו התעוררות למעשים, התעוררות של אדם שדינו נחרץ ואין לו מה לאבד. היו אלו התלקחויות־נפש בנות־רגע, שעממו והלכו כל עומת שבאו. וכל זה מכוח ההכרה הברורה, שכל מעשה של מרי, נגד הגרמנים, יביא בעקבותיו פעולות־תגמול כלפי בני משפחתך בפרט וכלפי הציבור היהודי בכלל. ודאות זאת היתה משתקת בך כל יצר של מעשה, אולם כוח־שיפוטי את מצבנו מפוכח היה וללא אשליות כלשהן.

כמה שבועות לפני החיסול חיפשו הגרמנים, אנשי המפקדה המקומית, ילד וילדה מבין היהודים, אשר ישרתו אותם. כלומר: יצחצחו את נעליהם, ינקו את בגדיהם ויעשו למענם שאר עבודות־בית. לאחר חיפושים בחרו באחי הצעיר, שהיה ילד יפה, נקי ומסודר. כל היום היה עובד, איפוא, במפקדה, אשר בביתביידר ובערב היה שב הביתה.

בהגיע חודש אלול, של שנת תש״ב, ובעיקר בשבוע השני של החודש, נתרבו שמועות־האימים בעיירה. מכיר פולני שהתגורר ליד בית־החרושת לספירט, בא וסיפר לי, כי המצב מחמיר והולך, כי לא רחוק מן העיירה חופרים בורות גדולים. ידענו, כי כך דרכם של הגרמנים בכל מקום לפני פעולות החיסול. ברור היה לנו, כי המוות מתקרב. היו בולאדימרץ צעירים שניסו לאחר מכן את מזלם ושיחדו שוטרים אוקראינים, שיסייעו בידם לצאת מן העיירה. השוטרים ניאותו, אמנם, וקיבלו את דמי־השלמונים, אולם בצאת הבחורים מן העיירה פתחו עליהם באש והרגום. היו שניסו לברוח מן המקומות, בהם היו מועסקים בעבודות־כפיה. מעטים מאוד ניצלו בדרך זו ורובם ניספו.

אמרתי לבנו של בוראק, בוא ונציע להעלות את העיירה באש. ואמנם הלכנו לחברי הוועד והבאנו את ההצעה, אך הדברים לא נתקבלו על לבם.

בולאדימרץ נמצאו באותם ימים רוקח עם משפחתו, פליטים מפולניה. בוקר אחד, היה זה קרוב ליום החיסול, ראינו, כי דלת מעונם סגורה זמן רב מן הרגיל. התחילו לדפוק על הדלת ולא נענו. משפרצוה ונכנסו פנימה מצאו את בני המשפחה — הרוקח, אשתו ובתם, מוטלים ללא רוח־חיים.

הסתבר, כי נוכחו לדעת שכלו כל הקצין והם הרעילו את עצמם.

ביום ד׳, יומיים לפני חיסול יהודי ולאדימרץ, נכנס לביתו של בוראק שוטר אוקראיני, מכירי מעתות־השלום, מאותם הימים בהם עבדתי כמפקח בעבודות היער. בשעתו עבד הלה תחת השגחתי. גם עתה נכנס אלי כידיד, שוחר טובתי, כביכול. חמוש היה רובה וביקש שאומר לו, לא פחות ולא יותר, אלא היכן נמצאת החליפה שלי. לפי דעתו ראוי הוא שהחליפה שלי תיפול בידיו, שהרי, ידידי הטוב היה כל השנים. אמרתי לו, כי את החליפות מסרתי לאחד הכפריים. תשובתי הסבה לו אכזבה ומורת־רוח. הוא ישב על הכיסא ומבטיו שוטטו על סביבו. בוחן ובודק היה את

הנכסים, שעדיין נמצאו בבית ואשר הוא עתיד לרשת אותם. אמרתי בחשאי לבנו של בוראק:

„לייבל, אולי נעשה איזה מעשה? ישנה הרי אפשרות לחסל אותו ולזכות ברובה שלו".

היינו שנינו בחורים חזקים. בבית היו עוד כמה גברים. הצעתי היתה לתפוס אותו מאחור, בהיותו שקוע בחשבון הרכוש שיפול בידיו לחנוק אותו ולהטילו לתוך המרתף וכך לזכות ברובה ובכדורים. אולם היתה זאת רק הצעה ערטילאית, ללא קבלת החלטה.

אותו יום, משהגיע אחי הצעיר מעבודתו במפקדה הגרמנית סיפר לנו, שהקצינים דיברו אתם בגלוי, ואמרו, כי מחר מוציאים את כל היהודים להורג, הם ניחמוהו והבטיחו לו, כי את משפחתו ואת משפחותיהם של חברי המועצה והמשטרה היהודית ישאירו בחיים.

היה לילה בהיר של מחצית הודש אלול, התש"ב. ישבנו סגורים בבית והרגשנו, כי השמירה ברחוב מוגברת, גם מאחורי הבית הגיעונו צעדי השוטרים. מסתובבים היו בגן ואף מסתכלים בחלונות. השיחות בבית נסבו על המוות. כל אחד עשה את חשבון עולמו. רבים שפכו דמעות ואמרו תהילים. למחרת, השכם בבוקר התקיים „מניין" בביתו של בוראק, כיון שמצוי היה כאן ספר תורה שימש הבית מקום לתפילה בציבור. בין הבאים להתפלל היה יהודי אחד שקנה לו משום־מה שם של איש קדוש, מעין „למד־וניק". רבים בעיירה החלו להאמין לכל מוצא פיו. דבר זה אינו ניתן להסבר אלא על רקע התלאות והצרות שהתרגשו ובאו. שלא היה מהן מוצא של ממש, ורבים מחפשים היו משענת ונחמה בדברים שהם מעל לטבע. הואיל ולא הייתי מתושבי ולאדימרץ, ממש, לא ידוע לי, אם יהודי זה בן ולאדימרץ, או אחד הפליטים, מאלה שהגיעו אליה בימי המלחמה.

בשעת התפילה נתכנסו בביתו של בוראק רבים מן השכנים — נשים וגברים — הכל מדוכאים היו ואובדי־עצה. פחד הכליון ניבט מכל פנים. והנה קם אותו יהודי והכריז בקול מצווה ומלא בטחון:

„ווייבער, גייט אהיים און גרייט אויף שבת, איך זאג אייך אז עס וועט געשען אַ נס!" („נשים לכנה הביתה, להכין לשבת, אומר אני לכן, כי נס יתרחש!").

השפעתו של יהודי זה היתה גדולה מאוד, ואף כי היה זה הבוקר של יום ו' והוא עמד בסימן של שמירה מוגברת, בוקר של אפס־תקוה, ושל הרגשת הקץ המתקרב, עברו דבריו כעין נחשול חשמלי, ועוררו התפעמות.

אין־זאת, כי לא סתם ולחינם אמר את אשר אמר. ואכן היו בעיירה שראו את האיש כקדוש וכפלאי...

לא רחוק מביתו של בוראק גרה אוקראינית אחת, זוסיה שמה, באותו בוקר משהשגיחה בי, החלה להסתכל בי בעינים של צער וביקשה לנחמני:

„אַ," אמרה זוסיה, „לכם טוב, אתכם לכל הפחות יקברו, בבורות שחפרו, אולם מי יודע מה יהיה אתנו?"

כנותה טובה היתה בוודאי, אולם מי יכול היה לשים לב לנחמה מעין זו?

משהגיעו השוטרים לביתנו והתחילו לגרש בקולות־צעקה את כולם החוצה לא היתה כבר השעה מוקדמת. היינו ודאי האחרונים שפקודת היציאה מן הבית הגיעה אלינו, כיון שבצאתנו, כבר היתה התכונה ברחוב רבה, כבר נשמעו יריות, וראינו אנשים רצים לכאן ולכאן ומחפשים מפלט. אף־על־פי שתמיד צמא־מעללים הייתי לא נתעורר בי באותה שעה כל רצון של מנוסה, לא יכולתי להעלות על הדעת כי אעזוב את בתי, בת השנתיים, ואת בתי בת השש ואת אשתי, ואמלט על נפשי. ידעתי כי גורלנו נחרץ, כי סגורים אנחנו במלכודת והחפץ העז שמילאני תמיד לעשות משהו, כמו ניטל ממני ברגע זה.

בצאתנו מן הבית לקחנו עמנו רק צידה בשביל הילדים, כל אחד מאתנו לבש את הבגדים הטובים ביותר שהיו ברשותו. רבים לקחו עמהם את הטלית ואת התפילין וכן עשיתי גם אני. נוסף על כך לקחתי עמי גפרורים ושמתי בכיסי. רעיון ההצתה לא עזבני. מי יודע אולי יתרחש משהו, אולי אפשר יהיה להטיל אש במשהו. דבר זה, מעשה־נקמות על־ידי הצתה למדתי, ודאי, מן הגויים, שבכפר מולדתי. גוי שרצה להתנכל ביריבו, היה מטיל אש ברכושו. אולם לי לא היה עתה כל דבר ממשי שאראה אותו אובייקט לנקמה, בכוחו של גפרור. בכל זאת נטלתי עמי את קופסת הגפרורים.

הגענו לכיכר האיסוף, פקדו עלינו לשבת. היתה כבר מנוסה לפני כן, והיו יריות. הוסיפו להביא יהודים למגרש. אני ישבתי עם אשתי, עם שתי בנותי ועם חמותי, אבי לא ישב לידי. כיון שהגרמנים רצו לבלבל ולטשטש את כונתם יצרו, על־כן, בתוך הקהל קבוצות־נפרדות — קבוצה מעין זאת היתה של אנשי היודנראט ומשפחותיהם, אליהם השתייך גם אחי הצעיר שעבד אצל הגרמנים. גם אבא נצטרף לאותה קבוצה בזכות אחי. כמו־כן היתה קבוצה נפרדת של בעלי מקצוע שהגרמנים מעונינים היו, כביכול, במקצועם.

פתאום יצא אחד השוטרים האוקראינים והכריז:

„למי שיש כסף, זהב או חפצי־ערך הטמונים במקום כלשהו, רשאי ללכת אתנו ולהוציא את דברי הערך ובזכות מעשה זה יישארו הללו בחיים".

אין אני זוכר אם מישהו נתפתה להצעה זו. אולם זכור לי היטב, כי ענין הקבוצות והמחשבה, כי ההשתייכות לקבוצה מסוימת עתידה להביא הצלה — מחשבה זו עוררה רבים לעבור לקבוצות המיוחסות. נערה אחת שעשתה כן ונתפסה הוכתה מאוד ע"י הגרמנים. אפילו במגרש נעשו נסיונות לשחד את השוטרים, כדי להצטרף לקבוצה נבחרת.

אני ובני־משפחתי נמנינו עם הנחותים, עם אלה שגורלם — השמדה. לא רחוק

מאתנו, בין היהודים בעלי־המקצוע, ישבה משפחת בוראק. המשפחה עמה היינו קשורים. אמרנו איפוא, לבתנו דבורה׳לה, שהיתה בת שש:

„דבורה׳לה, רוצי ועברי אל הילדות של בוראק ושבי יחד עמהן, אולי תשארי על־ידי כך בחיים״.

דבורה׳לה שמעה בקולנו, התחמקה ועברה אל הקבוצה השניה, אולם לא יכלה לעמוד בנסיון ולהיות רחוקה מאמא ומאבא ועד מהרה חזרה אלינו.

ישבתי שחוח ונדכא והרהרתי באשתי היקרה ובשתי ילדותי הרכות שאין בכוחי, האב, לעשות למענן מאומה. הסתכלתי על סביבי, על עדת יהודי ולאדימרץ, הנידונים לכליה; ראיתי משפחות, שלמות, סבים ונכדים, דורות של אהבה ושל תקנה יהודית. עכשיו ישבו הם צמודים זה לזה, מתוך אהבה אחרונה, של נידונים למוות; רבים מהזקנים ישבו עטופים בטליתותיהם ולחשו פרקי סליחות ופרקי תפילה אחרים.

לא רחוק ממני ישבה משפחת צ׳רניאק. כל בני המשפחה ביחד, כל הזמן הסתכלתי במשפחה זו — שהיתה משפחה ענפה ומפורסמת בעיירה.

העיירה היתה מוקפת על־ידי שוטרים, אולם בכיכר־האיסוף היו כשלושה גרמנים מזוינים וכמה שוטרים אוקראינים. כי הענין אבוד, זאת היתה הרגשתי תמיד, אולם עתה ברור היה הדבר עד תום. לחשתי לכמה בחורים, שישבו בקרבתי, אחד מהם פליט מווארשה שהתגורר בולאדימרץ:

„חברה, אמרתי, ראו, רק שלושה גרמנים וכמה שוטרים נמצאים פה, בואו נתנפל עליהם, אם יהיה בידינו רובה נוכל בכל זאת לעשות מעשה כלשהו לפני מותנו. למה יושבים אנחנו בחיבוק ידים? בואו ונעשה איזה מעשה״.

אולם הדברים לא מצאו הד, אפשר כי גם אני עצמי אמרתי אותם מן השפה ולחוץ. אינני יודע כיצד היה מעשה מעין זה מסתיים. שוב נתלקח בי החפץ למעשים, שתחילה, בצאתנו מן הבית, כמו דעך. לבי לא ידע מנוחה ומתוך החרדה והידיעה הברורה, כי גורלנו נחרץ, כי אין לנו מה לאַבד וכי כל פתח־הצלה אין — אמרתי מה שאמרתי.

כך נמשך הזמן, עד שהגיעה השעה הרביעית אחרי־הצהרים. עודנו יושבים שחוחים, מי תפוס בהרהוריו הכבדים ומי בלחשי תפילתו ובדמעותיו, ראינו כי מתקרב למגרש טור ארוך של גרמנים ואוקראינים. הם אך הגיעו למקום ומיד נשמעה צריחת־פקודתם, לקום וללכת קדימה.

עכשיו נתברר, כי כל ההבטחות שניתנו לשתי הקבוצות הנבחרות — בעלי־המקצוע ומשפחות היודנראט, רק לשם בלבול־המוחין ניתנו. אדרבא, בראש התהלוכה צעדה עכשיו קבוצת היודנראט דוקא.

ילדים נצמדו להוריהם, בני משפחה הלכו הלוך ובכה בדרכם האחרונה, הם הובילו אותנו אל עבר הכפר ז׳ולקין. בדרך ראינו אי־פה־ושם הרוגים המוטלים בשדה. היו אלה ודאי שניסו בבוקר לברוח. קרוב לדרך, בה עברנו, ראינו ילדה קטנה

מוטלת הרוגה. לא ידעתי מי הילדה, על בגדיה נראו כתמי־דם ועיניה לטושות היו.

הלכנו באמצע הדרך ומשני צדיה ליוונו גרמנים ואוקראינים בשני טורים — טור מימיננו וטור משמאלנו.

זוכר אני, כי בחור אחד, שהיה בשורות שלפני, יצא פתאום מתוך שורת ההולכים, פרץ את טור הגרמנים והתחיל לרוץ אל עבר השדות. נשמעו מיד יריות שפגעו בו. ראיתיו שהוא מתחיל להתנודד בעת מירוצו, עד שכרע ונפל.

השוטרים האוקראינים שליוונו מן הצד האחד, כמה מהם החלו לדבר אלינו בשקט.

„דעו לכם, כי אבודים אתם, אין לכם אל מה לקוות. אנחנו באים מסארנה. כל יהודי סארנה כבר „ישנים" עתה. אולי יש למי מכם שעון. אולי יש למישהו שעון טוב, חבל שזה ילך לאיבוד, אם יש לכם משהו בעל ערך תתנו לנו, חבל שזה ילך סתם ככה לאיבוד".

ככה דיבר גם אלי אחד השוטרים וכך שמעתים מדברים עם אנשי השורות שהלכו בקרבתי.

„חבל שדברים בעלי ערך ילכו לאיבוד!"

אולם איש לא ענה להם. הם היו חוזרים מדי פעם בפעם על אותו נוסח ומנסים לעורר בנו רגשי מצפון ואחריות כלפי הדברים בעלי הערך שעלולים ללכת סתם ככה לאיבוד.

החזקתי בידה של דבורה׳לה בת השש ועל ידי נשאתי את בתי חיה׳לה בת השנתים. חלק מן ההולכים היו כמאובנים וחלק גדול הלך ובכה. כל עולמי כמו נתרכז עתה במשפחתי הקטנה. את כל תמצית אהבתי עוררה בי שעת האסון, בה נתונים היינו. עתה ידעתי כי היפרד לא אפרד ממשפחתי היקרה, כי גורל אחד יפקוד את כולנו. התפללתי בלבי שהתהלוכה כבר תסתיים, שכבר יגיע הרגע וצמודים זה אל זה נוציא את נשימתנו האחרונה.

הנה כבר באנו לבורות. במקום זה הגיעה תגבורת נוספת של גרמנים עם מכונות־יריה. כאן פקדו עלינו, הגברים, להיפרד מן הנשים. בני משפחה צמודים היו אלה לאלה ולא רצו להינתק. בשוטי־ברזל ובמגלבים התחילו להצליף בנו ולקרוע אותנו בכוח אלה מאלה. אשתי קראה אלי:

„מרדכי, תן לי את הילדות. הן רואה אתה שאין תועלת בדבר".

את הנשים והילדים השאירו הגרמנים ליד הבורות הראשונים. עלינו, הגברים, ציוו ללכת הלאה. לא רחוק מן הבורות, שהיו מיועדים לנו, ציוו עלינו להתפשט כביום הינלדנו. להתפשט ולסדר את הבגדים. לאחר מכן פקדו עלינו להתרחק מן הבגדים ולהיערך חמישה־חמישה. אני עמדתי עכשיו בשורה אחת עם יענקל׳ה אחי ועם אבי. סבורים היינו, כי לאחר שנתפשט יהרגו אותנו מיד, אולם לא כן היה הדבר.

ערוכים חמישה־חמישה נעצרנו כ־4 מטרים מן הבור הגדול שעתיד היה להיות קברנו. החמישיה שלי היתה מן הקרובות לבור. זוכר אני, כי בשורה שלפנינו נמצא גם יעקב אייזנברג.

„יידן, זאל מען עפעס טאָן (יהודים נעשה משהו), הרי בין כך ובין כך יהרגו אותנו", קרא מישהו.

פתאום נשמעה איזו קריאה מבין הקהל, היה זה בנו של השוחט מחסידי טריסק:

„יידן זאָרגט נישט, מיר קומען דאָרט אָן ערב שבת! יידן זאָרגט נישט!"

„יהודים אל תדאגו, אנחנו מגיעים לשם בערב שבת, אל תדאגו יהודים!".

מסביב כבר נשמעו קריאות „שמע ישראל", וכתשובה לקריאות אלה של מקדשי השם, החלו הגרמנים והאוקראינים לצרוח ולקלל.

מיד באה הפקודה לשורה הראשונה לקפוץ אל הבור. הבור היה רחב־ממדים, בקצהו האחד עמד גרמני עם מכונת־יריה. הנכנסים בו נערכו בשורה ערפית ונהרגו על־ידיו ביריה אחת. בשעה שהראשונים נורו ונהרגו בקצה הבור, כבר חיכו לתורם בתוך הבור עוד שלושה אנשים. והנה הגיע גם תורי להיכנס לבור.

למות כמתקומם

הייתי מזועזע ממראה עיני, לא רציתי לחיות וביקשתי כי המוות ימהר לבוא, כי יבואני פתאום, שלא אצטרך לחכות ולהוסיף לראותו פנים אל פנים; שלא אצטרך להיערך לקראתו בשורה ולחכות לבואו, לפי פקודה. אך לא היתה בידי כל אפשרות למלא את מבוקשי.

כבר עומד אני בקצה הבור, כבר ניצב אני במקום ממנו קופצים פנימה. הנה כבר אראה לידי את הגרמני, מופשל השרוולים, את עיניו השיכורות והמטורפות ואת אצבעו השלוחה לקראתי והמסמנת תנועת־קשת מלמעלה כלפי מטה: כלומר: רמז באצבעו שפירושו „קפוץ"!

רק לפני רגע דימדמה בי איזו מחשבה מעורפלת ובלתי־ברורה, כיצד למות מיתה אחרת, לא זו שהם רוצים בה; עוד לפני רגע טיכסתי עצות בנפשי לעשות משהו ולא מצאתי כל עצה... והנה עתה, ברגע האחרון, באותו רגע בו נתנועעה אצבעו של הגרמני בצורת קשת לקפוץ אל הבור, באותו רגע ממש, הכה אותי כמו שוט איזה רעיון מוזר, יליד הרגע האיום והנורא. רעיון־של־פתאום, והוא אשר הדריכני מה לעשות. לא רעיון הגוי היה זה, אלא צליף־פתאום של איזה יצר תקיף או של טירוף:

לפרוץ את שורת המשמר הגרמני ולהיהרג מיד במקום, להיהרג כמתקומם, כבורח ולא כממלא פקודה. לפרוץ, להתחיל לברוח ומיד להיהרג בשעת מנוסה ולא בבור.

ואכן, כך היה הדבר — במקום לקפוץ לבור, לפי תנועת אצבעו, פרצתי בכוח של מוכה־טירוף לצד ימין, חלפתי ועברתי את הרווח לא גדול שהיה בין שוטר לשוטר ורצתי אל עבר השיחים והחורשה, שהיו בקרבת מקום. שמעתי מיד את קול היריות אשר רדפוני, את שריקת הכדורים שחלפו בקרבתי. רצתי ולא ידעתי נפשי. רק מחשבה אחת עדיין חיתה ודימדמה בי, כי מירוצי הוא כבר לאחר מותי, כי כבר נפצעתי ונרצחתי ואני מוסיף משום־מה לרוץ. כך עברתי מרחק לא רב וכבר הייתי בין עצי היער. אך הוספתי לרוץ ולהעמיק ביער. רגע נעצרתי, וכמו לתמהוני נוכחתי לדעת, כי אמנם לא מת אני; ולא זו בלבד, אלא גופי חי ושלם ואפילו לא נפצעתי.

מיד נדלק בי איזה זיק של תקוָה לחיים ורצון לחיים, רצון למלא איזו שליחות גדולה. אני צריך לחיות. עלי להישאר בחיים לא בשביל עצמי אלא כדי לספר את כל אשר ראו עיני. רצון החיים לבש איזה ערך של שליחות שעלי למלא ועד־מהרה קיבל ממשות של תכניות ותחבולות כיצד להגן על עצמי.

הרגעים בהם פעל בי הדחף והיצר הסמוי כבר עברו, לאחר מרוץ־המוות. עכשיו ידעתי, כי עלי להסתלק מכאן ולהעמיק יותר ויותר ביער... הלכתי ערום בין העצים ושמעתי היטב את היריות מגיא־ההריגה.

ערום כביום היוָלדי

היה זה יום של איזה חג אצל האוקראינים. יום חג שהגרמנים בחרו בו, כדי להגיש להם כמנחה את כליונה של קהילת ולאדימרץ. בלכתי ביער הגעתי למקום של מערָה ובו נתגלו פתאום לפני איש ואשה אוקראינים, רועים את פרתם ביום החג. משהופעתי במקום והאשה ראתני, היא התחילה לרוץ לעברי ולצעוק. אולי נתבהלה מפני, ואולי ביקשה, כי בעלה יתחיל לרוץ בעקבותיה ויתפוס אותי, כדי להסגירני לגרמנים. אין אני יודע לאַשורו את הדבר, אולם בעלה החל משום־מה לקרוא אחריה:

„מה את רצה, עזבי אותו, מה את רצה?"

אני התחלתי לברוח מאותו מקום. אולם פחדתי שמא בברחי אשוב ואתקרב למקום הבורות. במנוסתי ראיתי פתאום, כי היער מסתיים ולנגד עיני משתרע שדה רחב־ידים.

הבטתי כה וכה ולא ידעתי מה לעשות. ערום הייתי כביום הינָלדי וכך לצאת לשדה לא יכולתי. גם לשוטט ביער אי־אפשר היה. חששתי שמא יצאו הגרמנים לחפשני. ניצנצה בי מחשבה, לעלות על אחד העצים ולהסתתר בו. בחרתי מבין העצים אלון עבות, שנופו רב־פארות והחלטתי למצוא בו מחסה, עד אשר יסתמנו לפני סיכויים נאים יותר. התחלתי לטפס, גזעו וענפיו מחוספסים היו ונשרטתי מאוד. אולם הצלחתי לעלות בו ומצאתי מסתור ראוי לשמו. מסביב השלך הס, שעת הדמדומים כבר הגיעה. היריות נדמו וידעתי, כי הכל נסתיים, כי יקירי־נפשי ויחד

עמם כל עדת יהודי ולאדימרץ אינם עוד בחיים. אולם עלי להישאר בחיים למענם, למען זכרונם. אם יבואו לכאן וימצאוני אמצא את מותי כאן ולא בידיהם. אם לא ירדפו אחרי, אשתדל להסתייע בחשכת הלילה, כדי למצוא מפלט כלשהו.

בתכנית הראשונה אשר רקמתי עלה שמו של הפולני פראנקו זאבדסקי. היה זה אחד ממכירי הטובים, שעבד עמי בימי היותי מפקח ביער. הוא גופו יערן היה והתגורר ליד פסי־הרכבת בקילומטר ה־26.

„אני מוכרח להגיע לביתו", לחשתי לעצמי.

לבי סמוך ובטוח היה, כי הוא לא יסגירני לגרמנים, כי אצלו אשיג בגדים וסעד ככל שידו תשיג. הצורך הראשון היה למצוא כסות לעורי. היה זה במחצית חודש אלול ובלילה כבר היה הקור ניכר ביותר. ישבתי בין ענפי העץ ורעדתי מקור. החשיכה כבר נשתלטה מסביב, ואני ירדתי מן העץ והתחלתי ללכת. יצאתי מן היער ונמצאתי על־פני שדה פתוח. מפעם לפעם, בהשגיחי במשהו חשוד הייתי מסתתר בין שיחים של תפוחי אדמה. התרחקתי מכל דרך ראשית ובחרתי ללכת על־פני שדות ושבילים צדדיים. סבור הייתי, כי לאחר שעה־שעתיים אגיע אל מקום חפצי. מן הדרך הראשית הגיעוני קולותיהם של גויים שנסעו מולאדימרץ בהובילם את ביזתם מן העיירה הנרצחת.

הולך הייתי והולך זמן רב ולא הגעתי למקום בו רציתי. ערום כביום הינלדי וכסותי היחידה היתה חשכת הלילה, אולם כסות זו אין כוחה לחמם. והלילה קר והקור חודר לתוך עצמותי. יאוש נורא אחזני: לשם מה הצלתי את עצמי? לשם מה נשארתי בחיים? בטוח הייתי, כי סטיתי מן הכיוון הנכון. לו מצאתי נחל בדרך, לו מצאתי נחל מים, הייתי ממית את עצמי בטביעה. כה מהלך הייתי ומהרהר. עודי נתון בתוהו זה של הרהורים והרגשות, ראיתי, כי אני נמצא ליד אחד הכפרים. כפר לא מוכר לי. הירח כבר עלה ויכולתי לראות את אשר מסביב. הקור נתעצם, סימנים של כפור ניכרים היו על השדות. כפור דק החל לכסות גם את גופי. ידעתי, כי לא אוכל לעמוד בכך, כי מות אמות בקור הזה. כל גופי כאב ובעיקר רגלי, כאילו שינים נושכות נתקעו בהן.

אין לי ברירה אלא להיכנס לכפר ולבקש מלבוש כלשהו. ידעתי כי מעשה זה כמוהו כהתאבדות. רק אם המקרה יאיר לי פנים, עתיד אני לצאת מכאן בשלום. שני דברים ביקשתי עכשיו, כסות, וידיעה היכן אני נמצא.

לשבט ולחסד

ניגשתי לאחד הבתים הקיצוניים מתוך תכסיס, אם תארע איזו תקלה תהי שהות בידי לברוח ליער. בזהירות ניגשתי לחלון ודפקתי. ראיתי, כי אשה התקרבה לחלון, הסתכלה וראתה אותי ערום. שאלתי אם הבעל ישנו בבית והיא אמרה לי כי בעלה

יצא למרעה־הלילה עם הסוסים. הוספתי ושאלתי מה שם הכפר והיא ענתה לי, כי זהו הכפר פולובלה. כפר זה מרוחק היה כ־7 קילומטרים מולאדימרץ.

„אולי יש לך כותונת ישנה, הן רואה את, כי ערום אני והלילה קר. גופי נתכסה בכפור. אם לא אשיג איזו כסות לגופי אמות מן הקור. תעשי עמי חסד גדול, אם תתני לי איזו כותונת ישנה".

„אנחנו אנשים עניים", השיבה הגויה, „אולי תיכנס לבית אחר?"

לא נכנסתי אל הבית הסמוך, אלא עברתי אל קצהו השני של הכפר שגם הוא גובל היה עם היער. ואף עתה ניגשתי לחלון ודפקתי. שוב ניגשה אשה. בכל הבתים היה חושך. ביקשתי לבחון, אם אָמנם פולובולה היה שם הכפר. שאלתי את האשה, כמוקדם, מה שמו של הכפר ותשובתה אישרה אָמנם, שזהו הכפר פולובלה. ביקשתי גם ממנה, כי תרחם עלי ותיתן לי כסות כלשהו לעורי.

היא פרשה מיד מן החלון ומקץ רגע שבה והוציאה אלי כותונת מפשתן. לאחר מכן אף הוציאה זוג מכנסים. העזתי והצעתי לה שתרשה לי במשך יום השבת להימצא על עליית־הגג של ביתה. הבטחתי לה, כי בלילה הבא אעזוב את המקום.

„אין אני מתכוון להישאר כאן יותר מלילה אחד. רק להחליף־כוח רוצה אני, שכן עייף אני מאוד וחלש מן התלאות אשר עברוני".

אולם האשה השיבה לי מיד:

„תראה, אין לי שום דבר נגדך, אדרבא, רוצה הייתי להושיט לך את עזרתי כמיטב יכולתי, אך הלילה כפי שאתה רואה בהיר ובזמננו זה עינים גם ללילה אפל, לא־כל־שכן ללילה בהיר. אין אנחנו בטוחים אם מישהו לא עקב אחריך וראה אותך ליד ביתי. הסכנה שבדבר גדולה מאוד ומחר, אם יבואו וימצאו אותך, הם ישמידו יחד עמך גם את משפחתי".

„כן, כן, יש טעם בדבריך. אין אני עומד על בקשתי זו, אולם לאחר החסד הגדול שעשית עמדי, אני רוצה לכל הפחות לדעת את שמך".

„למה לך לדעת את שמי?" אמרה האשה בנעימה של עצב. „שמי איננו חשוב".

באותו רגע תקפו עלי רגשותי, נרגש הייתי מאוד מנדיבותה ומאצילותה וסיפרתי לה במהרה מכל אשר עבר עלי ביום האחרון, מכל אשר נהרס בחיי ובסיכומם של דברי הוספתי:

„הן רואה את אשה נדיבה, איזו ערך יש לחיי ולקיומי — עפר אני ברגעים אלה, עפר ואֵפר, אולם אם אשאר בחיים הרי זה יהיה בזכותך. אם אשאר בחיים, ארצה פעם לבוא ולהודות לך ולשלם לך כגמולך, אשר גמלת לי..."

„אין דבר, אין דבר, הפסיקה האשה את דברי הנרגשים — אינך צריך לשלם לי, דבר, שאלוהים ישלם לי, אם אמנם ראויה אני לגמול".

היא הוציאה מן הבית דברי־אוכל והושיטה לי, כי אסעד את לבי ואני עזבתי את ביתה ושמתי את פני ליער. בדרך הרהרתי, כי אכן היטיבה לעשות בהעלימה ממני את שמה. אולי יתפסו אותי ויענו אותי ולא אוכל לעמוד בעינויים... במקרה זה מוטב

לדעת פחות, שכן דברים שאינם ידועים לך אין אתה יכול לגלות גם בשעת עינויים נמרצים. אין אני יודע, אם זו היתה אמנם כוונתה, אך אני בהרהורי יחסתי לה את הכונה הזאת.

כבר הייתי מלובש כלשהו ואף את לבי סעדתי. יצאתי מן הכפר והגעתי לפרשת־דרכים. מבוקשי היה להגיע לאותו פולני, כאשר חשבתי תחילה והנה באתי לפרשת־דרכים ולא ידעתי אנה אפנה. נאלצתי לחזור על עקבותי. שנית הגעתי לאותו בית, דפקתי על החלון והסברתי לאשה את מבוקשי והיא הורתה לי ללכת בדרך האמצעית.

הדרך הובילה אל היער. בהיכנסי ליער שמעתי רחש בין העצים. גויים טיפלו באיזה עץ, שבאו מן־הסתם לגנבו. עקפתי אותם, הלכתי סחור־סחור ובאתי שוב לכפר אחד, נוכחתי לדעת, כי הכפר ידוע לי, אולם תחילה לא הכרתיו. כמקודם התדפקתי גם כאן על אחד הבתים, עתה יצא לחלון גבר אחד. תחילה נבהלתי במקצת, לא ידעתי אם פניו לשבט או לחסד. ערכתי תכנית בלבי — אם אראה, כי מתכוון הוא להרע לי, אנוס ליער.

הוא שאלני מאין אני בא. ואני במתכוון לא קראתי בשמה של ולאדימרץ, אלא בשם של מקום מרוחק מכאן.

„אולי רוצה אתה לאכול משהו?" שאל הגוי.

„לא קיוויתי לחסד שכזה", אמרתי לו, „אולם אם תתן דבר־אוכל אודה לך מאוד ולא אשכח את חסדך זה לעולם".

„המתן כמעט רגע, ואני אוציא לך מיד לחם", אמר הכפרי.

שמעתי את קולה של אשתו שמטיחה דברים כנגדו — על אשר הוא מחפש צרות לעצמו ולמשפחתו. לאחר כמה רגעים יצא אלי החוצה בלבוש השינה ובידו לחם, הוא החל להסביר כיצד עלי ללכת. אולם מיד נוכח לדעת, כי לבדי לא אתמצא.

„חכה רגע", אמר לי הכפרי, „אני אצא אתך ואובילך למקום משם תהי הדרך נהירה לך."

ואמנם הביאני לאותו מקום. היה זה על הדרך ההולכת מן הכפר ז'לניצה אל הכפר פיצ'ינקי — ממקום זה הלכתי לבדי בחשכת הלילה, עד שהאיר הבוקר והגעתי לכפר־מגורי, אנדרויה. לא נכנסתי לכפר, אלא לביצה שביער ושם ישבתי כל יום השבת. ממקום שבתי ניתן לי לראות את התנועה בשדות — גויים היו עוברים ושבים, קוצרים בחרמש ועושים עבודות־שדה שונות. בערב יצאתי מן היער וניגשתי לביתו של טרופים דיאַק, גוי ישר ונדיב, לו מסרתי בשעתו חפצים שונים לשמירה, הוא קיבלני בסבר פנים טובות, נתן לי מקטורן ונעלים וסיפר מעשה שנתרחש רק אתמול בשעות הלילה באנדרויה, מעשה בחיים סליבקין, בנו של יצחק, נער כבן חמש־עשרה.

„עליך לנהוג זהירות, יקירי," אמר לי טרופים, „זהירות גם מפני ידידים. רק אתמול היה כאן בסביבה הנער חיים והוא נכנס לאחד הגויים, ידידם משכבר,

המתגורר בחוטור. האיכר האכיל את הנער והציע לו ללכת לישון באמבר שלו, ובאותה שעה הלך האיכר והודיע את דבר בואו של הנער לשוטרים האוקראינים. הם באו והוציאו את חיים ממחבואו והביאו אותו אל מרכז הכפר והושיבוהו על ספסל בחוץ וכך חיכו עד אשר יאיר הבוקר כדי למסור אותו לגרמנים. הילד נראה היה מדוכא ותשוש והם בטוחים היו, כי לא תקום בו רוח להתחמק מידיהם. אי לזאת לא היתה גם השמירה עליו קפדנית ביותר. אולי הילד עקב כנראה אחרי עירנותם של השומרים ומשמצא רגע של כושר, קפץ מן המקום והחל לרוץ, והשוטרים אחריו. ברוצו פנה לאחד הגנים, בילבל את רודפיו וכך חמק מן הגן ויצא את הכפר והגיע כנראה ליער. הנה כי, כן רואה אתה שאין בימינו לסמוך על ידידים ומצוָה לגלות זהירות".

ישבתי בביתו של טרופים עד יום ראשון בבוקר וממנו הלכתי אל גוי שני טישקו שמו, שגם הוא ידידי היה ויכולתי לסמוך עליו. אולם בבואי לא מצאתי אותו, רק אשתו היתה בבית. בראותה אותי החלה לגדפני ולקללני ולהזכיר לי עוונות — מדוע לא מסרתי לידיהם חפצים מן הגיטו. בעלה, לפי דבריה, נסע לולאדימרץ לכנסיה להתפלל. והיא, לאחר שערכה לי קבלת־פנים מעין זאת הסכימה בכל־זאת כי אעלה על עליית הגג של הרפת ואשאר שם למשך היום. עליתי על העליה וממחבואי יכולתי לשמוע היטב את שיחם של הבריות. השיחות נסבו על שוד העיירה. הלה הצליח לקחת הרבה והלה איתרע מזלו. רועד וחרד ישבתי כל היום. מסיפורו של טרופים ידעתי כי שכנו של טישקו, בבית הסמוך, היה אחד מאלה אשר תפסו אתמול את חיימק׳ה סליבקין. כלום אצליח לצאת מכאן? ניקרה בי השאלה.

לוּ היו בידי גפרורים, אמרתי שוב בלבי, אם שרוי אהיה בסכנה הרי בגפרורים יכול הייתי להצית את הבית. דיו גפרור אחד לגגות הקש של הכפר...

לעת הצהרים הביא לי ילדו של טישקו אוכל. וראיתי כי הוא מגלה כלפי השתתפות בצער. סיפרתי לו, כי ברחתי מבורות־ההרג והוא הקשיב בשים לב לסיפור. עתה אמרתי בלבי הגיעה השעה לרכוש לי כמה גפרורים. אמרתי לו, כי עיף אני מן התלאות הנוראות, אשר באוני וביקשתי ממנו, כי יעשה עמי חסד ויביא לי סיגרה לעשן. הוא הביא לי סיגרה, אולם את הגפרורים בשום פנים לא רצה להשאיר אצלי...

לעת ערב הגיע טישקו מן העיר. הוא אמר לי, כי מוכן הוא לעשות למעני את הכול ולעזור לי, הוא סיפר לי כי באחד היערות, 15 קילומטרים מאנדרויה מתגורר אחיו, ובביתו ביער אוכל למצוא מסתור בטוח, הרבה יותר מאשר כאן. הוא נתן לי אוכל והציע לי ללכת בינתים אל חורשה סבוכה, שהכרתיה יפה, מרוחקת כשלושה קילומטרים מן הכפר. בחורשה זו עלי לשבת ולחכות כל היום. הוא ילך בינתיים אל אחיו ויכשיר את הקרקע לבואי שם. חיכיתי כל אותו יום עד הערב והוא לא בא.

הלכתי אל גוי אחד מאנדרויה, אצלו הפקדתי בשעתו הרבה עורות, אך הוא

לא פתח לי את הדלת. מכאן הלכתי אל גוי אחר, זכרקו שמו, והוא קיבלני ברחמים ובאהבה. שהיתי אצלו שלושה ימים. הוא סיפר לי כי אחותי ושני בני־דודי ועוד בחורה אחת, שאת שמה לא ידעתי נמצאים אצל היערן בולסלאב זאוואדסקי. כמו־כן הודיע לי כי ממשפחת סליבקין ניצלו כמה אנשים והם מסתתרים בסביבה זאת. מכאן הגעתי אל זאוואדסקי ונפגשתי עם ניצולי משפחתי.

במשך הימים הקשים והאיומים הוכיח את עצמו זאוואדסקי זה, כי הוא אחד מחסידי אומות־העולם, בזכותו נשארו יהודים רבים בחיים ואף אני בכלל זה.

מרדכי ווייסמאַן

מיין אַנטלויפן פון די מאָרד־גריבער

(פראַגמענטן)

— — — ס'איז געווען אַ העלע־נאַכט — האַלב־חודש אלול, אין יאָר תש"ב. מיר זענען אַלע געזעסן פאַרשלאָסענע אין די הייזער, פילנדיק אַז די פאָליציי־וואַך אין דרויסן איז פאַרשטאַרקט געוואָרן. אויך פון הינטער דער שטוב זענען דער־גאַנגען צו אונדז די טריט פון די פאַטרולן וועלכע האָבן זיך אַרומגעדרייט אין גאָרטן, און פלעגן פון צייט צו צייט אַריינקוקן דורך די פאַרמאַכטע לאָדנס. מיר, די פאַרשלאָסענע אין שטוב, האָבן גערעדט נאָר וועגן טויט, יעדער איינער האָט געמאַכט זיין חשבון־הנפש. אַ סך האָבן געזאָגט תהלים וויינענדיקערהייט. אויף מאָרגן באַגינען, האָבן מיר געדאַוונט מיט אַ מנין אין בוראַקס שטוב, ביי אים אין הויז האָט זיך געפונען אַ ספר־תורה און דאָרט פלעגט שטענדיק צונויפזאַמלען זיך אַ מנין. צווישן די מתפללים איז געווען אַ ייד וואָס איז מפורסם געוואָרן אַלס אַ הייליקער, בבחינת אַ למד־וואָווניק. ס'האָבן זיך געפונען אין שטעטל וואָס האָבן געגלויבט אין אַלץ וואָס ער האָט געזאָגט. דער פאַקט קען נאָר דערקלערט ווערן אויפן געביט פון די שוידערלעכע צרות וועלכע האָבן זיך אויפגעבראַוזט אויף אונדז. צרות פון וועלכע עס איז קיין אויסוועג נישט געווען, און מענטשן האָבן אָנגעהויבן זוכן אַ שטיצע און אַ טרייסט אין איבערנאַטירלעכקייטן. דער ייד איז געווען פון די פליטים וואָס זענען געקומען מלחמה־צייט אין וולאַדימערעץ.

עס האָבן זיך צונויפגעזאַמלט ביי בוראַקן אין שטוב פיל פון די שכנים — פרויען און מענער — אַלע זענען געווען נידערגעשלאָגן און פאַרצווייפלט, די שרעק פון דעם אומקום האָט אַרויסגעקוקט פון יעדן פנים. מיט אַמאָל האָט זיך אויפגעשטעלט אָט דער ייד און האָט אויסגערופן מיט אַ קול פון באַפעל און בטחון:

„ווייבער, גייט אַהיים און גרייט אויף שבת, איך זאָג אייך אַז עס וועט געשען אַ נס!"

די השפעה פון זיינע ווערטער איז געווען אַזוי גרויס, אַז אפילו אין דעם שוידערליכן פרייטאָג וועלכער איז געשטאַנען אין שאָטן פון פאַרניכטיקונג, האָבן זיי אויפגעוועקט עפעס אַ פאַרבאָרגענע האָפענונג:

„נישט אומזיסט זאָגט ער אַזוי, מסתמא ווייס ער וואָס ער זאָגט!"

נישט ווייט פון בוראַקס הויז האָט געוווינט אַ אוקראַינישע קריסטין מיטן נאָמען

זאסיע. אין יענעם פרימארגן דערזעענדיק מיר האָט זי מיר אָנגעקוקט מיט אומעטיקע אויגן און האָט מיר אויסגעדריקט עטלעכע „טרייסט"־ווערטער:

„אָ," האָט זי געזאָגט, „אייך יידן איז גוט, אייך וועט מען לכל־הפחות באַגראָבן אין די גריבער וואָס מען האָט אויסגעגראָבן, אָבער מיט אונדז, ווער ווייס וואָס מיט אונדז וועט זיין!"

איר כוונה איז אַ גוטע געווען, אָבער ווער האָט דאַן געהאַט אַ קאָפּ צו אַזעלכע טרייסט־ווערטער?

ווען די אוקראַיִנישע פּאָליציי איז אָנגעקומען צו אונדזער שטוב און האָט אָנגעהויבן צו טרייבן אַלעמען אין דרויסן מיט קללות און געשרייען, איז שוין געווען שפּעטלעך, מיר זענען געווען מן־הסתם פון די לעצטע וועלכע זענען געטריבן געוואָרן צום זאַמל־פּלאַץ. מיר האָבן שוין פאַר דעם געהערט שיסערייען, און האָבן געזען מענטשן וועלכע לויפן אַהער־און־אַהין זוכנדיק אַ באַהעלטעניש. שטענדיק איז אין מיר געווען אַ דאַרשט צו טעטיקייט און אַקטיוויטעט, אָבער איצט האָט מיר באַהערשט אַן אַפּהעטיקייט, קיין פאַרלאַנג צו אַנטלויפן האָט זיך נישט דערוועקט אין מיר. ס'איז מיר אפילו אויפן געדאַנק נישט אַרויף צו פאַרלאָזן מיין פרוי און מיינע צוויי ליבע טעכטערלעך — איינע אַ צוויי־יאָריקע און די צווייטע אַ זעקס־יאָריקע. כ'האָב געוווּסט אַז אונדזער גורל איז אָפּגעשניטן געוואָרן, מיר זענען איצט פאַרכאַפּט אין דער פאַסטקע, און דער שטאַרקער ווילן וואָס פלעגט אין מיר ברויזן שטענדיק צו מעשים, איז ווי אויסגעוועפּט געוואָרן פון מיר.

אַרויסגייענדיק פון שטוב האָבן מיר גענומען בלויז עסנוואַרג פאַר די קינדער. יעדער איינער האָט אָנגעטאָן די בעסטע בגדים וואָס ער האָט פאַרמאָגט. פיל פון אונדז האָבן גענומען מיט זיך דעם טלית מיט די תפילין, און אזוי האָב איך אויך געטאָן. איך האָב אויך גענומען מיט זיך אַ פּושקע שוועבעלעך און אַריינגעלייגט אין טאַש — אפשר וועט מען קענען עפּעס אונטערצינדן, הגם איך האָב זיך נישט געקענט פאָרשטעלן אַן אָביעקט וואָס מען קען פון אים נקמה נעמען מיט דער הילף פון פייער פון אַ שוועבעלע.

מיר זענען געקומען צום זאַמלונג־פּלאַץ, דאָ האָט מען באַפעלט מיר זאָלן זיך זעצן. איידער מיר זענען געבראַכט געוואָרן אַהער, איז דאָ געווען עפּעס אַ שיסעריי, יידן זענען אַנטלאָפן, און אַ סך פון זיי זענען דערשאָסן געוואָרן. פון צייט צו צייט זענען געבראַכט געוואָרן נאָך יידן, וואָס מען האָט געפונען אין די הייזער. איך בין געזעסן צוזאַמען מיט מיין פרוי, מיט מיינע טעכטערלעך און מיט מיין שוויגער. מיין פאָטער איז נישט געזעסן מיט אונדז. די דייטשן, ווילנדיק צעטומלען אונדז און פאַרהוילן זייערע כוונות האָבן צעטיילט די צונויפגעטריבענע אין גרופּעס — איינע פון די גרופּעס זענען געווען די מיטגלידער פון יודנראַט מיט זייערע משפחות, צו זיי האָט אויך געהערט מיין יינגערער ברודער, וועלכער

האָט געאַרבעט אַלס באַדינער ביי די דייטשן. אויך מיין פאָטער האָט געהערט צו יענער גרופּע, צוליב דעם זכות פון מיין ברודער, גלייכצייטיק איז געווען אַ גרופּע פון פאַכמענער וואָס די דייטשן זענען מכלומרשט געווען פאַראינטערעסירט אין זייער פאַך.

פלוצלונג איז אַרויס אַ אוקראַינישער פּאָליציאַנט און האָט געזאָגט:

„ווער עס האָט פאַרבאַהאַלטן זילבער, גאָלד און אַנדערע ווערטפולע חפצים מעג גיין מיט אונדז און אַרויסנעמען דאָס פון באַהעלטעניש. די וואָס וועלן אַזוי טאָן וועלן זוכה זיין צו בלייבן לעבן".

איך געדענק נישט אויב עמעצער האָט זיך געלאָזט צורעדן צו דעם, אָבער דער ענין פון דער פאַכמענער־גרופּע האָט געצווונגען פיל פון אונדז צו זוכן אַ מיטל ווי אַזוי אַריינגערעכנט צו ווערן אין זייער מנין.

איך און מיין משפחה האָבן זיך געפונען צווישן די מינדערוווערטיקע, צווישן די וואָס זייער גורל איז פאַרניכטונג. נישט ווייט פון אונדז, איז געזעסן, צווישן די פאַכמענער בוראַקס משפחה, מיט וועלכע מיר זענען געווען זייער שטאַרק פאַרבונדן, האָבן מיר געזאָגט צו אונדזער דבורה'לען וועלכע איז אַלט געווען זעקס יאָר:

„לויף דבורה'לה און זעץ זיך אַוועק נעבן בוראַקס קינדער, אפשר וועסטו דורך דעם בלייבן לעבן...

דבורה'לה האָט אונדז געפאָלגט, און איז גאַנץ גיך איבערגעגאַנגען צו בוראַקס משפחה, אָבער לאַנג האָט זי נישט געקענט אויסהאַלטן. עס האָט זיך איר געבענקט צו טאַטע־מאַמע, און גאַנץ גיך האָט זי זיך אומגעקערט צו אונדז.

איך בין געזעסן צעבראָכן און נידערגעשלאָגן. איך האָב געטראַכט וועגן מיין פרוי און מיינע צוויי טעכטערלעך ווען איך קאָן מיט קיין זאַך נישט העלפן. איך האָב געקוקט אַרום און אַרום. איך האָב געזען די וולאַדימערעצער יידישע עדה, די פאַרמשפּט'ע אויף טויט. משפחות־משפחות זענען דאָ געזעסן, זיידעס און אייניקלעך, דורות פון יידישע ליבשאַפט און האָפנונג. איך האָב זיי געזען איינ־געשלאָסן איינער צום צווייטן מיט דער לעצטער ליבשאַפט פון פאַרמשפּט'ע צום טויט. פיל פון די אַלטע זענען געווען איינגעהילט אין זייערע טליתים זאָגנדיק קאַפּיטלעך סליחות און תהלים. נישט ווייט פון אונדז איז געזעסן ר' זליג צ'רניאַק און זיין משפחה, וועלכע איז געווען פון די פּאָפּולאַרע און בכבוד'דיקע משפחות. דאָס שטעטל איז געווען אַרומגערינגלט דורך אוקראַינישע פּאָליציי, אָבער אויפן זאַמלונג־פּלאַץ האָבן זיך געפונען אייניקע דייטשן און נישט קיין סך אוקראַינער. איך האָב שטענדיק געוווּסט אַז אונדזער ענין איז פאַרלאָרן, און איך בין כמעט קיינמאָל נישט אַנטציקט געוואָרן פון עפּעס אַ האָפנונג. און איצט נאָך מער ווי שטענדיק.

„מיר האָבן דאָך קיין זאַך נישט צו פאַלירן", האָב איך שעפּטשענדיק געזאָגט

צו אַפּאָר בחורים וועלכע זענען געזעסן נעבן מיר, איינער פון זיי איז געווען אַ פּליט פון ווארשע וועלכער האָט זיך געפונען אין ולאדימערעצער געטאָ. „אפשר איז כדאי מיר זאָלן אָנפאַלן אויף די איינציקע דייטשן און אַרויסרייסן פון זייערע הענט דאָס געווער, מיט אַ פּאָר ביקסן וועלן מיר עפּעס קענען אויפטאָן פאַר אונדזער טויט. פאַרוואָס זיצן מיר אַזוי מיט פאַרלייגטע הענט, זאָל מען עפּעס טאָן!"

גאַנץ מעגלעך אַז דאָס איז געווען נאָר סתם ריידעריי. ווידער אַמאָל האָט זיך אין מיר אויפגעפלאַקערט אַ גלוסט צו עפּעס אַ טאַט, וואָס איז פריער, אַרויס־גייענדיק פון שטוב, ווי פאַרלאָשן געוואָרן. אָן אומרו האָט מיר באַהערשט, און וויסנדיק אַז מיר האָבן נישט וואָס צו פאַרלירן און אַז עס איז קיין אויסוועג נישטאָ, האָב איך גערעדט אַזוי צו די בחורים.

אַזוי האָט זיך געצויגן די צייט ביז פיר אַ זייגער נאָך מיטאָג. זיצנדיק איינ־געבויגן צו דער ערד, פאַרכאַפּט דורך די צווייפל־געדאַנקן, תפילות און טרערן, האָבן מיר דערזען אַז עס קומט אָן צום זאַמלונגס־פּלאַץ, אַ שרעקגע דייטשן און אוקראַאינער, און גאָר גיך האָט זיך דערהערט דער שרייענדיקער־באַפעל: צו אויפשטעלן זיך און גיין פאַרויס.

איצט איז געוואָרן קלאָר אַז די הבטחות צו די צוויי אויסדערוויילטע קבוצות, די פאַכמענער, און די פאַמיליעס פון יודנראַט — זענען געגעבן געוואָרן כדי צו פאַרדרייען אונדזערע מוחות און צעטומלען אונדז. אדרבא, דווקא איצט זענען די משפחות פון יודנראַט געגאַנגען פאַרויס צום אומקום. קינדער האָבן זיך צו־געטוליעט צו זייערע עלטערן, גאַנצע פאַמיליעס זענען געגאַנגען וויינענדיק אין זייער לעצטן וועג. די יידישע עדה איז איצט געפירט געוואָרן אין דער ריכטונג פון דאָרף ז׳ולקין. גייענדיק האָב איך דאָ־און־דאָרט געזען ליגן דערמאָרדעטע יידן אויפן פעלד. דאָס זענען געווען מסתמא פון די וועלכע זענען אַנטלאָפן אין דער פרי פון זאַמלונג־פּלאַץ. נאָענט ביים וועג האָבן מיר געזען אַ מיידעלע אַ געהרג׳עטע, איך האָב נישט געוווּסט ווער זי איז, איר קליידל איז רויט געווען פון בלוט־פלעקן, און אירע אויגן זענען אויסגעגלאָצט געווען.

מיר זענען געגאַנגען אין מיטן וועג און פון ביידע זייטן האָט אונדז באַגלייט אַ וואַך — פון איין זייט דייטשן און פון דער צווייטער זייט אוקראַאינער.

איך געדענק זייער גוט, אַז פון די פאָדערשטע שורות האָט זיך פלוצלונג אַ בחור אַרויסגעריסן, און האָט אָנגעהויבן צו לויפן אין דער ריכטונג פון די פעלדער, אָבער באַלד האָבן זיך דערהערט שיסערייען און דער בחור האָט זיך אָנגעהויבן וואַקלען אין זיין לויפן און גאָר גיך איז ער אנידערגעפאַלן.

איינציקע פון דער אוקראַאינישער פּאָליציי, וואָס האָט אונדז באַגלייט, האָבן אָנגעהויבן צו רעדן צו אונדז שטילערהייט:

„איר זענט דאָך אַלץ איינס פאַרלאָרענע, איר האָט נישט וואָס צו האָפן. מיר

קומען איצט פון סאַרנע, אַלע סאַרנער יידן „שלאָפן" שוין פון לאַנג, אפשר האָט
ווער פון אייך אַ זייגער, אַ שאָד אַז דאָס זאָל פאַרלאָרן גיין, אויב עמעצער פון
אייך האָט עפעס אַ ווערטפולע זאַך, גיט דאָס אונדז אַוועק, ס'איז אַ שאָד דאָס
זאָל אַזוי סתם פאַרלאָרן גיין".

אַזוי האָבן די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן גערעדט צו מיר און צו אַנדערע
יידן, אָבער קיינער האָט זיי נישט געענטפערט. יעדע ווילע האָבן מיר געקענט
הערן דעם זעלבן נוסח, וועלנדיק אויפוועקן אין אונדז געפילן פון געוויסן און
פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר די ווערטפולע זאַכן וואָס וועלן חס ושלום פאַרלוירן גיין.

אויף מיין האַנט האָב איך געטראָגן מיין טאָכטערל חיה'לה, וועלכע איז אַלט
געווען צוויי יאָר, מיין צווייטע האַנט האָט געהאַלטן דבורה'לעס הענטעלע. מיין
גאַנצער וועזן איז קאָנצענטרירט געווען אין מיין קליינער משפחה. דער אומגליק
האָט אין מיר אויפגעוועקט דעם תמצית פון מיין ליבע צו זיי. נאָר איין תפילה
איז געווען אין מיין האַרצן, עס זאָל זיך שוין ענדיקן אונדזער וועג, עס זאָל שוין
קומען די מינוט מיר זאָלן אויסהויכן אונדזערע נשמות, צוגעטוליטע איינע צו
די אַנדערע.

אָט זענען מיר שוין דערגאַנגען צו די גריבער, אַהער זענען געקומען נאָך
דייטשן מיט מאַשין־געווער, איצט האָבן זיי געגעבן אַ באַפעל אַז די מענער זאָלן
זיך אָפּשיידן פון די פרויען, משפחות האָבן זיך איינגעקלאַמערט איינע אין די
צווייטע. מיט אייזערנע־ריטער און מיט קאַנטשיקעס האָבן זיי אָנגעהויבן שמייסן
איבער אונדז און פונאַנדעררייסן די פאַרקנוילטע משפחות, מיין פרוי האָט געשריען
צו מיר: „מרדכי, גיב מיר די קינדער, דו זעסט דאָך אַז דיין ווידערשטאַנד איז
אומזיסט".

די פרויען און די קינדער האָבן די דייטשן איבערגעלאָזן ביי די ערשטע
גריבער. אונדז האָבן זיי באַפוילן גיין ווייטער. נישט ווייט פון די גריבער, וועלכע
זענען באַשטימט געווען פאַר אונדז, די מענער, האָבן זיי אונדז געהייסן אויסטאָן
זיך הייל־נאַקעט, אויסטאָן זיך און אַוועקלייגן אונדזערע בגדים אין אָרדנונג, נאָך
דעם איז געקומען דער באַפעל צו דערווייטערן זיך פון די בגדים און איינשטעלן
זיך פינף אין אַ שורה. איך בין געשטאַנען צוזאַמען מיט מיין יינגערן ברודער
יענקעלע, און מיט מיין פאָטער. מיר זענען געווען זיכער אַז ווי מיר וועלן זיך
אויסטאָן וועט מען אונדז אַלעמען גלייך הרגענען, אָבער זייער פּראָצעדור איז גאָר
געווען אַן אַנדערע.

פינף־פינף אין אַ שורה זענען מיר שטיין געבליבן עטלעכע מעטער פון דעם
גרוב, וואָס וועט באַלד אונדזער קבר זיין. מיין שורה איז געווען פון די נאָענטע
צום גרוב. איך געדענק אַז אַ פּאָר שורות פאַר אונדז איז געשטאַנען יעקב
אייזנבערג.

„יידן, זאָל מען עפּעס טאָן, מיר זענען דאָך סיי ווי סיי פאַרפאַלענע" האָט עמעצער געשריען.

מיט אַמאָל האָט זיך געהערט פון קהל אַן אויסרוף, דאָס איז געווען דער זון פון דעם טריסקער שוחט:

„יידן זאָרגט נישט, מיר קומען אַהין ערב־שבת! יידן זאָרגט נישט!"

עס האָבן זיך שוין געהערט אַרום קולות און געוויינען אויסגעמישט מיט שמע־ישראל אויסגעשרייען. אַלס ענטפער אויף די געוויינען פון אונדזערע קדושים, האָבן די דייטשן און אוקראַינער אָנגעהויבן צו ריטשען און שילטן.

ס'האָט זיך געהערט דער באַפעל צו דער ערשטער שורה אַריינשפּרינגען אין גרוב. די גרוב איז געווען גרויס און ברייט, ביי איין עק פון גרוב איז געשטאַנען אַ דייטש מיט אַ מאַשין־געווער, די וועלכע זענען אַריין אין גרוב האָבן זיך אויס־געשטעלט איינער הינטערן צווייטן און זיינען דערשאָסן געוואָרן, מיט איין שאָס. אין דער צייט האָט שוין געוואַרט, ביים ברעג פון גרוב, די קומענדיקע שורה. אָט איז געקומען די מינוט ווען מיין שורה האָט געדאַרפט אַריין אין גרוב.

איך בין געווען דערשווידערט פון וואָס עס איז פאָרגעקומען פאַר מיינע אויגן. איך האָב נישט געוואָלט לעבן, איך האָב נאָר געוואָלט אַז דער טויט זאָל קומען אויף מיר גיך און פּלוצלונג, איך זאָל נישט דאַרפן אַ סך וואַרטן, און זען אים פּנים־אל־פּנים. ער זאָל פּלוצלונג קומען, איך זאָל נישט דאַרפן איינשטעלן זיך אין אַ שורה און וואַרטן ביז ער וועט קומען לויט אַ באַפעל. האָב איך דען געקענט פאַרווירקלעכן מיין פאַרלאַנג?

אָט שטיי איך שוין ביים ברעג פון גרוב, אויף דעם אָרט פון וואַנען מען שפּרינגט אַריין אינעווייניק. אָט זע איך שוין נעבן מיר דעם דייטש, מיט זיינע פאַר־קאַטשעטע אַרבל, מיט זיינע מערדערישע־שיכורע אויגן. אָט זע איך שוין זיין אויסגעשטרעקטן פינגער צו מיר, וועלכער מאַכט אַ סימן, באַוועגנדיק זיך ווי אַ בויגן פון אויבן אַראָפּ, דאָס הייסט אַ ווינק מיטן פינגער וואָס זיין פּירוש איז: שפּרינג!

בלויז מיט אַ מינוט צוריק האָט געטליעט אין מיר, אַ נישט קלאָרע מחשבה ווי אַזוי צו שטאַרבן פון אַן אַנדערן טויט, און נישט ווי זיי ווילן, מיט אַ מינוט צוריק האָב איך נאָכגעטראַכט עטוואָס צו טאָן, און איך האָב קיין עצה נישט געפונען. און דווקא איצט אין דער לעצטער מינוט ווען דער פינגער פון דעם דייטש האָט זיך אַ באַוועג געטאָן צו שפּרינגען אין גרוב, אין דער מינוט ממש, האָט מיר ווי אַ פייערדיקער רויט אַ שמיץ געטאָן אַ געדאַנק, אַן אויסטערלישער, געבאָרן אין דער שרעקלעכער מינוט, אַ געדאַנק נישט קיין לאָגישער, נאָר עפּעס אַ פּלוצלונגדיקער־שמיץ פון אַ ווילדן אָדער אַ משוגע'נעם אינסטינקט, און ער האָט מיר אָנגעוויזן וואָס צו טאָן; דורכרייסן די שורה פון דער וואַך און געהרג'עט ווערן

באַלד אויפֿן אָרט, געהרג׳עט ווערן ווי אַ אויפשטענדלער, וועלכער אַנטלויפט, און נישט אויספילנדיק זייער באַפעל — דורכרייסן זיך, און געהרג׳עט ווערן לויפנ־דיקערהייט פון די גריבער, און נישט אין גרוב.

און אַזוי איז טאַקע געווען — אַנשטאַט אַריינשפרינגען אין גרוב, לויט זיין פינגער־באַוועגונג, האָב איך זיך אַ ריס געטאָן אויף רעכטס מיט אַלע כוחות, ווי דורך אַ משוגעת־אַטאַקע, איך בין דורכגעלאָפן דעם קליינעם דיסטאַנס וואָס איז געווען צווישן איין פּאָליציאַנט און דעם צווייטן, און בין געלאָפן אין דער ריכטונג צו די קוסטעס פון וואַלד וואָס זענען געווען נישט ווייט פון די גריבער, איך האָב געהערט דעם קול פון שיסן נאָך מיר, דעם פייף פון די קוילן, איך בין געלאָפן ווי אָן אַן אָטעם. נאָר איין געדאַנק האָט אין מיר געטליעט, אַז איך לויף שוין אַזוי נאָכן טויט, איך בין שוין געווים דערהרג׳עט געוואָרן און פונדעסטוועגן לויף איך נאָך לויפן.

אַזוי בין איך אָפּגעלאָפן נישט קיין גרויסע שטרעקע און איך האָב זיך שוין געפונען צווישן די בוימער פון וואַלד. אַלץ טיפער און טיפער בין איך געלאָפן אין וואַלד. אַ מינוט האָב איך זיך אָפּגעשטעלט, און צו מיין גרויס איבעראַשונג איז מיר קלאָר געוואָרן אַז איך בין נישט טויט. נאָך מער פון דעם — איך בין אפילו נישט פאַרוואונדעט.

אַ פונק פון לעבן און האָפענונג האָט זיך אין מיר אָנגעצונדן, אַ גלוסט צו בלייבן לעבן, כדי צו מקיים זיין אַ גרויסע שליחות, איך מוז בלייבן לעבן, כדי צו דערציילן וואָס מיינע אויגן האָבן דאָ געזען. גאָר גיך האָט דער ווילן באַקומען אַ ממשות׳דיקייט פון פּלענער און קאָמבינאַציעס ווי אַזוי צו שיצן זיך.

די מינוטן אין וועלכע דער פאַרבאַהאַלטענער אינסטינקט האָט מיר געיאָגט, זענען שוין פאַראיבער, איצט האָב איך באַוווּסטזיניק באַשלאָסן גיין וואָס טיפער און טיפער אין וואַלד. נאַקעט ווי אין דעם טאָג פון מיין געבורט, בין איך געגאַנגען צווישן די בוימער. פון דער ווייטן האָב איך דייטלעך געהערט די שיסערייען פון די מאָרד גריבער. — — —

יוסף פייגלשטיין

להשיב־מלחמה

להתגורר משפחות יהודיות מעטות בכפר אוקראיני גדול, הרחוק מישוב יהודי; להתערות בקרקעו ובד־בבד לשמור על הויה יהודית מופלגת, על חיי מסורת ומצוה, ועל כבוד עצמי עד כדי יחס של אהדה והערכה מצד השכנים שאינם בני־ברית — דבר זה לא היה מן הקלים כל עיקר. רק מי שניחן בתכונות לשם כך — באמונה עמוקה, בכוח יזמה, בתושיה ובידיעה כיצד להתהלך עם הבריות יכול היה לעמוד בכך. על שני עיקרים מצווה היה יהודי בתנאים אלה — לעמוד על הנפש ועל קרקע המציאות היום־יומית. ובשעת הצורך — אף להשיב מלחמה. נדמה לי כי אבי, אהרן פייגלשטיין ז״ל, הוכיח את עצמו כי אָמנם ניחן הוא בסגולות אשר הזכרתי לעיל...

בכפר־מולדתנו

הכפר דובאָ היה כפר מולדתנו, ואבא עוסק היה בצרכי הציבור של יהודי הכפר. ביתנו גדול היה והוא שימש מעין פונדק לכל עובר־אורח. משולחים, מגידים, שליחי „החלוץ״ וסתם עניים, היו מוצאים אצלנו משען־לחם ומשען־מים ואף מקום לינה. חנות־המכולת, עבודת־השדה־והגן, ומשק בעלי־החיים — היו עיסוקיה של משפחתנו. אביו של אבא, סבי, בצלאל פייגלשטיין, היה מן „החטופים״, הוא נחטף בהיותו ילד בן 7 ועשה עשרים־וחמש שנים בשירות הצבא הצארי, והוא גם מן המתיישבים היהודים הראשונים בדובאָ. גם אבא היה חיילו של הצאר, כשבע שנים עשה בקסרקטיניו, אי־שם במזרח הרחוק, על הגבול הסיני.

ארבעה רחובות היו בדובאָ — הנה־כי־כן ספק עיירה וספק כפר. כ־20 משפחות מנתה האוכלוסיה היהודית בכפר, מאה נפשות בקירוב. ביתנו היה בית גדול עם הרבה חדרים ואחד מהם שימש כבית־כנסת לתפילת יום־יום ליהודי המקום. בימים הנוראים — בראש־השנה וביום־הכיפורים — היו מתכנסים כאן גם היהודים מן הכפרים הסמוכים, כדי להתפלל בציבור, ואז היה מגיע קהלם לכמה וכמה מנינים.

גם סניף זוטא של „החלוץ״ ושל „השומר־הצעיר״ היה במקום ובלילות היה הנוער מתאסף ומנעים את זמנו בשיחות על ארץ־ישראל ועל העליה אליה, על חיי העבודה וההגנה. ענין זה של עבודה והגנה היה דבר טבעי בשביל יהודי דובאָ, שכן רובם יהודים חסונים ושרשיים, אנשי־עבודה וכוח. בשירה ובריקודים היינו מבלים את מסיבות נשפינו. נשפי־שיר אלה לא נשאו, מן הסתם, חן בעיני המוכתר

של הכפר. ולילה אחד, כטוב לבנו במסיבת רֵעים, בשבתנו על המרפסת בבית קוֹבזאַלוֹ, הופיע פתאום המוכתר ועמו משמשיו שנתקראו „דיסיאַטניקים" והחלו לנפנף במקלותיהם כלפינו ולצרוח:

„לישון, תלכו לישון, יהודונים ארורים שכמוכם!"

מיד נתעורר אליהו פייגלשטיין, שהיה מנהל הסניף של „החלוץ", והנחית מהלומת אגרוף בפני המוכתר. הלה התמוטט ונפל ועתה השתערו שאר הבחורים על ה„דיסיאַטניקים", בני לויתו של המוכתר, ואף הם ספגו מכות נאמנות והתפזרו לכל עבר. היה בכל זאת חשש, שמא יבקשו לעשות בנו נקמות בשל כשלונם, לפיכך חימַשנו את עצמנו במקלות עבים ובאַלות ונתייצבנו כמשמר־הגנה ליד כל בית יהודי.

הכפר דובאָ שכן מצפון לולאדימרץ, כ־30 קילומטר הרחק ממנה. מכל עבריו מוקף היה הכפר ביצות גדולות, מתוכן מזדקרות היו גבעות חוליות. היערות כיסו שטחים עצומים מסביב, יערות־עד, ובהם מקומות שרגל אדם לא דרכה שם. בשטחים הנמוכים והרטובים צמחו עצי עלים — ערבות, לבנים, אלונים וצפצפות, ובמקומות הגבוהים והיבשים, עצי מחט — ארנים ואַשוחים. הנהר סטוּבלו נמצא ממערבו של הכפר ולעת הפשרת־השלגים היו אפיקיו מתמלאים מי־שטפונות וגשריו היו נעקרים ונגרפים בזרמים. רק בימות החורף הקרים, כשהכול היה מתקשה וקופא, נתאפשרה הכניסה לשטחי הביצה והיער. לשם היו באים בעונה זו סוחרי עצים רבים ועובדי־יער וכורתים את העצים על־מנת לשלחם כרפסודות אל עבר פינסק ובריסק והלאה מזה. הפרנסה היתה, איפוא, מצויה והיהודים חיו כאן ברוָחה. הדברים אמורים עד למלחמת־העולם השניה. מעתה נשתנו הענינים, השינוי כבר בא עם הכיבוש הרוסי ובעיקר, עם הפלישה הנאצית.

הרוסים עם צאתם קראו לנו להיספח אל שיירותיהם הנסוגות ולעזוב את הכפר, אולם אבא שהיה קשור מאד למקום, אמר:

„לאָן ננדוד לעת זקנה?"

גם עתה, כמו תמיד, באו הרבה יהודים אל ביתנו להתייעץ מה לעשות וכיצד לנהוג ואבא שב וחיוָה את דעתו:

„אני את חיי כבר חייתי", אמר „אולם אתם הצעירים חייבים לברוח מכאן".

רבים מאלה, שהיו בעלי משרות אצל הסובייטים, התעוררו ונסעו עם הנסוגים. הגויים מן הכפר בילא, שהיו ידועים, גם בעתות שלום, כרוצחים וחמסנים, הריחו עתה את ריח השוד. וכבר התהלכו שמועות כי כנופיה מזוינת מכפר זה מסתתרת מאחורי דובאָ ומתכוננת לביזה. באותו יום נשתהתה אצלנו יחידה רוסית, חיל־מאסף־ונסוג, ודבר זה הניא את רוצחי בילא מלהיכנס מיד לכפר, אולם עם צאתם של החיילים הרוסים נכנסו הגויים והחלו מיד במלאכתם.

„ילדים, אין מה להישאר בבית, קחו את כלי־העבודה ונצא לשדה", אמר אבא,

„בשדה, בזמן העבודה, לא יכירונו". אבא הסתיר במקום־מבטחים את ספר־התורה וכולנו יצאנו לשדה לעבוד; כביכול נוצרים הננו מתושבי הכפר. מן השדה ראינו את מעשיהם של הגויים, מזויינים בכלי־נשק היו עוברים בכל בתי היהודים ועושים כבתוך שלהם. בשובנו מן השדה, עם צאת הכנופיה, מצאנו ספרי־קודש קרועים, כלי־בית שבורים ומנותצים. כרים וכסתות חתוכים ונוצותיהם מפוזרות סביב־סביב.

משנכנסו הגרמנים ונתכונן שלטון משלהם, כלומר: משהוקמה משטרה, ששוטריה היו השקצים המקומיים, החלה פרשת־עינויים חדשה — תחילה עבודות־כפיה. היהודים היו נשלחים לכפר חינוץ' לכריתת עצים וחטיבתם. שני בחורים חייבים היו לכרות ולחטוב 16 מטרים מעוקבים עצים. — זאת היתה המכסה ליום־עבודה, ומי שלא עמד בכך אָנוס היה לעבוד ולו עד יום המחרת, ללא הפסק, עד שמילא את מבוקשם. אחר־כך נצטווינו לחפור בורות לשם הטמנת תפוחי־אדמה. אזכור כי יעקב־שמואל, השוחט של הכפר, שהיה יהודי חלוש, לא יכול היה לעמוד בעבודה זו, כדרוש, והוא נתנסה בעלבונות רבים. ניגש אליו הגרמני, המשגיח, העיף מראשו את כובעו וצינָה עליו לשאת את תפוחי־האדמה בכובע. באורח זה היתה אָמנם העבודה קלה יותר, אולם ההשפלה והעלבון גדולים היו.

המשטרה האוקראינית בדובאָ מנתה כ־20 שוטרים, בראשותו של עלוקת־הדמים, סאמאָן פאנטשוק. כבכל המקומות הוחל גם כאן בסימון היהודים על־ידי סרט לבן, עליו מצויר מגן־דוד, ולאחר מזה על־ידי הטלאי הצהוב. היהודים, שהיו להם סוסים, נצטוו לשרת את המשטרה כעגלונים ולהסיעם למקומות שונים. אני עצמי מסיע הייתי בעגלתנו וסוסינו את השוטרים השיכורים, בעיקר לאָרכו של הנהר סטובלו, בו היו מטילים רימונים, כדי להמם את הדגים ולצודם. הסוסים היו משתוללים מקולות הנפץ ואני, נער כבן שש־עשרה, מצווה הייתי להחזיקם ברסן, בעת השתוללותם. תענוגם של השוטרים היה לראותני נגרר על־ידי סוסינו הנבהלים לבלי עצור־כוח לבלמם.

זכור לי ליל־שבת אחד. בשבתנו אל השולחן נשמעו פתאום דפיקות בדלת ואף קולו של פאַנטשוק. משפתחנו את הדלת נכנס הוא עם כמה שוטרים ופקד על אבא, כי ירתום את הסוסים ויסיעם אי־אָן. אולם אבא ענה לו בתוקף, כי רק את הסוסים מוכן הוא לתת, אך לא להסיעם, כיוָן ששבת עכשיו. אבא החל להפציר ולהסביר, כי שומה עליהם לגלות בכל זאת יחס אנושי ולהתחשב ברגשותיו ובאמונתו של הזולת. אולם סאמאָן זעק, כי זו היא פקודת הגרמנים, ואין הוא רוצה לשמוע שום תירוצים. אבא קם וניגש אליו ואמר, בלשון תקיפה שאינה משתמעת לשתי פנים, כי אף אחד מבני הבית הזה לא יסיע אותם בשבת; יוכלו רק להוציאנו מתים מן הבית, אך לא להיות עגלוניהם בשבת. דבריו של אבא היו נמרצים והחלטיים כל־כך, עד כי פאַנטשוק ביטל את רצונו ויצא מן הבית.

אבא היה, בדרך־כלל, יהודי טוב־לבב, נדיב ואיש־חסדים, אולם יחד עם זאת

יהודי גאה ותקיף. ונזכר אני עתה בסיפוריו ממה שעבר עליו בימי חייו. מעשה אחד אָפייני לו, הריהו הסיפור כיצד הגן, בשרתו בצבא הרוסי על טירון מסכן, שאחד הסמלים התעלל בו. מעשה, שהוא נענש בשל כך בשלושה ימי מאסר, אך גם הסַמל לא יצא זכאי, והועבר לפלוגה אחרת. אותו טירון לא שמע את השפה הרוסית ולא הבין את הפקודות שניתנו ויום אחד החליט הסמל להתעלל בו התעללות מיוחדת במינה — לבדוק את לשונו, כדי להינכח, כביכול, מדוע אין היא מדברת רוסית. הוא פקד על הטירון להוציא את הלשון לבדיקה. משהוציאה, תפסה הסַמל באצבעותיו והחל למשכה, הטירון התעוות בעינויים נוראים, אולם אף אחד מבין החיילים לא קם להגן עליו, עד שאבא קפץ ממקומו, הסתער על הסַמל, תפסו בגרונו והחל לחנקו. עתה הרפה כמובן מן הטירון, אולם אבא עמד בשל כך בפני בית־דין ונענש עונש סמלי בלבד, כינן שכל החיילים העידו לזכותו.

פרשה לעצמה היתה פרשת המסים והארנוניות שהוטלו על ולאדימרץ ואנו מצווים היינו להשתתף בהם. מבחינה אדמיניסטראטיבית שייכים היינו ליודנראט של ולאדימרץ ואבא היה כעין בא־כוח של היודנראט והאחראי כלפיו. אל ביתנו היו מביאים את מכסות הכסף והזהב, הבגדים וחפצי־הערך. ושליחים מולאדימרץ היו באים ליטול את כל אלה; הנה־כן שותפים נאמנים היינו למנת־הייסורים של קהילת ולאדימרץ, לפני שהועברנו לגיטו שלה. כך עבר החורף של 1941.

עם בוא האביב של 1942 יצאה עלינו גזירת הגיטו — רוב יושבי דובאָ, היהודים, נצטוו לעזוב את הכפר ולעבור לגיטו ולאדימרץ. זקנים, צעירים, טף ונשים, נתכנסו ליד ביתנו ומכאן עשו את דרכם ברגל לולאדימרץ. כל אחד רשאי היה לשאת אתו מטען של עשרים קילוגראם בלבד. אני נשאתי קמח בשק. אחי יעקב נשא גריסים ואת אחותי שרהל׳ה, אבא נשא עמו צרור ספרי־קודש ואת ספר־התורה. ספר תורה זה, סיפור לו משלו. החלו לכתוב אותו בראשית המאה העשרים. בשל סיבות שונות היתה מלאכת הכתיבה נפסקת מדי פעם, אבא היה בין היוזמים והמארגנים את המשך הכתיבה — מלחמת־העולם הראשונה והפרעות שלאחריה, עיכבו את הכתיבה, ורק בשנות העשרים חגגו את סיום כתיבתו של ספר־תורה זה.

הולכים היינו אט־אט ונחים מדי פעם. גויים עמדו בצידי הדרך וליוונו בקולות צחוק וגידופים. ורק דיאצ׳וק אוברקו ואחיו דיאצ׳וק אנטון — שהיו באַפטיסטים, השמיעו כלפינו דברי ניחומים והשתתפות בצער.

בגיטו ולאדימרץ

לפני שקיעת החמה הגענו לולאדימרץ, כל משפחה כבר ידעה באיזו דירה עתידה היא להתגורר, משפחתנו התאכסנה בביתו של ראובן ביידר. אבא נקרא ליודנראט ונבחר להיות נציגם של יוצאי דובאָ. למחרת יום בואנו נשלחתי לכבוש

מספוא ב„גרלניה". כשבועיים ימים עבדתי במקום זה. המשגיח, רוסי ששמו היה ואַניה, התעלל ביהודים, התאַנה להם והיכה אותם. חודש ימים לאחר מכן נשלחתי לעבוד באנטונובקה. היתה זו עבודה מפרכת בהקמת הגשר, שנהרס על־ידי הרוסים בעת נסיגתם. גוררים היינו קורות־ענק, אולם מנת האוכל שניתנה לנו היתה מנת־רזון־ורעבון. בבוקר טה בקופסה ובצהרים, איזה נזיד מקליפות של תפוחי־אדמה ומים, עם פרוסת־לחם יבשה. רבים מאתנו כוחותיהם תשו וחלו מחוסר התזונה ומעינויי העבודה. גם אני נחלשתי מאוד ויום אחד תקף אותי עלפון בעת העבודה, ראשי נסתחרר עלי ורגלי פקו. שוב לא יכולתי להמשיך בעבודה. ניתנה לי תעודת־מחלה ונצטוויתי לשוב לולאדימרץ. יצאתי לדרך, אולם פחדתי לעשותה ברגל. עמדתי לא רחוק ממחנה־העבודה וחיכיתי. והנה נזדמן גוי עם עגלה והסיע אותי כברת דרך גדולה. את שאר דרכי עשיתי ברגל, עד שהגעתי באפיסת כוחות לולאדימרץ, וימים אחדים שכבתי חולה.

באותו זמן נצטווה היודנראט לספק עובדים, היודעים את עבודת החקלאות, ולשלחם לאחוזה. מאחר שרגיל הייתי בעבודות השדה, נשלחתי עם עוד בחורים לעבודה זו. לעובדים אלה ניתנו תעודות למועד של שמונה ימים. מקץ שמונת הימים חייבים היינו לחדש את אישור התעודות. העבודה היתה כאן מגוונת — חרישה וזריעה, קציר והשקאה — מעלות השמש ועד שקיעתה.

היינו כאן חבורה של כמה וכמה בחורים. זכורים עמי פנחס שליפאק ופנחס סליבקין בן־משה, אברהם סוסל ואחיו ראובן סוסל, בחור אחד ששמו היה חיים ושם משפחתו נשתכח ממני. אָשר שליפאק, אליעזר דיק, אָשר גוז, אייזיק הנפח מן הכפר אוז׳ירו, פנחס סליבקין הקטן, ורחל מטיקוביץ.

כל בוקר יוצאים היינו ברגל לעבודה. רעבים היינו בדרך־כלל ובעברנו ליד שדה־הקמה קוטפים היינו את השבלים שליד הדרך ומזינים בהן את נפשנו. חלקת השדה שליד הדרך היתה איפוא, קני־קש בלבד. באחוזה אוכלים היינו מכל הבא ליד, — ובעיקר ירקות למיניהם. במתכוון יוצא הייתי לעבודה נעול־מגפים, כשמכנסי נתונים בתוכם. באורח זה ניתן לי למלא את בתי־המכנסים והמגפים גרעיני שיפון או חיטה ולהעבירם הביתה. גרעינים אלה היו נטחנים במטחנת־יד ומשמשים אוכל־נפש. הייתי כמעט המפרנס היחידי של הבית.

לאחוזה היו באים מפעם לפעם גרמנים, כדי לבדוק את מהלך־העבודה, ומצווים היינו לנהוג זהירות רבה. אי לזאת החלטנו לבוֹר לנו דרך חדשה בלכתנו לעבודה ובשובנו הביתה, ולא ללכת עם השדה ששיבליו קטופות היו בצדי הדרך. משום החשש כי יחשדו בנו ויענש.

כבר עמדנו בחודש אָב. פשטו שמועות על קהילות יהודיות שנטבחו, והחרדה היתה גדולה. בדרך־כלל היתה אחדות בין חבורת העובדים באחוזה. השתדלנו לעזור זה לזה כמיטב יכלתנו. גני הפירות כבר הבשילו והיינו נוטלים במשיכה

תפוחים ואגסים ומזינים את עצמנו. יעקוב, הגוי המשגיח על העבודות, היה איש־סגולה, נדיב לב ואציל. הוא השתדל להושיט לנו את עזרתו ולהקל עלינו, ככל שידו השיגה.

„קחו ואכלו, מכל אשר תשיגו", היה אומר, „השתדלו רק שאיש לא יראה אתכם בכך, מפני שאין אתם צריכים לפחד!"

בימים האלה משוחחים היינו בכמה יהודים שברחו, ביום הטבח מן העיירה סטיפאן והסתתרו ביערות. יהודים אלה נתפסו והובאו למשטרה בולאדימרץ וכאן עמדו בעינויים קשים עד שהוציאו את נשמותיהם. הנערות שעבדו כמשרתות בחדרי המשטרה סיפרו, כי יום אחד היו רצפות החדרים מלאות כתמי דם ואברים כרותים ושסועים מושלכים היו עליהן.

עברו ימים וכבר עמדנו בחודש אלול, והחלו להגיע הידיעות הנוראות על בורות־קבר שחפרו בדרך לז'ולקין. זוכר אני כי מפעם לפעם היינו מדברים על בריחה, אולם נשמעו דעות כי מעשה מעין זה יסכן לא את הבורחים בלבד, אלא בראש־וראשונה את משפחותיהם בעיירה — אשר תהיינה מעתה אובייקט למעשי נקם מצד הגרמנים. בימים אלה הושמעו גם דעות על הצתת העיירה, לפני שהגרמנים עושים בה כלה.

את דבר חפירת הבורות שמענו לראשונה מפי יעקוב, המשגיח, שהיה ידידו הטוב של פינחס שליפאק. באותו בוקר עבדנו יחד בניקוי כרוב ופינחס שליפאק אמר:

„חברה, עלינו לברוח, בין כך ובין כך יהרגו את כולנו, נציל לכל הפחות את עצמנו".

בשעה זאת סיפר לנו את הדברים ששמע מפי יעקוב. למחרת עבדנו בנפרד. בגיטו התרבו הידיעות והחרדות. המבוכה והדכאון הקיפו את הכול. שוב התעורר אבא כמו בעת נסיגת הרוסים ואמר:

„ילדים, אתם צעירים, אני ואמא כבר זקנו, וגורל כל היהודים יהיה גורלנו, אולם עליכם הצעירים לעשות מעשה ולהציל את עצמכם".

הוא דיבר אלי ואל אחי יעקב, אולם בעיקר מכוונים היו דבריו אלי, כינן שעבודתי באחוזה זימנה לי אפשרויות־בריחה.

„עליכם להציל את עצמכם, עליכם לעמוד על הנפש, לכל הפחות לנסות בכך. אין לך במה להתגונן אתה אומר? הרי סכין יש בבית. קח עמך סכין ונסה לברוח".

כה היו דבריו בעיקר אלי ואף אל יעקב. באותו בוקר, לפני שיצאתי לאחוזה, נטלתי אמנם סכין ותחבתיו במגף. אמא נתנה לי כמה מטרים בד, בו עטפתי את עצמי. לבשתי חליפה טובה, ועליה את בגדי העבודה כרגיל; ברגעים האחרונים הושיטה לי את סידורי הקטן ואת התפילין שלי. נפרדתי בדמעות ובנשיקות מבני המשפחה ויצאתי לאחוזה. סבור הייתי כי לא אשוב עוד הביתה.

באותו יום סודרתי לעבוד בהובלת זבל. באחוזה ובסביבתה לא יכולת לחוש שום שינוי מיוחד... בצהרים צילצל הפעמון — אות להפסקת העבודה. העמדתי את

הסוסים והלכתי לרפת, מתוך כונה להסתתר בה ואחרי־כן לברוח. לבי הלם בי מתוך התרגשות. בעליית־הגג של הרפת רבות היו אלומות־התבואה. התכנסתי בינותן. ספיקות הטרידוני, אם להישאר ברפת, או לא. בסופו של דבר ירדתי מן העליה וחזרתי לעבודה. יעקוב המנהל פגשני ושאל היכן הייתי זמן רב כל־כך? אמרתי לו כי שכבתי באחד המקומות ונתפסתי לתנומה. עבדתי עד הערב ויחד עם כל בני החבורה חזרתי לגיטו.

משראוני בבית פרצו הכול בבכי.

„למה חזרת, מדוע לא ברחת, בני, מה זה עשית?" קרא אבא, מתוך יאוש נעכר.

כל הלילה לא עצמנו עין, הכול עמדו דרוכים ליד החלונות והביטו החוצה, מבעד לחרכי התריסים. פתאום נשמעה יריה, לאחר מכן נתברר, כי אחד השכנים יצא בלילה לחצר, ירו בו והרגוהו. היה זה בחור כבן 30. לימים סופר כי נשלחו כמה בחורים להביאו לקבורה והבחורים התנפלו בדרך על השוטר שליווה אותם, לקחו את נשקו וברחו...

שוב הזהירני אבא, כי לא אשוב לגיטו וכי אנצל את שעת־הכושר ואברח.

חבורה אחת

גם היום היתה מלאכתי הוצאת זבל. עבדתי יחד עם אייזיק מאוז׳ירו. כבר הגיעה שעת הצהרים, אכלנו ירקות חיים, נחנו כלשהו וחזרנו לעבודה, אולם חשנו, כי משהו מתרחש בחצר ואין הענינים כתמיד. ראיתי כמה בחורים מסתכלים לצדדים, כמתכוננים לעשות איזה מעשה; בידיהם החזיקו את כלי־העבודה. הנה הם מתחילים להתקרב, משום־מה לתעלה שמובילה ליער. משהו אינו כאן רגיל, אמרתי בלבי, עודני מהרהר בדבר ופתאום רואה אני, כי הם מתחילים לרוץ, כי יעקוב המשגיח עומד בצל אחד העצים, שלוב ידים, ומסתכל אי־אָן.

„אייזיק," צעקתי, „בוא ונברח מכאן, מה אנחנו עומדים ומחכים, החברה כבר מסתלקים!"

התחלנו לרוץ אל עבר היער והקילשונים בידינו. רצנו על־פני שדה קצור, שדה־שלף. ברוצי פניתי אחורה וראיתי כי יעקוב עודנו עומד ומביט כמקודם... לא אָרכו הרגעים וכבר היינו על סף היער. כאן השגנו את החבורה. העמקנו מרחק ניכר בתוך היער ופתאום פקדו סוסל ושליפאק כי נשב כולנו.

„אחד מאתנו מוכרח להיות המדריך או המפקד, שאם־לא־כן לא נוכל להתקיים כאן". אמר סוסל.

פנחס סליבקין שהכיר היטב את הסביבה נבחר למורה־הדרך. סוסל ושליפאק היו המפקדים. משימתנו היתה, ראשית להתרחק מולאדימרץ וללכת לטיקוביץ, כדי ללוות לשם את רחל. בטיקוביץ נמצא אחיה יעקב־בר, שחמק לפני שבוע ימים מן הגיטו, בעזרתו של גוי אחד. פינחס הסביר לנו, כי יהא עלינו לחצות דרך ראשית

ואת מסילת־הברזל. אחר־כך נצטרך לפנות שמאלה, עד לאנדרויה. ראשון הלך פינחס ואחריו כל השאר, בריווח של כמה מטרים זה מזה ומתוך שמירה על קשר עין.

תחילה עברנו בזהירות את מסילת־הברזל, ואחר־כך חצינו את הדרך המובילה לאוז׳ירו. היינו חבורה מוזרה, מי בקלשון ומי במגרפה, מי באת או סתם מקל.

היה זה יום ה׳ בשבוע. עם חשכה הגענו לחוטור שבקרבת הכפר אֲנדרויה, ליד ביתו של זאוואדסקי. לא נכנסנו לבית אלא ישבנו בחורשת־הביצה, שבקרבת מקום. פינחס הלך לביתו של זאוואדסקי, להשיג דברי אוכל בשבילנו. לאחר זמן לא רב הוא חזר ובידו שני דליים, דלי עם תפוחי־אדמה ודלי עם כרוב.

החרדה, כי בריחתנו תביא, חס ושלום, למעשי נקם, ולרצח משפחותינו, היתה גדולה. אחדים מאתנו ישבו ובכו חרש. החלטנו לפנות אל זאוואדסקי ולבקשו, כי יגש מחר לולאדימרץ ויודיענו על מצב־הדברים.

כל הלילה ישבנו בחורשה הטובענית. אשתו של זאוואדסקי הביאה לנו אוכל ובכתה אתנו. למחרת יום ו׳ יצא זאוואדסקי, כבקשתנו, לעיירה ובערב הוא חָזר ועמו הבשורה האיומה על רצח יהודי ולאדימרץ. הבכי היה עכשיו כללי. זאוואדסקי החל לדבר על לבנו ולנחמנו... ניחם ובכה, כאחד.

„אתם צעירים, אמר זאוואדסקי, „אל תפול רוחכם, אתם חייבים להישאר בחיים. היאוש, הוא השונא הגדול שלכם, עליכם להיאָבק... אני אעזור לכם תמיד, ויימצאו עוד אנשים אשר יעזרו.״

הוא נפרד מאתנו בנשיקות ובדמעות, הוא נתן לנו גפרורים, שני דליים, מכונת־גילוח, סבון ועוד מצרכים שונים.

עשינו את דרכנו ביער ארנים. מצאנו גרגרים שחורים, גרגרים אדומים ואף פטריות. העמקנו הלוך והעמק בין העצים וערכנו מדורה. שוכבים היינו מסביב למדורה, ראשו של האחד על רגליו של השני. — שכיבה שהיה בה כדי לחמם אותנו כלשהו. אחד מאתנו נשאר ער כדי לשמור על האש. באותו בוקר חלצתי את מגפי בלכתנו, ולרוע מזלי דרכתי על אחד השרשים החדים שהיו טמונים בגבב היער, רגלי נפצעה פצע עמוק והדם שתת. קרעתי את חולצתי ועשיתי מן הקרעים תחבושות. הייתי הולך עתה האחרון בטור — הולך ומדדה. עברנו כ־15 קילומטרים וכבר קרובים היינו לטיקוביץ. כל אנשי החבורה נשארו ביער ופנחס סליבקין עם שליפאק הלכו ללוות את רחל ולהביאה אל אחיה, שהסתתר בכפר.

הם חָזרו והביאו עמם כמה חולצות ושאר מצרכים. במקום זה ישבנו כמה ימים. תחילה היו עמנו רק שני סכינים, לאחר מכן הביאו הבחורים מן הכפרים סכינים נוספים.

לילה אחד יצאו שני האחים סוסל, פינחס סליבקין ושליפאק לטיקוביץ, כרגיל. אנחנו, שכבנו מסביב למדורה, ואני הייתי באותה שעה שומר האש. פתאום הגיעה לאזני שעטה של אנשים רצים. מיהרתי להעיר את הבחורים... ראינו, כי ראובן סוסל בא במרוצה ובידו רובה ואחריו רץ שליפאק. בהגיעם אלינו, נבהלו עוד יותר

בהינכחם לדעת כי סליבקין וסוסל אברהם לא הגיעו עדיין. „מן הסתם תפסו אותם". אמרו הם בדאגה.

הם ישבו חיורים ליד המדורה וסיפרו מה שנתרחש בכפר וכיצד השיגו את הרובה. בלכתם באפילת הלילה ברחובו של הכפר, ובתוך התעלות שהיו מצדיו, השגיחו באיש אחד העומד ליד עץ ורובה בידו. הם התקרבו אליו כדי טוח של זניקה והתנפלו עליו משני הצדדים. סוסל וסליבקין נאבקו עמו ואילו הם נטלו את הרובה, והחלו לברוח וכך הגיעו ראשונים ליער... לאחר שעה קלה הגיעו גם פינחס סליבקין ואברהם.

סוסל ישב אל המדורה והרובה בידו והחל להתאמן בפתיחת הבריח ובסגירתו. בפתחו את הבריח נפלו שני כדורים לתוך האש ונתהוותה יריה. איש לא נפגע, אולם אבידת הכדורים היתה בעינינו אבידה גדולה מאוד באותה שעה.

יום אחד בשבתנו ליד המדורה, שמע סוסל צעדים ביער ומיד השגיח באיש אחד המהלך ונעצר, מקשיב ובוחן, כאילו חיפש משהו. סוסל הודיע לנו מיד על הענין. נערכנו במערך „קרבי" והתחלנו להתקרב אליו מכל הצדדים. בעמדנו במרחק קטן ממנו פקדנו עליו להרים את הידים, בדקנו אותו היטב ומצאנו אצלו סיגריות, סבון, טבק, סכיני־גילוח. הוא היה מלובש במעיל צבאי וסיפר לנו כי הוא מן הכפר בישליאַק, וכי ברח מפני הגרמנים, כיון שאיננו רוצה לשרתם. לדבריו, הגיעתהו השמועה, כי ישנם כאן יהודים והוא בא למצוא אותם ולהושיט להם את עזרתו. הוא סיפר כי ידוע לו מקום, בו אפשר להשיג נשק. הראה לנו תעודה המאַשרת כי הוא מבישליאַק.

שמענו את כל דבריו היפים והמלבבים ובכל־זאת החלטנו לשמור עליו היטב. לפנות־ערב נשמעה בקרבת מקום נגינת הרמוניקה, ההולכת ומתקרבת. ראינו כי מיטיבנו, רוח צהלה נכנסה בו והוא קם וביקש לתת שריקה, התלהב ואמר:

„אלה הם החברה שלי, גם הם יבואו לעזרתכם".

וכבר ביקש לשים את אצבעותיו בפה לשם שריקה, אולם סוסל קפץ והנחית מכה על ידו ואמר:

„אם תשרוק אהרוג אותך במקום".

„אלה החברה שלי", אמר ,האורח' שלנו „אתם יכולים לסמוך עלי; את ראשי אתן אם יגעו בכם לרעה".

„אני הורג אותך מיד!" אמר סוסל, בתקיפות, „אם תעז לעשות משהו שלא בהסכמתנו, תהא כאן קבורתך."

מיהרנו להתרחק מן המקום ואתנו גם „האורח". הלכנו בכיוון הפוך, מכיוונה של המנגינה, הדרך היתה קשה, אולם מיהרנו להתרחק. קול ההרמוניקה נתרופף והלך.

לאחר שהעמקנו הרבה ביער, ישבנו לשם מנוחה קצרה והתייעצות, מה לעשות

עם הגוי הזה, מישהו אמר כי יש להרוג אותו, בכל־זאת החלטנו לשלחו לחפשי. שוב קמנו והמשכנו דרכנו. ומשהתרחקנו כברת־ארץ רבה אמר אליו סוסל:

„אנחנו משחררים אותך, ורשאי אתה ללכת אל אשר תבקש, אולם זכור, כי מקום מגוריך ידוע לנו, ואם תעשה דבר כלשהו לרעתנו, משפחתך תשלם בחייה בעד מעשיך. שני בחורים ליוו אותו כברת דרך, להרחיקו מבני החבורה, ומשחזרו אלינו התרחקנו הלוך והתרחק בתוך היער העבות והעמוק."

בואו של הגוי אלינו וכל הכרוך בענין זה, נפרש עלינו כצל. נוכחנו לדעת כי הסכנות רבות גם ביער ואף יותר ממה שתיארנו. נשארנו עתה ללא מטרה. תחילה היה כל מבוקשנו לברוח, דבר שעורר אותנו למעשים, עכשיו עמדנו ביער הגדול אל נוכח התלאות הנוראות והיום־יומיות של הסתיו המתקרב. רוחנו ירדה. עובדת היותנו חבורה לא הקלה עלינו, אלא הכבידה. היו בינינו אשר דימו כי בהיותם לבד ייטיבו למצוא מקלט. כל אחד חיפש לו דרך אחרת. הצעתי היתה כי נלך לסביבות דובּאָ. סוסל ושליפאק אמרו שיש ללכת אל כפר הקרוב יותר לולאדימרץ. אייזיק אמר שיש ללכת לסביבת אוז׳ירו. וסליבקין הציע כי נלך לאנדרויה...

לילה אחד נפרדתי מאנשי החבורה ופני מועדות היו לכפר מולדתי, דובּאָ. הלכתי הלוך וצלוע, נשען על מקלי עשיתי את דרכי, במגפי הסכין ובכיסי סידורי הקטן ונרתיק התפילין. חייב הייתי לעבור ליד הכפרים ראַדישוֹב וחינוץ׳. היתה זו משימה קשה מאוד, כך נדדתי עד שהגעתי אל חוטור אחד, ממזרחו של כפר דובּאָ. עמד כאן ביתה של פולניה אחת, מכירה, שהיתה אלמנה והתגוררה עם בנה, אדאם אוטשקובסקי, חברי לבית־הספר. נכנסתי לאמבר שלהם, לבלי הודיע דבר, הסת־תרתי היטב בין האלומות הרבות ונרדמתי תרדמה עמוקה. התעוררתי מקול חבטות המוריגים בעת מלאכת הדיש. היה זה חברי לשעבר אַדאַם, שעבד בתוך האמבר. ממקום סתרי קראתיו בשמו והוא נתבהל מאוד ולטש אלי עינים של בעתה. ירדתי אליו וסיפרתי לו מכל המוצאות אותי וביקשתיו כי יושיט לי את עזרתו.

„נכון אני לתת לך את מגפי כתגמול וכן את חליפתי הטובה, אמרתי לו".

ההצעה שלי היתה, כי לאחר שאמצא מקום ביער אבוא רק בלילות ללון בחצרו, לסעוד את לבי בכמה תפוחי־אדמה ותו לא. למראית־עין נתקבלה הצעתי על ידיו, וכמה ימים מילא את הבטחתו. אולם מעתה משתדל היה חברי משכבר להתחמק מפגישה עמי, ואת דלת הבית הייתי מוצא תמיד נעולה בפני, לבי ניבא לי כי סכנה אורבת לי: אולי נושא הוא את נפשו לתשלום רב יותר ויודיע על הימצאי למשטרה?

ערב אחד באתי אל ביתו, הסתתרתי בין הערוגות שבגינת החצר, סמוך לדלת, וחיכיתי לבואו. בשעה מאוחרת בערב הגיע, ובהתקרבו לדלת קמתי פתאום לפניו ושאלתיו מדוע מתחמק הוא ממני ומפר את ה„חוזה" שלנו? הוא התחיל לגמגם ולדבר על הסכנה הכרוכה בכל הענין הזה והשמיע את דעתו, כי איטיב לעשות אם אתרחק מן המקום הזה, שלא לסבך את עצמי ואף אותו. חיש־מהר פתח

הוא את דלת ביתו ונעלה בפני. נשארתי בחוץ, קודר ומיואש, אך יחד עם זה גם מלא מרירות וזעם תוסס. התחלתי להכות בדלת, לצעוק ולקלל, אך הדלת נעולה היתה. רצתי מכאן אל החלון שמסגרתו מהודקת היתה לקיר במסמרים מאונקלים. הסיתי את המסמרים הצדה והוצאתי את החלון ממשבצתו וקפצתי לתוך הבית. אמו נתבהלה והחלה ליילל ולצעוק. אני צעקתי לעומתה, כי לא אצא מן הבית, אם לא ישיבו לי את החליפה והמגפים. אולם חברי לשעבר נתעקש ולא השיב לי דבר, רק פניו הקודרים אמרו מזימות רשע.

פתאום הבינותי שמצבי זה, מצב מסוכן, וכי עלי למהר ולהסתלק מכאן. באחת מפינות הבית ראיתי זוג מנעלים של גומי, מיהרתי לחטוף אותן, ויצאתי מן הבית.

עיף ומאוכזב הייתי ולא ידעתי אנה אני בא. היו אתי כמה קופסות גפרורים, קדירה של חומר, הסידור, התפילין והסכין. הסביבה היתה ידועה לי היטב. הרחקתי לכת כמה קילומטרים מן הכפר והגעתי אל סף יער של עצי ערבה סבוכים, יער שהיה מובדל מן הכפר על־ידי ביצה גדולה. לעתים רחוקות מאוד יכולת לפגוש כאן בן־אדם, פרט לימות החורף כשהביצה היתה קופאת והמעבר בה לא היה כרוך בסכנה. כאן, בתוך היער הסבוך, מעבר לביצה, הקימותי סוכה קטנה מענפי העצים. ולידה ערכתי את המדורה שלי, בת־לויתי הנאמנה בימי המצוקה הנוראים. בלילות הייתי יוצא לשדות הכפר ומביא משם את שללי — תפוחי אדמה, גזר, סלק ואפונים. בקדירה שלי הייתי מבשל את תבשילי.

כחדשיים ימים עשיתי ביער זה ובבדידות איומה זו. ראיתי כי סדר הזמנים מתבלבל עלי, לא יום, לא חודש ולא שבת, וכבר בימים הראשונים לשבתי כאן הבינותי כי אסור לי להיקלע למצב־תוהו מעין זה. התחלתי איפוא לערוך לוח משלי. כל יום הייתי מקפל את קצה הדף של הסידור ובצאתי מן המקום מצאתי כי 43 דפים מקופלים בו, את הלבנים שלי הייתי מרתיח בקדירה ומכבס אותם באורה זה. מגודל הייתי פרע ונראיתי כחיית יער מוזרה מלוכלכת ושורצת כינים.

ערב אחד, לאחר שכבר קראתי בניגון דווי את פרקי התהילים, כמנהגי יום־יום, ניצנצה בי איזו הרגשה, כי מישהו מבני משפחתי נותר בחיים ועלי להיכנס לכפר דובאָ ולחקור בענין. בשבתי ליד אש־המדורה ניצנצה בי המחשבה, חיש מהר החלטתי להגשים את מחשבתי. כיביתי את המדורה, צררתי את המיטלטלין המעטים והדלים ויצאתי לדרך, אולם בהגיעי אל סף הביצה ובהיכנסי בה כדי לעברה נתקדרו השמים וגשם עז החל להינתך, נרטבתי עד מוח עצמותי ואני בתוך הביצה האיומה, ובתוך האפלה. שוקע ברגלי, באדמת היון, שיני נוקשות וגופי רועד, היו כבר ימי הסתיו המאוחרים ואני, לבושי דל וקל. גם כיוון הדרך אבד ממני. לשוב ליער לא יכולתי, הגפרורים רטובים היו ולא הייתי מצליח לערוך מדורה.

בשארית כוחותי הגעתי למקום גבוה יותר וכאן מצאתי מעמד. ואף יכולתי להתחמם כלשהו ע"י ניתורים ונפנוף ידים. למזלי נפלה באותה שעה דליקה בכפר —

אחד האמברים עלה באש וכך נתגלה לפני הכיוון הנכון. יצאתי איכשהו מן המקום והגעתי אל השדות, ובחשכת הלילה נכנסתי לדובּאָ. הלכתי מכאן לביתו של רומאַן מאַיֶלניק, כפרי שהיה ידידו הטוב של אבי. דפקתי על החלון, והדלת נפתחה לפני. לא הכירוני, אולם משנודע לבני־הבית מי אני, נתרגשו כולם עד דמעות וגילו רצון כן ואנושי לעזור לי. ראשית לקחו מספרים גדולים, בהם גוזזים את צמר הכבשים, וגזזו את שערותי, נתנו לי מים חמים לרחצה והחליפו את בגדי. כאן נודע לי כי אחי יעקב וגיסי, ברוך פלדמן, ניצלו אף הם ונמצאים בסביבה הזאת.

על־פני עליית התנור חיממתי את עצמותי הקפואות, שהיתי אצלם יום תמים. ועם ערב נפרדתי ממיטיבי. לבי אמר לי כי אחי נמצא מצפונו של הכפר, מקום־שם רבים היו המשקים של המתיישבים הפולנים, הכפרי דאָמיניק יאכימובסקי הראה לי את המקום ביער, בו מצאו יקירי מסתור.

הפגישה עם אחי היתה נרגשת ואין בכוחי לתארה, וכאן החלה פרשה ארוכה של נדודים, קרבות ומחלות שעברו עלינו.

סביבה זו של דובּאָ היתה מצויינת בשביל לוחמי־גרילה פארטיזאנים. היערות העבותים והעמוקים, והביצות הגדולות שימשו מחסום בפני התקפתם של הגרמנים. 8 קילומטרים מאחרי הנהר סטובלו ביער־קדומים עבות, מצאה לה מושב חטיבתו של שיטוֹב. חטיבה, בה נמצאו לוחמים יהודים. אחד מהם שהצטיין בעוז־רוחו ובמעלליו הנועזים היה פינחס שליפאק, חברי לבריחה מן האחווה בולאדימרץ. לשעבר מפקדה של חבורתנו הקטנה. צפונית מן הכפר, בואך לפינסק נמצאה יחידה שנקראה מיסורא, ואשר מנתה כמה מאות לוחמים. בחסותה נמצא מחנה של יהודים מבוגרים, ואף ילדים, ניצולי הגיטאות שבסביבה. כ־30% מן הלוחמים האלה היו יהודים ואחד המפקדים המהוללים, ששמו נתפרסם למרחוק היה אפרים באַקלטשוק, בפיקודו עורכים היו גיחות־פתע והתקפות למיניהן על מחנות הגרמנים בולאדימרץ ובסביבה.

לא פעם יצאו הגרמנים עם משרתיהם, עושי־דברם האוקראינים, לערוך מצודים על חטיבה פרטיזאנית זו וללא הצלחה.

מבין תושבי דובּאָ הנוצרים נודע באותם ימים לשמצה הגוי טימאָפי סטרֶלה. פעם בהובילו זבל, השגיח טימאָפיי כי בשדה משוטט ילד יהודי. מניצולי ולאדימרץ היה הילד. תשוש עד מאוד היה. טימאָפיי תפס אותו וקשרו למוטות העגלה וביקש להסגירו לגרמנים, שהיו מהנים כל „צייד" מעין זה בתגמול ניכר. בכל זאת הצליח הילד להתחמק ממנו ולברוח. הוא הגיע באחד הימים לחטיבת מיסורא וסיפר על מעשיו של הגוי מדובּאָ. עוד באותו לילה, ליל היוָדע הנבלה, יצא אפרים באקלטשוק עם כמה לוחמים אל הכפר, תפסו את טימאָפיי והביאוהו למפקדה הפרטיזאנית ולאחר משפט קצר, בו הודה במעשיו, הוצא להורג.

עתה, בהיותי בין הפרטיזאנים נודע לי על מעשיו הנוראים של מפקד־המשטרה האוקראיני בדובאָ, סאָמאָן פאנטשוק. היה זה אחד הרוצחים צמאי־הדמים. הוא וחבורת שוטריו אף השתתפו בטבח יהודי ולאדימרץ. ביום בו גורשנו מכפר־מולדתנו ערך הוא את כלולותיו, גירוש היהודים היה, כדבריו, יום חג בשבילו, למקום מגוריו איוה הרוצח את שני בתינו הגדולים שנתיתמו מבעליהם החוקיים. האמברים והמחסנים שלנו שימשו לו ממגורות לאוצרות־החמס והביזה שאגר. הנה־כן דימה הוא להיבנות מחורבננו הגדול. מתושבי הכפר נודע לנו באותו זמן, כי ביום הטבח בולאדימרץ פקד הוא על השוטרים הכפופים לו, כי ישימו לב ועין על יהודי דובאָ במיוחד, שלא יתחמק ושלא יינצל מהם אף אחד. לאחר יום־הטבח הוכיחו החישובים שלו ושל חבר־מרעיו, כי משפחתו של אהרן פייגלשטיין לא נמצאה בין המובלים להרג. המרצח לא נח ולא שקט ואירגן כנופיית שוטרים שיצאו לחפש אחרי בני משפחתנו — ב„גרלניה" חיפשו ובביתו של ביידר — בעליות־הגג ובמרתפים. כל בני משפחתנו, פרט לאלה שהצליחו לברוח, נתגלו על־ידיהם במקום סתרם ולאחר עינויים מרובים הובלו לבורות־ההרג ונרצחו.

גם כאן נכנס אפרים באקלטשוק למסע־נקם והוא אירגן משלחת חשאית לתפוס את המרצח. המשלחת הגיעה אמנם ל„ביתו" והצליחה להפתיעו וליטול את נשקו ולהכניעו. חברי המשלחת נוכחו לדעת כי הבית מלא היה רכוש־יהודי שדוד — מכונות־תפירה, בגדים למיניהם, פרוות וכדומה. אך עלה בידו של סאָמאָן להערים על הפרטיזאנים ולהימלט, באותו לילה הוא סיפר להם, כי בבית הקרוב מוסתרים כמה וכמה זוגות מגפים ואם יש ברצונם, מוכן הוא להובילם למקום כי יקחום. מגפים טובים היו בימים ההם ובתנאי היער ההם, מצרך שובה־לבו של כל פארטיזאן, יצא עמו, איפוא לויק „דער זאַמראַטשינער", לוחם יהודי נועז, להובילו לאותו מקום. שאר הפארטיזאנים נשארו על משמרתם. בהגיעם לבית, כאמור, התנפל סאָמאָן על לויק והחל להיאבק עמו מתוך רצון להוציא את הרובה מידיו, שני הכוחות היו שוים — והמאבק היה נמרץ ומר — בשיניים ובצפרניים. לויק החל לקרוא לעזרה. וסאָמאָן הצליח בשעת התפתלותם על האדמה, להוציא את הבריח מן הרובה ולברוח, רובהו של לויק היה עתה חסר־תועלת והמצוד נכשל..

אולם במצוד השני שנערך, בו השתתף אפרים באקלטשוק גופו, נתפס סאָמאָן, בבית חמותו — בקתה קטנה וצדדית בה היה מסתתר. בלילה, בעת שנתו נתפס, ופסק המוות הוצא בטבורו של הכפר.

שלושה ימים היתה גויתו מוטלת ברחוב ותושבי הכפר פחדו לגשת ולקבור אותה, — אימת הפרטיזאנים נפלה בימים ההם על כל הסביבה. באיזור זה הוסיף לפעול גם פינחס שליפאק. הוא היה מפקדה של פלוגת־סיירים. שמו הילך אימים על משתפי־הפעולה ורבים היו מעשי גבורתו. הוא נפל בקרב עם כנופיות האוקראינים.

זמן רב נמצאתי ביער יחד עם אחי, רבות הן התלאות אשר עברו על שנינו — מחלות, רעב ומצוקות לאין־ספור. יחדיו נכנסנו לחטיבה הפרטיזאנית בסביבות פינסק. עם שחרור אזורינו על ידי הצבא האדום עברנו יחד קורס צבאי בן־חדשיים ונשלחנו לחזית. השתתפנו בקרבות הכבדים לשחרור פינסק, בריסק, ריגה וליד ליבאווא נפצענו שנינו באותו שבוע ממש. מעתה נותקנו זה מזה — ועקבותיו של אחי אבדו ממני למשך שנים רבות. רק בשנת 1958 נודע לי כי אחי נשאר בחיים.

גאָלדע ליכטיג־קוזיול

אין מערדערישע הענט

(פראַגמענטן)

— — מיר האָבן נישט געוווּסט וואָס עס קומט פאָר אין אַנדערע יישובים. ביי אונדז האָט מען אָנגעהויבן מאָביליזירן די יידן אויף צוואַנגס־אַרבעט. ווייבער און מיידלעך זענען געשיקט געוואָרן צו קלייבן קאַרטאָפל פון די גריבער, אין וועלכע זיי זענען געווען פאַרבאָהאַלטן אין די ווינטער חדשים. פאַרן ענדיקן די אַרבעט פלעגט דער פאָליציאַנט אונטערזוכן יעדן איינעם, אויב מען האָט נישט פאַרבאַהאַלטן חס ושלום אַ פאָר קאַרטאָפל. ביי אַזאַ אונטערזוכונג האָט מען איינמאָל געפונען ביי פייגעלע וואַקס אַ פאָר קאַרטאָפל, און פאַר דעם איז זי געשלאָגן געוואָרן זייער אכזריותדיק. איך זעלבסט האָב אויך ווייטער געאַרבעט אין שפּיטאָל, דער הויפּט דאָקטאָר איז יעצט געווען אָסטאָפּענקאָ וועלכער איז אַמאָל נאָר אַ פעלדשער געווען, און האָט זיך גערעכנט פאַר אַ שטילן קריסט. יעצט האָט ער אַנטפּלעקט זיין אמתדיקן פּרצוף, — איינער פון די גרעסטע צוררים און העצער. נישט איינמאָל פלעג איך ריידן מיט פאָלאַ באַס, און מיר פלעגן זיך וווּנדערן ווי אַ מענטש קען זיך אַזוי פאַרמאַסקירן.

די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער און ערגער. — הונגער און שרעק. די אָנפירער פון קהל פלעגן פון צייט צו צייט מכריז זיין אויף באַזונדערע תפילות און תעניתים. מען האָט הימלען געריסן און געוואַרט אויף אַ נס, אָבער דער נס האָט זיך נישט באַוויזן, עס זענען שוין דערגאַנגען שרעקלעכע ידיעות פון אַנדערע שטעטלעך, וועגן אויסראָטונגס־אַקציעס. עס האָט זיך אָבער נישט געוואָלט גלויבן. איין טאָג זענען געקומען פון שטעטל אָליק צוויי יידן און זיי האָבן דערציילט אַז אַלע אָליקער יידן האָט מען אויסגעהרגעט, און נאָר זיי האָבן באַוויזן צו אַנט־לויפן. „ראַטעוועט זיך, ווייל אויך אייער פאַרניכטונגס־טאָג קומט אָן, די מערדער וועלן זיך באַגיין מיט וולאָדימערצער יידן ווי מיט אַלע יידן", האָבן זיי אונדז געוואָרנט.

בליץ־שנעל האָט זיך פאַרשפּרייט די שרעקליכע בשורה אין שטעטל. אַלע האָבן שוין געוווּסט פון אומגליק, טראָץ דעם האָבן מענטשן געזוכט עפּעס טרייסט־דערקלערונגען.

„עס איז נישט מעגלעך, אַז סתם אַזוי האָט מען אויסגעהרג'עט די אָליקער יידן, מסתמא האָבן זיי זיך אויפגעפירט נישט ווי מען דאַרף". אַזוי האָבן געטענהט און

דערקלערט די גלויביקע אָפּטימיסטן, אָבער צום סוף זענען זיי אויך געקומען צום אויספיר אַז נישט צופעליק ראָט מען אויס די יידן אין יעדן אָרט, נאָר אַלעס איז באַשטימט לויט אַ סיסטעם און אַ פּלאַן.

מענטשן זענען יעצט אַרומגעגאַנגען ווי שאָטנס. אַלע האָבן שוין געוווּסט אַז אונדזער סוף איז נאָענט. פיל פון אונדז האָבן געזוכט עצות ווי אַזוי צו אַנטלויפן און ראַטעווען זיך. עס האָט זיך אָבער נישט געפונען קיין חכם וואָס זאָל קענען אַן עצה געבן.

צוויי וואָכן פאַר אונדזער אויסראָטונגס־טאָג האָט מען מיר אַנטזאָגט פון מיין שטעלע אין שפּיטאָל. אין דער צייט בין איך געשיקט געוואָרן, ווי אַנדערע, אין אַנטאָנאָווקע, אַרבעטן ביי דעם בריק וואָס מען האָט געבויט אויפן טייך. פון פינצטער ביז פינצטער האָבן מיר געאַרבעט. מיטאָג צייט פלעגן מיר באַקומען אַ ביסל זופּ, אַ געמיש פון מעקענע מיט וואַסער. ווען עס האָט געלויכטן דער מזל און ער האָט געפונען אין דער זופּ אַ קאַרטאָפל, איז גאָר גליקלעך געווען. די אויפזעער זענען דאָ געווען דייטשן. אַכט טעג האָבן מיר דאָ געאַרבעט.

איינמאָל אָוונט־צייט, האָט מען אונדז אָנגעזאָגט אַז מאָרגן פרי מען אונדז אָפּ צוריק אין וולאַדימערעץ. מען האָט אונדז געציילט און פאַרשלאָסן אין וואַגאָנעס. אַ געפיל פון אונטערגאַנג האָט אונדז באַהערשט. מיר האָבן געוווּסט אַז דאָס איז אונדזער לעצטע וועג. פיל פון אונדז האָבן געוואָלט שפּרינגען דורך די פענצטער... ווען מיר זענען אָנגעקומען אין וולאַדימערעץ האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און געפירט אין שטאָט. אייביק וועל איך נישט פאַרגעסן דאָס בילד ווי אַזוי מיין פאָטער האָט מיר דערזעען און האָט אויסגערופן צו מיר:

„מיין טאָכטער, פאַרוואָס ביזטו נישט אַנטלאָפן, מען האָט דאָך שוין קברים אויסגעגראָבן פאַר אונדז, פאַרוואָס ביזטו צוריקגעקומען?"

איך האָב ביטער געוויינט און אים געענטפערט:

„ניין, טאַטע, איך האָב נישט געקענט אַנטלויפן. צוזאַמען מיט אייך וועל איך גיין, מיט אייך צוזאַמען".

האַרצרייסנדיקע געשרייען האָבן זיך געטראָגן פון אַלע הייזער. נישט קיין נסים האָבן זיך באַוויזן און נישט קיין האָפנונגען האָבן געלויכטן. איינער האָט געפרעגט דעם צווייטן: פאַרוואָס? פאַרוואָס זענען מיר אַזוי געשטראָפט געוואָרן. ביז היינט קומען מיר צו חלום יענע שרעקלעכע איבערלעבונגען. ביז היינט וויין איך אין מיינע חלומות יענעם געוויין וועלכן עס איז אוממעגלעך צו שילדערן. מיין פאָטער איז אַרומגעגאַנגען אין יענע טעג אָנגעטאָן אין זיין ווייסל קיטל און איינגעהילט אין זיין טלית. מיר האָבן געוויינט, און אונדזערע מערדער האָבן זיך געפרייט. נעכט פון שיכרות און הוליאַנקעס, זענען געווען פאַר זיי יענע נעכט.

מיר האָבן שוין געוווּסט אַז מאָרגן איז אונדזער לעצטער טאָג. ביי אונדז אין

שטוב האָבן זיך צונויפגעקליבן אַלע פון אונדזער פאַמיליע. מיר האָבן זיך געזעגנט איינער פון צווייטן, מיר האָבן געבעטן איינער ביי דעם צווייטן סליחה און מחילה פאַר די זינד וואָס מיר האָבן נישט געזינדיקט. ביי אונדז אין שטוב האָט זיך יעצט געפונען מיין שוועסטער חוה, איר מאַן און זייערע דריי קינדער: מאָטעלע, דבורה'לה און פריידעלע וועלכע איז געווען אַ עופע'לה, נאָר צוויי וואָכן אַלט. איך בין צר געגאַנגען צו איר וויגעלע. מיין האַרץ איז אין מיר צעריסן געוואָרן. מיין שוועסטער האָט איינגעוויקלט איר פיצל־קינד אין אַ קאָלדרע און האָט געוויינט צו איר:

„זיי מיר מוחל מיין קינד. דו האָסט דאָך נישט באַוויזן אפילו די וועלט צו זעען. נישט איך בין שולדיק אין דעם"...

דער גרויסער יינגל איז אַלט געווען נאָר 6 יאָר. ער איז צוגעגאַנגען צום אַלמער, און האָט אָנגעטאָן איין בלוזקע אויף דער צווייטער און האָט געזאָגט:

„דורך עטלעכע בלוזקעס וועט אפשר די קויל מיר נישט דערהרגענען".

ווי שווער עס איז מיר צו שרייבן די שורות. איך וויל אָבער אַז די תמימותדיקע ווערטער פון אונדזערע אומשולדיקע טייבעלעך זאָלן אייביק נישט פאַרגעסן ווערן. מיין שוועסטער, שבע, מיט אירע צוויי קינדער — איר זון נתנאל וועלכער איז דער־מאָרדעט געוואָרן, און זייער טאָכטער דבורה'לה וואָס האָט זיך געראַטעוועט. מיין שוועגערין רחל מיט איר זון משה'לה, און אויך די משפחה בוראַק, און די משפחה שוואַרצבלאַט, די אַלע האָבן זיך געפונען ביי אונדז אין שטוב. זייערע לעצטע ווערטער זענען געווען, ווי עפעס אַ באַשווערונג, אַז מען זאָל אייביק נישט פאַרגעסן וואָס עס האָבן אונדז געטאָן די צוררים, און אַז ווער עס וועט בלייבן לעבן זאָל נקמה נעמען פון זיי.

אָט האָט זיך אָנגעהויבן דער אַרויסטרייב פון די הייזער. אָט זענען מיר שוין געקומען צו דעם אָרט וואָס האָט זיך גערופן „די לינקעס". מיר זענען אַרומגערינגלט געוואָרן דורך אוקראַינישע פאַליציי. נייגעריקע גויים זענען געקומען צוקוקן זיך אין אונדזער גרויסן אומגליק. דייטשן זענען ווייניק געווען, אָבער דער כוח פון ווידערשטאַנד איז אין אונדז דערשטיקט געוואָרן.

יעצט האָבן די מערדער אָנגעהויבן אויסרופן, אַז יעדער וואָס איז אַ פאַכמאַן זאָל זיך שטעלן אָן אַ זייט. מיט דעם האָבן זיי געוואָלט זאָגן אַז די פאַכלייט וועלן בלייבן לעבן; און דאָס איז נישט אַנדערש געווען ווי נאָר, צו צעטומלען אונדז. אַ שטופעניש און אַ צוזאַמענשטויסונג האָט זיך אָנגעהויבן אויפן פלאַץ. פיל־פיל האָבן געוואָלט אַריינגערעכנט ווערן צווישן די פאַכלייט. דער דייטש האָט אויס־געשאָסן, כדי צו מאַכן אָרדענונג. די פאַרשיידענע פאַליציי לייט האָבן אויך אָנגע־הויבן שיסן. די שרעק און צעטומלעניש אויפן פלאַץ איז גרויס געוואָרן. אַ סך האָבן אָנגעהויבן לויפן פון פלאַץ. אויך איך האָב אָנגעהויבן לויפן נישט וויסנדיק וווּהין, צוזאַמען מיט מיר איז געלאָפן מיין שוועסטערס טאָכטער וועלכע געפינט זיך יעצט אין ישראל. מיר זענען דערלאָפן צו אַ פעלד פון קאַרטאָפל, און האָבן זיך

פֿאַרבאַהאַלטן צווישן זייערע גראָז־קוסטעס. דאָרט זענען מיר געלעגן אַ גאַנצן טאָג. דאָס איז געווען אפשר אַ קילאָמעטער ווייט פֿון די מאָרד־גריבער. מיר האָבן געהערט די געשרייען פֿון אונדזערע קדושים, און די שיסערייַ קלאַנגען. מיר האָבן נישט געגלויבט אַז מיר וועלן בלייבן לעבן. מאָרגן וועט אויך אונדזער גורל זיין טויט און פֿאַרניכטונג, האָבן מיר געטראַכט. אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר דאָ געלעגן. פֿרי־באַגינען זענען מיר אַרויס פֿון פֿעלד און האָבן זיך אריבערגעגנבעט אין וואַלד. אויפֿן וועג האָט אונדז באַגעגנט אַ גוי און האָט צו אונדז געזאָגט:

„אומזיסט פֿאַרבאַהאַלט איר זיך, מיר וועלן אייך נישט פֿאַרזאָרגן מיט עסנוואַרג. מען וועט אייך אויסכאַפּן ווי די הינט. אויב איר ווילט וועל איך אייך דערציילן וואָס עס האָט שוין פּאַסירט מיט די וולאדימערעצער יידן”.

ער האָט דערציילט דעם שרעקלעכן אמת ווי אַזוי מען האָט פֿונאַנדערגעטיילט ווייבער פֿון מענער, ווי אַזוי מען האָט אַלעמען אויסגעטאָן הויל־נאַקעט, און געשאָסן. ווי אַזוי מען האָט אַ סך קינדער צוזאַמען געוואָרפֿן לעבעדיקע אין די גריבער און ווי מען זיי מיט גראַנאַטן צעריסן. אַ סך פֿון די יידן, האָט ער געזאָגט, זענען לעבעדיקערהייט באַגראָבן געוואָרן, אפֿילו יעצט קענט איר נאָך זעען ווי די ערד פֿון די גריבער טרייסלט זיך. — מיט עפּעס אַ מערדערישע תאווה־דיקייט, האָט ער אונדז דאָס אַלץ דערציילט...

נישט קיין מענטשן זענען מיר געווען נאָך דער בשורה וואָס מיר האָבן געהערט, נאָר וואַנדערנדיקע שאָטנס. ווי שאָטנס האָבן מיר אַרומגעבלאָנקט אין וואַלד... באַקאַנטע שקצים האָבן אונדז געטראָפֿן און האָבן צוגענומען פֿון אונדז אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט. שיך און קליידער. זיי האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט דעם, און האָבן באַפֿעלט מיר זאָלן דאָס אַלץ טראָגן אין שטאָט. איך האָב זיך דערמאָנט אַז ביי מיר זענען פֿאַרבאַהאַלטן 30 רובל געלד. איך האָב זיך אָנגעהויבן צו בעטן ביי זיי, און אויפֿוועקן אין זיי אַ ביסל רחמנות. נאָכדעם ווי איך האָב זיי אַוועקגעגעבן דעם סכום געלט האָבן זיי אונדז אָפּגעלאָזט און זענען אַוועק.

יעצט האָבן מיר פֿאַרשטאַנען אַז קיין רעטונג איז שוין נישטאָ פֿאַר אונדז. מיר האָבן באַשלאָסן אַז מאָרגן גייען מיר אין וולאַדימערעץ און גיבן זיך איבער אין די הענט פֿון די דייטשן. מיר זענען פֿאַרפֿראָרענע געווען, הונגעריקע און דערשלאָגענע. מיט אונדז איז אויך געווען טייבל, די טאָכטער פֿון יוסף דער אַנדרויער, אויף אירע הענט האָט זי געטראָגן אַ פּיצל־קינד וואָס האָט נישט אויפֿגעהערט צו וויינען. — — —

— — — חדשים און יאָרן האָבן מיר געוואַנדערט אין די וועלדער — — —

— — — וולאַדימערעץ און אַנדערע שטעט זענען שוין באַפֿרייט געווען. דער פֿראָנט איז שוין געווען הינטער קאָוועל. מיר זענען שוין געווען אין רוסישן ראַיאָן.

אפשר אַ וואָך צייט זענען מיר געגאַנגען ביז מיר זענען געקומען אין ראַפּאַלעווקע.

דאָ איז מאָביליזירט געוואָרן מיין ברודער לייבל, און מיט אים אַנדערע מענער, און זענען געשיקט געוואָרן אויפן פראָנט. דאָס האָט אונדז אַ סך צער פארשאַפט. מיר זענען דאָך אַזוי וויניק געבליבן!

מיר האָבן זיך דאָ צוזאַמענגעקליבן דערשלאָגענע רעשטלעך פון וולאַדימערעץ, און מיר האָבן באַשלאָסן פאָרן אין אונדזער געבורטס־שטאָט. יענעם טאָג האָבן מיר אַלע געפאַסט. און גלייך ווי מיר זענען געקומען אין שטעטל זענען מיר געגאַנגען באַזוכן די קברים פון אונדזערע טייערע.

די הערצער זענען ווי פאַרשטיינערט געוועזן. דער וואַלד אַרום אויסגעהאַקט און די גריבער־קברים זענען פאַרוואַקסן געוועזן מיט גראָז. דריי גרויסע און ליידיקע גריבער. ווייל די דייטשן האָבן אַרויסגענומען די קערפּערס, כדי צו פאַרמעקן די שפּורן פון זייער פאַרברעך. מיט אַמאָל האָט זיך דער קוואַל פון אונדזער געוויין געעפנט. אונדזערע געשרייען האָבן הימלען געריסן. מיר זענען אַרומגעלאָפן פון איין גרוב צום צווייטן, מיר האָבן געקושט זייער זאַמד, און אים פייכט געמאַכט מיט אונדזערע טרערן. פאַרוואָס זענען מיר אַזוי געשטראָפט געוואָרן? האָבן מיר געשריען צו די פאַרשלאָסענע הימלען...

מען האָט אונדז דערציילט אַז אין אייניקע גריבער, האָבן וועלף זייערע נאָרעס געמאַכט. ביינער פון פאַרשיידענע אברים האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אויפן פּלאַץ. מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ גרוב, דאָס אַלץ צוזאַמענגעקליבן און געבראַכט צו קבר־ישראל. מיר האָבן אַלע קדיש געזאָגט. און ווידער האָט זיך אונדזער געוויין געהערט אַרום און אַרום. נישט ווייט פון אונדז זענען דורכגעפאָרן רוסישע זעלנער אויף זייערע מאַשינען. זיי האָבן געהערט אונדזערע געשרייען, און האָבן אונדז קיין זאַך נישט געפרעגט. זיי האָבן דאָך גאַנץ גוט געוווּסט די סיבה פון אונדזער געוויין. זיי האָבן אָפּגעשטעלט זייערע מאשינען, ביי דעם פּלאַץ, און אַ לאַנגע צייט זענען זיי געשטאַנען און געוויינט מיט אונדז צוזאַמען.

צעבראָכענע און שטרויכלדיקע האָבן מיר זיך געשלעפּט צוריק אין שטאָט... אין וולאַדימערעץ האָב איך שוין וווינען נישט געקענט...

איין זאַך האָב איך נאָך געטאָן, איידער איך האָב פאַרלאָזן דעם אָרט, איך בין אַוועק אין נ.ק.וו.ד. כדי צו באַצאָלן אַ קליינעם אָפּצאָל דעם פעלדשער אָסטאַפּענקאָ. איך האָב דערציילט פון אַלץ וואָס ער האָט דאָ געטאָן. שפּעטער האָב איך געהערט, אַז ער איז פאַרשיקט געוואָרן אין סיביר.

גאָר וויניק האָב איך דערציילט פון וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט. און זאָלן די שורות בלייבן יזכור־שורות, מיר זאָלן נישט פאַרגעסן וואָס עס האָבן אונדז געטאָן די עמלקים פון אונדזער דור.

גולדה ליכטיג־קוזיול

בכף מרצחים

הרוסים כבר החלו בנסיגתם מן העיירה, ואני המשכתי לעבוד בבית־החולים שבעירנו, כאחות־רחמניה. מלבדי היו כאן עוד שנים מבין היהודים — פולה בס (קריווילה), שעבדה כמיילדת, והרופא היהודי בוצ'קו. כל שאר העובדים, ובעיקר האחיות, מוצאן היה מרוסיה. עתה, עם בהלת הפינוי, התכוננו כולם לצאת מכאן והם באו אלי והפצירו בי, כי גם אני אסע עמהם. ניתנה האמת להיאמר, כי רב היה חפצי לברוח, אולם אבי לא נתנני לעשות כן. כך אירע גם עם יהודים אחרים, — שחששו לעזוב את המקום ונשארו בעיירה. היו אשר ברחו עם המפונים, אולם לאחר תלאות ותקלות חזרו, מאחר שהגרמנים הפציצו את הרכבות ואת דרכי הבריחה.

עם הנסיגה שרויה היתה עירנו כשבועיים ללא שלטון ועתה הראו לנו החמסנים האוקראינים מה מסוגלים הם לפעול.

היה זה יום של שבת, וכרגיל באה אלינו הגויה לחלוב את הפרה והיא לחשה לנו סוד כמוס, כי האוקראינים מתכוננים הלילה להתנפל על היהודים יושבי העיירה. את הסוד הזה גילתה לפי דבריה רק לנו, ובכל לשון של בקשה הפצירה בנו לבל נספר על כך ליהודים אחרים. הלב סירב להאמין, כי אמנם כך הדבר; הלכנו, כמובן, וסיפרנו את הסוד לכמה וכמה ממכירנו, עדיין חוששים היינו שמא ניראה כזורעי בהלה בתוך הציבור, אולם מהר מאוד נודע לנו, כי הסוד כבר גלוי לכל. לעת ערב הסתגרו היהודים, כל אחד בביתו ועם חשיכה כבר נשמעו בעיירה הדי יריות וניפוץ שמשות. שירת חומסים ותזמורת פורעים — ולקצב זה יצאו המנוולים להכות בנו. אמנם, היו בהם שהסוו את עצמם שלא יכירום, אולם רובם־ככולם עשו את מעשי הדמים בפומבי גדול. תחילה פנו הם אל בתי האמידים, אל אלה שהיו להם בעבר בתי־מסחר והחלו לשדוד, — יהודים הוכו ונערות נאנסו. כל הגנתנו לא היתה אלא להגיף את התריסים ולהוריד את הווילונות ורק דרך החרכים מציצים היינו החוצה.

היה זה יום א' בשבוע, משנכנסו מספר ז'אנדרמים גרמנים על אופנועים לולאדימרץ. עם בואם היתה פעולתם הראשונה, לתפוס את מרדכי דיק ולגזוז את זקנו. הם פגשוהו בלכתו ברחוב ומיד התעללו בו. ברביום מינו הם ראש־עיר אוקראיני, מועצה ומשטרה יהודית.

עברו עלינו חָדשי זוָעה ולא ידענו מה מתרחש בישובים אחרים. אצלנו התחילו לגייס את היהודים לעבודות כפיה. נשים ונערות נשלחו, מלוות משמר שוטרים, לאסיף תפוחי־אדמה, מן הבורות, בהם היו טמונים בימות החורף. לפני ששבו הביתה מעבודת האיסוף היה השוטר בודק בכיסיהם, אם לא הסתירו תפוח־אדמה. בעת בדיקה אחת מצאו אצל פייגל'ה ואקס כמה תפוחי־אדמה והיא הוכתה באכזריות רבה.

בעיירה נמצאו באורח־קבע שלושה גרמנים. הם התגוררו בביתו של יעקב ביידר. אני הוספתי לעבוד בבית־החולים. הרופא הראשי היה עתה אסטאפנקא, שהיה בעבר „פלדשר" ומקובל היה כאדם שקט ונוח לבריות. עתה נתגלה הוא בפרצופו האמיתי, כאחד הצוררים והמסיתים. לא פעם משוחחת הייתי עם פולה בס, מתוך תמיהה, כיצד אדם זה יכול היה להסוות את עצמו כל־כך.

המצב הלך והחמיר מיום ליום, הרעב גבר, ראשי הקהל מכריזים היו מפעם לפעם על תענית, על תפילות מיוחדות לשלום הציבור — ביקשו רחמי שמים בתפילתם וציפו לנס, אולם הנס לא נתגלה. כבר הגיעו ידיעות מערים אחרות על פעולות ההשמדה, אולם הלב לא רצה להאמין. יום אחד הגיעו מאוליק שני יהודים וסיפרו, כי כל יהודי עירם נרצחו ורק הם הצליחו להימלט.

„הצילו את עצמכם, כי יום השמדתכם מתקרב, הרוצחים ינהגו ביהודי ולאדימרץ כמו בכל היהודים".

כמו מַחַץ ברק הכתה אותנו הבשורה ונתפשטה בעיירה. הכל כבר ידעו על האסון, אולם בכל־זאת הוסיפו אנשים לחפש הסברים מקילים.

„אי־אפשר כי סתם כך נרצחו יהודי אוליק, ודאי נהגו שלא כראוי". כן היו טוענים ומסבירים בעלי האמונה המופלגת, אולם בסופו של דבר הגיעו גם הם למסקנה, כי לא באקראי מושמדים יהודים בכל אתר ואתר. אלא מתוך שיטה ותכנון מחושבים. אנשים התהלכו כצללים, הכל הבינו כי גם עלינו יקיץ הקץ. רבים טיכסו עצות של בריחה והצלה. אולם לא נמצא חכם אשר יוכל לעוץ עצה; אכן, אבדה עצה מן החכמים.

שבועיים לפני יום ההשמדה פוטרתי מעבודתי בבית־החולים. בפרק זמן זה נשלחתי גם אני, כמו רבים אחרים, לאנטונובקה לעבוד ליד הגשר המוקם על הנהר. היינו כמאה איש ועבדנו מחושך עד חושך. בצהרים היינו מקבלים קצת מרק ובו בליל של מוץ, ומי ששיחק מזלו ומצא במרק תפוח־אדמה, מאושר היה. על העבודה השגיחו גרמנים. שמונה ימים עבדנו כאן.

ערב אחד הודיעו לנו פתאום, כי אנו מוחזרים לולאדימרץ. נערך מפקד והוכנסנו לקרונות סגורים. מצב־רוח של שעת־אבדון נשתלט עלינו. ידענו, כי זו דרכנו האחרונה ורבים ביקשו לקפוץ בעד חלונות הרכבת. בבואנו לתחנת ולאדימרץ ערכו אותנו בטורים והובילונו העירה. עד עולם לא אשכח, את הרגע כאשר אבי ראני וקרא אלי:

„בתי, למה לא ברחת, בתי, הלא בורות כבר חפרו בשבילנו. מדוע לא ברחת, בתי?!"

בכיתי מאוד ואמרתי:

„לא, אבא, לא אוכל לברוח! יחד עם כולכם אלך, יחד עם כולכם!"

קולות של בכי קורעי לבבות עלו מכל הבתים, לא ניסים התרחשו ולא תקוות האירו. כל־אחד שאל את השני — מדוע? מדוע נענשנו כל־כך? עד עתה אראה את תמונות־האימים וקשה עלי הכתיבה, עד עתה אחלום בלילות ואראה את כל אשר עבר עלינו, ובשנתי אוסיף לבכות את הבכי ההוא, שאין לו תיאור ודמיון. לעולם לא יירפא הפצע, של החוויות הנוראות ההן. ארבעה ימים התכוננו — כל רחש העלה בלבנו את הפחד, כי הנה מתקרב הרגע הנורא. לא אוכל, לא שינה וכבר אפסו כוחותינו מרוב בכי. אבי מהלך היה כשהוא מלובש בקיטל הלבן ועטוף בטלית שלו. אנחנו בכינו, ואילו צוררינו שמחו והתהוללו — לילות של שְתִי והילולים היו להם, הלילות ההם.

כבר ידענו כי מחר יבוא הקץ. בביתנו נתכנסו כל בני המשפחה שלנו, נפרדנו זה מזה וביקשנו סליחה ומחילה זה מזה, מחילה על העוונות שלא חטאנו, ועל הפשעים אשר לא פשענו. נמצאו עמנו אחותי חנה, בעלה ושלושת ילדיהם — מוטל׳ה, דבורה׳לה ותינוקת בת שבועיים — פרידה׳לה. ניגשתי לעריסה שלה — לבי נקרע בקרבי — אחותי עטפה את בתה בת השבועיים בשמיכה ובקול שאיננו קול־אנוש בכתה ודיברה אליה:

„בתי הקטנה, סלחי לי גורלי על שלא הספקת עדיין לראות את אור העולם. לא אשמתי היא זאת, בתי..."

הילד הגדול שהיה רק בן 6 ניגש לארון, לבש חולצה על חולצתו ואמר:

„ככה לא יעבור אולי הכדור ולא יהרוג אותי!"

כמה קשה לי להעלות את כל אלה, אולם אני רוצה, כי דבריהם התמימים של גוזלינו הטהורים ייזכרו לעד. אחותי שבע עם שני ילדיה — הילד נתנאל אשר נרצח ובתה דבורה׳לה אשר ניצלה, גיסתי רחל עם ילדה משה׳לה וכן משפחת בוראק ומשפחת שווצבלאט, כולם נמצאו בביתנו. הדברים האחרונים שלהם היו, כעין השבעה — כי לא יישכח עד עולם מה שעוללו לנו הצוררים וכי נקום ינקום כל מי אשר יישאר בחיים. דברים אלה נשמעו מפי כולם. עד מהרה באו השוטרים וגירשו את הכול מן הבית אל מגרש האיסוף.

הנה החל הגירוש מן הבתים — כמו עדרי כבשים האיצו בנו, אל המקום שנתקרא „די לינֶקס". הוקפנו על־ידי אנשי משטרה אוקראינים. גויים סקרנים באו להסתכל באסוננו הגדול. רק 3 גרמנים והשאר אוקראינים, מעטים היו איפוא. אולם כוח ההתנגדות שלנו כבר ניטל. רצוצים היינו עד תום.

עתה התחילו להכריז, כי כל מי שהוא בעל מקצוע יעמוד מן הצד, בכך רצו

לומר לנו כי בעלי־המקצוע יישארו בחיים, כדי לבלבל אותנו ביתר־שאת. דוחק גדול נשתלט במגרש, הכל רצו להיכלל בין בעלי־המקצוע. הגרמני ירה, כדי להשליט סדר. המשטרה שבסביבה חשבה, כי ניתן אות לירות וגם הם התחילו בירייות, החרדה והמבוכה במגרש גדלו מאוד ורבים החלו לברוח. גם אני התחלתי לרוץ, ולא ידעתי אל אן אני רצה. יחד אתי רצה בתה של אחותי, הנמצאת עתה בישראל. הגענו לשדה של תפוחי־אדמה ושם שכבנו כל היום. המקום היה אולי במרחק של קילומטר אחד ממקום ההרג, לשם הובלו היהודים אחר־כך.

שמענו את קולות הזעקה של יקירנו הקדושים ואת קולות הירי. לא האמנו כי נישאר בחיים. מחר יהיה זה גורלנו שלנו, אמרנו בלבנו. כל הלילה עשינו במקום זה ורק עם עלות השחר יצאנו מן השדה והתחמקנו ליער.

בדרך פגש אותנו גוי אחד והוא אמר:

„לא כדאי לכן להסתתר, אנחנו לא נספק לכן אוכל. כמו את הכלבים יצודו אתכן ממחבואיכן. אני כבר יכול לספר לכן מה היה סופם של יהודי ולאדימרץ.״

ועתה שמענו מפיו את האמת האיומה. הוא סיפר לנו כיצד הפרידו בין הגברים והנשים וכיצד הובילו אותם אל הבורות.

המקום מרוחק היה כשלושה קילומטרים מן העיירה, בדרך המובילה לכפר ז׳ולקין, שם הפשיטו את כולם ערומים וחמישה־חמישה רצחום. „לא כולם מתו מיד,״ אמר הגוי, „רבים מהם נקברו בעודם חיים, בואו ותראו כיצד הבורות זעים ונעים עדיין. את הילדים השליכו המרצחים חיים לתוך הבורות וברימונים היו מרצחים את כולם ביחד״ — בתאוות רשע סיפר לנו את הדברים.

לא בני־אדם היינו לאחר הבשורה הזאת, אלא צללים משוטטים. כצללים תעינו ביער ולא ידענו אנא נבוא. באותו יום מצאונו כמה שקצים. אחד מהם היה מכר טוב שלי מימים עברו. הוא ביקש כי ניתן לו דולארים, זהב וכסף, כי נסיר את שמלותינו ואת נעלינו וניתן לו. כשהם קיבלו מאתנו את מבוקשם, לא הסתפקו בכך ופקדו עלינו כי נישא את כל המטען הזה, העירה. נזכרתי, כי יש עמי 30 רובל זהב. התחלתי להתחנן ולבקש על נפשנו, מסרתי להם את סכום הכסף והם הרפו מאתנו והלכו.

עתה הבינונו כי אבד מנוס מאתנו והחלטנו לחזור ביום המחרת העירה, ולהסגיר את עצמנו בידי הגרמנים. קפואות מקור היינו, רעבות ומדוכאות. אתנו היתה גם טייבל, בתו של יוסף מאנדרויה ועמה תינוקה. שהיה ממרר בבכי.

אחי לייבל נמצא גם הוא ביער. בסיועו של גוי אחד הוא יצא מן הגיטו כמה ימים לפני ההשמדה. הוא נדבר עם אשתו, כי גם היא עם התינוק יבואו אליו ליער. והנה הגיעוהו קולות בכי של תינוק. לייבל הלך אחרי הקול, „אולי זה התינוק שלי״ — אמר בלבו, וכך הוא הגיע אלינו.

אני ובתה של שבע אחותי העמקנו עתה ביער יחד עם לייבל ובדרך מצאנו את מנדל ואת גולדה בורקו עם שני ילדיהם. — משה ורחל. — טיכסנו עצות מה לעשות.

לביתו של הגוי פחדנו ללכת והחלטנו להסתתר בשיחים, כל אחד במקום נפרד, שאם תארוב לנו סכנה לא ניתפס כולנו ביחד. פולני מכר, מלבסקי שמו, היטיב עמנו מאוד בימים ההם והיה מביא לנו מפעם לפעם ידיעות מן העיירה וגם דבר־אוכל. בלילות היינו הולכים אל קרבת הכפרים ומוציאים מן השדות תפוחי־אדמה וסלקים. את התפוחים, מזוננו, היינו אופים באש המדורה.

יום אחד בשעות הבוקר המוקדמות ערכנו כרגיל מדורה ואפינו תפוחי־אדמה, בקרבת מקום נמצאו באותה שעה רועי עדרים והם חשו בעשן ובאו ליער לחפש אחרינו. כולם ברחו והסתתרו. אני לא הספקתי לברוח ולא היתה לי ברירה אלא להתכנס בתוך צמרתו של עץ ענף ועבות, מבין הענפים ראיתי היטב את פרצופיהם הרצחניים. לבי כמו נדם בקרבי, מדמה הייתי, כי הנה הגיע הקץ, כי עוד מעט קט והם יגלוני. שמעתי את שיחם ושיגם:

„חבל", אמר אחד מהם הפסד ממשי, הפסדנו חמישה קילוגרמים מלח".

חמישה קילוגרמים מלח — זה היה המחיר בעד יהודי שנתפס ביער והובא העירה. הרועים הסתובבו לידי ממש, הוסיפו לחפש ולא השגיחו בי. וכך ראיתים מתרחקים מן המקום. לעת ערב נפגשנו שוב כל אנשי חבורתנו והחלטנו להעמיק ביער ולהתרחק מכאן. באותו יום פגשנו את צ׳רנה פינצ׳וק והחלטנו להיות ביחד. הגברים היו הולכים בלילה ומביאים תפוחי־אדמה, היער הפך להיות ביתנו.

פעם אחת בא אלינו הפולני מיטיבנו וסיפר, כי הגרמנים הוציאו קול־קורא לכל אלה המשוטטים ביערות, בו מבקשים הם כי ישובו לעיר ומבטיחים ששום רעה לא תאונה להם. לא נתפתינו כמובן, להאמין להם, מלומדי נסיון כבר היינו עד בלי די. יום אחד קמה צ׳רנה ואמרה, כי החליטה להיפרד מאתנו, היא תלך לחפש את בעלה שברח ממקום האיסוף, לבה אומר לה שהוא נמצא אי־שם ביער. לא הועילו הפצרותינו ובקשותינו, למשוך את ידה מן ההחלטה הזאת. צ׳רנה תקיפה היתה בדעתה, וכך השיבה לנו:

„אין לכם מה לפחד! גם אם אתפס ויענו אותי עד מוות לא אסגיר אתכם, יכולים אתם להיות בטוחים בכך".

אלו היו דברי פרידתה מאתנו.

מקץ שעתיים בא אלינו בחפזה הפולני, מַלבסקי, וסיפר כי צ׳רנה נתפסה והובאה העירה. בהיוָדע לנו, הדבר הזה עזבנו מיד את מקומנו. מלבסקי טרח וסידר בשבילנו ערימת שחת ושם ישבנו זמן־מה ומשנודע מקום־מחבואנו לגויים יצאנו משם וחיפשנו מסתור אחר. עתה נודע לנו כי יומיים עמדה צ׳רנה בעינויים נוראים עד שנרצחה.

בינתיים החל החורף לתת סימניו, גשמים ושלגים ומצבנו החמיר והלך. חששנו שהשלג יגלה את עקבותינו, אם הגרמנים יצאו לחפש אחרינו. בנינו ז׳מלאַנקה

ונשארנו ביער, כלום היתה לנו ברירה? אתנו נמצאו גם שולמית ניסמן, אמה ואחותה חנה.

מפעם לפעם הייתי הולכת בלילה אל גויה מכירה, כדי להתרחץ ולשבת בביתה עד אור הבוקר. הגויה היתה אומרת לי תמיד, כי אין אני דומה ליהודיה ואם אימצא אצל גויים לא יכירוני. היא דיברה על לבי, כי אבוא לביתה גם בימים, למלא עבודות שונות, וכך עשיתי. עובדת הייתי ברגיל בשדה, שליד הדרך המובילה לעיר. יום אחד עבר באותו מקום קאטיסאקא, שהיה אז ראש־העיר, ועמו כמה שוטרים, הם ראוני עובדת בשדה, אך לא הכירוני. לבי מת בקרבי, ומאז גמרתי־ אומר שלא לעבוד עוד ביום, אמא של שולמית חולה היתה ומתה בז׳מלאנקה. נמצאנו ביער לְבנים, הצומחים, בדרך־כלל, במקומות רטובים. ואמנם נתגלו מים בז׳מלאנקה וחייבים היינו לעקור מכאן ולחפש מקום חדש.

ללייבל אחי ולמנדל היו כמה חתיכות ארג. נמצאה גויה עניה שהסכימה להעלותנו בשכר הארג על עליית הגג של בקתתה. היתה זו בקתה־נושנה ומטה ליפול. הכפריה העלתה קש על העליה ואנחנו התכנסנו במקום־מגורינו החדש ונצטווינו על זהירות רבה. אסור היה לנוע יותר מדי, כי כל תנועה שלנו היתה מזעזעת את התקרה בבית. גם להשתעל אסור היה, כל רחש שלנו היה נשמע למטה. בבוקר היתה הגויה מעלה אלינו תפוחי־אדמה, אוכל לכל היום. כך ישבנו אצלה כשבועיים ימים, עד שהגיעו לביתה שוטרים ואמרו לה כי חשד נפל עליה, שהיא מסתירה יהודים בביתה. שמענו את השיחה הזאת מעליית הגג, ובטוחים היינו כי הפעם לא נוכל להתחמק. אולם לפולניה זאת היתה בת חכמת־לב ונדיבה מאוד, וכדי להסיח את דעתם של השוטרים מעלינו התחילה להשמיע באזניהם מחמאות ודברי אהבה ועגבים. הנה כן הצליחה להפנות אותם אל בתיהם של השכנים. אנחנו נסתייענו בהפוגה שניתנה לנו, מיהרנו לקפוץ מעליית־הגג וברחנו ליער, למזלנו נמצאה הבקתה ליד היער ממש.

נודדים היינו מיער ליער. במקום בו עשינו את יומנו לא נשארנו בלילה. קרועים, בלואים ויחפים היינו, הלכלוך והכינים אכלונו בכל פה. מכאן הלכנו ליערות וידמיר. באנו אל יער שבעליו היה פולני ושמו קליבאווסקי. הכרתי את האיש מימי עבודתי בבית־החולים, בו מאושפז היה בחלותו בדלקת־הריאות. בשעתו טיפלתי בו במסירות רבה. הוא זכר את הדבר וביקש עתה להטות לי חסדו ולשלם לי כגמולי. בכפר־מגוריו רבים היו עתה החולים ואני הייתי הולכת אתו להושיט להם עזרה — לעשות זריקות, להעמיד כוסות־רוח וכדומה. כל יושבי הכפר ידעו על בני חבורתנו, אך איש מהם לא העז להסגירנו, גם מצב הפולנים היה בכל רע, ודבר זה עשה אותנו אחים לצרה.

האוקראינים נתארגנו עתה בכנופיות שנתקראו „בולבובצים" ומטרתם היתה להשמיד גם את הפולנים, — לרצחם ולשרוף את רכושם. גם על הכפר וידמיר עברה

הכוס והוא נשדד ונשרף. באותם ימים הגיעתנו השמועה, כי בדוברין נמצאים פארטיזאנים, וכי הפולנים מן המושבה חורומצ׳ס מתכוננים ללכת אליהם. החלטנו איפוא להצטרף לחבורתם. הגענו למושבה, וכאן פגשנו הרבה יהודים, כל היום נמצאנו ביער. הקולוניסטים הפולנים ידעו על בואנו. הפולנים שחששו מפני התקפת האוקראאינים התקינו להם מקלט במושבה ומערכת חפירות־הגנה מחוצה לה. אנו היינו מתכנסים עם רדת הלילה באמבר אחד שנמצא בקרבת היער. לילה, עוד לא הספקנו להירדם והנה זעקות „הורא״ — זעקותיהם של האוקראאינים. ברחנו מן האמבר ורצנו אל עבר המושבה, למצוא מסתור במקלט. לאחר רגעים מעטים ראינו כי האמבר עומד בלהבות. הנשים נתכנסו במקלט והגברים יצאו לחפירות. בלילה זה נהרגו כמה פולנים. המתנפלים שדדו והציתו, וכך שרויים היינו בפחד מוות עד אור הבוקר.

הגרמנים התנגדו לפעולותיהן הנפרדות של כנופיות האוקראאינים, והם הגיעו למושבה כדי לעמוד על המצב. באותה שעה נמצאנו במקלט. אני, יצאתי במקרה החוצה מן המקלט והם ראוני. אימה גדולה ירדה עלי, אולם למזלי לא עלה בדעתם, כי כאן נמצאים יהודים. הם חקרו את הפולנים, השאירו להם קצת נשק ונסעו. נתכנסנו מיד כל החבורה שלנו כדי להחליט מה לעשות להבא. חלק מאתנו רצה להישאר במושבה, אולם לייבל אחי תקיף היה בדעתו שיש להסתלק מכאן מיד, כי האוקראאינים יתנפלו שוב על המושבה, וכן עשינו. ואמנם בלילה הבא שבו האוקראי־נים והתקיפו את המושבה וכל פולני שנקרה להם, נהרג על־ידיהם. החלטנו לעזוב את האיזור הזה ולעבור אל האזורים שהיו תחת שלטון הפרטיזאנים. מרחק של 40 קילומטר הצטרכנו ללכת, לאור היום עשינו את דרכנו, על־פני שדות ויערות. גם ליד התחנה של ולאדימרץ עירנו עברנו לאור היום. כאן פגשנו גויה מכירה, ובראותה אותנו החלה להצטלב, היא נתפסה לאמונה כי קמנו לתחיה, לאחר שכבר נרצחנו.

היה זה בשעה 12 בלילה כשפגשנו את המשמר הפרטיזאני הראשון. נחקרנו על־ידיהם והורשינו לבוא ליער. למחרת בראותנו מי הם פרטיזאנים אלה חשכו עינינו. נמצאו כאן רבים מן השוטרים של ולאדימרץ, שידם היתה ברצח היהודים, אולם לא היתה כבר ברירה בידינו. בשורותיהם נמצא גם בחור ולאדימרצאי, פינחס שליפאק, אותו הם רצחו אחר־כך... הוא וארבעה שקצים נשלחו לבצע איזו משימה שהוטלה עליהם, השקצים חזרו מן המבצע ואילו פינחס לא חזר. לפי דבריהם הוא נהרג בשעת הפעולה, אולם אנחנו ידענו, כי היה זה מעשה־ידיהם. כשבועים נמצאנו שם עד שהבולבובצים ערכו התקפה עלינו ואנו נסוגונו מן המקום והלכנו אל עבר פינסק, שמענו כי שם נמצאים הפרטיזאנים האמיתיים, משל הסובייטים.

הדרך היתה קשה וארכה כשבוע ימים, בבואנו לשם הוטב מצבנו. לחם אכלנו

לשובע וגם משהו נוסף ללחם לא חסר. היה רק מחסור במלח. כאן מצאנו יהודים מסרניק, רפאלובקה, סטיפאן ולאדאבה, וכן מוואַרשה; התגוררנו באחד הכפרים, שנתקרא בשם דאלסאק. ביערות שבסביבה נמצאו מחנות גדולים של פרטיזאנים. היינו עורכים מדורות בלילה ולכאן היו באים אוירונים ומצניחים צנחנים ואף נשק. אנחנו, הנשים, היינו סורגות סוודרים בשביל הפרטיזאנים, וכך השתתפנו במשהו במאמץ המלחמתי. זמן־מה שרויים היינו בשקט, עד שהגרמנים החלו בהתקפות גדולות על הכפרים ועל היערות. הכפריים היו עוזבים בשעות היום את הכפרים, לוקחים את עדריהם ובאים ליער. הם בנו ביער קרקעונים ואף אנחנו עשינו כמוהם.

כך נמשך המצב עד חודש מרץ, עד לאותו לילה, בו העירונו פתאום והבהילונו לברוח מן המקום, כי הגרמנים הנסוגים התקרבו לכאן. בחוץ היה הכפור גדול, האדמה הקפואה והחלקלקה הקשתה על ההליכה. היתה זו שיירה שנתמשכה 10 קילומטרים, — שיירת הבורחים מן המקום. הולכים היינו רק בלילות ובימים היינו מסתתרים ביערות, כיון שהאוירונים חיפשו אחרינו, והפציצו את הדרכים.

ולאדימרץ וערים אחרות כבר היו משוחררות. החזית נמצאה מאחורי קובל. ואנו כבר נמצאנו באיזור הרוסי. כשבוע ימים הלכנו עד שהגענו לרפאלובקה. עם בואנו לכאן גייסו מיד את אחי לייבל וגברים אחרים ושלחום לחזית. הדבר הסב לנו צער רב. הן כל־כך מעטים נשארנו! התאספנו כולנו שרידי העיירה והחלטנו לנסוע לעיר מולדתנו — ולאדימרץ. אותו יום היה לכולנו יום צום ויום של עליה לבורות־ההרג. הלבבות שלנו היו מאובנים. עצי היער הממשלתי כרותים היו והבורות מגודלי עשב. שלושה בורות כבר היו ריקים, שכן הגרמנים הוציאו משם את הגויות, כדי לטשטש את עקבות הרצח. קולות הזעקה והבכיה שלנו קרעו שחקים. רצים היינו מבור אחד לשני, מנשקים את העפר ומרטיבים אותו בדמעותנו. מדוע נענשנו כל־כך? זועקים היינו לשמים האטומים. מה חטאנו ומה פשענו כי עונש גדול כל־כך נענשנו.

אמרו לנו, כי בכמה בורות היו מאורות של זאבים. ראשים, איברים שונים ושלדים מפוזרים היו במקום. חפרנו בור והבאנו את כל אלה לקבר ישראל. אמרנו קדיש ושוב — בכיות קורעות לב. לא רחוק מאתנו עברו במכוניות חיילים רוסיים, הם שמעו את זעקותינו, אולם לא שאלונו לסיבת הבכי והזעקה. הם ידעו היטב את הסיבה, הם נעצרו במקום ושעה ארוכה עמדו ובכו יַחד אתנו...

רצוצים וכושלי־רגל שירכנו את דרכינו העירה. שוב לא יכולתי להתגורר בולאדימרץ, במקום שכל שעל אדמה הזכיר לנו את יקירינו. רק דבר אחד עשיתי לפני שעזבתי את המקום, סרתי לנ.ק.וו.ד. „לגמול טובה" לרופא אוסטאפנקו. סיפרתי על כל אשר עולל לנו. ולאחר־מכן שמעתי כי הוא שולח לארץ־גזירה.

רק מעט מאוד ממה שעבר עלינו רשמתי ויהיו הדברים לזכרון, לבל נשכח את אשר עשו לנו העמלקים של ימינו...

יִזְכֹּר

נִזְכֹּר וְלֹא נִשְׁכַּח אֶת עִיר־מוֹלַדְתֵּנוּ, הַקְּהִלָּה הַקְּדוֹשָׁה וְלַאדִימֶרֶץ, אֲשֶׁר נִכְרְתָה וְאֵינֶנָּה.

נִזְכֹּר בְּרֶטֶט־לֵב וּבְדֶמַע־עַיִן אֶת הוֹרֵינוּ, אַחֵינוּ וְאַחְיוֹתֵינוּ וְאֶת כָּל עֲדַת יְהוּדֵי עִירֵנוּ, טְהוֹרֵי הַלֵּב וּתְמִימֵי הַדֶּרֶךְ – אֲנָשִׁים וְנָשִׁים, זְקֵנִים וְעוֹלָלִים, אֲשֶׁר דָּמָם נִשְׁפַּךְ כַּמַּיִם, בִּידֵי מְרַצְּחִים בְּנֵי עַוְלָה.

נִזְכֹּר אֶת שַׁוְעָתָם, בְּקַדְּשָׁם אֶת הַשֵּׁם מֵעַל דְּרָכִים אֲבֵלוֹת וּמִשַּׁכְּלוֹת וּמֵעַל קֶבֶר פָּתוּחַ.

נִזְכֹּר אֶת כָּל הָרְדוּפִים עַל צַוָּאר – הַפְּזוּרִים וְהַנִּדָּחִים בְּיַרְכְּתֵי יַעַר וּבְחַדְרֵי עִנּוּיִים, עֲטוּפִים בְּרָעָב, מְרוּדִים־נִדְכָּאִים וּלְלֹא מְנַחֵם.

נִזְכֹּר אֶת אַחֵינוּ וְאַחְיוֹתֵינוּ מָרֵי־הַלֵּב וְנוֹעֲזֵי הַמַּעַשׂ אֲשֶׁר הִשְׁלִיכוּ אֶת נַפְשָׁם מִנֶּגֶד וְנָפְלוּ בְּמִלְחֶמֶת־הַנָּקָם בְּצוֹרְרֵי עַמֵּנוּ.

תְּהִי נִשְׁמָתָם צְרוּרָה בִּצְרוֹר הַחַיִּים.

כִּי־דֹרֵשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר, לֹא שָׁכַח צַעֲקַת עֲנָוִים.

(תהלים ט׳ י״ג)

רשימת הקדושים

אשר נפלו ביום־ההרג, ט״ו באלול, תש״ב, ביערות, בקרבות ובכל ימות השואה

אוליאר משה, נחמה וילדיהם
אוליאר רחל, מרדכי, לאה
אוליאר צבי, ריזל וילדיהם
אוליאר הלל, איטה, בתיה, שבע
אונו יחיאל, רחל וילדיהם
אוסטר דוד, פיגה, לאה, דב, אליהו
אוסטר משה, צביה, דבורה, רוזקה, שפרה, שלמה
אוקוט חסיה, חיה־לאה, שפרה
אידלשטין גרשון, זלטה, רוזה
אידלשטין חנה, בתיה
אייזנברג אברהם (מבורוואי), דבורה וילדיהם
אייזנברג אהרן, (מבורוואי), נחמה, ושני ילדים
אייזנברג גיטל (מבורוואי), חיים־יהושע, אלחנן, חנה
אייזנברג זאב (מבורוואי), ליבה, שני ילדים, אסתר לבית אייזנברג, בעלה, שלושה ילדים
אייזנברג זאב (בן משה), חוה, רחל, משה, דוד, ריזל
אייזנברג יעקב
אייזנברג שמואל, פרידל ובתם
אנטל דוד, ברכה, חיים, רחל, גולדה, שמואל, יוסף
אפלבוים סנדר, בריינדל, יהודה, גדליהו, חנה, שרה
אפלבוים שרה־ריזל, יעקב־אשר, אסתר
באטר אריה, פיגל, צבי, חנה
באריל אברהם־אהרן, צירל, ציפה
באריל אייזיק, גיטל, מיכאל, יוסף, רבקה
באריל אליהו, מלכה, פראדל, זלטה, דובה, מרים
באריל חנינא, בריינדל, מרדכי, מאיר, רבקה
באריל משה, חיה־שרה, מלכה, פיגל, יעקב, ראובן
באריל אייזיק (מראדיז׳וב), ומשפחתו
באריל אליעזר ומשפחתו
באריל זאב ומשפחתו
באריל זאב (בן יעקב), ומשפחתו
באריל זאב (מז׳ולקין), אשתו, פייבוש, פראדל
באריל יצחק (בן יעקב), ומשפחתו
באריל יצחק (בן בנדט), ומשפחתו
באריל שלמה, פסח, פיגל
באריל יוסף, פניה ובתם
באריל שמואל (מז׳ולקין), חיה ומשפחתם
בוקסר אברהם (בן משה־פנחס), פיגל, פנחס, שפרה, אסתר, יוסף, ישראל

בוקסר צבי־אריה (בן חיים־שלום), אברהם (בן חיים־שלום), רחל וואוא (לבית בוקסר)
בורק דוד, טייבל, שמואל, שרה, אסתר
בורק שלום, מלכה־ריזה, דבורה
בורק זאב, לאה, גיטל
בורק יעקב
בורק יוסף ומשפחתו
בורק יעקב־דב, ינטה, ישראל, אריה, מיכאל, ניסן, אידל, חנה
בורק מנדל ומשפחתו, שמואל
בורקו זאב ומשפחתו
בורקו סוסיל
בורקו יהושע, בריינדל
בורקו שרה־רבקה, יעקב, גולדה, יוסף, פסיה
בורקו מנדל, (מלוקה), ומשפחתו
בורקו מרדכי, חיה, טייבל (בת מנדל), מאַטל (בת מנדל), רוזה (בת מנדל)
בורקו יוסף, אסתר, ינטה, יצחק
בידא אברהם־אריה, אסתר, שינדל, נחמה
בידא אהרן (מדובובקה), ריזל ובעלה, פסיה
בידא צבי ומשפחתו, חמישה ילדים
בידא יצחק, רבקה, חמישה ילדים
ביידר ישראל, שינציה, יוסף
ביידר יעקב, בילה, יוסף, פסיה, אברהם, ינטה, לאה, ליבה
ביידר משה, גולדה, לאה
ביידר ראובן, ינטה, קופל, ברכה
ביק אלתר, דוברושקה, דוד
ביק יהושע (בן יעקב), ומשפחתו
ביק ניסן, אסתר
ביק חיה, יצחק, אשר
בליזניוק דוד־דב, גיסיה, מאיר, ישראל
בליזניוק יוסף ומשפחתו
בליזניוק רבקה, דב, לאה, (לבית בוראק)
בם גולדה, פינה־ריזל
בם בנימין, חנה, נחמה, מרדכי, בריינדל, חוה
בם זלדה, נתן
בם ירחמיאל, פוליה ובתם
ברא שלמה, לאה, ישראל, שרה, מלכה, מינדל ומשפחתה
ברא פייבוש ומשפחתו
ברזניאק מתתיהו, ציפה (לבית בורקו) וילדיהם
בריק יהודה, אסתר־רחל, משה
בריק חיה, ינטה, יעקב
בריק יעקב, חינקה, הניה, אטיל, אלימלך

ברמן אריה, מייקה (לבית שליפאק), פנחס, יעקב, רחל
גאנז ליב, ברכה ומשפחתם
גוז מנחם, פסיה, פריידל וילדיה
גוז אהרן ומשפחתו
גוז יעקב, לאה, אשר, (נהרג בצבא האדום), ריזל ושני ילדים
גוז משה, גולדה
גוז מנשה, גולדה, שינדל, שרה, טמה
גוז מרים־דבורה (לבית ז'וק), חיה
גוטמן דוד, אשתו, וחמישה ילדים
גולדברג שלמה, חנה, אלקה, טוביה
גולדמן שמואל (מז'ולקין), ריזל
גולוב ישראל, מלכה, יעקב, יוסף, גינסל
גורזיק יוסף, חוה, אהרן
גילדנגורן יוסף (מאוזירו), סימה, אברהם־דב, אסתר, רחל
גילדנגורן משה (מאוזירו), שרה, יוסף, אייזיק, יהושע
גילדנגורן סנדר (מאוזירו), פריל, יהושע, צבי, אסתר, שושנה
גילדנגורן שמואל (מאוזירו), שרה, יחיאל, אסתר, רבקה, מרים, דבורה
גילדנגורן ליפשה (לבית ז'וק), חיה, דבורה
גלרשטין רחל, משה, אלחנן, שלום
גרובר שמואל, פיגל
גרושקו יצחק־יעקב, ברכה
גרושקו ברוך, סוניה, מרדכי
גרושקו יהושע, מרים, אליעזר, חנה
גרושקו שלמה, פנחס, מרים, רחל
גרמרניק אברהם, חוה, בתיה, ליפשה, רבקה
גרמרניק פסיה־רבקה, יוסף, בילה
דובלין מרדכי, חיה, ליפשה, אליעזר, טמה, פייגל, בתיה ושני ילדיה
דובלין מנדל ומשפחתו
דובלין זליג ומשפחתו
דייטשמן בנימין, דבורה (לבית שוחט)
דיכטר רייכל ומשפחתה (מאדנרויא)
דיק חשקה, חיים (נהרג בצבא האדום), אליעזר (נהרג בצבא האדום)
דיק מרדכי, ריזל, אריה
דיק ליפמן, דבורה, שמריהו, זיסל, יוסף
דיק ישראל, בתיה, חיה
דיק אליעזר (מקרוצ'ומקה), אשתו, מנדל, פסח, יוסף, רייזל, חנה
דיק ישראל ומשפחתו (מפולובלה)
דיק פסח (מפולובלה), מרים, ושני ילדים
דיק חנה ומשפחתה (מפלובלה)
הנדלר נחום, פריל (לבית ויסבלאט), שמעון
וולוק אברהם־יוסף, צפורה
וולוק זליג, חסיה, ושני ילדיהם

וולוק ליפמן, אסתר
וליכובר שרה
וליכובר אברהם ומשפחתו
וליכובר חיים־מאיר ומשפחתו
וורונא בתיה ומשפחתה
וורונא שמואל ומשפחתו
וורצל מנדל, ריזל, ושלושת ילדיהם
וידלגוז משה, פסיה, מנשה, אריה, טמה, שרה
וינברג יוסף־חיים, ינטה־ברכה
וינברג אברהם, הניה, וילדיהם
וינברג ברוך, פריידל, זליג
וינברג יוחנן, פסיה ובנם
וינברג מאיר ומשפחתו
וינברג פנחס ומשפחתו
וינברג טייבל (לבית נובק), טמה
וניצר משה, בלומה
וינר בתיה, מרדכי, רוזה, שיינדל, ינטה
וינר צבי, זליג, שיינדל
וויינר יוסף־אריה, חיה, שבע, אהרן, מרים־לאה
וויינר רבקה
וויינר ליפא, חוה, שמואל, שיינדל
ויסבלט אפרים ואשתו, פרל, חיה, שמעון
ויסבלט יוסף
ויסבלט מרדכי ואשתו
ויסמן שלמה, רחל, אשר, יעקב, אסתר
ויסמן סוסיל, דבורה, חיה
וישניא אהרן, מינדל, לאה, פנחס־דוד
וישניא אריה, דובה, ליפמן, רודיה, מיכאל
וישניא בצלאל, ריסל, סוסיה, יעקב
וישניא בילה, אליעזר, אודל, יעקב
וישניא יצחק, מינדל, ריזל, יהושע
וישניא ניסן, חוה, חנה, סוניה, צ׳רנה
וסרטרגר יהודה, חנה, מלכה
וקס שלמה, שרה, מיכלא, שינדל, חיים, משה, ירחמיאל, מושקה
וקס שמואל, פייגל, שינדל, זלמן, יהושע
זוליאר נח, טייבל
ז׳וק אליעזר, פרל, פנחס, שלמה, צפורה
ז׳וק בן־ציון, טייבל, רבקה, דבורה, משה
ז׳וק הינדה
ז׳וק סנדר, סוניה, גרשון, פרל
זינגר ישעיהו, בילה, מרדכי, ינטה
זלזניק בנימין (מז׳ולקין), פסיה

זלישניק גיסיה
זלישניק רחל, שמואל, יצחק
זלצמן בתיה, שמואל, רוניה, רייזל, אריה, יצחק, חנה־לאה, משה,
יעקב־דב (נפל כפרסיזאן)
זמדויים יצחק, חיה, ברכה, בילה, חוה
חיזי ישראל, מנוחה, ושני ילדים
טופור בתיה, משה
טופור זאב ומשפחתו
טופור חיים ואשתו, שרה־פיגל, יוסף
טונקל אריה, רבקה, ריזל, מרים, יהושע
טונקל מרדכי, ליבה
טיטלבוים משה, אשתו והילדים
טיטלבוים גרשון, אלקה, ושני ילדים
טיטלבוים גדליהו, אטל והילדים
טיטלבוים גולדה־לאה
טיטלבוים נתן, ליבה ובתם
טיטלבוים דוד ומשפחתו (מקאנאניץ)
טיטלבוים חיה ומשפחתה (מקאנאניץ)
טיטלבוים יצחק ומשפחתו (מקאנאניץ)
כץ יחיאל, גולדה (לבית רזניק)
לאנגר שמאי, שרה, חיה, מרים, אריה, אהרן, דובה
לוין סימה, משה
לופאטא אהרן־זאב, ריזל, צבי, אריה
לופאטא זלטה, יוסף, צבי, שפרה
לייז׳ין אייזיק, חנה
לייז׳ין משה, אטל, ישראל
לייז׳ין קופל, הינדה, צביה
ליזרוב אליעזר, פריל, ובניהם
ליזרוב אריה (בן יחיאל) ומשפחתו
ליזרוב אריה (בן מרדכי), שרה וילדיהם
ליזרוב יוסף, טמה, מרדכי
ליזרוב ליפא, דרוז׳נה
ליזרוב שפרה, משה
ליזרוב שמחה ומשפחתו
לייניץ משה, רבקה, חיה, שרה, גיטל, יהודית, חיים, יעקב
לויפר מנדל, בריינדל, אריה, אלחנן, יצחק, גרשון
לייפר מרדכי־יעקב, אטל, אידל
ליפשיץ יעקב, גיטל, חנוך, לאה, בנימין
ליפשיץ נפתלי, רבקה
לקס בת־שבע (לבית קוזיול), נתן
לשץ משה, הינדה
לשץ זאב, גיטה, בצלאל, יעקב, יהודית

לשץ מאיר, מרים, חיה, זיינבל, ברכה
מגיד אלתר־יעקב (מקאנאניץ), טייבל, זלדה, ריזל, שלמה
מוריק אבא, רחל
מוריק דב, דברושקה
מוצ׳ניק חוה, רבקה, רודיה
מילשטין בתיה־פרל, משה, אהרן, יעקב
מילשטין שמעון, רבקה, בן־ציון
מלמד שמחה, שמשון, יהושע, דבורה, רחל
מלניצקי חנה, חיה־שרה, איטקה, דבורה
מנישין מניה
מסליוק דב, בתיה, יעקב, משה, אברהם
מסליוק צבי, פריידל, ושני ילדים.
מסליוק שלמה, סוסיה ומשפחתם
מקלר אייזיק ומשפחתו
מרקיליוק אהרן, חוה ובנם
נובק רבקה, יעקב, ירחמיאל, אברהם
נובק שרה, פסיה, טייבל
ניסמן יעקב, מלכה, פייגל
ניסמן טייבל
סוארינסקי שמעון, רבקה, יעקב, שלמה
סובא נחמיה ומשפחתו
סוסל אלתר (מדלוגובולה), נחמה
סוסל אשר־אהרן (מדלוגובולה), דובה, ומשפחתם
סוסל יוסף ומשפחתו (מדלוגובולה)
סוסל יעקב (מלופיסוקי), יהודית, ומשפחתם
סוסל יצחק ומשפחתו (מלופיסוקי)
סוסל זאב ומשפחתו (מלופיסוקי)
סוסל שיינדל (מלופיסוקי), צביה, יונה, אברהם
סוסל יצחק (בן אליהו), אלטה, יעקב, חיה, דובה, אברהם (נפל בפרטיזנים), ראובן (נפל בפרטיזנים), אהרן
סוסל יצחק (מדלוגובולה), בריינדל, מנחם, משה, מרדכי, מניה, נחמה, ינטה
סורינסקי צבי, פיגל (לבית לופאטא), אריה, משה
סלבוטיצקי שבע
סליבקין זליג ומשפחתו
סליבקין חיים־מאיר (מאנדרויה), בתו בלומה
סליבקין יעקב, מלכה, מייקה
סליבקין יצחק, סימה, אריה
סליבקין לאה, פיגל, רחל, חיה
סליבקין משה, חוה, חינקה, שיינדל, פנחס (נפל בפרטיזנים)
סליבקין נחמה, טייבל
סמולא בצלאל, ריסל, יעקב, פרידה

סמולא ישעיהו, ינסה, יצחק, שיינדל, בינה, חיה, זלדה, יוסף, דב, יעקב, ראובן
סמולא נתן, יוסף
סמולא פסיה
סמוליאר ירחמיאל, בילה, יוסף, גיטל
סמוליאר גד, טמה (לבית שליפאק)
סמוליאר ראובן, חיניה (לבית רזניק)
סמוליאר משה, ליבא
סמוליאר צבי ומשפחתו
סמוליאר יצחק ומשפחתו
סנדברג הרשל (שנפל בצבא האדום) וליג
סקורי צבי, בלומה
סקורי ישעיהו־אריה, פרומה, מאשא, פסח
פורטנוי לייבוש (מז׳ולקין), טודיה, לאה, נפתלי, אבא, חיה
פורטנוי פייבוש (מז׳ולקין), אסתר, ישראל, חיים, רבקה, חיה, רייזל
פייגל פסח, שרה, דב
פייגל יוסף, חסיה, וילדיהם
פייגלשטין אהרן (מדובה), הינדה, מאיר־זיסא, חינקה ובנותיה, אסתר, ושרה, שרה־רבקה ובעלה צבי כצנלנבויגן
פייגלשטין מרדכי ומשפחתו
פייגלשטין רחל
פיטרמן דב ומשפחתו
פינסקי רבקה ושתי ילדות
פינצ׳וק ברוך, רחל, וארבעה ילדים
פינצ׳וק גרשון, שרה, אברהם, יעקב, צ׳רנה פינצ׳וק־שולנר
פינצ׳וק שלמה, חנה
פינצ׳וק שניאור, מלכה, יעקב, אסנת
פיינהויז רחל
פיש צפורה, דוד, בילה
פישבין אשר, בילה, אברהם, פרומה, רחל, אפרים
פישבין אריה ומשפחתו
פלדמן מאיר, מייקה, שינדל, ובנם
פלדמן משה־זלמן ומשפחתו (מוורונקי)
פרידמן אהרן, ציפה (לבית בס), אברהם־דב
פרידמן אהרן (בן זלמן), פראדיל, צבי, איסר
פרידמן פיגה, בתה אסתר
פרידמן מיכאל, אודל, רוזה
פרידמן נחמן (מדלוגובולה), ברכה, פרידה
פרלשטין דוד, ציפה (לבית בורקו), וילדיהם
פרלשטין שרה
פרפל יעקב (מנוטרבא), הניה, שלמה־חיים, יוסף, נחמיה, לאה, סוניה, צירל

פרצ'יק יעקב, הינדה, שולמית
צר שרה רבקה, אטל (צר־ריינר)
צסס אהרן־צבי, זיסל, גיטל, רחל, דובה
צ'רניאק מלכה, חיה, פסיה
צ'רניאק פנחס־זליג, יעקב
צ'רניאק נתן, נחמה, ליפשה, יעקב־אשר
צ'רניאק פסח, רחל, צבי
קגן יוסף, ריסל, בילה, חיה, רוניה, פיגל
קמין אשר, צ'רנה, פנחס
קמין זיסל
קמין חיה, מלכה
קמין יעקב, בתיה, צבי
קמין יצחק, בנימין, זלטה, ינטה, מרים, יהודה
קמין לאה ובתה
קמין עזריאל, נחמה, ברכה
קמין שרה, ברושקה, פישל
קנוניץ אסתר־רחל
קנוניץ אליעזר, שבע ושלושה ילדים
קנוניץ חיים־מאיר (בן זאב) ומשפחתו
קנוניץ חיים־מאיר (בן אפרים). ומשפחתו
קנוניץ יעקב, אלקה, וילדיהם
קנוניץ פראדל
קוזאק זאב
קוזאק חיה, גרשון, חסיה, לאה
קוזיול מנחם־מנדל
קוזיול רייכל, ובנה משה
קוט פסיה, יעקב־דוד ומשפחתו
קויפמן זאב, גולדה, יעקב, פיגה־בריינדל
קויפמן חיה, ובנה אברהם
קויפמן יוסף, טמה, אריה, יעקב, רבקה
קולודני יצחק, מלכה (לבית שליטא)
קולודני ליפשה, גדליהו, אסתר, רחל
קולודני רבקה ובתה
קומיסר בריינדל, מרים, זאב
קומיסר יוסף, אשתו ושלושה ילדים
קומיסר ירחמיאל ומשפחתו
קומיסר משה ומשפחתו
קומיסר שמואל, אשתו וחמישה ילדים
קומיסר שמעון, דוברושקה וילדיהם
קומיסר ריזל, וארבעה ילדים
קונדס אריה, ישראל, יוסף
קופרואסר שמחה, אלקה

קוץ מלכה, אריה, ישראל, חנה
קורן פסח, בתיה, וחמישה ילדים
קורנבלים פייבל, בוניה
קושניר יהושע, בילה
קושניר ינטה, ריזל, יעקב, ישראל
קושניר ליובה, הניה, ישראל, רבקה
קושניר משה, חיה
קטן הרב שלמה־יעקב, בילה־דבורה, טייבל
קנטור חיים, נחמה, לאה, אריה, צבי
קפלן אהרן, ליבה, זליג, סטיסיה
קפלן אלטה, ישעיהו, חיה
קרסטיאנר אברהם, זלדה (לבית גורזיק), נחמה, משה, דוד, מנדל
ראבין סניה (מז׳ולקין), שרה־רבקה, אלחנן, פרידל
רבינוביץ מרדכי, חיה־שרה (לבית רזניק), בילה, נחמה
רבן אהרן, שרה ובנם
רבן יהודה, שרה, בתיה, בנימין, זליג
רבן ישעיהו ומשפחתו
רדיז׳בסקי זליג, חנה, ינטה, ציפה, נח, חיים
רדיז׳בסקי נחמה, ישראל, אייזיק, הניה
רובינשטין יהודה, רבקה (לבית קוץ), טהילה
רודי מנדל (מקרוצ׳ומקי), דבורה, מייקה, פסיה, מיכלא, ליבוש, רחל
רודי זכריה ומשפחתו
רודי יוסף ומשפחתו
רודי מיכלא
רוזנברג שמואל, הניה, יצחק, יוסף
רוזנפלד אליעזר אריה, רבקה, פסיה
רוזנפלד גיטל, אליעזר
רוזנפלד משה, מלכה, חיה, שמואל, אייזיק
רוזנפלד שמשון, גיטל, חיה
רויזן דב, אסתר (לבית שליטא)
רוטנשטין אשר, הניה, יצחק־אהרן, חנה, פנחס (בן גרשון־זאב ופיגה)
רזניק אלקה, יצחק, מרדכי, פייגל, טייבל
רזניק חיים־שמואל, אסתר, מינדל, טייבל, חנה, שינדל
רזניק יעקב שו״ב, גיטל, פייגל, אסתר, יהודה־ליב, ישעיהו, בתיה
לבית רזניק, בעלה ומשפחתה
רזניק שמואל־יצחק ומשפחתו
רזניק יעקב (בן יוסף־חיים), אשתו ובתם רבקה
רזניק מרדכי (בן יוסף־חיים), פליא, מינה, רבקה, צבי
ריז׳ שמואל, רודיא, יהושע וישראל (נפלו בפרטיזנים), שרה,
שפרה, ראובן
ריידר יצחק, ריקל (לבית רזניק), ברוך, רבקה
שוך צבי, זלטה

שוסטק לאה, שמואל, אסתר־רייזל
שוסטק דב, רבקה, יוכבד
שוסטק סימה, ינטה, בן־ציון, זלדה
שורץ יקותיאל, שפרה
שורצבלט אברהם ומשפחתו (מקנוניץ)
שורצבלט דב (מאוזירו), בריינדל, חנה
שורצבלט דוד, אסתר־גולדה, פרידל, רבקה, אייזיק
שורצבלט יעקב־דב, גיטל
שורצבלט זכריה, אהרן־ברוך
שורצבלט יצחק־צבי, חוה (לבית קוזיול), מרדכי, דבורה, פרידל
שורצבלט שכנא, טמה
שושקין אלחנן ומשפחתו (מחינוצ׳ה)
שינמן יקיר, פיגה (לבית סמולא), ובניהם
שינפלד נח (מגורודץ), רבקה
שליפאק שמואל־אלימלך, צ׳רנה, פייגל
שליפאק מנשה ומשפחתו
שליפאק יעקב, פסיה, אודל, אלקה, הלל, טמה, חיה
שליפאק אברהם שו״ב, פרומה, אריה, דב, יעקב, מרים
שליפאק חנוך, שבע, פנחס (נפל כפרטיזן), יעקב, שלום־אשר, טמה, ליפשה, צפורה
שליומפר יצחק (מדובאָ), רחל ומשפחתם
שליומפר זליג (מדובאָ), אשתו, מיכל, ירוחם, ושני ילדים
שליטא הרב שלמה־יעקב, חנה
שליטא פנחס, שרה, חנה־לאה, יצחק־אליהו
שליטא גדליהו, ינטה, משה, חיה, אסתר, מינה
שר ליפמן ומשפחתו (מחינוצ׳ה)
שר שלום, אשתו, לייבוש, מאיר
שפין אברהם, גיטל
שפין חנה ומשפחתה
שפין מלכה, רחל, ישראל, שבע
שקאליוק מנדל, לאה (לבית ביידר), מוניק
שקלאר מיכל, שרה, שינדל, יהושע
שריימן משה־אהרן (זיידל), בתיה, רייצה, שרה
שרפשטין הלל, חיה, רחל, שינדל, ישעיהו
שרפשטין אריה, מאַטל, רחל, חנינא, הלל, צ׳רנה, שינדל, אסתר

אלה שנפטרו בארץ

מרקר רייזל (לבית גרמרניק)
שוורצברג הינדה
אפלבוים שלמה
סליבקין יוסף

ת.נ.צ.ב.ה.

רשימה נוספת משמות הקדושים, שנשמטו בטעות בהדפסה.

ברסטיאנר אברהם, זלדה (לבית גורזיק), נחמה, משה, דוד, מנדל
דקלבוים שמואל, דבורה, ישראל, חיה־נעכע
דרוטהויז שלמה, אשתו וילדיהם
חובר מנדל (מוורונקי), ליבה, אליהו, צבי, יעקב, ישראל
חובר אריה (מוורונקי), אסתר, ושני ילדיהם
חיזי ברוך, שלמה, פסיה
היזי אברהם (בן ברוך), רבקה וילדיהם
חיזי מלכה, שרה, ליפשה
חיזי יהודה, ציפה, יוסף
חיזי יוסף־דוד, ישראל, זליג, דבורה
חיזי יעקב, פסיה
סמולא אליהו, רפאל
רזניק מרדכי (בן חיים־שמואל)

גֶּחָלִים לוֹחֲשׁוֹת

גֶּחָלִים לוֹחֲשׁוֹת – פְּלִיטֵי הָאוּדִים וְהָאֵפֶר וּמַזְכֶּרֶת אוֹרֵךְ, בֵּית־אָבִינוּ; אֲשֶׁר הִפְלִיא אֶת נָגְהוֹ וְנִשְׁדַּד.

מְעַטִּים עַד מְאֹד פֹּה שָׂרַדְנוּ, אַךְ אָנוּ נִנְצֹר אֶת הָאֵשׁ; נֵר־הַתָּמִיד בָּהּ נַדְלִיק וּנְחוֹנֵן שַׁלְהַבְתּוֹ בַּל תִּכְבֶּה.

גֶּחָלִים לוֹחֲשׁוֹת – פְּאֵר כָּל טוּבְךָ הַעֲלוּת, בֵּית־אָבִינוּ. בְּעִתּוֹת שֶׁל יָגוֹן וְשִׂמְחָה הַזְכִּירוּ. נֵר שֶׁל רֵעוּת וְתִקְוָה, נַדְלִיק גֶּחָלִים, בְּאִשְׁכֶן, תְּשׁוּרָה נְבִיאוֹ לְבָנֵינוּ, לְמַעַן יְגַלּוּ מַחְצַבְתָּם לְאוֹרְכֶן, וְאִישׁ אֶת אָחִיו יְגַלּוּ.

דב גרמרניק

לקראת הניצולים

הידיעות שהגיעונו בימי מלחמת־העולם השניה ולאחריה על ההשמדה ההמונית, ברורות וּוַדאיות היו ואף־על־פי־כן היבהב אצל רבים זיק של תקוה, כי מישהו מקרוביו, נשאר אולי בחיים.

בתקוה־לא־תקוה זו, יצאתי את הארץ ב־1945, עם גמר המלחמה, בשליחות התנועה למען עזור לשארית הפליטה להגיע ארצה.

היתה זאת תקופה של נדידת מיליונים ובתוך המיליונים קומץ שרידינו שנשארו לפליטה.

לאן לחזור? זו היתה השאלה העיקרית. הבית נחרב גם לרבים, שאינם יהודים, אבל נשאר היסוד, — האדמה, גם אם חרוכה היתה, הרי אפשר להקים עליה מחדש את הבית, אבל בשביל השרידים שלנו נשרף הכל. ונשארו מאחוריהם — רק תהום, בדידות, ושנאה; קברים של מיליונים, שעונו ונרצחו על היותם יהודים. וזעקת הנרצחים טרם נדמה. והארץ — שעריה נעולים, תקופת המאבק על זכויות העם לשוב למולדתו, והעולם כולו, שזה עתה השתחרר מצפורני הנאצים — מחשה. ואנגליה אינה מכירה בזכויות ההיסטוריות של העם, גם לאחרי כליונו הגדול. שמה היא מצור על מצור ומונעת את הניצולים מהגיע לביתם. צייד אניות מעפילים והחזרתם. זה היה מנת־חלקם של שרידי־החרב בתקופה זו.

יתמות ובדידות שררו במחנות־הפליטים הפזורים ברחבי אירופה, וכמיהה לשוב לחיים, ליציבות. — קצת מנוחה מהסבל הרב, בית! זה היה מבוקשם של כל אלה שפגשתים במחנות. בדְרָכַי על אדמת איטליה.

שוחה הייתי בים הגדול של צרות ישראל — והסעד היחידי — השיחה, העידוד. החזרת האמונה בכוחותיהם הם, והאמונה שהמאבק על זכויותינו הצודקות בארץ סופו לנצח, מאבק שלאחריו יהיה כל אחד בן־חורין על אדמתו, ממנה לא ייעקר עוד!

מילנו: רחוב ויאַ־אוניאונה 5, זהו מקום מרכזם של הפליטים. בית עתיק שמסדרו־נותיו אפלים וארוכים, בבית זה נתרכזו שליחי הארץ, והטרנספורטים שהגיעו מדי יום ביומו; מבית זה הועברו הם לכל קצוי איטליה. איטליה בתקופה זו היתה ארץ הנמל, שממנה הפליגו האניות לארץ.

המונים עוברים את הבית הזה, ואני — עיני תרות יום־יום אחרי כל קלסתר־פנים מוכר או קרוב. והנה באחד מערבי האביב 1946 הזדקר מבין ההמון הרב ראש

מכסיף, פנים כל־כך מוכרים! רצתי אל מולו — יעקב בס עומד לפני. היתה זאת פגישה אילמת, חבוקים עמדנו שעה ארוכה... והדיבור ניטל מאתנו, ללא מלים מחינו דמעה... את הפגישה הזאת לא אשכח לעולם.

יעקב גר באותו זמן במילנו עם פני. חדרם היה חדר קטן. כאמור חיו חיים של עוברי־אורח על הצרורות.

מאז פגישתנו מבקר הייתי אצל יעקב מדי פעם. ממנו שמעתי פרטים על אבדן משפחתו ועל ימיה האחרונים של העיר. הפליא לספר שלמה אפלבוים ז״ל, שפגשתיו במחנה טְרַדַטֶה, ושהיה מצטרף מדי פעם אלינו, באיזה שקט וכאב היה מספר על ביקורו האחרון בעיירה. דאגתו לקבר־האחים — דאגתו לכל עצם שנשארה ללא קבורה. על פגישותיו עם הרוצחים משתפי־הפעולה. שטרם באו על ענשם. הייתי מקשיב ומהרהר: מאין שואבים האנשים האלה את הכוח הזה, לאחר כל מה שעבר עליהם? ותוך כדי דיבור היה חוזר ומדגיש בכל פעם — „מי מאתנו האמין שעוד נזכה לפגוש מכר או קרוב ונוכל לספר על אלה שאינם עוד אתנו״.

יעקב ידע לספר על כל אחד שנשאר בחיים. על מקום־מגוריו כעת, ועל מצבו הכללי, ובאחת השיחות בינינו העלה את המחשבה, שרצוי וכדאי ליצור קשר בינינו ובין בני העיירה המפוזרים באירופה. ואולי גם להושיט להם עזרה חמרית מינימלית, כדי לנטוע בהם הרגשה שאין הם בודדים ועזובים, וכדאי מאוד לשתף בזה את בני העיירה היושבים באמריקה.

היינו אז ארבעה בני עיר. שלמה אפלבוים ז״ל, יעקב בס, דוד רוזנפלד עם משפחתו (שהיגר לברזיל) ואני, כותב השורות. נוצרה כעין ועדה ועלי הטילו לכתוב לאמריקה ולארץ, שבור הייתי בתקופה זו מסיפורי הזוָעה ומביקורי במחנה ההשמדה טרזנשטט. תלי־אפר, של רבבות, כבשנים, וחדרי־עינויים ליוו אותי באותו זמן ותחת רושם זה נכתב מכתבי הראשון לאחד מאלה שהכרתי מימי נעורי והוא ברל חיזי: תשובתו לא איחרה לבוא. תשובה של אָח ורֵע, של בן עיר שהכיר וזכר את כל אחד מהעיירה ובשם אנשי העיירה באמריקה הבטיח לעמוד אתנו בקשר ולעזור. ואת הבטחתו קיים במלואה.

את הקשר עם הפזורים באירופה קיים יעקב. וככה היתה מתכנסת ועדת הארבעה ודנה בחלוקת העזרה שהתקבלה מאמריקה — ומעבירה אותה לפי הכתובות.

את העברת הכספים סידר יעקב. דבר שעלה לו בהרבה עמל ויגע, ולא היה עונה לאמריקה עד שקיבל את כל החתימות על הסכומים שנשלחו ואת החתימות בצירוף מכתב היינו מעבירים על שמו של ברל חיזי בשביל הוועדה שהתארגנה גם שם.

ככה נוצר הקשר בינינו ובין הפזורים באירופה ומעבר לים. רבו הפגישות עם בני העיר שהגיעו לאיטליה, ביניהם רייזיל מרקר ז״ל עם בעלה. הניתן להעלות על הנייר פגישה זו? על פגישתי עם יוסלה שפין ורבים הנמצאים עתה בארץ?

פגישות אלו עוררו בי זכרונות על עיירתי, בה גדלתי, על עניה ואשרה. על הנוער התוסס והמחפש דרכים, מתפרץ קדימה, תנועות הנוער, ההוי החברותי, חגים ומועדים. על שובבות נעורים ודאגות זקנים. העיירה על רחובותיה, ובתיה.

ילדים היו כשעזבתים ועתה פנים אל פנים עם בני־אדם מבוגרים שנשאו על גבם את כל מצוקות השואה, ונשארו בדרך נס בחיים.

מצומצמת היתה עזרתנו, אך יש לציין, כי עזרה זו עודדה רבים מאנשי העיר, ונטעה בהם את ההרגשה כי אין הם גלמודים ועזובים.

טייערע לאַנדסלייט, פון וואָלאַדימערעץ און אומגעגנט!

עס טוט מיר לייד וואָס איך קען זיך נישט באַטייליקן אין אייער עבודת־הקודש, ביים אַרויסגעבן דעם „ספר וואָלאַדימערץ״. עס איז באמת אַ שאָד וואָס נישט יעדער לאַנדסמאַן קען צו לייגן אַ האַנט צו דער הייליקער אַרבעט. ווי עס איז באַוווּסט פאַלט אַלעמאָל די אַרבעט נאָר אויף יחידים, אַלעמאָל און אומעטום זענען דאָ עטלעכע „חולי אהבה״ וואָס אויף זייערע פּלייצעס פאַלט די גאַנצע לאַסט. איך ווינש די אַלע טוערס ברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם!

יעדער ייד וואָס איז אומגעקומען איז געווען אַ קדוש, נישט קיין חילוק אויב ער איז געווען אַ רב אָדער אַ שניידער, אַ שוסטער, אָדער אַ בעל־עגלה. אַלע יידן בכלל און אונדזערע וואָלאַדימערעצער בפרט זענען מיר הייליק און טייער.

שרייבנדיק די עטלעכע ווערטער, שטיקט מיר אין האַלדז, און טרערן רינען פון מיינע אויגן, ביי מיר איז נישטאָ קיין באַשטימטער טאָג. פאַר דעם יאָרצייט פון אונדזערע קדושים, נאָר יעדן טאָג, אפילו שטייענדיק ביי דער אַרבעט זאָג איך אין האַרצן „קדיש״ נאָך יעדן מאַן, פרוי, אָדער קינד וואָס זענען אַזוי אומשולדיק אומגעקומען דורך די רוצחים, ימח שמם וזכרם.

אויף אַלע אומגעקומענע זאָג איך חבל על דאבדין ולא משתכחין. תנצב״ה.

די טוערס פון הייליקן ספר בפרט און די וואָלאַדימערעצער יידן און אַלע יידן בכלל ווינש איך נאָך אַמאָל — ברכה והצלחה!

חיים מאיר בר׳ יעקב הכהן קאנאניטש (קאהן)

משה אפלבוים

פגישות־רעים

זכרונות הילדות והנעורים הינם כגרעינים החבויים בזרע הצומח, נובטים הם ומניצים בפגישות רֵעים, אשר להם זכרונות משותפים.

כל אדם נושא על כתפיו את תולדות חייו, אך הילדות, ראשית חנייתו חרותה בלבו כל ימי־חלדו.

הזכרונות הללו יוצרים קשר נפשי בין אנשים בני עיר אחת לכל ימי חייהם, ואם בערים הגדולות כך, בעיירתנו הקטנה ולאדימרץ, על אחת כמה וכמה.

בעיירה, היינו כמשפחה אחת גדולה וכל אחד ידע על חיי זולתו, ייסוריו ושמחותיו.

העיירה נכרתה ואיננה, רבים מבניה נמצאים בארצות שונות, אולם בשעה שהם באים כאורחים אלינו לישראל, אנו מקבלים אותם כאחים השבים לחיק משפחתם.

בפגישות ובימי־הזכרון או במסיבות־אורחים, נעלמים כל הבדלי המעמד, כל המחיצות וכל גינוני הטכס, ואנו רואים את עצמנו כבאותם הימים, ימי הילדות והנעורים של העיירה.

זכורות לי כמה פגישות עם אורחים, בני עירנו, מארצות־הברית: גדליהו וולוק, המכונה צ׳ארלי וולוק, יהודי שעשה נכסים וזכה לכבוד בחברה האמריקאית, כאשר הופיע בפעם הראשונה בישראל עם „הקאדילאק" שלו, כמיליונר, בפגישתו אתנו „בבוסתן" היה הוא בינינו כגדליה שרה צ׳רנס, האשה טובת הלב. הזכרונות מהעיירה עולים וצפים, הילדות, החדר והרבי, ותעלולי גדליהו בחדר של הֶנוך. וצ׳ארלי כמו התפרק מכל „האמריקניזם" שלו ושוב גדליהו לפנינו, מסתובב עם הצלמניה על יד כל אחד ואחד, שואל את כל אחד על חייו ובדמיוננו שוב ראינוהו באותו בית של „שרה צ׳רנס". כל הנוף של הבית וכל משפחת וולוק שבו לחיות לפנינו, עד לאותו זמן שבו יצאו מהעיירה לארצות־הברית.

והנה זכורות לי, הפגישה עם לואי רוז ואשתו טייבל והופעתם בקבלת־הפנים שערכנו לו. לואי רוז הציג את הוועד מדטרויט ובדבריו הבטיח לנו כי כשם שהוועד עמד לצדנו בעבר כן יעמוד הוא גם בעתיד. זוכר אני כמה שימח את הקהל במילי דבדיחותא.

כאשר בא לביקור אלינו, בישראל, אברהם פרידמן, אחיו של זאב פרידמן, וביידיש העסיסית שלו סיפר לפנינו, כשהוא נרגש כולו מהפגישה אתנו, על כל מה

שחשים אחינו ה„לנדסלייט" באמריקה, ראינו לפנינו את ביתו של בן־ציון פרידמן ז"ל, עם המיחם הרותח תמיד בערבי החורף ולפני עלות־השחר; בדמיוננו ראינו את היהודי התלמיד־חכם המקיים כל ימיו מצוות „ביקור־חולים", יודע פרק בחכמת הרפואה ובן־בית אצל כל אחד בעיירה. בן־ציון פרידמן וכל בני־משפחתו ניצבו חיים לעינינו. כאשר נפגשנו עם „הרוזנס", פייביש רוזן ורעייתו, גדליהו רוזן ורעייתו ואחותו, ראינו לפנינו את „המלאכים" בעיירה. „פייביש דער מלאך", כפי שכונה בעיירתנו „וגדליה דער מלאך". ונזכרנו באירועים שונים וברשמים שונים מהימים ההם. חדוות הילדות ואימת השואה מזדמנים יחד בכל פגישה ובכל אזכרה שאנו מקיימים.

וזכורה לי המסיבה לכבודו של שלמה איידלמן והמסיבה הפנימית למר וורון בביתו של מר חיים שוורצברג. ולאחרונה המסיבה לסוסיל ונחמן — אחותו ואחיו של אליהו קרץ.

טבעו של האדם כי ישכיח את המוות, כדי להימלט מהרגשת החדלון בכל מיני דרכים.

כולנו רועדים, עם אמירת „הקדיש" לזכר הקדושים ורוצים אנו להתנחם ולהתנער מהצער ומהאבל במה שמתחדש ונוצר בהוָי החדש שלנו בישראל ובעולם היהודי, בכל פגישה כזו של אנשי העיירה, מישראל ומהתפוצות, כמו ניתקים אנחנו מימינו אלה, ימים מסוכסכים של מבוכה ואבדן דרך ונישאים אל ימי הילדות השלוים והתמימים.

כל אחד מאתנו הנושא בלבו את צערו על אבדן משפחתו וקרוביו לא היה יכול לעמוד בכך, לו היה בודד לנפשו.

מהפגישות הללו אנו יוצאים מעודדים במקצת, כאנשים שהשיחו את מרי לבם, משל כי אבנים כבדות גוללו מעליהם, ואנו שבים ומרגישים כאילו באנו כולנו אל חיק המשפחה הגדולה של העיירה.

מסיבה לאורחים מארצות־הברית

ברל חיזי נואם בפני יוצאי עירנו בדטרויט

אסיפה של יוצאי ולאדימרץ בדטרויט

In Memoriam

יזכור

מיר, די וולאַדימירעצער לאַנדסלייט אין דעטראָיט שליסן זיך אָן, און דריקן אויס אונזער צער און טרויער פֿאַר דעם זעקס מיליאָנדיקן באַרויבט פֿון די בעסטע זיהן און טעכטער פֿון אידישן פֿאָלק.

זאָל דער „אל נקמות" זיך אָפּרעכענען מיט די פֿאַר־ברעכער, און זאָל דער „אב הרחמים" היילן אונזערע צעבלוטיקטע הערצער.

עהרע אייער אנדענקען

מתוך חוברת־הזכרון בהוצאה ע״י יוצאי עירנו בדטרויט

In Memoriam

את נשמות אחינו ואחיותינו
יושבי ולאדימירעץ

שנהרגו ונשחטו על קדושת השם
הנאהבים והנעימים בחיים ובמותם לא נפרדו
זכור ד' מה היה לנו!
יתומים היינו,
נחלתנו נהפכה לזרים בתינו לנכרים.
אנחנו אנשי ולאדימירעץ בדעטרויט „אמעריקא"
מבכים את שברנו הגדול
ולא נשכח לנצח את נשמות קדושינו.

ט"ו אלול, תש"ב — 1942

מתוך חוברת־הזכרון שהוצאה ע"י יוצאי עירנו בדטרויט

חיים שוורצברג

פעילות הוועד וקופת ההלוואות

לפני תום מלחמת העולם השניה, ומיד לאחריה, התעוררו כמה מתושבי הארץ, יוצאי ולאדימרץ, לפעולות עזרה לשרידים ולניצולים מבין יוצאי עירנו שהצליחו להגיע למקומות מבטחים כגון: רוסיה, איטליה, קפריסין ועוד. באסיפה כללית שנערכה הוחלט על מגבית בין יוצאי עירנו בארץ, שמטרתה לעזור לניצולים הנמצאים בחו״ל. ולאלה שהחלו כבר אז להגיע ארצה.

בכספים שנאספו בארץ, ובאלה שנשלחו מארצות־הברית, מדטרויט, וושינגטון ועוד, נוסדה קופת העזרה וההלוָאות. בין הפעילים הראשונים ביסוד קופה זו והנהלתה היו: חה״כ אליעזר שוסטק, ששימש כיו״ר הוועד, עד לבואו של הח׳ סנדר צ׳רניאק מארה״ב, וכן החברים: פנינה צ׳רניאק, דוד בורקו, דב חיזי, אליהו גרמרניק וחיים שוורצברג. החבר סנדר צ׳רניאק שימש במשך כל השנים כמקשר בין הוועדים בארה״ב לבין הוועד הישראלי והוא מהווה את הרוח החיה של הפעילות בקופה ובוועד.

מטרת הקופה היתה בראשונה לתת מענקים כספיים לעולים החדשים, שזה מקרוב הגיעו ארצה. שיעור המענק תלוי היה במצב המשפחה ובגדלה; וכן מתן ההלוָאות. לימים, עם הגברת והרחבת הפעילות בקופה, הוחל גם במתן הלוָאות ומענקים ליוצאי עירנו הוותיקים בארץ — לאלה שהיו זקוקים לכך. כן נשלחו חבילות־עזרה לחברינו ברוסיה, בקפריסין ובפולין.

להוצאות השוטפות של קופת ההלוָאות שימשו הניכויים הקטנים, כדמי עמלה, שנוכו מההלוָאות, וכן המס השנתי שנגבה מכל יוצאי עירנו בארץ — וכל זאת, שלא לפגוע בהון היסודי המשמש למטרות עזרה, במענקים ובהלוָאות, בלבד.

כהון יסודי לקופת ההלוָאות משמשות המניות שנרכשו על־ידי יוצאי עירנו בארץ. בהתאם להחלטת הוועד הנבחר, התנאי הראשון לקבלת הלוָאה מהקופה, הוא — רכישת מניה אחת לפחות.

במשך שנות פעילותה של הקופה נתקבלו כספים מארצות־הברית שבעיקר הם משמשים עד היום הזה למתן עזרה והלוָאות לתושבי הארץ — עולים חדשים ותיקים כאחד.

בפנקס עולי ולאדימרץ רשומים כיום למעלה מ־200 בתי־אב ורבים מהם כבר דור שני בארץ. וכל אלה מחוץ למשפחות מסוימות שטרם נרשמו אצלנו. אחוז גבוה ממשפחות אלו מחזיק בהלוואות ומשלם אותן באורח קבוע. הוועד, הנבחר

מדי שנה או מדי שנתיים באסיפה כללית של כל יוצאי ולאדימרץ, מפקח על פעולות הקופה. קיים גם ועד מבקר הבודק את הפעולות ומאַשר אותן. הוועד מוסר בכל אסיפה כללית דין־וחשבון על פעולותיו. חברי הוועד הם: יוסף בריל, אליהו גרמרניק, שרה פרוסט, פנינה צ׳רניאק, יצחק קמין, שלמה רזניק, חיים שוורצברג. הוועד מייצג את כל האזורים בארץ. במועדים קבועים מתכנס הוועד לישיבות ומחליט על דרך פעילותו ופעילות הקופה להבא, ופותר בעיות שמתעוררות מדי פעם. הוועדים בארצות־הברית מקבלים דין־וחשבון והעתקים מהדו״חים השנתיים והתקופתיים המתפרסמים מפעם לפעם.

אין ספק, כי טמונה ברכה רבה ועידוד רב בפעילות הוועד וקופת ההלוואות, שמעטות כמוה בין ה„לנדסמנשפטים״ בארץ. הן קבלת הלוָאה בבנקים, כרוכה בהתרוצצויות רבות וקשיים מרובים, ואילו בקופתנו — הפורמליות היא אפסית כמעט וכל יוצא העיירה, הזקוק להלוָאה, מקבל אותה בלי כל קושי.

סנדר צ׳רניאַק

אַ קוואל פון ביינקשאַפט

אַרום אונדזער געבורט־שטעטל ולאַדימערעץ זענען געווען אַ סך דערפער — יעדער דאָרף און זיין נאָמען — ווי קאַנאַניץ, דוביווקע, קראַטשאמקע, אָזירא, נאַוואַקי, אַנדרויע, פאָלאָוולע, ז׳עלעניצע, דאָוואָליע, ז׳ולקין און נאָך פיל אַנדערע. יעדער דאָרף מיט זיינע יידישע פאַמיליעס, פאַר וועלכע אונדזער שטעטל איז געווען אַ צענטער. אַזוי איז געווען אין די וואָכעדיקע טעג און נאָך מער אין די יום־טוב־דיקע — ווי ראש־השנה און יום־כיפור. צווישן אונדזער שטעטל און די דערפער האָט זיך געצויגן אַ קייט פון האַנדל און פרנסה עניינים. אַ סך פאַמיליעס, און בעיקר „די גייערלעך״, ווי זיי פלעגן זיך רופן ביי אונדז, די פלעגן אַרויסגיין איבער די דערפער אויף אַ גאַנצע וואָך און פלעגן זיך אומקערן אַ היים אויף שבת. צווישן די זענען געווען אַזעלכע וואָס פלעגן גיין איבער די דערפער וואָך איין, וואָך אויס, און אויך אַזעלכע וואָס פלעגן אַרויסגיין אין די דערפער אויף ספּעציעלע סעזאָנען, ווי צום ביישפּיל שניט צייט אָדער אין ווינטער סעזאָנען. זיי פלעגן קויפן אַלץ וואָס עס לאָזט זיך, און פון וואָס עס איז געווען עפּעס אַן אויסזיכט אויף פרנסה — חזיר האָר, פעלכעלעך, פאַרשיידענע געוויקסן ; אויך בעלי־חיים, ווי אַ קעלבל, אַ קו אָדער אַ פערד, אַ הון אָדער אַ האָן און אַזוי ווייטער.

אויסער זיי פלעגן אַרויסגיין אין די דערפער פאַרשיידענע בעלי־מלאכות — שניידער, שוסטער, סטאָליאַרעס, שמידן און אַנדערע פאַכלייט. — אַ לאַנגע קייט, וואָס אירע רינגען זענען געווען פאַרשיידענע, און אַזוי האָט מען געלעבט איינער פון צווייטן. דער לעבן האָט געפלאָסן אין זיינע געוויינטלעכע רערן. מען קען נישט זאָגן אַז די געשעפטן זענען געווען געהויבענע און מען האָט געלעבט אין רייכטום, אדרבא אַ סך האָבן געוווּסט דחקות, אָבער אויך די באַדערפענישן זענען נישט געווען איבערגעטריבן, פאַר אונדזערע וולאַדימערעצער יידן איז כאַראַקטעריסטיש געווען דאָס באַנוּגענען זיך מיט וואָס זיי האָבן.

אין שטעטל זענען טאַקע געווען רייכערע פון די וועלכע מיר האָבן דערמאָנט, דאָס זענען געווען די קרעמער און די סוחרים. די באַפעלקערונג איז דאָ נישט געווען האָמאָגעניש. רוסן, פאָליאַקן, אוקראַינער און אפילו ציגיינער האָבן געוווינט אין שטעטל. עס זענען דאָ געווען עטלעכע משפחות וועלכע האָבן זיך גערעכנט פאַר „גבירים״ ממש. יעדנפאַלס אין די אויגן פון די שטעטלדיקע אָרימע איינוווינער. און וואָס איז באַשטאַנען, אייגנטלעך, זייער רייכטום ווייס איך נישט ביז היינט. צו אַזאַ מין „גביר״ פלעגט עמעצער אַוועקטראָגן זיינע ביסל אָפּגעשפּאָרטע געלט,

וואָס ער האָט געהאַלטן אַלס נדן פאַר דער טאָכטער, אָדער פאַר עפּעס אַן אַנדער תכלית. און די גבירים האָבן זיך פאַרנומען כלומרשט מיט באַנקירעריי, און זיי פלעגן אויך אַנטלייען געלט פאַר אַ באַוווּסטן פּראָצענט. מען מוז באַטאָנען אַז דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען ווי איין גרויסע משפחה. אַלע איינוווינער זענען געווען פאַרקניפּט און פאַרבונדן איינער מיטן צווייטן, דורך קרוב׳השאַפט ממש, אָדער דורך מחותנ׳שאַפט. און דאָס אַלץ טראָגט די צוברעקלונג און צוטיילונג אין פאַר־שיידענע חסידישע עדות און גרופּעס, מיט באַזונדערע שולן, שוחטים און חזנים. און אויך די קלאַסנאַרטיקע צוטיילונג פון פאַרמעגלעכע משפחות און אָרימע.

איך געדענק יוגנטליכע וואָס האָבן געלערנט אין חדרים און ישיבות, און זענען נאָכער געוואָרן לערערס. אָבער אין שטעטל האָבן זיי נישט געקענט געפינען אַ פונדאַמענט פאַר זייער קיום. פלעגן זיי זיך אַוועקלאָזן אויף דער ברייטער וועלט, כדי צו געפינען אַ קאַריערע. מערסטנס זענען די יוגנטליכע געבליבן אין שטעטל. און אַ זון פלעגט, בדרך־כלל, גיין אין די וועגן פון די עלטערן, און פלעגט לערנען דעם טאַטנס פאַך. די מיידלעך האָבן זיך געפירט ווי די מוטערס. און ווען עס איז געקומען די צייט האָט יעדע איינע פון זיי געגערט חתונה צו האָבן און נישט פאַרשפּעטיקן זיך.

דער גרעסטער טייל פון די יוגנטליכע איז אין יענע יאָרן נישט פאַרכאַפּט געוואָרן דורך סתם חלומות און אידייעס, און האָבן זיך פאַרלאָזן אויף גאָטס געבאָט.

אַזוי האָט זיך געצויגן דער לעבן אין די אַמאָליקע יאָרן. אָבער מיטן אָנקום פון 20־טן יאָרהונדערט איז שוין דער לעבנסשטייגער צוטרייסלט געוואָרן, די ברייטע וועלט האָט אָנגעהויבן ציען דעם יוגנט צו זיך, און די ווייטע וועלט האָט זיך אפילו מטריח געווען און איז געקומען אין שטעטעלע ממש. נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן. אַ סך האָבן אָנגעהויבן פאַרשטיין אַז מען קען שוין מערנישט באַנוגענען זיך מיט די לימודי קודש וואָס מען לערנט אין חדר, און אין ישיבה, און מען האָט זיך אָנעם געטאָן צו לערנען אויך פרעמדע שפּראַכן. מען האָט שוין פאַרשטאַנען אַז מען מוז זיך בילדן און גיין פאָראויס. יעצט זענען מיר געווען לעבעדיקע עדות נישט נאָר צו דער וואַנדערונג פון וולאַדימערעץ אין די נאָענטע דערפער, נאָר אויך צו אַ וואָגלונג אין ווייטע וויטעבישן, אין גרויסע שטעט, זוכנדיק דאָס גליק און די ליכט פון פּראָגרעס. בחורים זענען אַרויס זוכן שטעלעס און מיידלעך — צו געפינען אַרבעט, — אָדער צו לערנען אַ פאַך. דאָס איז אַלץ געגעבן דעם עמיגראַציע שטראָם צו די גרויסע רוסישע שטעט. די עמיגרירונג נאָך אַמעריקע איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך, דער שיידן זיך פון שטעטל איז פאַרבונדן געווען מיט גייסטיקע קריזיסן, ווייל די איינוואַרצלונג אין שטעטל איז טיף געווען און דאָס אָפּרייסן זיך פון שטאַם און משפחה האָט געשראָקן.

אין די אַמאָליקע יאָרן, אַז אַ טאָכטער האָט חתונה געהאַט איז דער מנהג געווען, אַז איר מאַן פלעגט עסן קעסטביים שווער, אין יענע צייטן האָט דאָס

אויסגעזען נאַטירלעך און זעלבסט פאַרשטענדלעך, הגם, דאָס האָט געבראַכט צו עקאָנאָמישע שוועריקייטן. פאַר דעם לעבן איז כאַראַקטעריסטיש געווען איינפאַכקייט און באַשיידנקייט. ווען מען איז אָבער אַרויס פון שטעטל און מען האָט זיך באַגעגנט מיט דער גרויסער וועלט, איז געווען די באַרירונג זייער אַ שווערע, און די צורודערונג איז גרויס געווען. עס האָט זיך געטראָפן אַז אַ זון האָט פאַרלאָזן דאָס שטעטל און איז אַרויס אין אַ גרויסער שטאָט, און האָט זיך איינגעאָרדנט. האָט ער אַראָפּגענומען צו זיך אויך די גאַנצע משפחה. אויך אין שטעטל זענען גרויס געווען די ענדערונגען — נייע אַנשויאונגען, אַ נייער אַרט לעבן — וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם אָנטועכץ, און אין די איינאָרדענונגען אין הויז גופא. לערער האָבן אָנגעהויבן צו קומען אין שטעטל און אַ סך פון די שטעטלדיקע יונגעלייט זענען אויך אַליין געוואָרן לערערס. די דאָזיקע ווירקונג איז גרויס געווען בעיקר אין יום־טוב צייט ווען אַלע אַרויסגעפאָרענע יונגע לייט האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקקערן אַ היים. אַזוי האָט זיך געצויגן ביז דער ערשטער וועלט מלחמה. וועלכע איז געווען ווי עפּעס אַ ערד־ציטערניש אין דעם אַלטן אַרט לעבן.

די עמיגרירונג אין אַמעריקע איז אין אָנפאַנג געווען צוליב אַ עקאָנאָמישע אויסבעסערונג — פאַרדינען געלט, און שיקן דאָלאַרן אַ היים. און נאָכער צוריקקערן זיך אין וולאַדימערעץ, עס זענען געווען עמיגראַנטן וואָס זענען ארויסגעפאָרן אין צווייען — צוויי אַרבעטער כוחות, מיט דעם חשבון אַז אין צווייען וועלן די פרנסות זיין גרעסער, אַ סך פון די זענען געווען אָן אַ פאַך, אַ סך האָבן באַוויזן זיך צו איינאָרדענען און אַראָפּנעמען זייערע משפחות. דער גרעסטער טייל האָט זיך באַזעצט אין דעטראָיט, און פון דאָרט האָבן זיי זיך פאַרצווייגט אין פאַרשיידענע ערטער. — אויך אין קאַנאַדע און אין אַרגענטינע האָט דערגרייכט זייער אָפּצווייגונג. אפילו אין בראַזיל, אורוגוויי און אַנדערע ערטער האָבן זיי דערגרייכט. די עמיגרירונג איז געווען פאַר אונדז אַ נס, ווייל ווען נישט דאָס וואָלטן אויך זיי פאַרניכטעט געוואָרן מיט אַלע וולאַדימערעצער יידן.

די תקופה פון דער ערשטער וועלט מלחמה, מיט איר פּראָספּעריטי האָבן אַ סך וולאַדימערעצער אין אַמעריקע זייער גוט אויסגענוצט, און זענען געוואָרן גרויסע גבירים. זייערע קינדער האָבן זיך גוט איינגעוואָרצלט און אַ סך פון זיי זענען דערגאַנגען צו גאָר הויכע שטאַפּלען אין דער אַמעריקאַנער געזעלשאַפט, עס ווילט זיך באַצייכענען אַלס ביישפּיל אייניקע פון זיי, ווי דער זון פון דוד פון אַנדרויע וועלכער איז געוואָרן אַ פּאָפּולערער אַדוואָקאַט. אַ גרויסע משפחה פון דער באָבע צ׳ארנע — צווישן אירע אייניקלעך זענען אַ סך דאָקטוירים, אינזשיניערן, אַדוואָקאַטן און גרויסע געשעפטסמענער, לויט דעם אַמעריקאַנישן באַגריף. צווישן די דאַרף פאַרעכנט ווערן אויך די משפחה, וועלכע האָט זיך גערופן אין שטעטל „מלאָכים״. אָדער די משפחה פון שלום לייבקעס, איך וועל נישט קענען אויס־

רעכענען אַלע משפחות, און װעל זיך באַנוגענען מיט די נעמען װאָס איך האָב דערמאָנט. װעלכע זענען װי אַן אָפּשפּיגלונג פאַר די איבעריקע. איך װעל נאָר דערמאָנען איין משפחה — פון חיים־לייב דעם שוסטער, פון װעלכער עס זענען אַרויס זייער פּאָפּולערע מענטשן, — אָט די אַלע זע איך ביז היינט װי אַן איינ־געשלאָסענעם טייל פון אונדזער שטעטל.

דער פאַקט װאָס ביי אונדזערע לאַנדסלייט איז ביז היינט שטאַרק דער קשר צווישן זיך אין אַמעריקע װי אין ישראל, לערנט אונדז װי טיף עס איז געװען די מידה פון געמיינזאַמע צוגעבונדנקייט װעלכע האָט געצויגן איר יניקה פון װלאָ־דימערעצער באַזונדערן װעזן. פון דאַנענט װעט קלאָר װערן דער קשר צום אַלטן היים און די גרייטקייט שטענדיק צו העלפן און שטיצן, אַ תכונה װאָס איז געקומען צו איר העכסטן אויסדרוק נאָך דער צווייטער װעלט מלחמה װען עס האָט זיך געגרינדעט דער װעד אין דעטראָיט װעלכער האָט גלייך אָנגעהויבן זיין שטיצע טעטיקייט און צו זוכן די רעשטלעך פון װלאַדימערעצער יידן נאָך דער פאַרניכטונג.

זיי זענען געװען די ערשטע װעלכע האָבן צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון די געראַטעװעטע, זיי האָבן זיך גלייך פאַרבונדן מיט די װלאַדימערעצער לאַנדסלייט אין ישראל און האָבן אָנגעהויבן צו ליפערן זייער שטיצע פאַר אַלע װלאַדימערעצער װאָס זייער אַדרעס איז באַװוסט געװען. זיי האָבן מיטגעטיילט די משפחות װער עס איז געבליבן לעבן פון זיי. און אַזוי האָט דער קאָמיטעט ערפילט זייער אַ חשובע אויפגאַבע. זיין אַרבעט האָט געהאַט אַ גרויסן אָפּקלאַנג און אויפן אַדרעס פון קאָמי־טעט האָבן אָנגעהויבן צו דערגרייכן סומעס געלט און פאַרשיידענע פּעקלעך פאַר די געראַטעװעטע. איך דערמאָן דאָ נישט די הילף פון איינצעלנע װעלכע האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט. אין אמתן געזאָגט האָבן אַלע גענומען אַ געהעריקן אָנטייל אין דער מצוה פון הילף און שטיצע. די װלאַדימערעצער לאַנדסלייט אין װאַשינגטאָן האָבן באַװויזן װוּנדער מעשים אויפן געביט פון הילף. די לאַנדסלייט פון דעטראָיט זיינען געװען די אינציאַטאָרן און דער לעבעדיקער גייסט, און זיי האָבן געשיקט די אָנװייזונגען אין די איבעריקע שטעט. די אייגנשאַפט איז געװען כאַראַקטעריסטיש פאַר די דעטראָיטער לאַנדסלייט אויך פאַר דער מלחמה. זיי האָבן געלייגט דעם פונדאַמענט פאַרן גמילות־חסד, מיט דער הילף פון די װלאַדימערעצער אין ישראל. איך װייס נישט צו װאָס פאַראַ סומעס דערגרייכט זייער הילף, אָבער איך גלויב אַז דאָס דריקט זיך אויס אין צענדליקע טויזנטער דאָלאַרן. — הילף פאַר יחידים און פאַר אַנטשטאַלטן. אַ באַזונדערע טראַדיציע האָט זיך איינגעװאָרצלט ביי אונדזערע לאַנדסלייט — װען עס קומט אַ גאַסט פון ישראל אין אַמעריקע. — אַזאַ מין גאַסט װעקט אויף אַן אַלגעמיינע שמחה — אַלע פרייען זיך מיט אים און דערנענטערן אים, פּונקט װי ער װאָלט געװען אַ משפחה־קרוב ממש. און אַזוי איז אויך װען עס קומט אַ גאַסט פון אַמעריקע אין ישראל.

איך באַטאָן דעם פאַקט, װייל דער באַגריף יידן פון װלאַדימערעץ איז אַרויס

פון זיין געאָגראַפישן ראָם און איז געוואָרן עפּעס אַן אײדלמוטיקער שטייגער, ווייל די אייגנשאַפטן פון אונדזער שטעטל זענען געוואָרן אַן אייגנטום פאַר די אַלע וואָס האָבן מיט איר אַ שותפותדיקן וואָרצל, און יעצט זענען זיי פאַרשפּרייט אויף דער גאַנצער וועלט. אַלע גערעדנקען די אַלטע שטוב און זענען צוגעבונדן צו איר. אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל שאַפן מיט זיך אַ וויכטיקן צענטער, אין וועלכן עס שפּיגלט זיך אָפּ דער ווען פון אונדזער שטעטל מיט איר פילזייטיקע־אייגנשאַפט. און דאָס אַלץ קומט צום אויסדרוק אין טעג פון שמחות און פון צער.

מיר דוכט זיך, אַז דער באַגריף פון אַ צוזאַמענגס־קראַפט איז זייער פּאַסיק פאַר אונדזער שטעטל. אירע אייגנשאפטן זענען געוואָרן פאַר אירע לאַנדסלייט אַ קוואַל פון בענקשאַפט און באַגער. דער אַמאָליקער דאָרפס־הענדלער, האָט גע־בענקט אומקערן זיך אַ היים אויף שבת, אירע קינדער וועלכע האָבן געוואָגלט אין די ווייטע שטעט צו בילדן זיך, האָבן געבענקט צו קומען אַ היים אויף יום־טוב, און אויך אזוי אירע קינדער וועלכע זענען געוואָרן עמיגראַנטן און האָבן אַוועק־געוואַנדערט איבער ווייטע ימים, אויך זיי האָבן נישט אויפגעהערט אויפצווועקן אין זייער זכרון איר באַזונדערן ווען. אויך נאָך איר פאַרניכטונג.

ווען וולאַדימערעץ של מטה איז שוין מער נישטאָ, טוט זי לעבן אין אונדזער ווען ווי עפּעס אַ וולאַדימערעץ של מעלה, אין איר זענען איינגעזאַפּט אַלע גוטע אייגנשאַפטן און זי פאַראייניקט אירע צעזייטע און פאַרשפּרייטע, אין איין קנופּ און אין אַ טיפע פריינטשאַפט.

רבקה בריל־בס

אחי, דוד בס ז״ל

דוד אחי נולד בשנת 1927 בולאדימרץ. בהיותו תינוק עזבו הורינו את עיר מולדתו ולאדימרץ וקבעו את מקום מגוריהם בעיירה רפאלובקה. פה עברו על דוד שנות ילדות מאושרות בחיק המשפחה. ילד יפה וחכם־לב היה, כאן סיים את חוק לימודיו בבית־הספר „תרבות״ ועיניו נשואות היו בתקוה לקראת עתידו.

והנה הגיעו ימי המלחמה והשואה. הכיבוש הנאצי שם קץ לחלום נעוריו וכמו כולם ידע גם הוא תלאות ומצוקות. בהיותו עם עובדי־הכפיה מחוץ לגיטו, ניתן לו יחד אתי ועם אבא להינצל מכף המרצחים ביום השחיטה של יהודי רפאלובקה, בהם נספו גם אמנו היקרה זלדה, ואחינו היקר, נתן.

יחד אתנו נדד הוא על פני הדרכים האבלות של הכפרים והיערות וידע רעב, קור ומחלות, עד שנצטרף לשורות הפרטיזאנים. עדיין נער היה, אולם קומתו התמירה ומבנה גוו האיתן והנאה סייעו, כי לא יקפידו עמו ויקבלוהו כאחד הלוחמים. בנשק ביד מילא הוא את צו הנקם והשילם במשמידי עמו ובני משפחתו.

גם עם שחרור אזורנו על־ידי הצבא האדום לא נפרד דוד מנשקו, וכמתנדב השתתף בביעור המרצחים, אשר שרצו גם לאחר התבוסה הנאצית והתהלכו חפשיים על־פני הרחובות.

אתנו יצא דוד בדרכי הבריחה וההעפלה והגיע לאיטליה. כאן גוייס הוא על־ידי חיילי הבריגדה היהודית לאחד הקיבוצים, בו נתרכז נשק בשביל היישוב היהודי בארץ, שנתון היה במאבק מר על קיומו ועצמאותו. יחד עם בחורים אחרים אורז היה את הנשק ומכינו למשלוח. בשנת 1946 הגיע דוד לארץ־ישראל ונצטרף לקיבוץ גינוסר, וגם עתה ממשיך היה בפעולות צבאיות בשורות ההגנה. הוא נכנס לפלמ״ח ורוב זמנו עסוק היה בשמירה.

דוד היה אהוב על כל אלה שהכירוהו ובאו במחיצתו. הוא קינה לבנות את חייו כאחד החלוצים. אולם הגורל שם לאַל את תקותו.

בשנת 1948, באחד בינואר, בשעה שאחי יצא עם עוד חברים לסיור — כדי להבטיח את כביש טבריה־צפת, הם נתקלו בכנופיה ערבית ובקרב שנתחולל נפצע דוד קשה. הוא הובא לבית־החולים בטבריה. הוא ידע כי אין תקוה לחייו וברגעיו האחרונים ביקש כי ימסרו דרישת־שלום לאביו ואחותו ויאמרו להם כי קל לו למות בהרגשה שמילא את תפקידו כבן נאמן לעמו ולארצו.

תהי נשמתו צרורה בצרור החיים.

דוד בס, נפל בגינוסר במלחמת־השחרור באחד בינואר 1948

יעקב קוץ מורשה של הקהק״ל בולאדימרץ
בנם של לייב וסילה. נולד בשנת 1903.
מת בארצות־הברית ביום 16 באפריל 1961

מצבת־הזכרון בהר ציון, בירושלים

עם גילוי מצבת־הזכרון

יוצאי ולאדימרץ ביום גילוי מצבת־הזכרון במרתף־השואה בהר־ציון בירושלים

ברוך קצנלבוגן

ר' שלמה אפלבוים ז"ל

חסידים מספרים: מעשה ברבי אברהם־יהושע־העשיל, „הרב מאפטא", זכר צדיק לברכה, שפעם באו לפניו חסידיו ומצאוהו יושב בחדרו שקוע במחשבותיו, שרוי בצער ועיניו זולגות דמעות.

החסידים, אחוזי תמהון ופחד למראה עיניהם, לא העיזו לשאול לפשר הדבר ועמדו כתקועים במקומם, אך אחד מהם הרהיב עוז בנפשו ושאל: „ילמדנו רבנו, בכיה זו על שום מה ?" ענה הרב ואמר: רואה אני בעיני רוחי את גודל היסורים והעינויים האכזריים, שבהם עתידים אחינו בית ישראל להתנסות לפני ביאת הגואל...

רעדה אחזה לב החסידים למשמע אזניהם, ובמוקדם עמדו תוהים בדומיה... אבל, האחד השואל הוסיף ושאל: „כלום אפשר להעלות חלילה על הדעת שהקדוש־ברוך־הוא, המנהיג את עולמו בחסד, הוא יטיל על עמו ישראל יסורים קשים מנשוא ?!"

על כך נאנח הרב מאפטא אנחה עמוקה ואמר: אכן, על אלה אני בוכיה, התדע בני, מה גדולים ואיומים הם היסורים, שהיהודים מסוגלים לשאת ולעמוד בפניהם ?!...

בסיפור נפלא זה נזכרתי, שעה שעמדתי על יד קברו הרענן של ידידינו המנוח, ר' שלמה אפלבוים ז"ל, ביום הצבת אבן הזכרון ב„שלושים" לפטירתו. אכן, הוא היה אחד מאלה „שהתנסה בהם — ועמד בפניהם".

זכורני, פעם בשיחה ידידותית־אינטימית, סיפר לי המנוח על כל התלאות הרבות שעברו עליו בימים ההם, כיצד הגיעה אליו בשורת איוב על אבדן בני ביתו וכל אשר לו. כיצד מצא מחבוא אצל ידידו, גוי אחד, שסיכן את חייו כדי להצילו מצפרני המרצחים. כל אותו הלילה, הוא סיפר לי, התהלך במרתף הנה והנה, כאדם שנטרפה דעתו עליו, והוא לא היה מסוגל אפילו לבכות, כי לבו נעשה אבן. וכשהאיר הבוקר — הוא מצא כי שערותיו הלבינו כשלג.

המנוח הצליח, על־אף אבידותיו הגדולות, להציל מהשרפה ההיא — את האמונה העמוקה בד', כי למרות הכל ועל אף הכל — לא תמנו ולא כלו רחמיו...

בבואו ארצה הוא מצא את מקומו בין חסידים וחי את חיי החסידות המלאים; על־אף בריאותו הרופפת, היה משתתף בכל שמחה והילולה בגופו ובממונו. רבים היו לו ידידים שנפשם היתה קשורה בנפשו, וכולם כאחד כיבדוהו והעריצוהו. תמיד היה ער לדבר מצוה שבין אדם לחברו, ולא־כל־שכן, שבין אדם למקום, שכן יהודי ירא שמים היה ושומר מצוות קלה כחמורה. ולא בכדי מצא את מקום מנוחתו האחרון בחלקת „שומרי־שבת" אשר בזכרון מאיר.

גם בחייו בחר לו למקום מגורים את בני ברק. ואילו לימי חג ומועד וכן לעתים בשבתות היה עולה ירושלימה, כי ממוקירי ירושלים היה. כל נסיעה לשם היתה לו בבחינת חג, מעין „עליה לרגל". וגם שם מצא את מקומו בין חסידים של הרבי מגור. בקשר נפשי היה קשור עם הרבי מליובביץ', אתו היה בא בכתובים ומה גדולה היתה שמחתו לכל מכתב שזכה לקבל מהרבי, זה היה מעודדו ומחזקו.

והרי סיפור ששמעתי מפיו של ר' שלמה אפלבוים על אחד מחסידי אומות העולם, על

איבן שמאי. נוצרי זה היה בעל השקפות מתקדמות ואהבה רבה היתה בו לישראל. כמוהו התיחסה ליהודים גם אשתו. היה קורא ושונה בביבליה, ועל־פיה הכיר את קורות עם ישראל והעריץ את גיבוריו ונביאיו.

ר׳ שלמה ברח ממגרש האיסוף שעות מספר לפני חיסול היהודים. בהגיע לאיבן הידיעה המחרידה על גורל יהודי העיירה לא נתן לשלמה לצאת החוצה, והחביאו בביתו, אף כי ידע שהדבר כרוך בסכנת־נפש לו ולמשפחתו. וכך עד שיצא אל היער.

קשה היתה הפרידה בין שני הידידים, תוך דמעות הבטיחו זה לזה הבטחת קודש, לא לשכוח איש את רעהו. שלמה נדר אז נדר: „אם לא אמות ואחיה, עלה אעלה לארץ־ישראל, ולירושלים. ואזכור את ידידי, את איבן, את נפשו ואת נפש ביתו; זכור אזכרהו ואתפלל בעדו״.

עם תום מלחמת העולם, בשנת 1945 שם שלמה את פעמיו לארץ־ישראל, ולאחר דרך ייסורים ארוכים הגיע סו״ס למחוז־חפצו, לא״י.

פה הרגיש בית־שאת את שכולו ואלמנותו, את בדידותו וחוסר משפחתו. לכל ידידיו ומכריו מספר היה על האיש הנפלא איבן, ידיד נפשו, אך חשש לכתוב אליו מכתב.

אחר מות סטאלין, כשהותרה במקצת הרצועה, העיז לשלוח אליו מכתב. זמן רב עבר ללא תשובה ושלמה כבר חדל מצפות לבואה. אולם ידידו לא הכזיבו. יום אחד קיבל הוא ממנו מכתב ובו כתובים היו, בין השאר, הדברים האלה:

„שלמה יקירי מה מאוד שמחתי לקרוא כי הצלחת וגם זכית לשוב לארץ מולדתך, הארץ אשר הבטיח אלהי ישראל לאבותיך בדברי נביאיו הקדושים, ואשר עתה הוא מקיים את הבטחתו ומקבץ את בני ישראל לארצם הקדושה והבחירה״.

„ידידי לפני שביקשתני הלכתי לבית־העלמין לפקוד את קברות אחיך, אך לשוא! לא נשאר אף זכר למצבה ולקבר. אלא בזה אנחמך, מטעמים שונים נמסר השדה לפיקוחו של הצבא, והוא נשמר מהיות מקום מרעה, ואין בו דריסת רגל לחיה ולבהמה״.

„אשריך שלמה כי יושב אתה בתוך עמך״.

תיירת אחת מאמריקה, מיוצאי העיירה ולאדימרץ, שביקרה בישראל, ור׳ שלמה הראה לה את המכתב. התפעלה ממנו כל־כך, שביקשה שישאיר את המכתב בידה, כדי שתראהו לבני העיירה היושבים בארה״ב, ושלמה נענה לבקשתה.

שתי אהבות גדולות — אהבת האדם ואהבת הספר — חברו יחדיו בלבו של המנוח. מי שהכירהו מקרוב גם ידע, כי הגדולה שבאהבת האדם, באשר הוא אדם, הנברא בצלם, היתה אהבתו ליהודי החרד לדבר ה׳, לחסיד במעשיו. וכן לגבי אהבת הספר שבערה בו — הוא אהב יותר מהכל — את „ספר הספרים״. — —

ר׳ שלמה ז״ל ידע לשמור על המצוות שבין האדם לקונו, וגם ידע לקיים את החובות שבין אדם לחברו. ולפיכך היו לו כל כך הרבה ידידים, מסורים בלב ונפש.

חז״ל אמרו: „גזירה על המת שיישכח מן הלב״, אבל מי שראה את העדה הרבה של ידידים, וביניהם לומדי תורה ותלמידי ישיבות, שבאו ביום מלאת שנה לפטירתו, לבית העלמין שבזכרון מאיר בבני ברק, כדי לעלות על קברו, להתפלל לעליית נשמתו, מי ששמע את דברי ההספד — דברים היוצאים מן הלב — מפי ר׳ זלמן, ראש ישיבת „חזון איש״, — נוכח לדעת, כי ר׳ שלמה ז״ל, לא נשכח מן הלב וכי נשמתו „צרורה בצרור החיים״.

דוד בורקו

משה בורקו ז"ל

זמן רב העלימו בני־ביתי ממני את דבר האסון, — כי משה, אחי, איננו עוד.

הם ידעו מה רבה האהבה וההוקרה אשר הגיתי לאחי הגדול. חוששים היו, איפוא, מפני כובד המכה אשר תונחת עלי, עם היוָדע הבשורה האיומה.

ילד הייתי כשעזב, משה, את בית אבותינו, אולם דמותו מלבבת היתה את כל ישותי, ומדי הגותי בו מציף היה אותי איזה רגש חם ומאיר. שנים רבות נשאתי בלבי את התקוָה, כי יום יבוא וניפגש, אם בארצות־הברית ואם בישראל.

עד אותו יום מקווה־ונכזב אוגר הייתי כל דרישת־שלום ממנו כל שמועה עליו, כל שיחה מפי הבריות, אשר ראוהו והכירוהו ונתמלאו הערצה לסגולותיו התרומיות.

גאה הייתי על השם הטוב אשר קנה. שם זה היה מעלה לנגדי דמות־אדם נעים־הליכות, צנוע, נבון־לב, שדבריו בנחת נשמעים — ויחד עם זאת איש־מעשה, שמעשיו אינם לטובת עצמו, אלא לטובת זולתו דווקא.

ידוע ידעתי, כי חייו אינם קלים, כי חי הוא מיגיעת־כפיו וכל מבוקשו להקנות תורה ודעת לילדיו — חיים קשים אך שלמים ומלאים אהבה לאשת־נעוריו, לאסתר האהובה; אהבה לבני משפחתו ולכל בית ישראל.

דבר זה בא לביטויו המובהק לאחר מלחמת העולם השניה בפעולתו הברוכה והבלתי־נלאית למען שרידי עירנו.

„אתה יודע מה שאמר לי ברל חיז׳י על אהיך" — כך סיפר לי בשעתו אחד מבני עירנו ששהה זמן־מה בארצות־הברית — „אם רוצה אתה לראות אדם שאני מקנא בו, באמריקה הגועשת והנחפזת אחרי הכבוד והזהב — הרי זה משה בורקו. אדם שבביתו שוררת רוח כזאת, ראוי באמת לקנאה, אל תראהו שאין לו עושר ונכסים, מי שזכה לשני ילדים כילדיו ולבית ששוררת בו אהבה כזאת רק הוא ראוי לקנאה".

בימינו, ימי המבוכה ואבדן הערכים, ימי הרדיפה אחרי הברק החיצוני, מה עמוקה היתה ההרגשה בשמעך את דברי שבח אלה.

ילד הייתי בשעה שמשה עזב את הבית. היה זה בסוף מלחמת־העולם הראשונה. רוחות חדשות החלו מנשבות בעולם. רוחות שבאו מן המרחקים ומשכו את הנוער אליו. אל מרחקים אלה, יצא גם משה, מולאדימרץ הקטנה שבוולין, לחפש את אשרו בעולם. בן עשרים ושתים היה בצאתו לארגנטינה —

כרבים אחרים, ידע גם הוא את עול העבודה הקשה — חוזר היה כמוהם עם צרור מרכולתו על הבתים ומציע את סחורתו למכירה — — — וכך עד שיצא, בסיועם של קרובי משפחתנו מדטרויט, לארצות־הברית והחל את צעדיו הראשונים כפועל בבית־חרושת. סנט לסנט חסך, כדי להביא אליו את אהובת־לבו, את אסתר היקרה. מקץ שנים הגיעה גם היא לארצות־הברית ולא במישרין כי־אם בעקיפין, — דרך קנדה.

הוא לא עלה בגרם המעלות של העושר ונשאר פועל כל ימיו, ובינתיים באו המחלות ופקדו את הבית והחלו שנות סבל, אותו היה מבטא לא־פעם באגרותיו:

„כמה רוצה הייתי לברוח מכרכי אמריקה הגדולים, מעשן ארובותיהם והמולת־חייהם; מה נכספה נפשי לשוב ולחוש את ריח השדה והיער של עירנו הקטנה והתמימה".

ובהגיע הידיעות על הרס העיירה, על חורבן בית ישראל ואבדן המשפחה היה סבלו ללא נשוא, אולם עתה מצאו כל מעיני־אהבתו אפיק חדש — לעשות למען הניצולים — בהתמסרות בלתי־רגילה החל לפעול והיה מן הראשונים שאירגנו את ועד־העזרה בדטרויט ומזכירו הראשון של הוועד.

אצל כמה מבני העיירה שמורים ודאי מכתביו הפניניים, מכתבי העידוד והנחמה — אגרות־ההבטחה כי העזרה בוא־תבוא. בכל מי ששהה במחיצתו, כמו נספג ונקלט מטובו ומאורו, ובבואם למסור לי את דרישת־שלומו, חש הייתי את האור הזה כשהוא חוזר אלי ושופע.

פעילות זו כמו העלתה אותו אל שיא חדש ועל אלה נוספה, הנחת מן הילדים שקנו להם שם ופרסום בלימודיהם ובמקצועם.

הילדים יוצאים מקן הוריהם, הבן קונה לו שם בשדה הרפואה והבת בשדה ההוראה.

אור של תקוה עולה בחלונות הבית — ופתאום מכה אנושה — מותה של אסתר אשת־נעוריו... בודד נשאר הוא בביתו ובבדידות, כשאין איש עמו, הוציא את נשמתו הטהורה.

יקרת לי משה, אחי, לי ולכולנו, וזכרך לא יסוף מאתנו.

עם הקמת מצבת־הזכרון בהר־ציון

(דברים שנאמרו על־ידי הרב משה שליטא)

מאורע גדול לנו היום הזה, בו התאספנו לכבד את זכר משפחותינו ע״י הקמת מצבת־זכרון בהר ציון, בירושלים, המקודשת מדורות עולם.

בנוהג שבעולם, כי מקימים מצבה לכל נפטר לחוד, ואילו פה הוקמה מצבה אחת לקהילה שלמה — הורים, ובנים, עוללים ויונקים; כשם שמצאו את מנוחתם בקבר אחד, קבר־אחים. בנוהג שבעולם שהמצבה מוקמת במקום הקבורה ועליה חורתים את האותיות פ.נ., שפירושן הוא, פה נטמן, ואילו מצבה זו רחוקה מרחק עצום ורב מקבר־האחים ולא טבעי הדבר, כשם שעצם השואה הוא דבר בלתי־טבעי, שלא כנוהג העולם. אבל אם רחוקה מצבת־הזכרון ממקום קבורת גופותיהם, הרי קרובה היא לנשמותיהם, כי יודעים אנחנו, עד כמה השתוקקו בכל לבם ונפשם לארץ־האבות ולירושלים עיר הקודש. ואני בטוח שבימיהם האחרונים נשאו את עיניהם לארץ־ישראל חמדת־לבם. ומהם שהתנחמו כי בארץ נשארו להם שארית וזכר. יהודי שלא זכה לחיות בארץ־ישראל השתוקק שבמותו ייקבר באדמתה. ואם גם זה נמנע ממנו, הרי השתדל שלפחות שקיק קטן מעפרה של ארץ־ישראל יושם בקבר למראשותיו, להמתיק את רגבי אדמת הנכר.

חוטי אהבה וקדושה אלה לא הושמדו והם נמשכים מקבר־האחים הגדול שבאדמת הנכר עד למקום הזה, מקום המצבת. ואם נבצר מאתנו להקים מצבה על קברם, הרי כאן המקום הנבחר להנצחת זכרם.

היום הזה, בו אנחנו מקימים את מצבת־הזכרון, בתענית אסתר, יש לו צד שווה עם תקופת השואה, — גם אז נגזרה הגזירה להשמיד, להרוג ולאבד מנער ועד זקן, טף ונשים ביום אחד. ואם אז בוטלה הגזירה והאבל נהפך לששון, הרי בימינו נתקיימה הגזרה, והאבל גדול ועמוק והכאב צורב ונעכר.

בקשר עם זה רוצה אני להראות על דבר נפלא במגילת אסתר, המבליט את אפיו של עם ישראל ביחסו אל שכניו הגויים. כידוע יצאה הגזירה על יום שלושה־עשר לחודש אדר, וכשנהפכה הגזירה ניצחו היהודים ביום זה את אויביהם. אולם ליום משתה ושמחה לדורות לא נקבע יום זה, אלא היום שלאחריו — ארבעה־עשר לחודש אדר. והמגילה מדגישה ואומרת, „כימים אשר נחו בהם היהודים מאויביהם״. כמו ביקשה ללמדנו כי אין היהודים שמחים בעצם הנצחון והנקמה באויביהם, רק למנוחה שניתנת להם על־ידי הנצחון, תכלה נפשם, כי רק לשבת במנוחה — לעבוד ולחיות בשלום, רק זה חפצו של עם ישראל.

תהי המצבה הזאת זכר עולם לקהילת ולאדימרץ, קהילה שחיתה במקומה מאות בשנים. ותהי האבן הזאת עדה וזכרון גם לנו החיים. ובשעה שיבקר מי שהוא מיוצאי עירנו במקום הזה וקרא את הכתב מעל פני האבן ונזכר בעיר מולדתו — במשפחתו, בקרוביו ובידידיו אשר נספו על־ידי בני עולה והזיל דמעה טהורה והתייחד עם זכרם הקדוש.

And who is to perpetuate and sanctify the memories of the mute heroes of this epic if not we, their sons and brothers, who have survived and been granted deliverance?

Blessed, therefore, be the initiative that has caused these scrolls of fire to be written. Strengthened be the hands that have patiently laboured to gather each detail, each document, each memoir, each fact and each picture; and blessed be all those who have taken an active part in the publication of these chronicles.

The worthy editor, Mr. Aharon Meirovitz, is to be particularly commended. Though he does not come from our home town, he has, by dint of his painstaking work of assembling and scrutinizing, writing, re-writing and editing these pages, plunged himself heart and soul into the spirit of the extinct community of Vladimerec, probing the depths of the suffering, the ennobling experiences, the dire hardships and the brave struggle of our dear ones. He has stood where they stood, lived through their dread experiences, shared their sufferings, accompanied them as they trod the paths of sorrow and death. Casting in his lot with theirs, he has, with true vision, inscribed this chronicle on these scrolls of fire and pain.

May these memorial pages, suffused with the heart's blood of those who wrote them, be as freshening garlands on the desolate mass grave on that distant hillside on the road to Zulkin. May the publication of this book be regarded in the light of the fulfilment of the eternal vow TO REMEMBER AND NOT TO FORGET WHAT AMALEK DID UNTO US. And may the unfolding of these chapters of hallowed heroism serve as an everlasting monument to all the congregation of Vladimerec, those loving, upright and blameless ones, who were 'loving and pleasant in their lives, and in their death were not divided...'

Ellul 5723

time. These lips, from which issued the purest of prayers that ever soared heavenwards, whose cantillation of the **Torah** would delight the very angels on high, whose clear, shrill blast of the **shofar** would silence all adversaries and accusers - in a little while these lips, and this tongue that uttered ready words of wisdom, will lie mute and dead in the dust...

Before our very eyes, though now so far away, there looms the gaping pit, the hill on the road to Zulkin that has opened wide its maw to swallow up our dearest ones - alive. Our eyes grow dim as we see the whole congregation assembled there, a huddled flock of sheep. Their fate is sealed - at one fell swoop to die.

And from amidst the congregation there emerges, head and shoulders above the others, a figure of power and dignity, of majestic mien and courage - the leader of the community. Firm as a rock he stands, the man who has seen the affliction of our dear ones by the rod of the Lord's wrath - Yaacov Eisenberg.

He, the lion among men, from whose jaws even the brutal butchers cringe; he, so mighty in strength and in spirit; he, who has ever stood at the head of the congregation in time of adversity and tribulation; he, even he is with our fathers, brothers and sisters, ever at the head, as they stand on the brink of the pit of slaughter.

All at once he steps forward, limping slightly, like Jacob of old after he had wrestled with Esau's guardian angel and had prevailed. Slowly he walks to the nearest tree and hangs up his walking stick, the stick on which he has leant all his life, and which he will need no more. Turning his curled head to face his congregation, he draws himself erect to the full dignity of his noble stature and surveys his people for the last time with tear-dimmed eyes - a shepherd helplessly watching his flock torn to pieces before his eyes. In the terrible silence, which stirs even the Ukranian butchers that stand around - only last night they tried to induce him to abandon the community and be saved by them - he takes his last leave of his people and walks to the pit. He descends, plunges into its depths, down, down into the living grave he descends...

Here too, into the depths of the grave pit he has gone first, to stand at the head of the Vladimerec congregation as they appear before the Almighty Judge, to plead their suit, the abasement of their lives and the horror of their death - in full justice...

Can it be that these acts of glory, of heroism and exaltation of the spirit shall be erased from our memory and the memory of the generations to come, just as their protagonists have been wiped out?

Can it be that these deeds of the holy and pure, which shine forth as the brightness of the firmament, shall not be brought to the knowledge of the world?

amazed and maddened, hurl volleys of death after them. But our dear ones, old and young, women and infants, all, summon up their failing strength and hasten their breathless bid for life. Many stumble and fall, some rise again and, with renewed strength that comes of despair, they flee in every direction - as long as there is life in their bodies and breath in their nostrils. They run and scatter and are lost to sight, saved from the hands of the butchers and the pit of deach - most of them only for the meanwhile, but some are saved for all time...

I can still see the congregation of our town, all our families, as they are being led from the 'Linkes' square to their common grave on the outskirts of the Zulkin forest. Bowed and mute, they make their last way to the town's graveyard.

It is the month of Ellul, days of religious fervour and penitence before the dread High Holidays, when our families would prostrate themselves on the graves of their parents and dear ones who had been called to their Maker and had been buried with full Jewish rites. It was on days such as these that one would hear the voice of Yankel the Shochet, piercing the morning stillness and rending the heart, as he offered up the Memorial Prayer: O Lord, who art full of compassion... grant perfect rest...

But in the dawn of this Friday, all is silent as they pass by the cemetery. The heaven-piercing cry of Yankel the Shochet no longer issues from among the tombstones. There is only a palpable stillness, the stillness of death. Doomed to extinction they flit past, seized by a mighty awe and dread, for they know that the Day of Judgment is near at hand. And Yankel the Shochet is now among them, on this side of the cemetery fence, among the doomed congregation. He walks with his customary heavy gait, for he was once a portly man, but the glow has long faded from his cheeks, his beaming countenance has dimmed, his clear eyes have lost their lustre and his unruffled brow, flawless as the **ethrog**, no longer radiates serenity. His beard has turned white, and his broad chest - from which there once issued his mighty voice - is sunken.

His was the voice that would elate all hearts as he blessed the bride and bridegroom at the marriage service; his was the voice that would gladden the soul as he pronounced the ancient blessings at the circumcision feast; his was the voice that would be raised in a heart-rending cry as he recited the doxology, 'Magnified and sanctified be His great name...' on the first night of **selichot**, or as he solemnly intoned the Day of Atonement **Musaph** prayer, 'Man is from the dust, and to the dust he returns...' in the little synangogue of the Stipan **hassidim**.

In a little while, this powerful voice will have been stilled for all

their sufferings, their firmness of spirit and the full stature of their righteousness.

Lo! here they stand before us, our massacred brethren, the youngest of our families. They are young, though they have prematurely aged in appearance, in the trial of act and deed, weighed down by life's leaden burden, by the incubus of the fateful struggle and responsibility thrust upon their tender shoulders. Lo! here they stand before our eyes, all of them, alive, ebullient, their lean gaunt faces flushed. They are assembled for their fateful meeting, and their hearts beat as one, turbulent and tempestuous, charged with the unshakeable resolve to break down the wals of the ghetto and ecape; to rise and revolt, to destroy and demolish and break free; to set fire to all the houses in the town and rescue those who may still be rescued from the flames, amidst the turmoil and confusion.

And even should the attempted rising fail, quelled at the murderous hand of the diabolical oppressor, at least they would not be led like sheep to the slaughter, but die alongside their butchers...

Here they stand before us as if alive, father, mother, brothers, sisters, old and young, infants and nurslings. They have all been rounded up and assembled, in the dawn of that black Friday, in the open square known as the 'Linkes' near the marshy pond. How frail and exhausted they all are, how weary and feeble. On their right are drawn up the Ukranian fiends, brought in from the surrounding villages; on their left are ranged the demonical host of their own townsmen, **goyim,** neighbours and acquaintances, whom they know by name and family; behind them stands the Nazi arch-butcher, and before them lies extinction, the end, the gaping pit. And there is none to deliver them...

But the saintly **hassidim** of Stolin hold fast. They look up to the bright skies that stretch undimmed overhead. In sacred dread and awe, in holiness and purity, they wrap themselves in their white **tallithot,** as in cerements, and break forth into fervent chanting of the psalms; thus they bless and praise, sanctify and ascribe sovereignty to the Holy One, the mighty and dreaded Lord Shadai...

Suddenly a mighty cry, like a rumbling roar from heaven. pierces the elation of the singing. It is Yerachmiel the blacksmith: "Yiden, rattevet sich! Jews, save yourselves!" Loud does Yerachmiel roar, and the Lord seems to answer him as loudly: "Why do you cry unto me? Speak, Yerachmiel, to the people of Vladimerec, and let them journey. Cry unto them and let them flee and escape!"

And our dear ones hear the voice of the Angel Yerachmiel, and all their pent up spirit of revolt surges up and bursts forth like an erupting volcano. They break into headlong flight and their murderers,

ELIEZER SHOSTAK

CHRONICLE AND MARTYROLOGY OF THE HOLOCAUST

A marble plaque inscribed **'In Memory of the Vladimerec Martyrs'** in the Crypt of the Holocaust on Mount Zion, Jerusalem; a neglected weed-grown mound, covered with thorns and nettles, on the road to Zulkin in the Ukraine; these would be the only memorials to remind us and our children, and the generations to come, of the rock from which we were hewn, of the well-spring from which we have drawn our heritage, of the noble dignity of our families and the horror of the disaster that befell us - had not this chronicle been written.

The whole bond of life and creation that had been wrought throughout the generations that preceded us; the whole epic of heroism and horror that came to pass, in our lifetime, in the holy congregation of Vladimerec - the little town where we were born, at whose breast we were nurtured and grew up, and from which we emerged to deliverance and redemption; the record of the desperate battles fought by this holy community of purehearted, upright Jews, charged with love, endowed with righteousness, thirsting for knowledge, guileless and Godfearing - a community, which even the dark days of disaster and extinction could not diminish its stature nor impair its dignity; a community which, faced with humiliation and dire abasement, produced from its midst men of undaunted courage and heroism, and, on the very brink of annihilation, took a last stand, to rise and revolt and face their brutal butchers with brave contempt - - - the tale of this wondrous struggle, as life receded and death cast its shadow, would have been interred with our fathers and mothers, with our brothers and sisters, under the blood-soaked clods of earth that cover their remains - had not the personal account of their struggle been recorded in this chronicle of the fall of Vladimerec.

For who can utter the mighty acts of our dear ones of mighty stature and who can pay tribute to the purity of their lives and the nobility of their death, if not we, the survivors who found deliverance in Israel?

For even in death, our dear ones live among us today. They are ever before our eyes and in our hearts, in the ingenuousness of their deeds and the purity of their souls, the fortitude with which they bore

אחרית־דבר

מקץ שנים של לבטים הגענו ליום הנכסף, בו יצא הרעיון על ספר עירנו מגדר של חלום ומשאלה והיה לעובדה קיימת.

מעתה יינתנו לשם ולאדימרץ גם מושג והמחשה נוספים, בדמות של ספר שובה עין ולב — מגילת חייה ואבדנה של קהילה יהודית מפוארת, שהיא גם בית אבותינו ושורש גידולנו. אנחנו מאמינים כי כל מה שגלום בספר ימצא הד גם בלב זולתנו ויהיה לא רק רשותם של יוצאי עירנו, הקשורים בה באהבה ובזכרונות, אלא גם רשותם של הרבים. פרשות מפוארות ומזעזעות יתחילו לדובב אף רבים מאלה, אשר שם עירנו לא היה ידוע להם; פרשות אשר תישארנה נכס־היסטורי — כמסמכים ועדויות — לדורות הבאים.

ימים על ימים קינן בלבנו הרצון להציב יד ושם לעיר מולדתנו האהובה, אולם ידענו כי לא דיה האהבה, אם אין האיש אשר יעצב את החומר, ויגבשו. הן פרט לכמה יוצאים מן הכלל, רובנו אנשי עבודה, הרחוקים ממלאכת סופרים. ומי יעשה, איפוא, את המלאכה? הבעיה השניה היתה האמצעים הכספיים לשם כך. וכבר היו מאתנו אשר אמרו נואש. עד שהיתה יד המקרה והתקשרנו עם עורכו של הספר ורוח חדשה היתה מסביב. הוא עורר ודובב אותנו ותאי־חיים נשכחים עלו פתאום מן הנשיה, הוצפו אור, עד כי נהיינו כולנו סופרים כמעט. פרטים רבים ושונים קרמו עור וגידים והחיו את השם ולאדימרץ בדמות של ספר זכרון. — נר־תמיד אשר יאציל מאורו על כל בית, בו מתגוררים יוצאי עירנו; נר־תמיד־וזכרון להורינו, אחינו ואחיותינו אשר נספו.

אחד הדברים שלבנו חרד לו, היא רשימת־הקדושים — האם שלמה הרשימה, כלום לא נפלו בה טעויות — האם כללנו בה את כל השמות, ושמא הובא בה חס ושלום שמו של אדם שנשאר בחיים? עשינו כמיטב יכלתנו, פנינו בעוד־מועד אל יוצאי עירנו ותבענו מהם השתתפות פעילה במעשה קדוש זה. ובכל מאודנו ביקשנו לקיים מצות ההנצחה של יקירינו. ועתה לא נותר לנו אלא להתפלל: יהי רצון כי תהיה מלאכתנו זו ללא תקלות.

במקום זה רואים אנו חובה נעימה להביע דברי תודה והוקרה לכל אלה שנתנו ידם למעשה הגדול, לכל אלה אשר עודדונו במשימה הכבדה, ורגשי תודה למר אהרן מאירוביץ, עורכו של הספר, אשר עשה אתנו את הדרך הקשה עד הלום.

המערכת

התמונות ותכנן

עמ׳ 1 בית־הכנסת הכללי. עמוד 2 למעלה: הניך קאמין, המלמד. יעקב־בר, המלמד עם בני־משפחתו. למטה: יעקב רזניק, שו״ב דחסידי סטפאן עם בני־ביתו. בן־ציון מילשטיין שו״ב דחסידי טריסק. עמ׳ 3 למעלה: עצרת־עם ליד בית־הכנסת של חסידי סטולין, ביום השנה להצהרת־בלפור. למטה: תהלוכת־חג ביום הצהרת־בלפור, ליד ביתו של גדליהו שליטא. עמ׳ 4 למעלה: בן־ציון פרידמן (מימין) עם אחיו. למטה: הסבתא צ׳רנה עם משפחת בורקו. עמ׳ 5 למעלה: תלמידים ומורים מבית־הספר „תרבות״ ב„גרלניה״. למטה: קבוצת צעירים. עומדים מימין: פסח צ׳רניאק, אליעזר קאנוניץ, מיכאל פרידמן, יהודה אפלבוים, גרשון טייטלבוים. יושבים מימין: ראובן ביידר, אברהם ווליכובר, י. ח. זיניוק, עקיבא רויך. עמ׳ 6 למעלה: קריאת מגילת־היסוד לפני הנחת אבן־הפינה לבנין בית־הספר „תרבות״, ליד השולחן יושב הרב ר׳ שלמה שליטא. בנימין בס קורא במגילת היסוד. למטה: הנחת אבן־הפינה לבית־הספר „תרבות״, הרב שלמה שליטא יורה את אבן־הפינה. עמ׳ 7 למעלה: הרחוב הראשי לפני הדליקה הגדולה ב־1934. למטה: הוועדה הממשלתית להערכת נזקי הדליקה בשנת 1934. עמ׳ 8 למעלה: בית־הספר „תרבות״ בבנינו. למטה: הלהקה הדרמטית בהצגת המחזה „דאָס יידישע האַרץ״. עמ׳ 9 למעלה: פעילי ההגנה העצמית היהודית בשנת 1917. עומדים מימין: אברהם גרמרניק, (×), ברל בוראק. יושבים מימין: אליהו גרמרניק, בן־ציון ז׳וק. למטה: הלהקה הדרמטית בהצגת „טוביה החולב״. עמ׳ 10 למעלה: שלמה גולדברג. למטה: ילדים עם ועד־היתומים, בסוף מלחמת העולם הראשונה. מימין: ישראל דיק, אליהו גרמרניק, (×), שלמה גולדברג. עמ׳ 11 למעלה: חיילים, בני ולאדימרץ, בצבא הפולני. מימין: יוסף חיז׳י, יוסף בריל, לייבל לייפר. למטה: על עיי־המפולת לאחר הדליקה הגדולה בשנת 1934. עמ׳ 12 למעלה: קבוצת בנות. עומדות מימין: שבע דיכטר, פנינה צ׳רניאק, אטל צר, חנה רויטנשטיין, רחל רזניק. יושבות מימין: פייגל מילשטיין, הינדה דיק, בריינדל שליטא. למטה: תזמורת כלי־מיתר, שהיתה מופיעה לטובת מוסדות־ציבור. למעלה מימין: יעקב קוץ, ברל חיז׳י, ירחמיאל בס, יעקב צ׳רניאק. למטה מימין: זליג ז׳וק, בצלאל סמוליאר, שפיגל, יהושע מלמד, יוסף ביידר. עמ׳ 13 למעלה: עם משה יודל ואלדמן ומשפחתו ביום עלייתם לארץ־ישראל, במרכז שלמה „הכליזמר״. למטה: מסיבת־פרידה לפסיל קאנוניץ, עם צאתה לארגנטינה. עמ׳ 14 למעלה: לאחר הדליקה. למטה: העיירה בבנינה לאחר הדליקה ב־1934. עמ׳ 15 למעלה: יום־פרח לטובת הקרן־הקיימת־לישראל. למטה: קבוצת בני־נוער בפארק. עומדים משמאל: גיטל וולוק, שלמה בוקסר, יהודה שוורצברג, פסח בריל, פסל קאנוניץ, יצחק פלדמן, פסל מילשטיין, יצחק פינצ׳וק, מאיר וויינברג, רבקה קוץ. יושבים באמצע מימין: יעקב דיק, מירל קומיסאר, ברל גרמרניק, שלמה רזניק. למטה מימין: טייבל קאנוניץ, חסל רזניק, יהודה בס, רבקה צ׳רניאק, (×). עמ׳ 16 למעלה: קבוצת חברים מן „החלוץ״. עומדים מימין: שרה בוראק, יצחק קמין, חוה שביט־גרמרניק, ברל גרמרניק. למטה: שלום בוראק, גרושקו, יוסף בריל. למטה: חברים מסניף „החלוץ״. עמ׳ 17 קן „השומר־הצעיר״. עמ׳ 18 למעלה: עם פנינה צ׳רניאק ביום עלייתה לארץ־ישראל. למטה: גדוד הבוגרים של „השומר־הצעיר״. עמ׳ 19 קן בית״ר. עמ׳ 20 עם מאיר בריל ביום עלייתו לארץ־ישראל. עמ׳ 21 קבוצה מקן „השומר־הצעיר״. עמ׳ 22 קבוצת בנות מ„השומר־הצעיר״. עמ׳ 23 קן בית״ר, עמ 24 סניף „החלוץ״ בעיירה. עמ׳ 25 ליד קבר־הקדושים. עמ׳ 26 קבר הקדושים. עמ׳ 27 ספרי־תורה שנמצאו על־ידי שרידינו בולאדימרץ והסביבה מובאים לקבורה ברובנה. למטה משמאל: יעקב בס, דוד בס, רבקה בריל־בס, אריה בוכוואר (מאנישין). עמ׳ 28 ליד בורות־ההרג. עמ׳ 29 זלדה בס ובנה נתן ומכתבם האחרון, שנכתב שעות ספורות לפני מותם. עמ׳ 30 יעקב־בר זלצמן פרטיזאן מצטיין, שנפל בקרב עם הגרמנים. עמ׳ 31 מסיבה לאורחים מארצות־הברית. עמ׳ 32 למעלה: ברל חיז׳י נואם בפני יוצאי עירנו בדטרויט. למטה: אסיפה של יוצאי ולאדימרץ בדטרויט. עמ׳ 33 מתוך חוברת־יזכור, שהוצאה ע״י יוצאי ולאדימרץ בדטרויט. עמ׳ 34: מתוך חוברת־יזכור שהוצאה ע״י יוצאי ולאדימרץ בדטרויט. עמ׳ 35 דוד בס, נפל בגינוסר במלחמת השחרור, באחד בינואר 1948. עמ׳ 36 יעקב קוץ, מורשה של הקהק״ל בולאדימרץ. עמ׳ 37 למעלה: מצבת־הזכרון לקדושי קהילת ולאדימרץ בהר־ציון בירושלים. למטה: עם גילוי מצבת־הזכרון. עמ׳ 38 יוצאי ולאדימרץ בישראל ביום גילוי מצבת־הזכרון במרתף השואה בהר־ציון, בירושלים.

די בילדער און זייער אינהאַלט

עמ׳ 1 די קהל׳שע שול. עמ׳ 2 אויבן: הניך קאַמין, דער מלמד. יעקב־בר דער מלמד מיט זיין פאַמיליע. אונטן: יעקב רזניק, דער שוחט פון די סטעפאַנער חסידים. בן־ציון מילשטיין, דער שוחט פון די טריסקער חסידים. עמ׳ 3 אויבן: אַ פייערלעכע פאַרזאַמלונג אין טאָג פון בלפור־דעקלעראַציע. נעבן די סטאָלינער שול. אונטן: אַ פייערלעכער צוג לכבוד די בלפור דעקלאַראַציע, נעבן גדליה שליטאַ׳ס הויז. עמ׳ 4 אויבן: בן־ציון פרידמן (רעכטס) מיט זיין ברודער. אונטן: די באָבע צ׳אַרנע מיט דער פאַמיליע בורקאַ. עמ׳ 5 אויבן: לערער און שילער פון דער „תרבות״ שולע אין „גראַלניע״. אונטן: אַ גרופּע יוגנטלעכע. עס שטייען פון רעכטס: פסח צ׳רניאַק, אליעזר קאַנאַניץ, מיכאל פרידמאַן, יהודה אַפּלבוים, גרשון טייטלבוים; עס זיצן פון רעכטס: ראובן ביידער, אברהם וואָליכאָווער, י. ח. זיניוק, עקיבא רויך. עמ׳ 6 אויבן: ביים לייענען די פונדאַמענט־מגילה איידער מען לייגט דעם ווינקל־שטיין פאַרן בנין פון דער „תרבות״ שולע. ביים טיש זיצט דער רב ר׳ שלמה שליטאַ. בנימין בס לייענט פון דער פונדאמענט־מגילה. אונטן: דער רב ר׳ שלמה שליטא לייגט דעם ווינקל־שטיין. עמ׳ 7 אויבן: די הויפּט־גאַס פאר דער שריפה אין יאָר 1934. אונטן: די רעגירונגס־קאָמיסיע צו אָפּשאַצן די פאַרלוסטן פון דער שריפה. עמ׳ 8 אויבן: די „תרבות״ שולע אין איר בויען זיך. אונטן: די דראַמאַטישע טרופּע ביי דער פאַרשטעלונג „דאָס יידישע האַרץ״. עמ׳ 9 אויבן: די טעטיקע פון דער יידישער זעלבסט־שוץ אין יאָר 1917. עס שטייען פון רעכטס: אברהם גראמארניק, (×), ברל בוראַק, עס זיצן פון רעכטס: אליהו גראמארניק, בן־ציון ז׳וק. אונטן: די דראמאטישע טרופּע ביי דער פאַרשטעלונג „טוביה דער מילכיקער״. עמ׳ 10. אויבן: שלמה גאָלדבערג, אונטן: קינדער מיט דער יתומים קאָמיסיע, אין סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. פון רעכטס: ישראל דיק, אליהו גראמארניק, (×), שלמה גאָלדבערג. עמ׳ 11 אויבן: וולאדימערעצער יידישע זעלנער אין דעם פּוילישן מיליטער. פון רעכטס: יוסף חיז׳י, יוסף בריל, לייבל לייפער. אונטן: אויף די רואינען, נאָך דער גרויסער שריפה אין יאָר 1934. עמ׳ 12 אויבן אַ גרופּע מיידלעך, עס שטייען פון רעכטס אויף לינקס: שבע דיכטער, פנינה צ׳רניאַק, אָטל צר, חנה רויטנשטיין. עס זיצן פון רעכטס אויף לינקס: פייגל מילשטיין, הינדה דיק, בריינדל שליטאַ. אונטן: חברים פון סטרונעך־אָרקעסטער וועלכע פלעגן שפּילן לטובת געזעלשאַפטליכע־אַנשטאַלטן. אויבן פון רעכטס: יעקב קוץ, ברל חיז׳י, ירחמיאל בס, יעקב צ׳רניאַק. אונטן, פון רעכטס: זליג ז׳וק, בצלאל סמוליאַר, שפּיגל, יהושע מלמד, יוסף ביידער. עמ׳ 13 אויבן: משה־יודל וואלדמאַן מיט זיין פאַמיליע אין טאָג פון זייער אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל, מיט שלמה דעם „כליזמר״ אין דער מיט. אונטן: אַ געזעגענונגס־באַנקעט לכבוד פסיל קאַנאַניץ צו איר אָפּפאָרן קיין אַרגענטינע. עמ׳ 14. אויבן: נאָך דער גרויסער שריפה. אונטן: די שטעטל אין איר צוריקבויען נאָך דער שריפה. עמ׳ 15 אויבן: אַ בלימל־טאָג פאַר דער „בלאָיער פּושקע״. אונטן: אַ גרופּע יוגנטליכע אין פאַרק. עס שטייען פון לינקס: גיטל וואָלאָק, שלמה באָקסער, יהודה שוואַרצבערג, (×), פסח בריל, פסל קאַנאַניץ, יצחק פעלדמאַן, פסל מילשטיין, יצחק פינצ׳וק, מאיר וויינבערג, רבקה קוץ. עס זיצן אין מיטן, פון רעכטס: יעקב דיק, מירל קומיסאַר, ברל גראמארניק, שלמה רזניק, אונטן פון רעכטס: טייבל קאַנאַניץ, חסל רעזניק, יהודה באָס, רבקה צ׳רניאַק, (×).עמ׳ 16 אויבן: אַ גרופּע חברים פון „החלוץ״. עס שטייען פון רעכטס: שרה בוראַק, יצחק קאַמין, חוה שביט־גראמארניק, ברל גראמארניק. אונטן: שלום בוראַק, גרושקאַ, יוסף בריל. אונטן: חברים פון „החלוץ״. עמ׳ 17 „השומר־הצעיר״ אָרגאַניזאַציע. עמ׳ 18 אויבן: מיט פנינה צ׳רניאַק ביי איר אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל. אונטן: „השומר־הצעיר״ — דער גדוד פון די בוגרים. עמ׳ 19 בית״ר אָרגאַניזאַציע. עמ׳ 20 מיט מאיר בריל אין טאָג פון זיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל. עמ׳ 21 אַ גרפּע חברים פון „השומר־הצעיר״. עמ׳ 22 חברות פון „השומר־הצעיר״. עמ׳ 23 בית״ר אָרגאַניזאַציע. עמ׳ 24 די „החלוץ״ אָרגאַניזאַציע אין שטעטל. עמ׳ 25 ביים קבר פון די קדושים. עמ׳ 26 דער קבר. עמ׳ 27 ספרי תורה פון וולאדימערעץ און אומגעגנט וועלכע געבראַכט צו קבורה אין ראָוונע. אונטן, פון לינקס: יעקב באָס, דוד באָס, רבקה בריל־באָס, אריה בוכוואר (מאַנישין). עמ׳ 28 ביי די מאַרד־גריבער. עמ׳ 29 זעלדע באָס און איר זון נתן באָס, און זייער לעצטער בריוו וועלכער איז געשריבן געוואָרן אייניקע שעה׳ן פאַר זייער אומקום. עמ׳ 30 יעקב־בר זאַלצמאַן, אַ פאַרטיזאַן, אַ העלד, געפאַלן אין

קאַמף קעגן די צוררים. עמ׳ 31 אַ באַנקעט פאַר געסט פון אמעריקע. עמ׳ 32 אויבן : ברל חיזי׳ האַלט א פאָרטראַג פאַר די וולאַדימערעצער לאַנדסלייט אין דעטראָיט. אונטן : אַ פאַרזאַמלונג פון וולאַדימערעצער אין דעטראָיט. עמ׳ 33 פון אַ יזכּר־העפט, אַרויסגעגעבן דורך וולאַדימערעצער לאַנדסלייט אין דעטראָיט. עמ. 34 פון א יזכּר־העפט, אַרויסגעגעבן דורך די וולאַדימערעצער אין דעטראָיט. עמ׳ 35 דוד באַס, געפאַלן אין דער באַפרייאונגס־מלחמה אין גינוסר, ערשטן יאַנואַר 1948. עמ׳ 36 יעקב קוץ, דער מורשה פון קרן־קיימת אין וולאַדי־מערעץ. עמ׳ 37 אויבן : די מצבת־זכּרון פאַר די קדושים פון וולאַדימערעץ, אויפן הר־ציון אין ירושלים. אונטן : ביים אַנטפּלעקן די מצבה. עמ׳ 38 וולאַדימערעצער לאַנדסלייט אין ישראל אין טאָג פון אַנטפּלעקן די מצבת־זכּרון.

התוכן

עלי באר

עלה הכורת

גחלים לוחשות